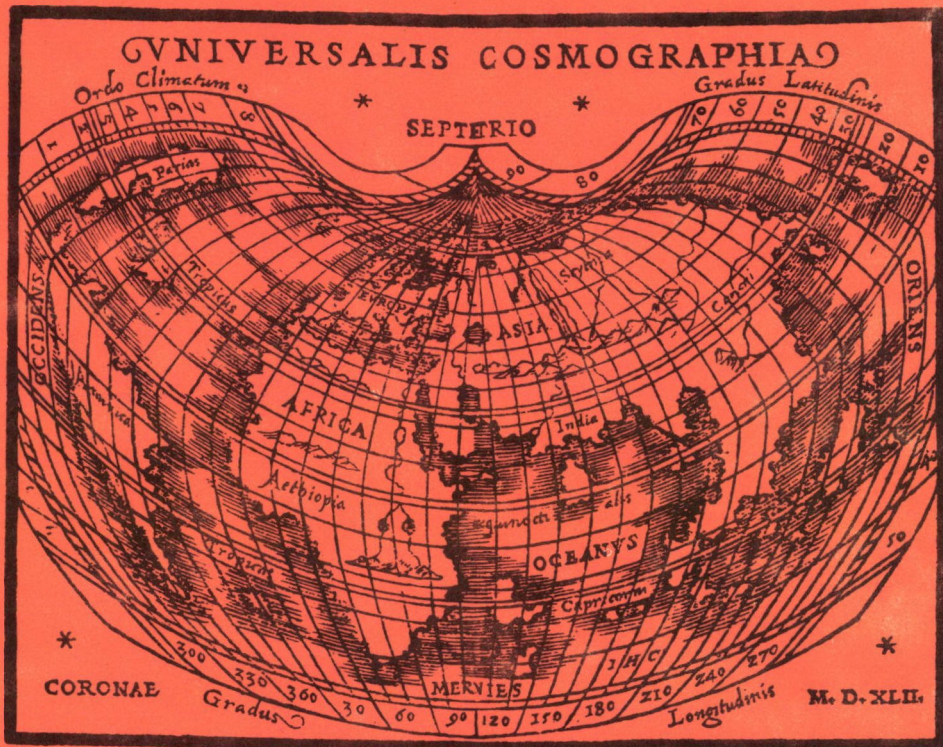

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1989. tavasz

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1989 tavasz

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Incze Miklós

A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Vadász Sándor: A francia forradalom legújabb történeti irodalmáról	3
Forgács Zsuzsa: Magyar vonatkozások 18. századi francia ellenforradalmi röpiratokban.	19
Majoros István: Egy szövetség anatómiája (Francia-orosz kapcsolatok, 1887–1914)	23
Klaus Fritzsche: A konzervativizmus	37
<i>Szemle:</i>	66
A forradalom nyelve. Az amerikai és a francia forradalom (Milánó, 1988. június 22–25. Ism.: <i>Jemnitz János</i>) Szvák Gyula: Moszkóvia és a Nyugat (Is m.: <i>Varga Beáta</i>) T. E. B. Howarth: Prospect and Reality P. Kennedy: The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. F. M. L. Thompson: The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830–1900 R. Sheperd: A Class divided: Appeasement and the Road to Munich (Is m.: <i>H. Haraszi Éva</i>)	78
A magyar történettudomány külföldi visszhangja	
Külföldi történettudományi irodalom Magyarországról (1985–86.)	

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae, Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

9019304 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A FRANCIA FORRADALOM LEGÚJABB TÖRTÉNETI IRODALMÁRÓL

A bőség zavarával kell megküzdnie annak, aki e témakör legfrissebb irodalmát szemelgeti-válogatja. A zavar másik forrása az a tudat, hogy bármi legyen is a kiválasztás és az osztályozás szempontja, a végeredmény szükségképpen szubjektív lesz, és magán viseli az esetlegesség bélyegét. Mindenesetre két fogódzó önként kínálkozik: egy-két kivételtől eltekintve kizárólag a franciaországi kiadványokat vettem figyelembe, továbbá döntően az 1988–1989-ben megjelent művekre szűkítettem le a válogatást. Kivételt csak akkor tettem – ez a harmadik szempont – ha a tematikus csoportosítás érdekei ezt megkövetelték. A negyedik szempontot a műfaj szerinti besorolás képezi. Fő célkitűzésem az volt, hogy lehetőség szerint valamennyi kategóriában az újszerű látásmódról tanúskodó feldolgozásokat ismertessem.

A legelső csoportba az *Ancien Régime és a forradalom első szakaszának bizonyos kérdéseit taglaló könyveket* soroltam. A chicagói K. M. Baker által kiadott (Pergamon Press, Oxford-New York-Beijing-Frankfurt-Sao Paulo-Sydney-Tokió-Toronto, 1987) tanulmánykötet rangos munka. Egy nemzetközi történész bizottság jelentette meg, amelynek Keith Baker, François Furet és Colin Lucas a képviselői. Ez a bizottság 1986-tól kezdve konferenciákat tartott a francia forradalom és a modern politikai kultúra témájáról. Az 1986-os, Chicagóban megtartott konferencián elhangzott előadások szövegét tartalmazza ez a terjedelmes kötet. (The Political Culture of the Old Regime.) Bár elsősorban az angol nyelvterület számára készült, francia szerzők francia nyelven közzétett írásai teszik indokolttá számba vételét. A tervezett sorozat első részeként megjelent mű alap gondolata: a francia forradalom szülte meg a modern politikai kultúrát. A hat fejezetre tagolt könyvből (Az abszolút monarchia képviselői rendszere; Az állam és a korporatív társadalom; A politikai kontesztáció formái; Felvilágosodás és politika; A monarchia és a Rendi Gyűlés; Az ideológiák fejlődése) William Doyle: The Parlements című tanulmányát emelem ki. A szerző egy anekdotába illő történettel indítja fejtegetését, hogy megvilágítsa a tekintélyelvű francia és a törvénytiszteletre épülő angol mentalitás közti különbséget. Amikor az angol utazó meglátogatta Versailles-t, a látottak csodálattal töltötték el. „Nagyon szép – jelentette ki, de nekik nincs Habeas Corpus-uk.” Mindazonáltal a francia uralkodók tisztában voltak azzal, hogy bár számukra minden lehetséges, nem minden megengedett. Nem léptek át egy bizonyos határt és ez az önkorlátozásuk éppen a parlamentekkel kialakított kapcsolatban mutatkozott meg a legvilágosabban. Doyle szerint a történetírásban ezzel kapcsolatban két egymással ellentétes hagyomány alakult ki. Az első szerint a parlamentek tagjai a törvényes uralom bajnokai voltak a zsarnokság elleni harcban. A másik felfogás a kiváltságok önző és sötét védelmezőinek láttatta őket. Franciaországban a 19. században az első volt a meghatározó, azonban a 20. században a második kerekedett felül. Ebben az értelmezésben a parlamentek vezetői nem ellenzékiek, hanem lázadók voltak. A szerző álláspontja oda konkludál, hogy a tények tanúsága szerint nem a parlamentek ellenállása, hanem a pénzügyi csőd tette lehetővé a Rendi Gyűlés összeülését és Jacques Necker pénzügyi hatalomra kerülését. Mindazonáltal a parlamenteknek köszönhető, hogy a hatalom teljesen diszkreditálódott.

A Rendi Gyűlés küldötteinek hétköznapi életét kutatta és írja le könyvében Edna Hindie Lemay. ("La vie quotidienne des députés aux États Généraux. 1789. Párizs, 1987.") „Megélni a Forradalmat napról napra, részt venni a mindennapok nehézségeiben, hogy közeledjünk azokhoz, akik meghírdették az új világot” – így vall céljáról az előszóban. (11. old.) A hármastagolású könyvben a gazdasági-, társadalmi- és politikai élet elevenedik meg visszaemlékezések, almanachok, útleírások, kultúrtörténeti munkák és levelezések nyomán. Az olvasó úgy érezheti, hogy együtt teszi meg a hosszú utat Versailles-ig valamelyik képviselővel, akinek ott meg kellett szállnia, olcsó étkezési lehetőséget kellett keresnie, s miután megvásárolta az előírt öltözetet, igyekezett tájékozódni a közlekedési eszközökről, hogy megszervezhesse párizsi útját, mivel a Rendi Gyűlésnek át kellett költöznie a fővárosba. A szerző őszintén elismeri, hogy az utolsó rész okozta neki a legtöbb nehézséget, tehát a versailles-i utazás céljának a kikutása. Feszültség a kiváltságosok és a harmadik rend képviselői között, megbékélési kísérletek avégből, hogy elkerüljék a szakadást, erőszak alkalmazása a kormányzat részéről, erőfeszítések annak érdekében, hogy kidolgozzák a parlament tevékenységének szabályait, végül rendszeresen írni az otthon maradtoknak tájékoztatásuk és megnyugtatósságuk végett: ezek voltak azok a problémák, amelyekkel a képviselőknek szembe kellett nézniük a nagy reményekkel kecsegtető 1789-es esztendőben.

A távoli vidékről érkezett képviselő Versailles-ban a monarchiával, Párizsban az éhségtől fenyegetett és nyugtalanító néppel találkozott. A szerző a híres orosz tudós és utazó, Nyikolaj Mihajlovics Karamzin szemével láttatja a korabeli Párizst. Hosszan idézi tőle a szűk utcák, a forgalom leírását, a Tuileriáról és a Palais-Royalról kialakított véleményét. Ezer körül volt akkor a szállodák száma, de kevesebb komfortot nyújtottak, mint a londoniak. Karamzin egy harmadik emeleti, világos és tiszta szobáért havi egy Lajos-aranyt fizetett. Egészében véve lármás és piszkos városnak írja le Párizst.

Az 1789-es év krónikáját tartalmazza Michel Winock monográfiája. (1789. L'année sans pareille. Párizs, 1988.) Már a tartalomjegyzékből kitűnik, hogy a szerző nem a Bastille bevételétől számítja a forradalom kezdetét. Amint az előszóban írja, nem tartja naívnak azt a kérdést, hogy hol és mikor kezdődött a nagy átalakulás. Ő a grenoble-i „cserepek napjával” kezdi és a vizzille-i gyűléssel folytatja krónikáját, vagyis két olyan eseménnyel, amelyek 1788 nyarán játszódtak le. „Jól tudjuk, hogy a társadalom egész rendjének felforgatását nem egyetlen esemény indítja el, bármennyire robbanásszerű legyen is.” (7. old.) Jellemző, hogy a 20. fejezet foglalkozik az 1789 július 14-i történésekkel.

A kiadói reklámszöveg szerint Winock könyve olyan mint egy regény. A kortársi visszaemlékezések a történészek reflexióival vegyülnek benne, kellemes olvasmány. Nem terhelik jegyzetek, hivatkozások, a bibliográfiából azonban kitűnik, hogy a szerző végzett levéltári kutatásokat és bőségesen merített a szekunder forrásokból, így például az egykorú újságokból és a kortársak memoárjaiból. Felfedezte az 1789-es esztendő egyik hőst, Adrien Duquesnoy-t, akinek a naplójára nagy mértékben támaszkodott. Könyve befejezésekképpen, e páratlan esztendő mérlegét megvonva, állást foglalt korunk nagy vitájában, az erőszak és a terror kérdésében. Szerinte a második világháború, pontosabban az ellenállási mozgalom, majd a gyarmati felszabadító harcok hozzászoktatták az embereket az erőszakhoz. Napjainkban viszont a terrorizmus fogékonyabbá tett mindenkit a múlt mártírjai iránt. Álláspontját úgy összegezte, hogy a felsejlő árnyak ellenére megőrizte csodálatát 1789 iránt.

Ez a feldolgozás kétségkívül nem tartozik az élvonalbeli alkotások közé. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a nagyközönség főként az ismeretterjesztő művekből tájékozódik, ezért nagy szükség van színvonalas, szélsőségektől mentes, olvasmányos leírásokra. Winock könyve megítélésem szerint megfelel ezeknek a követelményeknek.

Csak érintőlegesen tartozik ebbe a csoportba, különössége miatt azonban említést érdemel a François-Marin Fleutot–Patrick Louis szerzőpáros könyve a royalistákról (*Les Royalistes. Enquête sur les amis du Roi aujourd'hui*. Párizs, 1989.) Az alcím eloszlatja az esetleges félreértéseket, nem az egykori, hanem a mai royalisták véleményeit foglalták össze annak a felmérésnek az összegzéseképpen, amelyet 1987 januárjában végeztek el. A 7000 kérdőívre 1542 válasz érkezett, de meghallgatásokat is végeztek mintegy 170 órában. A legmeglepőbb eredmény: a megkérdezetteknek 17%-a a monarchia visszaállítása mellett tört lándzsát. A szerzők szerint mögöttük milliók állnak, következésképpen ez a kisebbség országos viszonylatban is igen jelentékenynek mondható. A felmérésben részt vett franciák 67%-a Párizs grófját ismerte el a trón törvényes örökösének. Arra a kérdésre, hogy „meg akarja-e őrizni a demokráciát a Király tekintélye alatt”, 65.5% igennel válaszolt. Az itt nem ismertetett részadatokból kiviláglik, hogy ezek a mai royalisták jó családból való, magas kulturális színvonalon álló személyek (tanárok, kutatók, írók, művészek), az „értelmiségi osztálynak” nevezhető társadalmi csoportok képviselői, akinek azonban egy része más – jobboldali – pártokhoz is szívesen csatlakozik. (Közel 20%.)

Mindehhez két megjegyzést szeretnék hozzáfűzni. Először is, az ilyen fajta reprezentatív felmérések esetében elég nagy a hibaszázalék. Másrészt, az 1987 óta eltelt két esztendő bebizonyította azt, hogy a royalisták napjainkban nem képviselnek számottevő politikai erőt. A milliós tömegtámogatásra utaló következtetést a bicentenáriumi események egyáltalán nem igazolták. Elvi szempontból mindenesetre érdekes, hogy az általuk elképzelhetőnek tartott monarchia semmi esetre sem lenne azonos az Ancien Régime korabelivel. Egy „szociális királyság” képe lebeg a szemük előtt, ettől remélik a francia társadalom előtt álló jelentős problémák megoldását.

A következő csoportba a *terrorral és Vendée-val foglalkozó művek* tartoznak. A megjelenés sorrendjében haladva, első helyen Olivier Blanc „Az utolsó levél” című munkáját említem. (*La dernière lettre. Prisons et condamnés de la Révolution 1793–1794*. Párizs, 1984.) Az előszó írója, Maurice Vovelle telitalálatnak nevezi mind a források felkutatását (a Forradalmi Törvényszék hírhedt közbírójának, Antoine Fouquier-Tinville-nek az iratai közt bukkant rájuk Blanc), mind pedig az alkalmazott feldolgozási módszert. A szerző felismerte e levelek nagy értékét a mentalitástörténet számára: a halál órája közeledvén, az elítéltről lefoszlik minden ami szennyes, így a család és a képmutatás. Vovelle hangsúlyozza, hogy bár diszkrét politikai hitvallással és a Legfőbb Lénybe vetett hittel is találkozunk bennük, „a család az, amely a megfeszített és görcsösen összehúzódnó erőt teljesen igénybe veszi.” (6. old.) A történész joggal érezheti úgy, hogy behatolt e rég meghalt nők és férfiak titkaiba – egészen az indiszkrécio határáig.

A könyv első részében a kor börtönviszonyairól, a „börtönök összeesküvéséről”, továbbá a törvényszék előtt lezajlott jelenetekről, végezetül a halálra ítélt utolsó pillanatairól és vesztőhelyre indulásuk körülményeiről olvashatunk a szerző-

szerkesztő tollából. A terjedelem nagyobbik része a főszereplőknek jutott, akiknek a nevei zömmel ismeretlenek a mai olvasónak és ez tudatos kiválasztás eredménye, hiszen a nagyon híres történeti személyiségek utolsó üzenetei régtől fogva ismertek. (Marie Antoinette, François Custine, Fouquier-Tinville és Babeuf a kivételek.) A függékben közölt hasznos információk közül a párizsi börtönök lisza érdemel megkülönböztetett figyelmet.

Körülbelül egy évszázada nem jelent meg komoly szakkönyv a Forradalmi Törvényszék működéséről. Ezt a hiányt pótolta Gérard Walter az idevágó iratanyag összegyűjtésével és közreadásával. (Actes du Tribunal révolutionnaire. Párizs, 1987.) Az 1793 július 17-től (Charlotte Corday perének kezdete) 1794 április 5-ig (Georges Danton kivégzése) terjedő időszakot öleli fel, Marie-Antoinette, a girondisták, Madame Roland, Jean-Silvan Bailly, Antoine Barnave és a hébertisták periratait tartalmazza. Vádbeszédek és hol megfontolt, hol szenvedélyes védekezések, tanúk kihallgatása és a verpadon, közvetlenül a kivégzés előtt lejártszódó idegborzoló jelentek részletezése: mindez fellelhető e könyv lapjain. Ha taláломra belelapozunk például a Danton perében készített jegyzőkönyvekbe, azonnal feltűnik, hogy a néptribun sokkal inkább támadott mint védekezett, kipellengérezte a nemzetgyűlés egyes képviselőit. Vele szemben az elnök azt a taktikát alkalmazta, hogy igyekezett megakadályozni ebben, rá akarta szorítani arra, hogy kizárólag az ellene felhozott vádakra feleljen a lehető legpontosabban, mellőzve minden kitérőt.

Mivel a történeti irodalomban se szeri, se száma az elítéltek számára vonatkozó becsléseknek, szükségesnek vélem közölni Gérardnak a primér forrásokon alapuló számításainak a végeredményét. Eszerint 1793 április 6 (az első ítélet) és 1794 július 27 (thermidor 9) közt összesen 2585 halálos ítélet született. Felmentő ítéletet hoztak 1306 esetben. Börtönbüntetésre ítélték 72, deportálásra 36 vádlottat, 22 ügyet pedig más bíróságokhoz tettek át. Jogos Gérardnak az a figyelmeztetése, hogy a témával foglalkozó történészek rendszerint csak a halálos ítéleteket veszik figyelembe és hallgatnak a felmentésekről, holott ezek nagy száma ezt nem teszi indokolttá. A közölt adatokból levonható leglényegesebb következtetés az, hogy a Forradalmi Törvényszék bírái vagy halálra ítélték, vagy felmentették a vádlottakat, a két pólus közé eső börtönbüntetések és deportálások száma elenyészően kicsi.

Aki a forradalom 200. évfordulóján Párizsban járt, könnyen meggyőződhetett arról, hogy változatlanul nagy divat a chouanokról és a vendée-i felkelőkről írni, a velük foglalkozó művek már polcokat töltenek meg. Az „Isten rablói” iránt, akik rózsafüzért hordtak és minden csata előtt imádkoztak, főként Bretagne-ban és Vendée-ban, a nyugati partvidéken, egyszóval a polgárháború által leginkább sújtott területeken nagy az érdeklődés, az ismeretlen nevű szerzőket az esetek jelentős részében személyes motívumok is vezérlik, jelesül elesett vagy kivégzett ősökért akarnak elégtételt venni a forradalmon. A témához való szenvedélyes kötődésnek általában a tudományosság látja kárát. Ezek a könyvek ugyanis egyáltalán nem a tárgyilagosságra való törekvést, a források minél szélesebb körének bevonására irányuló szándékot tükrözik, ellenkezőleg; néhány kivételtől eltekintve sokkal inkább a tudományos apparátus hiánya, az elfoglaltság, a kissé fellengzős leírások minősítik szerzőiket. Pontosan ilyen mű Jean-Paul Bourre-nak a közelmúltban megjelent, az elbeszélő történelem műfajához tartozó könyve a chouanokról. (Les Chouans et la Guerre Sainte. Párizs,

1989.) A szerző elmarasztalja a forradalom egész történetírását a chouanok és a vendée-i felkelők megvetése miatt, amit azzal magyaráz, hogy ez utóbbiak parasztok voltak s nehéz volt megemészteni, hogy éppen a parasztok keltek a király védelmére. Természetesen ő is népirtásnak tartja ami Vendée-ban történt, s leszögezi, hogy a történelem könyvek mélységesen hallgatnak a „pokoli hadoszlopok” rémtetteiről. Egy ilyen állítás 1989-ben, miután számos monográfia, népszerű feldolgozás született ebben a témakörben, legalábbis túlzásnak tűnik. A chouanok mozgalmát a „szupra-történelmi” realitások birodalmába utalja, aminek a mibenlétét nehéz lenne meghatározni. Mivel a chouanokat és a vendée-i parasztfelkelés résztvevőit gyakorta összekeverik, informatív a könyvnek az a fejezete, amely a két mozgalmat összeveti.

Napjainkban a francia forradalom történetének egyik legműveltebb területe a nyelv és a kultúra. Színvonalas mű – bár nem könnyű olvasmány – Jacques Guilhaumou monográfiája a politikai nyelvről. (*La langue politique et la Révolution française. De l'événement à la raison linguistique.* Párizs, 1989.) Kimutatja, hogy a „politikai nyelv” kategóriája bizonyíthatóan már 1789-ben létezett: Emmanuel Sieyès alkalmazta a kiváltságok lerombolásának folyamatában kialakult politikai szónoklat jelölésére. Az abbé azonban élesen elválasztotta a politikai nyelvet a köznyelvtől, felfogása szerint az előbbi kizárólag a nép képviselőinek közvetítésével nyerhet legitimitást, vagyis határozottan elutasította a nép közvetlen részvételét a hatalom gyakorlásában. Nevezzük bárminek ezt az eljárást, mindenképpen szűkítéssel, korlátozással állunk itt szemben, mivel Sieyès „a nyelv hatalmát,” a törvény megalkotóinak, vagyis a nemzetgyűlési képviselőknek vindikálta. Vele szemben Guilhaumou azt emeli ki, hogy „egész eljárásunk azon az elgondoláson alapul, hogy bármiféle a priori tétel nélkül le lehet írni a politikai nyelv 1789 és 1794 közti kialakulásának és elterjesztése módozatainak folyamatát oly módon, hogy állandóan összefüggésbe hozzuk az eseménnyel.” (11. old.) Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a szerző megkísérli leírni a forradalmárok nyelvét mint a társadalmi tudat visszatükröződését, kiindulva a szóban forgó esemény tisztán nyelvészeti dimenziójából. Minden esemény szükségszerűen felszínre dobja a maga – politikai értelemben vett – szövívőjét. A könyv szerzőjét azonban nem ez a nyelv érdekli. Fő célkitűzése az, hogy egyértelművé tegye, miképpen tükrözi vissza a politikai nyelv a forradalmi folyamatot. El akar jutni a jogok nyelvétől a nép nyelvéig.

Érdekfeszítően taglalja a könyv egyes kifejezések jelentésének megváltozását. Így például az 1791-es esztendőben, amely nehéznek ígérkezett a jakobinusok számára, az arisztokraták a nép „józan eszére” hivatkozva gúny tárgyává tették hazafias beszédeiknek megannyi fordulatát. Megjelent azonban a színen a párizsi nép kedvelt figurája, Pere Duchesne. Ez a lap az „arisztokrata” jelzőt most már a jakobinusokra alkalmazta, „hazafias arisztokratáknak” nevezve őket.

Megismerkedhetünk a jakobinusokhoz közelálló François-Urbain Domergue, a „patrióta nyelvszakértő” kiterjedt tevékenységével is. Ő volt az, aki 1791 elején azt javasolta: alkossanak meg „egy ésszerű retorikát és poétikát” a fiatalok számára. Ugyanennek az évnek a nyarán indítványt tett egy olyan társaság alapítására, amely a francia nyelv amatőr kutatóit tömörítette volna. Ezt a politikai-nyelvészeti kezdeményezést azonnal felkarolták írók, művészek, a Gironde és a jakobinusok egyes vezetői, az így létrehozott szervezet a politikai közösség integráns része lett.

Hasonlóképpen érdeklődésünkre tarthat számot az az Antoine Tournon, akit a Gironde irányában kimutatott rokonszenve miatt 1794-ben letartóztattak, s aki a börtönben dolgozta ki sans-culotte nyelvtanát, a nemzeti nyelv alkotóelemeit. Tervezte jó példa arra, hogy nyelv és politika analóg módon fejlődött, ezt mutatta ki a mondatban tekintetben.

Végezetül egy összefüggésre kívánom ráirányítani a figyelmet a tanulságokat összefoglaló befejező részből Maximilien Robespierre-ről ezt írja: „Figyelmet érdemlő tény, hogy ez a jakobinus vezető jelen volt a politikai nyelv kialakulásának minden szakaszában: 1789-ben, 1791-ben és 1792-ben. Befutott egy utat tematikai szempontból, és eljutott a jog nyelvétől a nép nyelvéig, miközben kifejtette, három alkalommal is, hogy milyen kapcsolat van nyelv és politika között.” (197. old.) A Megvesztegethetetlen magának tartotta fenn azt a félelmetes kiváltságot, hogy önmagát a politikai nyelv mesterének nyilvánítsa. Ellenfelei – ez egykoriak és a maiak egyaránt – mindig is kihasználták ellene azt, hogy Robespierre szájából az „én” a népet jelentette.

Éppen csak megemlítek egy angol nyelvű kiadványt a nyelvkérdésről (*The Languages of Revolution*. Milano, 1989), amely az amerikai történészek milánói csoportja által 1988-ban rendezett tudományos ülésszak előadásait tartalmazza. Ezzel is jelezni kívánom, hogy mily nagy érdeklődést vált ki ez a tematika. Annál is inkább, mert bár maga a diszciplína nálunk sem ismeretlen, egyáltalán nem állítható, hogy intenzíven művelt is.

Nem feltétlenül hátrány, ha olyasvalaki publikál tudománytörténeti munkát, aki a természettudományokban jártatos és hosszú éveken át Albert Schweitzer művét folytatta részben Franciaországban, részben Gabonban. Az ökológus Guy Bartélemy a tudósok forradalom alatti tevékenységéről tájékoztat bennünket. (*Les Savants sous la Révolution*. Párizs, 1988.) Jó tollú, eleven stílusú író, mellesleg helytörténettel is foglalkozik. Senkit ne tévesszen meg a mindössze 9 soros bibliográfia, az anekdotákban bővelkedő fejtegetések mögött a szakirodalom alapos ismerete húzódik meg. Fő érdeme abban áll, hogy igyekszik bebizonyítani: a tudományos gondolkodásban 1789 után bekövetkezett alapvető fordulat éppen olyan jelentős, mint ami a társadalomra és a politikára vonatkozó nézetekben bekövetkezett, s hogy az utóbbi gyakran homályba borítja az előbbi. Idézi Henri Grégoire-nak a képviselőkhöz intézett figyelmeztetését. „Polgártársak, a törvényhozó bölcsessége nem annyira a romlásban, mint az alkotásban mutatkozik meg.” (65. old.) Kreatív forradalom – alighanem ez Barthélemy kulcsszava.

A forradalomban jelentős szerepet játszó tudósok közül Jean Condorcet, Antoine Lavoisier, Antoine Fourcroy és Lazar Carnot tevékenységének szentelt Barthélemy külön fejezetet. A szerző azt a régi felismerést domborítja ki, hogy a francia forradalom ismét a maga őseredeti rendeltetésében, vagyis a gyakorlat szolgálatában mutatja be a tudományt, amiről maguk a tudósok is hajlamosak elfeledkezni. (Gondoljunk csak a legszemléletesebb példára, a löpörgyártáshoz nélkülözhetetlen salétrom nyerésére a pincék felásott földjéből).

A szerző két oldalon át (37–38. old.) sorolja azokat az imponáló termelési eredményeket, amelyekkel Franciaország a forradalmi időszakítás évének elején (1794 ősze), jelentős mértékben a jakobinusok erőfeszítéseinek köszönhetően, dicsekedhetett. Kilenc hónap alatt 12 millió font salétromot vontak ki Franciaország földjéből;

15 öntödében bronzból készült lövegeket gyártottak, az évi termelés 7000 darab volt; 30 másik öntöde 13.000 vasból készült löveget állított elő. A forradalom kitörése előtt mindössze egy manufaktúrában készültek szálfegyverek, ezzel szemben a jelzett időpontban 20 új üzem működött. Párizsban létrehoztak egy hatalmas fegyvergyárat, itt évente 140.000 puskát gyártottak. Az 1789 előtti 6 fegyverjavító üzemmel szemben 188 termelt. Más műhelyekben a haditengerészet számára szükséges kátrányt vontak ki fenyőfákból. A léghajó és az optikai távíró a haditechnika megszokott eszközévé lett. A híres fleurusi csatában az osztrák katonák soraiban valósággal pánik tört ki, amikor meglátták a gyorsan levegőbe emelkedő francia léghajót, amely két teljes órán keresztül a fejük felett lebegett, hogy megfigyelje hadmozdulatukat. Más kérdés, hogy a földi megfigyelő berendezések fejletlensége miatt az így nyert értékes információk kiértékelése és azonnali hasznosítása nem volt lehetséges, így inkább a léghajónak az ellenére gyakorolt lélektani hatása emelhető ki.

Lemondva az adatok további részletezéséről, csupán azt emelem ki, hogy a hadművészet által alkalmazott valamennyi eljárás szigorúan tudományos elméleteken alapult, s hogy Meudonban titkos létesítményt hoztak létre az ilyen célú kutatások koordinálására.

Végezetül egy tanulságos kis történet! Lavoisier kivégzésének másnapján két tudós beszélgetett. A híres matematikus, Joseph Lagrange így szólt kollégájához, Jean-Baptiste Delambre csillagászhoz: „Egyetlen pillanatra volt szükségük ahhoz, hogy ezt a fejet leválasszák. Talán évszázadok sem elégségesek, hogy hasonló fejet produkáljanak.” (211. old.)

Változatlanul reflektorfényben vannak a nők helyzetére és szerepére irányuló kutatások könyvekben lecsapódó eredményei. Önmagában véve is szimpatikus a Simon Blanc által összeállított bibliográfia. (*Les Femmes et la Révolution française*. Párizs, 1989.) Igaz, néhány réges-rég kiadott és ma már hozzáférhetetlen művet is felölel a 19. századból és a 20. század első feléből, azonban zömmel új feldolgozásokat és forráskiadványokat sorol fel. Ebből az ajánló bibliográfiából az is kitűnik, hogy az e témával foglalkozók többsége – érthetően – nő.

Hasonlóképpen természetesnek tarthatjuk, hogy Françoise Giroud újból kiadta és kommentárokkal látta el Jules Michelet-nek a forradalmár nőkről szóló, 1853-ban megjelentetett művét. (*Les Femmes de la Révolution de Michelet*. Párizs, 1988.) A napjainkban már klasszikusnak számító alkotás új változata egyben arra is bizonyíték, hogy a „nagy romantikus”, Michelet valamiképpen mindegyik élő francia történész szívéhez közel áll, iskoláktól függetlenül szellemi előfutárunknak tekintik. Giroud terjedelmes előszavában kiemeli, hogy Michelet becsülte a forradalomban résztvevő nőket, még az ellenforradalmárokat is. Miután megírta nagy összefoglaló művét a forradalomról (1847-ben jelent meg), amelyben meggyőzően bizonyította, hogy a nők mindenütt ott voltak, így a háborúban is, 1853-ban kigyűjtötte az összes női portrét, a legkisebb töredéket is, ami a nők szerepére vonatkozott, ellátta őket egy bevezetéssel és a tanulságok összefoglalásával (háromszor veselkedett neki e rész megírásának), hogy végül egy 22 fejezetből álló önálló könyvben közlétegye „feminista” (ez a szó a forradalom időszakában még nem létezett) kutatásainak végeredményét.

A nők száma körülbelül 12 millió volt akkor. Legnagyobb részük a földeken dolgozott, s ami a fennmaradó részt illeti, minden ötödik nő szolgáló volt. A többség

nem tudott olvasni, száz közül csak 35 tudta aláírni a házassági szerződést. Harmincezerre becsülik a párizsi prostituáltak számát, mások ennek kétszeresét sem tartják túlzásnak. A felsőbb osztályokba tartozó családoknál az volt a szokás, hogy a csecsemőt dajkaságba adták. Rousseau azonban azt írta, hogy „az anyának kötelessége táplálni gyermekét. A nőknek ez a kötelessége nem képezheti vita tárgyát!” (16. old.) Az Emile hatására az erősen kifestett, magas fűzőt és parókat viselő úri dámák hirtelen felfedezték a „természetest”, és ettől az időponttól kezdve kötelességüknek érezték, hogy saját maguk szoptassák gyermekeiket. Jellemző, hogy amikor Madame Roland felment a vérpadra, így kiáltott fel: „Adieu, drága gyermekem, te, akit tejemmel tápláltalak.” (17. old.) Az anyaságnak, a női méltóságnak és a politikacsináló, eszes nőnek a jogos büszkesége vegyült megnyilatkozásában. Ennek a felkiáltásnak az érzelmi-hangulati töltését csakis akkor érthetjük meg teljesen, ha szem előtt tartjuk azt a vitathatatlan ténytet, hogy Madame Roland egyike a forradalom legöntudatosabb nőalakjainak s hogy a Gironde uralmának hónapjaiban a hatalom részese, sőt irányítója volt.

Visszakanyarodva Michelet-hez, Madame de Stael-ról kissé gúnyorosan ír. Számára túlságosan mondén, gazdag és becsvágyó volt. Sophie de Condorcet-ről úgy vélekedik, hogy üldözött férje az iránta érzett szerelem miatt jött elő búvóhelyéről, ami a vesztét okozta. Természetesen nagy figyelmet szentel Condorcet 1790 júliusában papírra vetett, mindössze 6 oldalas esszéjének a nők egyenjogúságáról. (*Essai sur l'admission des femmes au droit de cité.*) „Ez a forradalom első nagy feminista manifestuma” írja róla Giroud (25. old.), aki – mint a női emancipáció minden híve – érezhető lelkesedéssel szól a nagy filozófusról, „a Köztársaság egyik legszebb alakjának” tartja. A másik élharcos Olympe de Gouges, akit Michelet XV. Lajos fattyának vél – tévesen. Ennek a nőnek nagy érdemei vannak: 1791-ben a királynénak dedikált, rendkívül érdekes brosrájában megfogalmazta a nők követeléseit. (*Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne.*)

Az emancipált nők kevésbé graciózus képviselőjének tekinthetjük azt a Claire Lacombe-ot, a munkanélküli színésznőt, aki 1793-ben olyan társaságot alapított, amelynek csak nők lehettek tagjai. Férfi módra öltözködtek, feltűnő módon viselkedtek. Lacombe kissé „lármás” tevékenységének döntő szerepe volt abban, hogy a Konvent 1793 október 30-án a nőpártinak aligha mondható Robespierre javaslatára feloszlatta a női társaságokat. Michelet felvonultatja e korszak valamennyi hírs nőalakját, így a már említett Madame Rolandon kívül Corday-t, Marat élettársát, Simone-t, Maurice Duplay asztalos, Robespierre házigazdája feleségét, Lucile Desmoulins-t, akinek szomorú sorsa – lefejezték, akárcsak férjét, Camille-t – Michelet-t felháborította. Szerinte nőket nem lett volna szabad a vérpadra küldeni. Statisztikája szerint 1793 áprilisától a következő év júliusáig 374 nőt végeztek ki Párizsban. Közülük 25% arisztokrata, 100 munkásnő, 28–28 pedig cseléd és apáca volt. A vidék mérlege: Vendéeban 24, Arras-ban 123, Bordeaux-ban 44. Ritka kivételtől eltekintve bátran és és méltósággal mentek a halálba.

Michelet csak Thermidorig követi a nők útját. A vidámságát újra visszanyert Párizs már nem érdekelte, Thermidor és a Direktórium nagy metreszei, Madame Tallien és mások, nem kerülhettek be az ő női Pantheonjába.

Jóllehet, németből fordították, említést érdemel az Elke Harten—Hans-Christian Harten szerzőpáros könyve a nők és a kultúra viszonyáról. (Femmes, culture et révolution. Párizs, 1989.) Jelen sorok szerzőjének érdeklődését elsősorban a függelékben közölt érdekes dokumentumok keltették fel. Igen radikális az a névtelen és dátum nélküli törvénytervezet, amelynek első pontja szerint „a férfi nem valamennyi előjoga teljesen és végérvényesen eltöröltetik egész Franciaországban.” (211. old.) Ugyanígy lehet jellemezni azt az indítványt, amelynek szerzője neme védelmében tiltakozik a nők degradálása, a természetből eredeztethető erkölcsi törvények iránt érzéketlen férfiak barbár magatartása ellen, akik csupán frivol tárgynak tekintik őket. Jóval gyakorlatiasabb szemléletről tanúskodik egy bizonyos Trevisiani terve egy nemzeti bank létrehozására abból a célból, hogy aki egész fiatalságát munkában töltötte el, betehesse oda megta- karításait, s így nyugodtan élhessen öreg napjaiban. Más szempontból lényeges Cavail- lon polgártársnő 1793 november 2-án elmondott beszéde. Ebben tiltakozik a francia nyelv megvetése ellen, ami abban nyilvánult meg, hogy a görögöktől és a latinoktól (értsd: a rómaiaktól) kölcsönöztek neveket, holott a francia nyelv — állítása szerint — a körülményekhez való alkalmazkodása következtében egész sereg alkalmasabb kife- jezés megalkotására lenne képes. Ez az állásfoglalás fontos bizonyíték arra nézve, hogy a francia forradalomra oly jellemző antik hőskultusz, és ennek hétköznapi megjelené- si formája, az ókori görög és római történelemből kölcsönzött nevek elterjedése korántsem örvendett osztatlan népszerűségnek. Az ország erkölcsi és kulturális válságá- ról tanúskodik a fiatal Marie-Agathe Peseault levele a nemzetgyűlési képviselőkhöz. Az ész győzelmére hivatkozva azt javasolja, hogy mivel sok helyen nincs pap, minden körzetbe helyezzenek egy tanítót, aki pihenő napokon összegyűjtené a lakosokat és felvilágosítaná őket az emberi jogokról olyan módon, ahogy istent kell imádni. „Mert Önöknek, Törvényhozó Polgártársak tudniuk kell, hogy sokan vannak olyanok, akik nem tudják, hogyan neveljék gyermekeiket és mert tudatlanok, állatok módjára élnek anélkül, hogy tudnák: miért és hogyan élnek a világban.” (245. old.) A szövegből az is kiderül, hogy Peseault-t a legutóbbi ünnepen választották meg a polgárok az „erény képviselőjére.”

Az ilyen fajta források a forradalom alatti közéletnek olyan területeire vetnek fényt, amelyek többnyire észrevétlenek maradnak a monográfusok számára.

Nagyon valószínű, hogy nem csupán a saját véleményemet képviselem, amikor azt állítom, hogy a nőkérdésben a legeredetibb koncepciót a tricoteuse-ök valódi sze- repét feltáró Dominique Godineau fejtette ki. (Citoyennes tricoteuses. Les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française. Párizs, 1988.) Véleményének summáját a bicentenáriumi alkalmával Párizsban megtartott történész világkongresszuson is elő- adta a megfelelő szekcióban, ahol élénk érdeklődést váltottak ki fejtegetései. Lássuk mindenekelőtt e fogalom magyarázatát! A tricoteuses az 1871-es Párizsi Kommünben hírhedtté vált gyűjtogatók, a petroleuses nagymamái. A képi ábrázolásokról ismert kötetgető nő jellegzetes alakja volt a korabeli francia társadalomnak. Kongresszusi előadásában Godineau rámutatott arra, hogy bár e szónak, tricoteuse, már 1789 előtt is volt pejoratív jelentése, ez egyáltalán nem fejezett ki politikai tartalmat. Levéltári és könyvtári kutatásaira hivatkozva egyértelműen leszögezte, hogy a kifejezés első előfordulásai 1795-ről datálódnak, azaz egy olyan időszakban vált megbélyegző minő- sítéssé, amikor megtörtént a végleges szakítás a győztes thermidoriánusok és a sans-

culotte mozgalom között, amelyben a nőknek közismerten elsőrangú szerepük volt. Godineau érdekesítő módon fejt ki, hogy míg korábban tricoteuse alatt egyszerűen olyan nőt értettek, aki rendszeresen látogatta a Jakobinus Klub üléseit, és a békésen kötegető asszonyok látványához nem társult a vér, a vérengzés képzelete, addig a jakobinusok uralmát megdöntő thermidoriánusok értelmezésében a tricoteuse átalakult a „guillotine fúriájává”, vérszomjas nőténnyé, aki a vérpad lábánál ülve nézte végig a kivégzéseket, miközben kezei szorgalmasan dolgoztak a fonallal. (Godineau előadását ld. *L'image de la Révolution française*. Vol. III. Pergamon Press, 1989.) A szerző tehát azt állítja, hogy szabályos csúsztatás történt ezzel a szóval, amivel az volt a cél, hogy bebizonyítsák: az otthonában békésen kötegető nő vérszomjas némberré változik át, mihelyt elhagyva otthonát, beleértja magát a közéletbe, a politikába.

Könyvében részletesen kifejti, hogy az egész 19. század a férfiuralom jegyében telt el, s itt joggal hivatkozik a Code Napoleonra. Okfejtése oda konkludál, hogy ki-sajátítással állunk szemben olyan értelemben, hogy a múlt században be akarták bizonyítani, „1789 csak a férfiak forradalma volt.” (351. old.) A szerző hangsúlyozza, hogy a korabeli iratok segítségével rekonstruálni lehet a forradalmi nőmozgalmat, s hangot ad annak a véleményének is, hogy a levéltárak még sok meglepetést tartogatnak a kutatók számára.

A nőmozgalom mozgatórugóinak megítélésében is újszerű felfogást képvisel. Nem tagadja ugyan annak a régtől ismert tézisnek a megalapozottságát, hogy a nők tömegeinek mozgósításában az ínségnek, közelebből a kenyér követelésének volt meghatározó szerepe, azonban úgy látja, hogy a nőknek a forradalomhoz való viszonyát lényegében a polgárjogok problematikája szabta meg. A citoyen státus, vagyis a politikai jogok megszerzése volt a céljuk. 1796-tól kezdve a citoyen szónak már csatorna szaga volt, a Direktórium előkelő köreiből a háztartási alkalmazottaknak tartották fenn. A konzulátus és a napoleoni császárság időszakában a nemzethez tartozónak tartott nőket már Madame-nek és Mademoiselle-nek nevezték.

Idézzük a szerző végkövetkeztetését: „A forradalmi periódus militánsai, a tricoteuse-ök testesítették meg a polgártársnő fogalmát, aki a felviágosodás szótáraiban még csak titkos utasként szerepelt. Örökre beírták ezt a szót a történelem könyvébe, s ha el is felejtették őket, mi hálásak vagyunk nekik ezért az örökségért.” (353–354 old.) Nem kétséges, hogy Godineau személyében a hajdani forradalmár nők olyan krónikást kaptak, aki az övékéhez hasonlítható hévvel és szenvedéllyel küzd azért, hogy ne csak társadalmi, hanem végre politikai szerepüket is kellően méltányolja a történettudomány.

A legújabb könyvtermés mennyiségileg is jelentős részét képezi a *memoáirodalom*. Értelemszerűen többnyire a 19. században egyszer már megjelentetett visszaemlékezések új kiadásairól van szó, amelyek egyes esetekben a reveláció erejével hatnak az olvasóra. Érthető a kiadóknek az a törekvése is, hogy mivel ennek a műfajnak legjelesebb képviselőit az olvasóközönség már ismeri, a második és harmadik vonal reprezentánsainak tanúvallomásával tegye árnyaltabbá a korszakról kialakított képet.

Victorine de Chastenay-ról, aki a későbbi Egalité Fülöp gyermekeivel együtt nőtt fel, azt írják, hogy az egyik legjobb megfigyelő volt a forradalom és a császárság korában. Az öltözködés, a stílus és a jó modor eleganciája jellemezte. Nagy emberek társaságában forgott, és ismerte az író- és művészvilág hírességeit is. Nagyon aktív volt a

Direktórium korában, jóval visszafogottabb Napóleon uralkodásának éveiben. Szoros barátság fűzte Joseph Fouché-hoz. Tájékozottságához nem fér kétség, s éppen ez teszi érdekessé a most kiadott visszaemlékezéseit. (*Mémoires de Madame de Chastenay 1771–1815*. Párizs, 1987.) Amikor például leír egy fogadást Paul Barras, a Direktórium első emberének szalonjában, felsorolja az állandó és ritka vendégeket egyaránt. Merlin de Thionville, „a lángoló thermidoriánus”, Jean Tallien feleségével, akit Párizs legszebb asszonyának mond, Madame de Stael – vele került az érintkezést, mert nem akart vitába keveredni vele –, Joséphine de Beauharnais, Napóleon későbbi felesége és az ő intim barátnői fordultak meg ott. Kissé indignálódva írja, hogy Barras szalonjában nem volt érzék a művészetek és a tudomány iránt. Az olvasónak azonban nem szabad megfedkeznie a szükséges kritikai hozzáállásról. A hölgy kizárólag csak arról írt, ami őt a legszemélyesebben érdekelt. Ezért nem volt hajlandó foglalkozni a Barras-ról keringő (nem alaptalan) híresztelésekkel, elmarasztaló véleményekkel, mert őt lebilincselte jó megjelenésével, gavallériájával, egyszóval azzal, hogy „tudott viselkedni.”

Jóval jelentősebb történeti személyiségnek látszik a jezsuiták kollégiumában nevelkedett pap, a kalndos életű a helyenként diabolikusnak tűnő Morellet abbé, akinek a visszaemlékezése másfél évszázadig pihent a könyvtárak polcain. (*Mémoire de l'abbé Morellet sur le dix-huitième siècle et sur la révolution*. Párizs, 1988.) A sokgyermekes, szegény családból származó fiatalember csak magára számíthatott, s mivel erős volt benne a társadalmi felemelkedés vágya, elsajátította azt a művészetet, hogy megszerezze befolyásos személyiségek támogatását. Sikerült bekerülnie a Sorbonne-ra. A fővárosban megismerkedett Étienne Loménie de Brienne-nal, Anne Robert Jacques -Turgot-val, Guillaume Malesherbes-bel, bejutott a filozófusok körébe. Az új kiadás előszavának szerzője igyekszik mentesíteni az abbét a hatalmasoknak tett bizalmas szolgálatai miatt, mondván, hogy egyrészt a tollból nem lehetett megélni, másrészt meg volt győződve szándékainak helyességéről, s különben is minden politikai rendszernek szüksége van a közvéleményt befolyásolni tudó értelmiségiekre, titkos közvetítőkre. Ami nem szubjektív megítélés kérdése: a sorsdöntő 1789-es eseményeket már mint gazdag, befutott filozófus, az Akadémia tagja és Claude-Adrien Helvétius feleségének a bizalmasa élte meg.

Tökéletesen érthető, hogy a meggyőződéses individualista, a magántulajdon és a vállalkozás szabadságának feltétlen tisztelője a forradalomban csak felfordulást látott. Royalista lévén, egy padlásszobában rejtőzött el, többé semmit sem tudott megjelentetni műveiből, pedig már 1760-ban elkezdett publikálni. Thermidor után önbizalma visszatért, ismét járta a kiadókat és írásművészetét a reakció szolgálatába állította. Könyvében számos érdekes részlettel találkozhatunk, így például a király kivégzésének a leírásával, a terror alkalmazásának bemutatásával, azonban Morellet nem akart történelmet írni. Saját bevallása szerint a maga életútját akarta papírra vetni, hogy emlékezetébe idézze „az akadályokat, amelyekkel találkoztam: a legyőzésekre alkalmazott eszközöket, az általam kialakított kapcsolatokat, az értékes emberek jellemét, bizonyos fontosabb ügyeket, amelyekben nem csekély részem volt; végezetül magánéletemnek eseményeit és irodalmi munkáim sorrendjét szeretném megörökíteni.” (39. old.)

Memoárjainak egyik legérdekesebb fejezetében (XXIII.) azt meséli el, milyen megpróbáltatásokon ment keresztül, amikor megbízhatósági igazolást kért a Párizsi Községtanácstól (Commune). Erre 1793 őszén került sor. Mellőzve a fárasztó várako-

zások, a kérelmezők és a procedura humoros epizódjainak részletezését, egyetlen mozzanatot emelek ki. A Községtanács egyik megbízottja felállt és azt javasolta, hogy ne adják meg az abbénak az állampolgári hűséget bizonyító igazolást, mert 16 éven át mást sem tett, mint a despotizmust dicsőítette, a döntést végül is elnapolták. Morellet elhatározta, hogy legközelebb ismét próbát tesz. Táskájába tette a sajtó, a vallás és a kereskedelem szabadságáról szóló írásait és a Községtanács folyosóján megmutatta őket az első szembejövőnek, akiről kiderült, hogy pont ő vonta kétségbe a megbízhatóságát. Az illető türelmetlenül félbeszakította, magyarázkodni kezdett mondván, hogy „minden akadémikus ellensége a köztársaságnak” (349. old.), amiben jó adag értelmiség-ellenesség mutatható ki. Az abbé forradalmár akadémikusokkal próbált példálózni, azonban nem sok sikerrel. „Augusztus 10-zel és május 31-gyel kell a forradalmiságot bizonyítani.” (349. old.) Ez a megnyilatkozás félreérthetetlenül azt bizonyítja, hogy 1793 őszén a radikális sans-culotte-ok szemében a királyság és a Gironde megdöntésében való cselekvő részvétel volt a politikai megbízhatóság legfőbb ismérve.

„Hagyjon el az Isten, ha én elhagyom a királyomat!” Ez volt a jelmondata a forradalom egyik elfelejtett pamfletírójának, a félelmetes debattőrnek, François Suleau-nak, akinek összegyűjtött írásait a közelmúltban jelentették meg „A király bolondja” címmel. (François Suleau. *Le fou du roi*. Párizs, 1989.) A forradalom első szakaszának egyik legnépszerűbb személyisége volt, amikor még nemcsak ő hitt „a király és a nemzet” jelszó helyességében. Elfelejtettségének fő oka abban keresendő, hogy az egyre inkább radikalizálódó forradalom túllépett rajta és elvbarátain. Regényes halála jelképesnek is felfogható: azon a napon következett be, amikor a párizsi tömegek megdöntötték XVI. Lajos uralmát, vagyis 1792 augusztus 10-én. A Suleau a nemzetőrség egyenruhájába öltözve sétálgatott a Városháza és a Tuileriák közötti útvonalon, hogy megfigyelje az eseményeket. A híres énekesnő Anne Théroigne de Méricourt felismerte és kiszolgáltatta a felbőszült tömegnek, amely lemészárolta. Ebben a cselekedetében minden bizonnyal szerepe volt a bosszúnak is, hiszen Suleau a *Les Actes des Apôtres* című monarchista lapban nevetségessé tette a harcias amazont. Másnap az újságíró fejét a Vendôme téren lándzsa hegyére tűzték.

Suleau-ról feltétlenül el kell mondani, hogy Desmoulins gyermekkori barátja volt. Politikai pályájuk hamarosan élesen elkanyarodott egymástól. A régi barátokból ellenfelek lettek, s Suleau 1790 tavaszán lapjában már nemes egyszerűséggel „malmok szamarának” titulálta Desmoulins-t.

Maga a szóban forgó kötet Suleau írásait és az 1791 áprilisától megjelenő *Journal de M. Suleau*-ban közzétett cikkei tartalmazza. A mai olvasót szerintem az érdekelheti, hogy „a király prédikátora” milyen sok húron játszott, hány műfajt kipróbált és hogy mennyire őszintén írt. Az előszó szerzője azt állítja, hogy az ő hangja visszhangzik majd 1815 után és a júliusi monarchiában a gúnyos kis lapokban, a *Journal*t a későbbi canard-ok előfutárának tekinti. Mindez persze nem homályosíthatja el a politikai alapképletet; a szélsőjobboldali nézeteiről ismert Jean Tulard történeti szótárában Suleau-t az „intranszignens royalisták” kategóriájába sorolja.

Már csak egy csoport, az *általános elvi kérdéseket tárgyaló művek* bemutatása van hátra. Mindössze kettőt emelek ki közülük, ezek azonban nagyon fontos következtetések levonását teszik lehetővé. Az első a *Cahiers d'Histoire de l'institut de recherches marxistes*, a Francia Kommunista Párt által irányított kutatóintézet folyóiratának

1988-as különszáma. (32. sz.) Címe: A francia forradalom modell vagy különleges út? Ez volt a témája annak az 1987 május 23–24-én Párizsban tartott konferenciának, amelyet az intézet a bicentenárium előkészítésével megbízott állami bizottság közreműködésével szervezett. Az ott elhangzott négy bevezető előadás és tizenöt hozzászólás szövegét tartalmazza ez a kötet, annak megfelelően, hogy az előadásokat négy csomópont köré tömörítették. 1) Melyek az Ancien Régime válságának gyökerei és fő vonásai? A feudalizmus jellemezte-e az 1789-es Franciaországot? Egyáltalán mit kell érteni „válság” alatt? 2) Melyek a termelési viszonyok rendszerének új és történetileg specifikus jellemzői, amelyek a forradalmi átalakulás periódusában alakultak ki? 3) Mennyiben volt a forradalom mint egység a gyakorlati intézmények, az értékek és az eszközök mintája? 4) Milyen viszony van a forradalom egyetemes érvényessége és Európa nemzeteinek-régióinak egyedi útjai (technikai, társadalmi, politikai és kulturális téren) közt a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában?

Előljáróban a francia marxizmus történeti fejlődésébe kell beágyazni ezeket a kérdésfeltevéseket. Az út elején Albert Soboul áll, pontosabban az ő koncepciója. Soboul az 1960-as években polgári típusú forradalomnak tekintette az 1789-cel kezdődött átalakulást, de nem zárkózott el olyan kérdések megvitatása elől, mint például az önálló paraszti forradalom léte vagy nemléte a forradalmi folyamaton belül. A következő lépést egy szovjet történész, Anatolij Ado tette meg 1973-ban a parasztmozgalomról írott értekezésével. (Le mouvement paysan pendant la Révolution. Moszkva.) (Ide kívánczik egy megjegyzés: tapasztalatom szerint a Magyarországon alig ismert Ado nagy tekintélynek örvend a francia történészek körében, az 1989-es világkongresszuson tartott előadása élénk vitát váltott ki, amiben persze a peresztrojka, jelesen a történettudományra gyakorolt hatása iránti érdeklődésnek komoly szerepe volt.) Ado tézise szerint a paraszti követelések – ezek a termelői-eladói kapacitás kibővítését célozták – rokoníthatók a polgári forradalommal. Jelentős újításnak minősült 1974-ben Claude Mazauric előadása egy tudományos tanácskozáson. Koncepciójának lényege az, hogy a francia forradalom jelentősége nem abban áll, hogy sémául szolgált más polgári forradalmak megítéléséhez. Az ő értelmezésében fontosságát tevékenységével, következményeivel, továbbá az emberiség történetére kisugárzott hatásával kell mérni. Ami pedig a mai Franciaországot illeti, ez a hatás sokkal közvetettebb. Egy forradalmi változás nem képzelhető el az 1789-es modell új kiadásával, ez a régi igazság napjainkban sokkal mélyebben gyökerezik a valóságban, mint valaha.

A fő referátumok közül csupán egyet kívánok érinteni, azt, amelyet Guy Le-marchand tartott a forradalom új és egyedi jegyeiről. Idézek végkövetkeztetéséből. „Az átmenet klasszikus útja, modell? Nekem úgy tűnik, hogy az egész inkább a különösségre utal, bár ennek az elmélete még nincs kidolgozva. Majdnem páratlan jellege radikalizmusában és abban keresendő, hogy a társadalmi fejlődés és a francia nemzet-té válás döntő szakasza időben egybeesett. Egyedivé teszi ezt a forradalmat a népi rétegek tömeges megjelenése a politika színpadán, a demokratikus intézmények és eljárások fejlődése – legalábbis Thermidorig, jöllehet ez utóbbiakat a polgárság tartotta a kezében. Mindez nem kevésbé új jelenség az egyetemes történelemben.” (50. old.)

A francia történészek fejtegetéseire legfeljebb annyit lehet hozzátenni globális észrevétel gyanánt, hogy interpretációikat rendkívül erősen befolyásolják szűkebben az aktuálpolitikai szempontok, tágabban az ország jelenkori állapota. Akárcsak a forra-

dalmi gondolat ellenfeleiét, akik szerint Franciaországnak nincs többé szüksége forradalomra.

„Gondolkodjunk a Forradalom történetéről.” (Penser l'histoire de la Révolution. Párizs, 1989.) Ez a címe Olivier Bétourné és Aglaia I. Hartig monográfiájának, amelyben összefoglalták két évszázad történész vitáinak leglényegesebb aspektusait. Bevezetésük legelső mondata – „A Forradalom végre megtalálta királyát François Furet személyében” – nyilvánvalóvá teszi, hogy nem az utóbbi iskolájának tagjai. Soboul tanítványai ők, de hangsúlyozzák, hogy előítéletek nélkül tanulmányozták a vonatkozó iratokat, vezérelvük a szöveg, a munka és az önálló gondolat iránti tisztelet. Általánosságban vizsgálva a bicentenárium körüli vitákat, arra mutatnak rá, hogy ismét felfedezték azokat a szerzőket, akik a legellenségesebben viszonyultak a forradalomhoz (így Edmond Burke, Hippolyte Taine, Augustin Cochin és Pierre Gaxotte neveivel találkozhatunk a különféle kiadványokban), s hogy az ellenforradalom apológiáinak jelenleg jó sajtója van. A könyv első része a forradalom legjelentősebb interpretációiról szól. A következőkben azokat az intézményeket teszik vizsgálat tárgyává, amelyek hajlékot adnak (immár egy évszázada) a témára vonatkozó kutatásoknak. Itt az egyetem áll a középpontban, mivel a III. köztársaság idején bölcsője lett egy a baloldal által markánsan meghatározott történetírásnak, előbb a repulikanizmus, később a szocializmus jegyében. A II. világháború utáni korszakra az angol-amerikai történetírás felemelkedése nyomta rá bélyegét, ez rendkívül ellenségesen áll szemben a társadalomtörténettel. Az 1970-es években mutatkozott meg az egyetem veresége, ami előkészítette az utat Furet megkoronázásához. Mintegy tíz éve – szerinte – az egyetem haldoklik.

A III. rész – ez a 200. évforduló kapcsán kibontakozott vitákat taglalja és szembeállítja a fő irányzatokat egymással – volt számomra a legérdekesítőbb olvasmány, minthogy itt fejtik ki a szerzők nézeteiket Furet-ről és Vovelle-ről, azaz a jelenkori francia történetírás két legjellegzetesebb személyiségéről, akiknek a polémiaja sok tekintetben meghatározta a bicentenárium egész előkészítését. Előbb azonban a szélső-jobboldal prominens képviselőivel foglalkoznak, köztük Tulard-ral, akinek igen fontos szerepet tulajdonítanak, „Tulard az ellenforradalmi történetírás revalorizációjának fontos személyisége a régi Sorbonne vereségének órájában. Specialistaként a tudományosság hitelét tudja kölcsönözni polemikus és militáns munkáknak.” (163. old.)

Térjünk át a két főszereplőre! *Vovelle*-t joggal tartják a jakobinus hagyomány új műhelyei szellemi vezetőjének. Soboul-tanítvány, de vele ellentétben nem annyira a forradalom, mint inkább a mentalitás történetét kutatja. Jellemző rá, hogy állandóan új forrásokat és új témákat keres, neve elválaszthatatlanul kapcsolódik az 1970-es évek „nouvelle histoire”-jához. Legjellemzőbb tulajdonságát abban látják, hogy „Vovelle sosem enged annak a kísértésnek, hogy monolitikus tablót vázoljon fel az alapvető eseményről.” (179. old.) Ábrázolásmódja tehát töredékes. Érdeklődési területe miatt inkább Jaurès-hez, mint hajdani mesteréhez áll közel. Többen bírálják kvantitatív módszerét, vitatják mentalitástörténeti eredményeinek helyességét. Mindezen tényezők következtében magányos. „Michel Vovelle paradox módon ma az egyetlen olyan ember, aki harapófogóban van. Egyik oldalról a jaurès-i templom őrzői, a másiktól François Furet-nek intézmények és a tömegkommunikációs eszközök által biztosított erőfeszítései szorongatják.” (183. old.)

Furet-vel kapcsolatban a szerzők mindenekelőtt azt emelik ki, hogy külön helye van a forradalom történéseinek világában. Soboul-tanítványok létükre sem vitatják, hogy a „Furet-hálózat” (réseau) a hegemon a ma létező összes irányzatok közül, szerintük a „furetizmus” nemzetközi elterjedéséhez nem kis mértékben járulnak hozzá a chicago-i egyetemen vezetett szemináriumai. Semmilyen nosztalgia nincs benne az Ancien Régime iránt, jakobinusellenessége, a terror elvetése nem ebből táplálkozik. A legcsekélyebb figyelmet sem szenteli a „körülményeknek.” (A jobb megértés végett: az elmúlt évtizedekig uralkodó helyzetben levő demokratikus-szocialista-marxista koncepció szerint a „körülmények kényszere” — gyakorlatilag a háború által előidézett változások összességét jelenti — juttatta hatalomra a jakobinusokat). Elutasítja a nagy republikánus, Alphonse Aulard ábrázolásmódját és kifejezett megvetéssel viseltetik Albert Mathiez iránt. „Mona Ozouf, François Furet és mindazok a szerzők, akik velük vannak, a levegőbe akarják röptetni a híres 'blokkot'.” (197. old.) Ez az utóbbi célzás Georges Clémenceau-nak a múlt század végén elhangzott és az 1980-as évek vitáiban igen gyakran idézett kijelentésére vonatkozik, amely szerint a forradalom blokk, tehát megbonthatatlan egység. Ugyanakkor Furet a szerzők állítása szerint hevesen küzdött azért, hogy a jobboldal ne sajátíthassa ki az ő elméletét. Ismertetik munkásságát, egészen a közelmúltban megjelent, rangos kritikai történeti szótáráig, amelyet legközelebbi munkatársával, Ozouffal készített. (Dictionnaire critique de la Révolution française. Párizs, 1988.)

Bétourné és Hartig elemzésüket lezárva arra a következtetésre jutnak hogy Furet nézeteiben állandó a változás, de kimutatható bennük az állandóság két fontos tényezője is. Az egyik a társadalomtörténeti nézőpont következetes mellőzése. A Dictionnaire-ben például hiába keres az olvasó olyan fontos címszavakat mint „burzsoázia”, „paraszttság”, „nép” vagy az utóbbin belül rétegek. A másik tényező a klasszikus történetírással szembeni ellenséges érzület. Ez a klasszikus vonulat Mathieztől húzódik Georges Lefebvre-en, Ernest Labrousse-on és Soboulon át egészen Vovelle-ig. A szerzők azzal zárják fejtegetésüket, hogy a forradalom kitérésének 200. évfordulója alkalmat kínál Furet-nek arra, hogy revansot vegyen vetélytársain, Jaures szellemi örökösein.

Az évfordulós megemlékezések záróaktusára 1989 december 12-én került sor a párizsi Pantheonban. Jack Lang kulturális miniszterrel és François Mitterand köztársasági elnökkel az élén a hivatalos Franciaország rótt le kegyeletét — kinek? Mert ez a döntő kérdés, nem a protokoll. Amíg 1889-ben, a 100. évfordulón Carnot-t és másokat, vagyis a tett embereit ünnepelték, addig ezúttal „a tolerancia forradalmárai”, „a forradalom entellektüeljeit”: Condorcet-t, Gaspard Monge-ot és Grégoire abbét. Valóságosan és képletesen is meghajtották az elismerés zászlaját „a gyűlölet nélküli emberek” előtt, akik nem voltak hajlandók megszavazni XVI. Lajos halálos ítéletét. „A jövő három ébresztője” tudós volt, meggyőződéses pacifista, a zsidók, a protestánsok, a feketék és a nők, vagyis a „hátrányos helyzetű” rétegek, a „másság” képviselőinek a barátai. Békítettek az egymással rivalizáló csoportok között. Jack Lang azonban nem ragadt le 1789-nél, érthetően szólt beszédében Kelet-Európa sorsának alakulásáról, a szabadság eszméjének diadalútjáról. „Amikor egy rendszer felbomlik, amikor minden felgyorsul, 1789 újjászületik” — jelentette ki. (Le Monde, 1989 december 14.) A jelenlevők éltették „a szabadság által meglátogatott városokat.”: Prágát, Berlint, Moszkvát, Budapestet és Szófiát.

Azért tértem ki erre a fölöttébb tanulságos megemlékezésre mert nagyon is ide tartozónak érzem. A francia forradalom nagy évtizedének véres politikai küzdelmei tulajdonképpen máig nem csitultak el abban az értelemben, hogy a tudományos művekben, népszerűsítő kiadványokban, a sajtóban, a televízióban és a rádióban tovább folyik a politikai meggyőződéstől, rokon- és ellenszenvektől, személyes becsvágytól erősen motivált koncepciók békés eszközökkel történő ütköztetése. A legújabb könyvtermés fenti vázlatos áttekintése ezt a véleményt támasztja alá. Valószínűleg igaza van Bartélemy-nek, aki fentebb ismertetett könyvében ezt írja: „A tudósok mentették meg a forradalmat. Megmentették a gyűlölettől, a szegénytől, a becsetelenségtől. Túl a szenvedélyeken és a vandalizmuson, valamint a semmihez nem hasonlítható hatalmi vágyon, amely felfalta a néptribunokat, a tudósok voltak azok, akik hitüket, önfeláldozásukat és hatékonyságukat adták az új eszméknek.” Az értelmezések sokfélesége azonban nem csupán negatívumot fejez ki. Ha ennyire sokszínű a tabló, ha ilyen sok magyarázat (és belemagyarázás) lehetséges, ez csak azt bizonyítja, hogy a 18. század végi francia forradalom valóban igen összetett jelenség, ám nagy forradalom volt.

MAGYAR VONATKOZÁSOK 18. SZÁZADI FRANCIA ELLENFORRADALMI RÖPIRATOKBAN

Történelemformáló világesemények magyar visszhangját számtalan alkalommal tanulmányozzák. Így van ez a francia forradalommal kapcsolatban is. Ennek fordítottja ritkábban szerepel a vizsgálódások tárgyaként. Jelen sorokban most ez utóbbit tesszük.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárának állományában található 359 db-os francia ellenforradalmi röpiratgyűjtemény tartalmi feltárása során felbukkant néhány magyar vonatkozású megjegyzés. Érdekes és érdemes ezeket megvizsgálni, mivel ezekből megközelítően fogalmat alkothatunk a XVIII. sz.-i francia köztudat magyarsággépéről.

Mielőtt a tárgyra rátérnék nem érdektelen pár szóval ismertetni az említett gyűjtemény eredeti lelőhelyét, amely a főtí Károlyi-kastély könyvtára volt. Ismereteseek a Károlyiak rokon kapcsolatai a francia arisztokráciával valamint az említett könyvtár kialakulásának körülményei a XVIII. században és a XIX. sz. elején. Erről Károlyi Mihály hiteles leírásában is olvashatunk.¹ A könyvtár állománya – ezzel együtt a röpiratgyűjtemény is – 1945-ben került jelenlegi helyére.²

Előljáróban még megjegyzendő, hogy forradalmi időszak ellenforradalmi kiadványairól lévén szó, a felmerülő példák, így az írás tárgyaként szereplő hungarikák is, ha közvetve is, de számukra negatív kicsengéssel szerepelnek.

Az elsőként szereplő példát magyar vonatkozásában a közvetettség vádja érheti. Az indoklás, amiért a példaként szereplő Attila hun uralkodót a hungarikák közé soroltam, a későbbiek során szeretném megírni.

A röpiratként³ sokszorosított levél szerzője gróf Antraigues, aki viharos életében jelentős szerepet játszott a francia ellenforradalmi szervezkedésekben.⁴ Az arisztokrácia lázadásában résztvevő gróf 1789. augusztus 4-én még megszavazta a nemesi kiváltságok eltörlését, azonban 1790 elején már ajánlatosabbnak vélte a maga számára a svájci emigrációt. Lausanne-ban telepszik le. Innen keltezi 1790. augusztus 4-én – nyilván nem véletlen az évforduló egybeesése a fent említett eseménnyel – választóihoz címzett sorait, ahol magatartását indokolja. A forradalom eseményeit, főleg az októberi napok⁵ tapasztalatait említi magyarázatként. Miként a forradalom során – így az ellenforradalom idejében is – gyakran ókori példát idéz: a birodalmakat elpusztító, Isten ostoraként jellemzett Attilára hivatkozik, aki ugyan vad hódító, győzedelmes barbár zsarnok volt, azonban megkímélte a neki behódolókat. Ez a zsarnokság nem követelte a leigázottak szeretetét. Ezzel állítja szembe hazájának eseményeit, amelyek a szabadság és a filozófia századából az elszabadult indulatok anarchiájához vezettek. Az Attila személyével kapcsolatos barbarizmus említésével kívánja a forradalmi események szörnyűségeit érzékletesebben kiemelni.

Itt térnek vissza a korábban már említett közvetettségre. A nemzetközi köztudatban az évszázadok során Attila és a hunok a magyarokkal rokon népként szerepeltek. Ezt a magyar romantizmus a XIX. század folyamán a hun-magyar kapcsolatokat igazolni törekvő irányzata tovább erősítette. Ennyi és nem több, ami ezt a példát a hungarikák sorába utalja.

A röpirat érdekessége, hogy a szerző által Artois grófnak dedikált példányról van szó. Bár nem ismeretlen kiadvány⁶, azonban az Antraigues személyével foglalkozó Godechot monográfia⁷ egy évvel korábbi kiadást jelöl meg. Az eltérés azért feltűnő, mert 1789-ben a gróf még Franciaországban, míg a következő évben – miként azt fentebb említettem – már Svájcban volt, a levél keltezése is Lausanne-t jelöli keltezési helyként.

Antraigues ellenforradalmi kémtévékenysége egész Európát behálózta. Kapcsolata volt a bécsi udvarral is, amely szolgálataiért magyarországi birtokokat ajánlott fel neki.

Attila alakjának Isten ostoraként való említése jelzi, hogy a francia köztudatban a „vad, keleti népek” időben és térben is összerosódtak. Miként az előző írás példázatában a hun vezér a civilizált Rómával, úgy a rebellis magyarok Habsburg „jótevőikkel” állnak szemben. A belga felkeléssel kapcsolatos röpirat⁸ magyar vonatkozásai az előbbinél már sokkal nyilvánvalóbbak. A felázadt belga terület ugyanannak a Habsburg birodalomnak a része, amelyhez Magyarország is tartozik. A bruxelles-i Királyi Kormányzó Tanács egyik – a szerző által meg nem nevezett – tanácsosához szólnak a sorok. Eredetileg a szerző neve sem szerepelt a kiadványon, ezt a későbbiek során

egészítették ki. A kézírásos kiegészítés jellege arra mutat, hogy ez is régen, esetleg a megjelenés után nem sokkal később történt.

A szerző az a Sabatier de Castres⁹, aki a forradalom elején Rivarollal¹⁰ együtt indította meg a „Journal politique national” című, 1790 novemberéig rendszertelenül megjelenő lapot. Röpiratunk Aix-la-Chapelle (Aachen) 1790. július 24-i keltezését visel. A frissen trónra került II. Lipót uralkodásának körülményeit vizsgálja a belga felkelés tükrében. Leszögezi, hogy az Ausztriai Háznak feltétlenül győzedelmeskednie kell a belga lázadók felett. Elveti a néhai II. József császár intézkedéseit. Követeli, hogy állítsák vissza a Mária Terézia korabeli állapotokat. A korai francia emigráció központjából fogalmazott írás logikusan arra a következtetésre jut, hogy ha a császár nem akar Stuart Károly sorsára jutni, akkor keményebb magatartást kell tanúsítania. Elvetendő a jószág, a humanitás, a nagylelkűség. Az uralkodóknak jótéteményeiket szigorú igazságosságban kell kifejezésre juttatniuk. Nem véletlenül következik ezután a kategorikus megállapítás: „Ami a Toscán Nagyherceg erénye volt, az Magyarország királyának gyengeségévé válik.”¹¹ Ez a mondat feltételezi a szerző jártasságát a Habsburg birodalom belügyeiben és jó érzékkel kapcsolja össze a kialakult nemzetközi helyzettel. A belga forradalom a francia események árnyékában európai jelentőségű hangsúlyt kap. Folyamatokban és uralkodói szemszögből vizsgálva az eseményeket párhuzamot von az egy éven belül történtek és a tendenciájukban hasonló fejlődést eredményezhető megmozdulások között. A magyar megyei ellenállás erősödése 1789 elején nem jelenthetett a Habsburgok számára esetleges kapcsolódást a nyugat-európai forradalmakhoz. Azonban 1790. júliusára – ekkori keltezésű a röpirat – nemcsak a Bourbon trón, de a Habsburgok uralma is meggingott. Belgiumban a győztes forradalom megdöntötte hatalmukat, tehát a határaikon belüli ellenzékkel szemben erősebb fellépést kell tanúsítaniuk. Ezt követelve bízik abban, hogy ha erre sor kerül, a korábbi erőviszonyok helyreállnak. Így válik érthetővé, miért tiltakozik „Magyarország királyának gyengesége” ellen.

Gyakran használja az „Ausztriai Ház”, a „Magyarország királya” elnevezéseket és sokkal ritkábban a „Császár” megjelölését. A „Magyarország királya” cím használatával Lipót uralkodásának jogilag rendezett körülményeit igyekszik bizonyítani, mint aki személyében ártatlanul szenved a forradalmár néptől. Ezt követi egy érdekes megfogalmazás: „... a Fenségek üzenik, hogy Magyarország Királya számára meghatározó a Németalföld rebellisei elleni hadüzenet és a fegyverként kézben tartott jogok, mivel nem szüntek meg érzékelni azt, hogy ez az egyetlen út azok (t. i. a rebelliések) alávételére...”¹²

A kissé dodonai fogalmazásból következik, hogy a fenti szövegrészben „Fenségek” címmel jelzett és véleményüket továbbító szöveg egyaránt lehet a bruxelles-i Királyi Kormányzó Tanács tagjainak, de a korábban már említett, ekkor már emigrációban levő francia királyi hercegeknek a véleménye. Lényeges az, hogy az emigráns francia ellenforradalmi szerző diplomatikus megfogalmazással juttatja kifejezésre: hadat kell üzenni! Úgy vélem, hogy nem túlzás az a következtetés, hogy itt – ha közvetve is – a francia politikai folyamatokba való beleszólásra is buzdítani akarja az alkotmányos reformoktól sem idegenkedő Lipótot. Ezt megerősítendő hivatkozik a jogra is.

Nem mellékes ebben a szöveghelyzetben Lipótnak magyar királyként való szerepeltetése. A francia közvéleményben a Habsburg Marie-Antoinette nem volt népszerű, tehát okosabbnak tűnik az uralkodó Habsburg császárt másik rangján említeni. Feltételezhető, hogy egy távoli, ismeretlen ország uralkodójaként idézve tompítottabban jelentkezik az elutasító közhangulat. Egyébként az is elképzelhető, hogy az átlag franciák többsége nem tudta pontosan, hogy azonos személyről csik szó! Esetleg valamit hallott a rebellis magyarokról és feltűnő számára az a tény, hogy még azok uralkodója is fellép a lázadó belgák ellen. Ez utóbbiak elítélése volt a nyilvánvaló célja ennek az írásnak, ugyanakkor feltétlenül ösztönözni akarta Lipótot az erőyes beavatkozásra. „Ha Lipót valóban boldoggá akarja népeit tenni, akkor igyekeznie kell újból meghódítani a belgákat, és elnyomni a magyarok örökös elégedetlenségét...” stb.”¹³

A röpirat olvasásakor kitűnően érezhető az események – francia forradalom, belga felkelés, magyar nemesi ellenállás, nyugtalanító csehek stb. – időbeli egybeesése. Erre alapozva teljesen jogos Sabatier-nak az aggodalma, hogy valamennyi uralkodót veszély fenyegeti.

A röpiratok között akad két írás, amelyek Marie-Antoinette kivégzése után fogalmazódtak és szintén tartalmazznak apró hungarikákat.

Az első¹⁴ egy Liège-ben kiadott royalista fogantatású halotti beszéd. Vallásos hangú bevezető búcsúzik a francia királynétől. Ezt követően történelmi visszapillantást nyújt a francia és az osztrák uralkodóház rokon kapcsolatairól. Utalás történik egy háborúra, amely minden bizonnyal az osztrák örökösödési háború, mivel itt említi Mária Terézia derék magyarjait: akiktől „... a szeretet és a hűség megrendítő bizonyítékait kapta és ez lehetővé tette, hogy köztük (t.i. az osztrák ház) és a korabeli franciák között egy a mindkét nemzet számára tisztességes rivalizálás fejlődjön ki.”¹⁵ A „vitam et sanguinem” nyer itt nemzetközi jelentőséget és az ellenfél részéről hiteles visszaigazolást. A francia-spanyol-bajor-porosz koalícióval vívott háború idején az ellenség már Csehországot is megszállta. Ebben a helyzetben a Habsburg-háznak a magyar nemesség támogatása létfontosságú volt.

A másik, szintén Marie-Antoinette halála alkalmára írt beszédben¹⁶ ismét felbukkan a pozsonyi jelenet. Összehasonlítja a francia forradalom 1789. október 5–6-i történéseivel. Marie-Antoinette, aki ekkor a Dauphin-nel a karján jelent meg a versailles-i palota erkélyén a franciáktól nem kapta meg azt a támogatást, amelyet anyja egykor elnyert: „Mária Terézia látta nagylelkű magyarjait, akik miként manapság, akkor is hűségesek lévén a lábaihoz omlottak, fegyvereikre esküdven, hogy győznek vagy meghalnak királynőjükért. . . .”¹⁷

Az idézet nem annyira a magyarok dicsérete, mint inkább a forradalmi francia nép elmarasztalása. Ez egyértelmű a szövegben. Finom különbségekkel súlyosbítja ezt az elmarasztalást: a francia királynét saját népe fosztotta meg támogatásától, ezzel szemben Mária Teréziát birodalmának egy másik nemzete segítette meg. Ez a számunkra, magyaroknak címzett kétes értékű royalista dicséret egyben igazolja a franciáknak az előbbieken már említett ellenszenvét osztrák származású királynéjuk iránt.

Hasonló magyar vonatkozású royalista dicséretre bukkanunk egy katonai témájú röpiratban.¹⁸ Írója a forradalmi Franciaországban leteendő új katonai eskü ellen lázít. Példaként a Marie-Antoinette figyelme által is kitüntetett Esterházy Bálint László generálist¹⁹ állítja, aki megtagadta az új felesküvést.²⁰ A szerző kiemelkedő egyéniséggént hivatkozik Esterházyra, aki fontosnak tartotta ennek az írásnak a megjelenését.²¹

Némely röpiratban személyektől független, ha úgy tetszik ún. „tárgyi” hungarikák is felfedezhetők. Ilyen található a felvilágosodás kedvelt írói fogását alkalmazó, keleti környezetbe helyezett cselekményű írásban²², amely a francia események és főleg a nemzetgyűlés paródiáját akarja nyújtani. A cselekmény a török hódítás idején zajlik. IV. Mohamed ottomán serege elfoglalta Magyarországot, ezért Bécs és a Birodalom reszketve várja az ellenük induló hadjárat megkezdését. A címben jelzi a szerző, hogy a „törökből fordított történelmi anekdota” a szultán által meghódított Kelet-Európában zajlik. Egyértelmű viszont az utalás a korabeli francia eseményekre (nemzetgyűlés, gazdasági helyzet stb.). Szintén kedvelt irodalmi fogás az utazó szemével láttatni és bíráltni. A szerző ehhez folyamodik. Az utazó Ibrahimot egy fiatal mufti veszi pártfogásba. Neki köszönheti egészségét és szórakozásait. Itt történik említés a kiváló magyar ásványvizekről.²³

Az írás szatirikus jellegén túl még valamire figyelmeztet: a létező török hódítás veszélyének idején hazánk érthető okokból jobban élt a nyugat-európai és így a francia közvéleményben is, mint a későbbi évszázadok során, amikor csupán az osztrák birodalomnak volt az egyik része.

A Condé seregében szolgáló languedoc-i nemes Macarthy-Levignac Málta és Franciaország történelmi kapcsolataival foglalkozó írásában²⁴ a kereskedelmi forgalom vizsgálatakor említést tesz a dunai hajózási útról: „A Birodalom kereskedelme nulla, kivéve a dunai hajózási úton lebonyolítottat, mivel egyezményesen a velenceiek tartják kézben az Ausztriai-ház adriai öböl partjait.”²⁵ A földközi-tengeri kereskedelemről van szó. Utal a korábbi évszázadok tapasztalataira. Ilyen szöveggörnyezetben a dunai hajózási út kiemelése azt bizonyítja, hogy annak jelentősége nemzetközi volt.

A röpiratgyűjteményben találhatók periodika töredékek is. Így birtokunkban van a „Lanterne Magique Nationale” 3. száma. Ebben szarkasztikus hangvételű leírást olvashatunk a „fenséges fejevágó”-ról (a guillotin) és a körülötte zajló furcsa felvonulásról: „Néhány csarnoki harcos élén a vitéz A.I.G.U.I.L.L.O.N. halad, Magyarország királynőjének öltözve. . . .” Ebben a szöveggörnyezetben történő említésünk ismét furcsa, távoli, szinte irreálisnak tűnő létünkre utal. Feltételezhető, hogy ez az általános kép élt ekkor hazánkról az „átlag franciában”.

A fenti ismertetések összegezéséeként az alábbi következtetések vonhatók le: a máig belterjes francia köztudat a XVIII. században még a mainál is kevésbé érdeklődött a Bécstől keletre elterülő országok iránt, ez alól természetesen Oroszország kivétel. A török veszély elhárultával, hazánk nyugat-európai, tehát francia szempontból mért jelentősége is elveszett, csupán mint az osztrák birodalom egyik része játszott szerepet. Ez a szerep egyes történelmi pillanatokban jelentőssé fokozódott és nemzetközi méretekben is számottevővé vált. Ilyen történelmi pillanat volt az említett pozsonyi jelenet, a magyar nemesség behódolása Mária Terézia előtt, ide sorolható a belga felkelés által is szorongatott Lipót helyzete a magyar nemesség megyei mozgalmával szemben. Ezeket a lehetőségeket számtalanszor vizsgálták már, elemezték őket. Ez nem is feladata ennek az írásnak, azonban azt is levonhatjuk az ismertetettek következtetéseként, hogy nem tudtunk a nemzetközi események szinkronizálásából hasznot húzni.

Természeti és földrajzi lehetőségeink megfelelő kihasználása sem történt ekkor még meg. Ásványvizeink és a dunai hajózási út említése azt jelzi, hogy egy dinamikusan fejlődő társadalomban ezeket is megfelelően aknázták volna ki.

Írásomban az adott röpiratgyűjtemény esetlegességének keretein belül, azaz itt felbukkanó magyar vonatkozások tükrében próbáltam a XVIII. századi franciák magyarságképét kitapintani.

Jegyzetek:

1. *KÁROLYI Mihály*: Hit, illúziók nélkül. Bp., Európa K., 1982. p. 11., 14., 18.
2. Nagy Borbála: A Károlyi-könyvtár anyaga a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. (FSZEK) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve, 1949–54. Bp., p. 141–142.
3. Antraigues, Louis d': Lettre de – Paris, 1790. 78 p. FSZEK 09/2403/1
4. Godechot, Jacques: La contre-révolution. Paris, Quadrige/PUF 1984. p. 12–14.
5. *Antraigues, Louis d'*: Lettre de – Paris, 1790. p. 13–14. FSZEK 09/2403/1
6. *MARTIN, André–Walter, Gérard*: Catalogue de l'histoire de la Révolution française. Paris, Bibl. Natt. 1936–1955. I.
7. *Godechot, Jacques*: Le comte d'Antraigues. Paris, Fayard, 1986. p. 293.
8. *Sabatier de Castries*: Considérations politiques sur . . . Maastricht, Cavalier, 1790. 48. p. FSZEK 09/2403/16.
9. *Godechot, Jacques*: La contre-révolution. Paris, Quadrige/PUF 1984. p. 38.
10. *Rivarol, Antoine* (1753–1801), író
11. *Sabatier de Castries*: Considérations politiques sur . . . Maastricht, Cavalier, 1790. FSZEK 09/2403/16 p. 6.
12. u. a. p. 25.
13. u. a. p. 30.
14. *Gaston*: Discours historique sur la mort de Marie-Antoinette Liège, 1794. FSZEK 09/2415/13
15. u. a. p. 23.
16. Oraison funèbre . . . Liège, Latour, 1793. FSZEK 09/2415/7
17. u. a. p. 8.
18. *Torelli, Joseph*: Réflexions d'un militaire sur . . . (h. n.), 1792. 37 p. FSZEK 09/2414/23
19. *Zachar József*: Idegen hadakban. Bp., Magvető K., 1984. p. 438.
20. *Torelli, Joseph*: Réflexions d'un militaire sur . . . (h. n.) 1792. FSZEK 09/2414/23 p. 3.
21. u. a. p. 3.
22. Anecdote historique traduite du turc. Constantinople, 1790. 56 p. FSZEK 09/2403/17
23. u. a. p. 52.
24. *Macarthy-Levignac*: Rapports politiques de l'Ordre de Malthe avec la France. (H. n.) 1790. 69 p. FSZEK 09/2404/13
25. u. a. p. 16.
26. *Laterne Magique Nationale No III* (H. é. n.) 21 p. FSZEK 09/2417/3

EGY SZÖVETSÉG ANATÓMIÁJA

(Francia-orosz kapcsolatok, 1887–1914)

A francia–orosz szövetség, ha röviden akarjuk értékelni, mindenekelőtt politikai, katonai jellegű kapcsolat volt. Feladata abban állt, hogy a francia biztonság érdekében ellensúlyozza az egyesült Németországot s az általa létrehozott koalíciókat. Ezt az igényt már Thiers megfogalmazta az 1870-es évek elején, amikor a pétervári francia nagykövetnek azt írta, hogy az oroszokkal való szövetségnek Franciaország számára nagy jelentősége lenne a jövő szempontjából.¹ Az orosz vonal a mérsékelt köztársaságok Gambetta által meghirdetett külpolitikai programjában is fontos szerepet kapott, s a szövetség végül az ő húszéves erőfeszítésük eredményeként jött létre. Ebben a külpolitikai programban a hadsereg is jelentős szerephez jutott azzal, hogy Gambetta meghirdette a hadsereg kultuszát: „... ha Franciaország imádná hadseregét, e kultusznak még semmiféle háborús jellege nem lenne, hanem kizárólag arra irányulna, hogy visszaadja a franciáknak törvényes helyüket a világban és a világ tiszteletét.”² – hangoztatta egyik beszédében 1880-ban. Ennek megfelelően a mérsékelt köztársasági politika támogatta a hadsereget, ösztönözte a katonai célú kutatásokat³, s ezek eredményessége bizonyos mértékig Párizs és Pétervár közeledését is szolgálta. Példaként említhetjük erre azt a tényt, hogy amikor Vlagyimir nagyherceg, a cári gárda parancsnoka 1888 végén Párizsba látogatott, nagy érdeklődést tanúsított a francia fegyvergyártás, s főleg az új kézifegyver a Lébel puska⁴ iránt. A nagyherceg ebből 500 ezer darabot rendelt az orosz hadsereg számára a Châtellerault cégnél. Vlagyimir kíséretében orosz tüzérségi tisztek is voltak, akik elsősorban a francia löpörgyártást tanulmányozták s különösen a mélinit érdekelte őket, amely nagy hatású robbanóanyag volt, s ágyúövedékek tölteteként használták.

A hadsereg azonban nem csupán technikai eredményeivel, találmányaival szolgálta a francia – orosz közeledést hanem propagandájával és személyes kapcsolataival is. Ezzel összefüggésben a nyolcvanas évek második felében Boulanger tábornok említhető meg, akinek egyik híve Paul Déroulède – író és politikus – utazásokat tett Oroszországban és népszerűsítette a cári birodalmat.⁵ Maga Revans tábornok – igaz már Franciaországból való menekülése után – 1889-ben Londonból levelet írt III. Sándornak, melyben egy francia-orosz szövetség előnyeit fejtette ki.⁶ Közismert a tábornok gyászos vége – 1891-ben öngyilkos lett –, mégis a boulangier-izmus által felerősített oroszországi orientáció folytatódott. 1889-től ugyanis olyan tábornokok álltak a francia vezérkar élén mint Miribel majd utóda Boisdeffre, akik katonai attaséként éveket töltöttek Oroszországban, személyes kapcsolatokkal, helyzetismerettel rendelkeztek, s ezek a tényezők is segítettek a két ország kapcsolatának létrejöttét.

A közeledésnek azonban voltak ellenzői is. Azután, hogy Déroulède utazásai népszerűsítették Oroszországot, Goblet⁷ külügyminiszter kabinetfőnöke, Robert 1888 szeptemberében ugyancsak ellátogatott a cári birodalomba. Déroulède-del ellentétben nem volt elragadtatva az orosz állapotoktól, mert tapasztalatai szerint Oroszország elmaradottabb volt, mint ahogyan azt Franciaországban képzeltek.⁸ Jules Grévy volt köztársasági elnöknek⁹ is fenntartásai voltak. „Meg vagyok győződve, hogy Orosz-

ország a döntő pillanatban magára hagyná Franciaországot.”¹⁰ mondotta. Leroy-Beaulieu az orosz ügyek egyik specialistája ugyancsak kételyeinek adott hangot. Ezt egyrészt arra alapozta, hogy a két ország politikai berendezkedése nem azonos és a külpolitikai érdekek sem közösek. Roberthez hasonlóan ő is kiemelte a birodalom elmaradottságát.¹¹ Politikai okok miatt a radikális köztársaságiak egyik vezetője Clémenceau sem akarta a szövetséget: „Nem lehet igazi szimpátia egy köztársaság és egy önkényuralom között.” – hangsúlyozta.

A szövetség létrejöttét ezek a vélemények természetesen nem akadályozták meg. E kételyek azonban mégsem hagyhatók figyelmen kívül, mert az 1920-as években, az oroszországi francia intervenció kudarca után, felerősödtek a szövetséget, az oroszországi politikát bíráló hangok. E kritikák egyik hivatkozási alapja éppen az volt, hogy már a szövetség létrejötte előtt figyelmeztették a francia politikai vezetést az Oroszországgal való kapcsolat veszélyeire, de ezeket akkor éppúgy nem vették figyelembe, mint a későbbi negatív jeleket. A szocialista beállítottságú George Michon ezért lesújtó véleményt mondott Párizs keleti politikájáról: „A francia-orosz szövetség történelmünk legsötétebb lapjai közé tartozik.”¹² A mai francia történetírás azonban nem ilyen sötétben látja a szövetséget. S bár 1918-ban az orosz értékpapírokkal rendelkező francia állampolgárok elvesztették befektetett tőkéjüket, a szövetségnek azonban komoly szerepe volt abban, hogy a franciák 1914-ben a marne-i csatát megnyerhették.¹³

A két ország közti szövetségnek orosz oldalról is voltak ellenzői, de a hatalmi megfontolás, a hatalmi érdek volt a meghatározó, s ez pedig mindkét felet a közeledés irányába vitte. Így 1891 augusztus 27-én a két ország között konzultatív paktum jött létre, laza, általánosan megfogalmazott feltételekkel.¹⁴ A franciák számára már ez az egyezmény is sikernek számított az elszigeteltség két évtizede után, jóllehet ezt csak az első komoly lépésnek tekintették a szövetség felé vezető úton. Az oroszok viszont a továbbiakban – legalábbis egyelőre – katonailag nem akarták magukat elkötelezni. A magyarázat abban keresendő, hogy Pétervárott évtizedek óta a német orientáció volt a meghatározó a vezetésben, s ez továbbra is a Németországgal való kapcsolatokban reménykedett annak ellenére, hogy a Bismarck lemondása utáni új német politikai garnitúra nem tartotta fontosnak az Oroszországgal való szövetséget. Ez, valamint a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkezett változások, a hármasszövetség megerősítése 1891-ben, Anglia közeledése a német blokkhoz Oroszországot is elszigetelődéssel fenyegette. Az orosz politikai vezetés ezért a külpolitikai irányvonal átértékelésére kényszerült, s nem csupán ütőkártyaként használta, hanem hivatalos rangra emelte azt a vonalat, amely az 1877–78-as orosz-török háború óta jelen volt az orosz politikai életben, s amely francia orientációt hirdetett.¹⁵ Ezek eredményeképpen 1892 augusztusában a katonai tárgyalások is megindultak, melyet francia részről Boisdeffre, orosz részről pedig Obruchov tábornok vezetett. A kidolgozott katonai egyezményt 1892. augusztus 17-én írták alá. Defenzív jellegű szerződésről volt szó, amely német támadás esetére volt érvényes azzal a céllal, hogy kétfrontos háborúra kényszerítse Németországot. S bár a gyakorlat során kiderült, hogy az egyezménynek számos fogyatéka van, a szerződés mégis komoly eredmény volt, s ezért főleg a franciák arra törekedtek, hogy a szerződés érvénybe is lépjen. Erre még egy évet kellett várni, amikor Giers orosz külügyminiszter 1893. december 23-i levelében közölte, hogy a cár érvényesnek ismerte el a katonai egyezményt. A franciák pedig 1894. január 4-én értesítették az

orosz külügyminisztert a szerződés elfogadásáról. A szövetség ezzel befejezett ténnyé vált. Az európai hatalmi politikában 1871 óta ez volt a francia diplomácia legjelentősebb sikere, s ez egyúttal a legfontosabb francia pozíció megvalósítását is jelentette Oroszországban: Párizs a másik oldalról, az oroszok segítségével ellensúlyozni tudta a német hatalmi törekvéseket.

A szövetség létrejötte után néhány évvel, a fashodai incidens során 1898-ban azonban kiderült, hogy a katonai szerződés néhány cikkelye pontatlan, félreértésre ad lehetőséget. 1899 augusztusában pétervári látogatása idején Delcassé külügyminiszter ezért egy szövegmódosítást javasolt, igaz ez még az 1891-es egyezményre vonatkozott, melyben a két ország az általános béke fenntartását hangsúlyozta. A francia külügyminiszter e helyett javasolta az „európai hatalmak közti erőegyensúly fenntartása” formuláját.¹⁶ Az 1892-es katonai szerződés szövegével pedig két dokumentum foglalkozott: a pétervári francia katonai attasé titkos emlékirata és a két vezérkar 1900. július 2-i találkozájáról készült jegyzőkönyv.

A katonai attasé, Moulin titkos emlékirata¹⁷ azokat a politikai problémákat vizsgálta fel, amelyekkel mint lehetőséggel Franciaországnak szembe kell néznie. Mindekelőtt Németország területi s ebből következően hatalmi növekedésének lehetőségeit elemezte. Ez a helyzet az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása esetén következhetett be, s melyre Moulin szerint Ferenc József magas kora miatt számítani lehetett. Ez a várható körülmény, véli az attasé, Németország számára annexióra ad lehetőséget, s ezzel Európa közepén az Északi – és a Balti-tengertől az Alpokig, az Adriáig, illetve a Földközi-tengerig egy hatalmas államalakulat jöhet létre. Bonyolíthatja a helyzetet az, hogy a németek az osztrák zsákmány egy részét Oroszországnak engedhetik át. Moulin szerint azonban csak Bukovinát és Galíciát kapnák meg az oroszok a Kárpátok vonaláig, további területek átengedését nem tartotta lehetségesnek. Ezek az engedmények viszont nem elégítenék ki Oroszországot, sőt a németek balkáni és földközi-tengeri terjeszkedése fenyegetné az orosz törekvéseket Konstantinápolyban és Elő-Ázsiában. Ezek alapján a szerző arra következtetésre jutott, hogy a várható változások nem veszélyeztetik a francia-orosz szövetséget, de az egyezmény cikkelyeit összhangba kell hozni a bekövetkező új körülményekkel. Így az a javaslata, hogy meg kell hosszabbítani az egyezmény időtartamát, s legyen érvényes arra az esetre is amikor a Monarchia széthull s egy új hármass szövetség – német-olasz-magyar részvétellel – jön létre. Ezen kívül javasolta még, hogy a második cikkelybe vegyék be a következő formulát: „mozgósítani csak a német hadsereg mozgósításának első hírére”, hogy elkerüljék az eltérő értelmezéseket.¹⁸ Végül a negyedik cikkelyhez tanácsolt kiegészítést, mely szerint legyen kötelező, hogy az orosz és francia vezérkar találkozóiról jegyzőkönyv készüljön, s azt mindkét kormány ellenjegyezze.

Alig két hónappal Moulin emlékiratát követően a francia és az orosz vezérkar Szaharov és Delanne tábornokok vezetésével 1900. július 2-án találkozott egymással, ahol harmadik napirendi pontként szintén az 1892. évi katonai egyezmény szövegét vizsgálták meg.¹⁹ A két vezérkar főnöke abban egyezett meg, hogy Németország mozgósítása esetén Franciaország és Oroszország előzetes megegyezés nélkül is az egyezménynek megfelelően mozgásba lendíti hadigépezetét. Ellenben ha a Monarchia vagy Olaszország hajt végre részleges vagy általános mozgósítást, a két vezérkar szükségesnek tartotta, hogy ez esetben a tennivalókról és a szükséges lépésekről a francia és az orosz

kormány előzetesen egyezzen meg egymással. A találkozó a katonai egyezmény időtartamával is foglalkoztak. E szerint „... az 1892. évi konvenció időtartamát maguk a diplomáciai egyezmények határozzák meg, melyeknek a konvenció a kiegészítője.”

A szövetség jobb működéséhez a szövegmódosítások feltétlenül hozzájárultak. Az eredményességet azonban még további intézkedéseknek, lépéseknek kellett biztosítani. A vezérkari találkozón ezért megfogalmazták, hogy a jobb információáramlás érdekében mielőbbi kábelösszeköttetésre van szükség. Ezenkívül egyeztették a haditerveket is. Delanne tábornok feltételezése szerint háború esetén a német vezérkar Elzász-Lotharingiába összpontosítaná erejét: 23 aktív hadtestből 18-at itt vetne be, s az orosz fronton csak 5 aktív hadtesttel rendelkezne. Szaharov valószínűnek tartotta ezt az elképzelést, de az orosz vezérkart egy másik hipotézis is foglalkoztatta, mely szerint a német erők nagy része az orosz határ ellen vonulna. Kelet-Poroszországba így szerintük 14, Sziléziába 2 aktív hadtestet összpontosítának, a francia határra pedig 7 hadtest jutna, ezért a németeknek itt csak védekezésre lenne lehetőségük.

A haditervekkel összefüggésben a hadműveletek megkezdésének kérdéseit is megvizsgálták. Az 1892-es konvenció szerint Franciaország 1 millió 300 ezer, Oroszország pedig 700–800 ezer embert vonultatna fel német támadás esetén. Az orosz hadsereg azonban ezt a létszámot csak a mozgósítást követő huszonnyolcadik napon érné el a vasúthálózat alacsony teljesítőképessége miatt. Ez a franciák számára mindenképpen kedvezőtlen volt, ezért Delanne arra törekedett, hogy rábírja az oroszokat: mielőtt az ígért létszámot elérnék, lépjenek támadásba egy kisebb, de már ütőképes állománnyal is, mert a háború kimenetele szempontjából ezt fontosnak tartotta. Szaharov végül azt ígérte meg, hogy az orosz hadsereg már a tizennyolcadik napon hadműveleteket kezd Németország keleti határainál. E témával a két vezérkar a későbbi találkozók is foglalkozott, s ennek eredménye volt az, hogy az orosz hadsereg az első világháború kitörésekor a mozgósítást követő tizenötödik napon támadást indított, s ezzel jelentős erőt, öt gyalogos és egy lovas hadosztályt vont el a nyugati frontról.

A terv megvalósítása azonban nem csak a szándékoktól függött, hanem attól is, hogy milyen a vasúthálózat, amelyen a csapatok mozgása, szállítása történik. Oroszországban a vasút alacsony teljesítőképességű volt, s Fashoda idején ezt a franciák is megérezték.²⁰ Tanulságként ezért azt a következtetést vonták le, hogy szorgalmazni kell a katonai, stratégiai vasutak építését különösen Oroszországi európai területein. Franciaország több kölcsönt is kibocsátott erre a célra: az 1898-as, az 1900-as, az 1901-es valamint az 1913-as kölcsönöket. Ezzel elértünk a két ország közötti kapcsolatokban a harmadik meghatározó vonáshoz: a katonai és politikai érdekek mellett a gazdaságnak is fontos szerepe volt a szövetség történetében.

A francia történetírásban több évtizedes vita folyik arról, hogy a nemzetközi kapcsolatokban a politikának vagy a gazdaságnak van meghatározó szerepe, primátusa.²¹ S bár a kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, mivel a két faktor elválaszthatatlan egymástól, mégis a francia-orosz kapcsolatok esetében azt kell mondanunk, hogy a két ország közötti szövetség létrejöttében a politikai, stratégiai érdekeknek volt meghatározó szerepük, s a gazdasági faktor az eszköz szerepét játszotta. Vitára az adott és adhat okot, hogy a pénzügyi kapcsolatok megelőzték a politikai kapcsolatteremtést, s ebből az a következtetés adódhat, hogy a gazdasági kapcsolatok voltak a meghatározóak. Tudnunk kell azonban, hogy a 19. században a diplomácia és a gazdaság még

nem volt olyan szoros kapcsolatban, mint a 20. században. A klasszikus diplomácia szerint két ország között a jó politikai viszony még nem feltételezte azt, hogy a gazdasági kapcsolatok is jók, vagy fordítva. Erre példaként hozható fel az orosz-német viszony 1879 után, amikor a két ország között vámháború kezdődött. A cári vezetés váltását a németről a francia orientációra azonban nem ez, hanem a német politikában s a nemzetközi életben bekövetkezett változások okozták, melyek – mint ezt már jeleztük – az elszigetelődés veszélyével fenyegették Pétervárt. A gazdasági tényező másodlagosságát mutatja a hatalmi viszonyokban az is, hogy a cári vezetés, jóllehet Franciaországgal kötött szövetséget, de kedvező kereskedelmi egyezményt a németekkel írt alá 1894 februárjában, s ebben 20–30%-os vámkedvezményt adtak Berlinnek, míg francia-orosz viszonylatban a vámcsökkentés mértéke ennél kisebb volt.

Franciaország már több évtizeddel a politikai kapcsolatteremtést megelőzve is jelen volt gazdaságilag Oroszországban. Az 1880-as évek végéig a francia hitelintézetek közül a Rotschild-ház játszotta a legjelentősebb szerepet, s mellette még a Crédit Lyonnais említhető. A nagy fordulatot gazdasági téren egy politikai esemény s az ehhez kapcsolódó döntés hozta meg. A politikai esemény az 1885–87-es bolgár krízis volt, amely elsősorban az orosz és az osztrák-magyar viszonyt élezte ki, s ehhez kapcsolódott egy bismarcki intézkedés is: a kancellár utasítására 1887. november 6-án bezárul a berlini pénzpiac az orosz állami hitelek előtt. Mivel a nyolcvanas évek végéig Németország volt a cári birodalom legjelentősebb hitelezője, az intézkedés súlyosan érintette az oroszokat. Ha figyelembe vesszük, hogy Bismarck néhány hónappal korábban, 1887. június 18-án kötötte meg az ún. viszontbiztosítási szerződést Pétervárral, joggal merül fel a kérdés, hogy intézkedése milyen célt szolgált. A kancellár lépését politikai tényezők mozgatták. Az intézkedéstől azt várta, hogy az majd pénzügyi nehézségeket okoz Oroszországnak, s ezzel hátráltathatja a cári birodalom európai területén a stratégiai vasutak építését. A pénzügyi problémáknak ezenkívül az orosz katonai előkészületeket kellett késleltetnie, s így az orosz – osztrák-magyar konfliktust megakadályozni. Mindezzel a német kancellárnak az volt a célja, hogy se a hármasszövetség se az orosz-német viszontbiztosítási szerződés ne kerüljön veszélybe.²² E célt kétségtelenül sikerült elérnie, intézkedésének azonban volt egy nem várt, s a későbbiekben Németországra nézve súlyos következménye: Párizs és Pétervár között tárgyalások kezdődtek az orosz kölcsönökről, s ezek a tárgyalások gyors eredményt hoztak. 1888. december 10-én a párizsi pénzpiac kibocsátotta az első jelentős összegű – 500 millió frank – orosz kölcsönt, s ezzel megkezdődött az a nagyarányú tőke kibocsátás, amely Franciaországot a cári birodalom legjelentősebb hitelezőjévé tette.

A gazdasági kapcsolatteremtés okainak megértéséhez egy kicsit meg kell ismerkednünk a francia és az orosz kapitalizmus természetével. A korszak, melyben a francia–orosz szövetség létrejött és működött imperializmus néven ismert, s ennek egyik döntő ismertetőjele Lenin szerint: „a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és az ezen a finánciókén alapuló fináncoligarchia kialakulása.”²³ Leninnek ez a megállapítása vitathatatlanul pontos annyiban, hogy a kapitalizmus fejlődésének új minőségét ragadta meg. A marxista történetírás azonban a lenini értelemben vett imperializmust általános érvényűnek tekintette, a fináncióke megjelenését nem vizsgálta meg árnyaltan, s nem határozta meg, hogy egy adott ország kapitalizmusa esetében melyik történelmi szakaszban lehet a fináncióke stádiumáról beszélni. Az 1970-es években a finánciókére

vonatkozóan néhány újszerű fejtegetés látott napvilágot, s a francia történetírásban köztük említhetjük Jean Bouvier nevét²⁴, aki a lenini fogalmakat a gyakorlat, nevezetesen a francia kapitalizmus próbájának tette ki. Szerinte a monopol stádium időben nem ugyanazon a helyen található minden kapitalista gazdaságban. A történész azonban nincsen könnyű helyzetben, mivel a fináncstőkének az a mennyisége, mértéke, melytől az új minőség számítható, nincsen meghatározva. A fináncstőke kialakulása ezért egy hosszú folyamat eredménye. Franciaországban pl. a banktőke beszivárgása az ipar területére igen korán megkezdődött. Az 1820–1850 közötti évtizedekben a bankok már részt vettek ipari vállalkozások finanszírozásában – vasipar, vasút, szénbányászat –, de ez nyilvánvalóan még nem a fináncstőke stádiuma. Bouvier szerint 1900–1913 között a vállalati beruházások évi átlagban 2,250 milliárd frankot tettek ki, melynek 71%-át – 1,6 milliárd frank – az ipari cég önfinanszírozása biztosította. Az első világháború előtt tehát Franciaországban a fináncstőke más kapitalista gazdaságokhoz képest gyenge. Az ipari és banktőke fúziója ugyanis a nemzeti piacon alig kezdődött meg. A folyamat csak a francia bankok bizonyos típusainál, a finanszírozó bankoknál – banque d'affaires – figyelhető meg, míg a letéti bankok – banque de dépôt – esetében szinte nem beszélhetünk erről. A francia fejlődésben ezért a 19. század végén, a 20. század elején külön bank és külön ipari fejlődés figyelhető meg, s a fináncstőke stádiumába Franciaország csak a két világháború közötti években jut el. Az 1914 előtti években az ipari és a banktőke összeolvadása a tőkeexport során indult meg, mindenekelőtt Marokkóban, az Oszmán birodalomban, Oroszországban és a Balkánon. A francia fejlődésben tehát a banktőkének volt meghatározó szerepe, ezért nem véletlen, hogy az Oroszországgal való gazdasági kapcsolatokban a bankok játszottak főszerepet. Az ipar, a kereskedelem a bankszektorhoz képest lényegesen gyengébb. A francia export nem tudott alkalmazkodni a világpiac új igényeihez, mivel a gépiparban, a vegyiparban nem volt átütő erejű átalakulás. A francia gazdaság változatlanul alig feldolgozott mezőgazdasági árucikkekkel, versenyképtelen gyáripari termékekkel, illetve luxuscikkekkel szállított a világpiacra. Emiatt a francia-orosz gazdasági kapcsolatok egyoldalúak voltak. 1914 előtt azonban ez még nem jelentett komoly problémát a két ország viszonyában. Az ipar gyengesége a francia külpolitika gátló tényezőjévé 1917 után válik, amikor Oroszországnak, illetve Szovjet–Oroszországnak elsősorban ipari termékekre, felszerelési eszközökre volt szüksége. A francia gazdaság szerkezete e követelménynek nem felelt meg.

Miért válhatott a banktőke főszereplővé, fegyverré a francia külpolitikai célok szolgálatában az első világháború előtti évtizedekben? Ennek megértéséhez röviden az orosz gazdaság helyzetét is fel kell vázolnunk.²⁵

Az orosz politikai vezetést a krími háborúban elszenvedett vereség döbbsentette rá, hogy a nagyhatalmi státus modern gazdaság nélkül nem tartható fenn. 1861-től kezdődően indult be a reformok sorozata, melyek – felemásan megoldva is – elindították Oroszországot a modernizáció útján. A szakirodalom a kilencvenes évekre teszi azt a szakaszt, amikor az orosz gazdaság gyors fejlődésnek indult. A nagyhatalmi státus fenntartása, erősítése elsősorban iparfejlesztést, vasútépítést igényelt. Az iparosítási program egy részét a belső tőkefelhalmozás is fedezte, pl. 1892 és 1908 között ez a belső igények 40%-át adta. A nagyarányú fejlődés azonban a külföldi tőke részvétele nélkül elképzelhetetlen volt. „Szerencsétlenségünkre hazánk éppen a megtakarítások

által felhalmozott tőkében nem elég gazdag. Ha az országnak nincs elég saját tőkéje, de mind az állam, mind az ipar haladéktalanul rászorul erre, akkor nincs más kiút ebből a helyzetből, mint a tőkét külföldről behozni. . .” fogalmazta meg Witte pénzügyminiszter.²⁶ A külföldi tőke már Witte megjegyzése előtt is (1900 februárjában írta az előbbi sorokat) áramlott Oroszországba, de a további tőkebehozatalhoz az államnak nagyobb segítséget kellett nyújtania. Az orosz állam ezt a pénzügyek rendezésével, a deficitese elszámolási mérleg javításával, a szilárd valuta megeremtésével — Oroszország a kilencvenes években tért át az aranyalapra — biztosította.

A francia–orosz kapcsolatok gazdasági keretét tehát az adta, hogy Franciaország bankszektora hatalmas felvevőpiacának látta Oroszországot, a cári birodalom pedig Párizst olyan pénzforrásnak, melynek segítségével megvalósíthatja a szükséges modernizációt, s így megőrizheti nagyhatalmi szerepét.

Párizs már a 19. század első felében is jelentős pénzpiac volt Európában, a bankszektor fejlődése mégis a második császárság éveivel kötődik, mert ekkor jött létre a hitelintézetek többsége. Bankhálózatát tekintve Franciaország nem csupán mint pénzpiac jelentős, hanem banktípusaival az európai s az orosz hitelélet fejlődésére is hatással volt. A francia–orosz kapcsolatokban annak is jelentősége volt, hogy a bankszektor melyik típusa hajtotta végre a hitelműveletet.

A legrégebb banktípust a francia hiteléletben a magánbankok alkották, melyek a középkori eredetű bankok folytatásának tekinthetők. E típuson belül az izraelita és a protestáns családok játszottak főszerepet, s tevékenységüket a hosszú távú befektetések — ipar, bánya, közlekedés — jellemezték, s gyakran részt vettek államkötvények kibocsátásában amellet, hogy a kereskedelmi tevékenységben is részt vállaltak. Az egyik legjelentősebb bank, a Rothschild-ház, mint már jeleztük, jóval a francia–orosz szövetség megkötése előtt jelen volt Oroszországban. A második típust a letéti bankok — banque de dépôt — alkották, melyeket a sokak bankjának is neveztek, mivel e banktípus erejét a saját tőkét többszörösen meghaladó lakossági megtakarítások országos begyűjtése adta. E típushoz sorolható a Comptoir National d'Escomte (1848-ban alapítva), a Crédit Industriel et Commercial (1859), a Crédit Lyonnais (1863) vagy a Société Générale (1864). Annak ellenére, hogy hatalmas tőkével rendelkeztek, elsősorban rövidlejáratú hitelműveleteket hajtottak végre éppen azért, mert a tőkét a polgárok összegyűjtött pénze képezte, így azt nagy kockázatnak nem lehetett kitenni. Ezért kedvelt befektetési területük volt francia vagy külföldi (főleg orosz) államkötvények vásárlása. A harmadik típusba a finanszírozó bankok — banque d'affaires — sorolhatók, melyeket másképpen a kevesek bankjának is neveztek. Tőkeerősség, hosszúlejáratú hitelművelet s kockázatvállalás jellemezte őket. 1852-ben jött létre a Péreire-fivérek bankja, a Crédit Mobilier, mely belga előzmények után a finanszírozó bank prototípusát jelenti, s annak ellenére, hogy 1867-ben csődbe jutott, nemcsak Franciaországban, hanem Európa szerte elterjedt, hogy majd a század végén az angol kereskedelmi banktípussal együtt beépüljön a német univerzal banktípusba. A Crédit Mobilier a Spanyolországtól Oroszországig terjedő hatalmas területen működött, s tevékenységéhez a vasútépítés éppúgy hozzátartozott mint a bányászat, a városok modernizálása vagy a kikötők építése. Ezt az örökséget a későbbi finanszírozó bankok is folytatták: elsősorban külföldön működtek, tőkeerejük mintegy 75%-át itt fektették be a már említett területeken. Franciaországban pedig a gazdasági élet legmodernebb szektorait támo-

gatták. E típus legjelentősebb bankja az 1872-ben alapított Banque de Paris et des Pays-Bas vagy az 1904-ben létrehozott Banque de l'Union Parisien.²⁷

Amikor a francia pénzügyi körök megvetették lábukat Oroszországban az 1880-as években, ez nem csupán azt jelentette, hogy új befektetési területeket találtak²⁸, hanem azt is, hogy az eddigi piacokat újra rangsorolták, és Oroszország vált az első számú tőkebefektetési régióvá. Mi a magyarázata ennek? „A francia-orosz gazdasági kapcsolatokat a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyik oldalaként kell felfognunk, melyet szabályok, törvényszerűségek urálnak.” – írja ezzel kapcsolatban René Girault. Három alapvető feltételt nevez meg, melyek meghatározóak az államok közötti gazdasági kapcsolatokban: a) a világkonjunktúra; b) a nemzeti gazdasági struktúrák különbözőségei, eltérései; c) az egyes piacok helyzete a világgazdaságban.²⁹ Ami az első feltételt illeti, éppen a francia-orosz szövetség megkötése után, 1896-tól egy fellendülési periódus kezdődött a világgazdaságban, véget vetve az 1873-ban beindult nagy depresszió időszakának. Ez a tény a francia-orosz gazdasági kapcsolatok mellett szólt, s az is, ha a nemzetgazdaságok struktúrális eltéréseit vizsgáljuk meg. Girault szerint ezen a téren a képlet a következő: Oroszországnak modernizálnia kell gazdaságát s ez igen tőkeigényes. Ehhez a szükséges tőkét saját erőből elsősorban a gabona eladása biztosíthatja. A gabona eladásából azonban rendkívül lassan halmozódik fel a gazdaság beindításához szükséges tőkemennyiség, s Oroszországnak arra nincsen ideje, hogy ezt kivárja. Marad a külföldi tőke igénybevétele. A rendelkezésre álló piacokat tekintve viszont az a helyzet, hogy mást választani mint Franciaországot nem is igen tud. Németországban ugyanis a rendelkezésre álló tőkét a saját nemzetgazdaság szívja fel, ezért a német gazdaság inkább abban érdekelt, hogy kész ipari termékeket adjon el az oroszoknak. Anglia tőkefeleslege pedig elsősorban a gyarmatok felé irányult, így bőséges és olcsó tőkekinálattal Franciaország rendelkezett.³⁰ Ugyanakkor Párizs számára is a cári birodalom volt az egyedüli lehetőség, mivel a nyolcvanas évek végére a francia tőkék piaca telítődött, s az ekkor megjelenő Oroszország a földgolyó egyik legdinamikusabb pólusa, ráadásul az új vállalkozásoknak, a tőkebefektetéseknek a rendelkezésére áll, sőt igényli ezt. Igaz, van még rendelkezésre álló piac is ebben az időben, mint Kína vagy Közép-Afrika, ezek azonban nem növekedési pólusok. Dél-Afrika és az Egyesült Államok viszont növekedési pólusok, de az új befektetők számára már nem állnak rendelkezésre. Így a gazdasági szükségszerűség a politika igényével, sőt szükségszerűségével esett egybe.

A francia tőke kivitelben a nagy hitelintézetek voltak érdekelve, rajtuk keresztül azonban a francia polgárok százai is hitelezőkké váltak. A takarékoskodó francia állampolgár szívesen vásárolt államkötvényt, külföldi értékpapírt, mert ezek ha kisebb jövedelmet is hoztak mint pl. egy ipari vállalkozás kötvénye, de kevésbé voltak kockázatosak, mivel az adott állam garantálta a kötvények jövedelmét. A külföldi értékpapírok között különösen az orosz kecsgetett kedvező haszonnal. A szénbányászat osztalékai pl. 1,85%, és 4,36% között, a fémiparé 3,67%–9,72% között mozogtak. A vas, réz, aranybányászat osztaléka 1,5–9,33%, az olajé 8,67–20,3%, a bankrésztvényeké pedig 9,54–12,5% volt 1904 és 1913 között.³² A jövedelmezőség ösztönző hatású volt, melyet az is mutat, hogy a francia-orosz kapcsolatok története során 1 millió 600 ezer francia állampolgár rendelkezett orosz értékpapírokkal. A külföldi, ez esetben az oroszországi tőkebefektetéseknel a jövedelmezőség mellett pszichológiai,

mentalitásbeli tényezők is szerepet játszottak. A francia Rotschild egyik mondása szerint ha valaki tönkre akar menni, pénzét nőkre, kártyára vagy ipari vállalkozásra költi. Ez az anekdota jól szemlélteti a francia tőkének azt a spekulatív jellegét, amely a francia forradalom hatására erősödött fel, s érezhető volt az egész 19. század folyamán. A francia bankvilág a kisebbik ellenállás irányába mozdult, s hiányzott belőle az ipart előnyben részesítő vállalkozói kedv, mely kemény küzdelmet, nagyobb kockázatot igényelt volna a hazai piacon.³³

Érdeemes kitérünk arra a mozzanatra is, hogy a múlt század végén a hitelintézetek magánvállalkozások voltak, míg a nemzetközi kapcsolatok államok közötti viszonyt jelentettek. Az állam ilyen körülmények között hogyan tudta befolyásolni a pénzpiacot? Legfontosabb eszköze a tőzsdei bejegyzésre való elfogadás volt (*admission à la cote*). Külföldi kölcsönök kibocsátásához, tőzsdei bejegyzéséhez a kormány felhatalmazását kellett kérni, megszerezni. A kormánynak így lehetősége volt arra, hogy a pénzügyi tranzakciókat politikai céljai szolgálatába állítsa, így támogatott ott, ahol kellett, s tiltott ott, ahol a francia politikai érdekekkel ütközött — pl. Németország esetében — a gazdasági kapcsolatok felvirágoztatása.

Említettük, hogy az orsz. kölcsönök a franciák külföldi tőkebefektetései között az első helyen szerepeltek. 1914-ig Franciaország mintegy 45 milliárd frankot exportált a világ különböző részeire, s ennek az összegnek kb. 25%-a Oroszországba került. 1887 és 1914 között Girault számításai szerint 12 368 milliárd frank vándorolt a cári birodalomba.³⁴

Ez a hatalmas összeg eszköz, fegyver volt a politikai kapcsolatok szolgálatában, s erre már a kortársak is felhívták a figyelmet. „A pénzfegyver egyetlen korban sem játszott olyan szerepet, mint a mienkben. Franciaország növekvő befolyása csaknem kizárólag tőkehatalmának tulajdonítható. Ezen az alapon kötötték meg az orosz szövetséget és ugyanez segítette az antant kordíalt. A pénzügyi befolyás erősen támogatta Franciaország pozícióit Algécirasban.” — jelentette ki egy német pénzügyi szakember 1907-ben.³⁵ A pénzügyek fontosságát hangsúlyozza a történész is: „Nem tűnik túlzásnak az az állítás, hogy a pénzügyi kapcsolatok nagymértékben befolyásolták a politikai kapcsolatok konszolidálódását.”³⁶ A tőke kibocsátások arányai a fenti megállapításokat támasztják alá annyiban, hogy a kibocsátási hullámok, a kölcsönök növekedése akkor figyelhető meg, amikor politikai érdek is fűződik a kapcsolatok erősítéséhez. A leggyorsabb mennyiségi növekedést az első évek, az 1888–1891 közötti időszak adta, amikor alapvető politikai érdek volt a szövetség biztosítása. A második hullámban, 1894–1898 között konszolidálni, erősíteni kellett a szövetséget, s különösen az 1894-es esztendő kibocsátása volt magas (4101 millió frank, míg 1893-ban csak 507 millió frankot kölcsönöztek). S bár 1898-tól 1906-ig viszonylagos csökkenés, lassulás figyelhető meg a kibocsátásokban, mégis a fashodai krízis által teremtett nehéz helyzetben érezhető volt a pénzpiac reagálása azzal, hogy 1898-ban, 1900-ban és 1901-ben kölcsönöket adott az oroszoknak a stratégiai vasutak építésére. Ez éppúgy a politikát, Franciaország biztonságát szolgálta, mint az, hogy az orosz-japán háború idején a párizsi pénzpiac kölcsönök megvonásával — 1904-ben 840 millió frank a kibocsátott összeg, míg 1905-ben nincsen kölcsön — igyekezett a háború befejezésére kényszeríteni Oroszországot. Az 1906–1910 közötti hullám a francia-orosz kapcsolatok történetének legjellegzetesebb példája arra, hogy a kölcsön valóban fegyverként szolgált a

politikai célok szolgálatában. 1906 ugyanis az algecirasi konferencia ideje, s Párizs az oroszok diplomáciai támogatását jelentős kölcsönrel vásárolta meg – 1200 millió frank –, melynek eredményeként Németország diplomáciai vereséget szenvedett az első marokkói krízisben, a francia kölcsönök pedig a cárizmust mentették meg a bukástól. Emiatt nem kevés kritikát kapott Franciaország az orosz liberális köröktől, sőt a növekvő francia pénzügyi befolyás az orosz burzsoáziát is gyanakvóvá tette.³⁷

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kölcsönök jól szolgálták Franciaország politikai érdekeit. Elmondhatjuk-e ezt a gazdasági érdekekről? A szakirodalomban van egy olyan nézet, miszerint a „nagybank felelőssége Franciaország viszonylagos stagnálásában jelentős.”³⁸ Az újabb kutatások viszont ezt a nézetet nem erősítik meg.³⁹ J. C. Asselain szerint ugyanis a tőkekihelyezés, a tőkeexport felgyorsulásának fázisai a 19. században – 1840–1860; 1900–1913 – megegyeznek a belső investálás és a gazdasági aktivitás felerősödésének fázisaival. Bouvier azt hangsúlyozza, hogy a 19. század végén, a 20. század elején a tőkeexport saját magát táplálta, sőt a tőkeexportból származó jövedelmek javították, finanszírozták a francia kereskedelmi mérleg deficitjét. Véleménye szerint a marxista elemzéseknek nincsen igazuk abban, hogy a tőkeexporthoz a kapitalista fejlődés pesszimista vízióját kapcsolták.

A tőke kivitelnek azonban van negatív hatása is. Ez mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a kölcsönök nem kapcsolódtak francia ipari megrendelésekhez, legalábbis az esetek többségében. Emiatt pl. a nagy vasipari szervezet, a Comité des Forges többször tiltakozott a kormánynál. A politikai vezetésnek ezért nyomást kellett gyakorolnia a bankokra, hogy kölcsönműveleteiket hadimegrendelésekhez kössék. Hogy a tőke kivitel nem teremtett piacot a francia iparnak, kereskedelemnek, ennek magyarázata a már említett tényben keresendő: az ipar nemzetközi szinten nem volt versenyképes, s Oroszországban a németekkel szemben alulmaradt. A bankszektor piacteremtése egyébként még azért is nehéz volt, mivel a tőke és az árukivitel földrajzi megoszlása lényegesen eltért egymástól. A francia külkereskedelem nagy része Európában bonyolódott, főleg a szomszédos országokkal. 1913-ban a hat szomszédos ország adta a francia import 40%-át, s ide irányult a francia export 60%-a.⁴⁰ Ezzel szemben a tőkeexport távolabbi részekre – Mediterránium, Oroszország, Oszmán birodalom – irányult. Ha pedig Oroszországot nézzük, itt az a helyzet, hogy a cári birodalom a francia export 1%-át szívta fel.⁴¹ A legfontosabb kereskedelmi partnerrel, Németországgal pedig az oroszok külkereskedelmük 40%-át bonyolították le.⁴²

Az ipar gyengesége miatt Franciaország befolyása Oroszországban a bankszektorra épült, s ez az egyoldalúság nem tette lehetővé, hogy a francia imperializmus kiteljesedjen a cárok birodalmában sem gazdasági, sem pedig politikai értelemben, jóllehet ilyen irányú törekvések, főleg 1906 után voltak, s Párizs főleg a német konkurencia ellen igyekezett fellépni. A rendelkezésre álló nagyon kevés idő az első világháborúig, a gazdaság már említett egyoldalúsága s Oroszország hatalmas méretei gátolták a francia hegemon törekvéseket. Ebbe az irányba hatott az is, hogy az oroszoknak lehetőségük volt a külföldi partnereket, különösen Franciaországot és Németországot egymás ellen is kijátszani. A Putyilov gyár esete 1913–14-ben ezt jól példázza, amikor Putyilov a németekkel kezdett tárgyalásokat, mert a franciák a gyár rossz pénzügyi helyzete miatt nem akartak további támogatásokat adni. Ez a körülmény viszont már francia stratégiai érdekeket is veszélyeztetett, lévén a Putyilov művek a birodalom első számú

fegyvergyára. A francia és az orosz kormány ezért az ügy rendezésére együttesen lépett fel, s ennek eredményeképpen a franciák megadták a pénzügyi támogatást, az orosz kormány pedig megtiltotta a német tőke behozatalát a Putyilov gyárba.⁴³ A pénzügyi kapcsolat így módon nem csupán a politikát támogatta, ez fordítva is igaz volt, és az is, hogy a kölcsönök a pénzügyi kapcsolatok folytonosságát is szolgálták. Franciaország ugyanis annyira elkötelezte magát Oroszországban, hogy már nem volt visszalépés gazdaságilag sem. Erre a helyzetre használja Girault azt a kifejezést, hogy a gazdaságok pénzügyileg összeházasodtak.⁴⁴

Ami a franciák oroszországi gazdasági pozícióit illeti, ez a francia gazdasági szereket egyoldalúsága ellenére is jelentős. Franciaország az Oroszországban befektetett külföldi tőkék rangsorában az első helyet foglalta el: a külföldi tőke 31%-át a franciák adták (Anglia 24%, Németország 20%). Párizsnak meghatározó szerepe volt a kohászatban, a szénbányászatban és a vasutak építésénél. Az előbbinél kisebb súllyal, de jelen volt a francia tőke a bankok létrehozásánál és az olajiparban is. Földrajzilag Franciaország Dél-Oroszországban volt érdekelt elsősorban, a donyeci szénbányák, a Krivoj Rog-i és a kercsi vasérc kitermelésében. Ebből következően részt vett az említett régiókat ellenőrző monopolszervezetekben is, mint a Prodametban, a Produgolban vagy a Prodvagonban. Domináns pozíciói voltak ezen kívül Makejevóban, Huta-Bankovában s a brjanszki üzemeknél is.⁴⁵ A moszkvai régió selyemiparában lyoni kapitalisták működtek közre, s a már említett Putyilov művek tőkéjének háromnegyed része is francia volt. A gyárat egyébként az Orosz-Ázsiai Bank ellenőrizte (1910-ben alapították), mely ugyancsak a francia tőke közreműködésével jött létre, s a Putyilov művek mellett a textil és az olajipart is támogatta. Az Orosz-Ázsia Bank létrehozásában pedig a Banque de Paris et des Pays-Bas, a Société Générale és a Banque de l'Union Parisienne vett részt.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Franciaország számára Oroszország elsősorban az ellensúlyt jelentette Németországgal szemben, s ez a francia biztonságot szolgálta. Ezt a politikai pozíciót azonban állandóan meg kellett tartani, sőt erősíteni, s ezt a szerepet a francia bankszektornak kellett betöltenie, s amelyik miközben a politikát támogatta, maga is pozíciókat szerzett, melyhez időnként a politika támogatására is szüksége volt. Az esetek többségében azonban a gazdaság volt az eszköz a politika szolgálatában, s nem fordítva. Ezt az is bizonyítja, hogy a kapcsolatok során francia részről kételyek, félelmek többször felmerültek, amikor pl. látták, hogy Witte el akarja árasztani kötvényekkel a francia piacot, vagy látták az orosz vezetők sikkasztásait, rossz vállalatvezetésüket, s emiatt attól féltek, hogy a kölcsönök visszafizetése veszélybe kerül. E fenntartások ellenére a politika mindig támogatta a kölcsönöket, éppen a már említett cél miatt, s végül a pénzügyi körök is megtalálták számításukat. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a szövetség a franciák számára semmiféle előnyt nem jelentett: gazdasági téren Franciaország egy volt a többi üzletfél között. Előnyt, támogatást csak akkor élveztek, ha a gazdasági vállalkozás politikai jellegűvé vált, amint ezt már a Putyilov művek esetében említettük. A szövetség politikai és gazdasági erőfeszítései az első világháború kirobbanásakor kamatoztak, de a háború a szövetséget alá is ásta. Bouvier ezt így fogalmazta meg: „Szüleink francia-orosz szövetsége se jó, se rossz nem volt. Egyszerű érdekszövetséggé vált, részt természeténél fogva a „fegyveres béke” logikájában és az imperialista ellentétekben. A háborút hordó szövetséget első törté-

nelmi változatában a háború törte meg.”⁴⁶ A háborúnak ez a következménye Franciaországot arra kényszerítette, hogy egész keleti politikáját újragondolja.

Jegyzetek

1. Carl Grimberg – Ragnar Svanström: De la Belle Époque à la Première Guerre mondiale. Histoire Universelle 11. Paris 1983. 143.
2. Uo. 145.
3. Pierre Miquel: La IIIe République. Hommes et pouvoirs, Paris-Montreal 1971. Bordas 39. Az ösztönzés eredményei közé tartozik a 75-ös ágyú kifejlesztése, de említhetjük a Lébel puska és a méllinitet is.
4. A kézfegyvert 1886-ban fejlesztették ki. A Chassepot továbbfejlesztett változata a Gras puská váltotta fel.
5. Baron Boris Nolde: L'Alliance franco-russe. Les origines du système diplomatique d'avant guerre. Paris, 1936. 488.
6. Uo. 497.
7. Goblet 1888 áprilisától 1889 februárjáig külügyminiszter.
8. Nolde: 489.
9. 1879-ben lett köztársasági elnök.
10. A. Roubaud: La paix armée et les relations internationales de 1871 à 1914. Paris 1945. 72.
11. Nolde: 488.
12. George Michon: L'alliance franco-russe (1891–1917) Paris, 1927. 305.
13. Pierre Renouvin: Finance et politique: l'emprunt russe d'avril 1906 en France. In: J. Bouvier – R. Girault: L'impérialisme français d'avant 1914, Paris 1976. 243.
14. Az egyezmény Ribor francia és Giers orosz külügyminiszter levelezésének eredményeképpen jött létre. A levelek szövegét lásd: Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/2. köt. (szerk.: Urbán Aladár) Tankönyvkiadó Budapest, 1970. 627–629.
15. Oroszországban az ipari burzsoázia és a földbirtokosok egy része a nyolcvanas években egyre erőteljesebben a külpolitikai orientáció felülvizsgálatát követelte a kormánytól. E csoportok a Katkov szerkesztésében megjelenő *Moszkovszkie védomoszti* elnevezésű lap köré csoportosultak. A sajtókampány során Katkov főleg Franciaország pénzügyi erejét hangsúlyozta.
16. Documents Diplomatiques Français (továbbiakban: DDF.) Ire série tome XV. Paris 1959. 255. sz. dok.
17. DDF. Ire série tome XVI. Appendice.
18. Precedenst a félreértésre az adott, hogy 1896 végén 1897 elején a Monarchia közel állt a részleges mozgósításhoz Bosznia és Szerbia határvidékén. Oroszország ellenintézkedésre készült Galíciában, s arra számított, hogy a franciák is hasonlóképpen cselekednek. Ők azonban másképpen értelmezték az egyezmény szövegét, mert az nem határozta meg pontosan, hogy milyen mozgósításról van szó.
19. DDF. Ire série tome XVI. 208. sz. dok.
Majoros István: Fashoda és a francia-orosz kapcsolatok (1898–1900). Studia Paedagogica Auctoritate Universitatis Pécs, Publicata 3. 1985/I. 3–10.
20. Arról van szó, hogy Oroszország a franciákat azzal tudta volna segíteni, ha Közép-Ázsiában, pontosabban az afgán határon nyugtalanítja az angolokat. A régiót azonban a központi vasúthálózattal nem kötötte össze vasútvonal.
21. Az erről szóló összefoglaló: *Majoros István*: Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpolitika alapvető meghatározóiról. Világtörténet 1983/3. 152–160.
22. Raymond Poiderín: Finances et relations internationales (1887–1914), Paris 1970. 61.
23. V. I. Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka, Uzsgorod-Budapest, 1977. 87.

24. *Jean Bouvier*: Capital bancaire, capital industriel et capital financier dans la croissance française du XIXe siècle, La Pensée 1974 nov.-dec. A témához lásd még: *P. A. Baran-P.M. Sweezy*: Monopolcapital, London 1973. *W. Mommsen*: Finanzimperialismus vor 1914, San Francisco, 1975.
25. *R. Portal*: La Russie industrielle de 1881 à 1927. Les cours de Sorbonne, Paris 1956. *V. I. Bovikin*: Oroszország ipari fejlődésének társadalmi és gazdasági problémái, Történelmi Szemle 1973/1-2. *V. I. Bovikin*: Ocserki isztorii Vnesnej politiki Rossii, konec XIX veka - 1917 goda. Moszkva 1960. *B. V. Ananyics*: Rosszija i mezsdunarodni j kapital 1897-1914. Lenin-grad 1970. *Jerzy Ciepielewski*: A Szovjetunió gazdaságtörténete Bp. 1977. *Berend T. Iván-Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században 1780-1914, Bp. 1987.
26. *Berend T. Iván - Ránki György*: Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században Bp. 1976. 145.
27. A témához lásd: *Jean Alain Lesourd-Claude Gérard*: Histoire économique XIXe et XXe siècle, tome 1. Paris, 1963. *Yves Trotignon*: La France au XXe siècle, Paris 1976. *Jean Bouvier*: Les Rothschild C. 1960. *Jean Bouvier*: Un siècle de banque française. Les contraintes de l'État et les incertitudes des marchés, Paris, 1973. *André Piettre*: Monnaie et économie internationale du XIXe siècle à nos jours, Paris, 1967. *Patrick Verley*: La révolution industrielle, Paris 1985. *Homonnay Farkas*: Banktörténet Bp. 1947. *Alexander Gerschenkron*: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból Bp. 1984.
28. A második császárság idején főleg a Mediterránumban működött a francia tőke, ezután a hetvenes, nyolcvanas években Közép-Európa, a Balkán, a Közel-kelet és Dél-Amerika lépett be.
29. *René Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1914. Recherches sur les investissements internationales, Paris, 1973. 585.
30. *Pierre Guillen*: L'expansion 1881-1898. Politique étrangère de la France 1871-1969. Paris 1984. 54.
31. *R. Girault*: id. m. 586-587. 593.
32. *R. Girault*: Investissements et placements français en Russie, 1880-1914. In: La position internationale de la France. Aspects économiques et financiers XIXe-XXe siècles. Textes réunis et présentés par Maurice Lévy-Leboyer. Paris, 1977. 260.
33. *Y. Trotignon*: 35.
34. *R. Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1914. Paris 1973. 580.
35. *R. Poidevin*: 58.
36. Uo. 72.
37. Lásd: *P. Renouvin*: Finance et politique: l'emprunt russe d'avril 1906 en France. In: *J. Bouvier-R. Girault*: L'impérialisme français d'avant 1914, Paris 1976.
38. *Y. Trotignon*: 34.
39. *Berend T. Iván-Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században 1780-1914. Bp. 1987. *J. Ch. Asselain*: Histoire économique de la France I. Paris, 1984. 207-211. *J. Bouvier*: Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914. In: *J. Bouvier - R. Girault*: id. m. 316-318.
40. *J. Bouvier - R. Girault - J. Thobie*: L'impérialisme à la française 1914-1960. Paris 1986. 14.
41. *J. Ch. Asselain*: 209.
42. *Ciepielewski*: 35.
43. *R. Girault*: Finances internationales et relations internationales (à propos des usines Poutiloff). Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1966. július-szeptember.
44. *R. Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1914. Paris 1973. 33.
45. *R. Girault*: Investissements et placements Français en Russie 1880-1914. In: La position internationale de la France. Textes réunis et présentés par Maurice Lévy-Leboyer, Paris 1977. 254-258.

46. *J. Bouvier*: Réflexions à propos d'une thèse sur l'investissement international avant 1914.
Annales 1974. septembre-octobre 1134.

A KONZERVATIVIZMUS*

1. A konzervativizmus fogalma

A konzervativizmus ma már nemigen látszik élesen körülhatárolható fogalomnak. Az attitűdök, nézetek, viselkedésminták hihetetlenül széles körét szokták jellemezni vele. A „reakció” és a „restauráció” fogalmát sokszor azonos értelemben használják, elmosódott a határ, amely elválasztja a liberalizmustól, egykori éles ellenpólustól. A konzervativizmus így tulajdonképpen értelmétől megfosztott közhelyszerű fogalomnak látszik, amely mindent és ennek folytán végső soron komolyan már semmit sem képes megragadni. Olykor azt is hallani, hogy konzervativizmus ma már nem is létezik, vagy – ami lényegében ugyanoda lyukad ki – hogy minden politikai-közéleti megnyilvánulás valamiképp konzervatív színezetű vagy célzatú.

Mindenekelőtt tehát azt kell tisztázni, hogy a konzervativizmus társadalomtörténetileg miből fakad és miben jut kifejezésre. Az olyan elemzés, amely a társadalmi-történeti összefüggéseknek, a lét és a tudat viszonyának a feltárását célozza a konzervativizmusról is világos fogalmat alkothat. Igaz, hogy az ilyen *dialektikus* megközelítés még a konzervativizmussal foglalkozó tudományos irodalomban is ritka: a konzervativizmust legtöbbször csak szellem- és eszmetörténeti – vagy éppenséggel párttörténeti – szemszögből ragadják meg. Az efféle tálalásban ezért mindig homályban maradnak a konzervativizmus mögött meghúzódó társadalmi érdekek, a konzervativizmus keletkezésének okai és mindenkor konkrét kifejezésének viszonya az adott társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokhoz.

Kétségtelen, hogy a konzervativizmus már lényegénél fogva kínálja az efféle tárgyalási módot, hiszen maga is sokszor határozatlan-elmosódott formában körvonalazza a lényegéhez tartozó eszmei összefüggéseket és mindenkor bezárkózik az általános kritikai megismerés elől, sőt normatív akadályokat gördít az ilyen megismerés elé. Ebből azonban már az is kitűnik, hogy a konzervativizmus számára kezdettől fogva és még mindig nem valamilyen önmagából kibontott és előre, a jövőbe mutató célnak él, hanem éppen az előremutató elképzelések vitatásából, tagadásából és olyan meglevő, elműlő vagy elműlt társadalmi-történeti állapotok megkérdőjelezéséből vagy megkérdőjelezettségéből fakad, amelyeket legalább szubsztanciájukban szeretne megmenteni. Amikor példának okáért A. E. Günther,¹ a weimari köztársaság konzervatív politikusa ilyen definíciót állít fel: „Aki konzervatív, nem ahhoz ragaszkodik, ami tegnap volt, hanem abból él, ami mindenkor érvényes”, ebben a konzervatív alaptételben jó adag vitán felülinek tartott feltevés rejlik a történelmi folyamatot, ennek mozgatóerőit és mozgástörvényeit illetően, valamint arra vonatkozólag, hogy maguk a konzervatívok hová helyezik magukat a történelem fő áramában.

Kritikai szempontból ezzel szemben megfogalmazható egy előzetes minimális definíció, amely a konzervativizmusnak általában minden területileg és történelmileg

---

* In: Handbuch Politischer Theorien und Ideologien Hrsg. von Franz Neumann. Rowohlt, 1977. 65–105.

eltérő megjelenési formájára érvényes. Eszerint a konzervativizmust úgy kell felfogni, mint történelmileg előidézett, vagyis történelmi érdekek által táplált elhárító mozgalmat emancipációs törekvésekkel szemben, amelyek a kapitalizmus és a polgárság felemelkedésével kezdődnek és a francia forradalomban jutnak először korszakalkotó formában kifejezésre.

Ennek során a „konzervativizmus” valamilyen homályos, sejtelmes viszonyban áll a „reakcióval” és a „restaurációval”. Az elhatárolás itt a tendenciát tekintve a leginkább az ellenmozgalom határozottsága és dinamikája szempontjából lehetséges. A „restauráció” ez esetben aktív kísérlet megelőző korok haladás révén leküzdött társadalmi viszonyainak visszaállítására. A „reakció” pedig inkább statikus jellegű, élesen elutasító magatartás demokratizálási eljárásokkal szemben. A „konzervativizmus” ebben a szűkebb értelemben egy általánosságban véve elutasító magatartás volna a társadalmi haladással szemben, de inkább olyan, amelyet tartózkodó, szkeptikus-rezignált általános állásfoglalás jellemez.² Mindamellett továbbra is problematikusnak tekintendők mindezek az elhatárolási kísérletek, kivált mivel a „konzervativizmus” fogalmába is beleértendő sokféle, eltérő, külön-külön elemzendő formák és tendenciák.

Kevésbé ésszerű, sőt inkább félrevezető Karl Mannheim³ eljárása, nevezetesen a konzervativizmus megkülönböztetése a „*tradicionalizmustól*” mint olyan általános emberi kategóriától, amely az egyszerűen megszokotthoz való ösztönös bizalmat és ragaszkodást fejezi ki, s amely így a benne foglaltat kiragadja a társadalmi-gazdasági és történeti-politikai összefüggésekből és gyakorlatilag kivonja a kritikai vizsgálódás alól. Emellett kétségtelen ugyan, hogy a konzervativizmus a legtöbb megjelenési formájában valamiféle igen erős kulturális kötődésből kiindulva érvel, amelynek meghitt hagyományában az idők szelével dacolva vél élni. Az ilyen szemléletmód mindamellett mindenkor eltekint az alsóbb osztályok tényleges nyomorától és begubózik a harmónia, az egység és a mértéktartás fennkölt légkörébe, mint jelentéktelen valamit mellőzve mindennek a társadalmi kizsákmányolástól való függését. Amikor az analízis is örök értékekre és antropológiai konstansokra hivatkozik, ettől fogva már eleve feltételezi éppen azt, aminek megmagyarázására vállalkozott.

Hasonlóképpen végső soron célt téveszt egy olyan analitikus erőfeszítés, amely – amint ezt Martin Greiffenhagen⁴ határozottan megvallja – merő szellemtörténet gyanánt lép fel, nézeteket és ideológiákat időtlen arzenálókba gyűjt és kifejezetten vállalja „a valóságtól való történelmietlen elszakadás szemrehányását”.

2. A konzervativizmus keletkezése

„A burzsoáziának a történelemben felettebb forradalmi szerepe volt. A burzsoázia, ahol uralomra jutott, szétrombolt minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt... Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszenteltélténeken, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat.”⁵ Marxnak és Engelsnek ezekben a burzsoázia, a *polgárság* felemelkedésével foglalkozó fejtegetéseiben egyben megtaláljuk a konzervativizmus keletkezésének tényleges okait is. A konzervativizmus, mint szellemi ellenmozgalom tulajdonképpen nem annak tudandó be, hogy kételyek merültek fel a feudális-rendi társadalommal és annak kultúrájával szemben, s hogy ezt bírálatnak vetették alá

amint azt többnyire állítják —, hanem inkább annak, hogy fokozatosan és mind gyorsabb ütemben bomlásnak indult a régi társadalmi alakulat a kapitalista fejlődés irányában ható, egyre gyarapodó erők nyomása alatt. Ennek az ipari-polgári körök növekvő befolyásában és öntudatában megkétszerezve lecsapódó folyamatnak a kifejezése egy neki megfelelő gondolkodásmód: a *racionalizmus*, amely a régtől fogva megszokottat és megcsontosodottat radikális, vagyis a gyökerekig ható kételynek veti alá. A racionalizmusnak mint kritikát szavakba kell foglalnia azt, ami társadalmi-gazdasági vonatkozásban már végbemegy, nevezetesen az ipari polgárság felemelkedését és a feudális nemességnek meg a rendeknek a háttérbe szorulását, amelyek politikai uralmuk struktúrájában gátolják az ipari termelőerők kibontakozását, és csak ennyiben lehet végül konzervatív ellentendenciák kiváltója is.

Hogy a konzervativizmus reális társadalmi folyamatokból fakad, azt legkésebb a *francia forradalom* tette nyilvánvalóvá, amely politikailag bevezette a polgári korszakot és harcba szállt az addig korlátlanul uralkodó társadalmi csoportokkal — tehát a nemesi és a papi nagybirtokokkal és a központi városok patricius kereskedő polgárságával. Ezáltal az e folyamat elhárítására szellemi téren is megnyilvánuló kísérlet az egész nyugati világban a kiváltságos osztályok létkérdésévé válik.

3. A konzervatív gondolkodás struktúrája

Mivel a védelmezett társadalmi rend egyre vitatottabbá és törekenyebbé válik, mivel a racionalizálás rendszerező kritikája is e rend vitathatatlan érvényének egyre újabb területeit dúlja fel, a fenntartásra és helyreállításra irányuló érdek abba az állításba menekül, hogy a világot nem lehet racionálisan megragadni és kiváltképpen nem lehet forradalmi úton átalakítani, hanem csupán mint „életet”, mint preracionális létfolyamatot lehet felfogni. Ennek megfelel a konzervativizmus önértelmezése, az a magáról alkotott felfogása, hogy a logika és a kritika eszközeivel nem lehet és nem szabad hozzá sem nyúlni.

Márpedig csak az ilyen eljárás teszi hozzáférhetővé a konzervatív gondolkodás struktúráját azért, hogy a társadalmi érdek és a társadalmi funkció kérdését is felveti, amelyet a konzervativizmus többnyire normatív kizár. Közben a konzervativizmus sem ebben, sem más tekintetben valójában ő nem mondhatja már, hogy ártatlan a kialakulásában. Hogy egyáltalán kénytelen belebocsátkozni önnön megalapozásába és megindoklásába, hogy kénytelen belemerülni a kritika és ellenkritika közegebe, amely ellen annyit harcolt, — ez egyik lényeges dilemmája társadalomfilozófiai világfelfogásának. A tagadás, amely a konzervativizmust történelmileg életre hívta, teljes mértékben meghatározza.

A kritikus ész, amely nem tűr meg semmiféle sötét foltokat és tabukat, így módon számára a gonosz egyetemes princípiumává válik. . . A konzervativizmus mindig hajlott arra, hogy az észről generaliter elvitassa legitimitását, legalábbis kompetenciáját. Az észnek, mint a felvilágosodás megismerési és alakítási princípiumának a szuverinitása elleni kirohanás alighanem többnyire maga a konzervativizmus elől is elrejtette azt a tényt, hogy a tévelygő individuum számára, amelyre állítólag a belátás korlátozott képessége jellemző, nem annyira a hagyományosnak, történelmileg keletkezettnek az áldásai állnak a középpontban, mint inkább a kritika alá vont, vagy

gyakorlatilag éppenséggel már ingatag szociális kiváltságok. Az „ész” pusztá fogalma mögött kiütközik az emancipáció tényleges követelése, mint tulajdonképpeni botránykő. Szabadság, egyenlőség, testvériség — a francia forradalomnak ez a csatakiáltása az európai államok felső társadalmi osztályait kézzelfoghatóan a tulajdon, a hatalom és az uralom elvesztésével fenyegeti.

Mindezeket a követeléseket könnyen lehetett olyan princípiumokból levezetni, mint a kételkedés, a megkérdőjelezés, az önállóan-cselekedni-akarás, az istenhez-hasonlatosnak-lenni-akarás, és így legalább az örökkévalót önmaga és önnön ellenkövetelése alá rakni. Az a politikai fogalom, amelyben minden negatívum összefolyt, a „forradalom” volt; ez úgy jelent meg, mint a bűnbeesés, amely a természet és a történelem isten akarta egységét szétverte és kiűzött a feudális társadalom paradicsomából. „Haladás” és „demokrácia” volt a *felvilágosodás* politikai célja. A „haladás”, a szociális folyamatnak egy újszerű, az ember által tudatosan előidézett dinamikája, alámossa a statikusan meghatározott régít; ez mindenekelőtt ezt jelentette: a feltörekvő kapitalizmus szemléletmódját mindinkább megfosztotta társadalmi-gazdasági jelentőségétől a földtulajdont és a földjáradékot az ipari tőke javára. A „demokrácia” úgy jelentkezik, mint ennek az eljárásnak a politikai vetülete, vagy ahogy Marx és Engels mondja⁶, mint a személyes méltóságnak a társadalmi csereértékben való feloldódása, azaz mint a patriarchális viszonyok felváltása pénzbe átszámítható, a piacon értékesíthető teljesítménnyel; más szavakkal kifejezve: mint a mennyiség győzelme a minőség fölött.

A preburzsoá korszakhoz igazodott társadalmi erők minden oldalról és minden vonatkozásban fenyegetettnek látták érdeküket, sőt létüket. Az a pozíció, amelyet a konzervativizmus maga alkotta formában ezzel szembeállított, feltárta az ellenpólusától való logikai függést és szociológiailag utalt azokra a társadalmi erőkre, amelyekért maga síkraszállt. Amikor a konzervativizmus egy letűnő kor halványuló valóságát védelmezi egy új kornak a szükségleteivel és követelményeivel szemben, mégis kitart magával a történelemmel való egybevághása mellett, s ez a történelem számára egyre inkább az igazságnak valamiféle fórumává válik. Amit lassanként létrehozott a statikus korszak, amely a számára biztosítékul szolgáló értékmintákat is hosszú időn át megőrizete, ez mint hagyomány magánvaló értékévé vált; de ez is, persze, úgy ment végbe, hogy továbbra is megmutatkoztak a kapitalista változtatási dinamikával szemben tartható ellenpozíciók kiépítésére irányuló erőfeszítések. A feudalizmus birtokviszonyai és uralmi viszonyai gyakorlatilag és normatíván szinte örök érvényűeknek tűntek fel, és vitán felül állva fennmaradtak nemzedékeken át. Most azonban előállt egy új osztály a maga társadalmi és politikai igényeivel, amelyek nem a régiségre, hanem a lehetőségre apelláltak.

A konzervativizmus számára a központi kulcsszó a „*tekintélyuralom*” lett, mint metafizikus okokra és társadalmi uralom magától értetődő érvényesülésére való apelálás. A feudális-rendi társadalom hierarchikus szerkezete, a „karok és rendek” hagyományos tagozódása eszményi, időtlen uralmi modellé, mint olyanná vált. A középkornak mint a harmónia, a biztonság és a stabilitás egy mitikus korszakának a felnagyított képe itt raszterül szolgált, amely retrospektíve a kései abszolutista államot is egyre inkább transzponálta és képviselte. Az *állam* mint olyan vált, kiváltképpen a német konzervativizmusban, nemcsak a hatalomnak a szimbólumává, hanem az egységességnek és a szavatolásnak a szimbólumává is, a tisztelet tárgyává, de éppúgy ama remé-

nyée is, hogy sikerül tartósan megőrizni a társadalmi uralmi pozíciókat az alulról fel-törő tömegekkel szemben.

Igen erős ideológiai opciót támasztott a konzervativizmus a „szabadságra”, amelynek azonban félreérthetetlenül nem mindenkit kellett megilletnie, hanem a társadalmi kiváltságok élvezőinek és a politikai kulcspozíciók birtokosainak kellett mozgásterüket biztosítania, megbízhatóan távol tartva a kiváltságokból kierekesztetteket. A „szabadság” általános fogalma alatt aztán a konzervatív felfogásban megjelent végre a „tulajdon” mint érték, amely itt inkább kiegészítése és folyamánya, mintsem eredete a szabadság kiváltságának. A feudális társadalom hagyományából táplálkozó gondolkodásban közben még hosszú ideig tartotta magát az az elképzelés, amely szerint az ingatlan földtulajdon fölényben van és elsőbbséget élvez az ingó tőketulajdonnal szemben. A földtulajdon kézzel fogható és szemmel látható volta, a tőkés társadalom gyors fejlődésfolyamában való tartóssága olyan színben tüntette fel, mintha ez volna az ember önfejlődésének támpontja, sőt elemi része.

A szabadság és a tulajdon mint az emberi lét megbonthatatlanul összefüggő, egymást megalapozó és feltételező javai mindenesetre a konzervatív világfelfogás belső magvává váltak és meg is maradtak annak, akárhogy változott is a konzervatív ideológia – s ebben aztán a konzervatív felfogás találkozott is a polgári kor más, vele különben ellenségesen szembenálló áramlataival, elsősorban a liberalizmussal.

4. A konzervativizmus politikai alakjának alaptípusai

Mindebben azonban a konzervativizmus nem csupán lappangó panasz és az idő múlása fölötti sirám és nem is pusztán irodalom volt, hanem egyúttal a politikumnak egy valóságorientált, ellenforradalmi konstrukciója is. Ez a feltételektől és körülményektől függően igen eltérő formákban mutatkozott meg. Lényegében véve azonban a konzervativizmus spektruma, az ideális típusokat szem előtt tartva, négy specifikus megjelenési formára bontható.

4.1. A szkeptikus pragmatizmus

Edmund Burke (1729–1797), a konzervatívok sok nemzedékének atyja, egy olyan konzervativizmusnak a típusát vázolta fel, amely körülbelül úgy jellemezhető, mint „szkeptikus pragmatizmus”. Közvetlenül a francia forradalomra reagáló egyik kései írása, a „Reflections on the Revolution in France” című (1790), első ízben, de már klasszikus formában széttárta a konzervatív mintaképzetek és érvelések egész legyezőjét és ezzel a konzervatívok legfőbb hitvallásává vált, s még ma is az.

Burke harcolt a francia forradalom ellen, mert szerinte a szabadság ürügyén nyugtalanyságot és rendbontást keltett, és a hagyományos tulajdonviszonyok megsemmisítését jelenti. Az államot, mint valamennyi erénynek és valamennyi elhalt, élő és eljövendő nemzedéknek az örökkévalóságra kontemplált közösséget, úgymond, „fárgatlan, összeférhetetlen, viszálykodó elemek rendezetlen káoszában” oldotta fel. Ám különösen világosan cseng ki a szociális érdek e szép szavakból akkor, amikor Burke a nagy vagyonok jótékony társadalmi hatását méltatja, és ebből kiindulva a következő értékelésre jut: „Franciaországban a kormány nem a vagyonok kezében van. Így aztán

a tulajdon megsemmisítése elkerülhetetlen és az ésszerű szabadság odaveszett.” Minden létezőt, folyamatosan kialakultat erről az álláspontból nézve értékesnek tart és ezért mint a hagyomány és a konvenció által szentesített gátat szembeállítja a forradalmi árral, „a balga tömeg csúfságával”. Az emberekben ezen a rendszeren kívül, kivált ahol tömegekben lépnek fel, nem lehet megbízni; nincs semmijük és ezért nézeteikben csapongók és viselkedésükben kiszámíthatatlanok. A trón, az egyház, a nemesség, a nép alkotja azt a hierarchiát, amelynek igazságigényével és történelmi érvényével szemben a felvilágosodásbeli remények és felhívások, az egyenlőséget és emberi jogokat sürgető követelések csupán „csalfa álmok és árnyképek”.

Mindamellett, és az ilyenkor feltörő pátosszal dacolva, Burke nem doktrínér módon száll síkra a status quo érdekeiért, hanem józanul és a realitások iránti érzékeléssel: „Egy olyan államnak, amelynek semmiféle eszköze sincs a változtatásra, nincsenek meg az eszközei önnön fenntartására.” Ha súlyos károsodások vannak, magunknak kell hozzálátnunk a kijavításhoz — de mindenkor „a régi épület stílusában”. Folytonosság, körültekintő megfontolt előrelépés, az egésznek a kiegyensúlyozottsága — ezek Burke politikai vezérelvei. „A szabad polgároknak a kezükben kell tartniuk a hatalom bizonyos részét, mert csak úgy lehet biztos a szabadságuk.” Senki, sem a király, sem a nép, nem teheti korlátlan akaratát a politika mércéjévé; a jog, mint a monarchikus önkénnyel szembeni oltalom sokszorosan bebizonyította jótékony hatását.

Éppen ebben, és az emóciónak fejtegetései alátámasztására való megfontolt felhasználásában, Burke önnön osztályérdekei körültekintően szkeptikus, racionálisan számító és egyúttal pragmatikus képviselőjének mutatkozik, akinek az állásfoglalásához éppen ezért csatlakozhatnak magukat hasonló alapmintához tartó, látszólag ellentétes ideológiai orientációk is.

4.2. *A politikai romantika*

Burke harcos írását hamarosan a hasonló hangnemű írások egész tömege követte; kiváltképpen Németországban, ahol a harmincéves háború még mindig katasztrofális kihatásai, a kisállamosdi és gazdag gyarmati területeknek a hiánya folytán a kapitalista fejlődés messze elmaradt az angliai és franciaországi mögött, és ahol makacsul tartotta magát a feudalizmus. Ennélfogva a német konzervativizmus is különös, nevezetesen spekulatív és politikailag megmerevedett vonásokat öltött, amelyeket Carl Schmitt műve („Politische Romantik”, 1919) óta általában csak „politikai romantika” néven emlegetnek. Ennek az irányzatnak egyik jeles képviselője, Adam Müller (1779–1829), kiváltképpen először 1809-ben megjelent „Die Elemente der Staatskunst” című főműve alapján. Müller, mint e műből kitűnik, igen erősen Burke hatása alatt állt, de Burke alaptételeit a német viszonyokhoz alkalmazva átalakította. „Az a politikai-társadalmi rend, amelyet Burke Angliában fenn akart tartani, a német viszonyokhoz képest haladónak volt mondható.”⁷ Ennek Németországra való átültetése, márpedig Müller számára éppen Németországnak a forradalomtól való megóvása volt a fontos, így mindenképpen visszaesést jelentett Burke vonalához képest.

Müller már bevezetésekként hangsúlyozta ugyan — látszólag teljesen Burke nyomdokaiban haladva —, hogy ő „az első, aki sorompóba lépett a középkor és az abszolút hierarchia lapos bálványimádói ellen”, és hogy neki a „kérdő honmentéshez”

sincs semmi köze. Márpedig nála gyakorlatilag minden éppen erre a reakciós múltbamerengésre lyukad ki. Marx később ezt a sajátosan német ellenforradalmat találó gúnynyal úgy jellemezte: „Mi. . . osztoztunk a modern népek restaurációiban, anélkül, hogy forradalmaikban osztoztunk volna. Minket restauráltak, először, mert más népek forradalmat mertek csinálni, és másodszor, mert más népek ellenforradalmat szenvedtek el; az egyik alkalommal, mert uraink féltek, és a másik alkalommal, mert uraink nem féltek. Mi, pásztorainkkal az élünkön, mindig csak egyszer voltunk a szabadság társaságában, *eltemetése napján*.⁸”

Vezető helyen formálta, alakíttatta ideológiailag ezt a folyamatot Müller – utolsó éveiben már egyenesen Metternich zsoldjában. Emellett az ő felfogása szerint csakis az *állam* mint központi intézmény tarthatta fenn a status quót, amelyet, úgy látszik, valamilyen megdicsőült múltnak a fényében interpretált. Ám míg Burke számára az állam minden fennkölt szólamtól függetlenül lényegében a politikai szervezkedés és társadalmi hatalomgyakorlás valóságos területe volt, Müllernél az állam egyszerre ölt természetes és metafizikus vonásokat; a szemében ez afféle természetfölötti lény, csak-hogynem a földre szállt isten. Az állam – amelynek „anyaga” a nép – egyszerre „nyájas és perlekedő lény”, „a szív, a lélek és a test legfőbb szükséglete”. Ez nem szükséges rossz, nem is emberi lelemény, még kevésbé a gazdasági folyamatnak valamilyen függvénye. A felvilágosodás minden visszássága, kiváltképpen a minden tételes jog fölött álló, minden embert egyaránt megillető természetjog eszméje csak azért bukkant fel, mert „az állam eszméjét nem eléggé nagyszabásúan és lendületesen fogták fel”. Az állam ugyanis „egy nemzet összes fizikai és lelki szükségleteinek, egész fizikai és lelki gazdagságának, egész belső és külső életének a belső összekapcsolása egy nagy energikus, végtelenül mozgékony és eleven egésszé”; ez „valamennyi eszme örökké mozgó birodalma”; szolgál „minden elképzelhető célt, mert önmagát szolgálja”.

Ilyen terjengős általánosságokkal, amelyek a világon mindenről szóltak, csak éppen az uralomnak arról a céljáról nem, amelyet szolgáltak, a politikai romantika pompásan nekilátott egy ingataggá váló és politikailag sem túlságosan impozáns valóság megszépítéséhez. Itt egyébként figyelembe kell venni sok politikai romantikusnak a kényes szociális helyzetét is. „Ezek a szabadon lebegő intellektuelek a tipikus apologéták, ideológusok, akik bármely politikai akaratot, melynek szolgálatába szegődnek, meg tudnak alapozni és indokolni.”⁹ A mai nyomorúság ellen a múlt ragyogó képeivel kínáltak vigaszt, és így hozzájárultak egy olyan homlokzat fenntartásához, amely mögött a polgárság társadalmi-gazdasági felemelkedése mégiscsak folytatódott, ha egyelőre a politikai hatalmi viszonyokra nem volt is még döntő hatással.

Gerog Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), aki a francia forradalom idején a felvilágosodás radikális híve volt, később hasonlíthatatlanul önállóbban és több érzékel ugyancsak a konzervatív gondolkodásmódnak hódolt, és a politikai romantikusokhoz hasonlóan ugyancsak az állam dicsőítésére adta a fejét. Persze, Hegel ezt egészen más premisszákból kiindulva teszi. Tudja, hogy visszavonhatatlanul beköszöntött az ipari, a kapitalista korszak és ábrándjaiban nem kalandozik vissza a feudális-rendi középkorba. A fokozódó tökekkoncentráció „kevesek kezében” és az ipari munkásosztály fokozódó növekedése, valamint fokozódó függősége a kései Hegel számára szükségszerű következményei a polgári társadalom „zavartalan hatásának”. Miközben ez a társadalom a saját törvényei szerint fejlődik, egyszersem szabad utat enged az ellene írá-

nyuló tendenciáknak és erőknak. „Ez a dialektikája a polgári társadalmat túlajtja saját keretein. . .”¹⁰ Látja tehát, hogy a kapitalizmussal együtt alapvető antagonizmusok és konfliktusok tűnnek fel, amelyek mindent lerombolónak vélt következményeivel szemben az államhoz folyamodik, mint anutonóm döntőbíróhoz, az ész megvalósítójához. Bár, vitathatatlanul ez is a társadalmi haladás ellen irányuló és a fennálló uralmi viszonyokért síkraszálló ideológiai képlet, kérdésfelvetés és végrehajtás dolgában mégis egy teljes korszakkal megelőzi a politikai romantikusaokat.¹¹

Úgy tűnik, hogy Hegel tanítványainak polgári frakciója, a „jobboldali hegelianusok” Hegeltől ismét visszafordultak Müllerhez — bár immár együvé rakva az új valósgot a régi álmokkal. Ami náluk és az ismét rájuk támaszkodóknál végül is Hegeltől megmarad, az — például Friedrich Julius Stahl (1802–1861) esetében igen szellemes formában — a filozófiai felülemelkedés a porosz és a német totális államon; mégpedig úgy, hogy egyre inkább odavész a társadalom és az állam dialektikája, amely Hegeltől Marxig a proletariátus érdekeinek megfelelően forradalmi jelleget öltött. Az állam funkcióinak meghatározása mármost többnyire eléggé leplezetlenül úgy hangzik, hogy a proletariátust féken kell tartani és a politikai-katonai hatalom érvényesülését kifelé háborús expanzióval is elő kell mozdítani.

4.3. *Decizionista konzervativizmus*

Mindent egybevetve a politikai romantika és a német konzervativizmus szempontjából központi jelentőségűnek mutatkozik a spekulatív-idealista államfelfogás, valamint a hagyományhoz és egy természetadta történelmi folyamathoz való dogmatizált viszony. Ezzel szemben a konzervativizmus decizionista típusánál — ahogy ez először főleg román országokban terjedt el — egy aktív ellenforradalmi elszántság, amely nem hajlandó sem pragmatikusan, sem romantikusan végignézni a *feudalizmustól* (és az egyház ennek megfelelő uralmától) egyre inkább eltávolodó fejlődést, dinamikusan irányt vesz az emancipátori mozgalom tényleges eltávolítása felé. Ennek során az ilyen típusú konzervativizmus lényegében az abszolutista állam lehengerlő teljhatalma felé orientálódik, valamint a hadseregtől és a hivatalnoki kartól az egyházig folytonosan megszerveződő uralmi nyomásának hézagmentes volta felé.

A spanyol Donoso Cortés (1809–1853), a korabeli ellenforradalom legrigorózusabb és legoffenzívabb ideológusa számára a polgári demokratikus forradalmak második hulláma, amely 1848-ban söpört végig Európán, az utolsó lökés és a legfőbb figyelmeztető jel volt. Most már nem úgy vetődik fel a kérdés, hogy szabadság vagy diktatúra, hanem arról van szó, hogy „az alulról jövő diktatúrát vagy a felülről jövő diktatúrát választjuk-e. Én a felülről jövő diktatúrát választom, mert tisztább és világosabb régiókból származik.” Cortés felismerte, hogy a forradalmi polgárság mögött a hasonlíthatatlanul hatalmasabb forradalmi munkásosztály fenyeget, és hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés előrehaladottsága folytán lehetőleg minél hamarabb és minél keményebben kell cselekedni. „Egész Európa belép a második tagadásba és közeledik a harmadik, amely az utolsó, ezt ne feledjék.” Következésképpen nem annyira a liberalizmusban, hanem a szocializmusban látja a megtestesülését a mindent leromboló gonosznak, a gonosznak mint olyannak, amelyet csak a saját eszközeivel lehet legyűzni, amely

ellen kategórikus decízióban, minden jogi, vallási vagy erkölcsi korláton túltéve magát, minden eszközzel harcolni kell.

„Essai sur le catholicisme, le libéralisme et le socialisme” (Párizs 1851) című hatalmas teológiai-filozófiai értékezésében Donoso Cortés nagyszabású megalapozást adott álláspontjához, amely felületesen szemlélve minden racionális tévedés immanens katolikus-egyházi cáfolatának mutatkozik. Ám a mélyben egyéretelmű politikai szándék rejlik, amely akkor ütközik ki, amikor a szocializmussal szembeállítja a katolicizmust, mint mindent összezúzó „roppant hengert”. A könyv utolsó része pedig nem más, mint többszólamú fűga a véráldozat szükségességéről, titkáról és szépségéről, arról, hogy csakis az ilyen véráldozattal lehet isten előtt jóvátenni a politikai bűntettet és megakadályozni az általános káoszt. Nem más ez – a katolikus jó lelkiismeret fogadkozása mellett –, mint buzdítás az istentagadó szocializmus elleni irtóhadjáratra; vagyis a preventív ellenforradalomra a proletárosztály és fenyegető igénye ellen.

4.4. A szociális konzervativizmus

Ezek mellett a társadalmi emancipációra irányuló mozgalmakat többé-kevésbé radikálisan tagadó formák mellett viszont jelentkezett a konzervativizmusnak egy olyan formája, amely ettől a mozgalomtól bizonyos indíttatásokat és posztulátumokat átvett és mérsékelt formában maga is képviselt: a „szociális konzervativizmus”. Ez már feltételezte egy szocialista szellemben fellépő munkásosztály létezését és – sokszor a könyörületre és engesztelődésre vonatkozó keresztény képzetektől befolyásolva – „igazságos”, harmonikus társadalmi rendre törekszik, amelyben nincs helye az osztályharcnak. A forradalmi szocializmussal ilyen körülmények között aligha volt több a szándéka, mint hogy annak rohamát felfogja és a szociális kiegyenlítésnek az útján integrálja.

Ebben kapóra jött neki a hagyományos konzervatív államfogalom, noha az államot nem ellenforradalmi likvidátornak és diktátornak tekintette, hanem csakugyan az osztályok fölött álló, semleges és jóindulatú döntőbírói hatalomnak. Mivel ez a képzeletkör főleg a *porosz-német államot* szem előtt tartva fejlődött ki – mely államban a feudális földbirtokos nemesség is makacsul védelmezi pozícióit, s emellett egy erős ipari nagyburzsoázia is létrejött, amelynek szociális konfliktusait elsődlegesen a munkásosztály ellen irányuló közös elnyomó politikává alakították át –, itt ebbe egy speciális monarchikus elem került bele: az a remény, hogy az uralkodó (gyakorlatilag Németország egyik legnagyobb földbirtokosa) szociális integrátorként lép majd fel.

Ideológiai poggyásza dacára a „szociális konzervativizmus” igyekezett alaposabb betekintést szerezni a tőkés társadalom szerkezetébe, a munkásosztálynak a rendszerből fakadó nyomorába és abba a rendelkezési hatalomba, amely a termelési eszközök magántulajdonából adódik. Ennek folyamánya korántsem a proletariátus melletti osztálypolitikai állásfoglalás, hanem éppen az elosztónak és egyeztetőnek elképzelt államhoz és az azt hordozó társadalmi osztályokhoz való apellálás.

A „szociális konzervativizmus” szempontjából alapvető jelentőségű volt Lorenz von Stein (1815–1890) „Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage” című műve. Stein rendszerezve kifejtette a társadalom és az állam,

a szociális és a politikai hatalmi kérdés, a munkamegosztás és az uralom közötti összefüggést, s elméletileg is próbált közvetíteni a korai szocialista, a liberális és a konzervatív nézetek között. Ebből fejlesztette ki a monarchikus szociális államra vonatkozó koncepcióját. A *királyság* szerinte „csaknem mindenütt a népek elnyomott részeinek szükségleteiből emelkedett ki”; jövője is, úgymond, kizárólag ebben a princípiumban rejlik, amelynek éppen a királyság „a legtermészetesebb hordozója”. Csakis így tudná a királyság útját állni annak, hogy az uralkodó osztályok érdekei felülkerekedjenek a természeténél fogva önálló és független államon.

Az *egyenlőség* proletár eszméje, mint az állami tevékenység alakító elve természetesen teljesen irreális, mondja. És a szociális forradalom, amely abból a tévhitből fakad, hogy az államhatalom erőszakos átvétele útján ez az eszme mégis valóra váltható, „nem haladás, vagy a haladásnak valamilyen feltétele, hanem már magában véve szerencsétlenség és tendenciájában merő lehetetlenség”. A proletáriátusnak ugyanis nincsenek meg sem azok az anyagi, sem azok a szellemi javai, amelyek „az igazi uralom feltételei”. „Ennek az osztálynak. . . ezért nincs meg a belső jogosultsága az államhatalom megragadására. . .”

A célszerű ezzel szemben „a szociális kérdésnek. . . szociális reform útján” való megoldása; maga az *osztálytársadalom* nem olyasmi, amit meg kellene szüntetni: „Aki azt az ellentétet megsemmisíti, megsemmisíti az emberi közösség életét magát.” A személyi szabadság ebben a társadalomban éppen abban rejlik, hogy „az utolsó munkaerőnek megvan a képessége tőketulajdon szerzésére”. Stein azt is nyíltan kimondta, hogy ennek az igényes szociális elméletnek milyen érdekek szolgálnak alapul. Minden igazi reformnak a mozgatólve „az a társadalom vagyonos osztályában érvényesülő tudat, hogy a saját, jól felfogott és legfőbb érdeke megköveteli, hogy minden társadalmi erejének megfeszítésével, minden állami segítséggel és az állam minden hatalmának felhasználásával a szociális reformon munkálkodjon. . . és így elkerülje az egyébként elmaradhatatlan szociális forradalmat”.

Ez volt alighanem a legkonceptiózusabb, legelőrelátóbb kísérlet arra, hogy meghatározzák a munkásosztály szociális integrációjának keretfeltételeit és határköltégeit, s egyúttal megmentsék az autoritárius és legfeljebb látszólag alkotmányos monarchia politikai uralmát, amelynek Stein szerint csak akkor van esélye a fennmaradásra, ha „az államban a legfőbb hatalmat jellemző minden megfontoltsággal, méltósággal és erővel, a nép jólétének és a szabadságnak a nevében a szociális reform élére áll”.

Ezzel a kérdésfelvetéssel azonban történelmileg kétfelől is megmutatkozott a „szociális konzervativizmus” vagy „államszocializmus” időszerűtlensége. A forradalmi munkásosztály szemszögéből nézve ez a konzervativizmus a tőkés-feudális uralkodó csoportosulás érdekeinek a képviselője, tehát emancipációellenes, reakciós volt és az is maradt; magának e csoportosulásnak a szemszögéből nézve, amely politikai okokból bizalmatlanul viseltetett vele szemben, viszont ez a status quo aláadásának tűnt. Hogy ez logikusan hosszabb távon és rugalmasan a hatalom megőrzését szolgálta – bizonyos játékteret és marginális pozíciókat engedve át az egyre erősödő, kiszámíthatatlannak látszó munkásosztálynak –, ez csak későbbi újraélesztései során vált nyilvánvalóvá. A Burke veretű realizmusból sok minden a „szociális konzervativizmusban” is kifejezésre jutott – csak éppen a tőkés fejlődésnek egy magasabb fokán.

5. Szociális funkciók

A konzervativizmus mindezen alapvető típusaira jellemző volt, hogy különböző módokon és kifejezési formákban számot vetettek azzal, hogy a társadalmi-gazdasági folyamat révén lejtős terepen állnak. „Az ellenforradalom politikai elmélete. . . egyben olyasminnek értelemmel való felruházására, amiről már maga a történelmi haladás bebizonyította, hogy tarthatatlan.”¹² A konzervativizmusnak mindezek a típusai például kardoskodtak örök *értékek* mellett, amelyek anyagi alapja megingott – és éppen ezeket az alapokat óhajtották ezen értékek megerősítésével megszilárdítani. Ugyanis: „Ki adja meg a hagyományosnak a belső értékét, ha nem az, aki profitál belőle?”¹³ Ideológiai kitételeket nem lehet önmagukból kiindulva értelmezni, hanem csak úgy, hogy az alapjául szolgáló társadalmi érdekekre is rákérdezzünk és feltárjuk a szociális struktúra, az uralmi viszony és az osztálytudat dialektikáját.

A konzervativizmus különböző megfogalmazásaiban és tálalásaiban rejlő közös konzervatív tartalom, amelyben részben polgári, részben feudális osztályérdekek jutottak kifejezésre, a következetes emancipációnak mint mindennemű társadalmi kiváltság megszüntetésének az elutasítása volt – tehát a valóságos politikai demokrácia elutasítása. S mindennek háttérében végső soron a társadalmi termelési eszközök magántulajdonára támasztott igény állt.

Ezek az alpminták a következő időkben a társadalmi fejlődés fokától és a politikai viszonyoktól függően más-más formában és kombinációban visszatértek, s ehhez aztán végül – különösen erőteljes formában Németországban, ahol a feudális rendszer bizonytalannak mutatkozott, és ahol fokozatosan terjedt, majd végül eluralkodott a tőkés fejlődés – hozzájárult az, hogy a konzervativizmus a maga alapvető társadalmi érdekében, a munkásosztály fékentartásában találkozott a *liberalizmussal* és összefogott vele, túltéve magát minden politikai pártviszályon.

Ennek során politikailag mindig világosan megmutatkozott, hogy a német *polgárság* soha nem jutott forradalmi öntudatra és így sohasem tette teljese magáévá a polgári demokrácia álláspontját. A többi kapitalistává váló vagy már azzá vált országban is kifejezésre jutott az az alapvető tény, hogy a polgárság számára – már a francia forradalom polgársága számára is, amint ezt Marx „A zsidókérdéshez” (1843) című korai írásában feltárta – a szociális tartalom és „a szabadság emberi jogának gyakorlati hasznosítása a *magántulajdon* emberi joga”.¹⁴ S amióta a látóhatáron először felbukkant egy proletárforradalomnak a lehetősége, a liberális polgárság liberalizmusa ártatlanságát elvesztett *ideológiává* vált. A polgári haladás szükségképpen véget ért ott, ahol az perspektívikusan megkérdőjelezhetette az osztályérdekeket.

Minél inkább érvényesítette uralmát a kapitalizmus és osztálya, s minél inkább voltak kénytelenek beleilleszkedni rendszerébe a feudális-földbirtokosi pozíciók, a régi feudális-rendi és az újabb polgári világelfogási minták is keveredtek, a hajdani hadállások éles körvonalai elmosódtak. Ily módon végül a konzervativizmusra is hasonlóképpen állt az, amit a *liberalizmust* illetően mondtak, nevezetesen, hogy gazdasági, politikai és szociális követelési, történelmileg nézve, „változékonyak egészen az önmegszüntetésig menve”,¹⁵ hogy stabil csupán a társadalmi jelentőségű tulajdon fölötti magánjellegű rendelkezés érdekeihez való igazodás. Társadalmi-gazdasági szempontból, persze, a liberalizmus dimenzióvesztése a tőke fokozódó koncentrációjának és centra-

lizációjának a következménye is volt, s ezzel a tőkével szemben egyre inkább kicsúszott a talaj magánvállalkozónak, a liberalizmus „klasszikus” alanyának a lába alól.

Abban az ideológiai egyvelegben, amely teljesen eltérő hagyományokból és egyes állásfoglalásokból a polgári társadalom általános orientációs mintájává állt össze, a konzervativizmus immár új és átfogó jelentőségre tett szert. Csaknem mindenütt, totális államra irányuló és antiszociális törekvéseihez ugyanis ideológiailag hozzá lehetett kapcsolni a monopolisztikusan szervezkedő és imperialisztikusan érvényesülni igyekvő nemzeti nagytőke expanziós érdekeit. Az elérni kívánt szociális hatás ennek során legfőképpen az volt, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés nyomása alatt hanyatló kispolgárság és más kispolgári beállítottságú rétegek el ne pártoljanak, s hogy a proletariátus forradalmi energiáit is lehetőleg mindenkor külső ellenségek ellen fordítsák. Ezáltal a konzervativizmus, az öt ideológiailag követőknek a tudtával és akaratával vagy anélkül, az országon belül és kifelé a nagytőkés érdekek egyik fő támaszává vált.

6. Konzervativizmus és pártpolitika

Mivel a konzervativizmus tartalmában viszonylag meghatározatlan és mivel jóformán egyáltalán nincs konstruktív, lezárt és előre tekintő politikai programja, a konzervativizmust mint gyakorlati politikát – mondjuk „konzervatív” pártok politikáját – csak nehezen lehet rendszerezett formában definiálni. Amióta *politikai pártok* jelentek meg a színen, mindig akadtak olyanok, amelyek számára a társadalmi kiváltságok megőrzése és az emancipációs mozgalmak megzabolázása volt a lényeg, de ezek történelmileg olyannyira eltérő formákban jelentkeztek, hogy ebből kiindulva aligha meríthetünk további kritériumokat a konzervativizmus meghatározásához. Míg az angol konzervativizmusról, például, már Burke óta joggal azt lehet mondani, hogy „nem annyira filozófiai, mint inkább gyakorlati téren”¹⁶ érvényesült, s míg ez ilyen módon valamiféle ideológiailag igénytelen állapotfenntartás kategóriájába sorolható, a porosz-német konzervativizmus képviselői maguk is elismerik, hogy Németországban a konzervatív pártok alig voltak több, mint „primitív-taktikai érdekképviselő.”¹⁷

Ám primitív-taktikainál jóval több volt egy lényegében oly konzervatív politikusnak az érdekképviselői politikája, mint Otto v. Bismarck (1815–1898) porosz miniszterelnök és német birodalmi kancellár, aki szükség esetén gyorsan változtatott eszközökkel és szövetségekkel arra törekedett, hogy lehetőleg megszilárdítsa a társadalmi hatalmi viszonyokat, féken tartsa a proletariátust és minél nagyobb hatalmi pozíciót biztosítson Porosz-Németországnak. Rugalmas valóságfelfogása lehetővé tette neki, hogy szükség esetén mérsékelt szociálreformerként is cselekedjen a „szociális konzervativizmus” szellemében¹⁸, hogy kihúzza a talajt a forradalmi munkásmozgalom alól.

Hasonlóképpen szereztek nagy politikai befolyást olyan – eltérő történelmi körülmények között működő – konzervatív réalpolitikuskok, mint Benjamin Disraeli (1804–1881) és Winston Churchill (1874–1965) Angliában, Charles de Gaulle (1890–1970) Franciaországban. Valamennyiükben egy egész korszak kulturális hagyománya mutatkozott meg igen impozáns formában; ám nem ezért volt mint konzervatívoknak olyan nagy befolyásuk – bármilyen figyelemreméltó formában fejezték is ki irodalmilag a konzervatív gondolatot. Az sem mondható el róluk, hogy – valamilyen önmagá-

ban véve konzervatív történelemszemlélet alapján – mint magános nagy egyéniségek „zsenialitásuknál” fogva formálták a történelmet. Befolyásuknak inkább az az alapja, hogy – bizonyos, más politikusokéval azonos irányban haladva és politikai ellenfeleiket sokszorosan túlszárnyalva – egyesítették magukban az illúzióktól mentes józanságot és a realitások iránti érzéket, az alkotókedvet és a politikai dinamizmust, s ily módon az adott struktúrákból és hatalmi viszonyokból kiindulva sokszor optimálisan használták ki az alkotás lehetőségeit az általuk képviselt osztályérdekek szellemében.

7. A konzervativizmus fejlődése a szervezett kapitalizmus viszonyai között

A konzervatív történelemfelfogás dacára a társadalmi-gazdasági változás dinamikája mind erőteljesebben fokozódott annak arányában, hogy a kapitalizmus a legfejlettebb országokban monopolisztikusan összetömörült. Angliában a hosszú időre viszonyuló kapitalista fejlődés az ezt követő történelmi folytonossággal és politikai stabilitással egyetemben mérséklő és kiegyenlítő hatást fejtett ki – a konzervativizmusra is. Ezzel szemben Németországban a fejlődés erősen megkésve indult és aztán ugrásszerűen meggyorsult, úgyhogy a birodalom végül vezető gazdasági hatalommá vált, olyan korban, amikor a világ gyarmati felosztása szinte Németország kizárásával lezárult. Az ebből fakadó társadalmi-politikai háttérbeszorulás és lemaradás az imperialista-nacionalista ideológia különösen militáns formáiban csapódott le.¹⁹ Ez termékeny talajra hullott a kispolgári gondolkodású rétegekben, amelyeknek a társadalmi helyzete bizonytalanra vált.²⁰ Elsősorban ezekben a rétegekben lett érvényesülési területre és táptalajra a konzervativizmusnak egy kiélezetten agresszív formája is. Még erőteljesebben mutatkozott ez meg az elvesztett világháború után, amelyet a világ újrafelosztásáért folytattak, és amely végül a német birodalom területének tetemes megnyírbálását hozta magával. Ez azzal járt, hogy a német birodalom jelentős erőforrásai és ipari kapacitásai veszttek oda; az inflációnak pedig járadékok és megtakarított tőkék estek áldozatul.

Ez a – saját önértelmezése szerint – „forradalmi” konzervativizmus (vagy ahogy másként nevezik: „konzervatív forradalom”) azt a tényt tükrözi vissza, hogy a nagyburzsoázia és a proletariátus közötti alapvető társadalmi döntés szempontjából egyre veszít jelentőségéből a kispolgárság és nem utolsósorban a belőle származó vagy hozzá ideológiailag közelálló sokféle hagyományos értelmiségi réteg. A „forradalmi konzervativizmusban” eredendően konzervatív elemek ellentmondásosan összevegyülnek sokféle heterogén elemmel. Ami összetartotta őket, a mind agresszívabb szembe- szegülés egyfelől a kapitalizmusnak és uralkodó osztályának a megjelenési formájával, másfelől – mégpedig mind egyértelműbb súlypontot képezve – a munkásosztállyal és a szocializmussal. Ebben az ellentétben – teljesen a „decizionista konzervativizmus”, például a Cortés-féle szellemében, amelynek állásfoglalása Franciaországban az Action Française formájában sok tekintetben a „forradalmi konzervativizmushoz” hasonlóan fejlődött tovább²¹ – helyet kapott a liberalizmus is, amennyiben a kapitalizmus öntudatát reprezentálta, mégpedig ott, ahol példának okáért még régi polgári-emancipátori álláspontot képviselt. Ám a konzervatív pártokat is élesen bírálták, és

sokszor igen találóan írva le a tüneteket a leglaposabb materializmust meg a nagy vagyonokkal való paktálást vetették a szemükre.

Mint materializmust és jövő nélküli múltat ebben a tekintetben végül a szocializmust, a liberalizmust és a hagyományos konzervativizmust egyetlen frontba vonták össze, amellyel a fiatal, „forradalmi” konzervativizmus mint egy tiszta, érdekektől mentes tanítás hirdetője egyedül helyezte szembe magát.

Kapcsolódva ahhoz, hogy Friedrich Nietzsche (1844–1900) esztétikailag meg szépítette a brutálisat, arisztokratikusan megvetette a tömegeket és elitkultuszt űzött – vegyítve ezt az erő, a szépség és a harmónia középkori birodalmáról szőtt fennkölt ábrándképekkel –, ezek az erők, amelyekre többnyire rányomta bélyegét a polgári ifjúsági mozgalom, egy csillámló és nyugtalan potenciált vittek bele a weimari köztársaság ideológiai háztartásába.

Hagyományos felfogásban „konzervatívnak” lenni ebben az állásfoglalásban az imaginárius múltra való orientálódáson kívül az irracionálisnak a hangsúlyozását jelentette – amely esetleg az antiracionalitás vad kultuszává fokozódik – és egyúttal mindennemű emancipációs törekvés elutasítását, akár a polgári társadalom keretében, akár e kereteken túllépve. Szokatlan volt viszont az elszánt harcos magatartás, a status quo látszólag feltétel nélküli elutasítása, az ellenforradalmár póz radikalizmusa. Antikapitalista fordulatok mellékaspektusként kezdettől fogva kísérték a konzervativizmust, a „forradalmi konzervativizmusban” viszont ezek a tagadás középpontjává váltak.

Magától értetődik, hogy ez a konzervativizmus így egyformán élesen határolta el magát a kapitalizmustól és a szocializmustól, ténylegesen azonban az a kispolgári tiltakozó mozgalom, amely 1789 és minden következménye ellen, elsősorban társadalmi kibontakozási lehetőségeinek mind erőteljesebb összeszűkítése ellen irányult, sehol sem tudta teljesen leküzdeni a saját polgári szocializációját és osztályálláspontját.

8. A politikum forradalmi-konzervatív konstrukciói

Az „új” konzervativizmust a „régitől” tünetileg leginkább a dinamikus aktivizmus különböztette meg, a „döntés”²² melletti kiállás és – a szó tulajdonképpeni értelmében – ellenforradalmi beavatkozás a történelmi folyamatba. Ezt programszerűen nagyjából így fogalmazták meg: „A konzervatív ember . . . most szükségszerűen fenntartó és egyúttal zendülő . . . konzervatívnak lenni annyi, mint olyan dolgokat alkotni, amelyeket érdemes fenntartani.”²³ Igaz, hogy a szabad növekedés eszméje, az *organikusnak* a hangsúlyozása a klasszikus konzervativizmusban inkább irodalmi fikció, mintsem a konzervatív politikának a gyakorlata. A különbség mindamellett az volt, hogy a „forradalmi konzervativizmus” erópózában helyet szorított magának annak a homályos megsejtése, hogy a szabadversenyes kapitalizmus minőségileg átalakul monopolkapitalizmussá, s hogy ez alapvető veszélyeket rejt magában. A szociális bizonytalanság, kiváltképpen a kispolgári értelmiség pusztaságának a fenyegetettsége, a háborús idők, az infláció és végül a gazdasági világválság recessziós folyamatosan radikálizálta a „forradalmi konzervativizmus” ideológiai megnyilvánulását ugyanolyan mértékben, amilyenben a tényleges tehetetlenség érzése növekedett.

A „forradalmi konzervativizmus” számos szószólója közül a politikai tervezés szempontjából ötnek volt – mindig más hangsúllyal – különösen nagy befolyása.

Oswald Spengler (1880–1936) „Der Untergang des Abendlandes” (1918/22) (magyarul: A Nyugat alkonya) című művében az embert mint ragadozót, a brutalitást mint az ember érintkezési formáját és a diktatúrát mint az embernek adekvát politikai rendet írta le. Nihilista életbölcselete egészében véve az imperializmus apoteózisára lyukad ki, s közben a rasszista-nacionalista szóhasználat és a „poroszság és szocializmus” csalóka egyenlővé tétele („Preussentum und Sozialismus”, 1919) mögül előbúvik minden emancipáció, kiváltképpen a proletármozgalom terrorista megsemmisítésének a vágya.

Arthur Moeller van den Bruc (1876–1925) egy feudális-rendi szabású imaginárius „harmadik birodalmat” hirdetett meg, („Das Dritte Reich”, 1923) totális ellenképét az ütött-kopott valóságnak, egy olyan államot, amely felélesztette a Szent Római Birodalom helyreállításának régi konzervatív álmát, és ezt a weimari köztársasággal szemben politikai érzelmi érvvé tette. Ez szinte prófétai csengésű apodiktikus hangnemben történt, amely különösen alkalmas volt arra, hogy az elbizonytalanodott kispolgári beállítottságú rétegekben az agresszív világvéghangulatot emocionális „világvezéti komforttal” (Lukács György) támassza alá.

Ernst Jünger (sz. 1895), a szépen dekorált világháborús tiszt és rohamosztag-parancsnok, már pusztá személyével eleget tett polgári epekedéseknek és a hősiességgel való azonosulás vágyának. Írásaiban, amelyekben a háborút „mint nagy gondolatot” dicsőítette, amely beragyog éjszakát és vért²⁴, és „a háborút mint belső élményt” („Der Kampf als inneres Erlebnis”, 1922), valamint szerteágazó publicisztikai tevékenységében arisztokratikusan tartózkodó módon egy militarisztikusan kiképzett társadalom mellett szállt síkra, ebben látva Németország reményét és jövőjét.

Carl Schmitt (sz. 1888) egy új decizionista konzervativizmusnak ebben a környezetében az ellenforradalom leghiggadtabb, legkövetkezetesebb és a leginkább minden illúziótól mentes teoretikusa. Donoso Cortéshez hasonlóan, akire sokszor határozottan hivatkozik, újra meg újra körüljárja a diktatúra gondolatát és az ezt túlszárnyaló „politikai teológia” („Politische Theologie”, 1922) koncepcióját, amely „politikai teológia” nem örökös beszélgetésben fog célzásokat, merész terveket és impressziókat gyártani – amint ezt a „politikai romantikának” felrója –, hanem a politikai „döntés” alapját hivatott állambölcseleti és jogi-politikai tekintetben előkészíteni. Miközben definíciója szerint a polgári társadalom egyfajta egzisztenciális *barát-ellenség viszonytól*, az állam a kivételes állapotól és a történelmi folyamat az elit abszolúte önkényes döntésétől függő valami, elméletileg – s ebben is hasonlít Cortésre – előkészíti a talajt az ellenforradalmi terrorrendszerhez és egy keresztes hadjáratához a munkásosztály ellen.

Ezekből és további forrásokból kiindulva a gazdasági világválság idején a „Die Tat” (A Tett) című havi folyóirat köré tömörült fiatal publicistáknak egy Hans Zehrer (1899–1966) vezette csoportja a kispolgári rétegek és mindenekelőtt a fiatalabb értelmiség szövívőjének csapott fel.²⁵ Mivel a „Tat”-kör ebbe a vállalkozásba a végbemenő válságfolyamat dimenziói iránti komoly érzék mellett az időszerű társadalmi-gazdasági kérdésfeltevések és eredmények közvetítését is belevitte, rövid időn belül a „forradalmi konzervativizmus” területén a legtöbbet vitatott és a legbefolyásosabb politikai

tényezővé tudott válni. A „Tat”-kör azzal kezdte, hogy élesen — emellett sokszor igen konkrétan és jól tájékozottan — bírálta, sőt tagadta a status quót, amelyet mint a nagytőke és az ipari proletáriátus által meghatározottat radikálisan megkérdőjelezett, s így fokozatosan, szenzációs sikerhullámtól kísérve, eljutott saját politikai tervéig. Ezekben ugyan nem nyújtott gyökeresen új koncepciót, mindamellett meggyőző, szuggesztív formában felvázolta az autoritáriusan kiképzett társadalomnak és az erős német totalitárius államnak az összképét.

Újszerű volt emellett a kapitalizmus elkötelezett, agresszív és részletekbe menő kritikájának az összekapcsolása a marxista szocializmus éles elutasításával és — amint ez magától értetődő — az üdvösség eszkatológiailag kiélezett bizonyosságával tálalt azon ígéret, hogy a kispolgári rétegek, elsősorban az értelmiség számára, mint a társadalom „közepe” számára egyfajta harmadik úton biztosítható a majdani központi pozíció. Ezen felül a „Tat”-kör azzal is magára vonta a figyelmet, hogy politikai kapcsolatokat épített ki a végét járó weimari köztársaság „erős emberével”, von Schleicher tábornokkal és a Reichswehr, a haderő vezető köreivel.

Szimpatizánsai úgy látták, hogy egyedül a „Tat” a továbbra is nyugvó pólus a világválság által kiváltott tomboló válságörvényben. A „Tat”-kör azt a reményt is élesztette, hogy végül maga veszi majd kezébe a válság leküzdését a társadalmi és politikai viszonyok rendezése érdekében.

A „forradalmi konzervativizmus” politikai célkitűzését tehát egészében véve úgy lehetett meghatározni, mint a polgári demokrácia — kiváltképpen a fanatikusán gyűlölt parlamentarizmus — teljes szétzúzását és egy *autoritárius állammal*, mint polgári fölött korlátlan hatalommal rendelkezővel és a történelem urával való felcserélését. Schmitt²⁶ nem kertelő szavaival kifejezve ez igazi demokrácia volt: mint úri decizió és a nép akklamációjának a dialektikája, „a másneműnek a kirekesztése vagy megsemmisítése” mellett. S nem kétséges, hogy a polgári társadalom számára semmi sem inkább ellenséges és másnemű, mint a proletár osztályellenfél.

Az *ellenforradalmi totális államnak* — ennyiben ez mindig is konzervatív ábránd volt — a szociális folyamatot is irányítani kellett volna és mintegy vissza kellett volna állítani egyfajta feudális-rendi rangsort és világrendet. A „forradalmi konzervativizmus” elképzelésében mindamellett, annak dacára, amit ebbe anakronisztikusan beleértének, politikailag egy messzire nyúló felismerés rejlik, nevezetesen az, hogy a polgári emancipációs mozgalomra és a francia forradalomra adott ókonzervatív válaszok a monopolkapitalizmusban ideológiailag tarthatatlanok a proletármozgalom és az orosz forradalom kihívásával szemben.

9. Konzervativizmus és fasizmus

A fasiszta mozgalom, amely a weimari köztársaság válsága idején a „forradalmi konzervativizmus” terjedésével párhuzamosan bontakozott ki, és éppen azokat a tömegeket sorakoztatta maga mögé, amelyeket a „forradalmi konzervativizmus” polgári értelmiségi előítéleteivel csak lenézett, szociális toborzási területe alapján mint kispolgári jellegű tiltakozó mozgalom sokban hasonlított a „forradalmi konzervativizmus-hoz”. Ideológiailag is ez a konzervativizmus — a status quo látszólag radikális tagadá-

sában, a nagytőkével és a munkásosztállyal való egyidejű szembeszállásban, a polgári demokrácia elutasításában – a fasizmushoz viszonyítva az azonos irányzatú ellenforradalmi törekvés csupán egy változatának tűnhetett. Szociális jelentősége és politikai következményei szempontjából a „forradalmi konzervativizmus” nem volt ugyan több, mint valamiféle homályos, romantikus és tehetetlen előforma, amelynek jelentősége abban rejlett, hogy a kispolgári értelmiség tetemes részeit – társadalmi sokszorozó-funkciója révén – betanítsa minden emancipációs tendencia elutasítására, a munkásmozgalommal szembeni gyűlöletre és egy katonaállam kiképzett társadalmára.

Körülbelül ebben az értelemben nevezték az ideológiailag teljesen önállótlan, de nagyon is határozott konzekvenciájú, agresszív *nemzetiszocializmust* éppenséggel „a konzervativizmus egy valódi, a gondolkodás és szemlélet folytonossága révén világosan azonosítható jelenségének”²⁷. Ám az ideológia mögött rejlett az a döntő tényező, amely az interpretálásnak ezzel a módjával meg sem ragadható: a társadalmi-politikai porondon elfoglalt pozíció. Míg a „forradalmi konzervativizmus” egészében megrekedt az antidemokratikus tiltakozásban és önálló politikai jelentőséget csupán színlelt, valójában viszont nem rendelkezett ilyennel, a fasiszta mozgalom a *gazdasági világválság* viszonyai között – a legmélyebb és legsúlyosabb válság közepette, amelyet a tőkés világrendszer valaha is átélt²⁸ – a tömegek megnyerése mellett hozzáférközött a nagyburzsoáziához is, mind nagyobb részének a támogatását szerezte meg, mivel ez a burzsoázia valamilyen kapaszkodót keresett az általános társadalmi-gazdasági-politikai válságban. Egyre inkább a fasizmusban látták ezek a burzsoá rétegek a polgári uralom utolsó támaszát és a biztosítékot arra, hogy a tőke érvényesüléséhez megfelelő feltételek alakulnak ki a munkásmozgalom kikapcsolása, a már nem működőképes parlamenti uralomkövetítés eltávolítása és erőltetett ütemű fegyverkezés révén.

Nem minden aggodalom nélkül karolták fel ezt az új politikai ügynökséget a maga központi hatalmi berendezésével. A „forradalmi konzervativizmus” erre a célra semmiképpen sem jöhetett számításba, mivel nem volt semmiféle eszköze a tömegek elengedhetetlen lojalitásának biztosításához. Alapjában véve ugyanez volt a helyzet a *hagyományos konzervativizmussal* is. Ez sokkal egyértelműbben és a „forradalmi konzervativizmus” meg a fasizmus zavaró antikapitalista ellenhangjait mellőzve foglalt állást a termelési eszközök magántulajdonának sérthetetlensége mellett, ám az sem volt kétséges, hogy éppen pártpolitikai megnyilvánulásaiban (a Német-Nemzeti Néppártban, a Német Néppárt nehézipari szárnyában, a Centrupártban és egy sor apró pártban) képtelen a hagyományos ideológiai mintáival és politikai eszközeivel gátat vetni a bomlási folyamatnak. Az egész társadalmi-politikai építmény súlyos megrázkódtatása során megmutatkozott, hogy ennek leküzdéséhez másmilyen eszközökre van szükség, mint amilyenek a hagyományos, a viszonylagos nyugalom állapotára kialakított eszközök voltak, s hogy csak ilyen új eszközökkel érhető el a régi cél, amelyre mind a klasszikus, mind a „forradalmi konzervativizmus” törekedett: a polgári társadalomnak és alapjainak a tartós fennmaradása. S az is megmutatkozott, hogy ez a tőke mérvadó frakcióival és uralmi centrumaival való egyeztetés nélkül irreális gondolati játék vagy figuratologatás marad.

A különböző emancipációellenes, vagyis elsősorban antiproletár álláspontok társadalmilag implikált rokonsága végül abban jutott kifejezésre, hogy – hasonlóan ahhoz, ahogy az Olaszországban volt megfigyelhető²⁹ – legalábbis nyomokban és perem-

területeken olyasmi mutatkozott meg, mint a „hatalomátvétel” utáni fasiszta bekebelezési politikával szembeni ellenállás képessége. S a hagyományos és a „forradalmi” konzervativizmus közötti, az előbb feltüntetett oly nagy különbség is elmosódott, amikor — csekély árnyalati eltérésekkel — mindkét csoportosulás nemcsak gyakorlatilag, hanem normatív is beilleszkedett a valós viszonyok közé³⁰

Egyes eltérések és ezen integrációs folyamat ellen ható tendenciák — például Rudolf Pechel (1882–1961) és Ernst Niekisch (1889–1967) részéről, akik a fasiszmus hatása alatt határozottan szakítottak régi álláspontjukkal és valamilyen marxista álláspont felé közeledtek — éppoly kevésbé változtattak alapvetően az összképen, mint az a tény, hogy akkor, amikor már világosan kirajzolódott a „harmadik birodalom” katonai összeomlása, a hajdani hagyományos konzervatívok és a hajdani „forradalmi” konzervatívok egymásra találtak, hogy az utolsó órában államcsínnyel próbálkozzanak. Ennek politikai-szociális programja ugyanis, ahogy ez magától értetődő, egy olyan hierarchikusan elendezett, autoritárius vagy legfeljebb polgári irányban mérsékelt demokratizált államot irányzott elő, amelyet elitek vezetnek és a tömegek inkább csak helyeslően támogatnak, mint (akárcsak elméletileg is) meghatároznak.³¹ A fasiszta közjátékot ebben mintegy törölték a történelemből, konzervativizmus történetéből is.

10. A mai konzervativizmus vázlatos képe

Azokban az országokban, amelyekben a rendszert nem érték olyan mélyreható megkérdőjelezések, mint Németországban, a konzervativizmus megnyilvánulásai általában nyugodtabbak, hagyományhűek, kevésbé betegesen „forradalmiak” maradtak. Ennyiben a konzervativizmus ott igazolva érezhette magát abban az alapvető feltevésében, hogy a konzervativizmus a maradandót képviseli mindennemű forradalmi vagy — ahogy most sokszor azonos ideológiai értelemben mondják — „totalitárius”³² dinamikával szemben, akár jobbról, akár balról indul ki; a konzervativizmus, vélik, végső soron magát az életet és a történelmet képviseli. Ily módon például Russel Kirk³³ (sz. 1918) amerikai konzervatív 1953-ban arra vállalkozhatott, hogy az angol-amerikai konzervativizmust illetően valamilyen kontinuitást állapítson meg „Burketől Santayanáig” (Georges Santayana, 1863–1952; ismeretelméleti szkepticizmusa, mindenfajta utópista gondolkodás elutasítása és a hagyomány, a forma hangsúlyozása alapján főleg angol nyelvterületen befolyásnak örvendő filozófus), anélkül, hogy a történelmen túlságosan nagy erőszakot kellett volna elkövetnie. Az alapvetőt és változatlant a konzervativizmus szempontjából Kirk szerint azok az elvek alkotják, amelyeket már Burke rögzített; ezek középpontjában „az emberiség tiszteletreméltó, morális hagyományainak fenntartása” áll, s a konzervatívok, úgy mond, „olyan kitartással ragaszkodtak ehhez a hitvalláshoz, amellyel a politikai történelemben csak ritkán lehet találkozni”.

10. 1. Ókonzervatív reneszánsz

Németországban, ahol a szociális és politikai folyamattal együtt a konzervativizmus is az alapokig ható válságokon és összeomlásokon esett át — nem utolsósorban

a konzervativizmus látszólag végérvényes, jöváthetetlen diszkreditálódásán a nemzetiszocializmushoz való tényleges történelmi viszonya révén –, a konzervatívok ugyan csak azon fáradoztak, hogy újra a régi konzervativizmushoz kapcsolódjanak. S mintha a konzervativizmus soha nem is támogatta volna sem a weimari köztársaság lerombolását, sem a fasiszmus berendezkedését, újra előtűnik a régi porosz-monarchista hagyományvonal, amely a valósághoz, a valóság megváltoztatásának szükségességéhez és a polgári szabadsághoz való viszonyában amúgy is mindig inkább valamilyen romantikus és a felsőbbbséghez, az államhoz igazodó álláspontot foglalt el, mintsem Burke szellemének megfelelő álláspontot.

A „forradalmi konzervativizmus” problémáját ennek során vagy a faszizmussal együtt teljesen háttérbe szorították, vagy mint „álkonzervatív” elfajulást félretolták. Ebben a tekintetben aztán még azt is összehozták, hogy a tömegdemagógia és a technikának a fasiszta kormányforma számára való extenzív hasznosítása alapján a faszizmust – mint felvilágosodás gátlástalanságának és Rousseau-féle demokratizmusnak a következményét – az egyenlőségre törekvő és proletár irányzathoz sorolják. Ily módon többnyire teológiai közvetítéssel helyreállt a kapcsolat az éppen „forradalmi” vagy „totalitárius” módon áttört német és konzervatív történelmi kontinuitáshoz. Hans-Joachim von Merkatz (sz. 1905) például „Die konservative Funktion” című programiratóban (1957) az „igazi”, állítólag nem ideológiai jellegű konzervativizmust szembeállította az „álkonzervativizmussal”, amely már a XIX. században fokozatosan érdekeket képviselő politikává és „racionálisan ösztönző ábrándképek” felvázolásává fajult. A jövő konzervativizmusa elé ezért a régi ideológiai perspektívát állította: Elképzelhetetlen a konzervatív funkciók vége, mert máskülönben „a politikában újra, mint hajdanában, csak hatalmi és érdekharcok határoznák meg a nyilvános magatartás több-kevesebb színpadát”.

Mindamellet ez a mondhatni időszerűtlenül naív konzervativizmus a Szövetségi Köztársaságban inkább csak látszatéletemet élt. Azok az agrár-feudális hatalmi pozíciók, amelyeknek az érdekei rányomták bélyegüket a társadalom- és történelemképre, a második világháború eredményeképpen lényegében megszűntek. Ily módon egyszerűen nem volt szociális alapja – eltekintve attól a háttérben maradó spekulációtól, hogy sikerül-e keleten visszaszerezni az agrárjellegű, egykor német területeket.

Mindent egybevetve azonban konzervatív törekvések meghatárlásának a legfőbb meghatározó oka általában a rendkívüli, hosszantartó gazdasági prosperitás és stabilitás volt. A munkásmozgalom jelentős megbénulásával és a bérből élőknek a polgári hatalmi rendszerbe való konjunkturális indíttatású beilleszkedésével, valamint az antikomunizmusnak és az Egyesült Államokhoz való kötöttségek a vitathatatlan hatása alatt eleinte nem sok alap kínálkozott egy olyan konzervativizmushoz, amely elméletileg túlnyúl e rendszer pragmatikus fenntartásán és megszilárdításán. A konzervativizmus minden formájában válsághelyzetekben bontakozhat ki igazán, amikor a szociális folyamatok és érdekek – valamiféle gyűjtő tükörben – felerősített ideológiai kifejezést kapnak. Nyugodt fejlődési szakaszokban viszont konzervatív megnyilatkozások szükségképpen nem találhatnak nagyobb visszhangra.

Amíg egy olyan konzervativizmus számára, amely immár újra felkapja Burket vagy a politikai romantikát vagy a prozsz konzervativizmust az elemi gazdasági-társadalmi és politikai változtatások igénye nélkül, látszólag már nem kínálkozik semmiféle releváns funkció a válság leküzdéséhez, addig a valóságra és az adott korra orientált elképzelésekkel nyilván más a helyzet. A monopolkapitalista társadalmakban, amelyekben a gazdasági strukturális feszültségek és irányítási problémák inkább növekednek, mint csökkennek, s amelyekben a szociális antagonizmusokat mindig csak rövidebb időkre lehet áthidalni, rugalmas ideológiai védőhálók iránt alapvető igény mutatkozik, amely a társadalmi-politikai helyzettől függően persze erőteljesebb vagy enyhébb formában jelentkezik. Ebben a tekintetben aztán a mai viszonyok között is megmutatkozik a konzervativizmus nagy alkalmazkodóképessége, amikor — nagyfokú tartalmi meghatározatlansága miatt, az emocionális és az irracionális a hangsúlyozása miatt — szinte tetszőlegesen bármely elhárító vagy alakító irányelv hordozójává tud válni.

A „decizionista konzervativizmushoz” — főleg a Carl Schmitt (és kisebb mértékben Ernst Jünger) nevéhez fűződő technokratikusan józan formában, amelynek már a „forradalmi konzervativizmuson” belül, azután pedig a nemzetiszocializmuson belül is megvolt a hangsúlyos önálló álláspontja — az ellenforradalmi érdekeknek egy olyan megfogalmazása kapcsolódik, amely számol a társadalmi-gazdasági fejlődés mai állapotával, inkább preventív és stratégiai jellegű. Ez a „technokrata konzervativizmus” is azt tartja a legfontosabbnak, hogy a társadalomról és az államról olyan képet vázoljon fel, amely szerint a nép nem tud maga dönteni, hanem az államot vezető elitől kapja normatív és tényleges feladatait. Itt is a régi módon kijátsszák a szabadságot az egyenlőség ellen, hogy a tulajdonviszonyokat és az ezeket követő kiváltságokat ideológiailag biztosítsák. Az új azonban ebben az, hogy ennek az összefüggésnek az érvényesítéséhez nem vesznek igénybe a régi értelemben vett metafizikus tekintélyeket vagy örök értékeket, sem istent, sem a történelmet, sem a természetet, sem az életet; hanem az emancipációval szembeni (kivált a szocializmussal szembeni) ellenmeczgalom úgy jelenik meg, mint magának az ipari-műszaki fejlődésnek a szükségszerű folyamánya. Az antidemokratikus érdek — amelynek konszernkapitalista háttere sokszor még a résztvevő személyek életrajzában is felismerhető — ezek szerint új köntösbe bújlik, hogy a metafizika elavulása után új, fellebbezhetetlen fórumot nyújthasson: mint a társadalmi kiképzés előidézőjét.

Ernst Forsthoff³⁴ (1902–1974), a technokrata ellenforradalom egyik legjelentősebb teoretikusa, aki mint államjogász a weimari köztársaság vége óta — és komoly pozíciókat töltve be a „harmadik birodalomban” — jogászok egész nemzedékeit tanította, ezt 1965-ben így fogalmazta meg: „A technika szelleme, amelynek egyetlen célja a technika tökéletesítése, elvileg kizár mindennemű egyéni szabadságot.” Az ókonzervatív civilizációkritika pesszimista alaphangja eközben mit sem változtat azon, hogy elvben helyesli a civilizáció részét alkotó társadalmi-gazdasági folyamatokat, amelyek keretében mind több ember — a tömegek — mind kevesebb szabadságot kap, mind kevesebb ember pedig — az elit — mind nagyobb rendelkezési hatalomhoz és a koherens szabadságjogokhoz jut.

Helmuth Schelsky³⁵ (sz. 1919" szociológusnak, ezen irányzat egy további oszlopos tagjának egy 1961-ből származó kijelentésében már félreérthetetlen formát ölt ennek a normative hön óhajtott és ezért valóságosnak beállított folyamatnak az elkötelezett helyeslése: „Az állammal mint egyetemes technikai testtel szemben egyre inkább illúzióvá válik az a klasszikus felfogás, miszerint a demokrácia olyan közösség, amelynek politikája a nép akaratától függ. A technikai állam, anélkül, hogy antidemokratikussá válna, szubsztanciájától fosztja meg a demokráciát.”

Ezek a tételek azonban még abban a viszonylagos nyugalomnak az időszakában születtek, amely egészében véve az 1966–1967-es recesszióval ért véget. A nyugalom helyébe előbb a diákmozgalmak léptek, aztán pedig a bérből élők lassú remobilizálódása és a szocialista erők újjáéledése. Mindenekelőtt azonban az 1972–1974-ben kezdődött mélyenszántó gazdasági világválság és ennek sokféle következményei révén – jóval labilisabb viszonyok következtek bizonytalan kilátásokkal a jövőt illetően. Ez az eltolódás a választandó utat illető bizonytalanságnak egy közbülső szakasza után nagyszabású ellenmozgalmat váltott ki, s ez igyekezett gyökeresen felülvizsgálni gazdasági, politikai és elméleti-ideológiai eszköztárát, és hatékonyabbakká tenni eszközeit. Ez utóbbi területen a már bemutatott decizionista-technokrata konzervatívok szerepeltek hangadókként, mert az ő dedukcióikban nyilván a legplauzilisabban, kerteléstől és súrlódásoktól leginkább mentes formában mutatkozott meg, mit kell tennie az ellenforradalomnak ahhoz, hogy a régi célokat új eszközökkel lehessen elérni.

Ezek a szerzők is főleg a művelt polgári rétegeknek írtak, de a weimari idők „forradalmi” konzervativizmusával ellentétben már nem propagáltak holmi önálló társadalmi szerepet, hanem teljesen beleilleszkedtek a tőkés fejlődés kiképző és koncentráló fő áramába. Ezzel a társadalmi erőviszonyok megítélésében olyan realitásérzékről tettek tanúbizonyságot, amely kétségtelenül még növelte a kiindulópont felhasználhatóságát.

Forsthoff 1971-ben egy olyan modellanalízissel állt elő, amely összefoglalva volt hivatva bemutatni koncepcióját: „Der Staat der Industrie-Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel der Bundesrepublik.” Persze az, ami számára lényeges, ebben csak igen visszafogott formában mutatkozott meg, s érdekei csupán a „negatív dialektikának” egy különös formájában tárultak fel, amely az érvelésben előkészített, egyértelmű végkövetkeztetések előtt csaknem mindig megtorpan és ezek határozott levonását az olvasóra bízta.

Az egész írás az 1922-ből való Carl Schmitt-féle tétel³⁶ időszerű parafrázálása: „Szuverén az, aki a kivételes állapot felől rendelkezik.” A *szuverinitást* – amelynek a mai gyenge állam alighanem híján van – Forsthoff mindamellett mint látens lehetőséget idézi fel: ez az államot természeténél fogva megillető „egyedüli illetékesség a jog és jogtalanság definiálására, mégpedig szankciók nélkül visszaélés esetén”. Következésképpen aztán a weimari köztársaság vége ebben az interpretálásban „tanulságul” szolgál arra, hogy az állam szempontjából a szuverenitás előnyben részesítendő a legalitással szemben. A hön óhajtott erős állam mindamellett, szerinte, jogállam maradhatna: „a jogállamiságot olyan köntösnek tekintené, amelyet az államiság mint reális, szuverén hatalom magára öltött”. Ennek a levezetésnek a logikája világos: az állam, mint szuverén jogalkotó hatalom cselekvését szabályszerű eljárásokba öltözteti; hasonlóképpen Carl Schmitt már a nemzetszocialista államot is jogállamnak tudta deklarálni.

Történelmileg kipróbált kövekeztetéssel másutt ezt mondja erről: az olyan támadásokat, amelyek egyszer majd esetleg „az ipari társadalom építményének szilárd magva” ellen irányulhatnak, a *szükségállapot törvények* sem ragadják meg kellőképpen. „Az ilyen támadások, ha veszélyessé válnának, a tulajdonképpeni vészhelyzetet alkotnák és kivételes állapot bevezetését vonnák maguk után, amelynek jogi gondozása sui generis probléma volna.” Ily módon tehát a fellángoló osztályharc esetén – hiszen csak ez kérdőjelezhetné meg a dolog lényegét tekintve és Forsthoff érvelése szerint a „szilárd magot” – megvolna a lehetőség az ilyetténképpen megállapított kivételes állapot felől való jogmentes rendelkezésre. Ám Forsthoff még mást is remél az ipari társadalom rendszerének csillapító hatásától, amelynél fogva „váratlan események”, ha egyáltalán bekövetkeznének, önmaguktól hatástalanokká válnának, s titokzatosan ezt a következtetést vonja le: „Ilyen körülmények között ma sok érv szól a normális állapot feltételeinek fennmaradása iránti feltétlen, biztosításról lemondó bizalom mellett. Többet erről nem mondhatunk.” Ez azt akarja jelenteni, hogy amíg zajtalan képződmények érvényesültek, a kivételes állapotról – vagyis ténylegesen a diktatúráról – nem kellett kifejezetten beszélni. A túlvilágon levő csak szótlanul fenyeget át mifelénk; „többet erről nem mondhatunk” – még nem?

10. 3. A kiképzett társadalom

Rüdinger Altmann (sz. 1922), Carl Schmitt alighanem legkövetkezetesebb folytatója és a nyugatnémet exportipar egyik vezető menedzsere már 1965-ben „Die formierte Gesellschaft” című szenzációt keltő tanulmányában³⁷ – akkoriban Ludwig Erhard volt a szövetségi kancellár, s Altmann a háttérből inkább politikailag-stratégiai-lag irányította, mintsem tanácsokkal látta el – legitimációképpen bevezette a válságmotívumot: „Csakugyan, a válságérzékenység szemlátomást megnövekedett. Vihart még nem jelentettek. De vajon álljuk-e majd?” Altmann az osztályharc végleges befejeződését helyezi kilátásba és azt a következtetést vonja le, hogy az ily módon kiképzett társadalomban immár ennek működőképességéé az elsőbbség, ez viszont mindekelőtt azt is jelenti, hogy a tulajdonosok szabadon rendelkezhetnek a gazdasággal. „Ebben a tekintetben persze megszokott dolog és elengedhetetlen is a szabadság és a rend összefüggésének a figyelembevétele. Mindamellet ez az evidencia másodlagos.” Ezzel kerekén kimondja, hogy az állam elsőbbségére vonatkozó elterjedt illúziót fel kell adni. S ez a premissza felfedi követelése szociális értelmét is, nevezetesen hogy a végrehajtó hatalomnak vissza kell kapnia cselekvési szabadságát és autoritását, vagyis meg kell szabadulnia korlátaitól és gátjaitól.

Forsthoffhoz hasonlóan Altmann is inkább csak körülírja, mintsem világosan leszögezi, hová is akar kilyukadni. Az osztálytársadalom olyan pólusai mint a tőke és a munka itt meg sem jelennek. Altmann mindössze arra utal, hogy a kiképzett társadalom „a távoltartás szabadságát előnyben részesíti” – ami annyit akar jelenteni, hogy a tömegeket távol tudja tartani a társadalmi döntéshozataltól és privilegizálástól. Az önállóságtól való csendes megfosztás a hatalom gyakorlásának korszerű technikája révén, „az autoritárius államhoz való előkelő lopakodás” (Christian v. Krockow) ily módon kihúzhatta a talajt az alól, amit maga Altmann „a szociális probléma még min-

dig veszélyes vadvizeinek” ismert el. A szükségessé vált eljárás irányvonalát másutt maga így fogalmazta meg:³⁸ Az állam és tekintélye, autoritása szempontjából előnyös volna, ha a politikai cselekvéshez „bal felől igazolást szerezne, a megoldást magát viszont jobboldalt keresné”.

Közben Altmann a totális politikai „döntés” uralmi keretét hozzátette³⁹, s az osztályellenfél mint „ellenség” újra a társadalmi béke „megzavarójává” válik. Új meg-alapozásában a régi tétel immár így hangzik: „De minden magas fokon manipulált társadalomban a zavarok veszélyesekké válnak és kiküszöbölendők.”

Armin Mohler (sz. 1920), Ernst Jünger egykori magántitkára, politikai publicista és a Siemens konzern speciális tudomány- és oktatáspolitikai érdekeinek szóvivője, ebben a körben politikailag, a legvilágosabb és legagresszívebb; Altmann s ugyanúgy Forsthoff arisztokratikus úri stílusát, amely a beavatottnak szándékosan megkur-tított gondolattöredékeket talál, nyilvánvalóan semmibe veszi. Már 1950-ben „Konservative Revolution” című munkájában⁴⁰, a fasizmus még elevenen élő tapasztalata dacára, azzal a kétes értékű feltételezéssel hozakodik elő, hogy a „konzervatív forradalom” alighanem tartogat még ígéretes megoldásokat, amelyek „kívül esnek a haladás és a reakció elcséptelt jelszavain”. És mindenféle hasonló értelmű kitételek és átmeneti jellegű állásfoglalások után, amelyek támadó jellege az idők folyamán – a durva nacionalista-reakciós publicisztikába tett kiruccanásáig – szemmel láthatóan növekedett, 1973-ban megjelent tőle egy tanulmány „Der faschistische Stil” címmel⁴¹, s ez már végképp nem hagyott semmi kétséget afelől, hogy mire gondol.

Már bevezetőben határozottan példálódzik a konzervativizmus és a *fasizmus* összefüggésével, mint kifejezést, stílust és ritmust definiálva ez utóbbit: „gyors, sziporkázó, nagyszerű”. Ebben a szépítő köntösben a fasizmus – mégpedig a nemzetiszocialisták által rossz szemmel nézett, „igazi”, mondjuk olasz vágású, amelyre Ernst Jünger szolgálhat mintául – nem más, mint „döntés a kiképzetlen (megformázatlan) ellen.” Mohler a „harciasan gondolkodó fasisztát”, aki szereti a küzdelmet, a brutális akciót magát, és ezt valósággal keresi mint az élet legintenzívebb megnyilvánulási és kifejezési formáját, szembeállítja az ideológikus-messianisztikus gondolkodással és magasztalja e világ két „ingredienciáját”, amely „mélyen belevésődött az emberek szívébe”: „a nemzetiszocialista szenvedélyt és a fasiszta stílust”. Azzal zár, hogy homályos formában valamilyen döntést sürget az általa optált választási területen, mert a történelem nem kínálja „a lehetőségek tetszőleges, végtelen sorát”: „Ha végre felhagyunk azzal, hogy tabunak nyilvánított dolgokat, mint a »nemzetiszocializmus«, a »fasizmus« és hasonlókat, egyszerűen mellőzünk, és józanul, differenciáltan feltesszük magunknak a kérdést, hogy ezek tulajdonképpen mik is voltak, – azt is megtudjuk, milyen lehetőségek maradtak számunkra.”

Ezzel, a Schmitt-féle iskola kontinuitásában maradva, a fasizmust mint a konzervativizmus legitim rokonát – ha ugyan nem betetőzőjét – rehabilitálták és végigjártak egy nevezetes kört, amelynek elején a „forradalmi konzervativizmus” és a nemzetiszocializmus párhuzamos szociálgenezise állt. Az ilyen motívumok és érvelési minták elterjedése és visszhangja kétségtelenül elárul egyet-mást Németország polgári társadalmának hagyományairól és tendenciáiról. De vajon csakugyan, Greiffenhagen kifejezésével élve, német dilemma ez csupán? Avagy abban a körülményben, hogy preventív módon indoklási mintákat készítenek elő akut ellenforradalmakhoz, amelyek

szükség szerint finom cselekvési utasításokká simíthatók és eldurvíthatók, nem inkább társadalmilag meghatározott érdekösszefüggések jutnak kifejezésre, amelyek nem annyira hagyomány és nemzetiség szerint, mint inkább fejlődési fok és osztálypolitikai erőmegoszlás szerint bontakoznak ki?

Ez utóbbi feltételezés mellett nemcsak az szól, hogy Spanyolország és Portugália autoritárius kormányzata alatt a Schmitt-féle iskola intenzív fogadtatásra talált, hanem talán még nagyobb mértékben az is, hogy egy újabb agresszív konzervativizmus sikert könyvelhetett el az Egyesült Államokban.⁴² Ám a legnyomósabb érvet ebben az értelemben alighanem a körülbelül 1960 óta a vezető tőkés országokban járványszerűen terjedő technokratikus rendszerelméletek és kibernetikai modellek szolgáltatják, amelyek legfőbb törekvése rendszerint az, hogy taglalják a normative feltételezett polgári társadalmi rend irányítási követelményeit és hatékonyabbá tegyék az irányítást. Mivel ezzel a súrlódási veszteségeknek a minimumra való csökkentése és az uralom veszélyeztetésének kikapcsolása a cél, ily módon láthatóan jelesen konzervatív, nevezetesen a rendszer érdekeinek óvását szolgáló funkció realizálódik, amelynek alá van rendelve az átalakítás eszközeinek a kérdése.⁴³

10. 4. Konzervatív keverékformák és mellékáramlások

A „technokrata” és a „decizionista” konzervativizmus különféle válfajai mellett újabb hajtásai fejlődtek ki a „szociális” konzervativizmusnak is, bár ez Lorenz von Steinnek az analitikus dimenzióit már nemigen érte el újra. A legimpozánsabban ezt német nyelvterületen alighanem a jezsuita Oswald von Nell-Breuning (sz. 1890) képviselte, például „Kapitalismus und gerechter Lohn” című művében (1960), nagy jelentőségre téve szert a szerteágazó katolikus szociális tanítás⁴⁴ szempontjából. Ennek, akárcsak az evangélikus szociális tanításnak⁴⁵ is, igen fontos felismerések és előbbre vivő ösztönzések köszönhetők, amelyek mindamellettt sajátos ambivalenciát mutatnak. Az a mennyiségű progresszivitás, amely ezekben benne rejlik, csaknem mindig feloldódik egy – feltételezetten semleges érdekeltségű „magasabb szempontból” meghatározott – partriarchális keretben. A „szociális igazságosságot” mint a szociál-konzervatív társadalomfelfogás kulcsszavát többnyire valamiféle olyan harmóniaelképzelésből vezetik le, amely azt tartja magáról, hogy abszolút kritériumokkal rendelkezik egy adekvát, mégpedig kiváltságok szerint rendezett társadalomhoz. A szociálisan gyengébbért való, sokszor igen elkötelezett kiállás⁴⁶ ennek során már eleve mindig inkább az egyénnél lecsapódó szociális károkat kívánja karitatív módon kiegyenlíteni, mintsem az ezeket előidéző struktúrákat megváltoztatni.

Ennek alapja általában egy statikus világ- és kiváltképpen tulajdonfelfogás, amely – sokszor éppen a keresztény szociálteoretikusokat produkáló kispolgári világot visszatükrözve – a tartóssat óhajtja megóvni a lerombolástól; nem látva be, hogy a legfőbb romboló tendenciák és erők szociális struktúrákból (és főképpen a föld és a termelési eszközök társadalmilag meghatározó magántulajdonából) fakadnak. Ebből a szemszögből nézve található magyarázat arra a sokszor merev, sőt korlátolt konzervativizmusra is, amelyről elkötelezett szociálkonzervatívok politikai-állami területen többnyire tanúbizonyságot adnak: a kereteket és a struktúrákat – egy „ép világ” ér-

telmében, akármilyen feltartóztathatatlanul fogyatkozik is meg ennek az elképzelésnek a tényleges tartalma – fenn kell tartani. Vagy a Kurke-féle képet felidézve: változtatásokat csak a régi épület stílusában szabad végrehajtani; inkább benne, mintsem rajta – és semmiképpen sem a szerkezeti falakon.

A felekezeti síkon túl központi szociálkonzervatív vonások jutottak kifejezésre az SPD politikai tevékenységének és megnyilatkozásainak egy tetemes részében is – kiváltképpen az 1959-es godesbergi program idejében –, mivel ezekben, legalább is ami a fő hangsúlyt illeti, a fennálló társadalomba és annak fejlődéstörvényeibe való integrálódásra, nem pedig kiváltságok megszüntetésére és szocialista perspektívájú emancipációra törekedtek.⁴⁷ Ebben nem utolsósorban a szociálkonzervatív elképzeléseknek az az együttese nyilvánul meg, amely már Ferdinand Lassalle (1825–1864) munkásvezér kora óta a német szociáldemokrácián belül mindig megvolt – és Lassalle-ról még közvetlenül Lorenz von Steinre szállhatott át –, s amely a tömegek felülről elrendelt, ellenforradalmi fogantatású szerény szerencséjének a képét vázolja fel.

A Szövetségi Köztársaság parlamenti képvisellel rendelkező pártjaiban ily módon – annak a körülménynek megfelelően, hogy a kapitalizmus olyan alapvető kritikáját, amely többet akart, mint pusztán a proletariátus helyzetének javítását a rendszer keretei között, jelentősen visszaszorították, s ez csak fokozatosan tudott újra térnyerni. Általános értelemben mutatkoztak meg olyan konzervatív gondolati tartalmak, amelyek minden pártkorláton túllépve széles körben terjedtek el és eltérő politikai-parlamenti állásfoglalások hordozó ideológiáiként szerepeltek. Amikor újra előtérbe került egy szocialista, sőt akár csak radikális polgári demokratikus programrendszer, azok az erők, amelyek, ha eltérő módon is, a polgári társadalom fenntartásában voltak érdekelték, erősebben érezték magukat indíttatva arra, hogy konzervatív elképzeléseket állítsanak szembe a változtatási dinamikával. Ez a törekvés, amely például egy „konzervatív internacionálé” vágyalmában teljesedett ki, megváltozott körülmények között is újra megerősíti a konzervativizmus régi szociális értelmét.

Az adott pártpolitikai tényállással látszólag szemben áll az, hogy például a CDU/CSU az 1976-os Bundestagválasztási harcban központi jelszóként ezt tűzte ki: „Szabadság, nem (vagy) szocializmus” (Freiheit statt (oder) Sozialismus), s ezzel a közvélemény előtt olyan látszatot keltett, mintha alapvető társadalmi-politikai konfliktusban állna a szociálliberális koalíció pártjaival.

Csak hogy ennél a hagyományos, öskonzervatív antitetikus alapmintánál⁴⁸ időszerű alkalmazásában éppen a tényleges szubsztancia hiánya figyelemreméltó. Ugyanis nemcsak hogy az FDP-vel, amely az európai spektrum egészében meglehetősen jobboldali konzervatív álláspontot foglal el, szocialista politika nem folytatható, hanem az SPD-ben magában is a történelmi értelemben szocialista erők kétségtelenül bizonytalan jövőjű kisebbséget alkotnak, amelyet talán még a párton belül is értelmileg azonos irányú érveléssel fognak leküzdeni. Ez a tényállás nem csupán egy határozottan konzervatív párt választási jelszavának a nyilvánvalóan demagóg intencióját mutatja. Ez eléggé jól rávilágít a mai SPD tömény konzervativizmusának lényeges vonásaira, még ha az SPD mindennek ellenére is úgy érzi, hogy a szocialista munkásmozgalom hagyományait követi.⁴⁹

11. A konzervativizmus perspektívái és határai

A történelmi tapasztalatok fényében, valamint logikailag rendszerezve, vizsgálva, értelmetlen és félrevezető volna, ha mindent, ami az „emancipáció” (vagy éppenséggel a „szocializmus”) jelszava szempontjából az elképzelt ideális mértékektől elmarad, a „konzervatív” fogalom alá sorolnánk – sőt tendenciáját tekintve politikailag „reakciónak” minősítenénk. Az ilyen polemikus túlhajtásnak egy különösen messzire nyúló kísérlete érte a Max Horkheimer és Theodor Adorno köré tömörült – valójában minden történelmileg megragadható konzervativizmuson messze túljutott – „*frankfurti iskolát*”, amelyet filozófiai idealizmus és történelmi materializmus keverése, valamint hiányos valóságérzete miatt konzervatívnak minősítettek.⁵⁰ Az ilyen értelmezés azonban maga is erősen leszűkült valóságérzetről tanúskodik, mivel félreismeri a mai polgári társadalom elért állapotát és fejlődési tendenciáit és eltéveszti a „kritikai elméletben” rejlő – és így be is vált – emancipátori érdekeket és potenciált.

A szokásos értelmezés és minden látszat dacára Cristian v. Krockow⁵¹ ragaszkodott egy Németországban „hiányos konzervativizmust” (fehlender Konservatismus) kimutató „ellenmérleghez” (Gegenbilanz). Felfogása szerint a német konzervativizmus dilemmája lényegében abban rejlett, hogy „túlságosan sikeres”. Akármilyen találó is Németországot illetően a demokratikus fejlődés hiánya és akármilyen találóan vezettek is le ebből történelmi katasztrófákat, ez mégsem önmagában véve a német konzervativizmusnak a rovására írandó, hanem a német fejlődés társadalomtörténeti és politikai meghatározottságának, amely fejlődés a német konzervativizmusban tükröződik vissza. Amikor Krockow körülbelül ezt a definíciót állítja fel: „Mindenütt ahol emberek emberek fölött rendelkeznek, alapjában nyilvános szféráról van szó, ahol az ember méltósága, örendelkezése érdekében demokratikus eljárásra, választásra és a hatalom hordozóinak a hatalomnak alárendeltek által való ellenőrzésére van szükség”, úgy ez kétségtelenül emancipátori állásfoglalás. S ha ehhez hozzáteszik, hogy egy „demokratikus szocializmus” ebben az értelemben nemcsak elképzelhető, hanem éppenséggel „konzekvenciája a liberális-konzervatív felfogásnak”, akkor ez aligha kapcsolódik a konzervativizmus valamely történelmileg megállapítható típusához és artikulációs érdekéhez. A szabadság biztosításának ehhez hozzáfűzött fenntartása: „Az elengedhetetlen határeltolódásnak mindamellet semmiképpen sem szabad olyan rövidzárlathoz vezetnie, amely a magánszférát egyszerűen kirekeszti”, olyan igény, amely központi elemként végigkísérhető a szocialista mozgalom egész eszméletörténetén. Ez konzekvenciájában azt jelentené, hogy a Krockow által ajánlott fogalom meghatározásban még a marxista-szocialista felfogás is – ha példának okáért három történelmi és elméleti alapvető szakaszt személyekkel akarnánk jelölni: Karl Marxnál, Rosa Luxemburnál, Wolfgang Abendrothnál – konzervatívként jelentkezne. S végül „a kétely és a remény keveréke”, amelyet Krockow antropológiailag a konzervativizmus sajátjaként propagál, éppen ebben az összekapcsolásban nehezen minősíthető konzervatívnak.

Ily módon éppen Krockow ama fordított irányú kísérlete alapján, hogy a konzervativizmus fogalmát átmentse valamilyen demokratikus, emancipátori perspektívába, azt mutatja, hogy a konzervativizmus történelmi-társadalmi értelemben ilyesmit nem nyújthat és hogy a felismert hiány nem konzervativizmusban való hiány,

hanem magának a konzervativizmusnak egy szükségszerű immanens hiánya. A konzervativizmus történelmi-társadalmi szempontból nem választható el önnön érdekétől és attól, ahogy autoritárius, kiváltságokat védő hajlamát ideológiailag megformálja. A konzervatív irodalom újabb konjunktúrája, amely a Szövetségi Köztársaságban a hatvanas évek végén és a hetvenes években bontakozott ki, önmagában véve újra megerősíti a maradandó konzervatív funkciót: nevezetesen hogy ideológiailag sorompóba álljon, amikor társadalmi-gazdasági eltolódások folytán a tulajdonra és kiváltságra orientált társadalom alapjai veszélyeztetetteknek látszanak. Gerd-Klaus Kaltenbrunner (sz. 1939) mint konzervatív eszmefuttatások elkötelezett szervezője ezt a körülményt hagyományos konzervatív kifejezésmódban vázolta, amikor 1973-ban azt fejtegette, hogy „éppen permanens átalakulásoknak és emfatikusan erőltetett változtatásoknak, vagyis fokozott bizonytalanságnak a korában újra szükség mutatkozik majd az olyan konzervatív értékekre, mint a rend, a stabilitás, az autoritás és a szabadság”.

A konzervatív erőfeszítés, öndefiníciójának megfelelően, mindig a kiváltságok óvására és az emancipáció megakadályozására törekedett; politikai célját tekintve mindig az „autoritárius tulajdonvédő állam” után vágyott (ezt a kifejezést a szociáldemokrata Kurt Schumacher használta a még fiatal NSZK-ra). Ha ez így van, akkor ma valóban minden olyan világfelfogás, amely a polgári társadalomhoz igazodik és annak érdekeit képviseli, lényegében konzervatív jelleget ölt, akármilyen is az kívülről nézve és akármilyenek is a mellékáramlatai.

Ami az óhajtott vagy végeredményben érvényesülő konzervatív tendenciáktól és a konzervatív társadalmi érdek által kiváltott implikációktól különválik, az a társadalmi emancipációra, a kiváltsággal szemben az egyenlőségre, a *demokratizálódásra* való törekvés az ember önrendelkezésének követelése és folyamata. A konzervativizmus mint reakciós társadalmi érdekek ideológiája a társadalomtörténeti folyamatnak a dialektikájában a szélsőségek közötti távolságot teljes egészében megtette: isten uralmától a technika uralmáig, a hit jegyében folytatott manipulációtól a tudatosság jegyében folytatott manipulációig, a tradíciótól a decízióig, az autoritásról a terrorig, a munkásosztálynak a létfeltételeitől való megfosztásától az integrálásán át a likvidálásáig; és az érdekek alakulásától függően mindezeket az utakat visszafelé is megtette. Éppen ebben a mindenkor eltérő konkrét követelményekkel szembeni mozgékonyság által bizonyulnak a konzervatív minták alkalmasak arra, hogy a mindenkori, a fennálló tulajdonviszonyok jogcímeit és a kiváltságokat, vagyis előbb a kései feudális, majd a polgári társadalom uralmi viszonyait valóságosnak és normatívnak mutassák ki, és amennyire ideológiai erőik engedik az emancipációs mozgalmakat ellenforradalmi módon elhárítsák.

Jegyzetek

1. Idézi: *Kurt Lenk*: Konservativismus. In: Reinhard Kühn (Hrsg): *Der bürgerliche Staat der Gegenwart. Formen bürgerlicher Herrschaft. II.* Reinbeck, 1972. 148.
2. *Otto Heinrich von der Gablentz*: Konservativismus. In: Ernst Fraenkel–Carl–Dietrich Bracher (Hrsg): *Staat und Politik. Frankfurt/M. 1966. 170 és kk.*
3. Lásd *Mannheim*: *Das konservative Denken* (1927). In: *Mannheim Wissenssoziologie*: Hrgs. Kurt H. Wolff. Neuwied 1964. 408 és kk.

4. Lásd *Greiffenhagen*: Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland. 16. – Greiffenhagen azóta maga immanens módon kritikailag revidálta álláspontját. Vö.: „Neokonservativismus in der Bundesrepublik” c. tanulmánya. In: *Martin Greiffenhagen* (Hrsg.): Der neue Konservatismus der siebziger Jahre. Reinbek, 1974. 7 és kk.
5. Marx és Engels Művei 1. köt. Budapest 1957.
6. Uo. 444.
7. *Hans Barth*: Die Idee der Ordnung. Erlenbach 1958. 52.
8. *Karl Marx*: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In: MEM 1. kötet, Budapest, 1957. 379.
9. *Mannheim*: Das konservative Denken. 457.
10. *G. W. F. Hegel*: A jogfilozófia alapvonalai. Budapest, 1971, 243–246.
11. Lásd. elsősorban *H. Heller*: Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland (1921). In: *Heller*: Gesammelte Schriften, Hrsg. M. Drath u. a. I. Leiden 1971. 46 és kk.; *H. Marcuse*: Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie. Nauwied 1962.² 154 és kk.
12. *Kurt Lenk*: Volk und Staat. Strukturwandel politischer Ideologien im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart 1971. 45.
13. *Kurt Lenk*: Konservatismus. 136.
14. *Marx és Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 366.
15. Lásd *Herbert Marcuse*: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung (1934). In: *Herbert Marcuse*: Kultur und Gesellschaft. I. Frankfurt/M 1965. 22.
16. *Greiffenhagen*: Dilemma, 13.
17. Lásd például *Otto Heinrich von der Gablentz*: Konservativismus. 172.
18. Lásd *F. Karrenberg*: Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Protestantismus. In *H. Grebing* (Hrsg.): Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland. München 1969. 592 és kk.
19. Lásd *Helmut Theisen*: Die Entwicklung zum nihilistischen Nationalismus in Deutschland 1918 bis 1933. München 1955. 19 kk.; *Helga Grebing*: Nationalismus und Demokratie in Deutschland. In *Iring Fetscher* (Hrsg.): Rechtsradikalismus. Frankfurt/M 1967. 31 és kk.
20. Erre és a következőkre vonatkozólag (és bibliográfiát) lásd *Klaus Fritzsche*: Politische Romantik und Gegenrevolution Fluchtwege in der Krise der bürgerlichen Gesellschaft: Das Beispiel des „Tat” –Kreises. Frankfurt/M. 1976. 13 és kk., 31 és kk.
21. Lásd *Ernst Nolte*: Der Faschismus in seiner Epoche. München 1963. 61. és kk.
22. A fogalomról és értelméről lásd *Christia Graf von Krockow*: Die Entscheidung. Stuttgart 1958.
23. *Arthur Moeller van den Bruck*: Das Dritte Reich. Hrsg. *Hans Schwarz*. Hamburg 1931³. 189, 202.
24. *Ernst Jünger*: In Stahlgewittern. Berlin 1924⁵. XII.
25. A „Tat”-köröt illetően általánosságban véve lásd *Klaus Fritzsche*: Politische Romantik und Gegenrevolution.
26. Lásd *Carl Schmitt*: Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus. Berlin (–W.) 1961³. 13. kk.
27. *Ernst Nolte*: Konservatismus und Nationalsozialismus. In: „Zeitschrift für Politik” (NF) 11, 1964. 18.
28. Lásd *Varga Jenő*: A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943). Kossuth Könyvkiadó 1978. 195. és kk., 277. és kk.
29. Lásd *Ernst Nolte*: Die faschistischen Bewegungen. München 1966. 64 és kk.; *K. Priester*: Der italienische Faschismus. Köln 1972. 113 és kk., 276 és kk.
30. Lásd például az előbbiit illetően a fentebb megnevezett pártok, az utóbbit illetően a „Tat”-kör átmenetét a „harmadik birodalomba”: *E. Matthias/R. Morsey* (Hrsg.): Das Ende der Parteien 1933. Düsseldorf 1960, passim; *Fritzsche*: *Romantik*, 239. és kk.
31. Lásd *H. Rothfels*: Die deutsche Opposition gegen Hitler. Frankfurt/M. 1959. 109 és kk.; *H. Mommsen*: Gesellschaftsbild und Verfassungspläne des deutschen Widerstandes. In *W. Schmitthenner/H. Buchheim* (Hrsg.): Der deutsche Widerstand gegen Hitler. Köln 1966. 73 és kk.

32. Lásd *W. Hofmann*: *Stalinismus und Antikommunismus. Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts* Frankfurt/M. 1968²
33. *The Conservative Mind*, 1953. – Svájci szemmel *Hans Barth*: *Der konservative Gedanke*. Stuttgart 1958.
34. *Ernst Forsthoff*: Technisch bedingte, Strukturwandlungen des modernen Staates. In *Hans Freyer* u. a.: *Technik im technischen Zeitalter*. Düsseldorf 1965. 211 és kk.
35. *Helmut Schelsky*: *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation*. Köln 1961. 29.
36. *Carl Schmitt*: *Politische Theologie*. München 1934². 11.
37. A tanulmány megjelent Altmann „Späte Nachricht vom Staat” című tanulmánykötetében, Stuttgart 1968. – A „kiképzett társadalom” kérdéséhez lásd még R. Opitz: *Der grosse Plan der CDU: die „Formierte Gesellschaft”*. In „*Blätter für deutsche und internationale Politik*”, 10. 1965. 750 és kk.
38. *Rüdiger Altmann*: *Späte Nachricht vom Staat* (1967). In: *Nachricht*, 58.
39. *Rüdiger Altmann*: *Der Feind und der Friede* (1968). In: *Nachricht*, 77.
40. *Armin Mohler*: *Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*. Stuttgart 1950; jelentősen bővített kiadás: Darmstadt 1972². 211.
41. In *Gerd–Klaus Kaltenbrunner* (Hrsg.): *Konservatismus international*. Stuttgart 1973.
42. Lásd *Philip C. Chapman*: *The New Conservatism*. In: „*Political Science Quarterly*”, 75. 1960.
43. Erre vonatkozólag lásd például *K. W. Deutsch*: *Politische Kybernetik. Modelle und Perspektiven*. Freiburg 1970², továbbá ennek kritikája: *W. D. Narr*: *Theoriebegriffe und Systemtheorie*. Stuttgart 1969; különösen 170. és kk.; valamint ennek ellentéte: *J. Habermas/N. Luhmann*: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt/M. 1971.
44. Lásd ehhez áttekintésképpen *F. J. Stegmann*: *Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Katholizismus*. In *Helga Grebing* (Hrsg.): *Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland*. München 1969. 483. és kk.; valamint történelmileg jobban alátámasztott tárgyalásban: *G. Kraiker*: *Politischer Katholizismus in der BRD: Eine ideologiekritische Analyse*. Stuttgart 1972.
45. Lásd *F. Karrenberg*: *Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Protestantismus*. In: *H. Grebig* (Hrsg.): *Geschichte*, 592 és kk.
46. Lásd például, a keresztény szakszervezeti mozgalom hagyományai alapján: *N. Blüm*: *Reaktion oder Reform. Wohin geht die CDU?* Reinbek 1972.
47. Tipikus ebből a szempontból: *K. Schiller*: *Reden zur Wirtschaftspolitik*, 4. (Bonn 1968), különösen 115. és kk., 167 és kk., 203. és kk., *H. Ehrenburg*: *Zwischen Marx und Markt. Wirtschaftspolitik für morgen*. Frankfurt/M. 1973; *H. Buschfort*: u.a.: *Godesberg und die Gegenwart*. Bonn-Bad Godesberg 1975; *H. Schmidt*: *Kontinuität und Konzentration*. Bonn-Bad Godesberg 1975.
48. Lásd ebből a szempontból akár csupán annak a könyvnek a címét és szövegét, amely 1952 óta Európában és az Egyesült Államokban különböző kiadásokban és példányszámokban látott napvilágot: Erik R. v. Kuchnelt-Leddihm: *Freiheit oder Gleichheit? Die Schicksalsfrage des Abendlandes* (Szabadság vagy egyenlőség? A Nyugat sorskérdése).
49. Lásd a heterogén társadalmi-elméleti állásfoglalások figyelemre méltó kompromisszumát az SPD úgynevezett hosszútávú programjában; *Ökonomisch-politischer Orientierungsrahmen für die Jahre 1975–1985*. Vorstand der SPD, Bonn 1975.
50. Lásd például *Jürgen Rissert/Claus Rolshausen*: *Der Konservatismus der kritischen Theorie*. Frankfurt/M. 1971.
51. *Cristian v. Krockow*: *Der fehlende Konservatismus – eine Gegenbilanz*. In *Helga Grebing* u. a.: *Konservatismus – eine deutsche Bilanz*. München 1971. 98 és kk.

A FORRADALOM NYELVE AZ AMERIKAI ÉS A FRANCIA FORRADALOM (Milánó, 1988. június 22–25.)

Az amerikai és az európai Amerika kutatók közös társasága 1979-től tartja kétévenként rendezvényeit. Európában e társaság fő erejét francia és olasz történészek képezik, akiket a nyugat-német kutatók is támogatnak. Most, a 200 éves évfordulón érthetően az amerikai és a francia forradalom története került napirendre. A választás azonban tanulságosabb az egyszerű szabványos megoldásoknál.

A konferencia megnyitása még bizonyos fokig formálisan, ünnepélyesen, de máris vitával kezdődött. A megnyitás „kerekasztalánál”, amelynek eleve „A forradalom és a forradalom nyelvezete” címet adták, úgy indult, hogy az asztalnál az amerikai Harvard egyetem professzora, Judith Shklar elnökölt, és a cambridge-i egyetem két professzora foglalt még helyet. Míg azonban ketten valóban a forradalom „nyelvezetéről”, vagyis a „formai” kérdésekről szóltak, John Dunn, a King's College cambridge-i egyetem professzora a leghatározottabban leszögezte: ő „a nyelvezettel” sohasem foglalkozott külön, s úgy véli, a forradalom tartalmi problémái határozták meg mindig a nyelvezet kialakulását is.

A konferencia első napján a résztvevők a 18. századi amerikai forradalom történetével foglalkoztak. A nyitó előadást a konferencia nesztora Alfred Young (USA, Northern Illinois) tartotta – meglehetősen provokatív éllel. Előadásnak tengelyébe az amerikai alkotmányt állította, s azt hangsúlyozta, hogy annak megszületését át- és átszőtték a népi mozgalmak. Jellegzetes, hogy noha a federalista, republikánus Hamilton megközelítéseit a kongresszusi tagok külön-külön a legnagyobb elragadtatással üdvözlötték – de azokat végül is a leghatározottabban elutasították, mivel a „népi géniusznak” nem fordíthatnak hátat, s bizonyosak voltak abban, hogy a nép jogi kizorítása a gyakorlatban már lehetetlenné vált. Young pontosan bemutatta ezt a lehetetlenné válást. Idézte „a patriarcha” Benjamin Franklin szavait, aki elismerően nyilatkozott „a szabadok e szegényebb osztályáról”, akiket nem szabad jogtalanságba süllyeszteni, másfelől a kulcsszereplő Hamiltont – aki maga a végül is elfogadott alkotmányról kijelentette: „semmi sem áll távolabb annál, mint amit ő eredetileg eltervezett”. Az eltérést Young egyértelműen abból eredeztette, hogy a népet nem lehetett már kizárni „az alkotmány sáncaiból”.

Young hosszabban foglalkozott azzal is, hogy a népi érdekek megfogalmazói, teoretikusai, múltbeli „szellemei” miként éltek tovább. Elsőként a nálunk is ismert (néha kicsit megmosolygott) Thomas Paine-re hivatkozott. Idézte John Adams-t, aki nagy tisztelettel nyilatkozott Paine 1776-ban megjelent „Common Sense” c. művéről, amely egyszerűen, tisztán képviselte a demokratikus elveket, anélkül, hogy a legkisebb engedményt is tette volna az arisztokratáknak.

A másik ilyen „szellemként” Young azt az Abraham Yates-t jelölte meg, aki cipész volt, s önerőből, autodidakta úton lett ügyvéd, a New York-i szenátus tagja és a gazdag helybeli nagybirtokos arisztokrácia „esküdt ellensége”. Vagyis pontosan annak a rétegnek, amelyet Hamilton képviselt legtisztábban.

A harmadik ilyen „szellemként” Daniel Shays-t, az eladósodott farmerek 1786-os lázadásának vezetőjét jelölte meg, negyedikként pedig azt a Thomas Peters nevű néger rabszolgát, aki ugyan az angol hadsereg tagjaként szabadult fel, de utána visszaverelkedte magát Kanadából az Egyesült Államokba – s mint azt Young hangsúlyozta: ez nem volt kivételes, elszigetelt jelenség.

Mindennek alapján Young aláhúzta: igaz, az alkotmány kidolgozása ténylegesen egy szűkebb elitréteg kezében volt, de ez is tisztában volt azzal, hogy az adott pillanatban nem léphetnek a tömegek nélkül, s mégkevésbé a tömegek ellenére.

Mindennek alapján Young aláhúzta: az alkotmány persze kompromisszum terméke; olyan kompromisszumé, amely az arisztokrácia és a demokrácia között alakult ki. Sok minden eleve nyitva maradt, s sok mindenben érvényesült bizonyos kétértelműség, főként amikor maga az arisztokrácia elit sem tudott egységes véleményre jutni.

Young előadása a fő osztály- és rétegérdekeket láttatta, s mindvégig nagyon tudatosan kereste és mutatta ki ezt a „népi beleszólást” a forradalom folyamatában. Ugyanakkor a „népi áramlatok” belső összetételét Young sem elemezte – csak sejtette. E kérdésekre azután mások külön referátumokban tértek vissza.

Ezután szólalt fel Roland Hoffman (Maryland-i egyetem, USA) – aki Younggal ellentétben bizonyos mélyfúrászt végzett, amennyiben egy arisztokrata-gentry család levelezése alapján világította meg, hogy miként is reagáltak az amerikai forradalomra. Hangsúlyozta, a család tagjai közül többen nagyönis egyedi szempontok érvényesültek.

R. Hoffman után a haifai egyetem professzora, Mechal Sobel következett, aki azt hangsúlyozta: egy forradalmi korszakban nagyon fontos a „forradalmi remények”, vágyak gondos elemzése – hiszen mindez visszahat a mindennapok alakulására is. Az egész milánói konferencia olasz főszervezője, az Egyesült Államokban munkáscsaládban született és nevelkedett milánói professzor, Loretta Valtz Mannucci arról beszélt, hogy a fegyelmezett brit hadsereggel szemben egy forradalmi összetételű hadsereg került szembe, a hadsereg tagjait mély szociális erjedés is vitte e hadseregbe – mindezek alapján a tradicionális kategóriák használhatatlanok. Ugyancsak ő figyelmeztetett arra, hogy milyen fontos a magas és a „tömegkultúra” külön-külön alapos vizsgálata.

A kor követelményei és évtizedek óta tapasztalt „állandóság” jegyében külön előadás hangzott el a nők szerepéről. Linda Kerber (USA–Iowa) volt az első, aki e kérdéskört érintette, s egyúttal ő volt az első, aki összevetette az amerikai és francia forradalmat. Ezt ebben a vonatkozásban éppen az amerikai fejlődés rovatára tette meg, s hangsúlyozta, hogy míg a nők már 1790-ben ismeretes módon igen aktív külön politikai, egyenrangú erőként jelennek meg a francia politikai színpadon, – addig Amerikában a nők csak passzívabb erőként, „anyaként” szerepeltek. A robbanékony L. Kerber keserűen húzza alá az általános amerikai „passzivitást”, s ezzel együtt azt, hogy a nők még polgárjogi követeléseket sem fogalmaztak meg. Ugyanakkor nagy alaposzággal vázolta, hogy a forradalom nyomán a polgári törvénykönyv nők jogait érintő paragrafusai mégis mennyiben változtak.

Égészen más oldalról, néhány amerikai történésznél kritikusan közelítettek az amerikai forradalom történetéhez az európai történészek. Susanna Delfino (genovai egyetem) pontos adatokkal alátámasztva azt bizonyította, hogy a forradalom mennyiben járt együtt egyfajta grüндolási hullámmal, hogy a kormányzók miként dolgoztak sokszor nagyonis egyértelműen a saját zsebükre, s ez miként mutatkozott meg kiváltképpen a vasútépítésekénél, valamint az útépítésekénél, sőt a földek elosztásánál is. Vagyis Delfino az amerikai archívumok anyagainak alapján világította meg a forradalom e „csúnya” arculatát.

A forradalomnak ezt a másik arcát mintázta meg a nálunk is több konferencián szerepelt velencei egyetemi professzor, Malcolm Sylvers, aki ezúttal Thomas Jeffersonról szólt, csak hogy nem az amerikai, hanem „az európai” Jeffersonról. Tudvalevő, hogy Jefferson 1787 és 1789 között az Egyesült Államok párizsi követe volt. Sylvers leszögezte: Jefferson nagy levelező volt, s minden után érdeklődött; levelezése a humán és a technikai kultúra minden részletét átfogta. Jefferson egyaránt érdeklődött az új gőzgépek és a borok, a zenei instrumentumok és a dohánytermesztés iránt (egyébiránt ő csempészte ki Franciaországból azt a rizsfajtát is, amellyel az amerikai rizst nemesítették), s levelezése, követségi tevékenysége, igen nagymértékben az amerikai-francia kereskedelem alakítása körül formálódott.

Sylvers másik mozzanatként azt húzta alá, hogy Jefferson párizsi napjaira mindvégig jellemző egyfajta erősödő amerikai nacionalizmus – aminek során nemegyszer azt hangsúlyozta, hogy „még a madarak is szebben énekelnek” Amerikában. Az alaptendencia mellett feltűnik egy másik motívum is, az, hogy az Egyesült Államok „vezető nemzete” a világnak – s e gondolataival, Sylvers szerint – minden pozitívuma mellett egyfajta negatív iskolának is úttörője volt.

M. Sylvers természetesen nagy gonddal vizsgálta, hogy Jefferson követként miként látta, pontosabban mit látott meg a forradalom előtti, „forradalmasodó” Franciaország valóságából. Sylvers aláhúzta: Jefferson jól látta, hogy a francia kormányzat tehetetlenné vált, s meggyengülésének egyik fő oka: a kincstár üressé vált. és ugyanakkor a kormányzat csak az ellenzéki harmadik rendtől várhatta a tényleges anyagi segítség megszerzését. Jefferson ily módon maga is határozottan a két első rend ellen fordul, s rokonszenvet táplál a harmadik rend iránt, de a fejlődést kifejezetten graduális, lassú reformok útján képzei el – az egyensúlyok fenntartásával. Így a király és a nép között kíván egyensúlyhelyzetet teremteni, s ha rokonszenvezik is a harmadik renddel, nem áll egyértelműen ennek oldalára. Ugyanígy a napi események, s már a forradalmas napok kapcsán Jefferson alkalmasint ugyan üdvözli „a népi beleszólást” a politikai események menetében – amennyiben az az általa is kívánt irányban hat –, általában azonban ezt nem fogadta el, s

inkább a „mérsékelt”, megoldások híve volt. Így Jefferson „főhőse” francia talajon Lafayette volt – s minden ami ezen túlment az már „sok” volt számára. Konzervatív volt a nők önálló politikai szereplésének megítélésében is, konzervatív volt odahaza a rabszolgaság megítélésében – s miként Sylvers aláhúzta: a latin-amerikai kérdésekben is szerfelett praktikus, s már sok évvel a latin-amerikai nemzeti forradalmak megindulása után, még 1817-ben is a Spanyolországgal történő kiegyezéssel számolt, azt tekintette kívánatosnak.

M. Sylvers előadását tökéletesen egészítette ki a párizsi egyetem előadójának, Sylvia Ullmonak „mélyfúrása”. Ullmo ugyanis egy másik hivatalos párizsi amerikai követ, Morris kormányzó naplói, levelezése és jelentései alapján elemezte, hogy a másik amerikai diplomata mint látta kora Franciaországot. Morris és Jefferson megállapításai, szemlélete igen sokban egybevágott. Morris is reménytelenül korruptnak tekintette a forradalom előtti Franciaország kormányzatát, bírói rendszert, s ő is a bajok egyik lényegi elemének a kincstár kimerülését látta. Morris és Jefferson között talán csak az volt a különbség, hogy Morris származásánál, szociális körülményeinél fogva is kifejezetten a francia arisztokráciával rokonszenvezett – s nem a harmadik renddel. Mindemellett jól látta az általános alázuhanást, a forradalmat már messze 1789 július 14-ike előtt is elkerülhetetlennek vélte – csak éppen az amerikai federalista jobbszárny szemlélete alapján képzelte el a megoldást. Ezekre a nyomdokokon Jeffersonhoz hasonlóan az ő „embere” is Lafayette volt – majd ő is azon kesergett, hogy a francia forradalomban miként hatalmasodik el „az anarchia”. Morrisset egyébként G. Washingtonhoz fűzték szorosabb szálak, neki írt keserűen és sürgetően mihamarabbi visszahívásáról – és amikor ez a visszahívás ténylegesen bekövetkezett, akkor nagy örömmel köszönte azt meg Washingtonnak, azzal, hogy „boldog, hogy elhagyhatja ezt a korrupt köztársaságot.” Morris természetesen ezzel egyidejűleg hangsúlyozta, hogy „a népi kormányzat” nem jó semmire – s ő még a Jefferson általi alkalmi beavatkozást sem tudta elfogadni. Ő Franciaországot ekkor már „jövő nélküli”, az „anarchiába süllyedő” országnak látta – s ezt a párizsi történész nemcsak rögzítette – hanem nyilvánvalóan némi maliciával húzta alá, hiszen a Milánóban megjelent amerikai történészek egy köre hajlamos volt a francia forradalmat úgy látni, ahogyan azt Jefferson és Morris látták 200 évvel korábban.

Az „amerikai” első nap végén került sor az első nem személyes, de annál nyilvánvalóbban élesebb értékelésbeli „golyóváltásra”. Egyes amerikai történészek, mindenekelőtt Lynn Hunt (Pennsylvania egyetem), de mások is azzal a gondolattal és kiszélesített összehasonlító vizsgálati eredménnyel léptek fel, hogy az amerikai forradalom a „tisztta”, sikeres és „modell-értékű”, míg a francia forradalom az elfajult, meghozzá a már említett Jefferson-Morris-féle szemlélet alapján, éppen a népi „belenyúlás” következtében az. Ugyanígy ugyanezek az amerikaiak közvetítették azt a gondolatot, hogy az amerikai forradalom így maradhatott „erőszakmentes” – míg a francia fejlődésre az erőszak jelenléte súlyosan meghatározóvá vált.

Erre a megközelítésre természetesen elsőként egy francia történész, Daniel Roche (Sorbonne) válaszolt. Roche igen kiélezetten megállapította, hogy az ellenforradalom Franciaországban mégsem merő kitalálás volt, s az sem, hogy az ellenforradalom felülkerekedésétől éppen a népi belenyúlás mentette meg a forradalmat. Az erőszakot e konkrét körülményektől függetlenül egyszerűen értelmetlen vizsgálni. Ezt követően a vitához kapcsolódott Eric Foner (USA – Columbia egyetem), aki arra emlékeztetett, hogy az amerikai forradalom a rabszolgaság intézményét érintetlenül hagyta – s így mégsem tekinthető modell-értékűnek. E. Fonerről általánosan elfogadott, hogy az utóbbi évtized legkitűnőbb „fekete” monográfiájának szerzője. Foner véleményét támogatta a vitában Sean Wilentz (USA – Princeton) is. Majd a vitába bekapcsolódott a francia Ullmo is, s felvetette: tulajdonképpen mikor is ért véget az amerikai forradalom? Ő a maga részéről hangsúlyozta – hogy szerinte a záródátum 1865, s ebben az esetben kétségtelen, hogy az „erőszak” történeti megjelenése is más az Egyesült Államokban, hiszen akkor ott is polgárháborúval kerülünk szembe.

A konferencia második napja teljes egészében a francia forradalommal foglalkozott. A nyitó előadást D. Roche tartotta meg. S ha Roche előző nap, a vitában elsősorban a nagy politikai összefüggéseket érintette, akkor ezúttal a mindennapokról szólt, arról hogy a forradalom minden réteg életében miként hozott merőben újat, akár a nyelvhasználat, akár a ruházat vonatkozásában. Roche aláhúzta, hogy a forradalom előtt minden réteg egyszerűen aszerint öltözködött, hogy

mennyi pénze volt. Most a helyzet megváltozott. Új textilanyagok jelentek meg (így a pamut) és a ruhavásárlásban is bekövetkeztek a nagy változások. A morálban az egyszerűség, a „simplicité” tört magának utat. S megjelent még a forradalom bekövetkezése előtt egy újfajta irodalom is – a kihegyezetten gunyoros, szatirikus és markánsan politikai irodalom. S ez volt a politikai-pornográf irodalom (Roche szavai) első megjelenése, amely élesen az udvar ellen irányult.

Roche előadásában kitért egy „színes” politikai mozzanatra – méghozzá ezúttal szó szerint. Megemlékezett arról, hogy a színek milyen szerepet játszottak a forradalom történetében, sőt, hogy a színek maguk is miként változtattak tartalmat. Megjegyezte: a forradalom előtt a zöld a felvilágosodás színe volt – a forradalom alatt az ellenforradalom színe lett. Ugyanígy a fekete: a forradalom előtt a harmadik rend színe, 1789 után az ellenforradalomé lett. Fordítva viszont a kék a forradalom előtt a királyság színe volt, de azután, hogy a nemzeti gárda ruhája kék volt – a kék lett a vörös mellett a forradalom színe.

Roche előadása után Lynn Hunt, az előző napi vita egyik legélesebben fogalmazó amerikai szereplője következett. Az ő előadása az amerikai és francia forradalom eredményeinek, nyelvezetének összevetése volt – és részben pontosan ezért is reflektált olyan kiélezetten már megelőzően is a vitatémákra. Hunt az előre szétküldött előadásában is élesen szembeállította az amerikai forradalom „liberális köztársasági” irányvonalát a francia fejlődéssel. Hunt az Egyesült Államok esetében nem is használta a forradalom fogalmát, míg a francia esetben a forradalmi, szocialista és autoriter ideológiát egy sorba helyezte, csak vesszőket helyezve el köztük. S Hunt volt az, aki azt a furcsa megfogalmazást is használta, hogy „nem akarja azt mondani, hogy az amerikai modell azért lenne jobb a franciánál, mert a korai szocialisták és Marx a francia forradalmi tradíciót interpretálták.”

Hunt ezután hosszan taglalta, hogy az amerikai alkotmány az angol szabadságességmennyek és törekvések örököse – míg Franciaországban radikális átváltás történt, Montesquieu-ről hirtelen megfélemlkedtek, s mindenki márcsak Rousseau-ról kezdett beszélni. Mindezek alapján hangsúlyozta, hogy az 1791-es Emberi Jogok nem játszották, játszhatták ugyanazt a szerepet mint az Alkotmány Amerikában. Egy másik gondolatsoron haladva pedig aláhúzta, hogy Franciaországban Napóleon előtt nem lépett fel igazán politikailag karizmatikus vezető, s külön megjegyezte: Mirabeau, Lafayette, Marat, Danton és Robespierre „úgy tűnt el a politikai színpadról, hogy nem hagytak maguk után a személyi kultusznak semmiféle nyomát” – amivel szembeállította az Amerikai Alkotmányt, mint „szakralizált dokumentumot” és Washington, mint „karizmatikus hóst”.

Hunt előadása kirívóan elszigetelt, de markáns véleményt képezett. A történelem örök finctoraként (de talán a szervezők tudatos számításával?) a rákövetkező előadó nyilvánvalóan egy francia arisztokrata család leszármazottja volt. A fiatal Olivier La Cour Grandmaison ráadásul a francia racionalizmus nyelvén, metsző szabotossággal, hideg céltudatossággal egy olyan előadást „védett”, amelynek gerincében éppen az a passzív és aktív polgárjog állt, amelyről Hunt hallgatott, s amely Le Cour Grandmaison szerint és előadásának alcíme szerint is „értelmetlenné tette a szegények számára” az 1789–1791-es forradalmat. A megközelítési különbség kiáltóan ellentétes volt a két előadó között.

Le Cour Grandmaison jól kidolgozott írásos referátumát összefoglalva szükségesnek látta Huntot meghallgatva külön kiemelni, hogy az új francia történetírásban nemigen lehet tapasztalni azt a kettéválasztást, hogy 1789-el kapcsolatban a „jó” és 1792/93-al kapcsolatban a „rossz” forradalomról beszéljenek. A fejlődésvonalakat – hangsúlyozta – összefüggésben kell látni és ezután tért át tulajdonképpeni témájára a passzív állampolgárság történeti megjelenésére, s annak sokféle összefüggésére, azzal együtt, hogy az egészében, – ismeretes módon – történetileg elfogadhatatlanná vált.

A két átfogó előadást ismét két pontos „mélyfúrás” követte. Keith Baker (USA–Chicago) Siëyes politikai gondolatrendszerének kialakulását jellemezte, az olasz Roberto Martucci pedig igen kitűnő, szakszerű előadást tartott a polgári jogrend módosulásáról, méghozzá nemcsak a jogalkotás, hanem a jogi gyakorlat vonatkozásában is.

A délelőtti négy előadás két kijelölt kommentálója ezúttal érdemi megfigyelésekkel, észrevételekkel jelentkezett. Marco Minerbi, a firenzei egyetem professzora nagyon is kérdésesnek ítélte Huntnak azt a felvetését, hogy Danton, Marat vagy Robespierre ne lett volna karizmatikus tör-

téneti személyiség. Ugyanígy az erőszak és a forradalom továbbhaladása, a népi belenyúlás között semmiként nem tartotta elfogadhatóknak a leegyszerűsítéseket. A másik kommentátor, a párizsi Serge Bianchi minden vonatkozásban az amerikaiakkal vitázott. Le Cour Grandmaison alapján ő is rendkívül fontos előrelépésként ítélte meg a passzív állampolgárság eltűnését a forradalom későbbi fázisában, majd kiemelte a nők politikai emancipálódásának tényét, a korai feminizmus (jó értelemben) megjelenését már 1790–1791-ben. Sièyes esetében míg Baker a politikai eklekticizmusát hangsúlyozta, az arra való törekvését, hogy „egyensúlyhelyzeteket” alakítson ki, Bianchi ezt így tévedésnek minősítette, s azt húzta alá, hogy Sièyes eredetileg az ancien régime-mel való teljes leszámolást tűzte ki célul. Ami pedig Sièyes egyéni politikai arculatát illeti, Bianchi ezúttal is az élesebb megfogalmazásokat használta: szerinte a nagy „átalakulások” embere volt, aki kamélfonszerűen tudott alkalmazkodni.

A hivatásos kommentátorok után következett a szabad vita. Elsőként újra A. Young kapcsolódott a vitába, érdemben úgy, hogy Roche francia magyarázatait ő ültette át az amerikai talajra, és Hunt és mások arisztokratikus variációival szemben ő a plebejusat képviselte. Aláhúzta, hogy az egyenlősítő tendencia az amerikai forradalomban is jellegzetesen megtalálható – még a ruházkodásban is. Majd külön ismételtén kitért a szegények, a pauperek nagy szerepére a forradalom harcaiban, s Hunttal vitázva úgy vélte, hogy az amerikai forradalomban (majd később is) az erőszaknak igenis igen nagy a jelentősége. Hiszen maga a bostoni „tea party” is ilyen akció volt. Mindez azonban alapos és konkrét vizsgálatot követel.

E vitához kapcsolódott azután Eric Foner, aki a kérdés belső tartalmi magját megragadva húzta alá: a forradalom eleve nem konszenzus jegyében zajlott le, hanem társadalmi változásokat kieroszakolva. A francia forradalom egy érdekes, s nálunk tudtommal alig megvilágított gondolati szálát világította meg a milánói Erica Joy Mannucci, aki a francia millenáris gondolkodókról emlékezett meg, főként arról a Saint Martinről, aki félreérthetetlenül utópista szocialista volt, a forradalom bekövetkezése után a forradalom mellé állt – de ugyanakkor vallásos volt, az egyházzal is kiegyezésre törekedett. Majd következett Ann Grieve minden vonatkozásban formabontó előadása: ő arról szólt, hogy a francia cukrászatba miként szült bele a forradalom és mind formailag, mind az ízek és szokások terén is milyen gyorsan milyen nagy változásokra került sor.

E második napon még egy harmadik témakör megvitatására is sor került: arra hogy a francia forradalomnak milyen volt az ikonográfiai, sőt az építészetben továbbélő tükröződése. A téma francia „felvezetője” M. Vovelle (Sorbonne) és Maurice Agulhon (Collège de France) volt – míg amerikai részről ismét Young „rögtönzött”, aláhúzva, hogy az amerikai szabadság nőalak (Marianne mása) mellett miként szerepelt sokszor egy munkás-férfialak is a rajzokon, hogyan jelent meg ekkor először a munkásmozgalmában tartósan továbbélő felemelt ökölbezárt félkar, és hogyan vált egy népdal, a Jankee Doodle valósággal a forradalom himnuszává. Mindezt olasz vonatkozásban Giuseppe Rupperatti turini professzor vázolta fel.

A konferencia harmadik napján tűzték napirendre azokat a referátumokat, amelyeket a következő főcím alatt vontak össze: „Visszapillantás: a forradalom mítosza.” E témakörben az első referátumot a kanadai John Crowley tartotta (Dalhousie, Nova Scotia) – aki a forradalom utáni remények című nagyobb szétküldött előadását végül is csak egyetlen témakörre szűkítette: a gazdasági vonatkozásokéra, pontosan arra, hogy a győztes, felszabadult Egyesült Államok gazdasági és kereskedelmi politikájában mennyire érvényesültek Adam Smith tanai. Mint ő aláhúzta: nagyon kevésbé – hiszen a klasszikus liberalizmus gazdaságpolitikája nem kedvezett volna a fiatalabb és gyengébb amerikai gazdaságnak, hiszen az a politikai forradalom ellenére külkereskedelmének oroszlanrészét változatlanul a volt elnyomóval, Nagy-Britanniával folytatta.

Egészen más oldalról közelített az „örökséghez” Bruce Laurie, az előkelő Massacusetts egyetem (USA) professzora – aki ugyancsak terjedelmes írásos elaborátumában hatalmas forrásanyag alapján azt dolgozta fel, hogy milyen volt annak idején a munkások és kisiparos kézművészek „viszonya” a forradalomhoz, ugyanezen rétegek miként emlékeztek még – és szorultak bizonyos fokig ki a forradalom örökségéből, miként következett be az ő köreikben a csalódás az 1820-as években. Ő mutatta ki, hogy Lafayette Washingtonba látogatásakor az ünnepi fogadtatáson e rétegek közül alig jelentek meg – ezzel szemben mind korábban, majd később a jacksoni korszakban az 1830-as években bekövetkezik a forradalmi tradíció újjá születése, de kifejezetten plebejus tarta-

lommal. Miként Laurie volt az, aki arról is megemlékezett, hogy az 1830–40-es években felerősödő, önállósuló munkástrend, amely együttjárt ebben az időben az új szakszervezetek kialakulásával a július 4-iki nemzeti ünnepeknek más tartalmat adott, majd később, az 1880-as évekre pontosan ezek az erők tették lehetővé, hogy a július 4-iki nemzeti ünnep mellett megszülessen szeptember 2., a Munka Ünnepe (Labour Day) – amelyet 1882-től tartanak meg. 3.

Laurie-t Eric Foner követte, aki saját témájában készített referátumot „a fekete amerikaiakról”, pontosabban arról, hogy milyen volt a feketék ideológiája a forradalom idején. Olyan kritikus kérdésekre hegyezte ki vizsgálatát, hogy miként is gondolkodtak a négerek, mi volt a véleményük a demokráciáról és a megszülető új államhatalomról. Persze Foner érzékeltette; sokszor analfabéta tömegekről van szó, akiknél éppen ezért a Bibliának és a bibliamagyarázatoknak igen nagy a szerepük, miként általában az énekeknek, sprituáléknak is – de mindebből messze nem az következett, hogy nem volt véleményük. Ellenkezőleg. S a politikai egyenlőségtől való megfosztásuk súlyos teherként volt az amerikai demokrácia későbbi fejlődésére, illetve fordítva, éppen ezen a vonalon vált el az amerikai radikális tradíció az általában vett demokratikustól.

Az amerikai előadókát érdekesen és kritikusan egészítette ki e témakör hivatalos, felkért kommentátora, az ír T. Riches (Ulster), aki szellemesen összegezte az összes amerikai előadót, hogy egyesek szerint a forradalom modellértékűen demokratikus, mások szerint faji szemléletű, s a rabszolgaságot elfogadóan antidemokratikus vonásoktól terhes, egyesek szerint vallásos, mások szerint nem, egyesek szerint forradalom, mások szerint nem – a maga részéről azonban éppen a pauperek hangja iránt érdeklődött, s azt tekintette jellegzetesnek, hogy ezek a saját hangjukon szólaltak meg, pontosan ebben látott összefüggést, hasonlóságot az egykori USA valósága és a 19. sz-i, sőt 20. sz-i Irország politikai és szociális valósága között.

Az ír kommentátor a tanácskozást félíg mintegy ismét vissza is vezette Európába. Az amerikai blokk után a következő előadások hangzottak még el: a brémai egyetem tanára, Dirk Hoerder általában a kelet-európai nemzetek problémáiról, a késői fejlődésről, a nemzetállam alakítás problémáiról és mindennek szociális összefüggéseiről beszélt; Larry Portis (Paris) a francia forradalom örökségéről beszélve ismét nagyon élesen állította szembe a kettőt, s ha egyes amerikaiak ezt a francia forradalom rovására tették meg – akkor ezt most ő fordítva úgy húzta meg, hogy az amerikai politikai, míg a francia társadalmi forradalmat hozott. Egyesek a megjelentek közül az amerikai forradalmat 1865-ig hosszabbították meg, Portis ezt 1848-ig tette meg a francia forradalom esetében, aláhúzva, hogy 1848 júniusa széttepte „azt a hallgatóságos szövetséget, amely 1789 óta egyesítette a középosztályokat és a munkásokat az arisztokráciával szemben”; L. Portis ezután részletesen elemezte az egyenlőség problémáit a francia forradalomban azt, hogy a passzív és aktív állampolgárjog, az ideológiák, a kor sajtójának nyelvezetében miként jelent meg, majd az egykori fékeket (az emlékeztető munkás-szakszervezetellenes Le Chapelier féle törvényt) megjelölve vitte tovább a küzdelem vonulatait, illetőleg tükröződésüket az 1830–40-es évekig.

A tükröződés és összefüggések sorában tartotta meg végül ugyancsak előre szétküldött előadását „a két kelet-európai”. Izabella Rusinowa (varsói egyetem) beszélt arról, hogy az amerikai alkotmány milyen befolyást gyakorolt az egykori lengyel politikai gondolkodásra – s ebben a vonatkozásban a politikailag nagyon is eltérő szemléletű lengyel korabeli orgánumok reagálásait, a lengyel rendi gyűlés politikusainak nyilatkozatait idézte – hogy azután ő is eljusson az 1831-es felkelés és az amerikai példa összefüggéséhez. E sorok írója a francia forradalom magyarországi hatásáról és a magyar történetírás tradíciójáról szólt. A Martinovics összeesküvés egyenes összefüggései mellett Vasvári és Petőfi idevágó sorairól, majd a Pulszky-Marczali „forradalom-képről” emlékezett meg – a historiográfiai körképet az 1930-as évek nagyon eltérő szemléletű soráig folytatva.

A konferencia érdemi összegező záróreferátum, előadás nélkül ért véget. A tanulságokat ki-ki eltérően értelmezhetette.

SVÁK GYULA

MOSZKÓVIA ÉS A NYUGAT

Magvető Kiadó 1988

Szvák Gyula 1988-ban megjelent könyve mintegy 10 év kutatómunkáját foglalja magában Oroszország XVI–XVII századi történelméről, melyben a központi helyet a már címben is említett Oroszország és Nyugat problematikája foglalja el.

A szerző a bevezetőben utal arra, hogy a Moszkvai-Oroszország (Moszkóvia) több szempontú vizsgálatát kívánja adni: az orosz historiográfiai áttekintés és Marx forráskritikai elemzése mellett egykorú nyugati forrásokat is vallatóra fogott. Mindezt alapnak szánja a következő nagy téma, I. Péter „modernizációjának” vizsgálatához.

Az első fejezet az orosz „hosszú” XVI. század fejlődéslogikáját vázolja fel. A fejezet címe F. Braudel és I. Wallerstein elméletére utal. I. Wallerstein Oroszországot a kialakuló világgazdaság „külső előterének” tekinti, mely értéktárgyak cseréjén alapuló kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn Európával. Feltételezhetően Svák Gyula ebből kiindulva egy új elméletet alkot az „orosz hosszú XVI. századról”. Oroszország történelmében is meghatározó jellegűnek tekinti az 1480–1613 közötti időszakot, melyet több történész az Európától való elkanyarodás idejének tekintett, ahová majd I. Péter tért vissza az „ablaknyitással”.

Kiindulópontnak az orosz polgári történetírás két fő alakjának (Sz. Szolovjov, V. Kljucsevszkij) megállapítását tekinti Svák Gyula, akik szerint a Moszkvai Fejedelemség rendkívül mostoha természeti körülmények között alakult ki, a világ egyik legszakibb birodalma volt. Ez a tény döntő gazdasági és társadalmi következményekkel járt együtt, amelyek a Nyugattól való lemaradáshoz vezettek. A XVI. század közepére „kettős hatalom” alakult ki Oroszországban: a nagyfejedelem (majd 1547-től a cár) korlátlan hatalma mellett a gyakorlati irányítás a Bojár дума kezében volt. A reális kompromisszum ellenére, jogi garanciák hiányában a társadalom kiszolgáltatottá vált az uralkodóval szemben. A Moszkvai Fejedelemség totális hatalomra és a szolgáló nemességre épülő katonai monarchiának nevezhető. A IV. Iván uralkodásából eredő („opricsnyina-reform”) gazdasági és társadalmi krízist az ún. zavaros évek (1584–1613) még jobban elmélyítették. Majd a Romanov-dinasztia trónralépése zökkenti vissza az orosz társadalmat a „korlátlan uralom kerékvágásába”.

A második fejezet „Moszkóvia és a Nyugat” címmel az I. Péter előtti nyugati hatásokat vizsgálja, melyhez a korabeli nyugati utazók leírásai is segítséget adtak.

Európa és Oroszország kapcsolatai a Kijevi Rusz idejére nyúlnak vissza, amely európai államnak számított: gazdasági és társadalmi fejlődése párhuzamosan haladt más európai állam fejlődésével. A köztük kialakult kereskedelmi, kulturális és dinasztikus kapcsolatokat a mongol hódítás szakította meg. Ehhez hozzájárult a római katolikus egyháztól egyre jobban elszakadó pravoszlávia is, amely a továbbiakban Oroszország elszigeteltségének ideológiai alapjává vált. Ettől kezdve a XV. század végéig Európa számára Moszkóvia mint egy „Óperencián túli” birodalom létezett. A XVI. század közepére az orosz állam ismét az európai politika tényezője lett a 25 éves livóniai háború következtében. IV. Iván Anglia felé kezdett orientálódni, de az angol-orosz kapcsolatok elég egyoldalúak voltak, főleg Angliának kedveztek és a cár személyes érdekei inspirálták. A tudatos Nyugat felé nyitás Boris Godunovnál és I. Áldmitrijnél jelentkezett és modernizációs szándékkal párosult. Ezeket a próbálkozásokat azonban akadályozta a pravoszláv egyház Nyugat-ill. idegen-ellenes fellépése.

Tanulságos lehet a történészek számára, hogy Nyugaton hogyan látták Oroszország helyzetét Európában. A korabeli utazók a kedvezőtlen földrajzi viszonyok ellenére az orosz földeket potenciálisan gazdagnak tekintették. Az orosz hatalmi struktúrát azonban elítélték, mert nyílt rabságban tartja alattvalóit, a cár hatalmát tirannikusnak nevezték. Az utazók többsége az orosz népet lekicsinlő jelzőkkel illették: tudatlanok, szolgálékúak, durvák...

A harmadik fejezet az orosz-szovjet történetírás koncepcióit vázolja fel az „orosz feudalizmusról”. A feudalizmus fogalmát hosszú ideig nem használták az orosz viszonyok jellemzésére. Az 1840-es években két történetfilozófiai irányzat alakult ki: a szlavofil és a nyugatos. Az előbbi az orosz fejlődéssel összeegyeztethetetlennek tartotta a nyugati utat, az utóbbi pedig a fennmaradás

érdekében a Nyugathoz való felzárkózást sürgette. Azt azonban mindkét tábor elismerte, hogy az orosz történelem addig egészen más utat járt be. A XIX. század végén P. Miljukov elismeri az orosz feudalizmus létét, de azt inkább az ázsiai formához közelíti, mint az európaihoz. Az orosz feudalizmus-elmélet megalkotójának N. Pavlov-Szilvánszkijt tekintik, aki azonban szétválasztja egymástól a gazdasági és politikai feudalizmus elméletét. Az ő hatására a XX. század 20-as éveiben az a törekvés jelenik meg, hogy kimutassák Oroszország és Nyugat-Európa azonos fejlődési vonalát. A jelenlegi kutatások felvázolása a szerző szerint még nehéznek és korainak tűnik.

A negyedik fejezetben Marx „orosz-kutatásával” foglalkozik Szvák Gyula. Marx a Kijevi Ruszt az orosz nemzettudat „Achilles-sarkának” nevezte (normann-antinormann elmélet). Az orosz területeknek tatárok által való elfoglalása következtében pedig nem beszél a termelési mód átalakulásáról, az ázsiai modell módosító hatásáról.

A szerző – aki korábbi tanulmányait gyűjtötte össze ebben a kötetben – érdeme, hogy Oroszország történetének éppen azt a szakaszát próbálja meg elhelyezni az európai történeti fejlődés folyamatában, amelyik a Nyugattól való elszakadás ill. elidegenedés idejének tekinthető. Elke-rüli ugyan, hogy állást foglaljon az „orosz feudalizmus” létével kapcsolatban, mégis tartalmas, sok-oldalú és összefüggő képet kapunk a tárgyalt és nálunk még oly ismeretlen korszakról.

Varga Beáta

T. E. B. HOWARTH

PROSPECT AND REALITY. GREAT BRITAIN 1945–1955.

LEHETŐSÉG ÉS VALÓSÁG, NAGY-BRITANNIA 1945–1955
London, 1989.

A második világháborút követően a Munkáspárt került hatalomra Nagy-Britanniában, a második világháború hőse, Winston Churchill és a konzervatív párt mély megdöbbenésére. Azóta is magyarázzák e választás hátterét emlékirók – résztvevők, újságírók, közgazdászok és történészek. A válaszok többsége arra utal, hogy a Labour párt tudott kielégítő alternatívát nyújtani materiálisan és ideológiailag a második világháborúból visszatért hősöknek, katonáknak és családtagjaiknak. A háborús tapasztalatok a hadseregen kívül is sok angolt erősítettek meg abban az elhatározásban, hogy nem akarta viszontlátni az 1930-as évek Angliáját. A szerző szerint a *Picture Post* nevezetű, igen népszerű radikális lap is nagymértékben járult hozzá ehhez az elhatározáshoz. A választópolgárok jórésze hitt abban, hogy a társadalmuk jólétéhez inkább hozzásegít egy olyan társadalom, amely nem a magántulajdonon alapszik.

Howarth könyve egyszersmind politikai- és társadalomtörténet. Érdeme, hogy Stafford Cripps gazdaságelméletével és gyakorlati kivitelezésével fontosságának megfelelő mértékben foglalkozik: három esztendőn keresztül sikerült meggyőzni a népet, hogy bérköveteléseik megfelelő teljesítmény nélkül csak romláshoz vezethetnek. Először meg kell teremteni a gazdagságot, csak azután lehet elosztani.

A könyv tele van humorral és a mindennapi élet – jegyrendszer, a ruházkodás, étkezési szokások – az akkori mentalitás leírásával. Tanulságos olvasmány.

P. KENNEDY

**A NAGYHATALMAK KIALAKULÁSA ÉS HANYATLÁSA:
GAZDASÁGI VÁLTOZÁS ÉS KATONAI KONFLIKTUS 1500 ÉS 2000 KÖZÖTT**

*THE RISE AND FALL OF THE GREAT POWERS: ECONOMIC CHANGE AND
MILITARY CONFLICT FROM 1500 TO 2000, London, 1988.*

Paul Kennedy az USA Yale angol professzora terjedelmes, nem könnyen olvasható történeti munkája Amerika-szerte óriási figyelmet keltett, az ország második legolvasottabb könyve lett (540 szöveg + 80 jegyzetoldal). Szerzőjét állandóan ostromolja a rádió, televízió és sajtó interjúért s egyetemek, különféle társadalmi szervezetek hívják meg előadásokra.

A témát a szerző hat esztendeig kutatta és írta. Célja az volt, hogy feleletet adjon a következő kérdésre: a vezető országok politikai és katonai helyzete mennyire függött a gazdasági hatékonyságtól, amikor hatalmuk emelkedőben és amikor hanyatlóban volt. A szerző másik lényeges kérdése pedig az, hogy mennyiben határozták meg az elmúlt századok nagy szövetséges háborúit az egyes, a szövetségben levő államok termelőerői.

Természetes, hogy ezek a kérdések igen lényegesek mind a hadtörténeteszek, mind a gazdaságtörténeteszek számára. Senki sem látta azonban előre: mennyire lényegesek lesznek az amerikai demokrata és republikánus üzletemberek és politikusok számára.

A könyvben feltett kérdésekre az a szerző válasza, hogy a nagyhatalmak úgy fejlődtek, hogy termelési kapacitásukat, anyagi alapjukat szélesítették és egyre többet áldoztak katonai védelmi célokra, hogy távol tartsák vagy legyőzzék ellenfeleiket. Ezt a védelmi feladatot annál jobban el tudják látni az államok, minél akadálytalanabbul fejlődött hazai gazdaságuk. Viszont, ha a hazai gazdaság telített, fejlődése lelassul, egyre nehezebbé válik a maga elé tűzött kiterjedt katonai és stratégiai feladatainak a teljesítése, – főleg az újabb és agresszívabb ellenfelekkel szemben. Erre a kihívásra a hatalom úgy válaszol – amit a szerző birodalmi túlfeszítésnek nevez –, hogy egyre nagyobb a szakadék a hatalom világérdekei, kötelezettségei és a saját lehetőségei között. Ezt a dilemmát megkönnyítheti pl. okos diplomácia, amely csökkentheti a lehetséges ellenség számát és rábeszélhet egy sor barátot és szövetségest, hogy a terhek egy részét vállalják magukra. (Ez történt a terjeszkedő Angliával a századfordulón.) Segíthetnek pénzügyi intézkedések is: pl. a Viktória korabeli Angliában igyekeztek a költségvetést egyensúlyban tartani és így – még háború idején is – magas hitelképességüket fenntartani. De ronthatnak is a helyzetükön pénzügyi kapkodással, növelve nemzeti adósságukat, ahogy gyakran a Habsburgok Spanyolországban vagy a Bourbonok Franciaországban tették. Nagyhatalmak gyakran úgy jutnak válságos helyzetbe – s ez történetileg a leggyakoribb –, hogy egyre többet és többet áldoznak katonai célokra és elmulasztják felújítani nemzeti erejük alapját képező hazai forrásait. (produktív gyárak, jól képzett lakosság, elegendő mérnök, tudós, technikus.) Egy katonai hatalmat végső soron a gazdasági erő tart fenn. Ha ez utóbbi összeomlik, az maga után vonja az előbbi összeomlást is.

Ezt a gondolatmenetet sok amerikai bankár, szenátor, újságíró, tábornok úgy olvasta, mint ha saját országuk problematikáját tükrözné. Amerika ugyanis egy olyan jelenkori nagyhatalom, amelynek gazdasága lefelé halad: a világtermelésben részvételi hányada folyamatosan esik, ipari bázisa előregedik, iskolarendszere nem képez elég mérnököket, tudóst, túltermeli az ügyvédekét és az orvosokat; nagyvárosainak társadalmi problémái sokasodnak, s hét esztendő alatt a világ legnagyobb hitelezőjéből a világ legeladósodottabb állama lett.

Kennedy könyve nemcsak a múltat, hanem a jelent is segíti feltérképezni, s ezért a jövő felé mutat.

F. M. L. THOMPSON

THE RISE OF RESPECTABLE SOCIETY: A SOCIAL HISTORY OF VICTORIAN
BRITAIN, 1830–1900. London, 1988.

EGY TISZTELETREMÉLTÓ TÁRSADALOM KIALAKULÁSA:
A VIKTORIÁNUS ANGLIA TÁRSADALOMTÖRTÉNETE, 1830–1900.

A könyv a viktoriánus angol társadalomnak (1830–1900) a korábbiaknál szélesebb körű, modernebb leírása jelentős gazdaság- és társadalomtörténeti tollából. F. M. L. Thompson fő célkitűzése az, hogy kimutassa: hogyan fejlődött ki a múlt században egy „tiszteletreméltó társadalom”. G. M. Young: *Portrait of an Age* (Egy korszak portréja) és G. D. H. Cole: *Common People* (Köznép) című, egy félévszázaddal korábban megjelent hasonló tárgyú műveinek tárgykörét Thompson kiterjeszti annyira, amennyire a társadalomtörténet a források elérhetőségénél fogva lehetővé teszi. A fő – nyomon követhető – területek: házasság, család, gyermekkor, az otthon, a munka, a szórakozás a korábbiakban nem érvényesültek annyira, mint Thompson könyvében. Thompson műve e korszakról – angol nyelvterületen – az első nagygényű eredménye az első sorban francia társadalomtörténészek által kezdeményezett életmód-kutatásnak.

Thompson a viktoriánus társadalmat minden szinten igyekszik bemutatni az említett tárgykörökben, – osztályok, osztálytöredékek, rétegek, csoportok szerint: hogyan éltek, viselkedtek, dolgoztak, szórakoztak a különböző neveltetésű, műveltségű, osztályú, gazdasági háttérű emberek Angliában, hogyan változott a korábban tiszteletlen társadalom, önmagát becsülő, tekintélytartó társadalommá.

A szerzőnek két problémával kellett megbirkóznia. Az egyik a tisztelteméltóság, önbecsülés meghatározásából ered. Ami tisztelteméltóság vagy annak hiánya – erkölcsben, szokásban, gyakorlatban – az osztályok, csoportok, rétegek, egyének szerint változó. A másik a források elérhetősége. Köztudott, hogy a viktoriánus Anglia irodalmát, művészetét vékony réteg gyakorolta és élvezte. De sok olyan munkás is volt, akiben mindezekre megvolt az igény, ám nyomát a kutató főleg csak a korszak radikális sajtójában és memoáriródlalmában találhatja meg. Hogy hogyan szórakoztak és, hogyan díszítették lakásaikat, miről beszélgettek, mi formálta erkölcsüket, tradícióikat – mindez szélesebben nyomon követhető a középosztálytól felfelé eső társadalmi rétegekre vonatkozó és általuk írott feljegyzésekben, munkákban, bár feltűnően sok a munkásságra vonatkozó, általuk írott és kiadott anyag is (hogy csak a chartista irodalomra, sajtóra utaljunk). A szerző témaválasztása és feldolgozása tehát nem volt áthatolhatatlan úr. S a könyv bizonyítja, hogy az átlagon felüli szorgalmú és tehetséges szerző a kérdést színvonalasan válaszolta meg.

R. SHEPERD:

A CLASS DIVIDED: APPEASEMENT AND THE ROAD TO MUNICH

London, 1988.

A MEGOSZTOTT OSZTÁLY: BÉKÉLTETÉS ÉS A MÜNCHENHEZ VEZETŐ ÚT.

Sheperd témaválasztása és feldolgozása jelentős. Könyve bizonyíték arra, hogy az 1938-as müncheni válsághoz vezető angol politika a régi ellentétek lecsapódásából fakad. Az Anglián belüli politikai ellentétek nemcsak a külpolitika menetére és megítélésére korlátozódtak, hanem az ország vezetésében, társadalmi struktúrájában, gazdasági életében kifejeződtek. Az ellentétek a konzervatív és munkáspárti nézetek között jegecesedtek ki. Még Stafford Cripps is így fogalmazott 1936-ban: ha Németország legyőzi háborúban Angliát, ez nagy szerencsétlenség lenne a kapitalisták, de nem a munkásság számára. 1938-ban a konzervatív Harold Nicolson ezt mondta: Osztályérdekeink, mind angol, mind német részről áttörnek nemzeti érdekeinken és ugyanezen év végén ő idézte három fiatal tory főúr nézetét: Inkább üdvözlőnék Hitlert Londonban, mint kormányon látnák a szocialista kormányt. (Ugyanez történt L. Blummal Franciaországban.)

E könyv olvasása után jobban megérthető a Munkáspárt korabeli dilemmája: a náci veszély miatt hagyják, hogy az „osztályellenesség” felfegyverezze Angliát. Az ú.n. Nemzeti Kormány, a konzervatívok is, dilemma előtt álltak, ők ellenezték Chamberlain békéltető politikáját. Sheperd adatokat sorakoztat fel Chamberlain tűrőképességére és gorombaságaira, ami a Downing Street 10-ben „uralkodott:” a BBC-t és a sajtót eredményesen manipulálta; egy lázadó tory képviselő telefonját lehallgatták; Chamberlain maga utasította az akkori Whitehall bírálójának, Sir Robert Vansittart-nak figyeltetését a biztonsági szervek által. Chamberlain hordta le Lord Woolton-t is (ő majd 1940 áprilisában lesz élelmezésügyi miniszter), amiért az Anschluss után kirekesztette üzlethálózatából a német cikkeket, azzal az indokkal, hogy hogyan merészelt beavatkozni az ország külügyeinek irányításába.

Sok – Sheperd által közzétett – anyagot meg lehet találni három más korábbi műben (R. Griffith: *Fellow Travellers of the Right*; N. Thompson: *The Anti-Appeasers* és M. Cowling: *The Impact of Hitler.*), de Sheperd érdeme, hogy témaválasztásának fontosságát vitathatatlaná emelte.

H. Haraszti Éva

A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÜLFÖLDI VISSZHANGJA, 1985–1986.

Historiográfia

[Dolghin, Florentina] *KÖPECZI, BÉLA*: Interesul pentru istorie – o problemă de masă (A történelem iránti érdeklődés – a hétköznapiok kérdése.) – *Magazin istoric*, 1985. április, 30. p. Bukarest.

A XV. Nemzetközi Történetzkongresszus alkalmával, 1980-ban Bukarestben Köpeczi Béla, a MTA főtitkára, művelődési miniszter a *Magazin Istoric* szerkesztőségében választott a neki feltett kérdésekre. Ebben első sorban saját kutatásáról számolt be és a nemzeti és egyetemes történelem közötti kapcsolatokkal foglalkozott, illetve megválaszolta azt a kérdést, hogy a közvéleményben miért olyan nagy az érdeklődés a történelem iránt.

PAPP, N. G.: The Paradox of Recent Hungarian Historiography: The Limits of Revision (A legújabb magyar historiográfia paradoxonja: a revízió korlátai). – *East European Quarterly* 20. 1986:2. 229–246.

A tanulmány a felszabadulást követő évtized korszakáról nyilvánosságra hozott jelenkori magyar történettudományi megközelítéseket elemzi.

Nemzetközi kongresszusok, konferenciák

JANDRIĆ, Berislav: XVII međunarodni kulturnohistorijski simpozij „Mogersdorf 1985” (XVII. Nemzetközi kultúrtörténeti szimpozium „Mogersdorf 1985”). – *Časopis za suvremenu povijest* 17. 1985: 2. 153–154.

A szimpozium Kőszegen volt 1985. január 1–6. Témája az állam és a társadalom a pannon térségben a két világháború között. A bevezető előadást Ránki György tartotta a modern állam szerepének változásáról.

Konstruktív vita csak Plečas referátuma után alakult ki. Témája: a JKP szerepe a két világháború között és Tito tevékenysége.

Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Publié par Péter Király. Bp. 1983. Akadémiai K. 504. – *Ism.*: Kutil, J., – *Časopis matice moravské* (Brno) 104, 1985: 1–2. sz. 149–151.

Az Egyetemi Nyomda megalakulása 400. és Nagyszombatról Budára történő költöztetése 200. évfordulója alkalmából Budapesten rendezett nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kötet tartalmi bemutatása. – A recenzor a legértékesebb tanulmányoknak a nyomda történetét, működését elemző tanulmányokat, illetve a nyomda kiadványairól készült többnyelvű bibliográfiai összeállítást tekinti.

Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du 5-ième Colloque de Mátrafüred, 1981. Ilona Kovács, Bp. Akad. K. – Paris, Edition du CNRS, 1984. 412. (A felvilágosodás Magyarországon, Közép- és Kelet-Európában). – *Ism.*: Fridrun Rinner (Innsbruck) – *Südostforschungen*, 1986. 280–286.

Georges Gusdorf a felvilágosodás embertípusát vizsgálta (egyik fő jellemzője az Istentől való eltávolodás). A hozzászólások a jellemző tulajdonságokat emelték ki: racionalizmus, hit az értelemben, empirizmus, kritikai szellem, szisztematikus kételkedés, a társadalom, a tudomány és az ember megjavítására szolgáló elkötelezettség, erős, de ellenőrzött szenzibilitás, az oktatás uralkodó jelentősége, az ember megreformálásának szándéka, a tolerancia, és a fanatizmus elutasítása.

Kosáry Domokos A felvilágosodás-kori oktatás Közép- és Kelet-Európában, Benda Kálmán A felvilágosult állam iskolapolitikája címmel tartott előadást. Zárószavában Köpeczi hangsúlyozta, hogy nem elég néhány nagy gondolkodó, filozófus és tudós gondolatainak vizsgálata, hanem figyelembe kell venni a kommunikáció csatornáit, az oktatásügyet, a sajtót, a kiadókat és az ideológiai intézményeket: az egyházat és az államot is.

Maria Theresia als Königin von Ungarn. Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte. X. Band. Herausgegeben von Gerda Mraz. Eisenstadt, 1984. 409. – *Ism.*: Kowalská, E. – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986: 4. 619–620.

A magyar előadók közül Wellmann Imre két előadására (a korabeli mezőgazdaság fejlődése, valamint a mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelem) hívja fel a fi-

gyelmet. Érdekesnek és értékesnek tartja Heckenast Gusztávnak a szlovákiai városok gazdasági fejlődésével foglalkozó előadását is.

Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (A berlini kongresszus. A nagyhatalmak politikája és a modernizáció problémái Dél-Kelet-Európában a 19. század második felében). – Kiadta: Ralp Melville, Hans-Jürgen Schröder, Wiesbaden, Steiner Verl. 1982, 539. – *Ism.*: Helmut Sundhausen (München). Südostforschungen, 1985. 273–275.

Az 1978-ban tartott mainzi konferencia 33 átdolgozott referátumát közli két bevetőre (Lothar Gall: Az európai hatalmak és a Balkán a 19. században, és Ránki György: A gazdasági fejlődés a Balkánon. A nyugati ipari forradalom első hatásai), valamint hét tematikus csoportra tagolva. Nemcsak a centrum szempontjából vizsgálták a térséget, hanem a periféria szemszögéből is, ami fontos előfeltétele a nagyhatalmakra és a fejlett országokra összpontosító „Európa” fogalom meghaladásának.

Současný stav a úkoly československé hungaristiky. (Materialy I. československého hungaristického sympózia.) (A csehszlovák hungarisztika helyzete és feladatai. – Az első csehszlovák hungarisztikai szimpózium anyaga.) Brno, 1985. FF UJEP, 357. – *Ism.*: Holec, R. – Historický časopis (Bratislava), 34, 1986: 3. 434–437.

A Brnóban, 1978 októberében megtartott I. országos szimpóziumon elhangzott előadásokat tartalmazza a 7 éves késéssel megjelent kötet. A recenzor az olvasót a kötet történelmi tárgyú előadásaival ismerteti meg. (Ezenkívül irodalomtörténeti és nyelvtudományi szekcióban folyt tanácskozás.) A tanácskozáson a magyar történészeket Niederhauser Emil képviselte, aki az 1848 előtti magyar nemzeti mozgalomról és a nemzeti ideológia alakulásáról tartott előadást. A tanácskozás jól illusztrálja a csehszlovák hungarisztikának a 60-as és 70-es években elért eredményeit, amelyek az egész magyar történelmet érintik, a honfoglalástól napjainkig. A résztvevők megállapították, hogy Magyarország története feldolgozása Csehszlovákiában új fázisba lépett. A munkálatokat F. Hejl vezeti.

Slovenský ľud po rozpade Velkomoravskej ríše (Szlovák nép a Nagymorva Birodalom szétesése után). Historické štúdie XXVII/2. Bratislava, 1984. 118. – *Ism.*: L. Sultiková. – Časopis matice moravské (Brno) 104, 1985: 1–2. 116.

Az 1981. szeptember 15–16-án Veszprém-ben tartott csehszlovák-magyar történész vegyesbizottság tudományos tanácskozásán elhangzott szlovák előadásokat, hozzászólásokat tartalmazó tanulmánykötet külön száma. A recenzor ezek annotált ismertetését adja. Az előadások a 9–11. századi történeti eseményeket, problémákat elemzik, így érintik a magyar kora-középkori történelem alapvető kérdéseit is.

MATULA, V.: XVIII. zasadnutie Československo-maďarskej historickej komisie. (A Csehszlovák-magyar történész vegyesbizottság XVIII. ülészeke.) – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986: 2. 305–307.

A csehszlovák-magyar történész vegyesbizottság 1985 őszén megtartott ülése a bizottság megalakulásának 25. évfordulója alkalmából. Értékeltek a negyedszázad alatt elért eredményeket, vázolták a legközelebbi évek feladatait, jubileumi kitüntetésekkel adták át. A magyarok részéről Bél Mátyás érdmet kapott Niederhauser Emil, Ádám Magda és Varga János. A 18. ülészeke témája: A szocialista forradalom és a szocializmus építése Csehszlovákiában és Magyarországon. A magyarok közül Orbán Sándor, Vida István és Kővágó László tartott előadást. A legnagyobb érdeklődést és vitát a nemzeti-ségi kérdéseket tárgyaló előadások és hozzászólások váltották ki.

KUCERA, M.: Konferencia o Trnavskej Univerzite (A Nagyszombati Egyetemről rendezett konferencia). – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986: 2. 301–305.

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Történelmi Társulat, Nagyszombat Városi Tanácsa, Nemzeti Frontja rendezésében Nagyszombaton 1985. november 12–14-én az egyetem alapításának 350. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozásról, az elhangzott előadásokról és hozzászólásokról ad részletes beszámolót.

Ismertetések

Magyarország története I/1–2. köt. (Előzmények és a magyar történet 1242-ig.) Főszerk.:

Székely György. Szerk.: Bartha Antal. Bp. 1984. Akadémiai K. 1812. – *Ism.*: Marsina, Richard – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986 : 4. 594–602.

A magyar szakirodalom egyik legjobb ismerője – a kritikai észrevételek ellenére is – elismerő, elvi és módszertani szempontból tárgyilagos ismertetést készített.

A szlovák történetírást főleg az érdekli, hogy Szlovákia és a szlovákok történetét közvetlenül érintő fejezetek feldolgozása során a mai magyar történetírásnak sikerült-e a magyar historiográfiában hagyományos nézetekkel és véleményekkel megbirkózni. Véleménye szerint már a 10. századtól lehetett volna elemezni részletesebben a Magyarországon élő nem-magyar népek történetét. A történelmi Magyarország történetét lehetetlen ma már a környező államok nemzeti történetírása legújabb eredményeinek figyelembevétele és alapos ismerete nélkül megírni.

Ezután fejezetenként részletes tartalmi ismertetést ad a kötetről. Főleg Györfy György és Kristó Gyula fejezeteit bírálta. Megállapítja, hogy még mindig úgy tűnik: a magyar történetírás nem eléggé értékeli a szlávoknak a magyar állam történetében játszott szerepét. A „magyar” szlávok jelentős mértékben járultak hozzá a gazdasági fejlődéshez, s ezzel együtt az ország felvirágzásához. Marsina szerint ennek az elismerése egyáltalán nem kisebbítené azt, hogy a magyar népe, ill. magyar uralkodó osztályé volt itt a hegemon szerep.

RÁNKI, György: Hungarian history – World history. Budapest, 1984. Akadémiai K. 315. (Indiana University studies on Hungary, 1.) – *Ism.*: Gransztói György. – *Annales ESC* 41. 1986 : 5. 1012–1013.

A nézetkülönbségek ellenére a szerzők a Közép-európai történetírás hagyományaihoz igazodnak. Sinor Dénes a török és finnugor eredet kérdésében a kettős honfoglalás elméletét fogadja el. A tanulmányok nagyobb része a Habsburgok és a magyarok kapcsolatával foglalkozik. Így Köpeczi Béla a Thököly-felkelés külföldi megítélésével. Hans Haselsteiner a jozefinizmust, mint a magyar állam és a dinasztia közötti konszenzus egyik fajtáját elemzi. Péter László bemutatja, hogy 1867 után, a századfordulón éppen Magyarország lett a bomlás egyik legfőbb elősegítő-

je. Hanák Péter a Prága-Bécs-Budapest háromszög kulturális különbségeit elemzi. Megjegyzései közül néhányat L. Deme és Scott Eddie vitat. A két világháború közötti időszakra vonatkozóan Magyarország és a Harmadik Birodalom kapcsolatát Ránki György elemezte. Gosztonyi Péter hangsúlyozta, hogy Magyarország képtelen lett volna elhagyni náci szövetségését. Hadserege felkészületlen volt erre, a szélsőjobboldalt Németország tudatosan erősítette. Ránki Horthy kiugrási kísérletével kapcsolatban hangsúlyozta Magyarország rossz kapcsolatát a szomszédos országokkal. Magyarország semmiféle területi nyereséget sem remélhetett a németektől való elfordulásával. Ránki aláhúzta a társadalmi tényezők szerepét. T. Sakmyster Sztójay tevékenységét vázolta fel. S. D. Kertész a két világháború közötti Magyarország gazdasági és társadalmi problémáit „geopolitikai” összefüggéseiben vizsgálta.

– *Ism.*: Holm Sundhausen (München) – *Südstudien*, 1986. 341–343.

A kötet az 1981-es első nemzetközi szimpózium anyagát közli. Három fő témakör állt a rendezvény középpontjában: 1. A magyar történelem török korszaka (a 16. sz. közepétől a 17. sz. végéig); 2. a Habsburg korszak, különös tekintettel a józsefi időszakra, az 1848–49-es forradalomra és a dualizmus korára; 3. a tiranoni Magyarország a nemzetiszocialista hegemonia szorításában. A 17 tanulmány egyenletesen oszlik meg e három témakörben. Nem az eddigi kutatási eredmények bemutatása és összefoglalása történt, hanem a magyar történelem vitatott kérdéseinek kritikus és igen nyílt vizsgálata, ami a kötetet igazán olvasásra érdemessé teszi. Sundhausen megállapítja, hogy a magyar történetírást és a Magyarországról szóló történetírást már évek óta a kliséktől és sztereotípiáktól való megszabadulás kísérlete jellemzi. A rendezvény sikeres, sok más konferenciától különbözik, és csak kívánni lehet, hogy így folytatódjon.

HOENSCH, Jörg K.: Geschichte Ungarns 1867–1983. (Magyarország története 1867-től 1983-ig.) Stuttgart, 1984. Kohlhammer, 287. – *Ism.*: Holger Fischer (Hamburg) – *Südstudien*, Band XLIV, 1985. 318–320.

A történeti korszakokat egyenletesen tárgyalja, csak néhány helyen vannak aránytalanságok; így például az 56-os eseményeknek és Mindszenty bíboros sorsának – 4 oldalt szentel. Különösen jó a bonyolult magyar pártviszonyok és a társadalmi-szociális problémák bemutatása. Pontosan és világosan kidolgozta a nemzeti kérdést, a Monarchia felbomlását, valamint az azt követő revíziós politikát; a kiegyezés okait és feltételeit, a Tanácsköztársaságot, és a Rákosi-rendszert. (I. politika, gazdaság, társadalom, kultúra, igazságszolgáltatás, stb.). Nagy érdeklődésre tarthatnak számot a magyar antiszemitizmus gyökereit és a magyar zsidósággal kapcsolatos politikát tárgyaló fejtegetései. Hiányolja a kultúrtörténetet; vitatja azt, hogy a magyar történetírás 70-es és 80-as éveinek eredményeit figyelmen kívül hagyva, a dualizmust osztrák gazdasági kizsákmányolásként tárja elénk. Az 1945-től 1948-ig tartó időszakban túlhangsúlyozza a kommunista párt szerepét, azt a látszatot keltve, mintha már 1945-től az lett volna a társadalom vezető ereje. A 68-as gazdasági mechanizmus (mint szocialista piacgazdaság, szabad árképzéssel) jellemzése nem fogadható el, mivel az árképzés továbbra is központilag irányított. Még néhány kisebb pontatlanságot említ, elégedetlen a nehézkes stílussal és az apróbetűs nyomtatással. Elterjedésének legnagyobb akadályát a magas árban látja (64 DM). Emellett hiányolja még a tudományos apparátust és gyengének találja a bibliográfiát. Mindezzel együtt ez idő szerint ezt tartja a legjobb német nyelvű munkának Magyarország legújabbkori történetét illetően.

DOOR, Rochus: *Neueste Geschichte Ungarns. Von 1917 bis zur Gegenwart* (Magyarország legújabbkori története 1917-től a jelenkorig). Berlin, 1981. 270. – *Ism.*: Gerhard Seewan (München) – *Südostforschungen*, Band XLIV, 1985. 323–324.

Bírálja a magyar történelemmel kapcsolatos összefüggések leegyszerűsítését. A haladóknak gondolt történelmi folyamatot így módon visszatekintésből átértelmezi, mégpedig az „előrehaladás” azóta elért magaslatának látószögéből. Magyarország itt e történelmi folyamat tetszőleges – bár konkrét – példagyűjteményeként szerepel. Jellemző e munka mondanivalójára és stílusára, hogy

konceptiója a tény- és névanyag kicserélésével más szocialista testvérországok legújabbkori történetének ábrázolására is fáradtság nélkül átírható lenne. Az a mód, ahogyan itt a tényeket ismertetik, átértelmezik, elhagyják, eltorzítják, vagy különböző ideológiaiilag meghatározott klisé-elképzelések fiókjaiba teszik, egy olyan torz tükröt hoz létre, melyben inkább az NDK történetírás 70-es évekbeli képét ismerhetjük fel. A forradalom-ellenforradalom primitív ellentétpárja válik az ábrázolás uralkodó elemévé, amely jellemzően majdnem kizárólag az 50-es és 60-as évek eleji magyar történetírás eredményein alapul, amely azóta sokkal árnyaltabbá vált, kérdésfelvetéseit kikerüli, koncepcionálisan tudomást nem vesz róluk. A szövegből vett példákon ábrázolja a könyv egyszerű, mondhatni primitív célját, hogy „Magyarország legújabbkori történetének” példagyűjteményén keresztül az azonos eredetű történetfelfogást és politikai gyakorlatot kölcsönösen egymásból levezesse és azzal igazolja is.

HELLER, Ágnes: *Teorija istorije* (A történelem teóriája). Beograd, 1984. 444. – *Ism.*: Kasić, Biljana – *Časopis za suvremenu povijest* 17. 1985 : 3. 167–173.

A recenzor Heller Á. „A Theory of History” c. művének szerb-horvát nyelvű fordítását üdvözlö, tartalmi kivonatot ad. Heller új lehetőségeket nyújt a történettudománynak azzal, hogy a múltat a jövőről szóló tervnek tekinti; a múltat, jelent, jövőt egységben vizsgálja a társadalmi funkciók tekintetében. Marx és Lukács fogalomrendszerével dolgozik.

GYÖRFFY, György: *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 186. Bp. 1984. 331. – *Ism.*: Marsina, R. – *Historicky časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 309–311.

A recenzor – a középkorkutatás elismert szlovák szakértője – a monográfia azon részeit, következtetéseit emeli ki, amelyekkel nem ért egyet, s úgy véli, ha a szerző nemcsak az általa részben ismert források adataiból indul ki, hanem valamennyi meglevő forrást párhuzamosan figyelembe vesz, akkor a könyv, amely elsősorban a külföldi érdeklődők informálását szolgálja, sokkal

értékesebb és hasznosabb volna. – Informatívnak és érdekesnek tekinti az egyes fejezetekhez csatolt annotált bibliográfiát, valamint az alapvető fogalmak tudományos-történeti meghatározását. A könyv nagy hibája, hogy nem jelzi: a Duna-medencét elfoglaló magyarok beleütköztek-e az ott élő lakosság ellenállásába. A recenzor meglehetősen tartja, hogy a szerző úgy ír a magyarok honfoglalásáról, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja az itt élő, itt talált lakosság életét, magatartását. A honfoglalás és a kalandozások története elemzéséből a recenzor szerint egyáltalán nem derül ki, hogy annak idején Géza fejedelmet a keresztény térítés, vagy a hatalmi törekvések motiválták-e.

Véleménye szerint az állattenyésztés és a mezőgazdaság tárgyalásánál jobban ki kellett volna emelni a szláv lakosság szerepét, sőt a Duna-medencében élő szlávok magyarokra gyakorolt hatásának hangsúlyozása joggal elvárható lett volna. A szlovák nemzetiség kialakulását csak jóval későbbi századokba (14–15. sz.) helyezi.

A recenzor kiemeli, hogy a szerző több évtizedes kutatásainak az eredményét összegzi és helyesen figyelmeztet számos olyan tényre és összefüggésre, amely a korabeli magyar társadalomra vonatkozó ismeretek kritikai elemzését, valóban tudományos összegzését adja.

MORAVCSIK, Gyula: Az Árpád-házi magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. Akadémiai K. 364. – *Ism.*: Armin Hetzer (Bremen) – Südostforschungen, 1985. Band XLIV. 346–347.

Kitér a bizánci források értelmezésének nehézségeire. Példásnak tartja az Akadémia közreműködését a kiadás előkészítésében, mivel az összeállítók minden szövegrészt bevezetővel láttak el, amely tájékoztatást ad a szerzőről és a keletkezés körülményeiről. Ugyanebben megtalálható még az eddigi nyomtatások, kéziratok és a szakirodalom jegyzéke. A szövegváltozatok a lap alján olvashatók; a magyar fordítás alatt a megértést megkönnyítő megjegyzések szerepelnek.

GEDAI, István: A magyar pénzverés kezdete. Bp. 1986. Akadémiai K. 135. – *Ism.*: (M.) – Historický časopis 34, 1986 : 6. 925–926.

Az I. István korabeli (997–1038) pénzverés történetével foglalkozó munkát, mivel az a

legújabb kutatások eredményének összegzésére vállalkozott, a recenzor pozitívan értékeli. A szerző által adott új szintetikus képet – több helyen az eddigi nézetektől eltérő álláspontra helyezkedik – a jövőben elvégzendő kutatásoknak kell alátámasztaniuk és megerősíteniük.

Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen. 1235–1250. (A tatárjárás. Szemtanúk és kortársak híradásai. 1235–1250.) Fordítás, bevezetés és magyarázat: Hansgerd Göckerjan és James R. Sweeney. Graz-Wien-Köln, 1985. Styria Verlag. 335. – *Ism.*: György Györffy (Budapest) Südostforschungen, 1986. 343–344.

A kötet nemcsak szövegeket tartalmaz, hanem egy általános bevezetőt, valamint az egyes szerzők munkáihoz részletes ismereteket és nem utolsósorban alapos szakmai tudásról tanúskodó magyarázatokat. A munka e témában hiányt pótló. Kiemeli Göckerjan bevezetését a sztyepppei népek vándorlásairól és birodalomalapításáról. A munka rokon a recensens közreműködésével kiadott gyűjteménnyel (A tatárjárás emlékezete, Bp. 1981.), de sok, ott publikált forrást elhagy. Az irodalomjegyzékből hiányolja Györffy György: Napkelet felfedezése (Bp. 1965.) és Ligeti Lajos: Johannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás (MTA I. Oszt. Közl. 32. 1981. 119–137.) tanulmányait. Apró hiányosságoktól eltekintve a tatárjárással foglalkozó nyugati irodalom igazán sokat nyer ezzel a kötettel.

MÁLYUSZ, Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Budapest, 1984. Gondolat K. 338. – *Ism.*: G. S. – Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 1984. 40. Jg. 2 Heft, 741–742.

Részletes képet ad az utolsó Luxemburg uralkodóról. Külpolitikai téren területi veszteségek, belpolitikai vonalon a nemességgel való ellentétek kísérnek végig; külön értékes fejezet foglalkozik a társadalmi rétegződéssel és a kor kultúrájával. A könyvhöz csatolt, nagy forrásismeretre valló mellékletek között a bibliográfia a nyugati történészek által részben még tudomásul sem vett, széles körű kutatómunkáról ad tájékoztatást. Sajnos, hogy a nyelvi korlátok miatt ez a kevesek számára hozzáférhető.

ZOLNAY, László: A középkori Esztergom. Bp. 1983. Gondolat K. 265. — *Ism.*: Thomas von Bogyay (München) — *Südostforschungen*, 1986. 370–372.

Öt szakaszra tagolva a munka különösen gazdag, az Árpád-kortól az 1543-as török hódításig a város és szélesebb környezete történetét illetően a teljességre való törekvés igénye tükröződik. Sokoldalúan dolgozva fel a témát, de az adatok tömegében időnként elavult nézeteket és pontatlan megfogalmazásokat is találunk. Például Heinrich Keller és Váczy Péter vizsgálatai óta tudjuk, hogy az avar birodalmat nem Nagy Károly, hanem sokkal inkább a bolgárok semmisítették meg. A bibliográfia három és fél oldalas, de több művet hiányolhatunk belőle, melyeket a szövegben idéz a szerző. Tanulságos munka, szemléletes képet ad egy középkori város életéről és környezetéről. Aki viszont a székesegyházról vagy a királyi palotáról szeretne informálódni, az Marosi Ernő könyvét (*Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. . .) üsse fel.

ACKERL, Isabella: König Mathias Corvinus. Ein Ungar, der in Wien regierte (Corvin Mátyás király. Egy magyar, aki Bécsben uralkodott). Wien, 1985. Österreichischer Bundesverlag, 138. — *Ism.*: Karl Nehring (München) — *Südostforschungen*, 1986. 345–346.

Az első negyven oldalt Hunyadi Jánosnak, a nándorfehérvári győzőnek szenteli. Ebben a szerző Zsolnay Vilmos (*Vereinigungsversuche Südosteuropas im 15. Jh.* Frankfurt, 1967) támaszkodik, mely ugyan magán viseli az 50-es évek történelmi materializmusának szemléletét, de tényanyagában megbízható. A szerző Zsolnay egyes hibáit kritikátlanul veszi át. Mátyás korának ábrázoláskor szükségszerűen német nyelvű irodalomhoz is folyamodik, különösen Schallburg és Nehring műveihez. Mindenesetre — ha már a magyar nyelvű szakirodalomról nem vesz tudomást — Mátyás korához jobb referenciaindalmat választott, de ez sem tudott egy sor ténybeli tévedést megakadályozni. Ugyanígy hibás a személy- és helynévmutató, hadilábon áll Magyarország történeti földrajzával: Erdélyt és a Tisza megyének nevezi (28. old.), és a 11. oldalon jobban tette volna, ha Schallburgot követi ahelyett, hogy az olvasót Nyugat-Szlovákia fogalmával hozza zavarba. A recenzius e könyv he-

lyett Schallburg 1982-ben megjelent művét ajánlja, mely nemcsak 600 oldallal terjedelmesebb, hanem jelenleg a kor legjobb ábrázolása is — amellett, hogy nem is drágább a mostani könyvújdonatságnál.

MERTANOVÁ, S.: *Ius tavernicale*. (Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku, 15–17. stor. [*Ius tavernicale*. (A jog kialakulásának folyamata a tárnoki szabad királyi városokban a tárnokbíróság fejlődése korszakaiban, a 15–17. századi Magyarországon.)] Bratislava, 1985. Veda K. 256. — *Ism.*: Benko, J. — *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986 : 5. 752–754.

A monográfia nemcsak a szlovák, hanem a közép-európai jogtörténeti irodalomban is az első olyan munka, amely a magyarországi tárnoki szabad királyi városok városjogi fejlődését vizsgálva a teljességre törekszik.

FORGÁCH, Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János és Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt (válogatás, szöveggondozás, utószó: Kulcsár Péter, ford.: Borzsák István.) Bp. 1982. Szépirodalmi K. 382. — *Ism.*: Zsolt K. Lengyel (München) — *Südostforschungen*, 1985. Band XLIV, 306–307.

Vázolja Forgách életét, tevékenységét, írásának célját. A művet a 16. sz. második fele alapos feldolgozásának tartja, bár személyi elkötelezettsége miatt a túlzásoktól sem mentes. Első kiadása 1788-ban (Horányi), 1866-ban (Fidél). A mostani kiadás csak válogatás.

MOLNÁR, Andra: Fürst Stephan Bocskai als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1598–1606. München, 1983. 413. — *Ism.*: Manfred Stoy (Wien) — *Südostforschungen*, Band XLIV, 1985, 307–308.

Az 50 levél közül 24 eddig még nem volt publikálva, értékelésük 3 kritérium szerint történik: szövegértelmezés; történeti kritika; ideológia-kritika. A recenzor jelentősnek tartja a levelek megjelentetését, de hiányosnak ítéli a történeti bevezetést, és hibákat talál a levelek értelmezésében is. Molnár Andra Bocskai személyét túlonatúl idealizálja és semmiképpen sem összehasonlítható Orániai Vilmossal és Gusztáv Adollyal.

DÁVID, Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. Akadémiai K. 1982. 342. — *Ism.*: Pilisi, Paul (Kanada) — Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 304–306.

A munka elsősorban török források alapján vizsgálja a terület történelmi és társadalmi demográfiáját. Kiemeli, hogy a statisztikák szerint a falvak több mint 20%-a tűnt el a megszállás következtében. A népesség etnikai szerkezetét vizsgálva megállapítja, hogy a jelentős veszteségek ellenére a 16. sz. végéig megtartotta magyar jellegét. Az adólisták, helységlisák és lakossági listák, valamint a sok statisztikai dokumentum jelentős tudományos és dokumentumértéket kölcsönöz a műnek. A szakembereken kívül igen hasznos az általános olvasó számára is.

BÚZA, J.: Die grossbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 32, 1984 : 2. 165–209. — *Ism.*: Kazimír, S. Historický časopis (Bratislava) 33, 1985 : 6. 927–928.

A korral foglalkozó történészek figyelmébe ajánlja a tanulmány végkövetkeztetéseit, mivel az eddigi nézetekkel szemben — (főleg a levéltári forrásokkal alátámasztva) a szerző azt bizonyítja, hogy a törökök által megszállt területeken a mezőgazdasági termelés minőségileg egyáltalán nem esett vissza.

A Thököly-felkelés és kora. (Szerk.: Benczédi László.) Bp. 1983. Akadémiai K. 288. — *Ism.*: Monika Glettler (München) — Südostforschungen, 1986. 349–350.

Ebben a kötetben 26 tanulmányt olvashatunk: az 1978-ban, a felkelés 300. évfordulóján tartott konferencia előadásait. A szerzők a téma legjobb ismerői, és egészében itt a 70-es, 80-as évek kutatási eredményeit ismerhetjük meg. Ez annál is fontosabb, mert a Thököly-felkelést a magyar történetírás nem mindig értékelte pozitívan, és ezért nincs is sokoldalú, gazdag irodalma, eltekintve Köpeczi Béla 1976-ban megjelent kitűnő munkájától. Az első rész a belpolitikát tárgyalja; a második a külpolitikát „Európa és a Thököly-felkelés” címmel; a harmadik rész az emigrációval foglalkozik; a negyedik rész a korszak hagyományait és kultúráját vizsgálja. A fő kérdésfelvetések: Mi volt a felkelés fő célkitűzése és hatása? Mi jelle-

mezte a „kuruc- király” államháztartását, hadseregét és udvarát? Hogyan alakultak a külpolitikai viszonyok? Hogyan élt tovább a Thököly hagyomány a Rákóczi-szabadságharc idején? A vizsgált területek különbözősége és az eredmények gazdagsága kíváncsiságot tesz e kötet külföldön való megismerését is. Meggyőző bizonyítéka a mai Magyarországon folyó tudományos kutatás magas színvonalának.

KANN, Robert H. — ZDENEK, V. Dávid: The peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918. (A Habsburg monarchia keleti felének népei 1526-tól 1918-ig). Seattle-London, 1984. University of Washington Press, 543. (A History of East Central Europe, VI.) — *Ism.*: Niederhauser, Emil (Budapest) — Südostforschungen, 1985. 290–291.

Kiemeli a sorozat kettős célját, nevezetesen, hogy a legmagasabb tudományos szinten áttekintést adjon a más történelmi területekkel foglalkozó szakembereknek, illetve, hogy e szakterület kezdőit bevezesse az ún. „Köztes”-Európa ugyancsak bonyolult történetébe. Méltatja a két szerző élelátását, hatalmas tudásanyagát. Ismerteti a könyv felépítését, kronológikus tagolását, mely megfelelő keretet nyújt az egyes népek ábrázolásához. A kulturális élet ábrázolása is megfelel az időrendi keretnek, azonban inkább csak az elitkultúra bemutatása dominál, kevés szó esik az oktatásügyről és a tudományok fejlődéséről; a magyar kultúrtörténet bemutatására sem fordít elegendő figyelmet. A nemzettudattal foglalkozó utolsó fejezetben kiemelendő a nemesség meghatározó szerepe.

A válogatott bibliográfia a nyugati nyelvű munkák mellett tartalmazza az illető népek történetírásának legújabb lényeges publikációt. Pozitív értékelést érdemel ez a kötet, mely minden előítélettől mentes, átgondolt ábrázolásával emelkedik ki.

KÖPECZI, Béla: Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts. (Államérdek és keresztény szolidaritás. A magyar felkelések és Európa a 17. sz. második felében). Wien-Köln-Graz, 1983. Böhlau. 423. — *Ism.*: Hans Schmidt. — Historische Zeitschrift 1985. Jun. Bd. 240. Heft 3, 707–708.

Utal La France et la Hongrie au début de XVIIIe siècle c. korábbi munkájára, mely a Rákóczi-felkelés történetét és a kor francia visszhangját mutatja be. Mostani könyve – ellentétben a címbe sugallt tartalommal – kizárólag a második vonatkozásra, vagyis a francia és a francianyelvű holland sajtonak, a francia és holland újságoknak, a korabeli német és francia nyelvű röpiratoknak, a korabeli történeti és életrajzirodalomnak és európai szépirodalomnak Thökölyre való reagálására koncentrál: jó forrásismeret és a tudományos irodalom széles áttekintése jellemzi.

Szemlélete: marxista szólamokkal kísért hangsúlyos magyar nacionalizmus. Nem látszik méltányosnak pl. hogy a 28. old. 34. jegyzetében Thomas Mack Barker „Double Eagle and Crescent. Vienna's second Turkish Siege” (New York, 1967.), továbbá Hans Leo Mikoletzky „Österreich, das grosse 18. Jahrhundert” (Wien, é.n.) c. munkáit könnyedén pro-Habsburg művekként jellemzi. Egészében azonban érdekes és tanulságos a korabeli magyar események magyar szemszögből való bemutatását látni. Megalapozott a 22. oldalon az az utalás, mely szerint a 17. században a kortársak még nem tudták felfogni, milyen mértékben hanyatlott már le a török hatalom és egészen az 1683-as kahlenbergi csatáig a törökben még mindenki a nyugatot súlyosan fenyegető veszélyt látja. A mű erőnye, hogy a sajtó és a politikai irodalom vizsgálataiban Köpeczi gondosan bemutatva bontja ki a különböző álláspontokat. Könyve így mindenki számára fontos, aki Dél-Kelet-Európának e korszakával foglalkozik.

HAJDÚ, Lajos: A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól. Bp. 1983. Magvető K. 398. – *Ismeret:* Denis Silagi (München) – *Südostforschungen*, 1986. 354–356.

A szerző a források tükrében, II. József reformjaival, azok eredményeivel foglalkozik, amelyet a török háborúig nem kevés magyar támogatott. Csak uralkodása végén találta magát szemben zárt egységfrontjukkal, annak ellenére, hogy egy évtized alatt Magyarország igazgatása és jogügye jelentősen átalakult. Így jut el Hajdú ahhoz a következtetéshez, hogy II. József Magyarország államigazgatásának legnagyobb refor-

mere, akinek elképzelései még ma is hatnak és „aktuálisak”. Szigorúan tudományos munka, fontos előmunkálata a még mindig meg nem írt II. József élete című monográfiának. A szerző munkáit szükséges lenne egy nyugati világnyelvre is lefordítani.

L'Absolutisme éclairé, B. Köpeczi, A. Soboul, É. H. Balázs, D. Kosáry. Bp. 1985. Akadémiai K. 361. (Colloques de Mátrafüred) – *Ismeret:* E. Turczynski (München) – *Südostforschungen*, 1986. 286–288.

A tanulmányok két fő területtel foglalkoznak: egyrészt Közép-Kelet- és Dél-Kelet-Európa eltérő gazdasági és társadalmi struktúrájával, másrészt regionális problémákkal. Ezért a kötet első részében a feudalizmus, az „Ancien Régime”, a nemesi, a polgári, az értelmiségi és a paraszti rétegek felépítését vizsgálják marxista szemszögből, valamint a felvilágosult abszolutizmus ideológiájának jellemzőit. A második rész regionális szempontokat vizsgál, ezért konkrétabb, tartalmasabb. A kötet jó áttekintést nyújt a régióknak és koncepcióknak is eltérő problémafelvetésekről. Sajnos hiányzik a személy- és helynévmutató. Kisebb nyomdahibák nem csökkentik értékét.

KOSÁRY, Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó. – *Ismeret:* Boros-Kazai, András (Indiana Univ.) – *The American Historical Review* 90. 1985 : 2. 457–458.

„Ez a lenyűgöző monográfia, az egyik legnagyobb múltú magyar történész tollából, az 1711 és 1790 közötti Magyar Királyság kulturális életét mutatta be. . . . A megszerzett valamennyi információ összegyűjtésében és felsorakoztatásában. . . . Kosáry nem hagyta figyelmen kívül a gazdasági, társadalmi, ill. politikai fejlődést sem. A kötet leginkább abban nagyszerű, hogy a nem anyagi 18. századi magyar kultúráról jól rendszerezett, egészen pontos adatokat szolgáltat. Publikált kutatásokon kívül a szerző egy sor eredeti forrást talált, mely a nyugati kutató elől a nyelv és a vidéki archívumok elszigeteltsége révén mindezidáig rejtve volt. . . . A kötet egyike az első fontos publikációknak a magyar kultúrtörténeti kutatások sokáig elhanyagolt területe rehabilitációjának ígéretes folyamatában. . . . Kosáry munkája nem nélkülöz ellentmondásos szemléletet. Ez

azonban olyan, ami a tudományos kutatás szempontjából csak hasznos lehet, mert további kutatásokat szorgalmaz az alig feltárt területről.”

II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete. Ford. Szávai Nándor és Kovács Ilona. A tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Köpeczi Béla. A latin szöveget gondozta Borzsák István, a franciát Kovács Ilona. Bp. Akadémiai K. 1984. 555. — *Ism.*: Manfred Stoy (Wien) — Südostforschungen, 1986. 350–351.

A fejedelem három írását tartalmazza e kötet, melyek közül kettő még soha nem jelent meg magyarul (Tractatus de potestate, Réflexions sur les principales de la vie civile et de la politesse d'un chrétien). Az itt közölt írások keletkezéséről, eddigi kiadásairól, stb. megfelelő felvilágosítást nyújtanak a kísérő tanulmányok. Egészében e kötet hozzájárult a II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem cselekedeteit meghatározó elvek megértéséhez, annál is inkább, mert a két filozófiai írásnál a morál és hatalom alapvető kérdéseiről van szó, melyekben a fejedelmet a keresztény alapelvek vezérik.

BARTA, János, ifj.: A kétfejű sas árnyékában. Az abszolutizmustól a felvilágosodásig. 1711–1780. Bp. 1984. Gondolat K. 234. — *Ism.*: Denis Silagi (München) — Südostforschungen, 1986. 353–354.

A szerző azt a nevelési feladatot veszi magára, hogy széles közönségnek közvetítse azt a felismerést, miszerint Magyarország betagozása a Habsburg birodalomba, függősége Béctől nem kizárólag negatívan, és a magyar ellenállás a függőség ellen nem kizárólag pozitívan értékelendő. A széles közönségben az a meggyőződés uralkodik ugyanis, hogy a Habsburgok elnyomók voltak, és a magyarok, akik ellenük fordultak, az igaz ügy harcosai. 1945 után Habsburg-ellenes szemléletet írtak elő a magyar történészeknek, de ma már megengedett, sőt kíváncsok a kiegyensúlyozottság. A szerző sem tör pálát VI. Károly fölött, és nagyra értékeli Mária Teréziát, aki a felvilágosult abszolutizmus képviselője volt, akkor is, ha ennek filozófiáját vallásellenessége miatt elutasította. Mária Terézia kész volt környezetétől a modern államigazgatás elképzeléseit átvenni. A szerző folyamatosan hivatkozik az európai összefüggésekre, és hasznos kronológiai tábl-

lázatot is ad könyve végén. A képek sokszorosításának technikája azonban kifogásolható.

HASELSTEINER, Horst: Joseph II. und Komitate Ungarns. Herrschenrecht und ständischer Konstitutionalismus (II. József és Magyarország megyéi. Az uralkodói jog és a rendi alkotmányosság.) Wien-Köln-Graz, 1983. Hermann Boklaus Nachf. 301. — *Ism.*: Krestić, Vasilije — Zbornik MS za istoriju, 33. 1986. 198–199.

A mű értékes, hasznos a jugoszláv történeteszek számára, mert délszláv területeket is érint benne a szerző. Új szempontokat ad. Krestić még két okkal egészítené ki, miért álltak a déli megyék kevésbé ellen Józsefnek, mint az északiak: 1. A nemességük új volt, a királyok telepítették oda őket, 2. a török elleni védelem igénye és a határőrvidék közelsége.

— *Ism.*: Trócsányi Zsolt (Budapest) — Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 310–313.

Kitűnő könyv, kisebb hibája, hogy nem használta a tizkötetes, 1790–1848 közötti időszakot tárgyaló kötetét és a rendi felvilágosodás újabb irodalmát, mellyel ábrázolását jobban árnyalhatta volna. Ettől eltekintve igen átfogó a magyar szakirodalom ismerete. A társadalom rétegződéséről is vannak pontatlanságok (nemesség megoszlása birtokuk alapján, városok kategorizálása, a szabadparaszti elem kihagyása a szerkezetből). Kiegyensúlyozott és alapos ezzel szemben, amit a municipális igazgatásról, a nemesség százalékos arányáról és konfeszcionális összetételéről ír az egyes megyékben.

ARANY László: A magyar emigráció mozgalmi. Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. Bp. 1983. Magvető K. 106. — *Ism.*: Béla K. Király (Highland Lakes, USA) — Südostforschungen, 1986. 356–357.

Arany tanulmányát először 1883-ban publikálta. Ebben Kossuth tevékenységét vizsgálja 1858 és 1861 között, a Habsburg birodalom válságának és a szárd-francia szövetség és az osztrákok háborújának kritikus időszakában. Kossuth mindkét kormánnyal komoly tárgyalásokat folytatott. Négy tényszerű döntötte el a kimenetelt: 1. Kossuth volt az egyedül elismert magyar vezető Franciaország, Szardínia és Anglia szemében.

2. Franciaország és Szardínia ki akarta használni egy magyar felkelés lehetőségét, hogy nyomást gyakoroljon, de ennél többet nem akart. 3. Kossuth valós szövetséget és Magyarország felszabadítását remélte. 4. Anglia semleges maradt a Pó-völgyi konfliktusban, de nem tűrte volna kiterjedését a Duna völgyére. Ez ismert, de ami miatt érdemes újra kiadni, az az utolsó 12 oldalon található: csak mesebeli alakok kelthettek olyan reményeket a magyar tömegekben, mint Kossuth 1859–60-ban, de ezek a remények mégsem voltak soha közel a beteljesedéshez. Kossuth csak királyok és császárok reguláris hadserege élén vezetett volna felkelést, nem vállalta a bizonytalan gerillaháborút és azt, hogy kitegye kortársait bizonytalan értékű áldozatoknak. Emigrációs tevékenysége mégis sikeresen szolgálta a nemzeti érdekeket, mert megmutatta a nemzet tartalékait, és súlyosan nyomott a latba a kiegyezési tárgyalásoknál. A könyv nagyon hasznos jegyzeteket tartalmaz, igen értékes, és részletes, hogy újra kiadják.

BORSI-KÁLMÁN, Béla: Együtt vagy külön utakon. A Kossuth emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez. Bp. 1984. Magvető K. 299. – *Ism.*: Béla K. Király (Highland Lakes) – Südostforschungen, 1986, 361–362.

A könyv három részre oszlik. Az első rész a román nemzeti tudat fejlődését vizsgálja a 18. sz. végétől, részletesen tárgyalva az erdélyi románok szerepét a folyamatban, akik kiemelkedő szerepet játszottak a fejedelemségek szellemi életében. A második rész a magyar emigránsok nézeteinek fejlődését és változásait vizsgálja a román kapcsolatok szempontjából, valamint tárgyalásait és egyezményeiket 1863-ig. A harmadik rész a két fél 1863–64-ben kötött szerződéseivel foglalkozik. A könyv rengeteg kutatási anyagot tartalmaz, némelyik levéltári, a legtöbb nyomtatott források alapján gyűlt össze. A baj az, hogy a szerző nem tudta eldönteni, hogy dokumentumgyűjteményt vagy elemző tanulmányt jelentessen meg. A szöveget túlterheli a dokumentumokból vett rengeteg idézettel, de ez a dokumentumok publikációjának kevés, viszont egy clemző tanulmány olvasását nagyon nehézkessé teszi. Ami ezen túl zavarja a szakembert, az az,

hogy ezek a tanulmányok nem adják meg pontosan a dokumentumok és idézetek referenciáit.

Mindent egybevetve a könyv félig kész anyag: kiváló kutatás, de gyenge az anyag szervezése, bemutatása.

KANN, Robert A. – DAVID, Zdenek V.: The peoples of Eastern Habsburg Lands, 1526–1918. Seattle-London, Univ. of Washington Press, „A History of East Central Europe” vol. VI. 1984. (A keleti Habsburg országok népei 1526–1918.) In: Annales ESC 41, 1986: 4. 847–851. – *Ism.*: Claude Michaud.

A közlemény kritikai élel ismerteti röviden a könyv szerkezetét. A magyar vonatkozások közül kiemeli, hogy az 1620 és 1740 közötti időszakra vonatkozóan a magyar kulturális élet ismertetéséből hiányzik az erdélyi kálvinista carthésianus irodalom. A könyv érdemének tekinti, hogy precízen ismerteti az érintett országok intézményeinek történetét, így a magyar országgyűlést. Pozitívan értékeli a Habsburg-monarchia politikai geográfiájának kimunkálását is. A könyv fő témája a nemzeti identitások alakulása. Jelentős helyet szentel a mű a germanizációs törekvéseknek. Ugyanakkor kiemeli a magyarok türelmetlenségét a nemzetiségekkel szemben, néhány kivételtől eltekintve, Kossuth-tól kezdve Tiszáig, mind a szlovákok és rutének, szerbek és horvátok erőteljes magyarosítását hirdették és nem is csak a közigazgatás, hanem az iskoláztatás szintjén is. A szerző hiányolja, hogy a magyarországi nemzetiségek közül az erdélyi és a bánáti románokról nem esik szó a könyvben. Dicséri a gazdasági viszonyok elemzését, de vitathatónak tartja Magyarország elsődlegesen meghatározó szerepét a Monarchia agrárszférájában.

GALÁNTAI, József: A Habsburg Monarchia alkonya. (Osztrák-Magyar dualizmus 1867–1918.) Bp. 1985. Akadémiai K. 390. – *Ism.*: Jakab, T. – Historický Časopis 34, 1986 : 6. 917–919.

A munkát, amelynek igen részletes – fejezetekre bontott – ismertetését adja, a recenzor pozitívan értékeli, mivel véleménye szerint a szerző plasztikus, autentikus, kitűnően szerkesztett, áttekinthető, sokoldalúan és hasznosan forgatható képet nyújt a Habs-

burg Monarchia utolsó fél évszázadáról, többek között a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyairól is.

BERGER, Peter-Robert: Der Donauraum im Wirtschaftlichen Umbruck nach dem Ersten Weltkrieg. Wahrung und Finanzen in den Nachfolgestaaten Österreich, Ungarn, Tschechoslowakei 1918–1929. I–II. Bécs, 1982. 649. – *Ism.*: Holm Sundhausen (München) – Südostforschungen, 1985, 285–286.

Az utódállamokban a fejlesztési források megoszlását, felhasználását és az ennél alkalmazott gazdasági stratégiát vizsgálja. Kizárólag a már meglevő irodalomra támaszkodik. Érdekessége inkább az összehasonlító megközelítés módszerében van. Tagadja Német-Ausztria és a Trianon utáni Magyarország életképtelenségét (gazdasági téren) és az alkalmazkodási válságokat jórészt az osztrák és a magyar politikusok számlájára írja, bár a győztes államok is – Anglia kivételével – keveset tettek e válságok enyhítésére.

MIKIĆ, Djordje: Austro-Ugarska i mladoturci 1908–1912. (Ausztria-Magyarország és az ifjútörökök 1908–1912.) Institut za istoriju u Banja Luci, Banja Luka 1983, 346. – *Ism.*: Kovačević, M. Duško – Zbornik MS za istoriju 31. 1985. 181–182.

A recenzor kiemeli, hogy a mű új eredményekkel gazdagította a történetírást, mert főleg elsődleges forrásokra támaszkodott. A mű gondolatmenetéből kiemeli, hogy elsődlegesen az ifjútörökök szempontjából követi az eseményeket a szerző. Az ifjútörök forradalom után Ausztria annektálta Boszniát. Ez a két esemény összefügg, de nem volt ez osztrák kalandor politika. A térség diplomáciai viszonyainak bemutatása hozzásegít, hogy megértsük az első világháború szövetségi rendszereinek kialakulását.

DIÓSZEGI, István: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Bp. 1984. Gondolat K. 419. – *Ism.*: Monika Glettler (München) – Südostforschungen, 1986. 359–361.

Diószegit régóta a klasszikus diplomácia kiváló ismerőjeként tartják számon, különösen az 1871–1895-ös korszakot illetően. A kötet az 1972-től 1980-ig, különböző folyóiratokban megjelent munkáit (21 esszét)

gyűjti egybe három témakörbe csoportosítva. Az első rész Andrássy-val foglalkozik; a következő rész a magyar és az európai külpolitika összefüggéseit vázolja a török uralomtól Hitlerig; a harmadik pedig a történetírásról vallott gondolatait tartalmazza. Két tanulmányában is rámutat: nem biztos, hogy az osztályharc és a nemzeti mozgalom azonos irányban halad. Arról is érdemben gondolkodik, hogy lehet a történetírás és a publicisztikát ötvözni.

Ami ezt a művet a többi közül kiemeli az nemcsak érdeklődésének széles köre, hanem az elméleti és módszertani kérdések kiegyensúlyozott, rendszeres vizsgálata is.

PUSKÁS, Julianna: From Hungary to the United States (1880–1914) Bp. 1982. Akadémiai K. 225. – *Ism.*: Jakešová, E. – Historický Časopis 34, 1986 : 1. 118–121.

A recenzor a munkáról részletes tartalmi áttekintést ad, kritikai megjegyzésektől, észrevételektől tartózkodik. A munkát az európai emigráció történetével foglalkozó legjobb monográfiák közé sorolja. A szerzőnek azzal a megállapításával, hogy a magyarországi nemzetiségek tömeges kivándorlásában a politikai okok nem játszottak érdemleges szerepet – nem ért egyet.

PALOTÁS, Emil: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-Monarchia diplomáciájában 1856–1883. Bp. Akadémiai K. 1984. 160. – *Ism.*: Kazimír, Š. – Historický Časopis (Bratislava) 33, 1985 : 6. 924.

Rövid tartalmi összefoglalás mellett pozitívan értékeli Palotás munkáját, mivel elsőként foglalkozik – kizárólag levéltári források alapján – a nemzetközi Duna-hajózás szabályai kidolgozásának történetével, illetve ennek a folyamatnak a diplomáciai hátterével.

KUNSZABÓ, Ferenc: Ég az oltár. Széchenyi István életműve. Bp. 1984. Szépirod. K. 475. – *Ism.*: Béla K. Király (Highland Lakes) – Südostforschungen, 1986. 357–359.

A könyv informatív és élvezetes olvasmány. Azonban lényeges aránytalanság van Széchenyi mint személyiség ábrázolása (ezt kitűnően teszi) és életműve, ill. a magyar történelem ábrázolása között. Több fejezet (1, 2, 4, 9) túlnyomórészt történelem és csak futólag Széchenyi története. De tényekben és

dátumokban pontos történelem, az értelmezésben pedig ideológiától mentes.

Kiváló Széchenyi titokzatos személyiségének bemutatása, pedig igen sokan félreértették már. Mindenki talált és felhasznált valamit tőle, de a maradékot (gyakran a lényegét) elhagyták. Az ötödik fejezet Széchenyi fő munkáinak pontos és rendszerező elemzése, a hatodik Széchenyi tevékenységének pragmatikus leírása. Talán a nyolcadik fejezet a legérdekesebb: a Kossuth-Széchenyi-vita bemutatása. Egyikük hibáit sem kíméli, mindketten elismerték azonban a másik nagyságát. Bemutatja Széchenyi elmebetegségének eltűlését és politikai tevékenységének újrakezdését, mely 1859-ben érte el tetőpontját a Blick-kel, és a Habsburg zsarnokság megsemmisítőbb vádirata volt, mint Kossuthé.

LALKOV, Milko: Balkanska politika na Avstro-Ungarija (1914–1917). Sofija, 1983. Nauka i izkustvo, 419. (Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája.) – *Ism.*: Nikolaj Poppetrov (Sofija) – Südostforschungen, 1986. 335–338.

Jelen tanulmány legnagyobb előnye elemző jellege, mely igen széles tényanyagon bontakozik ki. Tényezők egész sorát vizsgálja és veszi figyelembe: katonai, gazdasági, kül- és belpolitikai, pszichológiai, rövid- és hosszútávú hatásúakat. Elemzi az összes balkáni országgal való kapcsolatot és a német diplomácia tevékenységét. Széles forrásanyagra támaszkodik bolgár és külföldi archívumok alapján, felhasználta az akkori bolgár, orosz, német és osztrák újságok híradásait és az akkori szereplők naplóját, memoárjait.

LENGYEL, Vera: Die Einwirkung der deutschen und österreichischen Sozialdemokratie auf die Arbeiterbewegung in Ungarn bis 1890 (A német és osztrák szociáldemokrácia hatása a magyar munkásmozgalomra 1890-ig). Berlin, 1980. Lamar Verlag, 281. – *Ism.*: Gerhard Seewaan (München) – Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 316–318.

Dicséri a témaválasztást, elismeri a szerző forrásismeretét. Egyetért abban vele, hogy

ez a hatás jelentős volt, de ambivalens vonásokat hordoz. Egyrészt elősegítette a magyar munkások politikai felvilágosodását, másrészt deformálta a korai magyar munkásmozgalmat: a nemzetiségek és mezőgazdasági munkások elhanyagolása miatt nem válhatt tömegpárttá.

JÓZSEF, Farkas: Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. Bp. 1984. Kossuth K. 298. – *Ism.*: Denis Silagi (München) – Südostforschungen, 1986. 351–353.

Bemutatja a kommunisták liberális kultúrpolitikai elképzeléseit és terveit, leírja a kezdetben viszonylag szabad, lassacskán azonban „gleichschaltott” sajtóügyet és végül felvázolja a végig élénk irodalmi életet a tanácsuralom alatt. Az idézetek tömege az egyébként világnézetileg nem egységes értelmiség pozitív hozzáállását bizonyítja. Ennek okai mögött megemlíti az ezeréves birodomba vetett hitet, a Vörös Hadsereg sikereit és az anyagi ígéretek. Nincsenek lábjegyzetek vagy megjegyzések, hiányzik a személynévmutató és a bőséges anyagot nem dolgozta fel. A majd 17 oldal bibliográfia tudományos komolyság látszatát kelti, de a felsorolt íráskor többsége nem kapcsolódik érdemben a könyv témájához. Nem veszi viszont tudomásul a fontos, idevonatkozó publikációkat. Nagy hangsúlyt helyez a Tanácsköztársaság és a Kádár-rendszer kultúrpolitikája párhuzamainak kidolgozására.

Effect of World War I: The Class War after the Great War. The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921. – New York, 1983. Ivo Banac, 282. – *Ism.*: Mariana Hausleitner (Berlin) – Südostforschungen, 1986. 304–306.

E kutatás a lengyel, a magyar, a román, a bolgár, a jugoszláv és a csehszlovák kommunista pártok létrejöttéről része egy, az első világháború kihatásával foglalkozó szélesebb kutatási programnak. Király Béla, a kutatás vezetője szerint a fő cél annak a megvizsgálása, hogy a „vörös hullám” mely tényezői adódtak a katonai összeomlásból, és melyek azok amelyek már korábban is fellelhetők voltak ezen társadalmak kulturális és társadalmi problémáiban. Ezzel azt a szemléletet szeretnék ellensúlyozni, mely a kelet-európai társadalmi harcokat a háború végén az

orosz forradalom hatására vezeti vissza. E célkitűzés alapján a legtöbb tanulmány röviden ábrázolja a munkásmozgalom háború előtti fejlődését; részletesebben a társadalmi változásokhoz és a nemzetállamhoz való viszonyukat. Ebben az időszakban, 1918–1921 között jöttek létre a kommunista pártok és születtek meg a térségben az ún. „nemzetállamok” is.

TOKODY, Gyula: Deutschland und die ungarische Räterepublik Bp. 1982. Akadémia K. 129. – *Ism.*: Günter Schödl (Erlangen) – Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 322–323.

Kiemeli a szerző meggyőződését, miszerint a Tanácsköztársaság külső okok miatt bukott el, melyek közül a német támogatás hiánya alapvető volt. Annak ellenére érvel így, hogy tudatában volt a forradalom belpolitikai és társadalmi gyengéinek, ellentmondásainak, különösen a vezetők illúzióit illetően a Közép-Európai német helyzet forradalmi jellegéről.

NAGY, Zsuzsa L.: The Liberal Opposition in Hungary 1919–1945 (A liberális ellenzék Magyarországon 1919–1945 között). Bp. 1983. Akadémiai K. 143. – *Ism.*: Günter Schödl, (Erlangen) – Südostforschungen, Band XLIV, 1985. 326–327.

Rendkívül érdekesnek tartja a polgári demokrácia nyugat-európai elképzelései felé orientálódó pártok fejlődését: 1918 utáni újralakulásuk körülményeit, állandó sikertelenségük okait. Olyan szerkezeti és bizonyos fejlődési visszamaradások játszanak szerepet, melyek ismerete nélkül Magyarország útja a 20. században nem érthető meg. Előnye a világos és informatív tanulmány, hogy szerzője kombinálni tudja a magyar liberalizmus alapvető kritikáját azzal a belátással, hogy a politikában a vereségek és tévutak is a történelmi igazság tanúbizonyságai lehetnek.

TÓTH Pál Péter: Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig. Bp. 1983. Akadémiai K. 257. – *Ism.*: Holger Fischer (Hamburg) – Südostforschungen, 1986. 366–368.

A munka az 1929 és 1938 közötti debreceni diákmozgalmak bemutatása, mely az eddigi irodalmat nemcsak kiegészíti és kiszélesíti, de abból meglepő felismerései és példás mód-

szertana miatt magasan kiemelkedik. Az első részben leírja az 1929 és 1933 között létezett diákmozgalmakat: politikai és kulturális tevékenységüket és célkitűzéseiket, szervezeti struktúrájukat, társadalmi bázisukat. A következő részben a Turul Szövetség fejlődését elemzi 1934 és 1936 között, melyet haladó nézetek előtérbe kerülése jellemez, bár az országos szövetségben nem sikerült vezető pozíciót szerezniük, mégis eltérő fel fogásuk megvitatására kényszerítették azt. Ez a fejlődés, Turul Szövetség-beli tagságuk és részben funkcióik megtartásával a baloldali értelmiségi ifjúsági csoport megalakításához vezetett. Az utolsó rész az e csoportot alkotó csoportosulásokat vizsgálja. A recenziens nem ismer más elemzést, mely hasonló mélységben vizsgálná meg egy diákmozgalom belső szerkezetét. Kíváncsinos lenne a kutatási eredmények német nyelvű megjelentetése.

HANÁK, Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp. 1985. Magvető K. – *Ism.*: Arpad Ajtonyi – Annales ESC 41. 1986. 4. 851–854.

Az ismertetés első részében a szerző röviden bemutatja Jászi életútját. Felveti, hogy Hanák nem használta fel Jászinak a Columbia Egyetemen őrzött egyes kéziratait, igaz, ezt nem is tehetette, mert éppen most van kiadás alatt Párizsban. A szerző szerint Hanák próbálja összeegyeztetni a történész és a polemista szerepét, ami néha zavaróan hat. Hanák azt vizsgálja: minek van prioritása a politikai cselekvésben, a nemzeti ügynek vagy a társadalmi haladásnak. A vita összefoglalása kissé karikatúraszerűre sikerült. Itt igen bonyolult problematikáról van szó, és a főbb vitázók állásfoglalásának ismerete nélkül az olvasó nehezen tudja követni Hanák érvelését Jászi intellektuális gondolkodásaira vonatkozóan. – Hanák kiemeli a Jászi és Otto Bauer gondolatai közötti hasonlóságot, de nem fordít elég figyelmet arra, ami kettőjüket elválasztja. Jászinál a nemzetiség fogalom a kultúrához, míg a nemzet területileg szervezett intézményekhez kapcsolódik. Jászinál voltaképpen egy területiális koncepcióról van szó, míg az ausztró-marxistáknál kulturális koncepció szerepel. Az ismertetés szerzője kiemeli, hogy Hanák alaposan elemzi Jászi kapcsolatait a nemzeti-

ségek vezetőivel és kötődését a Naumann féle Mitteleuropa-koncepcióhoz.

H. HARASZTI, Éva: *The Invaders. Hitler occupies the Rhineland.* Bp. 1983. Akadémiai K. 269. — *Ism.: R. A. C. Parker* (Oxford, The Queen's College) — *The English Historical Review*, 1986. January Vol. C. I. No. 398. 305–306.

Az 1936-os Rajna-vidéki válságot a közvélemény az utolsó alkalomnak tekintette, amikor Anglia és Franciaország még világháború előidézése nélkül meg tudta volna állítani a hitleri terjeszkedést. A kormányok saját szempontjait megvilágító, később hozzáférhetővé váló forrásanyag alapján a történetírás átértékelte korábbi, a nyugati politikát rövidlátó korlátoltsággal vádoló véleményét. Egyes szerzők szerint Hitler akkor sem vonult vissza a Rajna-vidékről, ha erőteljes ellenállásba ütközik, amellet a francia ellenakció megindítása korántsem lett volna egyszerű. Gamelin indokoltan kért mozgósítást és garanciát a francia ellenintézkedések angol részről történő támogatására. Anglia azonban nem volt abban a helyzetben, hogy bátoríthassa a francia politikát. — Haraszi, félretéve a válsággal kapcsolatos fenti érveket, jól dokumentált, tömör összefoglalásában a korábbi álláspontot tette magáévá. Könyve emlékeztet rá, hogy a hivatalos források néha félrevezetőek lehetnek, hiszen rajtuk keresztül a kormányok önmaguk előtt igyekeznek igazolni megtett lépéseiket. Munkájához kiadatlan dokumentumokból csatol válogatást, köztük egy rendkívül érdekes, konzervatív felfogásban megírt analízist az 1936-os német gazdaság helyzetéről.

— *Ism.: Dascălu, Nicolae* — *Revista de istorie*, 1985 : 8. 813–815.

A Rajna-vidék remilitarizálásának első komplex analízise a monográfia. Tudományos értékét fokozza az angol, német, amerikai, csehszlovák és magyar levéltárak anyagának felhasználása. A magyar történész is a rajnai válság kezdetét a francia-szovjet – 1935 május – egyezményhez köti. Arra is rámutat, hogy Hitler akcióit, így a Rajna-vidék megszállását is jól előkészítette katonailag, semmit sem bízott a véletlenre. Haraszi rámutat arra: bár 1936-ban a francia hadsereg erősebb volt a németnél

– ugyanez nem mondható el az angoloról –, ugyanakkor defenzív magatartás jellemezte a kritikus időben. Az ismertető szerint a „munka jelentős mértékben járul hozzá a két világháború közötti nemzetközi kapcsolatok feltárásához...”

RÁNKI, György: *Unternehmen Margarethe. Die deutsche Besetzung Ungarns.* Wien-Köln-Graz, 1984. 442. — *Ism.: Thomas Spira* (Charlottetown, Kanada) — *Südostforschungen*, 1986. 362–364.

Német, magyar, angol és amerikai levéltári forrásokat használva egészíti ki, vázolja fel Magyarország sikertelen béketárgyalásait Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal, megvizsgálja Magyarország német megszállását 1944 márciusában és Horthy Miklós kormányzó szerepét ezekben az eseményekben. Bár nem ad alapvetően újat a tudományos irodalomhoz, sok, eddig ismeretlen részlettel gazdagítja azt az érintett országok vitáit és politikáját illetően. A kortársak számára Magyarország megszállása indokolatlan provokációnak tűnt. Ránki megmagyarázza, hogy alaposan és előre tervelték ki és hajtották végre válaszul a magyar-német kapcsolatok bizonytalanságira. Ahogy Olaszország kilépett a háborúból, a Kállay-kormány megkettőzte erőfeszítéseit, hogy különbékét kössön a nyugati szövetségesekkel. Kállay nem vette figyelembe a veszély jeleit, kihívta maga ellen a németeket, míg megtagadta a szövetségesek követeléseit. Több ízben megpróbálta kivonni a magyar hadsereget a keleti frontról, másrészt viszont ügynökei megpróbáltak befolyást gyakorolni angol és amerikai tárgyalópartnereikre, hangsúlyozva Magyarország hozzájárulását a bosevizmus leküzdéséhez. Azonban a szövetségesek sem vették komolyan, a németek bizalmát is megingatta. Németország megszállta a stratégiai fontos Magyarországot, mert ebből a pozícióból a németek megakadályozhatták volna Románia elpártolását, és jobban védhették a volt Ausztria kapuit a várt szovjet támadás ellen. A megszállástól kezdve az ország megszűnt szuverén állam lenni. Horthy tetteit a bosevizmussal szembeni rögeszméje diktálta. A Harmadik Birodalom partnereként remélte a bosevizmus legyőzését új keresztes hadjáratban, valamint Trianon igazságtalanságainak jóvátételét. Túl későn

fogta fel, hogy Hitler csak ki akarta használni Magyarországot. 1943 végén úgy tűnik, három választás maradt: teljes együttműködés a németekkel a korlátozott szuverenitás megtartásának reményében; ellenállni a németeknek és szembenézni a nemzet pusztulásával; minimális segítséget nyújtani Németországnak, időt húzni, és remélni, hogy az angol-amerikai csapatok megelőzik a szovjeteket Magyarországon. Horthy az utóbbiakat választotta.

RÁNKI, György: *Economy and Foreign Policy: The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley, 1919–1939.* – *Ism.*: Kaiser, David E. (Carnegie–Mellon Univ.) – *The Journal of Modern History* 57. 1985: 3. 529–531.

„Ránki könyve lenyűgöző tanulmány a két világháború közötti nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatokról. Informális interdiszciplináris megközelítésében Ránki nagyleptékű struktúrális gazdasági hatásokat, rövidlejáratú válságokat és hagyományos diplomáciai ügyeket tekint át, melyekben jól mozog. . . A mai olvasó nem hiányolhatja az 1920-as évek adóssági-hitelezői és a kevésbé fejlett országok, valamint a mai nemzetközi hitelezők közötti párhuzam meglétét. . . Ránkinak az 1920-as évekről írt munkája felettébb érdekes kontribúció, és az olasz politika itt több tért kap, mint korábban. . . Szerencsések lennénk, ha a szerző most elvállalná a német gazdasági kapcsolatoknak az első világháború alatti Dél-Kelet-Európával témájú elemzés monumentális feladatát.”

BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *The European Periphery and Industrialization, 1780–1914.* Cambridge, U. P., 1982. – *Ism.*: Malcolm Falkus (London School of Economics and Political Science) – *The English Historical Review*, 1985. ápr. Vol. 100. No. 395. 445.

Utal a szerzőknek a gazdaságtörténet *terra incognita*-ja, Dél-Kelet-Európa, főleg Magyarország megismertetésében szerzett eddigi érdemeire. Továbbmenve, most Európa más, fejletlenebb vidékeivel, perifériáival próbálják Dél-Kelet-Európa tapasztalatait koordinálni a XIX. század vonatkozásában, majd a periféria és Európa fejlett ipari centrumainak viszonyát elemzik. A könyv tehát

az összehasonlító gazdaságtörténet keretei között mozog, a gazdaságfejlődés kutatóitól kölcsönzött „centrum és periféria” koncepcióját követve. A szerzők kifejtik, hogy a periférikus országokban a gazdaság, a külkereskedelem, a fizetési mérleg, a termelés fejlődése a fejlett országok befolyásának függvénye, alapvetően egyenlőtlen feltételek mellett, mindig a centrum érdekeinek érvényesülésével. Gyakran károsan hat a perifériákra, de megfelelő feltételek mellett fejlődés elindítója is lehet, hozzásegítve egy adott vidéket, hogy kiemelkedjen periférikus helyzetéből. Történészek számára a tanulmány két szempontból jelent különös értéket. Először mind kvantitatív, mind kvalitatív vonatkozásban gazdag információs anyagot ad a gyakran elhanyagolt vidékek gazdaságáról, főleg Dél-Kelet-Európáról, de Spanyolországot, Itáliát, a Skandináv félszigetet és Oroszországot is felölelve. Másodszor, érdekes kérdéseket vet fel arra vonatkozóan, hogyan válaszoltak egyenként az elmaradt országok a nemzetközi gazdaság nyitására; szerencsés választás az összehasonlító megközelítés. Ennek ellenére a kisértet, hogy az európai fejlődést a „centrum és periféria” keretében próbálják elemezni, nem bizonyult sikeresnek. Ez egyrészt a szerzők – bár mérsékelt – marxista álláspontjából adódik; ez gyakran gátolja őket, hogy a fejlett és elmaradt országok közötti kapcsolatot pozitív megvilágításban lássák, és ehelyett a káros tényezőkre irányítják figyelmüket. Részben azért sem meggyőző a tanulmány, mert a szerzők nem veszik észre, hogy maguk a periférikus vidékek is a centrum szerepét töltik be a még elmaradottabb vidékek vonatkozásában. Ez Ausztria-Magyarország viszonylatában a legnyilvánvalóbb, de áll Oroszországra és a Balkánra, Spanyolországra és Portugáliára is és így tovább. Alapvetően azonban azért vall kudarcot e megközelítés, mert a centrum-periféria koncepcióból a szerzők által felölelt hosszú korszakban hiányzik minden analitikai összetartozás. A banálison túlmenően minden általánosítást megszámlálhatatlan kivétel jellemez és ezt maguk a szerzők is kénytelenek leszögezni (159–160. p.): „Sikerekből és kudarcokból, részleges sikerekből és bátortalan próbálkozásokból tevődik össze az európai periféria fejlődésének

változatos képe az ipari forradalom idején. . . Egy fokozottan elmaradott ország integrációja nem minden esetben vezet „periferizációjához”; bár szükségképpen alkalmat sem jelent a felzárkózáshoz a többi mellé.”

ORMOS, Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920. Bp. 1983. Kossuth K. — *Ism.*: Pastor, Peter (Monclair State College) — The American Historical Review 90. 1985 : 2. 458–459.

„Ormos jól hasznosította a francia dokumentumokat elméletének alátámasztására. Sajnálatos módon Magyarország szocialista szomszédainak könyvtárai még mindig zárva állnak a marxista tudós számára is. Az ott található dokumentumok segíthettek volna Ormosnak abban, hogy a szomszédos országok külpolitikáját élesebben körvonalazza. Ami azonban meglepő, az az, hogy Ormos nem ismerkedett meg minden magyar archívumi anyaggal, mely esetben nézetei módosultak volna. Például, nem precíz azt állítani, hogy az Apáthy-Berthelot szerződés, mely az erdélyi demarkációs vonalat revidálta, Magyarország kompromisszumos készségét demonstrálta. . . . E tévedés ellenére Ormos könyve fontos szakirodalom. Angol fordítása — mely a terv szerint nem sokára meg fog jelenni — erősen ajánlható az olvasó számára.”

KELLNER, György: Magyar antifasiszták Angliában 1940–1945. Bp. 1983. Magvető K. 278. — *Ism.*: Holger Fischer (Hamburg) — Südostforschungen, 1986. 364–366.

A bevezető részben érdekesen felvázolja a magyar emigránsok mindennapi életét és az angolok magatartását velük szemben. Az első fő részben a mintegy ötezer emigráns három angliai szervezetét mutatja be a Londoni Magyar Klubot, az Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalmat és a Nagy-Britanniai Magyarok Egyesületét. A második rész az egységfront — féként a kommuniszták által szorgalmazott — létrejöttét írja le. A harmadik rész pedig az 1944. március 15-én létrejött Demokratikus Magyar Tanács (Károlyi Mihály elnökletével) egyéves tevékenységét taglalja. Érdekesen megírt könyv, sok közölt dokumentum, emlékezés-részlet és emigránstársak levelei színessé, élővé teszik, de sok helyen a kellő történelmi értékelés nélküli egymásbafűzés benyomását kelti.

SAJTI, Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában — 1941. Bp. 1984. Akadémiai K. 630. — *Ism.*: Thomas Spira (Kanada) — Südostforschungen, 1985. Band XLIV.

Ismereteti a bukovinai székelyek hányattait. Kiemeli, hogy a románok nem járultak hozzá kivándorlásukhoz Jugoszlávia 1941-es felosztásáig, attól tartva, hogy a visszakérült erdélyi rész újrabeneprésítéséhez használják fel őket. Csak a bácskai telepítés elhatározása után engedték meg elvándorlásukat. A munka bőségesen dokumentált, megadja a főbb forrásokat, de hiányoznak a statisztikai táblázatok. Egy térkép is hasznos lett volna, melyen jelölik vándorlásukat, letelepedésük útját.

PASCU, Ștefan: Răstălmăcirii și falsificării ale istoriei (Félremagyarázások és a történelem meghamisítása). — Magazin istoric, 1986 : 3. 33–40.

St. Pascu válasza Székelyhidi Ágostonnak, az Alföld 1985 : 9-es számában közölt: „Mit jelent Erdély?” című könyv recenziójára. „Székelyhidi, és a hozzá hasonlóak — írja Pascu — teljesen híjával vannak a leírt, ill. a kimondott szó felelősségének. Szántszándékkal meghamisítják a valóságot, hogy ezáltal is elhítsék a népek közötti ellentétek és a viszály magját. Meg akarják állítani a történelem visszafordíthatatlan kerekét, utópisztikus, elavult álmokat kergetnek, és a jószomszédi együttműködés és barátság legfőbb akadályává válnak.

Stadtentwicklungen in West- und Osteuropa. Jürgen Friedrichs, Berlin-New York, 1985. De Gruyter K. 969. — *Ism.*: Holger Fischer (Hamburg) — Südostforschungen, 1986. 292–297.

Az interdiszciplináris és összehasonlító kutatásokkal készített munka célja, hogy megállapítsa a nagyvárosok fejlődésében, tervezésében megmutatkozó hasonlóságokat és különbségeket a tőkés és a szocialista országokban, kb. 1800-tól 1981-ig London, Hamburg, Párizs, Bécs, Budapest, Varsó és Moszkva példáján. Megkísérli a városfejlődés modelljének kidolgozását, és igen jó eredményt ér el a fázisok egymásutánjának ábrázolásában bizonyos alapindikátorok felhasználásával (demográfiai és gazdasági fejlődési szakaszok). A rövidebb (1–148. old.) elméleti rész után a sokkal terjedelmesebb (820 oldalas) második rész alapos városmonográfiákat tartalmaz. Külön kiemelik a Bu-

dapest-monográfia, melyet egy fiatal szociológus, Klaus Kiekl írt. Ez az első olyan német nyelvű munka, mely átfogóan bevonja a demográfiai, szociológiai, gazdasági, várostervezési és földrajzi szempontokat Budapest 19–20. századi fejlődésének elemzésébe, a néhány apróbb tévedés ellenére a magyar nyelvű szakirodalmat is beleszámítva, kiemelkedő munkáról van szó.

PÁZMÁNY, Péter: Művei. A válogatás, a szöveg-gondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 1183. — *Ism.*: Gabriel Adriányi (Bonn) — Südostforschungen, 1986. 347–348.

A recenziens Pázmányt a magyar katolicizmus legjelentősebb személyiségének tartja. Ellenfeleinek állításaival szemben nem volt ellenreformátor — mert soha nem rekatalizált erőszakkal —, de joggal nevezhető a katolikus egyház legsikeresebb megújítójának. Több mint 30 arisztokrata családot vezetett vissza a katolikus egyházba jobbággyakkal együtt, és kidolgozta egy modern hit-tan teológiai alapjait. Emellett írásaival a modern klasszikus magyar nyelv megteremtői közé tartozik. Különleges érdeme a katolikus oktatásügy megújítása. Életművét a magyar történetírás intenzíven kutatta, de ez megszakadt 1949-ben. Csak irodalmi munkásságát méltatták valamelyest, egyházi

és politikai tevékenységét reakciónak értékelték. A gazdaság liberális fordulatával a történetírásban is új korszak kezdődött: a kutatások differenciáltabbak lettek, és szélesebb levéltári alapokra támaszkodnak. Pázmány is az eddigeknél több figyelmet kapott, és az utóbbi 10 évben több részlet-tanulmány jelent meg róla. A jelenlegi gyűjteménybe Tarnóc a püspök 17 legjelentősebb munkáját vette bele. A 77 oldalas jegyzetben megtalálhatjuk a szükséges magyarázatokat. A gyűjteményes kötet a klasszikus írók kiadásának legjobb magyar hagyományába illeszkedik bele.

Eszmetörténeti tanulmányok a magyar közép-korról. Szerk: Székely György. Bp. 1984. 479. — *Ism.*: Marsina, R. — Historický časopis 34, 1986 : 3. 452–453.

A Memoria saeculorum Hungariae 4. kötete irodalomtörténeti, művészettörténeti és történeti tárgyú tanulmányokat tartalmaz. A recenzor kötet jelentőségét abban látja, hogy a kötet szerkesztőjének sikerült a középkori Magyarország eszmetörténetét több aspektusból megragadnia. Véleménye szerint annak ellenére, hogy a középkori Magyarország is már többnemzetiségű állam volt a cikkben vázolt kulturális fejlődés valamenyny aspektusát a szerzők, mint „magyart” és nem mint magyarországit értékelik.

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETTUDOMÁNY, IRODALOM

Magyarország története 1526-ig

KUCERA, M.: Slovensko v dobách stredovekých (A középkori Szlovákia). Bratislava, 1985. Mladé léta K. 316. – *Ism.*: Oslanský, F. – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986 : 3. 451–452.

A középkorral foglalkozó történész könyvét számos régészeti anyaggal, képpel, térképpel illusztrálja. Tulajdonképpen a Kárpát-medence és Magyarország történetét dolgozza fel az 5–6. századtól 1526-ig.

HABOVŠTIAK, Alojz: Stredoveká dedina na Slovensku (A középkori szlovákiai falu). Bratislava, 1985. Museum Nationale Slovacaum – Institut. Archaeolog. Fontes VII. 386. 1. 148 kép – *Ism.*: Z. S. – *Česloslovenský časopis historický* (Praha) 35, 1987 : 1. 117–118.

Az első olyan könyv, amely összegzi a középkori szlovákiai falu történetére vonatkozó régészeti kutatások eredményét. A monográfia egy szinotikus és egy katalógus részből áll. A felhasználott szakirodalomban a vonatkozó magyar történeti és képzőművészeti anyag is helyet kap, s ennek megközelítésénél a szerző józan kritikus álláspont-ra helyezkedik.

SOKOLOVSKÝ, Leon: Terminológia dejin sp rávy stredovekej dediny na Slovensku (A középkori falu közigazgatás-történetének terminológiája Szlovákiában). – *Ism.*: *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985: 4. 506–528.

A témára vonatkozó, a felszabadulás előtti és újabb magyar és szlovák szakirodalom alapján, valamint a szlovákiai és magyarországi levéltárakban (főleg a Magyar Országos Levéltárban) végzett kutatások során gyűjtött, feldolgozott anyag alapján megírt tanulmány bevezető része a középkori falu terminológiáját tisztázza. Behatóan foglalkozik a középkori falunak a korabeli oklevelekben előforduló elnevezéseivel, a falusi lakosság társadalmi összetételével, ill. fejlődése problémájával, a falusi előjárók, tisztviselők, a falu feudális igazgatása kérdésével.

HALAGA, Ondrej R. Boj Košic proti oligarchii Omodejovcov a Matus Trenčiansky (Kassa harca az Amádé-oligarchia ellen és trencsői Csák

Máté). – *Historický časopis* 34, 1986 : 3. 326–348.

Főleg igen gazdag levéltári anyag, a Magyar Országos Levéltárban végzett kutatások, a témára vonatkozó, a múlt század eleje óta megjelent magyar és szlovák történeti irodalom alapján a szerző részletesen foglalkozik az 1312. június 15-i rozgonyi ütközet előzményeivel, okaival, az Amádék ellen a király oldalán harcoló kassai polgárság győzelmének jelentőségével. Végeredményben betekintést ad a 13–14. század fordulójára, a 14. sz. első másfél évtizede magyar, cseh és lengyel politika történetébe, Károly Róbertnek a központi királyi hatalom megeremtéséért folytatott küzdelmébe.

LUKACKA, Ján: Vývin osídlenia stredného a severného Ponitria do 15. storočia (A Nyitra folyó vidéke középső és északi területeinek benépesülése a 15. századig). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 6. 817–840.

A magyar történészek érdeklődésére elsősorban a tanulmány első része tarthat számot, mivel a szerző a Nyitra-vidék középkori benépesülése kérdését vizsgálva igyekszik cáfolni a szerinte még napjainkban is továbbélő helytelen nézeteket, amelyek tagadják vagy legalábbis megkérdőjelezzik e terület kora feudalizmus-kori (8–11. sz.) szláv benépesülésének, a szlovák lakosságnak a Nagymorva birodalom óta tartó folyamatos jelenlétének tényét, vagyis a sokat vitatott kontinuitás kérdését. Nem kétséges, hogy itt elsősorban a magyar történetírás (a 19. sz. végétől egészen napjainkig) ezzel kapcsolatban elfoglalt nézeteit és főleg Györffy György állásfoglalását vitatja. Ellenvéleménye bizonyítására elsősorban a legújabb szlovákiai művészettörténeti kutatások, az egyházi-építészeti, művészettörténeti feltárások eredményeinek alapján vállalkozik, és a szlovák nép kontinuitását, eredetét a Nagymorva birodalom idejéből származtatja. A területen való folyamatos jelenlétüket éppen a régészeti kutatások támasztják alá.

HORVÁTH, Vladimír: Územie mesta, a životné prostredie v Bratislave v. 14–15. storočí (Pozsony területi kiterjedése és életkörülményei a 14–15. században). – *Historický časopis* (Bratislava) 31, 1986 : 6. 885–896.

A Szlovák Állami Levéltár, ill. a pozsonyi városi levéltár viszonylag nagy mennyiségben fennmaradt írott, még jórészt publikálatlan és kiadott forrásai (pl. a városi magisztrátus ülésein készült jegyzőkönyvek 1245-től, adófizetési jegyzékek, anyakönyvek, krónikák) alapján a szerző átfogó képet ad Pozsony két évszázados területi, társadalmi fejlődéséről, a bel- és külvárosi élet- és a munkakörülmények alakulásáról.

HRABAK, Bogumił: Izvoz bakra iz Ugarske i susednih krajeva preko Senja u XIV i XV veku (Rézkivitel Magyarország és a szomszédos vidékekről Senjen (Zengg) keresztül a XIV. és a XV. században). – Zbornik MS za istoriju 31. szám, 1985. 43–50.

A középkorban „Szent István koronájának országaiban” két nemzetközi kereskedelmi útvonal volt. 1. Bécs-Duna vonalán Belgrádig, majd a Marica völgyén át Konstantinápolyig. 2. Erdély-Bánát-Duna vonala Belgrádig – a Száva vonalán Gradiškaig-Zengg. Ezeken a vonalakon a fémeket általában nyugatra, a sót pedig a balkáni területekre vitték. Nagy Lajos idejében itáliai kereskedők foglalkoztak fémkereskedelemmel. A legnagyobb rézkitermelő helyek a mai Szlovákia területén voltak. A 14. sz. második felétől a „szlovák” rézet a Dunán, a Száván, majd Zenggen keresztül Barcelónába és Velencébe vitték. Zengg volt a tengerhez vezető út. Ide futottak be a boszniai és szerbiai fémszállítmányok is, mert a szávai szállítás biztonságosabb volt. (Zsigmond megengedte a dubrovnikiaknak a kereskedést a Szerémségben.) Magyarország széthullása után Zengg szerepét Trieszt veszi át, a „szlovák” réz a tiroli fémekkel együtt került az Adriai-tengerhez. (A szerző a cikk végén leszögezi: a réz szlovák és nem magyar vidékről származik, tudatosan használja a Szlovákia nevet.)

DINIĆ–KNEZEVIĆ, Dušana: Dubrovčani u službi ugarskih vladara tokom srednjeg veka (Dubrovnikiak a magyar uralkodók szolgálatában a középkor folyamán). – Zbornik MS za istoriju 31. szám, 1985. 7–18.

Dubrovnik az 1358-as zárai béke alapján került magyar főhatóság alá. A magyar uralkodók szívesen fogadták a dubrovnikiakat szolgálatukba, mert azok jól képzettek voltak, sokuknak volt tapasztalata diplomáciai

kérdésekben. Többségük nem mondott le sem az otthoni tiszttségéről, sem a kereskedelemről.

NAGLER, Thomas: Români în epoca așezării sașilor în Transilvania (A románok a szászok Erdélybe való letelepedésének idején). – Transilvania, 1985 : 9. supl. 2–5.

Idézi Kurt Horedt elméletét, aki szerint a magyarok Erdélybe történt bevonulása 5 menetben történt: 1. 900 körül a Kis-Szamosig; 2. 1000 körül a Kis-Szamos völgye és középső folyása, a Maros alsó része; 3. 1100: Nagyküküllő vidéke; 4. 1150: az Oltig; 5. 1200: a Kárpátokig. Anonymusra hivatkozik és Moravcsik Gyulára, aki szerint a névtelen krónikás információi történelmi tényeken alapulnak, hogy minden alkalommal a betelepülő magyarok román államalakulatokkal találták szemközt magukat. A székelyekről úgy nyilatkozik, hogy elsők voltak, akik „kollaborációra” léptek a magyar központi hatalommal.

COPOIU, Nicolae: Contribuții la studierea unității populului român în secolele 13–16. (Adalékok a román nép egységéhez a 13–16. században.) – Anale de istorie, 1985 : 6. 12–32.

Politikai szempontból Erdély autonóm módon fejlődött, de szoros és szerves kapcsolatban a két román feedelemsséggel. Említi Metesz koncepcióját az erdélyi románok moldvai és havaselvei országalapításáról. A cikk emlékeztet arra: Hóman Bálint szerint Erdély nem tartozott soha Magyarországhoz, pénzneme, mértékegysége is különbözött. Kiemeli továbbá, hogy az első román nyelvű írás Neacșu kereskedő levele a Brassóban élő Johannes Benknerhez, azt bizonyítja, hogy ez volt Erdélyben a legerőteljesebb nyelv.

PASCU, Ștefan: Structura social-juridică a țărănimii din Transilvania medievală (A parasztság társadalmi, jogi struktúrája a középkori Erdélyben). – Revista de istorie, 1986 : 3. 237–249.

A parasztság társadalmi tagozódása az Elbától keletre összetettebb képet mutatott, mint az Elbától nyugatra. Angliában pl. már a 13. században pénzzel meg lehetett váltani a jobbágyi kötelezettségeket; a 14. században végbement a jobbágyok emancipációja. Az Elbától keletre fekvő európai országokban, ahol a városi élet, a pénzforgalom lehetővé

tette a kötelezettségek pénzben történő megváltását, ez a 13–14. században már előfordult. Ahol a központi hatalom meggyengülésével nőtt a földesurak hatalma, mint Csehországban és Magyarországon, ott fokozódott a parasztság kizsákmányolása is. Erdély vonatkozásában, a feudális állam gazdasági-társadalmi politikájának kettős következménye jelentkezett: a parasztság egységesülése társadalmi-jogi szempontból és gazdasági differenciálódása. Hátszeg, Fogaras, Máramaros és Bihar, Közép-Szolnok, Fehér, Torda megyék egyes helyein és a székely megyékben a 14. században sikerült a kötelezettségeket megváltani. A kötelezettségek növekedésének a következménye a feudális társadalom két osztályának, a nemes-kenézek és a nem nemes jobbányok kialakulása. Az erdélyi paraszt a „falusi” vagy „népeség” név alatt jelent meg, az alávetett a jobbágy, zsellér, telepes vagy szabad nevet viselte. Utóbbiak a 16. században mentesülve voltak a jobbágyi kötelezettségek alól, cserébe az udvarnál a városban vagy a hadseregben tartottak szolgálattal. A parasztság társadalmi-jogi helyzetének romlásával, gazdasági helyzete is romlott, megnőtt a nincstelenek száma. A szerző szerint a máramarosi paraszti társadalom tekinthető tipikusnak.

CIOCILTAN, Virgil: Poarta osmană și gurile Dunării în secolul al 15-lea (A török porta és a Duna deltája a 15. században). — *Revista de istorie*, 1985 : 11. 1058–1074.

Chilia és Fehérvár elfoglalása II. Bajazid szultán részéről 1484-ben meglepte a kortársakat. Ezt a történészek által is sokat vitatott lépést csak a porta stratégiájának ismeretében lehet megérteni, amelyben kiemelkedő helyet foglalt el a Duna deltája. Ez pedig a térség valamennyi országát, Magyarországot, Lengyelországot, a román fejedelemséget, Velencét stb. érintette. Hunyadi János diplomáciai-katonai lépéseinek is irányt adott: pl. a lengyel-magyar perszónaluniós elképzelésnek.

DENIZIE, Eugen: Relațiile lui Iancu de Hunedoră cu Alfons al V-lea de Aragon și lupta antiotomană la mijlocul secolului al XV-lea (Hunyadi János kapcsolatai V. Aragóniai Alfonzal és a török-ellenes harc a 15. század közepén). — *Revista de istorie*, 1985 : 8, 782–795

Sajnálatos módon az 1447 őszén az együttműködésről folytatott tárgyalások nem váltak valósággá, mivel V. Alfonz lekötötték az olaszországi belpolitikai életben bekövetkezett bonyodalmak. Kettőjük kapcsolata az 1435-ös esztendőre nyúlik vissza, amikor mint Zsigmond király kísérfője találkoztak Milánóban, Visconti herceg udvarában. Alfonz, mint nápolyi király, nagyszabású terveit keresztezte a Földközi-tenger közepső és keleti területén a félhold előretörése.

SLUSANSCHI, Dan: Dunarea de Jos și campania lui Vlad Tepeș din iarna 1461–1462. (precizări filologice.) (Az Al-Duna és Vlad Tepeș 1461–62-es téli hadjárata) (filológiai megjegyzések). — *Revista arhivelor*, 1985 : 4. 434–437.

A hadjáratlalt kapcsolatban két probléma merül fel: 1. amely szerint Vlad Tepeș akciója az első európai visszavágás a törökök előretörésére — állítja a szerző; 2. Az akcióról, amelyben Mátyás királyt a hadjáratról Vlad Tepeș értesítette, egyetlen dokumentum maradt a müncheni levéltárban; erről I. Bogdán román történésznek az volt a véleménye, hogy „a román-ellenes magyar propaganda keze van benne.”

POP, Ioan Aurel: Din relațiile Țării Hațegului cu Țara Românească în veacului al XV-lea și la începutul al XVI-lea (Hátszeg kapcsolata Havasfölddel a 15. században és a 16. század elején). — *Revista de istorie*, 1985 : 1. 80–85. (Bukarest).

A kapcsolat alapja az egységes civilizáció, az egységes román nyelv és eredet. A cikk jelentősnek tartja a Neagoe Basarab és Zápolya János között, 1520. június 9-én megkötött egyezményt. Ebben első ízben állapították meg a határt Erdély és Havasföld között.

1526–1848

ČICAJ, Viliam: Vývoj vzdelanosti v našich mestách v období neskorého feudalizmu (A műveltség alakulása városainkban a kései feudalizmus korszakában). — *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986: 3. 349–361.

Néhány királyi város — Pozsony, Nagyszombat, Eperjes, Lőcse — művelődéstörténetét vizsgálja a 16–18. században. Alapvető

jellemvonásának a humanizmust és a vallásos világnézetet tekinti, ennek jelentőségét tartja meghatározónak. Elsősorban az iskolai oktatás és a könyvnyomtatás kérdésével foglalkozik. Kiemeli, hogy a városokban élő nemzetiségek művelődésében igen nagyok voltak a különbségek. A nemesség és a polgárság mellett az iparosok és a kereskedők jelentették az írni, olvasni tudó rétegeket és közülük kerültek ki a több nyelven beszélők is. Mindvégig gyakran hivatkozik a témára vonatkozó legújabb magyar irodalomra is: Kosáry D. Művelődés a 18. századi Magyarországon, 1980., Benda Kálmán: A művelődés helyzete Magyarországon a XVII–XVIII. században, 1984.

VOZÁR, József: Baníctvo na Slovensku v čase protihabsburských stavovských povstání (Szlovákiai bányászat a Habsburg-ellenes rendi felkelések idején). – Historický časopis (Bratislava) 33, 1985 : 1. 85–98.

A szerző a 17. sz. elejétől a 18. sz. harmadik évtizedének végéig (nagyjából a Bocskai és a Rákóczi-szabadságharc közötti időszakban) vizsgálja a magyar rendi felkeléseknek az északi-magyarországi területek bányászatára gyakorolt hatását. Összegezve megállapítja, hogy ezek a felkelések mind gazdasági, mind pedig társadalmi vonatkozásban negatív következményekkel jártak, a bányászat egészére kedvezőtlenül hatottak, alapjaiban fékeztek a termelőerők fejlődését, a termelés színvonalának emelését és műszaki fejlesztését (a bányák berendezéseinek lerombolása, kifosztása) a bányavidék korábbi privilégiumainak, kiváltságainak felfüggesztése, a társadalmi, gazdasági viszonyok alapvető romlása, a bánya-intézmények tönkretétele. Pozitív hatásuk – bár a szerző véleménye szerint ezt nem szabad túlértékelni – kizárólag abban nyilvánult meg, hogy az évszázad során nőtt a szlovákok befolyása és részesedése a terület gazdasági, politikai és kulturális irányításában.

BINDER, Paul: Aurul românesc în secolul al 16-lea. Lista lui Ioan Czementes din Cluj despre minele și spălătoriile de aur 1560. (A román arany a 16. században. A kolozsvári Czementes János kimutatása az aranybányákról és aranymosókról 1560-ból.). – Revista de istorie, 1986 : 1. 76–86.

Georg Werner 1552-ből származó, az erdélyi királyi jövedelemlről készített kimutatásában javaslatokat tett a szebeni kincstár átszervezésére, egyben felsorolta az aranyelőhelyeket is. Ebben az időben egy kolozsvári polgár, Váczi Péter viselte a „kamaragróf” címet. A szintén kolozsvári származású Czementes mester, aki a szebeni kincstár alkalmazottja volt, 1530-ban kezdett hozzá azokhoz a jegyzetekhez, amelyek 1570-ben jelentek meg először.

NEHRING, Karl: Die Bocskai-Krone als Objekt des patriotischen Intellektuellen. – Südostforschungen, 1984. 123–133.

1610-től fogva Bocskai István koronája a bécsi kincstárban található. A tanulmány azt a kérdést vizsgálja, milyen érveket hozott fel Ausztria, Magyarország és Románia a Monarchia összeomlása után a korona hovatartozására vonatkozóan, hogy alátámaszsják a koronára való igényeiket. Ehhez a szultántól kapott korona ajándékozásának körülményeit vizsgálja, és azt a kulcskérdést, hogy Bocskai a koronát, mint Erdély fejedelme, vagy mint Magyarország királya kapta-e.

SEBESTYÉN, Gheorge: Apsecte ale condițiilor tehnice și de organizare socială a muncii în construcții în principatul autonom al Transilvaniei (Technikai feltételek, a társadalmi munka megszervezése az építészetben Erdély autonóm fejedelemségében). – Revista de istorie, 1987 : 3. 248–261.

Az emberi, vagyoni tényezők szerepét vizsgálja a 16–17. századi erdélyi reneszánsz építészetben. Az eltérés a szász városok és Kolozsvár között abból adódik, hogy a szász városokban a polgárság a szomszédság intézményét vette igénybe – egyfajta kalákarendszert –, míg Kolozsvárott bémunkásokat, mestereket alkalmaztak. Másodszor a kolozsvári arisztokrácia jelentős része nem a városokban lakott – egyes lakóházaikat a város megvásárolta –, hanem vidéken, kastélyokban és udvarházakban. Az építésszek, mesterek stb. céhek már a 16. sz. elején elterjedtek (1513: Segesvár, 1525: Kolozsvár, 1539: Medgyes, 1552: Szeben), Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt megnőtt az építészeti kedv. Olyan külföldi mesterek-művészek tevékenykedtek itt,

mint: Elias Nicolai (ő Kolozsvárról szállította Matei Basarab síremlékét), Giacomo Resti Lombardiából (1617–1631), Giovanni Landi Mantuából, Agostino Serena Velencéből.

ANDREASCU, Ștefan: Transilvania la începutul secolului al XVII-lea (Erdély a 17. század elején). – *Revista de istorie*, 1987:5. 454–479; 1987:6. 564–575.

Erdély, Havasalföld, Moldova kapcsolatainak részletes bemutatása a zsitvatoroki béke (1606) után egészen 1629-ig, különös tekintettel Bethlen Gábornak – ahogy a szerző írja – a „Protestáns Dácia” megteremtésére vonatkozó koncepciójára. Mindezt bonyolult nemzetközi helyzetben, amikor nemcsak a két birodalom közötti lavírozásról volt szó, hanem az európai politikában szerepet játszó tényezőkről, így a lengyel királysághoz fűződő kapcsolatokról is. A szerző szerint Bethlen Gábornak sikerült kikezdeni, hogy kezdeményezései az egység érdekében túl látványosra sikerüljenek.

DENIZE, Eugen: Relațiile lui Francisc al II-lea Rákóczi cu Spania (II. Rákóczi Ferenc kapcsolatai Spanyolországgal). – *Revista de istorie*, 1986:4. 557–571.

Erdély és Spanyolország kapcsolatainak két fő szakasza volt: 1. a forradalom előkészítése és a száműzetés első éve; 2. 1717–1731 között. Az első években ez a kapcsolat esetleges volt és a franciaországi diplomáciai viszonyoknak volt alárendelve. 1718-ban úgy látszott: spanyol, velencei, török – Habsburg háború van közeledőben. II. Rákóczi Ferenc azt remélte, Ausztria nem bírja a kétfrontos küzdelmet, és lehetősége lesz Erdélyben összeszednie erejét. A Mehmed Pasával jó kapcsolatban álló Rákóczi olyan értelemben tájékoztatta a spanyol udvart, hogy a Porta kész egyezményt kötni. A cikk Jacques de Boissimene és Alberoni diplomáciai tevékenységén keresztül mutatja be: a nyugati politikában az erdélyi fejedelemség helyzete csak másodlagos szerepet játszott. Az osztrákok győzelme, Franciaország és Ausztria közeledése, majd Spanyolország bécsi tárgyalásai egyrészt az európai szövetségi rendszert változtatta meg a 18. század közepén, Franciaország, Anglia és Poroszország közeledését eredményezte egymáshoz, – ld. spanyol-angol háború 1726–27 – más-

részt még egy utolsó reményt adott Rákóczinak 1730–31-ben, hogy Spanyolországot rábízza Ausztria megtámadására.

HAUBELT, Josef: Kdo napsal Monachologii? (Ki a Monachológia szerzője?) – *Dějiny věd a techniky* 19, 1986:2. 101–105.

A jezsuita, piarista szerzetesrendet támadó pamflet szerzőjének sokan és sokáig (már a kortársak közül is) Born Ignácot (1742–1791) tartották. A szerző a pamflet írójának Born barátját, egyik tanártársát a selmeci akadémián, Nicolaus Proda von Neuhaus-t (1723–1798), vagyis az érsekújvári születésű Poda Miklóst tartja.

FORIŠKOVIĆ, D. Aleksandar: Šajkaški regulament (Sajkás rendtartás). – *Zbornik MS. za istoriju*, 31. 1985. 153–171.

Mária Terézia 1764-es, az ezred alapításáról szóló határozatának korabeli szerb fordítását közli a cikk. A fordításról, amely egyenrangú volt az eredetivel, maga a királyné rendelkezett. A cikk írástani magyarázatokat is közöl.

KUDRNOVSKÁ, Olga: Josefské mapování Českých zemí a jeho topografický popis (s rozbohem popisu pražské sekce). (A cseh országrészek II. József-kori feltérképezése és azok topográfiai leírása: a prágai szekció leírásának elemzése alapján). – *Historická geografie*, 1985. 24. 55–104.

A II. József uralkodása alatt készült – főleg katonai célokat szolgáló – térképészeti felméréseket végző szekciók (itt főleg a Közép-Csehország térképészeti felmérésével megbízott bizottság, amely Prága feltérképezését is végezte) szóbeli, ill. írásos jelentései alapján a szerző Közép-Csehország leírására, jellemzésére, történeti jelentőségének az értékelésére vállalkozott. A tanulmányt számos térkép-illusztráció és táblázat egészíti ki.

KOWALSKÁ, Eva: L'udové školstvo a formovanie vzdelanosti v mestách na Slovensku v 18. storočí (A népoktatás és városi művelődés kialakulása a 18. századi Szlovákiában). – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986:5. 695–710.

A szerző a *Ratio educationis* (1777) kibocsátást megelőző néhány év, ill. a 18. század 70-es és 80-as éveiben, Mária Terézia és

II. József korában végrehajtott iskolareform eredményeit, megszületésük körülményeit vizsgálja. – A népoktatás hálózatainak a létrehozását kíséri figyelemmel néhány nagyobb szlovákiai városban (Pozsony, Besztercebánya, Körmöcbánya, Eperjes). Elsősorban az elemi iskolai hálózat, ill. a szakoktatás (ekkor főleg tanoncképzés) kibontakoztatásának és elterjesztésének a társadalmi, politikai és gazdasági körülményeit elemzi; mindezt azonban úgy is vizsgálja, mint a szlovák nemzeti tudat kibontakozásában döntő szerepet játszó tényezők egyikét.

HEGEDŰS, Antal: Izvori za agrarnu statistiku teritorije današnje Vojvodine (1767–1867). (A mai Vajdaság területére vonatkozó agrárstatisztikai források, 1767–1867.) – Zbornik MS za istoriju, 31. 1985. 55–64.

A cikk szerzője felsorolja a hivatalos állami forrásokat, így II. József összeírását, Mária Terézia rendeletét, ami szerint a megyéknek jelenteni kell a termés nagyságát. 1829-ben alapították az állami hivatalos statisztikai hivatalt, a kiegészítés után pedig megalakult az önálló magyar statisztikai hivatal. A nem hivatalos statisztikák közül a szerző említi Linket, Bauert, Galgóczyt, Fényest és Keleti Károlyt. Felhívja a figyelmet, a statisztikákban gyakran nagy eltérések vannak. A cikk melléklete Bauertől származik.

KIRÁLY, Ferenc: Die Geschichte der deutschsprachigen Anabaptisten in Ungarn, 16–18. Jahrhundert (A német nyelvű anabaptisták története Magyarországon a 16-tól a 18. századig.) – Südostforschungen, 1985. 83–98.

Leírja bevándorlásukat. A központi hatósági hasznuk miatt, de facto – megtűrték őket. 1759-ben viszonylagos jólétük és nyugalom megszűnt, és a kormányzótanács a mintegy 500 anabaptistát erőszakosan megakarta téríteni. Az összes kényszerítő eszköz igénybevételével ez csak 1763-ra sikerült, azonban sokan elmenekültek. II. József toleranciarendelete 19 év után arra buzdította őket, hogy térjenek vissza eredeti hitükre, de a helyi hatóságok ezt nem tették lehetővé. Ismét a kivándorlás lehetősége maradt. Ez ismert történelmi folyamat, először Ukrajnában telepedtek le, később, a 19. században Kanadába vándoroltak ki. Forrás-

anyagában a Magyar Udvari Kancellária dokumentumaira támaszkodik.

JAKŠIĆ, Ivan: Otvaranje srpske učiteljske škole u Sentandreji (A szerb tanítóképző megnyitása Szentendrén 1812-ben). – Zbornik MA za istoriju, 33. 1986. 113–121.

Magyar Országos Levéltárban levő dokumentumot közöl: a szerb instruktor jelentését. Tartalmazza a 28 beiratkozott tanuló névsorát és adatait: lakhely, nyelvismeret, stb. is. A szentendrei község vállalta a tanulók elhelyezését, az orvos az ingyenes gyógyítást és a katolikus patikus egyenyed áron számította az orvosságot.

1848–49

CARABIŞ, Vasile: Refugiul lui Bem şi Kossuth în Oltenia (Bem és Kossuth menekülése Olténiába). – Revista Arhivelor, 1985 : 1. 88–93.

Az 1848-as szabadságharc után a magyar forradalmárok és katonák egy csoportja román és török segítséggel, Bem és Kossuth vezetésével nemcsak átment Olténián, hanem Baia de Arama, Cloşani, Proiteşti, Sănăteşti helységekben hosszabb ideig tartózkodtak, ahol Ion Drăghiceanu-Hirgot vendégszeretetét élvezték. Mihelyt a havasalföldi hatóságok is tudomást szereztek erről, elfogatóparancsot adtak ki. Az esemény emléke ma is él ezekben a helységekben.

KABDEBO, Thomas: Joseph Blackwell's Last Hungarian Mission, 1849. – East European Quarterly, 20. 1986 : 1. 55–73.

Blackwell angol diplomata 1830–1850 között dolgozott Magyarországon. A cikk az 1849-es, utolsó missziójával foglalkozik. Az angol kormány javaslata: jószolgálati misszióval való megbízás. Erre azonban a szabadságharc elbukása miatt végül nem került sor.

1849–1918

MITROVIĆ, Andrej: Prilog proučavanju demografskih prilika u okrugu Šabac pod austro-ugarskom okupacijom (1915–1918) (Adalék a demográfiai helyzet tanulmányozásához Šabac [Szabács] körzetben az osztrák-magyar okkupáció alatt). – Istorijki Glasnik, 1984 : 1–2. 81–91.

A lakosság száma lényegesen csökkent a háború előttihez viszonyítva. A helyi lakosság politikai életét korlátozták. Tisza szerint Szerbiát meg kell szüntetni és Magyarországhoz kell csatolni. 1915-ös memoárja szerint itt autokrata módon kell kormányozni, és magyar és német bevándorlással a lakosság összetételét is meg kell változtatni. Az egyik 1916-os közös minisztertanácson voltak, akik ellenezték Tisza álláspontját, mely szerint Szerbia északnyugati részét Magyarországhoz kell csatolni (a Monarchián belül sohasem volt egység a Szerbia elleni hadicélt illetően); a kolonizáció gondolata ellen nem emeltek kifogást. Belgrádra vonatkozó igényüket az Antantnak küldött 1916-os békejavaslatba is belevették.

KÖRNYEI, Stefan: Psychische Konstitution und Geisteskrankheit von Stephan Széchenyi – Südstudien, 1985. 163–183.

Végigköveti Széchenyi életét és az annak során megnyilvánuló patológikus tüneteket. 1848 őszéig nem ismer fel nála komolyabb megbetegedést, 1853-tól újra egészségesnek találja. Széchenyi pszichopatológikus vonásai teljesítményét, jellemét, etikai érzékét, emberi értékeit nem befolyásolták károsan. Hajlama az önvádra tevékenységének értelmi megalapozottságát érzelmileg színesítette, és így impulzusokat adott céltudatos, értékes cselekedetekhez anélkül, hogy az értelmi alapot veszélyeztette volna. Széchenyinnél is annak a példáját látjuk, hogy pszichopatológikus vonások segítik a zseni kibontakozását.

EKMEČIĆ, Milorad: Austro-ugarska obavještajna služba i majske prevrat u Srbiji 1903. godine (Az osztrák-magyar hírszerző szolgálat és a májusi államcsíny Szerbiában 1903-ban). – Istorijski časopis, 32. 1985. 209–232.

Az 1903-as összeesküvésnek (látszólag a király házasságával való elégedetlenség) mélyebb okai voltak. Arra nincs bizonyíték, hogy az osztrák-magyar hírszerző szolgálat szervezte volna a merényletet a királyi pár ellen, de tudott róla és nem értesítette a szerb hatóságokat. Egy szerb külpolitikai irányváltás a Monarchia számára előnyös lett volna.

MILOJEVIĆ, Danica: O boravku Djordja Stratimirovića u Italiji 1864–1865 godine. (Strati-

mirović Djordje itáliai tartózkodása 1864–1865-ben). – Istorijski časopis, 29–30. 1982–83. 401–411.

Itáliai tartózkodása során alakítja ki azt a koncepcióját, hogy össze kell kapcsolni az olaszok, magyarok és szerbek nemzeti felszabadító harcát. Ausztriát a Tiszánál és a délszláv területeknél kellene megtámadni. Feltétlenül saját felszabadító harca és nem nemzetközi békeszerződésre van szükség. Ekkor levelezésben állt a magyar emigrációval (Türr-rel). Az 1865-ös olasz kormányváltás terveit megghiúsítja. 1865-ben a Habsburg birodalom föderatív átrendezésének a reményében újra osztrák szolgálatba áll.

COHEN, Gary B.: Society and Culture in Prague, Vienna and Budapest in the Late Nineteenth Century. – East European Quarterly, 20. 1986 : 4. 467–484.

A tanulmány 1869 és 1910 között mutatja be a Monarchia három központjának életét, a városiakok számának, foglalkozásbeli összetételének, kulturális életének összevetése révén.

KOMLOS, John: Stature and Nutrition in the Habsburg-Monarchy: The Standard of Living and Economic Development in the Eighteenth Century. – The American Historical Review, 90. 1985 : 5. 1149–1161.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a 18. századi Habsburg Monarchiában az ipari fejlődés következtében megváltozott-e az életszínvonal, ill. ha volt ilyen változás, az mennyiben függött össze az iparosodással. A cikkíró szerint iparosítás hiányában Közép-Európa lakossága katasztrófálisan elnincstelenedett volna.

TAJTÁK, Ladislav: Vznik oblastnych organizácií Sociálnodemokratickej strany Uhorska na Slovensku a jej organizačný vývoj (A Magyarországi Szociáldemokrata Párt szlovákiai területi szervezeteinek kialakulása és szervezeti fejlődése). – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986 : 6. 851–884.

A szerző a 19. sz. végi és a 20. sz. eleji munkásmozgalom kutatásának néhány aktuális problémájával foglalkozik, mint pl. az új elméleti és módszertani megközelítés szükségessége. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt országos szervezeteinek, vagyis szlovákiai területi szervezeteinek, főleg

kelet- (Kassa) és nyugat- (Pozsony) szlovákiai alapszervezeteinek a kialakulása – az eddigi nézetekkel ellentétben – nem a 90-es években zajlott le, hanem csak a Szociáldemokrata Párt szervezeti szabályzatának elfogadása (1903) után. Főleg a korabeli – elsősorban a magyar nyelvű sajtóanyag, pártértekezleti jegyzőkönyvek, s a vonatkozó magyar marxista történetírás, valamint meglehetősen gyér szlovák történeti irodalom kritikai elemzése alapján fejt ki a kérdésre vonatkozó véleményét. A korabeli magyar és nemzetközi munkásmozgalom eseményeibe ágyazva vizsgálja a szlovákiai szociáldemokrata párt alapszervezeteinek kialakulását, fejlődését és a szakszervezeti mozgalommal való kapcsolatát.

PRÍKRYL. L'ubomír: Geografia na Slovensku v posledných desaťročiach Monarchie (A földrajztudomány Szlovákiában a Monarchia utolsó évtizedeiben). – Dějiny věd a techniky (Praha) 19, 1986 : 1. 1–11.

A szerző a Matica slovenská, majd ennek betiltása után a Szlovák Múzeumi Társulat keretén belül működő tudósok, tanárok, köztük magyarok földrajztudományi, kartográfiai, meteorológiai, útleírói munkásságáról ad összefoglaló áttekintést.

1918–1919

MILENKOVIĆ. Toma: Banatska republika i Madjarski komesarijat u Banatu, 31. oktobar 1918 – 20. februar 1919. (A Bánáti Köztársaság és a magyar területi biztosság a Bánátban, 1918. október 31. – 1919. február 20.) – Zbornik za istoriju, 32. 1985. – 99–142.

A Bánáti Köztársaság rövid epizódot jelentett az átmeneti korszakban. Ebben az időben a szociáldemokraták játszottak vezető szerepet, de a proletárdiktatúra létrehozása nem volt céljuk. Október 31-én megalakították a Bánáti Nemzeti Tanácsot Roth Ottó vezetésével. A fő cél a Bánát autonómiájának kivívása volt. Már a belgrádi konvenció előtt megjelentek a szerb csapatok a Bánátban. Ez megkönnyítette az újdéki szerb nemzeti tanács (nov. 3-án alakult, és a magyarországi szerbek képviselőjének kiáltotta ki magát) helyzetét. A tanács azt javasolta, hogy alakítsanak helyi nemzeti tanácsokat. A nov. 25-i nagy skupštinán határozatot hoztak a Bánát, Bácska, Baranya

elszakadásáról, és megalakították végrehajtó hatalmukat. Ezek az intézkedések ellentétesek voltak a belgrádi konvenció határozataival. A belgrádi konvenció szerint a korábbi adminisztrációt tolerálni kell. A szerb csapatok, azokon a helyeken, ahol már megalakult az új szerb adminisztráció, azt érintetlenül hagyták. Roth, aki a terület magyar biztosa is volt, arra törekedett, hogy a terület autonóm maradjon. Ezért nagy nyomást gyakoroltak rá. 1919. jan. 15-én benyújtotta lemondását. Leváltották Djordjević szerb tábornokot is, aki bizonyos mértékig együttműködött Roth-tal. A szerb törekvések nem vezettek teljes sikerre, mert a békekonferencia megosztotta a Bánátot az SHS állam és Románia között.

TUTU. Dumitru: Les actions de l'armée roumaine en Transylvanie au cours des années 1918–1919 (A román hadsereg tevékenysége Erdélyben 1918–19-ben). – Revue roumaine d'histoire 24. 1985 : 1. 101–124.

A cikk mondanivalója abban összegezhető, hogy „Magyarország és Románia között az ellenségeskedés tulajdonképpen 1919. ápr. 16-án kezdődött, és súlyos gazdasági és társadalmi károkat okozott mindkét országnak. Ezt a konfliktust el lehetett volna kerülni, ha a nagyhatalmak nem avatkoztak volna bele a Magyarország és Románia közötti kapcsolatok alakulásába. A magyar kormányok, ideértve a forradalmi kormányt is, visszautasították azt, hogy elismerjék a románok jogát a nemzeti függetlenséghez és a szabad államhoz. Mindez ahhoz vezetett, hogy a románok nemzeti felszabadító háborút indítottak. A forradalmi magyar kormány által elkövetett számos politikai és katonai tévedés azt eredményezte, hogy a Tanácsköztársaság megbukott. Nem tudott élni azzal a lehetőséggel, amelyet a szövetséges parancsnokság nyújtott, már-már, hogy békét kössön – számára voltaképpen még elfogadható feltételek mellett. Kétségtelen, hogy ezeken a tévedéseken kívül a forradalmi kormány bukásához hozzájárultak a nagyhatalmak és a román hadsereg is, amely továbbra is a Tisza vonalánál maradt volna, ahonnan visszahúzódtak volna a békekonferencia által megállapított határok mögé. Mindebből az az általános következtetés adódik, hogy az elnyomó megszerzett pozícióit csak akkor

adja fel, ha erre erőszakkal késznerítik. Erdély népi erőinek nem volt elegendő ereje, hogy eltávolítsa elnyomóit, ezért Románia katonai segítsége szükségszerű volt.” A szerző Juhász Gyula: *Hungarian Foreign Policy 1919–1945* és Liptai Ervin: *Vöröskatonák előre*. A magyar vöröshadsereg harcai c. műveire hivatkozik.

1920-tól napjainkig

MOISUC, Viorica: 1920. Un fals diplomatic și substratul sau politic (Egy hamis diplomáciai irat és hibás politikai tartalma). – *Magazin istoric*, 1985 : 2. 19–22.

Dr. Halmos Károly missziója Nyugat-Európában abból a célból, hogy Magyarország gazdasági életét teljes egészében a francia tőkének rendeljék alá. A francia-magyar tárgyalások megelőzték a trianoni békeszerződés aláírását. Ebben Horthynak az a szándéka tükröződött, hogy Magyarország elvesztett területei visszaszerzéséhez támaszt kapjon. Halmos 1920. augusztus 10-én még egyszer tárgyalt M. Paleologueval, és kijelentette csak Magyarország képes elhárítani katonailag a bolsevik veszélyt.

BECK, Peter J.: „A Frontier Comedy” or „A Matter of Extreme Importance for the Rearmament of Germany and Hungary”? The Szent-Gotthárd Affair 1928. – *East European Quarterly*, 20 1986 : 2. 157–177.

1928. január elsején a szentgotthárdi vasúti határállomáson osztrák vámtiszték gépkocsijának feltüntetett gépfegyverszállítmányt fedeztek fel. A szállítmány Olaszországból érkezett. Az ügy alkalmat adott annak bizonyítására, hogy a népszövetségi tanács képtelen hatékonyan ellenőrizni a békeszerződések újrafegyverkezés-ellenes klauzúráinak betartását.

MATJEVIĆ, Zlatko: Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje Jugoslavenske države 1918–1921. godine (A katolikus egyház Horvátországban és a délszláv állam megalakítása, 1918–1921). – *Povijesni prilozi*, 5. 1986. 1–93.

A katolikus egyház horvátországi vezetői – hasonlóan a Vatikán politikájához – 1914-ben a Monarchia fennmaradása mellett foglaltak állást, majd a jugoszláv klub 1917-es májusi deklarációjához csatlakoz-

tak; a délszláv népek egyesülése mellett álltak ki, de annak módját nem tartalmazta a dokumentum. A korfui kiáltvánnyal szembefordultak, mert abban a vallások és egyházak egyenlőségét fogalmazták meg. 1918-ban a katolikus egyház képviselői is részt vettek a Nemzetgyűlés munkálataiban, az egyház is támogatta az új állam létrejöttét, ezzel szembefordult a Vatikánnal. Az agrárreformot szükségesnek tartotta a katolikus egyház is, a végrehajtás módját sérelmesnek tartotta. A katolikus egyház a politikai életben – részben – a Horvát Polgári Párt útján vett részt. Az állam és az egyház közti elentétet a vallásoktatás (csak az alsó négy osztályban) körüli vita jellemezte. Az egyház elvesztette addigi pozícióit. Nem sikerült konkordátumot kötni, ami rendezhette volna az egyház helyzetét. Az 1921-es alkotmány sem rendezte megnyugtatóan a viszonyt. A szöveket nem lehet politikai célokra felhasználni, a pápával tartandó kapcsolatot, majd a törvényt fogja szabályozni. Az állam és az egyház nincs szétválasztva. Nem volt államegyház sem. Ez a „köztes” rendszer nem elégítette ki az egyházat. A Vatikán és az SHS Királyság rendezetlen kapcsolataira a gyakovári püspök kinevezése körüli vita jellemző, ill. az egyházmegegyek elhatárolása is vita tárgya volt.

McCAGG, William O., Jr.: The Role of the Magyar Nobility in Modern Jewish History. – *East European Quarterly*, 20. 1986 : 1. 41–53.

A tanulmány Szekfü Gyula 1920-ban megjelent „Három Nemzedék” című írásából kiindulva száll vitába Szekfü nézeteivel. Arra a kérdésre összpontosít, hogy a magyar nemesség milyen hatással volt a zsidóság történelmére. A vizsgált időszak a 17–20. század.

DON, Yehuda: The Economic Dimensions of Antisemitism: Anti-Jewish Legislation in Hungary 1938–1944. – *East European Quarterly* 20. 1986 : 4. 447–466.

Az 1938 és 1944 között Magyarországon hozott zsidótörvényeknek a zsidó lakosság gazdasági helyzetére gyakorolt hatását elemzi, így vizsgálja a törvényeknek a foglalkoztatottságra, tagsági részvételekre, vagyoni, valamint a jövedelmekre gyakorolt hatását.

SOZAN, Michael: The Jews of Aba (Abai zsidók). – East European Quarterly 20, 1986 : 2. 179–197.

A tanulmány egy 1983-ban végzett helyszíni felmérés alapján, valamint ma élő zsidók és nem-zsidók vallomásainak figyelembevételével rekonstruálja Aba község (Fejér megye) zsidó lakosságának 1940 előtti életét, integrációjának fokát a nem zsidó közösségbe (a lakosság 1,5 %-a volt zsidó).

Masa rotundă „Teorarea horthysto–fascistă în nord-vestul României 1940–1944” (Kerekasztalbeszélgetés. „A horthysta terror Románia észak-nyugati részén 1940–1944”). – Luceafărul, 1986. június 5–7.

Mihai Fătu szerkesztésében, 1985-ben a Politikai Kiadónál megjelent könyvvel kapcsolatos kerekasztalbeszélgetés résztvevői: Ilie Bădescu, Neagu Cozma, Cornel Grad, Ovidiu Iuliu Moldovan, Adrian Riza, Raoul Șorban, Radu Theodoru, Gabriel Telepea, M. Ungheanu. A beszélgetés a következő fő gondolatokat tartalmazza: A magyar megszállás Észak-Erdélyben négy szakaszra osztható. 1. 1940. szeptember 1. – 1940. december 9. a katonai közigazgatás időszaka, amely alatt mindennaposak voltak a gyilkosságok a terror. 2. 1940. december 9. – 1944. március: a civil közigazgatás időszaka, jól szervezett terrorral. 3. 1944. márciustól a szovjet és román felszabadító csapatok megjelenéséig. A Sztójay-kormány népiirtása. 4. A hivatalos magyar közigazgatás és katonaság kivonása Erdélyből (Dejről 500 román internáltak augusztus 23-a után, míg a többi erdélyi megyéből több száz román hurcoltak magukkal Magyarországra és Németországba). Többben példákkal illusztrálják a horthysta hatóságok kegyetlenségeit, az elkövetett gyilkosságokat, a román egyetemi hallgatók eltávolítását a kolozsvári egyetemről, az értelmiség, papság kiutasítását, az elkövetőket is megnevezve. Az 1848–49-es magyar forradalommal példázzák, hogy Erdély soha nem tartozott Magyarországhoz, mert akkor miért követelte volna Kossuth az Uniót? A két világháború közötti magyarországi rendszert, mint az első európai fasiszmusok egyikét kezelik, amelyben egy kora feudalális mentalitás élt tovább. (: a Szent István-i államkoncepció:). Feudális barbarizmusként emlegetik az Erdélyben, a román

nok ellen elkövetett rémtetteket. Amivel a tudományos megbeszélés „továblépett” az említett monográfián megnevezi a felelősöket, a „bűnösöket”, akik ilyen, vagy olyan módon tetteikkel, vagy szóbeli uszítással kollektíven diszkriminálták Észak-Erdélyben a románokat, tehát kollektív felelősségrevonásuk sem szabad, hogy elmaradjon. Többek között megemlíti Mikó Imrét, aki – ld. Ellenék, 1940. dec. 23. „Sürgette a román agrárreform felülvizsgálását . . . [amely] a székelyeket fosztotta ki a közbirtokossági vagyonból, és a magyar egyházak birtokállományának 85 százalékát vette el.” – meg akarta semmisíteni a román földreform eredményeit, és a zsidókérdés végleges megoldásáról beszélt már 1942-ben. (Keleti Újság, 1942. április 28. – A cikkben megadott helyen, azaz a Keleti Újság 1942. április 28-i számában Mikó Imre-féle felszólalás, cikk vagy tanulmány nem szerepel! – a szerk.) Raoul Șorban szerint miután Kós Károly lett az Erdélyi Képzőművészek Szövetségének elnöke, ott nem volt többé helye románoknak. (Az írás félremagyarázza Kós Károlyt, ugyanis ő nem azt állítja, hogy nem maradt román Erdélyben, hanem azt, hogy a román közigazgatás, katonaság, hivatalok távoztak. – a szerk.) Makkai László, a „szélsőséges sovíniszta erdélyi történész” lett Magyarországon az erdélyi kérdés szakértője, aki a párizsi béketárgyalások ideje alatt adta ki azt a munkáját, amely a magyarok Erdélyhez való történeti jogát hangoztatta, s mivel mélyen kompromittálta magát – írja az újság – egy időre a magyarországi közvélemény is elítélte, s csak mint a Teológiai Főiskola tanára működhetett. Makkai – teszük hozzá – Gál-di Lászlóval közösen írott „fasiszta, románellenes munka társszerzője.”

SEEWANN, Gerhard: Minderheitenfragen aus Budapester Sicht. Ungarns Nationalitäten – magyarische Minderheiten – Südost-Europa 33, 1984 : 1. 1–14. Tanulmányát azzal a megállapítással kezdi, hogy a mai Magyarországon is jelentőséggel bír a nemzetiségi kérdés. Ennek okát abban látja, hogy egy kivétellel Magyarország valamennyi megyéjében élnek nemzetiiségek. A kérdés élességét tompítja azonban, hogy számuk az összlakossághoz viszonyítva

4–5 %-ra tehető. Ha mégsem került le a napirendről a nemzetiségek sorsa, sőt 1968 óta egyre hangsúlyosabban foglalkoznak léteükkel, akkor az a magyar kormány azon törekvésére vezethető vissza – írja a tanulmány második részében –, hogy saját nemzetiségi politikáját liberalizálva hasonló változásokat remél elérni a környező országokban (főképpen Romániában és Csehszlovákiában) élő magyar kisebbségekkel szemben folytatott nemzetiségi politikában. A szerző áttekinti a magyar nemzetiségi politika főbb jegyeit a második világháború végétől napjainkig. Az 1945–1956 közötti éveket a kormány bizonytalan, tisztázatlan és az egyes nemzetiségekkel szemben eltérő nemzetiségi politikája jellemzi. Az egyenjogúság hangoztatásán túl az első nagyobb lépést e politikában 1958-ban tette meg a magyar párt és kormány, amikor párthatározat szintjén kezdték aktív tevékenységre, az anyanyelvi kultúra ápolására összpontosítani a nemzeti szövetségeket. Az 1958-as határozat azonban nem öltött konkrét formát, sőt az anyanyelvi tanulás terén rosszabbodott a helyzet. Ennek számtalan oka közül Seewann a következőket emeli ki: tényleges érdekképviselőt és partneri viszony hiányában a nemzeti szövetségek nem érthettek el eredményt az államapparátussal folytatott megbeszéléseik során. A mezőgazdaság szövetkezeteztése, a konszolidáció kérdése félretolta a nemzetiségek ügyét. A lakosság depolitizálására való törekvés szintén csökkentette a nemzetiségi problémák aktualitását, végül pedig erősen hatott az a felfogás, ami szerint a szocializmusban a nemzetiségi kérdés automatikusan megoldódik. Ezzel az elvvel 1968-ban szakított a kormány, ekkortól lesz nemzetiségi politikájának vezérmotívumává a bevezetőben már említett kölcsönösségre való törekvés. Megindul a tényleges, pozitív nemzetiségi politika szervezeti formáinak megteremtése. A tanulmány következő fejezetében Seewann azt elemzi, miért nem élnek jogaikkal a magyarországi nemzetiiségek a várt aktivitással. Válaszában sorra veszi a magyarországi nemzetiségek és a szomszédos országokban élő magyar kisebbség közötti földrajzi elhelyezkedés, településszerkezet, vallási, nyelvi szempontból, legfőképpen pedig nemzeti tudatukat tekintve megmutatkozó különbségeket,

amelyek a magyarországi nemzetiségek esetében a természetes asszimilációt gyorsítják fel, míg a magyar kisebbségnél az anyanyelvihez való kötődést tovább erősítik. A magyar társadalom és a kormány a magyar nemzet részének tekinti a határain túl élő magyarokat. A revízió gondolatától elzárkózva a határok spiritualizálása felé törekszik, aminek egyik eszköze a példamutató nemzetiségi politika, valamint a szomszédos országokkal való szorosabb együttműködés hangsúlyozása. Az érdekezésszerűséget, az együvértartozást van hivatva előmozdítani az a szellemiség is, amely a regionális tudatot, a kelet-közép-európaiságot az utóbbi időben újjáélesztette. Ugyanakkor a magyar nép és vezetői közötti konszenzust erősíti, hogy a kormány a határain túl élő magyarság sorsával törődik. A tanulmány végül népszámlálási statisztikát és becslő adatokat közöl a magyarországi nemzetiségekről, valamint a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekről.

SITZLER, K.: Ideologische Grundlagen der ungarischen Nationalitätenpolitik – Südost-Europa, 33. 1984 : 9. 473–481.

A kormány és párt a lenini nemzetiségi politika alapelveire hivatkozik. Feltűnő azonban, hogy csak ritkán beszélnek arról, mit jelentenek a gyakorlatban e lenini elvek. A tanulmány kísérletet tesz e kérdés megválaszolására azért, hogy egyrészt ismerteti a lenini felfogás lényegét. A nemzetiségek ill. az „autonomizálás” kérdéséhez c. írása alapján, másrészt úgy, hogy elhelyezi a nemzetiségi kérdést a lenini ideológia egészében. Ennek kapcsán jut el a lenini nemzetiségi politika érvényesülésének két lényeges akadályához: 1. a nemzetiségi kérdés az osztályharc, a világforradalom politikai célkitűzéseinek része, s ahol a nemzetiségi jog összeütközésbe kerül a világforradalom célkitűzéseivel, ott az osztályharc élvezi az elsőbbséget. 2. az automatizmus tézise, ami az egyes országok belpolitikai viszonyait is megterheli, de bénítóan hat az országokat egymáshoz fűző kapcsolatokra is. A tanulmány következő részében a lenini elvek megvalósulását veszi sorra a magyarországi viszonyok között. Megállapítható, hogy egyenjogúság van egyéni és csoportjogok tekintetében, megteremtették ezek törvényes garanciáit is. A párt és a

kormány elismeri az országban élő nemzetiiségek önrendelkezési jogát, de nem tartja azt relevánsnak a magyarországi nemzetiségek területi elhelyezkedése miatt (történelmileg úgy alakult, hogy nem egy tömbben élnek.) E jogok elismerésével és példás nemzetiségi politikai gyakorlat megvalósításával a környező országokban élő magyarság helyzetét próbálja befolyásolni, más eszköz nem lévén arra, hogy közvetlenül törődjenek az ottani magyarság jelenlétével, jelenével és jövőjével, hiszen a magyar kormány is elismeri – ideológiai és külpolitikai megfontolásból –, hogy a nemzetiségi kérdés minden ország belügye. Az utóbbi időben azonban – éppen a közvélemény hatására – egyre többször teszi hozzá azt is, hogy a határain kívül élő magyarság problémái a magyar belpolitika részét is képezik.

SITZLER, K.: Der Schatten Herders ... Bevölkerungspolitik in Ungarn. – Südost-Europa, 33. 1984 : 11–12. 641–651.

A tanulmány számadatokkal mutatja be Magyarország népesedésének alakulását, amelyre az jellemző, hogy egyre csökken a születések száma, a halandóság ezzel szemben – főleg a 40–59 éves férfilakosság körében – növekszik, ami egészében a népesség számának esését jelenti, valamint deformált életkori struktúra alakulásához vezet. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy a gyermekvállalás, különösen a kettőnél több gyermeké a család életszínvonalának komoly visszaeséséhez (50%-os) vezet, s ezt nem tudták kompenzálni az érvényben levő szociális kedvezmények. A kedvezőtlen demográfiai folyamatok visszafordításának és az összlakosság számának 10,5 milliós szinten való állandósítását újabb népesedéspolitikai intézkedések megtételével próbálja elérni a kormány, amit a tanulmány részletesen ismertet, csakúgy, mint a legjelentősebb magyar demográfusok a kérdésekben vallott józan nézeteit.

WASS von Czege: Ungarns aktuelle Wirtschaftsreform: Rückbesinnung auf 1968? – Südost-Europa, 33. 1984 : 9. 508–523.

A nyolcvanas évek elején Magyarország megtudta őrizni fizetőképességét, igaz, ez csak a belföldi fogyasztás erős visszaszorításával és importkorlátozások bevezetésével sikerült. A kényszerhelyzet újból aktuálissá

tette a gazdasági reformok kérdését, a párt és a kormány az 1968-ban megindult változások továbbvitele mellett döntött (1984-es párthatározat). A tanulmány alapkérdése az, hogyan kapcsolódik a mostani reformfolyamat az 1968-ashoz. Ennek megválaszolásához a tanulmány alaposan bemutatja a 68-as és a jelenlegi elképzeléseket, erősen hangsúlyozva a különbségeket, sorra veszi a 68-ban következetesen végig nem gondolt problémákat és azokat a tényezőket, amelyek együttesen a reformok befulladásához vezettek a hetvenes években. Utal a mostani reformok megvalósulásának nehézségeire, amelyek enyhítése ismét kompromisszumokhoz fog vezetni, s ami végső fokon a reformfolyamatot gyengíti majd.

BRUNNER, G.: Partei und Staat in Ungarn – Südost-Europa, 33. 1984 : 3–4. 155–196.

A tanulmány alapos áttekintést ad a nyolcvanas évek Magyarországanak politikai berendezkedéséről. Bemutatja e hármas tagolású (párt, állam, társadalmi szervezetek) rendszer felépítését, a részterületek egymáshoz való viszonyát, működési mechanizmusát, ennek ellentmondásait és zavarait. Nagy figyelmet szentel az utóbbi évek azon próbálkozásainak, amelyek a demokráciát vannak hivatva erősíteni. A szerző szerint a magyarországi politikai rendszer az egypárt-rendszerű diktatúra szovjet formáját testesíti meg minden lényeges vonásában, de figyelemre méltó az a visszafogottság, ahogyan a párt a hatalmat gyakorolja, és ez bizonyos mozgásteret biztosít az államnak, valamint a társadalmi szervezeteknek.

Európa

CHAMPONNIS, Suzanne: Ludvig Bystrzonowski, Dom Lambert i francuska diplomatija na Balkanu (1840–1849) (Ludvig Bystrzonowski, a Hotel Lambert és a francia diplomácia a Balkánon, 1840–1849). – Zbornik MS za istoriju 33, 1986. 123–133.

Bystrzonowski a Czartoryski-emigráció tagja. Diplomáciai feladatnak tett eleget a Balkánon. A lengyel emigrációnak nem voltak külön céljai a szerbekkel és Szerbiával, csak mint eszközt akarták felhasználni saját céljaik (Lengyelország nemzeti függetlensége) elérésében. B. szerepet szán a szerbeknek

mint az Oroszország ellenes szövetség tagjainak. Összekötötte a szerb és a lengyel függetlenség kérdését. Ennek érdekében – bár bízik saját hatásában – nagyobb francia nyomást kér a szerbekre. 1848-ban a francia külügyminisztérium tudtával és támogatásával a magyarok és szerbek megbékélése érdekében tárgyalta a szerb vezetőkkel. A horvát mozgalommal szemben viszont kétségeik támadtak. A szerbeknek és a fejedelemségeknek is anyagi segítséget kér 1849-ben.

SUNDHASSEN, H.: Die Kleine Entente – Zu ihrer Rolle im Versailler System. – Südosteuropa Mitteilungen 24, 1984: 1–2. 17–34.

A kisantant, mint védelmi szövetség: a történeti irodalom e kérdésben nem egységes. Néhányan (román, jugoszláv történészek) kiemelik a kisantantnak a status quo és a béke fenntartásában játszott pozitív szerepét, mások (magyar – pl. Ádám Magda –, jugoszláv és német történészek) nem látnak benne mást, mint garanciát arra, hogy a dunai térség szétdaraboltsága fennmaradjon. Az értékelések különbözőségének okát a versailles-i békerendszer megítélésében kell keresnünk. A kisantant figyelmen kívül hagyta a Párizs környéki békék diktátum jellegét s ebből következően azt, hogy a status quo, a létrehozott egyenlőtlenség csak katonai fölényrel tartható fenn, amit épp a hozzá tartozó országok voltak hivatva biztosítani. Igazi védelmi szövetséggé nem bővült ki, mivel a tagállamok lemondtak arról, hogy békés úton feloldják vagy legalább enyhítsék Közép-Európa feszültségeit (jóllehet erre a Népszövetség alapokmányának 19. paragrafus alkalmat adott volna), a legyőzött államokkal szemben maguk is hatalmi politikát folytattak. A Beneš által megfogalmazott célkitűzések közül is csak a magyar revízió megakadályozásában tudtak sikereket felmutatni.

GONCOVÁ, Marta: K diskusi o charaktere režimov krajin srednej a juhovýchodnej Európy medzivojnového obdobia (Adalék a két világháború közötti kelet- és délkelet-európai országok rendszereinek jellegéről folytatott vitához.) – Časopis matice moravské 104, 1985: 1–2. 37–54.

Áttekinti a témára vonatkozó, a hetvenes évek fordulójától a nyolcvanas évek elejéig megjelent szovjet, magyar, lengyel és rész-

ben cseh és német irodalmat. A cikk bevezető részében a magyar történészek – Ránki, Ormos, Incze, Lackó – munkái alapján vázolja a fasizmusra, ill. a magyarországi fasizmus – ha egyáltalán beszélhetünk erről a Horthy-rezsim vonatkozásában – jellegére vonatkozó nézeteit. A magyar történészek többségének véleménye szerint az Szálasi uralmára volt jellemző.

GABAL., Andrej – KISS, Jozef: K analýze príčin, prehovor a ciest prekonávania kontrarevolučného vývoja v niektorých socialistických krajinách (Adalék az egyes szocialista országokban végbement ellenforradalmi fejlődés leküzdése okainak, megnyilvánulásainak és útjainak elemzéséhez.). – Historický časopis, 34. 1986. 3–36.

A szerzőpáros a magyar 1956-os, a csehszlovák 1968-as, a lengyel 1980–1981-es társadalmi-politikai válság – amelyet ellenforradalomnak nevez – kibukkanásának sajátos, valamint közös vonásait, ill. az ellenforradalom felszámolásának az útjait és módjait, annak eredményét elemzi. Legrészletesebben a magyar eseményekkel foglalkoznak. A témára vonatkozó eddig megjelent dokumentum- és irodalomanyag alapján (a számtalan utalás és hivatkozás igen alapos ismeretről tanúskodik) foglalják össze a magyarországi eseményekkel kapcsolatos magyar véleményeket.

VINAVER, Vuk: Suprotnosti jugoslovenske i čehoslovačke spoljne politike – Prilog istoriji Podunavlja 1919–1929 godine (A jugoszláv és a csehszlovák külpolitika ellentétei – Adalék a Duna-mellék 1919–1929 közti történelméhez). – Zbornik MS za istoriju 31. 1985. 19–41.

A két állam között kezdeteitől fogva megvoltak azok a látens ellentétek, amelyek a földrajzi, gazdasági helyzet és a politikai környezet különbségeiből adódtak. A Belgrád-Pága szövetség alapja mindketten ellemezte a Monarchia, vagy egy nagy Magyarország megújulását és a békeszerződés revízióját. A szövetség a forradalmi fellendülés idején (1920. aug. 14.) kötöttet, de nem a forradalmak, hanem a magyar tervek ellen irányult, francia támogatással. Németország kérdésében különböző volt a két ország véleménye. Jugoszlávia főleg Olaszországtól tartott, ezért nem akart egy Németországgal

elleni paktumot (pl. 1923-ban a francia-német ellentét idején). Belgrád nem volt ellene egy erős Németországnak. Az 1926-os szovjet-német egyezmény Beneš félelemmel töltötte el, míg a belgrádi politikusok szerint ez nem volt veszélyes. Ellentétes nézeteik voltak még Románia és Bulgária tekintetében is. A belgrádi vezetők nem akarták elfogadni Csehszlovákia vezető szerepét a Duna-medencében, kifogásolták a kettejük között levő gazdasági kapcsolatokat. (számukra az kedvezőtlen volt)

OPREA, Ion M.: Concepția Românei și Cehoslovaciei asupra securității colective europene și colaborarea lor împotriva fascismului, 1930–1939. (Románia és Csehszlovákia az európai kollektív biztonságról és együttműködésük a fasizmus ellen, 1930–1939.) 1. rész. – *Revista de istorie*, 1986 : 11. 1082–1095., 2. rész. 1986 : 12. 1200–1215.

Románia és Csehszlovákia együttműködése, Titulescu és Beneš szerepe. A román diplomácia szerepe a Szovjetuniót, Németországot, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Litvániát, Lettországot és Észtországot érintő „keleti békében”. Mind Csehszlovákia, mind Románia arra törekedett, hogy egyúttal a „Duna-medence békéjét” biztosítsák. Mindkét ország tiltakozott a Habsburg restauráció, Etiópia elleni háború és a Rajna-vidék remilitarizálása ellen. Bizonyos nyugat-európai, népszövetségi levéltári forrásokon kívül ismert publikációkat dolgozott fel a szerző.

Csehszlovákia

a Nagymorva Birodalom és a kontinuitás problematikája a mai történetírásban

KUCERA, Matus': Vel'ka Morava a začiatky našich národných dejín (Nagymorávia és a nemzeti történelmünk kezdetei). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 163–199.

Nagymorávia és a cseh, ill. a szlovák államiság kezdetei kérdésének vizsgálatára a cseh-szlovák történetírás újabban megkülönböztetett figyelmet fordít, s a megjelent monográfiák, tanulmányok számos újszerű megállapítása a magyar kora-középkor történetével foglalkozó kutatók figyelmét is felkeltheti. Ezek közé sorolhatjuk Kucera tanulmányát is. Szerinte a Nyitrai fejede-

lemség a mai Szlovákia egész területére kiterjedt és a Mojmir-féle Morvaországhoz történt csatolása után is megőrizte területi önállóságát. Minderre abból következett, hogy a 7. századi Samo-féle törzsszövetség, a protofeudális szláv társadalom központját a 9. századi Nyitrai fejedelemség területével, Pozsony-Dévény vidékével azonosítja. Ez az „államalakulat” nála a szlovák nemzeti individualitás alapkövét jelenti. (Ezt a legújabb cseh-szlovák régészeti ásatások és a meglevő írott források, ill. a Kárpát medencébe eljutott keleti nomád népek összehasonlító vizsgálata alapján bizonyítottaknak tekinti. Emellett mindvégig szem előtt tartja Szlovákia és a szlovákok történetének egységes koncepcióját.) Nagymorávia területi kiterjedése – a dunántúli és a Duna-Tisza közti területek kivételével – megegyezik a mai cseh, illetve szlovákiai államhatárokkal. A nagymorva társadalmat egy nem teljesen kiépült feudális struktúráként jellemzi. A Samo-féle birodalomtól Nagymorávia felbomlásáig terjedő korszakot a szlovák kontinuitás kétségtelen bizonyítékának tekinti.

CHROPOVSKÝ, Bohuslav – RUTTKAY, Alexander: Archeologický výskum a genéza slovenského etnika (A régészeti kutatás és a szlovák etnikum eredete). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 257–292.

A szlovák régész-történész páros főleg az észak-, ill. kelet-szlovákiai ásatások nagymorva vonatkozásairól szerzett ismereteket összegzi, a mai kelet-szlovákiai területek szláv benépesülésének folyamatát vizsgálja az 5. századtól a 13. századig. Figyelmük főleg a birodalom keleti határainak alakulására irányul. Megállapítják, hogy Nagymorávia keleti határai lényegesen túlterjedtek a Garam folyón. A nagymorva állam legfontosabb központjai a középkori magyar állam központjaiként léteztek. A Nagymorávia területén élő korabeli szlávok és az észak-magyarországi szláv népesség kontinuitása vitathatatlan, a 10. századtól kezdve erre a népességre jogosnak tartják a szlovák elnevezést.

MARSINA, Richard: Diplomatické písomnosti K dejinám Vel'kej Moravy a ich pramenná hodnota (Diplomáciai iratok Nagymorávia történetéhez és forrásértékük). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 224–239.

A Nagymorávia történetére vonatkozó korabeli iratok (1966–77 között cseh nyelvre lefordított forráskiadványban szereplő 16–18 db oklevél) hitelességét, ill. történeti értékét elemzi kritikailag a 860–900-as évek vonatkozásában. A kor történeti problémáinak (elsősorban a kereszténység elterjedése, a szláv írásbeliség megteremtése stb.) megismerésében betöltött jelentőségét vizsgálja. A kutatók eddig vagy egyáltalán nem, vagy csak marginálisan elemezték az iratokban rejlő szétszórt gazdasági-társadalmi utalásokat. Marsina fontosnak találtná, ha nagyobb figyelmet szentelnének az oklevelek vizsgálatának.

RATKOŠ, Peter: Územný vývoj Veľkej Moravy. (Fikcie a skutočnosť). (Nagymorávia területi fejlődése. (Fikciók és a valóság). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 200–223.

Nagymorávia területének, főleg központi magjának behatárolására vonatkozó, napjainkban sokféle nézet kritikai és historiográfiai értékelése. A magyar történészek közül elsősorban Györffy György nézeteit vitatja, aki a 9. századi szláv államot a Cseh-Morva Középhegység és a Garam folyó közti terület közé helyezi. Határozottan elutasítja azoknak a történészeknek a véleményét, akik a mai Csehszlovákia területén kívüli keresik Nagymorávia központi részét (Boba I., Püspöki Nagy P. és a japán Toru Senga). Ők és Kristó Gyula ezt a központot a Szerémség területéhez kötik. Ratkoš szerint Nagymorávia-fogalom használata indokolt, mivel így különböztetik meg a Mojmír-féle államot a régi morvaországi, 822–833 között létrehozott morva alakulattól (passaui szféra), ill. a 833 előtti, a salzburgi szférához tartozó Pribina-féle Nyitrától. Ratkoš Nagymorávia fogalma alatt a Mojmír fejedelem által igazgatott állam központi részét – vagyis a régi Morvaországot és a hozzácsatolt Nyitra vidéket (833–907 közötti évek: a Mojmír-féle hatalom megszűnéséig létező államalakulatot) érti. Nagymorva birodalomról Ratkoš szerint csak I. Szvatopluk uralma idején beszélhetünk: a birodalom részévé vált ekkor a vizsultai fejedelemség, a Tiszántúl, Csehország, Lausitz és Szilézia, amely területeket a birodalom 895–897 között el is vesztett.

AVENARIUS, Alexander: Byzantsky podiel na vytváraní veľkomoravskej kultúry (Bizánc szerepe a nagymorváiai kultúra kialakulásában). – *Historický časopis* (Bratislava) 33, 1985 : 2. 240–256.

A Cirill-Metód misszió előtti morva-bizánci kapcsolatok alakulásának felvázolásából indul ki, mivel ezideig – éppen a rendelkezésre álló szűk forrásbázis miatt – ez a kérdés szinte feldolgozatlan. A témára vonatkozó irodalom kritikai elemzése után számbavevő azokat a lehetőségeket, amelyeket a Cirill-Metód problémakörre vonatkozó gazdasági irodalom és hagyomány a történész számára nyújt. A misszió előtti korszakban a bizánci hatásnak elsősorban a politikai motívumai érvényesültek, amelyek főleg az anyagi kultúra területén tükröződtek. A tényleges Cirill-Metód misszió idején a politikai indítékok mellett, elsődleges szerep a bizánci kultúra eredményeinek, hatásának jut. A hangsúly ekkor a szláv írásbeliség megteremtésére és az egyházi kultúra kialakítására helyeződik. A 11–12. században pedig már erősen érződik a közvetítő szerep, amelyet Magyarország tölt be a keleti és a nyugati kultúra közvetítésében és terjesztésében.

ŽEMLIČKA, Josef: Veľká Morava a byzantská misie (Nagymorávia és a bizánci misszió) – *Ceskoslovenský časopis historický* 34, 1986 : 1. 106–116.

A nyugati polgári történészek nézeteit vitatva vázolja a csehszlovák történetírásnak a Nagymorva birodalomban 863–866 között működő Cirill és Metód tevékenységét elemző, méltató munkákban tükröződő értékeléseket. Cáfolja azt az állítást, hogy a kereszténység elterjesztésében, a morva, cseh, ill. szlovák állam megalapításában meghatározó szerepük volt. A mai csehszlovák történetírás szerint a két misszionárius tevékenységének jelentőségét a kulturális, művelődéstörténeti tevékenységben, a szláv írásbeliség és a szláv liturgai bevezetésében, elterjesztésében kell keresni.

KUCERA, M.: Slovensko v dobách stredovekých (A középkori Szlovákia). Bratislava, 1985. Mladé léta K. 316 – *Ism.:* F. Oslanský. – *Historický časopis* (Bratislava) 34, 1986 : 3. 451–452.

A Kárpát-medence és Magyarország történetét dolgozza fel az 5–6. századtól 1526-ig.

MAZUREK, Jaroslav: Hospodárský, sociální a politický vývin slovenského baníctva po vzniku Československa (A szlovák bányászat gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése Csehszlovákia megalakulása után). – Historický časopis (Bratislava) 34, 1986 : 1. 37–63.

A szlovákiai bányászat, bányaipar fejlődésének alakulását vizsgálja. 1918-tól 1924-ig. Elsősorban a nemesfém (Selmecbánya, Körmöcbánya vidéke) bányászatával foglalkozik. Kitér a szlovákiai vasércbányászat viszszaeszközítése, felszámolása társadalmi, politikai, gazdasági következményeinek bemutatására is.

MANDLEROVÁ, Jana: K zmenám v charakteru Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen v letech 1900–1910. – Sborník historický, 33. 1986. 89–134.

A Cseh Akadémia ellenpárjaként 1891-ben alakult Gesellschaft történetében új korszakot jelentő évtized történetét dolgozza fel a tanulmány. A korabeli európai kulturális intézmények típusaival azonos intézmény mennyiben tükrözte az Osztrák-Magyar Monarchia sajátos viszonyait, hogyan sikerült a Gesellschaft-nak – pl. hasonlóan a Krakkói Akadémiához – az általa képviselt értelmiségi csoport különleges helyzetéből adódó kulturpolitikai küldetésnek megfelelnie, a csehországi német kulturális érdekek védelmét és fejlődését elősegítenie.

HERNOVÁ, Šárka: Vývoj národnostního složení Ostravska v letech 1950–1980. (A lakosság nemzetiségi összetételének alakulása Ostrava vidékén 1950–1980 között.) – Slezský sborník 83, 1985 : 4. 273–285.

Hagyományosan vegyes nemzetiségi összetételű terület három legnagyobb népcsoportja – csehek, szlovákok, lengyelek – számának alakulását, fejlődését és a lakosság nemzetiségi összetételében bekövetkezett változások gazdasági, társadalmi és politikai hátterét is vizsgálja. A többi itt élő nemzetiség – német, magyar, ukrán – számszerű fejlődéséről külön nem, csak összesítő közöl adatokat.

Jugoszlávia

JOVANOVIĆ, Vojislav: Borač i Čestin. Prilog proučavanju srednjeevropskih gradova (Borač és Čestin. Adalékok a középkori városok tanulmányozásához). – Istorijski Glasnik 1985: 1–2. 7–34.

Borač és Čestin Közép-Szerbiában van. Borač az egyik legnagyobb középkori szerb város volt, fontos útvonal mellett helyezkedett el. Čestin jóval kisebb város volt, még temploma sem volt. A források gyakran együtt említik ezt a két helyiséget. A legtöbb említés Zsigmond okleveleiben található, a király szerbiai hadjáratával kapcsolatban. Zsigmond többször is elfoglalta Boračot. Štepan despota gyakran tartózkodott Borač városában. Az 1444-es szegedi béke szerint Borač szerb fennhatóság alatt maradt. II. Mehmed 1459-ben foglalta el.

EKMEČIĆ, Milorad: Rusija i narodni pokreti Balkana 1848. godine (Oroszország és a Balkán nemzeti mozgalmak 1848-ban). – Zbornik MS za istoriju 32. 1985. 7–50.

Szovjet levéltárak anyagát használta fel. Úgy véli, az orosz konzulok jelentéseit jobban fel kell tárnai. A cikk egyik fő gondolata, 1848-ban mind Franciaország, mind Oroszország növelni akarta befolyását a Balkánon, a Török Birodalom fenntartása mellett. Franciaország hajlandó lett volna némi változtatásokra. Így Szerbiában kialakult Garašanin környezetében egy csoport, akik egy szerb alkirályságot akartak létrehozni. Ennek bizonyos orosz-ellenessége volt. A Habsburg Birodalom tekintetében Oroszország azért támogatta a horvát és a szerb mozgalmat, mert azok a legitim király ellen harcoló mozgalom, a magyar, ellenfelei voltak. Oroszország törekedett arra, hogy a szerb és a horvát mozgalom az autonómia keretein belül maradjon. Oroszország vezető körei nem ismerték fel a nemzeti mozgalom valódi jelentőségét, a nyugati liberalizmus fertőzésének tekintették azt. A szerző további vizsgálódásainak tárgya: hol és milyen erők, mikor kértek és számítottak orosz segítségre. Mind a horvát, mind a szerb mozgalomban voltak elgondolások az orosz segítséget illetően. Tartották a kapcsolatot a bécsi orosz konzullal. Rajačić orosz protektorátus alá akarta vétetni a Vajdaságot.

Jelačić a Batthyányval folytatott tárgyalások előtt követeket küldött az orosz konzulhoz. A konzul jelentéséből kitűnik: félték, hogy Bécs magukra hagyja őket a magyarokkal szemben. Ebben az esetben nem elképzelhetetlen egy Habsburg-ellenes akció. Az orosz segítség az egyik megoldás lehetne. A horvátok az autonómiáért harcoltak. A szerző szerint a délszláv egység kérdése még nem volt történelmi tényező. Azt egyébként az orosz külpolitika nem is ismerte el.

OSTOJIC-FEJIC, Ubavka: Prilog biografijama britanskih eksperata za jugoslovenska pitanja (Adalék a délszláv kérdés brit szakértőinek életrajzaihoz). – Istorijски Glasnik 1985 : 1–2. 35–48.

Az első világháború előtt Szerbia népszerűtlen volt Nagy-Britanniában. Az ókori régész, Evans volt az első, aki a délszláv kérdéssel írt. Szerinte a Monarchia délszláv alapon való megújulásával kerülhet el Oroszország adriai terjeszkedése. A történész Oman a 7–14. századi szerb és a 6–10. századi angol történelmet állította párhuzamba, a népek egyesülési törekvései alapján. Trevelyan szerint a Balkánon akkor lesz béke, ha nemzeti alapon szervezik át. Templerley szerint nem nagy Szerbiának, hanem délszláv föderációnak kell alakulni. Steed nem hisz a Monarchia átalakításában, de annak felszámolása és a balkáni népek egyesülése ellentétben áll a hivatalos angol politikával. Seton-Watson az első világháború előtt a trializmus híve. Egy a háború után írt műve szerint a szerb kormány nem felelős a világháború kirobbantásáért. Steed 2. világháború idején a külügyminisztériumban dolgozott a BBC külpolitikai főszerkesztője volt.

KOVAČEVIĆ, M. Duško: Politički i prosvjetiljski rad Vaše Živkovića (1819–1891). (Vasa Živković politikai és népművelői tevékenysége, 1819–1891) – Zbornik MS za istoriju 33. 1986. 7–38.

Živković a magyarországi szerbek jeles képviselője volt. Költészete Branko Radičevićet előzi meg. Pančeván dalárdát és színikört szervezett, kiállt a lányok oktatása mellett. 1848-ban a májusi skupština tagja. 1864-től a nemzeti kongresszusokon mint a Milietić-párt tagja vett részt. A párt két részre

válása után ő a Branik mellé állt, ami miatt a radikális csoport a Zastavaban gyakran támadta.

KUNTIC, Alba: Preporod Bačkih Bunjevaca i uloga Ilije Garašanina (A bácskai bunyevácok újjászülése és Ilija Garašanin szerepe). – Istorijски Časopis 32. 1985. 233–243.

A 19. század közepén a bácskai bunyevácok nemzeti tudata nagyon alacsony fokon állt, ami az alacsony kulturális szinttel és a még feudális magyar társadalomban meglevő rendi tudattal magyarázható. A bunyevácok a nemzeti újjászülés előtt majdrem teljesen elmagyarosodtak a természetes asszimiláció következtében. Boza Šarčević – aki később a nemzeti újjászülés egyik legnagyobb alakja lett – és Garašanin 1853-as találkozója nagy hatással volt a nemzeti tudat fejlődésére. A bunyevácok katolikus szerbeknek és nem horvátoknak tartották magukat. Kapcsolatokat létesítettek a vajdasági szerb mozgalom vezetőivel, akikől erkölcsi támogatást kaptak. A bunyevác nemzeti újjászülés többi kiemelkedő alakjai: Dragutin Milodanović és Alba Malagurski-Djurčić, aki néhány nappal Szabadka „felszabadítása” előtt tárgyalt a szerb hadsereg vezetőivel a Magyarországtól való elszakadástól.

CUBRILOVIĆ, Vasa: Osnovi nacionalnih preporoda Hrvata i Srba (A horvátok és a szerbek nemzeti újjászülésének alapjai). – Jugoslovenski Istorijски Časopis 21. 1986 : 1–4. 29–70.

A délszláv egység gondolata a szerb, horvát fejlődés nemzeti vonala a 19. századtól. A horvátok Magyarországhoz és a Habsburg birodalomhoz való tartozásuk idején végig megtartották államiságuk tudatát. A Horvátországra beköltöző szerbek a stokav dialektust beszélték, amely többségre jutott Horvátországban. Az illír mozgalom kezdetén nem szerepel a feudalizmus megdöntésének gondolata. Az illír név jelképezi a délszláv népek kulturális egységét és politikai kölcsönösségét. 1848–49 jelentősége, hogy a horvátok és a szerbek egységesen léptek fel a Kossuth-i hegemonista politikával szemben. Jelačić egyesítette a horvát területeket, de a Magyarország elleni ellenforradalmi jellegű támadás a horvát forradalom befejezé-

sét is jelentette. A szerb ortodox egyháznak nagyobb önállósága volt az Oszmán birodalomban, mint Magyarországon. A fejedelemségi szerb társadalom demokratikusabb volt, mint a magyarországiaké. A Vuk-féle kulturális reform – a szerb-horvát egység kulturális gondolata a felszabadítási eszmékben jelentkezett (pl. Garašanin). Az egyesítés egyoldalú végrehajtásának gondolata mind a szerbeknél, mind a horvátoknál megtalálható.

RADUSINOVIĆ, P. Miloarad; Ruski zapis o prilikama u Vojvodini 1848–1849. (Orosz feljegyzés a Vajdaságban 1848–1849-ben fennálló viszonyokról.) – Zbornik MS za istoriju 33. 1986. 136–139.

A cikk a Szeverna pcsele (hivatalos körök-höz közeli lap) és a Moszkovjanin szlavofil folyóiratban közölt cikket közli. A belpolitika címszó alatt jelent meg. Az orosz sajtóban általában rövid cikkek szóltak a 48-as forradalomról, ez kivétel. Nincs szimpátia a magyarok iránt, mert az ausztriai ház és a szláv nép ellenségei. A szerb harcosok bátorságát emeli ki a cikk.

ZAJCEV, V. V. Serbiens Eisenbahnprobleme am Beginn seiner staatlichen Souveranität und Russlands Haltung dazu – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1985 : 1. 71–86.

Szerbia az 1881-es megállapodás alapján erős gazdasági és politikai függésbe került az Osztrák-Magyar Monarchiától. Oroszország ezt nem tudta megakadályozni, nem volt elég ereje és eszköze az aktív külpolitikához. Ezenkívül ott volt a hatalmas orosz belső piac. Az orosz burzsoázia nem kockáztatta azt, hogy egy ilyen nyugtalan zónában, mint a Balkán, állami támogatás nélkül részt vegyen a vasútépítésben.

KRALJAČIĆ, Tomislav. Funkcija državnih škola u nacionalnoj politici Kallajevog režima (Az állami iskolák funkciója a Kállay-rendszer nemzetiségi politikájában). – Istorijski Časopis, 31. 1984. 139–165.

Az iskolák fő nevelési feladata – Bosznia-Hercegovinában – lojalitás alattvalók nevelése volt. A fő hangsúlyt az elemi iskolákra fordították. 178 állami iskolát alapítottak. Az iskolába járók száma messze elmaradt a Monarchia más területeihez és Szerbiához viszonyítva. A középiskolák közt főleg a

tanítóképzőket fejlesztették. 3 gimnáziumot alapítottak, de a végzők száma jelentősen elmaradt az indulókhöz viszonyítva. A történelemoktatás célja – Tallóczy tervei szerint – egy „bosnyák” tudat kialakítása, amely távol áll a szerb, horvát vonaltól.

BJELAJAC, Mile. Vojna zaštita zapadnih granica u vrijeme konstituiranja Kraljevine SHS (1918–1921). (A nyugati határok katonai védelme a SHS Királyság megalakításának időszakában. 1918–1921.) – Istorijski Glasnik 1985 : 1–2. 103–111.

1918–1921 között a hadi tényező gyakran döntő volt a problémák megoldásában. A SHS államot ebben az időben ellenséges államok vették körül. Elsődleges feladat volt az önálló hadseregigazgatás megszervezése. (A szerb haderők az Antant hadvezetése alatt álltak a békeszerződésig.) Létrehozták a 3. hadsereg-körzetet az albán frontról kivont csapatokból. Olaszország hadikészülődést folytatott. A SHS Királyság hadserege megakadályozta a további olasz terjeszkedést. Ahol lehetősége nyílt, ott intervencióval sikerült eredményeket elérnie (Karinthia vidéke).

PRUNK, Janko. Nacionalni programi u slovenskoj politiki misli (1848–1945). (Nemzeti programok a szlovén politikai gondolkodásban 1848–1945.) – Časopis za suvremenu povijest. I. rész 17. évf. 1985 : 3. 1–30.; II. rész: 18. évf. 1986 : 1. 1–28.

Az első szlovén nemzeti program 1848-ban jelentkezett. Célja, hogy a föderatív Ausztria egyik egysége a szlovén terület legyen. Az 1870-es ljubljanei délszláv kongresszuson kimondták a szerb, horvát, szlovén célok azonosságát és ezeknek a népeknek az egyenlőségét. – Az 1890-es években új korszak kezdődött. Kialakult a katolikus tábor és az azzal szemben álló liberális tábor. 1917-ben a klerikális párt demokratikus szárnyának májusi kiáltványa a szerb, horvát, szlovén területek egyesítését és demokratikus alapokon való államrészé szervezését követelte a Monarchián belül, s ehhez a liberálisok is csatlakoztak. – 1918-ban megalakítják a szlovén nemzeti tanácsot. A föderatív jellegű SHS állam mellett álltak ki. A klerikális néppárt a következő években is kitartott a föderatív program

mellett. A 20-as évek közepén azonban kiegyezett a szerb radikálisokkal és kormánypárttá vált. A kommunisták elismerték a szlovén nép létét, de ők Jugoszlávia felbomlásáért és egy szovjet rendszerű balkáni konföderációért harcoltak. A királyi diktatúra idején a volt Néppárt a rendszer egyik támogatója. Vele szemben kialakult egy népfront-jellegű összefogás demokratikus politikusokból, akik a mačeki program alapján álltak. A Kommunista Párt programja 1937 után: az egyesült, szabad Szlovénia, amely állami egységet alkot a többi délszláv néppel.

SAJTI, Enikő, A.: Plan „srpske odbrane” za Bačku 1944 godine (A „szerb védelem” terve a Bácskáról 1944-ben). – Zbornik MS za istoriju 31. 1985. 119–125.

1943-ban csetnik szervezkedést fedeztek fel a Bácskában. A bírósági tárgyalásra a magyar vezető körök is figyelmet fordítottak. A két csetnik vezetőt halálra, a többiek hosszú idejű fogságra ítélték. A kormánykörökhöz közelállók sugalmazták az elítélteknek, kérjenek kegyelmet. A kérelem után helyzetük javult, 1944-ben szabadon bocsájtották őket. A szabadon bocsájtás oka: a csetnikekkel együtt akartak a bácskai partizánok ellen harcolni, ill. a Mihajlović kormányon keresztül akartak a nyugati hatalmakkal érintkezésbe lépni. 1944-ben merült fel a szerb védelem terve. A „szerb védelem” a szerb tanács rendőri szerve lett volna, amelynek a szovjet áttörés megakadályozása lett volna a feladata. Nem volt egyértelmű a szerb tanács és a magyar államvédelmi szervek kapcsolata. Ezekben a kérdésekben viták merültek fel. Részen a „kommunisták elleni gyűlöletet legyőzte a magyarok elleni gyűlölet”, részben viszont a Vörös Hadsereg áttörése és a jugoszláv felszabadító harc irreálissá tette ezeket a terveket.

Románia

Konferenciák, tanácskozások

Simpozion științific româno-israelian. (Román-izraeli tudományos tanácskozás.) Jeruzsálem, 1986. január 12–14. – Anale de istorie, 1986: 3, 133–141.

Az RKP KB mellett működő Történeti és Társadalompolitika Intézet, valamint a Yad Vashem Intézet rendezésében került sor arra a tudományos tanácskozásra, amelyen a következő referátumok hangzottak el: *Yitzhak Arad*: A lengyelországi belzeki láger (itt 600.000 zsidó és cigányt semmisített meg); *Efrain Ophir*: Románia magatartása a romániai emigrációval kapcsolatban (1938–1940): a zsidóság megkönnyebbültén fogadta – Goga-Cuza antiszemita kormányzása után – a királyi diktatúrát, A szerző Románia vonatkozásában nem 756.930 zsidóról beszél – ld. 1930-as hivatalos népszámlálást –, hanem 1.200.000-ről, ami az ország lakosságának 6 százalékát jelentette. Hangsúlyozta, hogy a román politikusok a zsidók emigrációja, azaz az országból való távozása mellett foglaltak állást. *Pinhas Haikis*: A német diplomácia erőfeszítései, hogy Romániát betagozza a náci táborba 1940 nyarán; *Jean Ancel*: Románia magatartása a Németországban élő, valamint a náci által megszállt országokban levő zsidókkal szemben; *Leon Volovici*: A román értelmiség – a zsidó értelmiség az Antonescu-i diktatúra éveiben; *Livia Dandara*: Románia magatartása az európai zsidósággal foglalkozó nemzetközi megbeszéléseken 1938–1939; *Ion Bulei*: Románia viszonya zsidó állampolgáraihoz 1940 nyarán. Amint a referátumokból kitetszik, azok csak 1940-ig jutottak el a témafeldolgozásban, nem érintve tehát a romániai megsemmisítő táborokat. Az előadásoknak több magyar vonatkozása van.

Géta-dák-római kontinuitás

BICHIR, Gheorghe: Continuitatea dacilor la granița de sud-est a Daciei române (A dákok kontinuitása a román Dácia Romana délkeleti határájánál). – Revista de istorie, 1986 : 9, 835–843.

Az Olt és a Maros völgyében, Olténiában és Munténiában végzett ásatások – ld. Scornicești, Colonești-Mărunței, Vulturești – mivel sem a gótok, sem a szarínáták nem hódították meg ezeket a területeket, a 2–4. században a dákok folytonosságát bizonyítják. A cikk részletesen ismerteti a feltárt régészeti leleteket, tárgyakat és feliratokat. A Teleorman megyei Socetu hely-

ségben talált agyagtányéron a következő felirat olvasható: „Aurelius Silvanus fecit pataelam”. Ez azt bizonyítja – állítja Gh. B. –, hogy a 2–4. században az ott élő emberek a latin nyelvet beszélték.

PREDA, Constantin: Geto-daci. Istorie și civilizație (A géta-dákok. Történelem és civilizáció). – Revista de istorie, 1986 : 12. 1172–1183.

Kr. e. a 7–6. században a mai Románia területén élő géta-dákok fejlett anyagi és szellemi kultúrával rendelkeztek, etnikai, nyelvészeti szempontból egyaránt egységet képeztek. A cikk a Burebista előtti államalakulat belső viszonyaival is foglalkozik. Ami Burebista korát illeti, állítása szerint fejlett politikai, kulturális, egészségügyi viszonyok jellemezték.

ȘTEFĂNESCU-DRĂGĂNEȘTI, Virgiliu: Implicații de ordin istoric ale unor schimburi lingvistice între protoromani și unele populații străine cu care primii au venit în contact în fosta Dacia în primul mileniu ale erei noastre (Nyelvi kölcsönhatások – mint történelmi következmény – az őslakos románok és idegen népek között, akikkel a volt Dáciában kerültek kapcsolatba az első évezredben). – Revista de istorie, 1986 : 10. 996–1009.

A nyelvtörténeti tanulmány a román nyelv latin, görög eredetű egyes kifejezéseinek kívül a román-magyar nyelvi kölcsönhatásokkal is behatóan foglalkozik. Több magyar szót vezet le a románból – korábban ez épp fordítva történt –, többek között a szerző azt állítja, hogy a *karácsony* a román *crăciun*-ből, a *szent* a *sfinț*-ből, a *keresztény* a *crostin*-ből származik, az *Erdély* az *Ardeal*-ből (ld. *deal*-hegy, *domb*), amelyet ősi, trák-kelta eredetű szónak tart. Mindez – nem igazol kevesebbet, mint azt, hogy Erdélyben a román volt az őslakos, megelőzve a többi bevándorlókat, így a magyarokat is. Nem veszi tudomásul, hogy egyes helyneveket, szavakat a román nyelvben szláv eredetűnek tekintettek ezidáig.

CĂCIORA, Andrei – **GLUCK**, Eugen: Manuscrite aradene privind continuitatea și unitatea poporului român (A román nép kontinuitását és egységét bizonyító aradi kéziratok). – Revista arhivelor, 1986 : 3. 260–263.

A Torinói Egyetemi Könyvtárban található Phaendon Maligondis leírása a 13. századból Európa keleti régiójáról, beleértve a Magyarország határáig húzódó egykori Dacia területén élő keresztény román lakosságot. Egy másik az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában (Hung. Quart. 795/1.) található, kiadatlan kézirat az 1786–1827 között élt Peretsény Nagy László műve, aki azt írja, hogy a román nép az egykor hódító rómaiak utódai, nyelvük hasonlitos ahhoz, ahogyan a római kolonizáció idején beszélték.

Mircea cel Mare emlékezete

DIȚA, Alexandru V. 600 de ani de la urcarea pe tron a domnitorului Mircea cel Mare (600 éve lépett a trónra Mircea cel Mare). – Anale de istorie, 1986 : 4. 22–44.

Mircea cel Mare nagy tekintélyt vívott ki a történetírásban is. Nemcsak a román történelemszerek tekintettek rá úgy, mint a dél-kelet-európai török ellenállás vezetőjére, de mások is. Az oszmán krónikás, Kemal pasa úgy írt róla, mint „kora keresztény országok királyai között az első királyról”; az első nagy turkológus, Leunclavius (Löwenklau) pedig, mint a legvitézesebb uralkodóról.

EDROIU, Nicolae: Simbol luminos al luptei românilor pentru libertate și neamținare (A románok szabadságért és függetlenségért vívott harcának nagyszerű szimbóluma). – Era socială, 1986 : 16. 24–26.

Moldvában: Ștefan cel Mare, Erdélyben: Iancu de Hunedoara, Munténiában Mircea cel Mare lett a török-ellenes függetlenségi háború szimbóluma. Mircea cel Mare ideje alatt érte el Havasalföld a legnagyobb területi kiterjedését, Dobruzsza is ekkor egyesült Munténiával, épp a Duna deltája biztosítása miatt. M.-nak kiterjedt birtokai voltak Erdélyben is: Fogaras, Almás és Szörény hercegének nevezte magát egy 1390-es latin dokumentumban. Luxemburgi Zsigmonddal kötött 1395 márciusi szerződés értelmében Törösvár is a birtokába került Zs. 1398-ban neki ajándékozta Hunyad várát is 18 faluval.

POP, Ioan Aurel: Stăpînirea lui Mircea în Transilvania (Mircea cel Mare birtokai Erdély-

ben). – Revista de istorie, 1986 : 7. 685–695.

A magyar-velencei konfliktus idején Luxemburgi Zsigmond lekötöttségét kihasználva, Mircea cel Marenek sikerült erdélyi birtokai helyzetét megszilárdítani. Almás, Fogaras vidékén és a Bánátban.

ȘTEFĂNESCU, Ștefan: Mircea cel Mare – personalitate de seamă a istoriei poporului român (Mircea cel Mare, a román nép történelmének jelentős személyisége). – Revista de istorie, 1986. 7. 619–625

„A 600 évvel ezelőtt Havasföld trónjára lépő Mircea cel Mare neve, akárcsak Iancu de Hunedoaraé – Hunyadi Jánosé –, Vlad Tepeșé, Ștefan cel Mareé a románok idegen elnyomással szembeni ellenállásának szimbólumává vált... Részt vett Luxemburgi Zsigmond törökellenes keresztes hadjáratában 1396-ban. Ezután sikerült megszilárdítani trónját. Az 1400–1409 közötti éveket arra használta fel, hogy megerősítse a fejedelemséget, hogy az képes legyen egy komoyabb törökellenes háború viselésére. Mircea cel Mare „más román provinciákban, így Moldvában és Erdélyben a védnök szerepét töltötte be.”

ȘTEFĂNESCU, Ștefan: Orizonturile unei glorioase domnii (Egy dicsőséges uralkodás távlatai). – Era socialista, 1986 : 17. 23–25.

1986-ban 600 éve, hogy Mircea cel Mare 1386-ban Havaselve trónjára került, akkor, amikor a román társadalom, a politikai-állami élet a 14. században óriási fejlődésnek indult, amit a népesség növekedése, a városi élet és a gazdaság fejlődése, valamint a nemzeti függetlenségért folytatott messzelátó stratégiával rendelkező román fejedelmek uralkodása kísért. Mircea cel Mare nyugati határai biztosítása végett 1389-ben szövetséget kötött Jagelló Ulászlóval, Lengyelország királyával. Ez arra készítette Magyarországot királyát, Luxemburgi Zsigmondot, hogy keresse a közeledést a havaselvei fejedelmhez egy törökellenes koalíció megszervezése érdekében. Mircea cel Mare nagy fontosságot tulajdonított a Duna-deltában olyan kereskedelmi központok megtartásának, mint amilyen Chilia, Isaccea, Silistra, Giurgiu, Turnu és Severin volt. Az ezek megőrzésére felvonultatott román seregek előtt Bajazid szultán kénytelen volt megfu-

modni. M. 1400–1409 között az országrészt belső stabilizálással igyekezett felkészíteni a várható török támadásra. Ezenkívül Erdélyben is fontos pozíciókat birtokolt. A középkori európai keresztény államok közönyének tulajdonítható, hogy Havasföld, Moldva és Erdély nem tudtak ellenállni a Porta hódító politikájának.

Mihai Viteazul és kora

DENSUȘIANU, Nicolae: O biruință unică în analele secolului XVI. 13 august 1595. Măretele fapte la Călugăreni (Egyedülálló győzelem a 16. századi évkönyvekben. 1595. augusztus 13; a calugareni-i nagy jelentőségű események). – Magazin istoric, 1985 (XIX. évf.) 11. 2–5.

A csata történelmi jelentősége, visszhangja az európai kortársak között. Mihai Viteazul stratégiája: amikor a török hadak nagy része átkelt a Dunán a neajlovi hídnál, utolsó rohamra indult, a híd felé üldözte őket, és beszoörtotta a mocsárba. Mihai seregében 8000 román lovas, 5000 székely és 3000 magyar katona harcolt.

OCTAVIAN, Onea: Ploiești 1599. Curtea lui Mihai (Ploiești 1599. Mihai udvara). – Magazin istoric, 1986 : 7. 6–7.

Mihai Viteazul emelte Ploieștit városi rangra. Innen adott hírt az osztrák udvar Erdélyben tartózkodó képviselőjének Rácz János titkára által a tatárok készülődéséről. Ploiești-i tartózkodását, az itteni katonai szervezet Szamosközy István is megemlíti.

PANAITEȘCU, P. P.: Mihai Viteazul pentru români transilvăneni (Mihai Viteazul az erdélyi románokért). – Magazin istoric, 1986 : 7. 2–5.

A szerzőnek az 1936-ban megjelent monográfiájából közölt részlet azt igyekszik igazolni, hogy 1. a székelyek a Báthoryak által elrabolt kiváltságaik visszaszerzése miatt csatlakoztak Mihai Viteazul mellé, 2. rövid uralkodása alatt három ízben tartott országgyűlést Erdélyben (1599. november 20. Gyulafehérvár; 1600. március 12–15. Brassó; 1600. július 20–27. Gyulafehérvár), ezzel igazolva: egységesíteni kívánta a három fejedelemséget; 3. bár megerősítette a parasztság földhözkötését Erdélyben; 4. elrendelte, hogy a román papokat ne kötelez-

hessék katonáskodásra, 5. hogy a román parasztok megművelhessék a paragon hagyott erdélyi földeket.

IONESCU-NISCOV, Traian: Cănelaria domnească a lui Mihai Viteazul (Mihai Viteazul fejedelmi kancelláriája). – Magazin istoric, 1985: 12. 8–10.

Míg Mihai Viteazul előtt, Mihnea Turcitul és Petru Cercel idejében, mindössze két dokumentumot adtak ki román nyelven, addig Erdély, Havasalföld és Moldva fejedelme mintegy 40 ilyen bocsájtott ki a szláv, lengyel, magyar, latin, görög dokumentumok mellett. Ebből a tényből a szerző azt vonta le, hogy kezdetét vette a román írásbeliség a hivatalos ügyintézésben is. Erdély sajátos nemzeti összetételét figyelembe véve románok, székelyek, magyarok magas tisztségeket töltöttek be az udvarban, többek között: Kornis Gáspár, Székely Mózes, Csáky István.

ANDRESCU, Ștefan: Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești (Radu Mihnea Corvin, Moldva és Havasalföld uralkodója). – Revista de istorie, 1986 : 1. 12–31., 1986 2. 119–137.

1623-ban Radu Mihneának, Havaselve fejedelmének, azon kívül, hogy Moldva trónját megszerezte, sikerült a fiára hagyni uralkodói jogkörét. A gazdagon dokumentált tanulmány a dinasztia alapító Radu Mihnea diplomáciai tevékenységére koncentrál. Lengyel kortársai a „béke emberének” tartották, mivel mint a Porta és Lengyelország közötti egyensúlypolitika hívének, sikerült II. Oszmán szultán legyel-ellenes hadjáratának végét vetni. Változónak találja a cikk Radu Mihnea kapcsolatát Erdély fejedelmével, Bethlen Gáborral. Bethlennek, aki hadjáratot készült indítani a Habsburgok ellen, szüksége volt szomszédai támogatására – erre a Porta határozott utasítást adott. 1622-ben tárgyalásokba bocsátkozott a román fejedelemmel, a következő évben azonban Havasalföld trónjára hívét, Gavrilas Movilat szerette volna Radu Mihnea helyére ültetni. Hozzá intézett levelében Bethlen megvádolta Radu Mihneát, hogy köze volt a Báthory Gábor-ellenes összeesküvéshez. Radu válaszlevelében ártatlanságáról győzte meg Bethlent, akinek mintegy 4000 havasalföldi és moldvai román katonát küldött.

MAXIM, Mihai: Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVIe–XVIIIe siècles (A Román Országok helyzete a XVI–XVIII. században a török Portával szemben). – Revue roumaine d'histoire 24. 1985 : 1. 29–50.

A cikk szerzője a három „Román Ország” Erdély, Havasalföld és Moldva gazdasági helyzetét elemzi a 16–18. század folyamán. Erdély problematikáját részletesebben nem vizsgálja, magyar szerzők műveire nem hivatkozik. Moldvával és Havasalfölddel kapcsolatban is csak román műveket idéz. Szerinte a három Román Ország autonómiája képviseli a Portától való állami függetlenség legtipikusabb példáit a tárgyalt időszakban. A szerző az országok helyzetének hasonlósága mellett fontos különbségeket lát közöttük. Erdély rendelkezett a legnagyobb anyagi, népességbeli és katonai potenciállal, stratégiai helyzete is kedvezőbb, így ez az ország szenvedett legkevésbé a török nyomástól. A cikk bemutatja azokat a gazdasági okokat, amelyek következtében a Porta számára kifizetődőbbnek látszott az ún. közvetett uralom a „három Román Ország” felett. Magyar szerzők műveire csak bizonyos közösségeknek a török által adott autonómiával kapcsolatban hivatkozik. (Hegyi Klára: La juridiction autonome des villes hongroises sous la domination ottomane in VII. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 25–29. sept. 1970. és Perényi J.: Villes hongroises sous la domination ottomane dans la Ville balkanique. Sofia, 1970.)

REZACHEVICI, Constantin: Politica internă și externă a Țării Române în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea (A román fejedelemségek bel- és külpolitikája a 17. század első három évtizedében). – Revista de istorie, 1985 : 1. 5–30.; 1985 : 2. 145–160.

Radu Șerban, Radu Mihnea, Jeremia Movilă, Miron Barnovschi és Bethlen Gábor belpolitikai szempontból a fejedelemségek nélkülözhetetlen belső egyensúlyának visszaállítására törekedtek, külpolitikailag a Habsburg birodalom és Lengyelország befolyásától igyekeztek szabadulni.

PASCU, Ștefan: Cnezi și voievozi ai Transilvaniei. O impresiionantă lume a obștii românești (Erdélyi kenézek és vajdák. A románság világa). – Magazin istoric, 1986 2.; 1986 : 6.; 1986 7. 15–17.

Részletek a szerző megjelenés alatt álló: *Az erdélyi vajdaság* című monográfiájából, melyben a román kenézségeket, mint a „román társadalmi, politikai, társadalmi-jogi intézmények sajátos, ősi formáját mutatja be”. 1208–1829 között 740 vajdát és 50 vajdaságot tart számon. Bemutatja az egyes vidékek román nemességét, a Werbőczy-féle Hármaskönyv hatását az országrész fejlődésére.

CERNOVODEANU, Paul: Din corespondența diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu (Constantin Brâncoveanu diplomáciai levelezéséből. II. rész.) – *Revista arhivelor*, 1986: 1. 56–64.

A Bukaresti Állami Levéltár és a Magyar Országos Levéltár anyagából Brancoveanu–II. Rákóczi Ferenc levelezéséből közölt részletek. Ezekben mindannyiszor biztosítja az erdélyi fejedelmet barátságáról. Egyikben kéri közbenjárását a hozzá menekült Teleki Pál családja érdekében, utóbbi két éve a kurucok túsza volt. Egy másikban reflektál Rákóczinak arra a kérésére, hogy adjon menedéket a kuruc menekülteknek Moldvában.

HEPPNER, Harald: Gesellschaftsentwicklung und Mentalität dargestellt am Beispiel der Rumänen im Zeitalter der Aufklärung. – *Südostforschungen*, Band XLIV, 1985. 139–161.

Megállapítja, hogy a 18. század közepén a román nép többségét – a Kárpátokon innen és túl – ugyanolyan mentalitásbeli vonások jellemzik, nevezetesen a gyanakvás és elutasítás mindenféle újítással szemben. Száz évvel később viszont érzékelhető különbség tapasztalható a Habsburg-birodalom és a moldvai-havasalföldi románok között. Míg Habsburg hatásra különböző mértékben ugyan, a szemlélet érezhetően megváltozott, nem mondható el ez a két román fejedelemségről, ahol csak a 20. század elején megy végbe az alapvető változás.

110 ani de la dobîndirea independentei (A függetlenség elnyerésének 110 éves évfordulóján). – *Revista arhivelor*, 1987: 2. 113–155.

Forrásközlés a Bukaresti Állami Levéltár Mikrofilmtárában, a Városi Levéltárban, valamint Gyulafehérvár, Dorj, Zilah levéltáraiban található, 1857–1879 közötti időszakból származó diplomáciai iratokból. Belgium, Dánia, az Amerikai Egyesült Államok,

Oroszország, az Osztrák-Magyar Monarchia külügyi és más típusú iratai Románia általános helyzetére vonatkozó információkat tartalmaznak.

MARINESCU, Beatrice – VALERIU, Stan: Anglia și convenția comercială româno-angleză din 1880. (Anglia és az 1880-as román-angol kereskedelmi egyezmény). – *Revista de istorie*, 1985: 1. (38.) 30–42.

A fejedelemségek 1859-ben történt egyesülése után Románia nemzetközi kapcsolataiban függetlensége megőrzésére törekedett. Mindent elkövetett, hogy a kedvezőtlen török vámkötelezettségek alól, ami a dunai kereskedelemmel járt együtt, megszabaduljon. Az Angliával konkuráló Osztrák-Magyar Monarchia, Oroszország és Németország támogatását is bírva, kereskedelmi egyezményt kötött 1871-ben Angliával, amely a törökök ellenállását váltotta ki. Kogalniceanu miniszterelnök 1878-ban tudomására hozta az angol és a francia kormánynak, hogy vámok felállításával akadályozza meg ezen országok áruinak romániai forgalmát, abban az esetben, ha útját állják, hogy Románia szabadon kereskedhessen, s maga válassza meg partnereit. Az ország függetlenné válása után, 1878-ban változott meg Anglia magatartása, amely a zsidók egyenjogúsításának törvénybe iktatásához kötötte az angol-román kereskedelmi egyezmény aláírását.

Az erdélyi románság újjászületésének mozgalma

BRĂTESCU, Constantin: Fondul personal „Romulus Novacovici” (A Romulus Novacovici fond). – *Revista arhivelor*, 1985.(62.). 4. sz. 408–412.

A karánsebesi állami levéltárban található R. Novacovici tanító hagyatéka. Különösen kiemelkedik a Budapesten megjelenő „Poporul roman”-nal folytatott levelezése, valamint a Román Nemzeti Párt tagjaival való kapcsolata. Fontos dokumentumok találhatóak ezen kívül a Consiliul Dirigent idejéből, és az 1921-es romániai agrárreform előkészítéséről.

HOZAN, Nicolae I.: Amintiri vieneze (Bécsi emlékek). – *Transilvania*, 1985: 12. Supl. VI–VII.

A Bécsi Román Ifjak Társasága (Sociata-tea „România Jună din Viena”) tagjának visszaemlékezései a románoknak a Monarchiától való elszakadását támogató tevékenységéről.

Astra. 125 de ani de la înființare (125 éve alakult meg az Astra). – Revista Arhivelor, 1986 : 4. 386–415.

1861-ben alakították meg az EMKE-hez hasonlatos ASTRA-t, az Erdélyi Román Irodalmi és Kulturális Egyletet. (Asociațiunii transilvane pentru literatură și cultură populară română.) Az egylet, ill. társaság adta ki a Transilvania című folyóiratot, amelynek nagy szerepe volt a románok kulturális, társadalmi és gazdasági felemelkedésében, a román nemzeti öntudat megszilárdításában. Ezúttal az ASTRA történetéből, alapszabályzatából, levelezéséből közöl a folyóirat dokumentumokat.

TINCU, Bucur: Luptători pentru unire Vasile Stoica (Az egység harcosai Vasile Stoica). – Transilvania, 1985 : 12. Supl. IV–VI.; 1986 : 1. Supl. VII–VIII.

A budapesti egyetemi évek után, 1914-ben átvesszi az aradi Românul c. lap vezetését. A világháború kitörése után Romániába megy, különböző lapokban jelennek meg Monarchia elleni írásai, 1916 augusztusában önkéntesnek állt be a román hadseregbe. 1917. márciusában Amerikába ment, hogy propagandát indítson az erdélyi és magyarországi románok érdekében. A Masaryk vezette Közép-Európai Unió alelnöke. 1923–24 között a Román Nemzeti Párt lapjának, a România-nak a szerkesztője. A 30-as évek végétől a külügyminisztérium munkatársa, tiranai, szófiai, ankarai külképviseletekben teljesített szolgálatot. A Groza-kormány idején nyugati országokban képviselte Romániát.

1914–1920

MUȘAT, Mircea România în anii neutralității, 1914–1916. (Románia a semlegesség éveiben, 1914–1916.) – Anale de istorie, 1985 : 5. 73–88.

Románia háborúhoz való viszonyát Erdély kérdése döntötte el. Erdélynek Romániához való csatolására az 1916. augusztus 17-i

titkos szerződésben kapott garanciát, akkor vállalt kötelezettséget, hogy belép a háborúba az antant oldalán.

CRISAN, Vasile Clasa muncitoare în lupta pentru desăvârșirea unității statului național român (A munkásosztály a román nemzetállam egységének kiteljesedéséért folytatott harcban). – Transilvania, 1985 : 12. Supl. II–III.

1917–1918-ban az MSzDP román szekciójának vezetősége konkrét lépéseket tett a Román Nemzeti Párt felé, hogy lépjen ki a passzivitásból. A Vadászkiáltó vendéglőben folytatott tárgyalások októberben a Központi Román Nemzeti Tanács létrehozásához vezettek, amelynek tagjai Albani, Flueară, Grapini, Jumanca, Renoiu, Surdu, voltak az SzDP részéről, és Goldiș, Lazăr, Mihai, Vaida, Pop, Vlad az RNP részéről. Az SzDP képviselői visszautasították 1918 november elején, hogy tárgyaljanak a Jászi delegációjához tartozó „magyar sovinizmus képviselőivel!” Apáthyval és Telekivel, és visszautasították a föderációt is.

NEAGOE, Stelian: Unirea-rezultatul luptei a întregului popor (Az egyesülés, mint az egész nép hősi harcának eredménye). – Era socialistă, 1986 : 22. 20–24.

Az első világháború felgyorsította az elnyomott népek nemzeti felszabadító mozgalmát. Románia az antanthatalmak nyomására, és az ország uralkodó körei határozatára Anglia, Franciaország és Oroszország oldalán lépett be a háborúba, amelyek megígérték, hogy támogatni fogják a román nép nemzeti egységének óhaját. A gyulafehérvári nemzetgyűlés határozatát „a haza minden állampolgára lelkesedéssel és teljes egyetértéssel fogadta”.

LAPEDATU, Alexandru: Poporul român din întreaga Dacie (A román nép az egész Dáciából). – Magazin istoric, 1985 : 12. 7–9.

Az erdélyi román történetész (1876–1954) visszaemlékezései 1918 sorsdöntő napjaira. A párizsi béke-delegáció tagja, a kolozsvári egyetem tanára véleménye szerint a 20. század eleji román politikai közgondolkodást a nemzeti egység-öntudat jellemezte. Ugyanakkor elismeri a szláv-bizánci, a magyar-lengyel, az újkörög és a nyugati hatást a román nép kulturális életére.

TURLEA, Petre: *Istoria românilor* – argument pentru unire (A románok története – érv az érvényesülés mellett). – *Magazin istoric*, 1985: 12. 10–11, 21.

Nicolae Iorga egész történetírói tevékenységével az egységes román nemzetállam létrejöttének szolgálatában állt. Széles körű levelezést folytatott külföldi politikusokkal, tudósokkal; s ezekben a levelekben számos utalás történik a románoknak Erdélyre való jogára. R. W. Seton–Watson, Fascoli báró, H. A. Gibbons, Saint-Aulaire gróf és Iorga kiadatlan, a bukaresti Akadémiai Könyvtár levéltárában található levelezésébe enged bepillantást a cikk.

MUŞAT, Mircea – **ARDELEANU**, Ion: In istoricele zile ale Marii Unirii (A Nagy Egyesülés történelmi napjai). – *Magazin istoric*, 1985: 12. 26.

A Román Nemzeti Párt képviselője, A. Vaida-Voevod 1918. október 18-án olvasta fel a magyar parlamentben, hogy a népek önrendelkezése alapján, a magyarországi és az erdélyi románság Romániához kíván csatlakozni. November 20-án tették közzé a felhívást a gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlés megtartására, amelyen a szerzők szerint 100.000 ember vett részt 80 város és 5000 falu képviselői.

BITOLEANU, Ion. Actul ratificării tratatelor de pace în corpurile legitime ale României – 1920. (A békeszerződések ratifikálása a romániai törvényhozói testületekben, 1920-ban). – *Revista de istorie*, 1986: 1. 44–63.

A román béke delegáció vezetője, I. C. Brătianu azért hagyta el a tárgyalást, mivel tiltakozott a külföldi tőke ellenőrzése ellen és az ellen, hogy a nemzeti kisebbségek jogainak érvényesítését nemzetközi ellenőrzésnek kívánták alávetni. Magyarország és Románia – Apponyi és Titulescu – között 1919–20 folyamán diplomáciai vita alakult ki Bukovina és Erdély Romániával való egyesülésével kapcsolatban. Ugyanakkor nyugodtabb körülmények között került sor Törökországgal és Bulgáriával való békeszerződések megkötésére.

Románia a status-quo megőrzéséért

IACOS, Ion: Marile manifestatii muncitoresti si democratice din 1936 împotriva primejdiei

fasciste si revizioniste (Nagy munkás és demokratikus megmozdulások 1936-ban a fasiszta és revizionista veszéllyel szemben). – *Anale de istorie*, 1986: 3. 57–72.

A gazdasági, politikai és területi expanzió, a fasiszmus szélsőséges reakciós és nemzetellenes politikája ellen az illegális kommunista párt, a haladó román baloldali erők széles nemzeti összefogást meghirdetve léptek fel. 1933 júniusában megalakult az Antifasiszta Román Nemzeti Bizottság és 1935-ben a népfrontmozgalom. Kiemelkedik a tömegtüntetések közül az 1936. május 1-jei, amelyen százezrek éltették a kisantantot, Nagyromániát és a békét.

OPREA, Ion M.: Concepția României și Cehoslovaciei asupra securității colective europene și colaborarea lor împotriva fascismului, 1930–1939. 1. (Románia és Csehszlovákia az európai kollektív biztonságról és együttműködésük a fasiszmus ellen, 1930–1939.) – *Revista de istorie*, 1. rész 1986: 11. 1082–1095.; 2. rész 1986: 12. 1200–1215.

A kisantanton belül az együttműködés szorosabb tételében Titulescu és Beneš szerepét emeli ki a szerző. Mindketten arra törekedtek, hogy biztosítsák a status quo-t. Mindkét ország tiltakozott a Habsburg-restauráció, Etiópia és a Rajna-vidék megszállása ellen. A román diplomácia saját országa érdekein túl, a Szovjetunió, Németország, Lengyelország, Lettország és Észtország, az ún. „keleti béke” érdekében is tevékeny szerepet vállalt. A szerző bizonyos nyugat-európai, népszövetségi levéltárakon kívül ismert publikációkra hivatkozik.

PREDA, Eugen: Octombrie 1940: Wehrmachtul pătrunde în România (1940 október: a Wehrmacht behatolása Romániába). – *Magazin Istoric*, 1985: 11. 21–23.; 27.; 1985: 12. 22–26.

A hitleri Németország 1939. áprilisában határozta el a Duna és a román olaj biztosítását. 1939 novemberében erősíti politikai kapcsolatait Kurt von Toppelskirch Ujszásznak tett megjegyzése szerint Németországnak az állna érdekében, ha Magyarország megtámadná Romániát. 1940. áprilisában készült el Románia bekebelezésének német terve. Júniusban II. Károly legionáriusokkal egészíti ki kormányát, ugyanakkor kérte

nyugati határa sérthetetlenségének garantálását és német katonai misszió felállítását. A felelet: augusztus 1-jén hozzákezdének az „Aufbau Ost” terv kidolgozásához, Románia megszállásának előkészületéhez. A szerző szerint a második bécsi döntés véglegesen Németország kiszolgáltatottjává tette Romániát. Antonescu elfogadta a döntést, de kérte határai garantálását és eleget tett az összes német gazdasági, katonai kívánságnak.

1940 szeptemberétől 1944 augusztusáig

MANOILESCU, Mihai: *Insemnările (Jegyzetek) – Magazin istoric*, 1985 : 8. 26–32.; 1985 : 9. 14–27.; 1985 : 10. 9–20.

Manoilescu és Pop Valer feljegyzéseket készítettek a második bécsi döntést megelőző román-magyar tárgyalásokról.

LEHRER, G. Milton: *Ardealul pămînt românesc (Erdély, a román föld).* – *Transilvania*, 1985 : 8. Supl. VIII.; 1985 : 9. Supl. VII.

A magyar revizionista propaganda nagy hangon emlegette a négy, színmagyar székely megyék elcsatolását Magyarországtól Romániához, holott a székelyek elmagyarosodott románok, akiknek viselete, szokásai, dalai, zenéje a románokéhoz hasonlított, nem pedig a „pusztai magyarokéhoz”.

ZAHARIA, Gheorghe: *Dictatul de la Viena – un act împotriva istoriei, infirmat de istorie (A bécsi döntés – egy okirat a történelem ellen, a történelem által megsemmisítve).* – *Anale de istorie*, 1985 : 4. 68–80.

A bécsi döntés Észak-Erdély annektálása a románok, a zsidók és a többi nem magyar és nem német nemzetiség ellenes „véres és kegyetlen” rendszert juttatott hatalomra. Hitler ennek elfogadására katonai erővel kényszerítette a románokat. Ilyen körülmények között volt kénytelen II. Károly román király elfogadni azt, de a bécsi döntés ellen még a magyarság java is fellépett. A cikk idézi Ferenczy György újságíró, aki ekkor hagyta el Kolozsvárt, hogy kimutassa ellenállását a magyar sovinizmussal szemben, amelynek áldozatul esett a magyar baloldal is, többek között Józsa Béla, Salamon Ernő, Kovács Katona Jenő. A bécsi döntés megsemmisítésére széles, kommunistákból, baloldali értelmiségiekből, polgári politikusok-

ból álló nemzeti egységfront jött létre. A háborúellenes erők országos összefogására vette fel a kapcsolatot Petru Groza és Józsa Béla 1942-ben Kolozsváron.

SIMION, Aurică: *Organizațiile fascisto-hitleriste din România (A romániai fasiszta-katonai szervezetek).* – *Anale de istorie*, 1985 : 4. 50–69.

A cikk szerint 1938–1940 között különösen megerősödött Romániában a német fasiszta és kémtevékenység. Ezek letéteményesei a következők voltak: 1. A német követség az itt működő Wilhelm Fabricius, valamint a mezőgazdasági, kereskedelmi és propaganda attasé. 2. A német kisebbség különböző pártjai, így az Arthur Konradi vezette *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*. 3. Ugyanezen kisebbség sajtója: az *Eidienst*, *Bukarester Tageblatt*, *Siebenbürgisches Deutsches Tageblatt*. 3. Közös gazdasági szervezetek: *Román-Német Kereskedelmi Társaság*, *Agfa-Rom*, *Romo-Gefa*, *Sora*, *Adler*, 5. Kulturális, sport és egyéb szervezetek a Nichifor Crainic vezetése alatt álló *Román-Német Kulturális Intézet*, a bukaresti egyetemen működő *Német Tudományos Intézet*. Összesen: 11 kulturális, 8 művészeti, 9 sportintézmény. A Németország anyagi és más támogatását élvező német kisebbségek arra törekedtek, hogy Erdélyt a hitleri birodalom gyarmatává süllyesszék. A Vaszárda és a Keresztény Védelmi Liga előretörése is fokozódott.

Ugyancsak a hitleri V. hadosztály szerepét töltötte be – a szerző szerint – az erdélyi magyarok 1922-ben alakult politikai pártja, az Országos Magyar Párt is, amelyet a bukaresti magyar követség támogatott anyagiilag, és amely egyúttal a kémtevékenység, a diverzáns kiképzőcsoportok központja is volt. 1939–1940 között a román hatóságok több terrorista csoportot lepleztek le és 170-nél több személyt helyeztek vád alá.

1944. augusztus 23.

DOBRINESCU, Valerin: *Der Waffenstillstand zwischen Rumänien und den Vereinten Nationen – Moskau, 12. 9. 1944.* – *Südostforschungen*, 1986. – 139–166.

A román történész végigköveti a fegyverszüneti szerződés előzményeit, különös figyelemmel a szerződés egyes pontjainak

kialakulására. A meghatározó szovjet befolyás mellett kitér az angol és az amerikai részvételre a tárgyalásokon, amelyek meghatározták Románia jövődő jogi-diplomáciai státusát, és döntően kihattoltak politikai és gazdasági helyzetére. Röviden érinti a megegyezés romániai és külföldi visszhangját. A szerződés főbb pontjai: katonai együttműködés (12 román hadosztály); háborús jóvátétel a Szovjetunióknak (300 millió dollár); területi kérdések (az államhatárok az 1940 szeptembere szerinti Erdély kivételével, ahol a bécsi döntést semmisnek nyilvánították, és Romániának kilátásba helyezték az erdélyi terület egészét vagy nagyobb részét, de a döntést a békeszerződésekre hagyták). A szerző a fegyverszünetet nem mint Románia katonai vereségét értékeli, hanem politikai cselekvés – az 1944-es augusztus 23-i kormányváltás – eredményének tartja. Mint leírja, a szeptember 12-i szerződés „aláhúzza, hogy a szövetségesek Romániát legyőzött országnak kezelték, és nem olyan országnak, mely belpolitikai áttörés következtében fordított hátat a fasiszta hatalmaknak”. Nem akarja elismerni, hogy a belpolitikai áttörés alapvetően a háborús vereségek következménye. A végén még kiemeli, hogy Románia határozott küzdelme Hitler Németországa és Horthy Magyarországa ellen az országnak legalább a társharcos, ha már nem is a szövetségi státus jogát kell, hogy biztosítsa.

LACHE, Ștefan: România și conferința de pace de la Paris (Románia és a párizsi békekonferencia). – *Magazin istoric*, 1987 : 2. 23–27.

A Gh. Tatarescu vezette román béke delegáció célja *elsődlegesen* az volt, hogy ismerjék el Románia hozzájárulását a második világ-háború befejezéséhez; „hadviselő voltát” az Egyesült Nemzetek oldalán. Ebből következett: kapjon felmentést a hadsereg számának és a fegyverzet korlátozása alól; a szovjet-román fegyverszüneti egyezmény – 1944. szeptember 12. – képezze a békeszerződés alapját; kapja meg a Duna feletti ellenőrzés jogát és természetesen: töröljék el a második bécsi döntést, valamint Románia maga határozza meg politikai rendszerét. (A delegáció összetételét illetően népfrontos szellem érvényesült, ld. Gh. Gheorghiu-Dej, L. Pătrășcanu (RKP), Ștefan Voitec, Lothar Rădăceanu (SzDP), Gh. Maurer, Florica

Bagdazar Elena Văcărescu hercegnő, Dumitru Dămăceanu ezredes). Mindezeket Tatarescu 1946. augusztus 13-án terjesztette elő Párizsban. A kisantantantra jellemző hagyományos összefogás szellemében, Helodor Pika, csehszlovák delegátus aláhúzza: a 14 millió lakosú Románia hozzájárulása, amely átlag 15–29 hadtesttel harcolt a fronton sokkal nagyobb, mint Olaszországa, amely csak 6 hadtestet állított ki. Ami a román-magyar határkérdést illeti a cikk kiemeli, hogy a szovjet delegáció vezetője október 10-én arra utalt, úgy kell meghúzni a határokat a két ország között, hogy az egyszer és mindenkorra megfeleljen a román nép érdekeinek.

A román delegáció arra is felhívta a figyelmet, hogy a belső fasiszta elemek felszámolása szoros kapcsolatban állt az antifasiszta koalícióhoz való csatlakozással.

DEZBATERI: Concepția tovarășului Nicolae Ceaușescu privind națiunea și problema națională (Kerekasztalvita: N. Ceaușescu elvtárs koncepciója a nemzeti és nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban). – *Era socialistă*, 1985 : 3. ; 1985 : 4. 19–32.

A hozzászólók mindegyike, így Rab István, a Kovászna megyei párt első titkára; Eduard Eisenburger, a Német Nemzetiségi Dolgozók; Fejes Gyula, a Magyar Nemzetiségi Dolgozók Tanácsának elnökei, Székely Zoltán a Kovászna megyei Múzeum igazgatója, Hegedűs László, a Szocialista Nevelés és Kultúra Tanácsa államtitkára, Vasas Ferenc, a Megyei Tükör szerkesztője, széles egyetértésben méltatták az RKP 13. kongresszusa határozatát, mely szerint a jövőben nem lesz többé szó románról, magyarról, németről, hanem csak az egységes román nemzetről.

Transylvania. The Roots of Ethnic Conflict (Erdély. A nemzetiségi konfliktus gyökerei). Kiad. Jahn. F. Cadzow, A. Ludanyi, L. Elteto, Kent State Univ. Press, 1983. 368 p. – *Ism.*: Krista ZACH (München) – *Südostforschungen*, 1985. Band XLIV, 390–392.

Túlnyomóan USA és más nyugati országokbeli magyar történészek által megírt és összeállított kötetről van szó. Erdély kisebbségeinek témáját dolgozták fel 14 tanulmányban, elemezve történeti és mai nézőpontból. A könyv alapfeltevése, hogy Erdély ma a 20. sz. végén, nemzetiségi problémái

miatt a három vagy négy, az európai békét fenyegető tűzfészek egyike (emellett az ír és a baszk kérdést említik.). Alapvetően a román-magyar konfliktus okait kutatják, a többi nemzetiséget alig említik. Az erdélyi nemzetiségek témakörében csak egyes tanulmányok lépnek túl azon a szinten, amit a magyar kutatás 1944-ig elért. Így a kötet csekély tudományos értékkel bír. Forráso-

kat csak a '44 előtti feldolgozásokból idéznek, a román irodalom alig jut szóhoz. Felsorol hibás állításokat. Hiányolja a helységnevek mutatóját, a kisebbségi statisztikákat és az 1947-es párizsi konferencia magyar álláspontjának forrásait a határok megvonása és a nemzetiségi kérdés ügyében.

Összeállította: Lipcsey Ildikó

E számunk szerzői:

Forgács Zsuzsa, tudományos munkatárs, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

Fritzsche, Klaus, egyetemi tanár, Giesseni (NSZK) Justus Liebig Egyetem Politikatudományi Intézete

H. Haraszti Éva, a történelemtudomány doktora, (London)

Jemnitz János, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Lipcsey Ildikó, a történelemtudomány kandidátusa, MTA Történettudományi Intézetének munkatársa

Majoros István, egyetemi adjunktus, JPTE

Vadász Sándor, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE

Varga Beáta, egyetemi tanársegéd, JATE

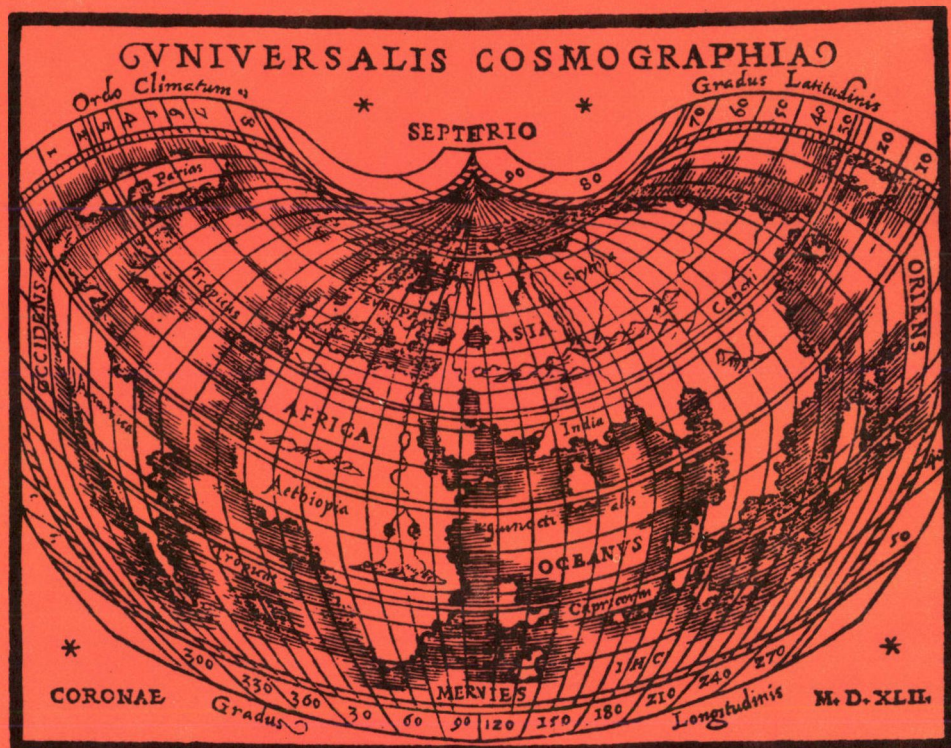

Ara: 30,- Ft

57779

D

VILÁGTÖRTÉNET

1989. nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1989 nyár

2. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Incze Miklós

A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Szarka László: Vázlat a dualizmuskori Csehországról.....	3
Jan Křen: A cseh tartományok az 1870/71-es válságban.....	13
Otto Urban: A cseh társadalom 1848–1918.....	28
Ctibor Nečas: A cseh tőkeexpánzió küszöbén.....	39
Bedřich Čerešňák: A kultúra karakterisztikus jegyeinek megváltozása a cseh társadalom demokratikus átalakulása során az 1890–1914 közötti időszakban	49
Benedek Gábor–Halmos Károly: A cseh történeti demográfiai irodalomról.....	60
Jana Machačivá–Jiří Matějček: A cseh társadalomtörténeti kutatás főbb eredményei.....	66
Benedek Gábor: A magyar–cseh kapcsolatok történetéről.....	73
Czövek István: Az orosz III. ügyosztály.....	80
Molnár Máté: Bakunyin a szakirodalom tükrében.....	94

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.

(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

)
9019383 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

VÁZLAT A DUALIZMUSKORI CSEHORSZÁGRÓL

Máig megoldatlan alapkérdése a cseh történetírásnak a Habsburg-monarchián belüli csehországi fejlődés globális minősítése, azaz annak megválaszolása, mikor és mennyiben volt javára, illetve kárára a Cseh Korona tartományainak – Csehországnak, Morvaországnak és Sziléziának – az a tény, hogy Magyarországhoz és a többi „örökös tartományhoz” hasonlóan közel négy évszázadon át a Habsburg-ház politikája szabta meg sorsuk alakulását. Nem mintha nem születtek volna nagyszabású történeti és politológiai összefoglalások ebben a témakörben, de az azokban megfogalmazott tételek mindmáig sok tekintetben ellentmondásosnak látszanak.¹

Különösen így van ez az osztrák–magyar kiegyezést követő félévszázad esetében, amely a Monarchia legtöbb országához és tartományához hasonlóan a cseh országrészek számára is egyszerre jelentette a gazdasági, társadalmi fellendülést, másrészt a kiéleződő cseh–német viszony akut ellentétei miatt a nemzetiségi konfliktusok kirobbanásának veszélyét. Vázlatunkban – a szám cseh tárgyú írásaihoz hasonlóan – arra próbálunk választ adni, mit jelentett a cseh országrészek (továbbiakban: Csehország) és az ott élő mintegy ötmilliónyi cseh és hárommilliónyi német számára az a tény, hogy az osztrák–magyar kiegyezés létrejöttével az alkotmányjogi szempontból egységes Ciszlajtánia, azaz Ausztria részeként a Cseh Királyság már csupán Ferenc József titulussal, a cseh királyi cím formális használatában élt tovább.

A csehországi politikában három olyan csoport is akadt, amely a történeti Cseh Királyság államjogi különállásának biztosítását tekintette a Monarchián belüli cseh politika egyetlen lehetséges alapjának: a cseh nemzeti mozgalomnak az 1860-as évek során a *František Palacký* és *F. L. Rieger* vezette ócseh, valamint a *Grégr-fivérek* által irányított ifjúcseh szárnyra felbomló táborra, illetve a három cseh tartomány fokozottabb önállóságát és történeti összetartozását – évszázados családi tradíciókra és a mindig is nagy befolyást biztosító csehországi hivatalviselés előnyeire gondolva támogató, mintegy 120 famíliát felölelő csehországi főnemesi-nemesi csoport. Velük szemben a politikai és gazdasági befolyásukat tekintve ekkor még egyaránt erősebb a csehországi németiség politikai képviselője. Az *Eduard Herbst*, majd *Franz Schmeykal* által irányított csehországi német liberális párt megalakulásától kezdve mereven elutasított mindenfajta föderatív átalakulást, éppúgy ellenezte a Monarchia nemzetiségi területek szerinti felosztását, mint a történeti országok és tartományok alapján kialakítandó szövetségi állam ter-
vét.²

*A cseh országrészek nemzetiségi összetételének alakulása 1851–1910 között*³

		1851	%	1880	%	1910	%
Csehország	csehek	2 621 450	59,8	3 470 252	62,8	4 241 918	63,2
	németek	1 693 832	38,6	2 054 174	37,2	2 467 724	36,8
Morvaország	csehek	1 264 027	70,2	1 507 328	70,4	1 868 971	71,8
	németek	497 654	27,7	628 907	29,4	719 435	27,6
Szilézia	csehek	88 068	20,1	126 385	23,0	180 348	24,3
	németek	209 512	47,8	268 338	48,9	325 523	43,9
	lengyelek	138 423	31,5	154 887	28,1	235 224	31,7
összesen	csehek	3 973 545		5 103 965		6 291 237	
	németek	2 400 998		2 951 419		3 512 682	

A cseh polgári politikusok már 1861-ben közvetlen kapcsolatot teremtettek a csehországi nemesi politikusok J. J. *Clam-Martinic* és K. *Schwarzenberg* vezette csoportjával, ami természetesen csak a cseh államjogi követelések vonatkozásában jelentett többé-kevésbé közös vonalvezetést. Palackýék – különösen Schmerling bukása után – a nemzeti egyenjogúságot biztosító liberális alkotmányosság pozíciójára helyezkedve a Monarchia egészének föderatív átalakítását sürgették. A cseh történész-politikus által 1865-ben *Az osztrák állam eszméje* címmel megjelentetett cikksorozat csak egy államszövetséggé átalakított Monarchiát tartott képesnek arra, hogy a történelmi küldetésének eleget tegyen.⁴ Ennek lényegét a politikai szükségletekre lebontva veje, az ócseh tábor vezérpolitikusa, Rieger így fogalmazta meg: „Nekünk Ausztriára saját fennmaradásunk érdekében is fölöttébb nagy szükségünk van . . . De ha Ausztria nem vállalja fel ezt a világtörténelmi küldetést, úgy széthullik minden erőfeszítésünk dacára, úgy nem mentheti meg semmiféle oktroj, semmilyen februári alkotmány s nem tarthatja fenn semmilyen abszolutizmus sem . . .”⁵

Ugyanakkor a cseh politikai tábor saját gyengeségétől tartva, úgy vélte a maga számára bebiztosítani Bécs támogatását, hogy az osztrák–porosz háború előestéjén delegáció fejezte ki Ferenc József előtt a cseh nemzet rendíthetetlen lojalitását. Ebben persze szerepet játszott a csehek örök poroszellenessége, amely mindig is Bécs felé sodorta a cseh politikusokat. A feltétlen lojalitási nyilatkozatok elhibázott taktikája azonban megboszulta magát. Beust szerint Bécsben hamar felismerték, hogy „a kétfarkú cseh oroszlának felkínált finomságokat akár a fogai közül is büntetlenül visszavehetik; ez a felismerés a döntő helyeken megfosztotta őket minden jelentőségüktől és hosszú időkre tehetetlenekké és fegyvertelenekké tette a cseheket”.⁶

A cseh nemzeti politikusok és a történelmi cseh államjog talaján álló arisztokrata csoport számára az osztrák–magyar kicgyezés mindenképp azt jelentette, hogy a Cseh Királyságnak a 17–18. században folyamatosan felszámolt különállását Ferenc József nem kívánta felújítani, sőt a cseh államjogi törekvéseket a magyarokkal kötendő szövetség, azaz a Bécs és Budapest közt megosztandó központi hatalom fenntartása érdekében, minden korábbi ígéret ellenére feláldozta.⁷ Látszólag tehát maradt minden a régiben: a többi „örökös tartományhoz” hasonlóan a cseh országrészeket továbbra is egymástól külön, közvetlenül Bécsből irányították, a közigazgatás élén álló cseh- és morvaországi helytartók, illetve a sziléziai tartományfőnök, valamint a helytartótanács szerepét betöltő tartományi hivatalok a bécsi kormányzat elgondolásait valósították meg. Az 1870-es

évekig nem csupán a központosított hivatalszervezet, hanem a hivatalnokok túlnyomó többségének német nemzetisége is garantálta a Bécs szempontjából megbízható ügymenetet. De a kiegyezés negatív nemzetiségpolitikai következményei ellenére egyebek közt a közigazgatás német jellegének feloldódása, a csehek előrenyomulása azt jelezte, hogy az egységes Ausztriát a csehek ellenállása miatt a magyarokkal való kiegyezés után sem lehet megvalósítani.⁸

A közigazgatás terén megmutatkozó nemzetiségi átrendeződés persze csak felszíni jelenségnek tekinthető abban a nagyszabású átalakulásban, amely Csehország gazdasági és társadalmi szerkezetében a 19. század utolsó harmadában végbement. Már 1867 táján is a cseh tartományok lakosságának több, mint egyharmada abban a kilenc ipari övezetben élt, ahol az iparban foglalkoztatottak aránya meghaladta a 75–80 százalékot. Az országos átlag a vizsgált időszakban majdnem duplájára, 32 %-ról 61 %-ra emelkedett, vagyis Csehország előbb agrár-ipari, majd ipari-agrár országgá változott. Közülük a legfontosabbak közé a Prága–Kladno ipari és bánya-övezet, az észak-csehországi textilipari terület, valamint az ostravai, észak-csehországi, plzeňi és a nyugat-csehországi iparvidék tartozott.⁹ A kilenc iparvidék ipari foglalkoztatottjainak száma 1910-ben egymillió hatvanhatezer fő volt. Ezen belül a cseh társadalomban az ipari alkalmazottak és munkások száma gyorsabban növekedett, mint a csehországi németek soraiban: 1910-ben az ezer foglalkoztatott közül a cseheknel 371, a németeknél 364 volt az iparban foglalkoztatottak száma, holott tíz évvel korábban még a németek aránya volt a magasabb.¹⁰

Az iparban dolgozók közt évről évre emelkedett a gyáripari munkásság aránya és már a századelején meghaladta a negyven százalékot. Az ipari vállalkozók közt a kisvállalkozók száma százezer körül volt, a gyárvállalatokkal rendelkező, tehát több, mint 20 főt foglalkoztató vállalkozók száma viszont csupán ötezer körül mozgott.¹¹ A csehországi német iparvállalkozók és nagykereskedők lassan csökkenő túlsúlyát jól mutatja, hogy 1918 előtt alig akadt egy-két olyan iparág, ahol a cseh nemzetiségű vállalatulajdonosok voltak többségben: arányszámuk a vizsgált periódusban mindazonáltal erőteljesen növekedett és a századforduló táján már 33% körüli értéket mutatott.¹² A tartományok német és cseh vállalkozói tőkéjének egymáshoz való viszonyát kifejező index: 1873-ban 154:100; 1901-ben 142:108.¹³

Az adottságokhoz képest lassan kibontakozó nagyipari fejlődés ellenére a cseh országrészek ipari termelésének értéke már 1880-ban is az ausztriai össztermelés 63%-át jelentette. Ugyanakkor a belső iparszerkezet részleges megmerevedésére utal, hogy a 750 millió korona termelési érték 41%-át a textilipar állította elő.¹⁴ Az iparszerkezet gyorsabb ütemű átalakulását kezdetben egyszerre több tényező is akadályozta: a csehországi viszonylatban is nyomasztónak bizonyult tőkehiány mellett az ugyan gyorsan kiépült és sűrű, ámde rendkívül drága vasúti hálózat, a kimerülő helyi vasérc-, illetve a kevésnek bizonyuló kőolaj- és kőszéntelepek szűkös kapacitása jelentette a legfontosabb hátráltató tényezőket.

Mindezek ellenére – nem utolsósorban a cseh – és morvaországi iparvidékek, illetve a cseh és csehországi német vállalkozók, ipartestületek közt kialakult éles versenyhelyzet, a szomszédos Németország dinamikus fejlődésének jótékony hatására – a cseh or-

szágrészek gazdasági fejlődése a 19. század utolsó évtizedeiben és a világháború előtti években szintén nagy lendületet vett.

Az építőipar, gépipar, valamint a papír- és faipar, részben az elektromos ipar váltak húzóágazatokká: az ezekben az iparágakban dolgozó munkások száma az utolsó három békés évtizedben közel megduplázódott. A textiliparban foglalkoztatott munkások száma az ipari munkások közt 20% alá csökkent és a termelési értéket tekintve is a második helyre szorult vissza.¹⁵ A központi cseh területeken fellendült mezőgazdasági árutermeletésben, és az ehhez kapcsolódó, részben új élelmiszeriparban (cukoripar) és a mezőgazdasági gépgyártásban kezdettől fogva a cseh vállalkozók voltak a meghatározóak. És éppen ezek a termelési ágak teremtették meg a cseh bank- és ipari tőkefelhalmozódás forrásait. Az 1869-ben megalakult Cseh Iparbank (Živnostenská banka) tevékenysége a gyorsan sorjázó többi cseh nemzetiiségű bankkal együtt a cseh–német gazdasági konkurencia és ezzel együtt a csehországi gazdasági fellendülés fontos cseh bázisát jelentették.

Ezek a változások mélyreható demográfiai és társadalmi változásokkal jártak együtt. A viszonylag magas természetes szaporulat (9–10 ezrelék) a kivándorlás és a belső migráció közel egyharmaddal, a vizsgált időszakban hozzávetőleg 1,2 millió fővel csökkentette. A nyolcvanas évek közepén tetőző amerikai kivándorlás mellett a cseh migráció legfontosabb célpontja Bécs volt, ahol a századforduló táján közel félmilliónyi csehországi (cseh és német) betelepülő élt.¹⁶ A cseh nemzeti mozgalom 19. századi előretörésének egyik látványos sikere egyszersmind fontos bázisa a főváros, Prága dinamikus és cseh nemzeti irányú fejlődése volt. A város népessége a vizsgált időszakban megnégyszereződött: a 19. század elején még domináns német jelleg (jóllehet 1880-ban már csupán az Óvárosban és Josefov városrészben volt 20%-nál magasabb a német–zsidó népesség) szinte teljesen eltűnt és a város ipari cseh metropolissá vált, ahol a német és zsidó rétegek már inkább csupán mint tradicionális alkotóelemek, mintsem jellegmeghatározó tényezők voltak jelen.

A csehországi belső munkaerővándorlás egyik további fontos következménye volt, hogy a korábban tisztán német jellegű nyugat- és észak-csehországi iparvidékeken tízezres nagyságrendben telepedett le a cseh munkásság. A német vállalkozók a valamivel olcsóbb cseh munkaerő-beáramlást természetesen örömmel vették, ugyanakkor a mindinkább védekező pozícióba kényszerülő és egyre inkább „Deutschböhmen”-irányzatú német liberális párt komoly veszélyt látott a megállapodott etnikai határok elmosódásában.¹⁷

A mezőgazdaságban és iparban lezajlott változások társadalmi lecsapódásának eredményeképpen kialakult a cseh társadalomnak a 20. század egész első felére érvényes alapszerkezete: a munkás-, kistermelői és nagyvállalkozói rétegek megoszlása hozzávetőleg az 50:40:10 százalékos értékek körül állapodott meg. Persze az egyes csoportok jórészt statisztikai fikciók eredményének tekinthetők, hiszen különösen a mezőgazdaságban a kis- és középermelők földtulajdon szerinti megítélése önmagában keveset mond a termelési értékről és a termelő társadalmi pozíciójáról.¹⁸

A gyáripar viszonylag gyors fejlődése következtében megerősödtek az olyan korábban is ipari jellegű központok, mint Prága, Liberec, Brünn, Plzeň vagy Ostrava és különösen a központi cseh és a két morvaországi iparvidéken számos új iparközpont is létesült. Mindez együtt járt az ipari munkásság regionális, illetve városi koncentrációjának növekedésével és szervezetségével.¹⁹

A jelzett társadalmi változások közvetlenül hatottak a csehországi politikai életre is. Nagyjából az 1880-as évek végére tarthatatlanná vált a cseh nemzeti mozgalom már egyébként is csupán formai egysége, hiszen jószerivel minden konkrét politikai kérdésben eltérő érdekek motiválták a cseh társadalom politikának megnyerhető rétegeit. Az eszmei és érdekkülönbségek politikai kifejeződéséként a kilencvenes évektől kezdődően egymás után alakultak a politikai pártok, melyek közül az *Ócseh Nemzeti Párt* és a liberális ifjúcseh párt éppen ennek az évtizednek az elején váltotta fel egymást a cseh politikai tábor élén.²⁰ A Rieger vezette ócsehek a cseh–német nyelv jogi kiegyezésnek részengedményeit szeretnék volna egy összefoglaló, úgynevezett pontációs egyezményben szentesíteni, de a történeti cseh országrészek nemzetiségek szerinti felosztásának veszélyét felvillantó egyezménytervezetet és az annak kidolgozásában résztvevő ócseh pártot a gyorsan emancipálódó – a történeti cseh államot egyre inkább kizárólagos cseh örökségként kezelő – cseh nemzeti társadalom az 1891. évi választások során egyszerre buktatta meg.

A győztes *Szabadelvű Ifjúcseh Párt* a cseh történeti államjoghoz az ócseheknel is mezeibebben ragaszkodva igyekezett a cseh politikai élet felaprózódását megakadályozni, és minden erővel a cseh országrészek alkotmányjogi helyzetének egy fajta szubdualisztikus, tehát átfogó rendezését próbálta elérni. Hogy egyik célkitűzésüket sem tudták megvalósítani, az nem annyira saját erélytelenségüknek volt a következménye. Sokkal inkább a nagy pártok feltartóztathatatlan továbbosztódásának, illetve a Monarchia dualista szerkezete fokozatos karbantartásával, jórészt tehát technikai eszközökkel elért átmeneti egyensúlyhelyzetnek a számlájára írható.²¹

Az 1890-es évek közepén az ifjúcseh pártból fokozatosan kivált a regionális szervezetekre támaszkodó agrárcsoport, majd a kis- és középtertermelői, illetve általában az úgynevezett kispolgári rétegekre támaszkodva önállósult a sajátos „cseh népi kapitalizmus” koncepcióját kidolgozó *Cseh Nemzeti Szocialista Párt*. Pár évvel később az ifjúcseh párt támogatói körén belül alakult a *Cseh Haladók Pártja*. A polgári pártok közt államjogi radikalizmusával tűnt fel az egyik legkisebb politikai csoportosulás, a *Radikális Államjogi Párt*.²² A látványos bécsi parlamenti államjogi nyilatkozatokkal, a cseh- és morvaországi tartománygyűléseken véget nem érő nemzetiségi vitákkal, kivonulásokkal, obstrukciókkal, másrészt viszont csendes nyelv jogi, nemzetiségpolitikai kompromisszumokkal operáló pártok a századforduló táján már-már lemondani látszottak a Palacký-féle föderatív program közeli megvalósulásáról, ami utólagos ítéletek szerint akár elvtelenségként is értékelhető. Tény viszont, hogy a helyi és tartományi közigazgatásban, oktatásügyben, gazdaságpolitikai döntésekben ez a cseh politika sokkal többet ért el, mint a Monarchia más nemzetiségi mozgalmai.

Mindehhez természetesen az 1878-ban megalakult Cseh–szláv Szociáldemokrata Pártban szerveződő és az osztrák munkásegység szakszervezeti és pártkereteit olykor fölöttebb szabadosan kezelő cseh szociáldemokraták is jelentős mértékben hozzájárultak, lévén hogy a cseh munkáspárt bírálta legkövetkezetesebben a történeti cseh államjogi politikai dogmaként való kezelését, s helyette a cseh nemzet reális politikai céljainak – a választói jog kiterjesztésének, a nemzetiségi egyenjogúság biztosításának – következetesebb képviselését sürgette. Ebben a tekintetben a cseh szociáldemokrácia konstruktív partnere volt a cseh polgári kispártoknak, mindenekelőtt a Masaryk-féle „realista” Haladó Pártnak.²³

A huszadik század közepén hozzávetőleg ilyen diszpozíciókkal rendelkezett a cseh társadalom a Habsburg-Monarchiában: államjogi követeléseit a mindennapi politikai har-

cok átmenetileg zárójelbe tették, alkotmányjogi törekvéseinek majd minden részeseleme megvalósult, de nem állt egybe átfogó osztrák–cseh kiegyezéssé, a nemzetiségi kérdésben pedig a fokozatos belső elhatárolódás intézményi biztosítása a svájci modell organikus kiépülésének esélyét is felvetette. A kortársak szemében mindezek alapján akár indokolatlannak is tűnhetett az a szenvedélyesség, amellyel a „cseh kérdés” mibenlétét, megoldásának módozatait a cseh politikai közvélemény időről-időre felvetette és megvitatta.²⁴

Valószínűleg a gyakran összekuszálódó korabeli cseh pártpolitikai viszonyok és a korszak cseh értelmiségében is kimutatható kettős lojalitás belső ellentmondásai okozták, hogy a „cseh kérdés” lényegének megfogalmazásában sok homályos elem maradt a ciklikusan kiújuló vitákban. Voltak akik éppen ezért lelkiismereti kérdésként, vagy egy fajta „mindennapos népszavazásként” értelmezték, mások elsősorban a Monarchia és a cseh államiság viszonyának tisztázását tartották a legfontosabb problémának. Pedig a századeleji helyzetben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a cseh kérdést már csak kétféleképpen lehetett megoldani: vagy a Monarchia belső szerkezeti megújulásának függvényeként, vagy pedig az európai erőviszonyok radikális átalakulásának következményeként. Tartalmát a polgári cseh nemzeti társadalom politikai–állami egyenjogúságának biztosítása, illetve az Ausztrián és Csehországon belül egyszerre két viszonylatban (osztrák–német többség–cseh kisebbség; cseh többség–„csehnémet” kisebbség) is létező és elvi megoldásra váró cseh–német viszony államjogi rendezése alkotta.²⁵

Ami a cseh államiság kérdését illeti, az első világháború előtt a cseh pártok és a cseh közvélemény döntő része a Monarchián belüli megoldásokban gondolkodott: vagy a történeti Csehország államjogi különállását látták célravezetőnek a dualista intézményrendszerhez igazított, tehát a három cseh országrészt összefogó erőteljes autonómia formájában; vagy pedig a korabeli nemzetiségi viszonyokat elismerve, a három országrész cseh etnikai területei részére követelték volna a lehető legteljesebb autonómiát. A cseh szociáldemokraták Renner és Bauer szellemében a kulturális autonómia és a nemzeti öderációk kombinációját tartották volna célszerűnek.²⁶ Csupán a Radikális Államjogi Párt helyezkedett kezdetől fogva az önálló cseh állam megteremtésének platformjára, illetve a világháborút közvetlenül megelőző szakaszban Karel Kramář az ifjúcseh, Václav Klofáč a nemzeti szocialista és T. G. Masaryk a „realista” párt részéről dolgozott ki egy olyan alternatívát, amely európai háborús konfliktus esetén a Monarchia keretein kívül kereste volna a cseh kérdés megoldását, azaz vagy orosz protektorátus alatt, vagy önálló nemzeti állam formájában jelölte meg a cseh függetlenség megvalósulásának új kereketeit.²⁷

A huszadik század első évtizedében azonban még távolról sem az orosz fennhatóság alatt megvalósítandó cseh állam tervei foglalkoztatták a cseh pártok vezetőit, sokkal inkább annak lehetőségét vizsgálták, miként lehetne olyan reális politikai programot megfogalmazni, amely lehetővé tenné, hogy az osztrák kormány felé a siker reményében ők maguk léphessenek fel kezdeményezőn. Mert hiszen a korábbi hasonló kiegyezési kísérletek egyik közös tanulsága éppen az volt, hogy az előzetes cseh egyeztetés hiányában és a Potocki-, Taaffe-, Badeni- és a többi osztrák kormányok pozitív javaslatai, törvénytervezetei hol a cseh, hol pedig a német ellenkezés miatt sorra megbuktak, maguk alá temetve magukat a kormányokat is.

Ausztria–Magyarország „dualista centralizmusra” épülő belső szerkezetében ugyanis sem a Cseh Királyság, sem pedig a „csehszláv” etnikai területek önállósulása és egyen-

jogúsítása, még kevésbé az 1860-as évek során ismét felmerülő cseh–szlovák egység gondolat mögött nem állt olyan politikai erőtenyező, amely azt megvalósíthatta, vagy kikényszeríthette volna. Ráadásul a cseh politikai pártok többsége mindvégig tisztában volt a nyílt konfliktussal járó vesztenivalónak (a birodalmi keretek minden gazdasági, kulturális előnyének) a súlyával is. Nem véletlen, hogy az osztrák–magyar kiegyezés szülte általános cseh elégedetlenség és ellenállás a két látványos, ámde a cseh politikusok által is csupán demonstratív értékű fellépésnek szánt külpolitikai akción – Palackýék 1867. évi oroszországi utazásán és Rieger III. Napóleonnak átnyújtott cseh memorandumán – kívül 1914-ig megmaradt a lojalitás határai között.²⁸

A német liberális párt „alkotmányos centralizmusa”, illetve az osztrák–német egységben gondolkodó „Deutschböhmen”-irányzat közös platformját E. Herbst fejtette ki az 1871-es osztrák–cseh kiegyezési tárgyalások idején, amikor újfent magyar és német közös támadások hiúsították meg a magyar–horvát viszonyhoz hasonló cseh rendezést: „Nem akarjuk, hogy az egyes tartományokban elnyomott többségként éljünk, azt kívánjuk, hogy a németek Ausztriában megmaradhassanak ausztriai németeknek, s ne tekintsenek bennünket holmi csehországi, morvaországi vagy más tartománybéli németeknek.”²⁹ Ez a német magatartás az olykor vételekben gondolkodó cseh nacionalizmussal szemben nem ritkán deffenzív jelleget öltött, de alapjában mégis a ciszlajtániai viszonyok konszolidációjának egyik fő akadályát jelentette.³⁰ Éppen az 1871. évi osztrák–cseh alaptörvény-tervezet jelzi, hogy a cseh történeti államjog korlátozott érvényű elismerése, illetve a cseh etnikai nemzet alkotmányjogi egyenjogúsítása, a csehországi viszonyok konszolidációja sokkal jobb feltételeket biztosíthatott volna a zavartalan osztrák–német nemzeti, egyszersmind a birodalmi fejlődés számára, mint az állandósult nemzetiségi feszültségek légköre.

Az állandósult csehországi labilis helyzet mindazonáltal szervesen beleilleszkedett a képlékeny dualizmuskori közjogi rendszerbe, ráadásul mind cseh, mind pedig német oldalról számos érv szólt a csehországi nemzetiségi és államjogi kérdések végleges rendezése ellen: cseh részről az etnikai viszonyok lassú, de biztos változása éppúgy a cseh befolyás növekedését eredményezte, mint az úgynevezett „aprópénz-politika” eredményeként a közelet minden területén jelentkező cseh előretörés. A cseh nép- és középiskolai hálózat látványos felfutása, az egyetemi és főiskolai képzés eredményei mellett a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és számos más tárca területén a belső tartományi nyelvhasználat egyenjogúsítása lényegében a „nyelvi föderalizmus” kiépülését jelentette.³¹

Német részről viszont a cseh országrészek nemzetiségi felosztása jelenthette volna az engedmények maximumát, hiszen az amúgyis problematikus osztrák–német nemzeti egység biztosításáért cserében ez annak beismerését jelentette volna, hogy az egységes Ausztria eszméje végleg elvesztette létjogosultságát. Ilyen és ehhez hasonló – ráadásul számtalan pártpolitikai érdekeléssel összefonódó – elképzelések jelentették tehát a „kis kompromisszumok” folytathatóságának bázisát.

Ugyanígy a megrázkódtatások nélküli, belső rendezés mellett szólt a „cseh kérdés” külpolitikai kontextusa is. Az 1871. évi cseh kiegyezési terv elejtése, a későbbi trialista elképzelések, föderációs tervek figyelmen kívül hagyása megfelelt a 19. század utolsó harmadában kialakult európai erőegyensúlynak: ebből következően mind a két nagyhatalmi szövetségrendszer még a huszadik század elején is tudatosan támogatta a dualizmus fenntartását; hiszen Londontól Pétervárig abban látták a Monarchia és az egész

közép-, délkelet-európai régió stabilitásának fő garanciáját, hogy a kis nemzetek beletörődnek a nagyhatalmak által szentesített status quo-ba.

Cseh szempontból tehát az 1910-es évekig az adott állami és európai kereteket figyelmen kívül hagyó, radikális államjogi megoldásnak jószerivel minden külső és belső feltétele hiányzott. Ennek megfelelően a cseh külpolitikai tájékozódás első bátortalan kísérletei Párizsban és Londonban, de még Pétervárot is legfeljebb udvarias elutasításra találhattak.³² Csak az európai fejlődés élére került Németország fokozott külpolitikai aktivitása irányította az említett országok figyelmét a német törekvésekben mindig is fontos szerepet játszó régió, azaz a Monarchia – külső szemlélő számára mindig is kissé kaotikus képet mutató – belviszonyaira. Ezzel együtt a világháború kitörése pillanatában jószerivel személyes kapcsolatok (pl. T. G. Masaryk–R. W. Seton-Watson ismeretsége, vagy Kramář és Klofáč orosz, szerb összeköttetései) jelentették az éppen csak körvonalazódó alternatív cseh politikai elképzelések közreadásának csatornáit.³³

Kétségszembetűnő tény, hogy a dinamikusan fejlődő ötmillió cseh nemzeti társadalom számára a cseh himnuszban is megénekelte belső hontalanság a századforduló táján már nyomasztó tehetetlenséget jelentett. A „cseh dilemma” a Monarchián belül a csehországi cseh–német kérdésben kialakult patthelyzet miatt az adott keretek közt megoldhatatlanná vált: sem a tartományi integráció, sem a nemzeti elhatárolódás útja nem tudta összeegyeztetni a cseh és német nemzeti, illetve Ausztria–Magyarország birodalmi érdekeit. Ennek megfelelően az etnikai alapozású cseh nemzetkonceptió ismét erőteljesen feltöltődött a történeti államjog elemeivel, hiszen a cseh etnikai területre korlátozott „cseh ország” a Monarchia összeomlása esetén is képtelenségnek számított volna.

A cseh kérdés összekuszálódása, megoldhatatlansága persze nem volt eleve elrendelt szükségszerűség. A cseh–német gazdasági konkurencia, politikai küzdelem kedvező körülmények közt, vagy pusztán hosszabb kifutás esetén is talán valóban a svájci minta irányába terelődött volna. A nacionalizmusok természetrajzából adódóan azonban sosem a bölcs önmérséklet, sokkal inkább az önzés vezérli a szembenálló feleket, kivált, ha egyikük vert helyzetbe kerül, átmenetileg harcképtelenné válik. 1918-ban is ez történt: a későn jött felismerések nyárutóját illúziókat, utópiákat érlelő ősz követte: a „realista” politikai hagyományokat sutba vágó mindenakarás szabta meg a cseh politikusok lépéseit, feledve a cseh–német viszályok tanulságát, a kis nemzetek összefogásának szépreményű koncepcióit egyaránt.

JEGYZETEK

1. Az említett kérdést korszakokként vizsgálja és megválaszolatlanul hagyja a legújabb csehszlovák történeti összefoglalás 1848-ig terjedő első kötete: *Purš, J. – Kropilák, M.: Přehled dějin Československa, I/1–2. köt. Praha, 1980–1982.* – Elsősorban a negatívumokat hangsúlyozza: *Galandauer, J. – Honzik, M.: Osud trunu habsburského, Praha, 1983.* Ezzel szemben a cseh nemzeti mozgalom 19. századi alakulása szempontjából az európai kis nemzetek helyzetével való összehasonlítás alapján a Monarchia helyviszonyainak pozitív elemeire helyezi a hangsúlyt: *Hroch, Miroslav: Evropská národní hnutí v 19. století, Praha, 1986.*; Hasznoló szellemben készültek a Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918, Budapest, 1989. című kötet cseh szerzők által írott tanulmányai. – A nemzetközi irodalom két legismertebb standard munkája a cseh fejlődés visszasságait, esetlegességeit sem elhallgatva, szintén a nagyhatalmi keretek és a kisnemzeti fejlődés fokozatosan egymásra találó tényezőit, mozzanatait tartja meghatározónak: *Ewans, R. J.: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. Oxford, 1979.* A könyv cseh fejezetének címe: *Bohemia: limited acceptance (195–234. l.)* – *Kann, R. A. – David, Z. A.: The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918, Seattle–London, 1984.*

2. A csehországi német kérdés újabb feldolgozásait: *Křen, J.–Kural, V.–Brandes, D.*: Integration oder Ausgrenzung. Deutsche Tschechen 1890–1945. Bremen 1986. *Mandlerová, J.*: Reprezentantí německé buržoázní vědy kultury a politiky v Čechách k otázce řešení národnostního konfliktu v českých zemích v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. In: Sborník k dějinám 19. a 20. století, 10. köt. Praha, 1986. 107–167.
3. *Wandruszka, A.–Urbanitsch, P.* (szerk.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III/1. köt. Die Völker des Reiches. Wien, 1980. A könyv 1. sz. táblázatának adatait használtam.
4. Palacký munkájának újabb német nyelvű kiadása: *Franz Palacký*: Die österreichische Staatsidee, Wien, 1972.
5. Rieger véleményét idézi beszédének korabeli kiadásából (Kalousek, J. Řeči F. L. Riegra, IV. köt. 19–20. 1.). *Nálepková, O.*: K charakteristice české liberální buržoazie v 60. letech 19. stol. In: Sborník k dějinám . . . 9. köt. Praha, 1984. 223.
6. *Beust, F. F.*: Aus Drei Viertel Jahrhundert, III. köt. Stuttgart, 1887. 323. 1. – A cseh kiegyezés jelentőségének Ferenc József is tudatában volt, amit például az 1869. február 5-i minisztertanácsban a kiegyezés támogató kijelentésében a cseh országrészek fontosságára tett utalással támasztott alá.
7. A kiegyezést cseh értékelésére nézve vö.: *Galandauer, J.–Hončík, J.*: Osud trunu Habsburského, 170–171. – *Urban, O.*: Česká společnost 1848–1918, Praha, 1982. 216. Urban a kiegyezés korábban általános, újabban visszaszoruló szuperkritikus cseh értékelésével szakítva „reális, bár hihetetlenül bonyolult és munkaigényes, egyszersmind végig provizórikus jellegű megoldást” lát a dualista rendszerben. (Uo. 226.)
8. *Grycová, V.–Křížek, J.*: K problematice vývoje státní správy a státní politiky v českých zemích za kapitalismu a imperialismu, Sborník k dějinám . . . 10. köt. 7–55.
9. *Gawrecki, D.* (szerk.): Průmyslové oblasti českých zemí za kapitalismu (1780–1945), I. köt. 1780–1918, Opava, 1987. 74–75. – *Machačová, J.–Matejček, J.*: Vývoj sociálních struktur v Českých zemích po průmyslové revoluci (1880–1910), In: Hejl, F. (szerk.): Struktura společnosti na území Československa a Polska v 19. století do roku 1918. Praha, 1988. 110–132.
10. *Kořálka, J.–Crompton, R. J.*: Die Tschechen, In: Wandruszka, A.–Urbanitsch, P. (szerk.): Die Habsburgermonarchie, III/1. köt. 506–507.
11. *Urban, O.*: Kapitalismus a česká společnost, Praha, 1978. 161. Vö. *Říha, O.* (szerk.): Přehled československých dějin, II/1. köt. 1848–1900, Praha, 1960. 506–509.
12. *Gavrecki, D.*: Průmyslové oblasti, 74.
13. Uo. 94.
14. Uo. 64. – A fontosabb iparágak közül a kilencvenes években a kőszénbányászatban 88,9%, az öntvénygyártásban 90,4%, a cukorrépafeldolgozásban 96,65%, a sörgyártásban 58,5% volt a cseh országrészek részaránya Ausztrián belül: *Říha, O.*, Přehled, 502–505.
15. *Gavrecki, D.*: Průmyslové oblasti, 125–132.
16. Az alsó-ausztriai és bécsi cseh bevándorlásra nézve l. *Gettler, M.*: Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt, München–Wien, 1972.
17. Prága nemzetiségi összetételében 1880–1910 között is folytatódott az elcsesedés: a cseh nemzetiség aránya már 1900-ban meghaladta a kilencven százalékot (91,35%) és a korábban német jellegű városrészekben is tíz százalék alá csökkent a német nyelvűek aránya. Ottuv *Slovník Naučný*. 20. köt. Praha, 1903. 488. Újabb cseh munkák a kor város történetéről: *Stará dělnická Praha, Život a kultura pražských dělníků 1849–1939*, Praha 1981. – *Město v české kultuře 19. století*, Praha, 1983. A tízezernél több lakost számláló 57 csehországi város közül 1910-ben 30 cseh, 22 pedig német többségű volt, két városban (České Budějovice és Duchcov) a két nemzetiség hozzávetőleg azonos arányban élt. – *Horská, P.*: Urbanizace v českých zemích v letech 1879–1914, Československý časopis historický, 1979. 5. sz. 716.
18. *Urban, O.*: Kapitalismus a česká společnost, 172.
19. *Gavrecki, D.*: Průmyslové oblasti, 74–79.
20. Az 1890. január 19-én aláírt, úgynevezett *punktuációs egyezmény* a csehnémet oldalról szorgalmazott csehnémet különválasztás alapján a cseh országrészek német többségű területein az oktatásügyben, az agrárpolitikában és a tartományi igazságszolgáltatásban kizárólagos német kezelést rendelt el, míg az országrészek cseh többségű központi területein érvényben maradt a korábbi nyelvi-nemzetiségi szabályozás. Az egyezményben, amely pedig lényegében megfelelt a Palacký-féle 1848/1849. évi etnikai alapokon kifejett föderatív elképzelésnek, „a cseh közvélemény a cseh tartományok integrálásának megsértését” látta és azt több cseh történész mindmáig szintén így értékeli. Pl. *Kolář, F.*: Česká buržoazie o řešení „české otázky” (1848–1914), In: Sborník k dějinám . . . , 10. köt. 85.
21. *Urban, O.*: Kapitalismus a česká společnost, 342–352.
22. Uo. 277–302. – Csehország a Habsburg-monarchiában, 148–155.

23. A szociáldemokraták és Masaryk kapcsolatáról vö. pl. *Szporluk, R.*: The Political Thought of Thomas G. Masaryk, (= East European Monographs, 85. köt.), New York 1981. 177–118. – *Galandauer, J.*: Bohumír Šmeral 1880–1914, Praha, 1981. 22–23.
24. *Kolář, F.*: Česká buržoázie . . . , 96–98.
25. J. Křížek szerint a cseh kérdés a szóbanforgó időszakban elsősorban „a polgári cseh nemzet kialakulását eredményező folyamatnak és az idegen elnyomás ellen folytatott cseh nemzeti felszabadító küzdelemnek a nemzetközi vonatkozásait” jelentette. *Křížek, J.*: Česká buržoázní politika a „česká otázka” v letech 1900–1914. *Československý časopis historický*, 1958. 4. sz. 621.
26. Az ausztriai nemzetiségi kérdés Bohumír Šmeral-féle cseh ausztromarxista helyzetértékelését a Csehszláv Szociáldemokrata Párt 1909. évi kongresszusán a cseh szociáldemokrata küldöttek többsége helyeselte. – *Galandauer, J.*: Bohumír Šmeral . . . , 111–115.
27. *Kořalka, J.*: A világpolitika színpadán. Az „állam nélküli cseh nemzet” a nemzetközi kapcsolatokban 1900–1918. In: Csehország a Habsburg-monarchiában, 195–204.
28. *Urban, O.*: Česká společnost, 148–157.
29. *Herbst, E.*: Über die böhmischen Ausgleichs-Verhandlungen im Jahre 1870. Wien, 1879. 23. Az idézetet közli *Urban, O.*: Kapitalismus a česká společnost, 345.
30. Kissé egyoldalúan a cseh nacionalizmus kritikai elemzésére összpontosít, de szempontokban gazdag munka a csehországi nemzetiségi kérdéstről: *Bradley, J. F. N.*: Czech Nationalism in the Nineteenth Century (= East European Monographs, 157. köt.) New York, 1984.
31. Az államszövetség létrehozását kűző cseh politikai programok ellenében megvalósuló nyelv jogi rendezés megjelölésére, ironikus éllel már a kortársak is használták a „nyelvi föderalizmus” kifejezést. Erre nézve l. *Urban, O.*: Česká společnost, 278–291.
32. *Kořalka, J.*: A világpolitika színpadán, 171–175.
33. *Masaryk, T. G.*: A világforradalom. Emlékek, gondolatok 1914–1918. Praha, 1928. 14–17. 58–60.

A CSEH TARTOMÁNYOK AZ 1870/71-ES VÁLSÁGBAN¹

(*Die böhmischen Länder in der Krise 1870/71. In: Bohemia. 28, 1987/2, 312–330.*)

A Habsburg monarchiában az osztrák és a cseh tartományok legtöbbször részesei voltak a Németországban lejátszódó eseményeknek. A cseh tartományokban a helyzet a német–cseh probléma miatt bonyolulttá vált.

Az itt uralkodó német kisebbség, amely a 19. század 60-as éveiben egyike volt az osztrák–német liberalizmus fő támaszának,² megegyezésre jutott ezzel a politikai mozgalommal a német kérdés megítélésében. A Schmerling-i nagynémet irányzat, azaz a Monarchiának egy föderatív, felülről megújított német szövetséggel kiépített laza kapcsolata, egybeesett az osztrák–német liberálisok érdekeivel; a Schmerlinggel való különbözőségek főleg a belpolitikában jelentkeztek. A dinasztiahűség, az osztrák katolicizmus és a porosz protestantizmus közti ellentét fennállt, leginkább az ún. alkotmányhű nemesség, valamint a klérus körében birtokolt jelentőséggel. Az osztrák (és a csehországi német –, később szudéta németként aposztrafált) ipar gazdasági elgondolásai a német konkurenciával szemben a liberális körökben fontos szerepet játszott. A nemzeti megfontolások azonban döntőek voltak, ezt a német liberális sajtó is bizonyította: a dunamenti monarchia részvételét a németországi eseményekben nemcsak úgy tekinthetjük, mint a németek hatalmi garanciáját a Monarchiában (különösen a cseh tartományokban), hanem mint az osztrák–németek eljövendő nemzeti létének sarkkővét, amely létet a német „anyanéppel” való kapcsolatnak kell biztosítania.³

A csehek esetében a viszonyok valamivel bonyolultabbak voltak. A monarchista és klerikális–konzervatív beállítottságú nemesség, amely csak feltételesen számítható a cseh nemzeti táborhoz,⁴ lojálisan támogatta a német kérdésben a bécsi vonalat, a hivatalos kormánypolitikát. Ilyen támogatásra a cseh polgári nemzeti párt⁵ kevésbé vállalkozott, bár politikai programja kezdettől fogva tartalmazta a cseh nemzet létezési jogát a dunamenti monarchia keretei között, természetesen ezt a monarchiát Kelet-Közép-Európa kis népeinek föderatív szövetségévé kell átalakítani.⁶ Ezért kívánták a csehek azt, hogy Bécs az olaszországi és németországi „elkötelezettségeitől” oly mértékben, ahogy ez lehetséges, megszabadítsa magát. A német kérdésben a csehek központi törekvésévé vált a cseh tartományoknak a német szövetséghez való eddigi államjogi tartozásának megszüntetése. Ebben, az alapjában véve üres jogi titulusból látták a csehek –, hasonlóan a németekhez, akik ezt az állapotot pozitívan értékelték – a német dominancia támaszainak egyikét a cseh tartományokban. A bécsi nagynemetség elutasítása, amelyet a csehek fő ellenségnek tekintettek, meghatározóvá vált a csehek aktuálpolitikai magatartása számára.⁷ Ausztriában (ahogy Csehországban is) aligha lehetett olyan kedvező képet kapni Poroszországról, főleg a sziléziai háborúk óta, mint Európa egyéb részein. A csehek is ingadoztak a poroszoktól való félelem, amely az ún. ócsehek idősebb, konzervatív–liberális generációját jellemezte, és a tisztelet között: az előző évszázad 60-as éveinek a kezdetén ez a tisztelet az ifjúcsehek fiatalabb generációjának az esetében a rokon porosz liberalizmussal⁸ való nyílt rokonszenvig terjedt. Ez volt az alapja a fő-

leg az ifjúcsehek által befolyásolt cseh sajtó és a kisméretű párt közötti „könnyű összejátszásnak”; egyébként ez az együttműködés már 1848-ban is létezett.⁹ A cseh sajtó akkor Németország „felosztását” propagálta, mint a legjobb megoldást, miközben határként a Majnára gondoltak. Ez a terv a dunai monarchia és a délnémet államok önállóságának a megtartására épült, egy „észak-német szövetség” létrejöttére a poroszok vezetésével, mindenestre a liberálisok vezetése alatti porosz állam vezetésével, amelynek új nemzeti és demokratikus hullámot kellene Európában kiváltania. (Korábban ilyen kezdeményezést Franciaországtól vártak.)¹⁰ „Észak-Németország ilyen szempontból látszólag semmi okot sem adott a pángermánizmustól való félelemre.”¹¹

Mivel a cseh társadalom abban az időben főleg a helyi eseményekben volt érdekelt, mezőgazdaságilag rendben volt, és vallásilag kevésbé volt motivált, a cseh publicisztikában alig fordult elő szociális, vagy vallási argumentáció. A nemzeti, főleg a politikai-doktriner beállítottság a csehek esetében is irányadó volt. A Bismarck iránti viszonyt is ez határozta meg. A Palacký-típusú óliberálisok gondolkodásmódjában a kancellár a visszataszító és kíméletlen porosz hatalmi politika megtestesülése volt.¹² Az ifjúcsehek esetében a doktriner meggondolások voltak inkább a mérvadók: közel álltak a porosz liberálisokhoz és átvették Bismarckhoz való viszonyukat is.¹³ Az ifjúcseh körök azonban fokozatosan megváltoztatták nézeteiket, amelyekben a német kérdés noha fontos, de kétségtelenül nem domináns szerepet játszott. A porosz liberálisok gyengesége miatt csalódott ifjúcsehek 1864–65-ben ismét Franciaország felé fordultak, bár a bonapartista rendszerrel szemben kritikusan távolságot tartottak. A bismarcki Poroszországgal szembeni növekvő elidegenedés, a kisméretű megoldás iránti ellenszenv, az ifjú- és az ócseheket közelebb hozta egymáshoz. Palacký, az ócsehek vezetője fokozatosan szkeptikusabb lett és azzal számolt, „hogy a leendő Németország szlávellenes blokk lesz”.¹⁴ Az 1866-os háború előestéjén tehát a cseh társadalom általában osztrák-hazafiú és poroszellenes beállítottságú volt.¹⁵ Ez semmi esetre sem jelentette a hivatalos osztrák álláspont teljes átvételét. A csehek élesen kritizálták a bécsi politika mozdulatlanságát a német kérdésben és a „testvérháború” tételét is ellenségesen fogadták.¹⁶

Ez az osztrák patriotizmus a cseheket és a hasonlóan porosz-ellenes beállítottságú osztrák-németeket közelebb hozta egymáshoz,¹⁷ de a két nemzeti fél politikai közeledése nem történt meg. Ennek oka többek között abban rejlett, hogy a cseh politikai emigráció – hasonlóan a magyarhoz – a bismarcki „diversio” szolgálatában állt, melynek segítségével a porosz kancellár Bécset gyors békekötésre akarta ösztökélni. A porosz megszálló parancsnokság Prágában felhívást intézett a „dicsőséges Cseh Királyság” lakosságához azzal az ígérettel, hogy a poroszok győzelme megadja a cseheknek azt a lehetőséget, hogy „jövendő sorsukat, hasonlóan a magyarokhoz, szabadon eldönthetik”.¹⁸ Ez a deklaráció volt az eredménye a néhány cseh emigránssal való együttműködésnek, mindenekelőtt az 1848-as júniusi prágai felkelés volt diákvezérével, J. V. Frič-csel. Ő egy szűk, már 1863-ban R. Thurn-Taxis herceg körül létrejött cseh radikális csoporttal állt kapcsolatban.¹⁹ E csoport akkori programját egy politikai pamfletben hozták nyilvánosságra „A cseh korona sírámai” címmel, amelyet Berlinben nyomtattak és Csehországban 1866 nyarának végén kezdtek terjeszteni.²⁰ Ebben síkraszálltak – a cseh ellenes Habsburg politika szenvedélyes vádolása mellett – egy önálló, semleges, a csehországi németiséget nemzetként figyelembe vevő államért, amelynek „hidat” kellene képeznie a germánok és a szlávok között, hasonlóan, mint ahogy ezt Svájc, vagy Belgium tette az újlatinok és a germánok között. A radikálisok azon fáradoztak, hogy a csehek

politikai vezetőit osztrákelles megmozdulásokra mozgósítsák. Ezzel nem is egyszer, a hozzájuk közel álló ifjúcsehek körében értek el sikereket. A klasszikus „timeo Danaos et dona ferentes” mondás, amellyel az ifjúcseh vezér K. Sadkovský Frič kérdéseire válaszolt, a cseh közvélemény hangulatát találóan juttatta kifejezésre. Poroszországtól való félelmükben, amely „az első alkalommal lenyelne bennünket”, az ifjúcsehek elutasítottak „a poroszokkal minden tranzakciót” még akkor is, ha ehhez nekik „a nemzeti mandátumuk lett volna”, amivel, egyébként, fűzték hozzá, nem rendelkeztek.²¹

Az 6- és ifjúcseh vezetők tanácskozása 1866 júliusában (Palacký, Rieger, J. Grégr, Skrejšovský – a konzervatív feudális nemesség feje, H. Clam-Martinic gróf ezen nem vett részt –) osztrákpárti eredményre vezetett.²² A prágai békét és különösen Ausztria kizárását a német szövetségből, ami az osztrák-németek körében sokkot okozott,²³ a csehek nem titkolt megnyugvással fogadták, mindenekelőtt azért, mert megszűnt a cseh tartományok Németországhoz való traumatikus hatású kötődése. Az olyan német nemzetállam északon, amely föderatív és a délnémet államok önállóságát is respektálja, nem mint veszély jelentkezett.²⁴

Másrészt a Németországhoz való kötődéstől megszabadult Monarchiában a csehek reményei jobbnak tűntek. Egy államilag föderatív „pentarchia” terve, amit a csehek indítványára az ún. kis szláv kongresszuson Bécsben (1866. augusztus)²⁵ elvetettek, nem konkurálhatott a korona és az erősebb magyarok dualizmus alapján álló megegyezésével, mivel a dualizmus az osztrák-németek számára végül is elfogadható volt. A Magyarország önállósodása – noha az csak a Lajtán inneni területekre szorítkozódott – miatti veszteséget német liberális kormány beiktatásával egyenlítették ki. Ez a politikai siker segítette abban, hogy az 1866-os év liberális körökben tapasztalható nemzeti megrendülését legyőzzék. Ennek segítségével egyelőre semlegesítették a szeparatista, össznémet tendenciákat, a cseh tartományokból származó németek körében is.

A dualizmus a csehek körében felháborodási hullámot váltott ki. „A Monarchia egyedüli szláv népe, amely szociális struktúrája szerint olyan helyzetben volt, hogy a kiegyezésben részt vehetett volna”,²⁶ teljes kudarcot vallott, noha a csehek a liberális átalakulásokból és „a fellendülés hét kővér esztendejéből”²⁷ hasznot húztak. A cseh politikai vezetés, magyar minta szerint, egy távolra mutató államjogi program kidolgozásával reagált: az összes cseh tartomány gyűlési képviselő ünnepélyes deklarációja a cseh korona számára a magyarokéval megegyező állást²⁸ követelt 1868. augusztus 22-én. Ezzel egyidőben a csehek a passzív ellenállást hirdették, azaz minden új, lajtántúli intézmény bojkottját, ami mindennek előtt azt eredményezte, hogy a birodalmi tanácsban nem jöhetett létre föderalista többség. A cseh vezetés megkísérelte a cseh tartományi kérdést nemzetköziesíteni, és Oroszországban, valamint Franciaországban politikai támogatást keresett;²⁹ ezek a próbálkozások azonban sokáig csak mint „csendben ható alternatíva”³⁰ léteztek.

A helyzetet a cseh tartományokban hatalmas nemzeti tiltakozó mozgalom jellemezte, amelyben 1,5 millióan vettek részt (összehasonlításként: a cseh nép mintegy 5 millió lelket számlált). E tiltakozó mozgalomra vonatkozó számszerű adatok bizonyára túlzottak, ennek ellenére a Monarchiában ebben az időben nem volt ehhez hasonló. Noha a kormányszervek keményen üldözték ezeket a mozgalmakat, nagy számban vettek részt rajtuk az eddig még passzív munkások és parasztok is. A kezdeményezés nem mindig a hagyományos politikai vezetőrétegekből indult el, hanem inkább az új demokratikus struktúrákból, vagyis az egyesületekből, az öngazgatású testületekből, amelyek a poli-

tikai vákuum idején, a porosz megszállás alatt (az osztrák hatóságok akkoriban beszüntették tevékenységüket) az ország közigazgatását vezették és ezáltal jelentőségben és öntudatban gyarapodtak.³¹

Ezzel a demokratikus mozgalommal „az újkori cseh nemzet kialakulásának” a folyamata is elérte csúcspontját.³² Palacký nyilvánosan kijelentette, hogy korábbi kétségeit legyőzte, s arra a szilárd meggyőződésre jutott, hogy „a nemzet élni akar és élni is fog”.³³ Az államjogi program is, amely egy anakronisztikus, rendileg orientált eszme bélyegét viselte, ebben az időben „a demokratikus cseh nemzetállam jelszava lett”.³⁴

A válságban, amelyben a Habsburg monarchia abban az időben élt (a csehek mellett a lengyelek, a szlovének és befolyásos klerikális körök álltak a kormánnyal szemben heves opposícióban) és a feszült nemzetközi helyzetben a cseh mozgalom nem mulasztott el hatást gyakorolni magára a császárra sem. A gyors stabilizáció érdekében kényszerítette a császár a liberális kormányt a nem német népekkel való kiegyezésre; a csehek esetében ez a kísérlet teljesen eredménytelen volt.

Ilyen kísérő körülmények között nőtt a német-francia feszültség és végül kitört a háború. Milyen benyomásokat váltottak ki ezek az események a cseh tartományokban, és milyen álláspontot foglaltak el az egyes mérvadó körök? Az udvari köröket, a konzervatívokat (és néhány óliberálist is) sokkolták a porosz sikerek és kényszeredetten bár, de keresni kezdték a kibékülés útját az új Németországgal.³⁵ A liberálisok között és sajtójukban „össznémet lelkesedési hullámok” jöttek létre. A prágai Tagesbote aus Böhmen még 1870 elején azt írta, hogy gondosan el kell különíteni, mit diktál nekünk a német érzésünk és osztrák öntudatunk. A porosz győzelmek után egyértelműen eluralkodott a „lelkes szimpátia a háborút viselő törzsrokonok iránt”, amely lelkesedés elment egészen a porosz hódítások igazolásáig is.³⁶ A csehek ezzel szemben – Skrejšovský kivételével, aki arról beszélt, hogy egy Szajna parti győztes veszélyesebb lenne a cseh nemzet számára, mint egy Odera parti győztes³⁷ –, a bonapartizmussal szembeni szorongó érzéseik ellenére Franciaországgal szimpatizáltak és annak győzelmét várták.³⁸ Napoleonról – nem teljesen jogtalanul – azt feltételezték, hogy győzelme esetén Németországot az 1866 előtti határookra vetné vissza, és a német szövetséget Ausztria befolyása alatt újítaná meg: „ez az a folyamat, amelytől a cseh nép a leghatározottabban idegenkedik”.³⁹ Az ócsehek a hosszantartó harcot találták a legjobbnak és azt remélték, hogy egyik fél sem lesz győztes, mert Napoleon győzelme „ugyanazokat a félelmeket váltaná ki, mint amelyeket a porosz győzelmek ébresztettek”.⁴⁰

Az ifjúcsehek még érthetőbben fogalmaztak: „Poroszország győzelme több kárt okozna számunkra, mint hasznot”, főleg azért, mert ezáltal „a német törzs dominanciája a Lajtántúlon fennmaradna és megerősödne”.⁴¹

A poroszok győzelme után, 1870 augusztusában ez a hangulat még jobban felerősödött. A teljes cseh sajtóban (a „Politika” sem kivétel) a poroszok által folytatott háborút visszataszító és agresszív jellegűnek ábrázolták.⁴² A cseh vezetők a francia vereség nyomán „közös vesztesként érezték magukat. . . , és azt gondolták, hogy a leendő német császárság már holnap elkezdődik és a cseh nemzetet tűzzel-vassal ki fogják irtani”.⁴³ A porosz hadvezetés nyomására és Bismarck államművészete következtében a csehek körében nagyobb aggályok keletkeztek, mint bárhol Európában: Franciaországgal együtt Németország minden szomszédja veszélyben van és „mi csehek vagyunk az elsők a sorban”.⁴⁴ Ezt a hangulatot a német nyelvű lapok lelkesedése és egy osztrák–német szövetség követelése még csak erősítette.⁴⁵ A cseh közvéleményt a más európai

hatalmakra tett utalások megnyugtatták, akik „az egyensúly megőrzéséről gondoskodni fognak”.⁴⁶ Az Oroszországra történő utalások nemcsak az ócseh újságokban jelentek meg (gyakran a „Politik”-ban is), hanem az ifjúcseh sajtóban is,⁴⁷ idővel azonban itt a francia köztársaság lelkes dícsérete az általuk kultivált orosz rajongást majdnem teljesen háttérbe szorította.⁴⁸

A német császárság megalapításának visszhangja általában negatív volt.⁴⁹ Az ifjúcsehek lemondtak a porosz liberalizmus iránt érzett korábbi szimpátiájukról. „Hol vannak az alkotmányért küzdők. . . elmentek a porosz hátultöltős fegyverekkel a háborúba és láncokkal. . . a kezükön tértek vissza.”⁵⁰

Az új német birodalom gyors osztrák elismerése és Bécs lemondása a prágai béke határozatainak alkalmazásáról (Beust 1870 decemberi jegyzéke) a csehek és a csehországi németek körében eltérő reakciókat váltottak ki. A német sajtó követelte „a két birodalom baráti viszonyát”,⁵¹ a cseh orgánusok támogatták a semlegességet és arra figyelmeztettek, hogy a Monarchia „Németországtól való függésbe kerül”.⁵² Az osztrák–német szövetség „az első lépés egy német–nemzeti, támadó jellegű szövetség irányába Ausztria nem német nemzetei ellen”.⁵³

Ausztria–Magyarországon, amelyet az Európában végbement 1870–71-es politikai változások a legerősebben érintettek,⁵⁴ a csehek voltak leginkább nyugtalanok. Vezető testületük, a küldöttek klubja, megalkuvásnak tekintette, hogy álláspontját nyilvánosan közzétegye: „A cseh nemzet következetesen elismeri a nagy német nemzet különböző törzseinek teljes jogát arra, hogy egy államjogi egységbe szerveződjön, amint ennek szükségét érzi.” De más törzsek erőszakos kényszerítése, amelyek egy másik államhoz hűségesek akarnak maradni, „a törzsek szabad önrendelkezési elvének a megsértése lenne”. Ugyanez érvényes arra az esetre is, ha Németország a francia nemzetre egy meghatározott kormányzási formát kényszerítene, vagy területéből bizonyos részeket elragadna. Ezzel összefüggésben jelent meg a cseheknek az akkori Európában egy különlegesnek számító szolidaritási nyilatkozata⁵⁵ a levert Franciaország mellett. (Ez a nyilatkozat a francia diplomácia sürgetésére volt visszavezethető.) A csehek nem tagadhatják meg, így a memorandum, „a nemes és dicső francia nemzettől őszinte együttérzésüket, akik ma még önrendelkezésük szabadságáért és hazájuk védelméért harcolnak”. A memorandum arra is figyelmeztetett, hogy a porosz hódítások új háborúk kimeríthetetlen forrásaivá válhatnak. A deklaráció ezzel egy időben elismerte Oroszország jogát az 1856-os párizsi szerződés Fekete-tengeri záradékainak anullációjára és követelte Ausztria közeledését Oroszországhoz. A modern értelemben vett nemzeti önrendelkezési jog elve képezte a dokumentum alapját⁵⁶ és a Monarchia belső viszonyaira is vonatkozott, „mi szerint a népek szabad önrendelkezése alapján, Ausztria békésen és szabadon alakuljon át”.

Közvetlenül Magyarország sikeres pacifikálása után a Monarchia problémáinak súlypontja a Lajtántúlra tolódott át. A császárnak az uralkodó német-liberális párttal szembeni politikai ellenszenvéhez a németeknek az állammal szembeni megbízhatatlanságának a gyanúja is párosult, amely megbízhatatlanságot a poroszérzelmség és az „össznémet” törekvések jelentették. Az opposíció, akár a német klerikálisoké, akár az államjogi törekvéseket képviselő lengyeleké vagy cseheké, összbirodalmi hazafias módon lépett fel ez ellen és az államérdek szempontjából megbízhatónak tűnt. Udvari körökben elterjedt az a vélemény, hogy Németországgal szemben most egy erősebb védőgátat kell emelni. Ebből az álláspontból nézve úgy tűnt, hogy a csehek (és a lengyelek is) az állam elvárásainak „majdnemhogy jobban megfelelnek, mint a németek”.⁵⁷

Az ellenzékkel való kiegyezés Potocki konzervatív „császári” kormányának feladata lett 1870-ben, 1871-ben pedig Hohenwarté. A hasonló cél ellenére a két kísérlet különbözőképpen alakult. A galíciai lengyelek autonómiáját a német liberálisok még elfogadták; a tervezett cseh kiegyezésre azonban a felháborodás és az ellenállás hullámával reagáltak. Ha nemzeti érdekekről volt szó, a reformnak⁵⁸ a politikailag konzervatív jellegét a galíciai alkalmazásban nem találták olyan visszataszítónak, mint a csehországi lehetséges megvalósítását. „Igazán jól lengyelesíteni és magyarosítani lehetséges”, írta akkoriban Ignaz Plener, „de a németeket csehesíteni már nem”. A csehországi németek és a többi osztrák-német szövetségét – mindenekelőtt „az összbiriodalmi parlament segítségével”⁵⁹ – a német-liberális körökben az osztrák németiség egységének és nemzeti létének elementáris feltételeként tekintették.⁶⁰ Noha, Plener szerint is, az ausztriai német nemzetet Hohenwart gróf kormánya „sem veszélyeztette”,⁶¹ egyrészt azonban a nemzeti gyengeség érzése az 1866–67-es események során, másrészt a porosz győzelmek következtében megerősödő öntudat még kevésbé tette az osztrák németiséget kompromisszumképpessé, mint korábban.⁶² Ehhez jött még a konzervatív fordulat elutasítása.

Ez volt az alapja a nemritkán felfokozott reakcióknak. Az alkalmat a német-liberális vezérek bécsi találkozója jelentette 1871 februárjában, amelyen a német nemzeti egység védelmét minden lajtántúli tartományban közös feladatként határozták meg.⁶³ Különösen agresszívan támadták Csehország autonómiáját, amelyet egy barbárállam megalakításaként és a csehek nagyhatalmi tervei előtti kapitulációként értékeltek; ezeket a terveket alkalmasint „a németek megerőszkolása” nélkül nem lehet megvalósítani.⁶⁴ A németek igénye a Lajtántúli területek fölötti uralomra, amely igényt liberális érvelések, történelmi szolgálatok és kultúrcivilizációs megfontolások alapoztak meg, a német-liberálisok sajtó orgánumaiban nyíltan kifejezésre jutott.⁶⁵ A csehországi németek sorából, különösen az ifjúliberálisokból (többek között Pickert) „fájdalomkiáltások” hangzottak föl, amelyeket „Germánia-anya” címére, azaz a frissen alapított német birodalom címére irányítottak.⁶⁶ Ezek a „fájdalomkiáltások” Németországban, különösen a nemzeti liberálisok körében erős visszhangra találtak. Az egész országban kibontakozó szolidaritási nyilatkozatok sora mellett J. Miquel a nemzetgyűlésen, egyik beszédében kifejezte a szimpátiáját az osztrák-németek uralmi igénye mellett, „legalább az ősi német biriodalmi tartományok területére”.⁶⁷

Hasonlóan ehhez az agitációhoz, a cseh oldalon a tervezett kiegyezés győztes-provokatív interpretálása állott, amely abban a kijelentésben érte el csúcspontját, hogy egy cseh állam létrejötte „a német biriodalom restaurációjára lenne válasz”.⁶⁸ Egy 1871. október 9-én kelt hivatalos nyilatkozatban, amelyben arról volt szó, hogy a cseh javaslatok „a szomszédos Németországgal szemben ellenséges szándékot nem tartalmaznak”,⁶⁹ Rieger megkísérelte a mérleget egyensúlyba hozni.

A cseh kiegyezés ügye, azaz Csehország autonómiája, illetve a cseh tartományok kérdése Cislajtániában, 1871-ben konkrét formát öltött a kormány és a cseh-államjogi ellenzék közötti tárgyalásokon. A tervezet semmi esetre sem volt problémamentes. A kiegyezés egyrészt lépés volt az állami önrendelkezés felé, amely területen a csehek eddig még nem voltak egyenrangúak, miközben a Rieger-féle nemzetiségi törvény a cseh tartományokban élő németek számára „az egyenjogúság elvének az elképzelhető legnagyobb végrehajtását” garantálta.⁷⁰ A kiegyezés másrészt politikai visszalépést jelentene, mert a tervezett önálló intézményekben a hatalmat túlnyomórészt a konzervatív elemek gyakorolnák. A politikai vezetés által kidolgozott, nem világos, túl bonyolult kiegyezési

mű (az ún. alaptörvények, amelyeket a cseh történelmi nemesség vezére Clam-Martinic gróf dolgozott ki) a későbbiekben többet jelentene, mint egy csak Csehországra korlátozódó reform. A kiegyezés keretében a császár elkötelezné magát, hogy „birodalmunk többi tartománya és népe jogos igényének is” eleget tesz.⁷¹

A csehek merevsége (különösen Clam-Martinic gróf és nem Rieger merevsége miatt, aki a tárgyalások során a tulajdonképpeni szóvivő volt) és a kormány határozatlansága miatt a tárgyalásokra legkedvezőbb időpontot, az 1870-es évet elmulasztották, amikor a háború kimenetele még bizonytalan volt. A kiegyezés ellenségei, a német-liberálisok a magyarok, a bécsi bürokrácia, Rauscher bíboros, a hadsereg széles rétegei, az osztrák birodalmi kancellár, Beust, közben időt nyertek, hogy újjászerveződjenek. Az így létrejött nyomás a császárra, annál hatékonyabb volt, minél inkább nőtt Bécsben az a meggyőződés, hogy Ausztriának meg kell egyeznie Németországgal.⁷² Az új német birodalom magas személyiségeinek aggályai a cseh kiegyezéssel szemben (mindenek előtt Vilmos császár megnyilatkozásai, amelyeket Bismarck formális cáfolata még jobban aláhúzott)⁷³ olyan fegyvert adott Beust kezébe, amellyel megadta a kiegyezésnek a kegyelemdöfést. Hohenwart kormánya benyújtotta a lemondását és az ingadozó császár az 1871. szeptember 12-i leirat ünnepélyes kinyilatkozásai nagy részét visszavonta.⁷⁴ A csehek új engedményeket tettek, mindenekelőtt egy új jogi konstrukcióba való beleegyezésüket adták, amely a cseh alkotmányt az osztrák (lajtántúli) alkotmányból és nem a cseh államjogból vezette le.⁷⁵ De ez a meggondolás is tovább ment, ez megfelelt annak a státusznak, amellyel a csehek a Monarchia végéig rendelkeztek. A csehek bekerülése a birodalmi tanácsba a föderalista pártok számára reális lehetőségeket nyújtott arra, hogy ebben a testületben többségbe kerüljenek. Ebben az esetben a csehek számára kilátás nyílt további nemzeti kívánságok megvalósítására – amennyiben a cseh kérdés ott szerepet játszana – a Monarchia is kiterjeszthette volna cselekvési szabadságát, különösen Németország vonatkozásában, tehát éppen azon a területen, ahol a csehek leginkább érintettek.

A büszke és doktriner Clam-Martinic ezt a lehetőséget szigorú nem-jével megsemmisítette; a cseh vezetők ebben egyetértettek vele.⁷⁶ A cseh államjogi ellenzék mindkét koalíciós partnere, a konzervatív történelmi nemesség és a cseh nemzeti párt, visszatértek az 1868-as deklaráció eléggé messzematató programjához és a következetes passzív rezisztenciához.⁷⁷ Az erősen felháborodott és csalódott cseh közvéleményben ez a fordulat hangos helyeslést váltott ki; ez nem teljesen érthetetlen ha szem előtt tartjuk a császár adott – és be nem tartott – ígéretét és ennek győztes visszhangját a német sajtóban, és azon kívül meggondoljuk, hogy a csehek korábbi követeléseit illetően és a magyar kiegyezéssel összehasonlítva nagy engedményeket tettek.⁷⁸

Ennek ellenére a cseh vezetésben volt elgondolás. Mindenek előtt a konzervatív nemesség mutatkozott hajthatatlannak. E kislétszámú, de még mindig hatalommal bíró, a monarchia iránt lojális és radikalizmus ellenes csoportosulás meglepő magatartását, amelyet – ugyan nem teljesen megnyugtatóan – a vezető személyiségek politikai temperamentumával igyekeztek magyarázni. Ez a csoport már semmiben sem egyezett az 1618-at megelőző idők lázadó cseh báróival. Palacký is, akit Skrejšovský is támogatott, éppen ilyen hajthatatlan álláspontot képviselt, személye révén keresztülvitte azt és merrev önfejlődéssel meg is tartotta azt 1876-ban bekövetkezett haláláig.⁷⁹ Palacký ebből az időből származó írásait haragos szenvedély jellemzi, amellyel a németeket, magyarokat és zsidókat támadja.⁸⁰ Ha a németeket gyakran igyekezett differenciálni⁸¹ – ez a cseh

politikai tudatba gondolati sztereotípiaként vésődött be: „nem mindegyik német olyan, mint a másik” – történelemfelfogásából a németek örök agresszivitásának képzetét vezette le, amit a legutóbbi győzelmek csak fokoztak.⁸² Evvel függ össze „Ausztriától való belső elfordulása is.”⁸³ Palacký előre látta azt is, hogy a külpolitikában a Németországtól való függésnek és a belpolitikában a német–magyar „fajdespotizmusnak” szükségképpen a Habsburg monarchia széteséséhez kell vezetnie.⁸⁴ Az ellensúlyt Oroszországban látta. Egy orosz „univerzális monarchia” veszélye már nem tűnt olyan akutnak, mint 1848-ban, mert „minden tisztességes nép ellenállna”.⁸⁵ Kaizl véleménye szerint Palacký esetében inkább „pózzról és talán fenyegető taktikai diverzióról” van szó, amelyek a cseh politikai közvélemény tudatában gyökeret vertek.⁸⁶ Ezekből a meggondolásokból vezette le Palacký az újlatin és a szláv faj szövetségének történelmi szükségszerűségét,⁸⁷ amely szövetségnek a csehek jövőjét biztosítani kell, mert „a németeket ellenségeik túlsúlya keleten és nyugaton végülis le fogja győzni”.⁸⁸

A 19. század 70-es éveinek cseh politikai gyakorlatában ez a perspektivikus vízió naív, türelmetlen és elkorcsosult számíttatássá fajult, amelynek lényege „az egyedüli remény – a háború”.⁸⁹ A kívülről történő beavatkozásban való hit nemcsak Skrejšovskýra volt jellemző.⁹⁰ De éppen ez a kalkuláció mutatkozott tévedésnek. A várt nyugalanság és viszály helyett a stabilitás és egy új egyensúly korszaka köszöntött Európára és a Habsburg monarchián belül is konszolidálódott a helyzet. A nehézségek ellenére a dualizmus életképesnek mutatkozott és a német-liberális kormány túlélte az 1873-as krízist is. Ilyen körülmények között és a kormány oldaláról megnyilvánuló következetes és semmi esetre sem liberális üldözések nyomán a cseheknek nem sikerült egy olyan tömeges ellenállást szervezniük, mint az 1867–70-es években. A cseh sajtó erős propagandát folytatott, gyakori dinasztiaellenes és az állammal szemben ellenséges vonásokkal, és ugyan a cseh állam önállóságának 1866-ban nyilvánosságra hozott eszméje nem veszítette el teljesen vonzerejét, de a gyakorlatban „egyetlen kéz sem mozdult”.⁹¹ Skrejšovskynak a kormány bojkottjára irányuló terve és az ellenállás más radikális formái soha sem valósultak meg. Az 1871-es vereség után a cseh közvélemény, noha mint korábban, opposícióban maradt, de tulajdonképpen passzív magatartást tanúsított.⁹² A német-liberális kormány teljesen ignorálta a cseh kérdést. A passzív rezisztencia alatt felgyülemlett energiák az ó- és az ifjúcsehek között dúló kegyetlen belső csatározásokban törtek ki. A német liberalizmus egykori egységének fokozatos széttöredezése ellenére az osztrák–németek olyan erőnek bizonyultak, amely belátható időn belül képes volt arra, hogy uralmát igazolja, és amelyet az egyszeri, közvetlen „támadás” nem tudott megtörni.⁹³

A cseh külpolitikai meggondolások is téveseknek bizonyultak, különösen Németországot illetően. Berlin közép-európai hegemoniája gyorsabban szilárdult meg, mint ahogy a csehek azt gondolták, s mind azok, akik más hatalmak aktív beavatkozását remélték. Németország belső fejlődésének külsőleg, drámai megrázkódtatásai (a kultúrharc stb.) inkább a felemelkedés kísérő jelenségei voltak, s nem ahogy ezt a csehek vélték, fékezdi. Azok a hatalmi konstellációk, amelyek a cseh kiegyezési kísérlet meghíúsulása idején alakultak ki, tartósnak bizonyultak. Bismarck birodalma olyan hatalmi tényező lett, amellyel még Bécsnek is – és nemcsak a politikailag izolált cseheknek is – fokozatosan számolnia kellett.

1871 után egész Európában aggodalommal szemlélték Bismarcknak a jövőre vonatkozó terveit. Ausztriának is sok idő kellett, amíg legyőzte ezt az aggodalmát, a cseheknek még több. Az a belátás, hogy a német realitás „egészen más”, mint amilyennek a 70-es

évek elején tűnt, a csehek körében csak fokozatosan nyert tért. Bismarckot „nem ragadta el a végletekig a nemzeti jelszavak ideológiája”,⁹⁴ de a csehek mégsem szabadultak meg a gyanútól, hogy Bismarck nem vetette el teljesen Ausztriára vonatkozó annexiósi igényeit. E háttér előtt látni kell egy kortárs kijelentését is, hogy nevezetesen a csehek „ami Bismarckot illeti, mindig erősen túloztak”.⁹⁵

Ami a Habsburg monarchiát illeti, a „vaskancellár” azt a nézetet vallotta, hogy „a Monarchia megtartása Németország számára az európai egyensúly követelménye”.⁹⁶ A vele szembeni kapcsolatot azonban államilag és nem nemzetiként fogta fel. Beállítottságának része volt a viszonylag hideg, részvételen viszony a birodalmon kívüli németekkel szemben, beleértve Ausztria németjeit is, ami egyébként lényegében a birodalmi német közvéleményre is vonatkozik. A kancellár, akinek politikai koncepcióiba nem illettek az osztrák-németek, mint liberálisok és katolikusok, mégis elég erősnek érezte őket ahhoz, hogy a hatalmat a Monarchiában megtartsák.⁹⁷ Anélkül, hogy azt a kérdést közelebbről megvizsgálnánk, mennyire pontosan tartották be Bismarck idején a Monarchia belső ügyeibe való be nem avatkozás elvét, megállapítható, hogy a birodalmi kancellár számára, mint ahogy az először az 1871-es cseh kiegyezési kísérletnél megmutatkozott – a dualista rendszer megőrzése vitathatatlan előfeltétel volt e principium alkalmazásához.⁹⁸ Bismarck mindig a következő véleményt képviselte: „Kis nemzetállamok létrehozása Európa keleti felén lehetetlen; ott csak történelmi államok lehetségesek.”⁹⁹ Ezzel eltávolodott az osztrák-németek „össznémet” tendenciájától, ezzel egy időben azonban fellépett a régió más népeinek államjogi aspirációi ellen, mindenek előtt a lengyelek és a csehek ellen.¹⁰⁰ Németország és Ausztria-Magyarország dualista erőinek hasonló érdekei tehát a Habsburg monarchia nem német népei állami egyenjogúsodási törekvéseinek gátat szabtak, ami – ameddig Közép-Európában a hatalmi viszony nem változnak meg – az 1867-es decemberi alkotmány érintetlenségében és többek között kevésbé német színvételű lajtántúli centralizmusban jutott kifejezésre.

A cseh politikának végül is ezekből a körülményekből le kellett vonnia a konzekvenciát. Az első jelek már rövidebb idővel 1871 után érzékelhetőek voltak, leginkább a gyakorlatiasan gondolkodó morvaországi cseheknél. Az új programot elsőként az ifjúcsehek egyik reprezentánsa, E. Grégr fogalmazta meg Palacký halálának évében, amikor kifejezetten Németországra utalt: „Az alaptörvény keresztülvitelét Ausztriában lehetetlennek tartom, főleg amióta Németországot egyesítették és Európa legnagyobb katonai hatalmává lett.” „Mi csehek egyedül”, vélekedik tovább, „túl gyengék vagyunk ahhoz, hogy szövetkezzünk ellenségeinket, a németeket és a magyarokat legyőzzük”. Az államjog helyett – ami; ahogyan provokatívan megjegyezte a kiszabott jog nélkül „egy fityinget sem ér” –, Grégr a természetes jog eszméjét támogatta, lényegében csak a nemzeti autonómiát. Hasonló szellemben nyilatkozott a passzív ellenállás radikális taktikája ellen és egy aktív, államigénlő vagy legalább az államot nem tagadó politika mellett.¹⁰¹

A politikai orientáció fokozatos változásával elkezdődtek a Németországról alkotott cseh elképzelések korrekciói. Grégr átfogó tudósítása az 1884-es németországi tanulmányútjáról, ennek a bizonyítéka. A szétagolódás iránti hagyományos német hajlam véleménye szerint már a múlté. Németországot, habár porosz szellemben is, de valójában egyesítették. De mégsem tanácsos „a brandenburgi homokzátont” támogatni. Grégr nézete szerint Németország „nemcsak politikailag, nemzetileg, hanem gazdaságilag is teljesen fejlett állam” és növekvő „látható jólét” jellemzi. Ez a fejlődés a szomszédos népek számára fenyegetést rejteget, de a csehek nyugodtak lehetnek. A poroszosodás

belső folyamata még nem zárult le, és Németországnak sürgetőbb gondjai vannak annál, hogy a „mi osztrák poroszimádóink hívó szavára figyeljen”. Németországnak szüksége van Ausztria „barátságára”, amelyet „ha okosan kormányoznak, nem kell félnie Németország növekvő hatalmától”.¹⁰²

Noha Grégr cikke bizonyára nyugtatólag hatott, a szerző relatív optimizmusát nem tekinthetjük mesterkéltnek. Németország közép-európai¹⁰³ hegemoniája és az osztrák-magyar dualisztikus rendszer közötti összefüggés megghiúsította a dunamenti monarchia fejlődését a trializmus vagy a föderalizmus irányába és egyúttal behatárolta Németország szomszédos népeinek államalapító lehetőségeit. Másrészt a helyzet nem volt olyan kilátástalan és a határok, amelyeket e népek között húztak meg, nem voltak olyan szűkek, hogy együttes fejlődésüket megakadályozhatták volna. Nem feltűnő, hogy a terület államnemzeteivel ellentétben (pl. a magyarok és bizonyos fokig a galíciai lengyelek is), amelyek esetében az állam a nemzeti energia nem kis részét nyelte el, azoknak a népcsoportoknak a fejlődése, amelyeknek nem volt saját államuk (pl. a nyugati lengyelek, az „orosz” lengyelek, a csehek), gyorsabb volt? A kívülről irányított lehetőségek behatároltsága az állam területén és a társadalmi potenciál ebből következő koncentrációja a belső eseményekre, a saját nemzeti társadalom kiépítésére és fejlődésére, figyelemre méltó sikereket hozott a társadalomban, a kultúrában, sőt a politika demokratizálásában is.

Az 1871 utáni évtizedek cseh realitása érdekes és eddig még nem eléggé kutatott képet ad a társadalmi, de a nemzeti-politikai fellendülés lehetőségei utáni keresésről, az adott keretben is.¹⁰⁴ A gondot jelentő dolog, t.i. Németország kis szomszédainak szűkreszábott lehetőségei az állami önmegvalósításra, továbbra is megmaradt és ezek a népek kétszeres fájdalommal vették ezt tudomásul. A csehek sorsa, de az osztrákoké és a kelet-európai német kisebbségé is, ennek beszédes bizonyítéka.

JEGYZETEK

1. Tekintettel a munka korlátozott terjedelmére és céljára, az általános események bemutatását a legszükségesebbekre redukáljuk. A cseh tartományoknak az ebben az időszakban végbement fejlődéséhez lásd: *Prinz, F.*: Die böhmischen Länder von 1848 bis 1914. In: Bosl, K. (hrsg): *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*. 3. köt. Stuttgart, 1968, különösen 70–154. *Urban, O.*: *Česká společnost 1848–1918*. Praha, 1983, 192–272.
2. *Slapnicka, H.*: Die Stellungnahme des Deutschtums der Sudetenländer zum „Historischen Staatsrecht”. In: Birke, E.–Oberdorffer, K. (Hrsg): *Das böhmische Staatsrecht in den deutsch-tschechischen Auseinandersetzungen des 19. und 20. Jahrhunderts*. Marburg-Lahn, 1960, 17.
3. Vö. *Lades H.*: *Die Tschechen und die deutsche Frage*. Erlangen, 1938, 209. A csehek és a morva németek politikai képviselője (a küldöttek kb. 2/5-e) a 19. század 60-as éveiben túlnyomó részt a liberális párt kezében volt, amelyhez a német érzelmű nemesség is, az ún. alkotmányhű nagybirtok csatlakozott. A csehországi németek reprezentatív sajtóorgánuma a „Tagesbote aus Böhmen” (TaB), a prágai specifikus német-zsidó réteg szócsove a „Bohemia” (B) c. napilap volt.
4. Ez volt az ún. konzervatív történelmi nagybirtok, a hazafiasan gondolkodó nemesség (a küldöttek mintegy 1/5-e) frakciója, amely a csehekkel különösen az államjogi és nemzetiségi kérdésekben együttműködött. A „Vaterland” c. bécsi napilap ennek a nemesi csoportnak az erős befolyása alatt állt. *Okáč, A.*: *Rakouský problem a list Vaterland*. 3. köt. Brno, 1970.
5. A cseh, politikailag aktív társadalom – az integráció a morvaországi csehekkel a 19. század 60-as éveiben még nem zárult le – leginkább az iskolázott polgári rétegből állt, amely ekkor még túlnyomórészt kétnyelvű volt. A cseh „Nemzeti Párt”-ban, amely lényegében a napilap olvasóköreivel volt azonos, már 1863-ban két különböző, szervezetiileg és ideológiailag még nem tökéletesen körvonalaodott áramlat jött

- létre: – az ó- és az ifjúcséhek. A ócséhek vezetői voltak a cseh parlamenti képviselő hangadói (a küldöttek kb. 1/3 része), a demokratikus ifjúcséhek kisebbségnek pedig nagy befolyása volt a sajtóra. Az ócséhek szövetsége a „Pokrok” c. napilap lett, az ifjúcséhek véleményét a „Národní listy” (NL) terjesztette. A J. S. Skrejšovský által kiadott német nyelvű „Politik” (P) a hatvanas évek első felében az ifjúcséhekhez, majd az ócséhekhez közeledett.
6. A csehek nagyjából Palacký véleményét osztották, miszerint a „világcentralizáció” időszakában és a nagyhatalmak árnyékában (ide csak Angliát és Oroszországot sorolta) a többi nép teljes állami szuverenitása kétségesse válik, illetve az a kis népek számára teljesen lehetetlen. *Palacký, F.*: Spisy drobné. I. köt. Praha, 1898, 179.
  7. Még Sedan után is így írt a cseh sajtó: „A fő veszély számunkra nem az északi császárságban, hanem még mindig délen van.” Ezzel Bécsre gondoltak. (Pokrok, 1870. dec. 11.) „A Habsburg reformtervet (Fürstentag 1863, müncheni megbeszélések, amelyen számos csehországi német is részt vett stb.) a csehek elutasították.
  8. *Lades*, 1938, 197.
  9. Uo. 192, 206.
  10. *Holeček, J.*: Pero. 4. köt. Praha, 1925, 100.
  11. *Lades*, 1938, 199.
  12. A Bismarck-kal szembeni elidegenedés Palackýnál a német kérdéshez fűződő viszonyának tartós komponensét képezte.
  13. *Lades*, 1938, 197 és kk. Politik 1862. dec. 3. Ezt a beállítottságot az is okozta, hogy a cseh közvélemény keveset tudott Németországról. Az egyedüli külföldi tudósító Németországból, aki főleg politikával foglalkozott egy baloldali irodalmár, a lausitzi Rüffer volt, aki részt vett Garibaldi nápolyi bevonulásában.
  14. *Lades*, 1938, 211.
  15. Vö. többek között: Politik, 1866. ápr. 4., *Beer, A.*: Památnosti mého podomování. Jindřichův Hradec, 1978. A cseh tartományok közvéleményére egy kortárs visszaemlékezései a jellemzőek, amelyekben leírja, hogy akkoriban milyen gondtalanul, csak a „szülőföld lehetőségeivel foglalkozva éltek”, anélkül, hogy a „porosz-osztrák konfliktusnak több figyelmet” szenteltek volna. *Heller, S.*: Z minulé doby, 4. köt., Praha, 1923, 67. Ez a jellemző a későbbi időszakokra és a csehországi németekre is, mint ahogy ezt a többi forrás igazolja. Az európai nagy eseményekre való tekintettel „kifejezetten szegényezés fog el bennünket a kicsinyes kérdések miatt, amelyeket itt szellőztetünk”. – Bohemia, 1870. szept. 6.
  16. Pl. Politik, 1866. ápr. 15., *Lades*, 1938, 241.
  17. Handbuch der böhmischen Länder, 3. köt., 1968, 126.
  18. *Raupach, M.*: Bismarck und die Tschechen im Jahre 1866. Berlin, 1938, 8.
  19. *Zapletal, V.*: Kníže JUDr. Rud. Thurn-Taxis. Brno, 1931. Skrejšovský részvétele, amit egy jól informált kortárs megjegyez a mai napig nem bizonyítható megbízhatóan.
  20. *Kotik, A.*: Pláč koruny české. Praha, 1919. *Borský, L.*: Znovudobytí samostatnosti. Praha, 1928, 12.
  21. *Tiina, K.*: Život Dra. Julia Grégra. Praha 1896, 208., *Holeček* 4. köt. 1925, 111.
  22. Hasonlóan osztrák barát magatartást alakítottak ki a Deák Ferenc körül csoportosuló magyar vezetők is. *Handk, P.*: Die Geschichte Ungarns. Budapest, 1971, 367, 371.
  23. Az osztrák németiség e „Fehérhegyét” figyelembe véve, a „németeket aggódo és félelmet keltő érzés fogta el”. *Fischhof, A.*: Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes. Wien, 1869, 11., *Wandruszka, A.*: Großdeutsche und kleindeutsche Ideologie. In: Kann R. A.–Prinz, F. (Hrsg): Deutschland und Österreich. Wien–München, 1980, 139 és kk.
  24. A cseh sajtó (pl. Politik, 1866. szept. 30., 1867. jan. 31.) elismerte, hogy a poroszok csehországi magatartása „szimpátiát keltett”, de figyelmeztette a cseh közvéleményt a poznanai (nyugati) lengyelek példájára utalva. „Ha Németország a föderációs alapon egyesülne, az számunkra nem jelentene veszélyt; számunkra csak egy, Poroszország által központosított Németország lenne veszélyes.” – Prušáci v Čechách. Praha, 1870. Lo.
  25. *Zeithammer, A. O.*: Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichversuche 1865 bis 1871. I. köt. Praha, 1912, 15, 20. A Bécsben képviselővel nem rendelkező ifjúcséhek az ócsék vezetők eljárási módszereivel értettek egyet. Vö. *Havránek, J.*: Česká politika, konservativní aristokraté a usporádání poměrů v habsburské říši v l. 1860–1867. SbH, 17, 1970, 79.
  26. *Görlich, E. J.–Romanik, F.*: Geschichte Österreichs. Innsbruck, 1970, 419. *Denis, A.*: Čechy po Bílé Hoře 2. köt. Praha, 1911, 669.
  27. *Benedikt, H.*: Die Monarchie des Hauses Österreich. Wien, 1968, 157.
  28. Minulost našeho státu v dokumentech. Praha, 1971, 278 és kk.

29. *Kazbunda, K.*: Pouť Čechů do Moskvy a rakouská diplomacia. Praha, 1926. *Uő.*: Deux memorandes de Rieger. In: *Le Monde Slave*, 6, 1925. *Birke, E.*: Französische Beziehungen zu Ost-Mitteleuropa im 19. Jh. In: *ZfO*, 6. 1957, 379. Skrejšovský ezzel szemben 1868 tavasza óta üldözni kezdte a porosz vonalat. A Politik támogatta Németország egyesítését Berlin vezetése alatt, beleértve a délnémet államokat is, Bismarcknak nincsenek annexiói tervei a cseh tartományokkal szemben, amik egyébként is Oroszország és Franciaország ellenállásába ütközének.
30. *Handbuch der böhmischen Länder* 3. köt. 1968, 145. A differenciálódás itt is megfigyelhető. Az ifjúscehek nagyobb távolságot tartottak Oroszországgal szemben (*Grégr, E.*: *Deník* 1. köt. Praha, 1908, 182., *Heller* 1. köt. 1916, 83.) és kritikusabbak voltak a bonapartista rendszerrel szemben is. (NL. 1869. júl. 20.)
31. *Havránek*, 1970, 83., *Kořálka, J.*–*Crampton, R. J.*: Die Tschechen. In: *Wandruszka, A.*–*Urbanitsch, P.* (Hrsg.) *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. 3/1. köt. Wien, 1980, 503.
32. *Purs, J.*: Tábory v českých zemích 1865–1871. In: *ČsČH*, 6. 1958, 687., *Chlebowczyk, J.*: Procesy narodotwórcze w wschodniej Europie środkowej. Warszawa, 1975, 187., *Wereszycky, H.*: Pod berlem Habsburgow. Kraków, 1975, 178.
33. *Řulacký*, 1898, 292.
34. *Urfus, V.*: Die Ausprägung der Idee des historischen böhmischen Staatsrecht in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts und der österreichisch-ungarische Dualismus. In: *Vantuch, A.*–*Holotík, L.* (Hrsg.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich* 1867. Bratislava, 1971, 553., *Denis*, 1911, 740.
35. „Mélyen megrendültem” – írta Sedan után Ignaz Plener 1870. szeptember 4-én. Az osztrák külpolitikában megengedhetetlen Németországhoz halogatás nélkül, tevőlegesen csatlakozni. In: *Molisch, P.*: *Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918*. Wien–Leipzig, 1934, 67.
36. *Tagesbote*, 1870. aug. 9., dec. 2. A német császárság, „amelyért nem tudunk lelkesedni”, mert a sokszínűséget likvidálja, „hogy abban a szabadság védelmezőjét azonnal megsemmisítse”. *Tagesbote*, 1870. dec. 7. A Bohemia aggodalmát fejezte ki, hogy a porosz militarizmus „Németországra bénítólag és gyengítőleg fog hatni” és aggodalmának adott hangot a porosz hódítás miatt. *Bohemia*, 1870. aug. 5., dec. 13.
37. *Politik*, 1870. júl. 21., 24., 28.
38. *Pokrok*, 1870. aug. 12. *Holeček* 4. köt. 1925, 241. A csehek Napoleonnal szembeni elhidegülése többek között a bécsi centralizáció korábbi támogatásával magyarázható.
39. *Politik*, 1870. júl. 17.
40. *Pokrok*, 1870. aug. 14. „A cseh nép a mostani háborúval egyelőre teljesen távolról és idegenül áll szemben.” *Politik*, 1870. júl. 19.
41. NL. 1870. júl. 21. A névtelen szerző teljesen nacionalista: „A cseh nemzetnek csak egy ellensége van: a németek. Számunkra a német politika veresége Poroszországban éppen olyan hasznos, mint Ausztriában. NL. 1870. júl. 23.
42. *Pokrok*, 1870. aug. 12.; *Politik*, 1870. szept. 14., okt. 22., 24., 1871. ápr. 1.; *Osveta*, I. 1871, 118 és kk.
43. *Tagesbote*, 1870. aug. 13.; *Bohemia*, 1870. aug. 11.
44. NL. 1870. aug. 10. okt. 12., 30., *Pokrok*, 1870. aug. 12. *Politik*, 1870. okt. 5., 8., 30., *Traub, H.*: *Posledni český pokus o vyrovnání s Rakouskem*. Brno, 1919, 1.
45. NL. 1870. okt. 12.; *Politik*, 1870. okt. 5., 8., 30.
46. *Pokrok*, 1870. aug. 12.
47. *Politik*, 1870. júl. 21. *Holeček*, 1925, 85. és kk. A versaillesi császárkoronázás napjaiban a NL-ben egy demonstratív nagy terjedelmű cikk jelent meg Fagyjev cári tábornok tollából az orosz hadsereg modernizálásáról.
48. Az 1863–1866-os radikálisok kemény magja egy brossúrát tett közzé a ruszofil irányzatok éles kritikájával. *Plány Fadějeva a Čechy*. Jungbunzlau, 1870.
49. „Semmi mást, csupán óvatos gyanakvást várhat tőlünk az új Németország”, ha nem inkább az lenne szükséges, „hogy Németországgal szemben ellenségesek legyünk”. *Pokrok*, 1871. jan. 26.
50. NL. 1870. okt. 22., dec. 21., 1871. jan. 20., márc. 2.
51. *Tagesbote*, 1871. jan. 5.
52. *Pokrok*, 1871. aug. 18.; NL. 1871. jan. 8. A Vaterland is hasonlóan. *Rumpler, H.*: *Österreich–Ungarn und die Gründung des Reiches*. In: *HZ N. F.* 6, 1980, 145.
53. *Politik*, 1871. jan. 6., 18.
54. *Rumpler*, 1980, 139 és kk.
55. Ez a Beusthoz intézett memorandum 1870. dec. 11-én jelent meg a cseh újságokban.
56. „Minden nemzet, legyen az kicsi vagy nagy, az önrendelkezés azonos jogával rendelkezik, és azonos módon kell tisztelni individualitását.” *Politik*, 1870. dec. 11.

57. *Kazbunda, K.*: Pokusy rakouské vlády o české vyrovnání. In: ČČH, 27, 1921, 128. „A németeknek Csehszországban most meg kell szépeniük. . . ” állt 1870-ben a Lajtántúl miniszterelnökének utasításában a cseh helytartó számára, „a cseheknek viszont azt tanácsolom, . . . a szokásos szívéllyességgel járjanak el”. *Molisch*, 1934, 155.
58. A cseh kiegyezési kísérletekhez is. *Büchsel, E. Ch.*: Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle. Wroclaw, 1941. A cseh szerzőktől *Zeithammer, Kazbunda* stb.
59. *Molisch*, 1934, 75. Vö. *Tagesbote*, 1871. jún. 29. NL. 1871. márc. 31.
60. *Tagesbote*, 1871. jún. 29.
61. *Molisch*, 1934, 71.
62. *Hantsch, H.*: Die Geschichte Österreichs 2. köt. Graz, 1962, 389 és kk. *Zwitter, F.*: Příčina a následky rakousko-uherského vyrovnania. HČ, 16, 1968, 35 és kk. A bécsi sajtó áttekintése NL. 1871. okt. 25. és 28.
63. *Traub*, 1919, 5. *Schäffle, A.*: Aus meinem Leben. 2. köt. Berlin, 1905, 26.
64. *Knoll, A.*: Die Deutschen in Böhmen und der „Ausgleich”. Wien, 1871, 12 és kk.
65. *Tagesbote*, 1870. dec. 11., 1871. márc. 16.
66. *Traub*, 1919, 13. Pokrok, 1871. jún. 11., 14. NL. 1871. okt. 6., 9.
67. Idézet közli: *Ableitinger, A.*: Ernst von Koerber und das Verfassungsproblem im Jahre 1900. Wien-Graz-Köln, 1973, 28. *Traub*, 1919, 5.; NL. 1871. jún. 11., okt. 9., Pokrok, 1871. jún. 11., 14.
68. Idézet közli: *Fischel, A.*: Panslawismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart, 1919, 343. *Malý, J.*: Naše znovuzrození. 1. köt. Praha, 1879, 6. *Kazbunda*, 1921, 367. *Traub*, 1919, 62. *Denis*, 1911, 697.
69. *Traub, H.*: (Szerk.) Reči Dra. F. L. Riegera, Brno, 1923, 149.
70. *Hantsch*, 1962, 389. *Hugelmann, K.*: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien, 1934, 111.
71. Idézet: *Zeithammer*, 2. köt. 1912, 34.
72. *Rumpler*, 1980, 141 és kk.
73. Vilmos császár közvetve azzal az érveléssel interveniált, hogy nem lenne kívánatos, ha az ausztriai németek panaszaihoz Németországhoz fordulnának. Bismarck megnyugtatta Beustot, hogy ő az „örökös tartományok” annexiójában semmi esetre sem érdekelt, és megkísérelte Vilmos nyilatkozatának hatását csökkenteni. Ld. *Beust, F. F.*: Aus drei Viertel Jahrhunderten. 2. köt. Wien, 1887, 485 és kk., 493 és kk. *Kazbunda*, 1921, 371. *Traub*, 1919, 2–24. Habár a cseh sajtó a kiegyezés sikertelenségét az osztrák-németek és a magyarok rovására írta, Poroszország szerepét is kritizálta: „Az osztrák-cseh kiegyezés megghiúsult, hogy a poroszok a Monarchiát a saját gyámságuk alá vonják.” NL. 1871. okt. 18. *Palacký*, 1. köt. 1898, 366.
74. A cseh kiegyezés megghiúsulásának okait komplex módon kell szemlélni. Németország befolyása csak az egyik tényező volt, amely csak a Monarchia adott, a nem egyenjogú népek problémája által meghatározott belső feltételek mellett hathatott. Az a tendencia, amely a német intervenciót a megghiúsulás fő okaként említi megjelenik pl. *Denis*, 1911, 700. vagy *Gonda, I.*: Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Budapest, 1977, 269. *Kann, R. A.*: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. 1. köt. Graz-Köln, 1964, 185. Érdekes módon a cseh történetírás nem osztja ezt a véleményt, hanem inkább Németország hegemon helyzetének közvetlen befolyását emeli ki, pl. *Traub*, 1919, 101.
75. „A két javaslat között gyakorlatilag alig volt különbség, az inkább az alkotmány értelmezésében nyilvánult meg.” *Tobolka, Z.*: Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do dnešní doby. 2. köt. Praha, 1933, 273.
76. Ezt a döntést főleg a morva delegátusok és az ifjúcsehek kritizálták, mindenek előtt *Grégr, E.*: Naše politika. Praha, 1876, 6 és kk. *Penížek, J.*: Z mých pamětí. 1. köt. Praha, 1923, 75. E döntés problematikája világosan jelenik meg a Taaffe gróf 1879-es messze kisebb engedményeivel való összehasonlításban, amikor a csehek a birodalmi tanácsba végül is képviselőket delegáltak. A következő harminc év politikai küzdelmeiben az 1871-es döntést éles kritika tárgyává tették. Az első átfogó elemzés, amely a csehek 1871-es hibáit keményen megbélyegezte az ifjúcseh *Eim, G.*-től származott. O nás pro nás. NL. 1885. szept. 8., 17., 18., 22. Ezt a véleményt a politikusok többsége többé-kevésbé osztotta. A már említett ifjúcsehek kívül néhány ócseh is, pl. *Matuš. Vö. Srb, A.*: Politické dějiny národa českého. 1. köt. Praha, 1898, 641. Sőt Clam-Martinic a nyolcvanas években arra a felismerésre jutott, hogy 1871 egyedülálló esélyeinek megismétlődése valószínűleg visszahozhatatlanul elveszett. *Bráf, A.*: Listy politického kacíře. Praha, 1902, 64. Ezt a nézetet osztják a háborút megelőző időszak vezető személyiségei is, mint pl. *Masaryk, T. G.*: Česká otázka. Praha, 1895.; *Kaizl, J.*: Česká myšlenky. Praha, 1896. *Kramář, K.*: Anmerkungen zur tschechischen Politik. Wien, 1906. A történészek közül ehhez leginkább a francia *Denis*, 1911, 690 és kk. és *Tobolka*, 1933, 267 és kk. áll közel. *Kazbunda*, 1921, 568. és *Traub*, 1919, 82 és kk. ítéletei kiegyensúlyozottabbak. *Urban*, 1983, 252 és kk. legújabb munkája a kritikai jelleg ellenére „államjogibb”.

77. NL. 1871. szept. 5.
78. Az alaptörvények megvalósítása semmi esetre sem vezetett volna a cseh koronának a magyarral való egyenlőségéhez, sem pedig trializmushoz. Ebben a szubdualisztikus rendszerben (csak a Lajtántúli területeken) ezenkívül a nemzetállamiság egy lényeges attribútumát, Morvaország integrálását sem vették eléggé figyelembe. R. A. Kann ezt a reformot találónak jellemezte egy a föderáció és az autonómia „közti dolognak”, miközben a pusztá autonómiához közelebb állt. Vantuch, A.–Holotík, L. (Hrsg): Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Bratislava, 1971, 1003. Vö. Kossuth érdekes jellemzésével, megjelent: NL. 1871. nov. 16.
79. NL. 1885. szept. 22., 26. Denis, 1911, 748. Srb, A.: Z půlstoletí. Praha, 1913, 243. Srb, A.–Skrejšovský, J. S.: In: Osvěta, 48, 1918, 514. Arbes, J.: Z ovzduší politiky. Praha, 1957. Holeček, 4. köt. 1925. 15. és 84.
80. Kaizl, 1896, 59.
81. Palacký, 1. köt. 1898. 327. és 374.
82. Uo. 327., 357. és 410.
83. Wierer, R.: Palacký's staatsrechtliches Programm. In: ZFO, 6, 1957, 257.
84. Palacký, 1. köt. 1898, 359, 407 és kk.
85. Uo. 362 és kk. 365 és kk. 375.
86. Kaizl, 1896, 62. Masaryk: Česká otázka. 1968, 132, 174 és kk.
87. Palacký 1870. szept. 5-én. In: Sloukal, K.: Rodinné listy Fr. Palackého. Praha, 1930, 251.
88. Palacký, 1. köt. 1898, 410. Pokrok, 1871. ápr. 23. Bauer, O.: Die österreichische Revolution. 2. kiad. Wien, 1965, 39.
89. Malý, 6. köt. 1879, 103.
90. H. Traub. In: Řeči Dra F. L. Riegera. 1. köt. 1923, VII. Tobolka, 1933, 351.
91. Traub, 1919, 89.
92. Ezt, a csehekre oly jellemző vereségre való reakciót –, amely „inkább fájdalmas mint veszélyes volt, mert a fellendülést nem állította meg” – a csehek soraiban létrejött politikai konstelláció is eredményezte. A vezető garnitúra konzervatív karaktere, amelyet a nemesség és az őcsehek testesítettek meg, eleve kizárta a harcos, a tömegek által megvalósítható ellenállást. Az ifjúsághoz képest a kisebbségnek az ilyen ellenálláshoz sem ereje sem érdeke nem volt. Konzervatív vonásaik miatt már a kezdetől fogva bizalmatlanok voltak a kiegyezéssel szemben, úgyhogy tőlük „az általános lázadás nehezen volt elvárható”. Kazbunda, 1922, 566. A Monarchiához való kötődés gyengülése és a ruszofília Kaizl által ún. „járulékaival” a cseh közvéleményben állandósultak.
93. Denis, 131. Ls. Knirsch, vitacikke In: Vantuch–Holotík: Der österreichisch-ungarische Ausgleich. 1971. 1002.
94. Šusta, J.: Světová politika v letech 1871–1914. Praha, 1924, 153.
95. Holeček, 4. köt. 1925, 119. Hasonlóan, de ellenkező előjellel szemlélték Bismarckot osztrák–németek nemzeti körei is.
96. Bismarck, O.: Gedanken und Erinnerungen. Stuttgart, 1959, 466.
97. Gause, F.: Deutsch-slavische Schicksalsgemeinschaft. Würzburg, 1967, 246. Kleinwachter, F.: Der Untergang der österreichisch-ungarischen Monarchie. Leipzig, 1920, 254. Weidenfelder, G.: VDA – Verein für das Deutschtum im Ausland. Allgemeiner Deutscher Schulverein (1881–1918). Bonn–Frankfurt, 1976, 102 és kk. Kluge, P.: Selbstbestimmung. Göttingen, 1963, 35. és 50. Mommsen, W.: Bismarcks kleindeutscher Staat und das großdeutsche Reich. In: Böhme (Hrsg): Probleme der Reichsgründungszeit 1848–1879. Köln–Berlin, 1972, 360 és kk.
98. Kann, R. A.: Das Deutsche Reich und die Habsburgermonarchie 1871–1918. 144, 147. Ud: Deutschland und das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie aus österreichischer Sicht. 416 és kk. Ld. In: Kann – Prinz Deutschland und Österreich. 1980. Kořalka, J.–Kann, R. A. In: HČ, 16, 1968.
99. Idézi Gause, 1967, 245.
100. Kluge, 1963, 34 és kk. Münch, H.: Böhmisches Tragödie. Braunschweig, 1949, 301.
101. Grégr: Naše politika. 1876, 12 és kk.
102. NL. 1884. okt. 3., 4. és 10.
103. Böhme, H.: Politik und Ökonomie in der Reichsgründungs- und späteren Bismarckszeit. 37. Becker, J.: Der Krieg mit Frankreich als Problem der kleindeutschen Einigungspolitik Bismarcks 1866–1870. 84. Hillgruber, A.: Zwischen Hegemonie und Weltpolitik. Das Problem der Kontinuität von Bismarck bis Bethmann-Hollweg. 187. Mindegyik In: Stürmer, H.: (Hrsg) Das kaiserliche Deutschland. Politik und Gesellschaft 1870–1918. Kronberg, 1977.

104. *Křen, J.*: Nationale Selbstbehauptung im Vielvölkerstaat: Politische Konzeptionen des tschechischen Nationalismus 1890—1938. In: *Křen, J.*: Integration oder Ausgrenzung. Deutsche und Tschechen 1890—1945. Bremen, 1986, 15—66.

(Fordította: Oláh Imre)

A CSEH TÁRSADALOM 1848–1918

(*Česká společnost 1848–1918. Praha, 1982. 227–239.*)

A cseh korona siráma

... A cseh liberálisok nem vettek részt a birodalom ily módon megtervezett átépítésében. Bécsbe nem mentek el, de nem is maradtak otthon. Azon a napon, amikor Bécsben megkezdte ülését a birodalmi tanács, ti. 1867. május 20-án, cseh politikusok népesnek nem mondható, de reprezentatív csoportja érkezett meg távoli úticéljához – Pétervárra. Az 1867 nyarán Moszkvában megrendezett néprajzi kiállításra vezető útból félhivatalos politikai demonstráció lett, mely sok tekintetben előrejelezte a cseh polgári politika további orientációját. Az oroszországi zárandokok élén az öcsehek hármass csillagzata, Palacký, Rieger és Brauner állt, de soraikban találkoztunk Julian Grégrrel és néhány további „fiatallal” is. Az út a cseh politika mindkét irányzatának közös akciója volt és a közvélemény többségének támogatását élvezte; a lengyel felkelés – 1863 – idejéből való szakadást hirtelen elfelejtették és a tudatalattiba száműzték.

A cseh liberálisok nagyon jól tudták, mit s miért tesznek. Figyelemreméltó volt, hogy Palacký és Rieger csak Varsóban csatlakozott az utazókhoz, amikor útban voltak Párizsból hazafelé. Rövid ottartózkodásuk alatt megismerték a francia politikai közvélemény viszonyát a Habsburg-birodalom belső problémáihoz, mindezen túl pedig Rieger zsebében ott lapult a párizsi lengyel emigránsok nyílt levele, akik a cseheket kifejezetten óvták a moszkvai úttól. Maga a látogatás simán zajlott le május végén és június elején, a számos banketten és ünnepi gyűlésen a közmondásos orosz vendégszeretet és a baráti figyelmesség légköre vette őket körül. Palacký s néhány más képviselő fogadtatása a május 26-i cári audiencián hatalmas felbolydulást váltott ki az egész közvéleményben: az otthon félreállított csehek kegyes fogadtatásra leltek a szlávság leghatalmasabb képviselőjénél! A rendkívüli jelentőségen az sem változtatott semmit, hogy az akció politikai jelentősége igencsak problematikus volt. A cseh küldöttség sem a cártól, sem más hivatalos személyiségektől nem kapott biztosítékokat, sőt mi több, követte révén maga a cári kormány informálta Bécset arról, hogy nem érdekelt a Habsburg-birodalom belső problémái megoldásának befolyásolásában. Ugyancsak kimértebb álláspontot képviseltek a kultúrpolitikai kérdésekben a szlavofilek – kiváltképp Rieger június 1-i, a moszkvai Szokolnyikiben elhangzott felszólalása után –, akik visszautasították az orosz–lengyel kibékülésre irányuló törekvéseket és a csehek állítólagos kulturális misszióját a szláv világban. Mindazonáltal a cseh hazafiak oroszországi zárandoklata jelentős mértékben megerősítette az eléggé megtépázott cseh öntudatot s az oroszpárti, szlávpartí szimpátiákat. Az általános lelkesedés elnyomta J. V. Frič kezdetől fogva kritikus hangú megnyilvánulásait, akárcsak néhány hazai radikális hangját, akik közül Josef Barák élesen bírálta a tétlenséget, mint az idegen segítségre való támaszkodás következményét. Az úttal szemben – egészen más okból – szkeptikusak voltak a morvaországi liberálisok vezetői is, akik arra mutattak rá, hogy „a Pétervárra és Moszkvába vezető út nem azonos az osztrák kabinetbe vezető legrövidebb úttal”.

Az oroszországi politikai demonstráció mélyebb értelmét persze az jelentette, hogy nem volt elszigetelt akció, hanem a cseh burzsoázia saját külpolitikájának első nyilvánvaló láncszeme. Elválaszthatatlan a következő lépéstől: orientáció Franciaország felé. Párizsba ugyan nem indultak semmiféle búcsújárások és utak, de annál gyakrabban utaztak oda minden formalitást mellőzve. Már nem csak arról volt szó, hogy megnyerjék a francia közvéleményt s megpróbálják befolyásolni a sajtót, hanem egyenesen a Franciaország hivatalos képviselőivel való kapcsolat felvételéről. Nagyfokú aktivitást fejtett ki ezirányban Rieger, akinek 1869 nyarán valóban sikerült III. Napóleonnak átnyújtani egy memorandumot az osztrák kérdés jelentőségéről Európa és a cseh politika szempontjából. Ebben a memorandumban Rieger hangsúlyozta „Csehország stratégiai jelentőségét” Európában s a szláv tényező jelentőségét a Habsburg-birodalmon belül, mint a fenyegető pángermanizmus és pánmagyarizmus elleni gátat. Ezért, mint azt Rieger magyarázta, Franciaország érdeke „hogy az ausztriai szlávok növeljék az osztrák kormányra gyakorolt befolyásukat. A csehek aktivitásának ebben az esetben sem volt közvetlen eredménye. Rieger itt sem kapott semmilyen biztosítékokat, ellenkezőleg, a francia császár Rieger memorandumának másolatát a szerző nevével együtt azonnal átadta Ausztria–Magyarország párizsi követének, Metternich hercegnek. Másfelől azonban nem becsülhető le az a tény, hogy éppen ebben az időszakban rakták le a jövőbeni francia szlavisztika és bohemisztika alapjait, melyek aztán nem elhanyagolható kultúrpolitikai jelentőségre tettek szert.

Az orosz és francia orientációjú önálló cseh külpolitika megteremtésére irányuló kísérletek figyelemre méltó újdonságot jelentettek, de nem jelentették a cseh liberálisok osztrák programjának revízióját. Egészében véve ezek abból a széles körű felismerésekből fakadtak, miszerint Közép-Európa kialakulásának folyamata 1866-ban nem zárult le s hogy a térség valamennyi összetevője összeurópai jelentőségre tett szert. Így objektíve internacionalizálták a cseh kérdést, mint a kulcsproblémák egyikét. Rieger nem rejtette véka alá, hogy számol a Franciaország és Poroszország közti katonai konfliktussal, mely visszahatott Németország elrendeződésére, de a Habsburg-monarchia belső viszonyaira is. Franciaország és Oroszország morális és esetleges diplomáciai támogatásának a kritikus helyzetben a cseh államjogi küzdelem előre betervezett részét kellett volna alkotnia.

A cseh külpolitikai aktivitás, melyről a kormánykörök részletes információkkal rendelkeztek, Bécsben bizonyos ellenségeskedést váltottak ki, de bizonyos ideig különböző okokból kifolyólag eltűrték azt. Nem csupán azért, mert politikailag ártalmatlannak tűnt, de azért is, mert alapjában véve nem keresztezte a Habsburg-monarchia külpolitikájának céljait. Beust kancellár nem kevésbé intenzíven törekedett a Franciaországgal kialakítandó legszorosabb szövetségre, az Oroszországgal való jó kapcsolatok kialakítására, mivel lehetséges partnereknek tekintette őket a német kérdés további megoldásában. A viszonyok persze alapvetően megváltoztak, amikor a valóságos rendezésre sor került, s ekkor Franciaország már nem tudott s Oroszország nem akart Közép-Európa további elrendezésébe belszólni. A porosz–francia háború s a Német Császárság 1871 elején történt megalakulását követően Beust külpolitikai kombinációi hajótörést szenvedtek, s ezáltal a csehek aktivitása bizonyos értelemben „államellenes” megvilágítást kapott. Miként majd meglátjuk, Beust kancellár ebben az értelemben teljes mértékben kihasználta ezt a cseh–osztrák kiegyezés ellen 1871 őszén folytatott harcban. A cseh külpolitikai törekvések ekkor már ellentétben álltak a Habsburg-monarchia új, kialakulóban lévő

külpolitikai orientációjával. A Német Császárság megalapításával és a Habsburg-birodalom belső viszonyainak stabilizálódásával párhuzamosan az önálló külpolitika hosszabb időre értelmét veszítette, de az eredeti, tökéletlen és nagymértékben alábecsült kezdeményezések nem váltak teljesen meddővé.

A szembetűnő demonstratív, valamint a zajtalan diplomáciai aktivitás a külországokban szerény de nem lebecsülhető részét képezte a cseh burzsoázia éles államjogi küzdelmének, mely sokkal nagyobb arányban bontakozott ki a belpolitika terén. A cseh területeken egyre hangosabban zúgolódtak „Cislajtánia” ellen, s végül az egyéni vagy alkalmi megnyilvánulások 1868 nyarán az ellenállás széles alapokon nyugvó tömegmozgalmává nőttek.

Az 1867-es decemberi alkotmány politikai rendszere kétségkívül a német liberális burzsoázia győzelmét jelentette, mely „mentette, ami menthető volt”, amikor bele kellett nyugodnia az összosztrák centralisztikus ideák vereségébe. Annál sürgetőbben tevődött át a német liberálisok programjaiban az egységes állam elképzelése a nem magyar területek „maradékára”. Az 1867-es év végén lezajlott „államcsíny” lényege nem csupán abban rejlett, hogy a német liberálisok alkotmányos úton egy új politikai rendszert érvényesítettek, hanem ezzel egyidejűleg közvetlenül és elég jelentős mértékben részesedtek a végrehajtó hatalomból is. 1867 decemberében véget ért a néhány hónapos provizórium s az uralkodó kinevezte az új s tulajdonképpen az első osztrák kormányt. Igaz, a „birodalom első lovagja”, Karl Auersperg herceg állt az élén s helyet foglalt benne a két további arisztokrata is – Albert Potocki gróf és Eduard Taaffe gróf –, de az új minisztérium tulajdonképpen mozgóterejét hat jól ismert német liberális jelentette: Jan Nepomuk Berger, Rudolf Brestel, Karl Giskra, Leopold Hasner, Eduard Herbst, valamint Ignaz Plener. Egyikük sem volt arisztokrata származású, valamennyien akadémiai titulusok birtokosai voltak s egyetemi tanárként vagy ügyvédként dolgoztak. Származásuk vagy tevékenységük révén – Brestl kivételével – szorosan kötődtek a cseh országgrészhez. Ha magát Auersperg miniszterelnököt is hozzájuk számítjuk, az ún. alkotmányhű nemesség ismert csehországi vezetőjét és J. J. Clam-Martinic legfőbb ellenfelét, akkor láthatjuk, hogy – Bach és Schmerling korszakától eltérően – a bécsi politikát jelentős mértékben a „provincia” politikusainak kellett meghatározniuk. Politikai programjukat „a modernizált, liberlizált, egységes Ausztria” elképzelése jellemezte, ami elsősorban ezt jelentette: szabaddá tenni a politikai közéletet, megszabadítani a társadalmat a katolikus egyház eszmei monopóliumától, a lehetőségekhez mérten maximálisan érvényesíteni a gazdasági liberalizmus elveit, de ugyanakkor megőrizni a politikai képviselő létező struktúráját, mely osztályszempontból, szociális és nemzetiségi szempontból egyaránt a német burzsoáziát favorizálta. Röviden szólva ilyen volt a „polgári kormány” arcéle, ahogyan a közvélemény az új minisztériumot rövid idő múltán elnevezte.

Ha a cseh politika elutasította a „birodalom valamiféle nyugati felének” tézisé, el kellett utasítania „annak” kormányát is. Erre rövidesen alkalom is nyílt. Amikor Eduard Herbst, az újdonsült miniszter úr és a német liberálisok vezetője – akit Clam-Martinic ironikusan „Deutsch-Böhmen Edward királyának” nevezett – 1868 januárjának közepe táján diadalmenetben megérkezett Prágába, a prágaiak az utcákra vonultak, és a tiszteletére rendezett ünnepélyes banketre is a rendőrség hathatós asszisztenciája mellett került sor. A Herbst látogatását kísérő kormányellenes tüntetések megmutatták, hogy a cseh politika nyilvánvalóan nem marad meg az elhatárolásoknál, tanúsításoknál és tiltakozásoknál s a cseh államjogi program nem csupán professzionalista ultracseh po-

litikusok vesszőparipája, akik az „egyébként elégedett” cseh népet úszítják. Csakhogy az 1868-as év már nem egészen volt olyan, mint az 1860-as. Néhány rövid év alatt a cseh társadalom csodálatos módon magához tért a Bach-korszak elnyomatásából s kezdte átörögni a belső eltompultság és gyengeség bűvös körét. A fürgé cseh polgárság számos egyesületet és informális asztaltársaságot hozott létre. 1862-ben Prágában – példaként – megalakult a Hlahol elnevezésű énekkari egyesület s ezt további cseh városokban száz és száz egyesület követte. Ugyanebben az időben jött létre az első cseh testnevelő egyesület – a prágai Sokol – s ugyancsak további városok követték a példát. A testi s a szellemi kultúra ápolását mindig nemzeti-politikai megnyilvánulásként fogták fel, mint a cseh nemzeti közösség életképességének és létjogának kifejeződését. Az önismeretre s a különbözőségekre irányuló igyekezet uniformizáló tendenciákat is életre hívott: Sokol-viseletet hordtak, az urak dolmányt, a hölgyek pedig különböző „szláv kalapokat” s egyéb divatos kiegészítőket, valódi vagy vélt „szláv jelleggel”. A mélyebb megismerést gyakran helyettesítette a lelkesedés, mely a változó körülményekhez igazodva hol feléledt, hol gyorsan eltűnt. Az izgatott reakciók azonban csak a nyugtalan korszak megfelelő megnyilvánulásai voltak.

A cseh önállóság többé-kevésbé ünnepélyes demonstrálásának kicsúcsosodása volt a Nemzeti Színház alapkövetétele 1868 májusának közepén. A prágai Szent Iván zárándoklat a 19. században mindig is búcsújárók nagy tömegét vonzotta Csehország minden sarkából, de ezúttal kifejezetten nemzeti tüntetéssé kellett változnia. Mint az emlékezők megjegyezték, Ferdinánd király 1836. évi koronázási ünnepségei óta nem láttak Prágában olyan fényes menetet, mint 1868. május 15-én. A résztvevőknek csak egy kis töredéke jutott el a lánchídi rakpart közelébe, ahol az ünnepélyes alapkövetéssel zajlott. A Nemzeti Színház felépítésére irányuló erőfeszítésben koncentrálódtak legvilágosabban a hatvanas évek kultúrpolitikai törekvései, így hát természetes volt, hogy ez a színház már születése pillanatában abszolút értékke és jelképpé vált. Hogy mit jelentett a Nemzeti Színház az egyszerűen gondolkodó cseh ember tudatában, azt utánozhatatlanul mondják el Alois Beer dobroši „esztergályos, fafaragó, fémdíszműves, aranyozó, szemüvegkészítő, festő” és naiv költő szavai, aki így emlékezett: „Amikor Prágában tartózkodtam mindenféle módon a színház épületére gyűjtöttek, melyet a cseh nép épített. Bár Dobrušban én is adtam rá egy aranyat, Prágában még további apróságokkal (énekek megvásárlásával, stb.) is hozzájárultam. Délután a Lánchíd környékén jártam és láttam, hogyan rakják taligákra a téglákat s hogyan hordják őket a magas állványokra. Az egyik éppen fel akarta emelni a terhet, amikor hozzáléptem, kérve őt (erős, nagy termetű rakodómunkás), engedje meg, hogy vihessem a téglával megrakott taligát, ő azonban ellenkezett, látta, hogy gyenge vagyok s tetszetős dolmány van rajtam, tehát e teher vitelére nem vagyok alkalmas, én azonban akarata ellenére megragadtam a taligát (der Rappel), s megemeltem; olyan teher volt, melynél két harmadával kisebbeket szoktam emelgetni. Ez a nemzeti öntudat elhatározása volt, akár nyomorékká is válhattam volna érte! Elinultam az állvány felé, s alig tettem néhány lépést, a szemeim kimeredtek, ereim kiduzzadtak, úgy tűnt, mintha elpattannának, de nem akartam »a Vaterlanddal tréfálni«, így tehát továbbra is erőt vettem magamon, a téglákat felvittem az állvány tetejére, miközben észrevettem, hogy felülről valamilyen urak figyelnek s egy napszámos el akarta tőlem venni a terhet; viszlát, Isten velük, mondtam, lementem, s eközben még mindenki rám és utánam bámolt.”

A Nemzeti Színház hét alapkövének ünnepélyes letétele a körülmények összjátéka folytán szimbolikus értelmet is nyert. Ugyanis Karel Sladkovský volt a fő szónoka. Ez önmagában véve még nem jelentett semmi különlegeset, a színházépítési bizottságban az ifjú csehek már a hatvanas évek folyamán túlsúlyba kerültek az „öregekkel” szemben, s természetes volt, hogy vezető képviselőjük is beszédet mond. Először fordult elő azonban, hogy egy ifjú cseh ilyen jelentős alkalomból az „egész nemzet” nevében szóljt, s vitathatatlanul beárnyékolta Palacký és Rieger tekintélyét. Ráadásul erre véletlenül éppen akkor került sor, amikor a cseh közvélemény egészen másfajta s egyáltalán nem ünnepélyes módon kezdett tiltakozni.

A tömeges tiltakozó tüntetések előhírnöke volt a fehérhegyi harctéren a végzetes csata évfordulóján, 1967. nov. 8-án lezajlott csendes politikai tüntetés s az ezt követő nyugtalanság és utcai zavargás Herbst 1868 januári prágai látogatásának idején. Ám a cseh államjogi küzdelemben nem csupán eszmei, hanem nagyon is valóságos anyagi problémákról is szó volt. A bécsi kormány ugyanis 1868 márciusában elhatározta az adórendszert alapvető módosítását, mellyel az állandó passzívumot kimutató államkassza „meggyógyítását” kívánta elérni. S ekkor a slanói járási képviselőtestület – állítólag elnöke, Clam-Martinic kezdeményezésére – panasszal fordult a tartományi bizottsághoz s tiltakozott az ellen, hogy a cseh országgyűlés kivételével bármilyen más testület új adókat vessen ki s így kisajátítsa a cseh királyság alkotmányának átruházhatatlan jogköreit.

A slanói járási képviselőtestületet az ország cseh területeinek számos más járási képviselőtestülete követte s a tiltakozásokat nem csupán Prágába küldték el, de Bécsbe is. Nem érték be azonban a hivatalos intézményekhez küldött formális tiltakozásokkal. Néhány ifjúcseh már áprilisban lelkesen részt vett azokon a Mělník menti előkészítő gyűléseken, amelyek egy szabad ég alatt tartandó nagy nyilvános manifesztáció rendezését szolgálták. Ezen tanácskozások eredményeként került sor a Říp hegy lábánál megrendezett gyűlésre, ahol elfogadtak egy elutasító határozatot, miszerint senki „ne döntsön rólunk nélkülünk”, tiltakoztak az adó növelése ellen s követelték: 1. oszlassák föl az igazságtalanul „összeállított tartományi gyűlést”, 2. általános szavazás alapján írjanak ki választásokat az új tartományi gyűlésbe, 3. az új cseh országgyűlés dolgozza ki a „cseh királyság alkotmányát”, mely garantálná „Hazánknek ugyanazt az önállóságot és szabadságot, amelyet Magyarhon élvez”.

A Řípnél tartott néhány ezres gyűlés lavinát indított el. Nem múlt el hét anélkül, hogy valahol – rendszerint történelmi jelentőségű emlékhelyen – ne lett volna hasonló gyűlés, melyen a řípi határozathoz csatlakoztak vagy hasonló tartalmú tiltakozó határozatot hoztak. A szélesedő tábormozgalom – az akkor még fiatal történész, Jaroslav Goll javasolta, hogy ezeket a gyűléseket nevezzék el a nép táborainak s ne „meeting”-nek – hamar aggasztó méreteket öltött. Tekintettel arra, hogy a táborok többségének hiányzott a hivatali engedélye, a mozgalom a fennálló törvények elleni aktív ellenállássá változott. S miként megmutatkozott, a tábormozgalom egyike lett a klimatológiai szempontból hideg, de egyébként forró 1868-as nyár döntő politikai tényezőinek.

Bécsben természetesen ismerték a csehországi helyzetet, s az is világos volt, hogy az osztrák–magyar kiegyezés után bizonyos kiegyezésre van szükség Csehország tekintetében is. Ferenc József nem csupán azzal volt tisztában, hogy „Csehországban több a cseh, mint a német”, de nem becsülte le a cseh kérdés jelentőségét a belső viszonyok stabilizációja szempontjából sem. Ezért elhatározta, hogy politikai jószándékát nyilvánítandó utat tesz magába a viszály tűzfészkébe, a cseh királyság fővárosába. Formális ürügyként

Prága város meghívása szolgált a Nemzeti Színház alapkövetelésére 1868 májusának közepén. Csakhogy ez egy erősen nemzeti színezetű akció volt, így hát a látogatás időpontját néhány héttel elhalasztották, a harmadik vltavai (moldvai) híd ünnepélyes átadásának időpontjáig. E. Herbst hiába próbálkozott 1868 áprilisának utolsó napjaiban a minisztertanácsban azzal érvelni, hogy milyen feltűnő lesz az uralkodó látogatása „egy olyan csekély jelentőségű esemény alkalmából, mint amilyen egy hídavatás, melynek a felépítését ráadásul sokan kétségesnek találták”. Természetesen mindannyian tudták, hogy nem a hídról van szó, mely a mai Sverma híd helyén állt s éveken át az uralkodó nevét viselte. De a „jóakarát missziója” több okból kifolyólag rögtön társadalmi botránnyá változott.

Amikor 1868 június 21-én I. Ferenc József Prágába érkezett, (ti. az 1621. évi óvárosi kivégzés évfordulóján), különböző egyesületek „érdekes kirándulásokat” rendeztek Prága környékére, melyek közül a diákságé volt a legérdekesebb – éppen a Fehér hegyre. A hivatalos személyiségeken kívül csak szórványos csoportok fogadták a császárt s „csak az ügyel-bajjal megőrzött nyilvános dekorációk”, mint azt Antonín Mezník bizalmasan megírta Brünnbe Alois Prázáknak. A hűvös fogadtatásnál is rosszabb volt azok elutasító álláspontja, akikkel a császár beszélt. Figyelmeztette Clam-Martinicet, hogy „ne kergesse forradalomba az országot”, s magánbeszélgetéseken komolyan a lelkére beszélt Palackýnak és Riegernek. A császár és a cseh politikusok álláspontjai azonban jelentősen eltértek egymástól. I. Ferenc József hangsúlyozta, hogy valamennyi esetleges változásnak a fennálló alkotmány talaján kell végbemennie, melyet nem akart sem „leállítani” sem másképpen megbontani. Csak miután a csehek bevonultak a birodalmi tanácsba, lehetne tárgyalmi némely nemzeti követelésről. Ezzel szemben a cseh politikusok a probléma államjogi, az alkotmány révíziójával összefüggő oldalát hangsúlyozták, s a nemzetiségi problémákat – az adott pillanatban – a második helyen hagyták. Ezek megoldására majdan az új államjogi elrendezés keretében kerülni volna sor. „Az elvek között nincs kibékülés”, írta Clam-Martinic néhány nappal később morvaországi barátjának, Egbert Belcredinek, beszélgetése lényegét ismertette, „adjátok nekünk a kiindulópontunkat, adjátok nekünk történelmi szokásjogunkat – jól van – aztán majd gondolkodhatunk a továbbiak fölött s meglátjuk . . .”

Mindennek tetejébe 1868. június 22-én Prágába érkezett Beust kancellár, hivatalosan azért, hogy az uralkodót „reszortjának” néhány ügyéről tájékoztassa. Csakhogy Beust még az érkezése napján, Karl Auersperg és a Lajtán inneni kormány néhány további, az uralkodót kísérő tagjának tudta nélkül beszélgetést folytatott Palackýval és Riegerrel! Ennek sokkhatása volt. Auersperg elutazott, anélkül, hogy részt vett volna az uralkodó bankettjén vagy formálisan kimentette volna magát, s két nappal később benyújtotta lemondását. Beust és a kabinet más tagjainak diplomáciai húzásai ellenére s a császár nyilvánvaló rosszallása ellenére a sértett „lovag” kitartott elutasító álláspontja mellett, s visszavonult a magánéletbe.

A Beust–Auersperg botrány különböző spekulációk tárgyává vált, s mivel a legfontosabb hiteles dokumentumok hiányoztak, ezért később különbözőképpen is értelmezték. Maga Beust az emlékirataiban azt állítja, hogy a császár tudtával és megbízásából tárgyalt, néhány dokumentum arra utal, hogy erre a szolgálatra maga ajánlkozott a sikeres pesti tárgyalások után. Bármennyire is kétséges sok helyen Beust emlékiratainak az értéke, ebben az esetben alighanem igaza volt. Ugyanis ha önhatalmúlag s a saját szakállára tárgyalt volna, akkor az uralkodó gondossága mellett, mellyel minisztereinek „hivatali kompetenciáját” ellenőrizte, aligha maradhatott volna továbbra is a helyén. S ha ott is

maradt volna, semmiképpen sem emelték volna 1868 decemberében grófi rangra! Hogy miről is van szó, azt egyébként maga Auersperg érezte meg legjobban, akinek a balszerencséje abban állott, hogy nem volt – Belcredi. A Beust iránti bizalom a polgári kormány iránti bizalmatlanság megnyilvánulása volt s ugyanakkor e kormány elhúzódó válságának a kezdete, amikor 1868 szeptemberében Auersperg helyét átmenetileg Taaffe vette át. Arról, hogy a polgári kormány egyáltalában nem volt az „uralkodó ínyére”, nagyon hamar meggyőződhetek maguk a miniszterek.

Palacký és Rieger Beussal folytatott beszélgetései hasonló módon folytak le, mint a császárral való találkozásuk. Beust sikertelensége, Auersperg távozásának kínos botránya, a rendbontó diákok, „akik nem tanulnak s csak csínytevéseket visznek véghez – mindez oda vezetett, hogy „Ókegyelmessége nem volt kegyes”. Mindazonáltal a szálát nem kellett elszakítani, a tárgyalásokat folytatni kellett s a „beavatottak” folyosói híresztelése szerint az őszi hadgyakorlatok alkalmával az uralkodó két hétre ismét Prágába kísült Erzsébet császárnével együtt. Ez sokkal nagyobb engedmény volt, mint a megelőző koronázási ígéretet s a cseh királyság iránt megnyilvánuló jóakarát valamennyi jele.

A tárgyalások eredménytelenségét a cseh oldalon politikai győzelemként fogták fel és magyarázták, mint a politikai vezetők szilárdságának és elszántságának a bizonyítékát. A „szalonbeli” ócsehek a „táborbeli” ifjúcsehektől eltérően a közvélemény növekvő aktivitása nem nagyon lelkesítette, de kétféleképpen is ki tudták használni. A közvéleményt nem lehetett teljesen ignorálni, hiszen végeredményben erős támasza volt annak, amire a hivatalos politikusok törekedtek. Másfelől azonban az ócsek hasonlóképpen járhattak el, mint Deák Magyarországon, aki sosem felejtette el megemlíteni, milyen „felbőszült” hangulat uralja az országot s milyen nehéz a „forradalmi tendenciák” fékmentartása. Az ócsek és arisztokrata vezetők politikai szilárdsága így egyaránt volt a közvélemény s Bécs irányában megnyilvánuló határozottság.

Ebből következett a legjelentősebb lépés, melyet a cseh burzsoázia az 1868-as évben tett. Még 1868 márciusában eléggé izgatott hangvételű polémia bontakozott ki a lapok hasábjain az ifjúcseh Národní Listy s a nemrég alapított s ócsek szellemben, Ján S. Skrejšovský által irányított Národní pokrok között. A vita tárgya nem volt új: az volt a kérdés, milyen álláspontot foglaljanak el az eljövendő cseh tartománygyűléssel szemben. Skrejšovský lapja kategorikusan állást foglalt a tartománygyűlésen való részvétel ellen s a totális rezisztencia mellett. A Národní Listy-ben azonnal válaszolt K. Sladkovský, aki hangsúlyozta, hogy az „ifjak” álláspontja ebben a kérdésben nem változott, ti. továbbra is a cseh tartománygyűlésen való részvétel mellett vannak, mivel ez Csehország természetes parlamentje. Sladkovský többek között arra mutatott rá, hogy a következetes ellenzékiiséget – miként azt az „ifjak” már akkor érvényesíteni igyekeztek – kezdettől, tehát 1861-től fogva képviselni kellett volna, hogy a tartománygyűlés nem csak nemzeti-ségi és államjogi problémákat old meg, de anyagi kérdéseket is, amelyeknél a cseheknek hallatniuk kéne a hangjukat. Skrejšovský ellene volt annak, hogy a cseh kisebbség „parlamentáris takaróként” szolgáljon a „német többségnek” – Sladkovský azonban joggal figyelmeztetett arra, hogy a kisebbségi helyzettel érvelni veszélyes dolog s ez esetleg a saját soraik ellen fordulhat – s követelte, hogy végre szakítsanak a „szűkkeblű, tapasztalatokból levezetett opportunistá” politikával, mert „nem erről vagy arról” az útról van itt szó, sem a „mezei egerek elleni országgyűlési hadjáratról, hanem sokkal inkább a cseh korona államjogi helyzetéről, a cseh nemzet létéről, röviden szólva a legfontosabb állami és nemzeti kérdésekről”. Amikor a vita nagyon hamar visszatetsző személyeske-

dő háttérrel kapott, az ifjúcseheket önző indokokkal vádolták, melyek állítólag a tartománygyűlés felé vezetik őket, Karol Sladkovský s öt további képviselő, beleértve mindkét Grégr fivért 1868. március 21-én „Nyilvános igazolást” tett közzé, melyben együttesen lemondtak a mandátumaikról. De az ügy elrendeződött és csend lett.

Amikor nyáron a tartománygyűlés kérdése ismét napirendre került, nyilvánvaló volt, hogy az ifjúcseh opportunizmust legyőzi az ócseh radikalizmus. Maguk az ifjúcsehek ama mozgalom nyomásának vetették alá magukat, melyet segítettek feléleszteni. „Egy idővel ezelőtt mi magunk védelmeztük a tartománygyűlést”, írta a leállított Národní Listy helyett ideiglenesen megjelenő Národní noviny, „amíg a cseh ellenzék áramlata keskeny folyómederben haladt s többé-kevésbé csak egyének kezében nyugodott. Akkor a februári alkotmánytól való teljes elfordulás veszélyesnek tűnt, mert féltő volt, hogy az alkotmányos viszonyok új elrendeződésénél nem a nemzet akarata fog érvényesülni, s hogy sorsa olyan kezekben kerül, amelyek nem adnák meg neki azokat a nemzeti jogokat, valamint az alkotmányos és politikai szabadságot, melyekre a jelenlegi viszonyok s a haladottabb kor követelményei alapján szüksége van. Maga a nép az emlékeztető írás határozattal és számos komoly tanúsítással az utóbbi időből eloszlatta aggodalmait . . . Örömmel váltunk meg attól a feladattól, hogy védelmezzük a jelenlegi alkotmány formális jogainak keskeny ösvényét . . . A cseh ellenzék oly nagy mértékben megnövelte erejét, hogy kevés számára a korábbi szűk tér . . .” A tömeges tábormozgalom s a közvélemény támogatása tehát biztosítékot nyújtott arra, hogy a cseh államjogi programot nem csupán mint olyat fogják kiharcolni, hanem progresszív, liberális értelemben, s hogy a kormányt nem adják azok kezébe, akik a nemzet számára nem látnak politikai szabadságjogokat.

Az elhatározás megszületett. Bár a cseh tartománygyűlési klubban a tulajdonképpeni szavazásnál az ifjúcsehek tartózkodtak álláspontjuk kifejtésétől, alárendelték magukat a többségnek s így a cseh képviselők klubja a cseh tartománygyűlés 1868. aug. 22-i megnyitásakor egységes politikai képződményként lépett fel. A nyolcvanegy cseh képviselő nevében egy háromtagú küldöttség külön deklarációt adott át az elnökségnek, mely a távolmaradás igazolását és az összesített programnyilatkozatot tartalmazta. A deklaráció a történelmi-jogi s a politikai bevezetőn kívül tíz pontot tartalmazott, melyekben hangsúlyozták a cseh országrészek államjogi önállóságát s egyidejűleg rámutattak arra, hogy „minden alkotmányos bonyodalmat” csak az uralkodó és a cseh politikai-történelmi nemzet közötti megegyezés alapján lehet megoldani, mely nemzet alatt az egész királyság lakossága értendő, mely „helyes és igazságos alapokon lesz képviselve”. A cseh deklarációt az országgyűlés elutasította s felszólította a képviselőket, mondjanak le a távolmaradásról. Amikor ez nem történt meg, a cseh képviselőket 1868 szeptemberének végén megfosztották mandátumuktól.

A táborok mozgalma, mely Morvaországban is gyorsan elterjedt, a döntő pillanatokban jelentős mértékben befolyásolta a morvaországi képviselők eljárását is. A morvaországi politikai vezetők augusztus első napjaiban még „komolyan fontolgatták” az országgyűlésen való részvétel kérdését, de végül a cseh képviselőkhez hasonlóan 1868. aug. 24-én ők is külön beadványt nyújtottak be az országgyűlésnek. Ez a dokumentum nem egy vonatkozásban különbözött a cseh deklarációtól, mindenekelőtt abban, hogy kevésbé sürgetően hangsúlyozták benne az államjogi momentumokat, egyensúlyban a nemzetiségi momentumokkal. A morvaországi beadványban sokkal nyilvánvalóbb volt a történelmi kontinuitás, s nem csupán a Lajtán inneni „új alakulathoz” való viszony te-

kintetében, de Morvaországnak a cseh korona országain belül elfoglalt helyét illetően is. Az egyházi kérdéseket érintő részekben a morva beadvány szemmel láthatóan szembefordult a hivatalban lévő kormány liberális politikájával s így bizonyos mértékig az egyházi ellenzék nagyon éles dokumentuma is volt. Ezért látjuk a beadvány huszonnyolc szerzőjének aláírása között az első helyen Friedrich Fürstenberg herceg olmützi érsek kézjegyét, továbbá a konzervatív morva nemesség néhány élenjáró képviselőjének a nevét. A morvaországi burzsoázia cseh vezetőinek politikája nem csupán nyilvánvalóan konzervatívabb volt a cseh liberálisok politikájánál, de egyidejűleg a specifikus morvaországi viszonyokat s az önállóság hagyományos morva felfogását is tükrözte. Amit a publikált dokumentumok nem tartalmaztak, vagy csak jeleztek, azt világos formában találjuk meg a magánjellegű dokumentumokban. Így azt, hogy 1868 végén Alois Pražák informálta Egbert Belcredi grófot azokról a tárgyalásokról, amelyeket Mezník és Šrom társaságában Riegerrel folytatott s tetszelegve írta, hogy „ismét megmentették, legalábbis egy időre Morvaország autonómiáját, melyet Rieger centralizációs kedvteléseit fenyegettek”. A tárgyalásokon a morvaországi csehek nem fogadták el Riegernek a cseh országrészek egységes tartománygyűlésére vonatkozó követelését s mindkét cseh országrész teljes törvényhozói önállósága mellett törek lándzsát. A közös országgyűlés követelményét sem találjuk ezen időszak dokumentumaiban, s ez többek között az államjogi program bizonyos gyengéiről is árulkodott, mert a cseh korona országainak államjogi egysége a modern felfogás szerint eléggé nehezen volt elképzelhető közös törvényhozói szerv nélkül.

A cseh képviselők deklarációja többnyire lelkes fogadtatásra talált s egyetértő megnyilvánulásokat váltott ki számos járási képviselőtestületnél s a nép továbbra is folytatódó tábori gyűlésein. A táborok mozgalma ugyan továbbra is a hivatalos cseh politika megbízható támaszát alkotta, de ugyanakkor új vonásokkal is gazdagodott. A kisiparosok, kereskedők, munkások és földművesek egyre inkább szociális lázadássá változtatták a mozgalmat s spontán módon tolmácsoltak olyan követeléseket, amelyek messzeemenően meghaladták a hivatalos államjogi politika megszabott kereteit. Amikor „Csehországot a nyílt lázadás küszöbére kergették”, és az 1868. október 4-i pankráci nagy népi tábor után utcai összecsapásokra került sor a katonasággal s a rendőrséggel, a hivatalok azzal léptek közbe, hogy 1868. október 11-én Prágában és közvetlen környékén kihirdették a rendkívüli állapotot. Lényegében véve így ért véget a tábormozgalom első és legjelentősebb szakasza.

A táborokban való részvételnek sok esetben dicstelen következményei voltak. A „táboríták” csak tömegesen növelték azok számát, akik más módon kerültek politikai konfliktusba a hatalommal. A közvélemény hamarosan „bűnügyi korszakról” kezdett beszélni, mégpedig teljesen joggal, mert az 1868-as év és 1869 néhány hónapjának folyamán (a rendkívüli állapotot 1869. ápr. 28-án törölték el) Csehországban emberek ezreit ítélték el hetvenhárom évi összbüntetésre. Ebben benne vannak az újságírók büntetései is, akik közül néhányan, pl. Josef Barák újságíróval előfizetői voltak a börtöncellának. A cseh újságírást érzékenyen érintették a pénzbüntetések is, amikor a lapok csaknem 50 000 aranyat veszítettek a kauciókból s egyikük sem került el – ha politikával foglalkozott – az időleges betiltást. Ehhez járultak még az erőszakos végrehajtások mindazokkal szemben, akik az adófizetés megtagadására vonatkozó felhívást szó szerint értelmezték s egy ideig valóban nem fizettek adót.

Az érzékeny és figyelmes Jakub Arbes egy krónikás gondosságával, bár távolról sem hiánytalanul foglalta össze az emberekről s az üldöztetés korszakáról tanúskodó adatokat

a Cseh korona siráma című könyvben. Dokumentációjában így is számos tényt gyűjtött össze, melyek kommentár nélkül is beszédeseek. A sírás természetesen sokféle lehet: örömteli, vigasztaló, keserű, kényeskedő, hisztérikus, szentimentális, dacos, gyáva vagy férfias, stb. 1868 nyarának zokogása egyszerre volt keserű és dacos. Legyőzte a kishitűséget és erőt adott, felélesztette a polgári és nemzeti büszkeséget és ily módon tartósan rányomta bélyegét a cseh társadalom életére.

Miben nyilvánult meg annak a felfokozott reakciónak a mélyebb értelme, amellyel a cseh közvélemény az osztrák–magyar kiegyezést fogadta?

Mindenekelőtt a széles alapokon nyugvó öntudatosságban a program letisztultságában, amely feltűnő kontrasztot mutatott 1848–1849 bizonyos tanácsalanságával szemben. Az egész mozgalom, noha többnyire spontán módon zajlott le és eszméileg sem volt egységes, mégis fő vonalaiban a cseh államjogi programot támogatta, ahogy az a hatvanas években kialakult. Kis kivételektől eltekintve minden társadalmi réteget és osztályt bekapcsolt a közéletbe s aktív megnyilvánulásra ösztönözte őket, egészen a töprengve politizáló kovácsig, miként őt Karel Purkyně megfestette. A rendőri, ún. legalsó adatok szerint 1868 májusától ugyanezen év októberéig több mint 150 000 ember vett részt a tüntetéseken, a cseh sajtó megközelítőleg kétszer ennyi emberről írt. Bármilyen is volt a valóságos számadat, a mennyiségi eltérések ilyen nagy létszám esetében nem játszanak minőségi szerepet. A cseh nemzeti közösség önállóságának kérdései közüggé váltak s már nem voltak csupán tartománygyűlési vagy parlamenti ügyek.

A tiltakozó mozgalom kiterjedtségével és szélességével egy további fontos tény is összefüggött. A modern történelemben először manifestálódott ténylegesen a cseh országrészek összetartozása. A táborn mozgalom Csehországban jött létre, de hamarosan Morvaországra és Sziléziára is áttért. A csehországi és a morvaországi tiltakozó gyűlések között néha ugyan jelentős eltérések voltak – nem egy morva táborban klerikális propaganda folyt az ún. „májusi törvények” ellen – és bár mindkét országrészben eltérő módon hangsúlyozták az államjogi momentumokat, de elsősorban az iskolai és kulturális követelések révén a táborn mozgalom egyetlen hatalmas áramlattá vált.

De a hatalmas áradat a „széles folyómederben” nem volt monoton folyam, megvoltak a maga rétegei a saját dinamikájukkal és folyamatosságukkal. Egyfelől magával ragadott és gyarapodott, másfelől elriasztott és kiszorított. A cseh polgári aktivitásnak sajátos jellege volt, nem volt csupán a hivatalos politika passzív tükröződése, hanem egyben annak a reális konfrontációja is volt. Ismét felfedte és elmélyítette a cseh társadalom életének belső ellentéteit s jelezte jövőbeli fejlődésük irányát. Hozott magával azonban valami egészen újat is: a régebbi eszmei és politikai áramlatok aktivizálása mellett a cseh proletariátus ébredését is jelentette.

Anélkül, hogy erőszakolt sematizálásra törekednénk – olyan feltételek mellett, amikor épp csak kialakulóban voltak a körvonalazható eszmei orientációk és pártszervezetek, mindenkinek megvolt a „maga filozófiája és politikája” – a 19. sz. hatvanas éveinek végén a cseh társadalom politikai céljainak lényegi és taktikai felfogása szempontjából öt irányzatot különböztethetünk meg:

1. A történelmi nemesség soraiból kialakult konzervatív cseh „matadorok” alkották a szélsőjobbat, amely tüntetően elhatárolta magát a polgári mozgalom valamennyi megnyilvánulásától. A konzervatívok a fő ellenfélnek tekintett „német liberalizmus” elleni harcban semmi szín alatt nem voltak hajlandók összefogni a „cseh liberalizmussal”. Államjogi erőfeszítéseik és rendi, valamint osztályelődítéleik korlátai itt mutatkoztak meg legvilágosabban.

2. A Palacký és Rieger vezette ócseh irányultságú konzervatív liberálisok tudatában voltak a tábormozgalom kétféle politikai jelentőségének, érvként ki is használták, de szervezésében aktívan nem vettek részt. Alapjában véve megmaradtak a szalonpolitika s a parlamentáris politika korlátai között, s ha nem is utasították el kifejezetten a közvélemény támogatását, nem is törekedtek annak megszerzésére.

3. Az ifjúcseh liberálisok K. Sladkovskývan és mindkét Grégr fivérrel az élükön nem féltek „a nép közé” menni, nem csupán lelkesen agitáltak de maguk is részesei voltak számos tábornak. Sőt az első táborozások időszakában megpróbálkoztak a Slovanská lípa (Szláv hárs) újjáélesztésével, mely a kormányellenes mozgalom össznemzeti szervezete lett volna, s ismételt próbálkozásuk 1869 nyarán sikerrel járt. A Slovanská lípát azonban röviddel alapítása után betiltották. Az államjogi követelmények mellett hangsúlyozták „az összes politikai szabadság kiterjesztését valamennyi polgárra”, liberális demokrata alapokon. Tartománygyűlési képviselőként radikalizmusuknak nem egyszer határt szabott a képviselői klub egységének, a korabeli felfogás szerinti nemzeti-politikai egység megőrzésének szándéka.

4. Az ifjúcsehek többségének opportunista radikalizmusától eltérő volt a plebejus demokrata radikalizmus, melynek Jan Neruda és Josef Barák voltak a legjelentősebb zsurnalisztái. Amit a tárcáiban Neruda finoman s néha csak sejtetve fejtett ki, azt Barák temperamentumának minden hevésségével mondta el olvasóinak. Barák számára előny volt, hogy Svoboda (Szabadság) címmel saját független politikai lapot adott ki, anyagilag nem függött a Národní Listy-től és – természetesen a cenzúrára való tekintettel – teljesen önállóan cselekedhetett. A szociális és a munkáskérdés iránti érdeklődésével s, következőes antiklerikalizmusával 1848–1849 radikális demokratáinak örökségét tette magáévá és azt gazdagította.

5. A cseh politikai élet szélső baloldalán formálódni kezdett az önálló munkásmozgalom. Mivel első lépéseinek a továbbiakban külön is figyelmet szentelünk, itt csak az alapvető összefüggéseket idézzük fel. Éppen ebben az időben kezd a munkásság kiválni a „népből” s ráébredni helyzetére, mely a nemzet közösségében betöltött szerepéből adódott. Eleinte számos „idegen” eszmét is elsajátított a polgári liberalizmus és demokratizmus eszköztárából, de éppen ezek megismerése és a saját helyzetével való konfrontálás révén tudott tőlük fokozatosan megszabadulni és eljutni a saját osztályöntudatig. A munkásmozgalom és a demokratikus nemzeti mozgalom bizonyos időbeli egybeesésének megvolt a maga természetes logikája.

Az elkövetkező években kevésbé radikális formákban folytatódó tömeges polgári aktivitás jelentőségéből mit sem vonhat le az a tény, hogy a tábormozgalomnak s a hozzá hasonló megnyilvánulásoknak nem volt közvetlen politikai hatása és „sikere”. Bár ez így nem is teljesen igaz: ez az aktivitás ösztönzője volt a cseh kérdés megoldására törekvő nagyon komoly kísérleteknek, s e tekintetben, reálisan szemlélve a dolgokat, nagy siker volt.

(Fordította: G. Kovács László)

A CSEH TŐKEEXPANZIÓ KÜSZÖBÉN

(Na prahu české kapitálové expanze
Brno, 1987, 52–63. p.)

A Živnobanka (Iparbank – Prága) expanziójának második áramlata a magyar korona gazdaságilag fejletlen országaiba irányult, melyek fejletlenségük okán tárva-nyitva álltak a nagy külföldi és bécsi bankok tőkéjének beáramlása előtt. A tulajdonképpeni tőkealap létrejöttét itt a tovább élő feudális viszonyok, a tőkefelhalmozás korlátozott lehetőségei, a belső piac lassú növekedése és a Lajtán inneni területek, különösen a fejlettebb iparral rendelkező osztrák s a cseh országrészek egyre erősödő konkurenciája gátolták.

Az ottani pénzintézetekkel a kapcsolatot elsőként a Živnobanka vette fel a 19. sz. nyolcvanas éveinek vége felé a brünni fiók segítségével, mely leszámította a szlovák eredetű váltókat. Ily módon először a Tatrabankának nyújtottak hitelt, majd további szlovákiai (felvidéki) pénzintézeteknek is, mint a rózsahegy (Ružomberok) Hitel Részvénytársaságnak (Učastinársky Úverový Spolok). A dél-magyarországi szlovák enklávéban elsősorban a Nagylaki Népbank kapott hiteleket a brünni fióktól.

Viszonylag hamar hozzálátott tevékenységének ilyen irányú kiterjesztéséhez a bécsi fiók is, mely 1903-ban a Felvidékre küldte cégjegyzőjét, R. Pilátot, azzal a céllal, hogy vizsgálja meg az eladás ottani lehetőségeit. Pilát a visszatérése után jelentést tett közzé az expanzió szükségleteiről a „Magyarország felvidéke s a cseh tőke” címmel.¹

Nem volt érdektelen, hogy a kisebb hitelek esetében a brünni fiók általi eredeti kapcsolat gyakorlatilag érintetlen maradt, míg a hitellel összefüggő nagyobb jelentőségű műveletek, melyek részvényeket eredményeztek, Bécs közvetítésével zajlottak. Amikor például a legrégebbi felvidéki pénzintézet, a turócszentmártoni Szent Márton Takarékpénztár kérvényezte, hogy azt az engedélyezett leszámítolási hitelt, melyet idáig a brünni fióknál használt fel, a bécsi fióknál is igénybe vehesse, akkor elutasító választ kapott.²

A Felvidék többi kis pénzintézetével kapcsolatban is ugyanilyen határozatok érvényesültek; ezek az intézetek továbbra is kapcsolatban voltak a brünni fiókkal, mely eredetileg meghatározta hitelüket. Ellenben a bécsi fiók befolyási övezetébe kerültek a Živnobanka állandóan bővülő hitelkapcsolatai a Tatrabankával s a rózsahegy Hitel Részvénytársasággal.

A Tatrabankát sokoldalúan és spontán módon támogatta a szlovák burzsoázia, mely a vezető szerepet betöltő szlovák pénzintézetté s a szlovák pénzügy központjává kívánta változtatni. Az intézmény azonban nem szerezte meg a hön óhajtott monopolhelyzetet a szlovák pénzpiacon, mert meggondolatlan s néha kimondottan felelőtlen műveletek következményeként az USA-beli P. W. Rownianek cég csődje után súlyos veszteségeket szenvedett. A Tatrabankával való kapcsolatot Brünn helyett Bécs vette át, azokkal a szanalási intézkedésekkel összefüggésben, amelyeket ezen intézet számára a Živnobanka s a Sporobanka (Takarékbank) hajtott végre a kis szlovák pénzintézetek csoportjával

együtt. 1911-ben visszleszámtólási hitel nyújtásáról folytak tárgyalások, mely a Tatra-banka szanálásához kellett volna 500 000 K értékben, 1913-ban pedig már 1 000 000 K értékben.³ Ez alkalommal a Živnobanka fenntartott magának egy helyet az igazgatótanácsban s ragaszkodott ahhoz is, hogy egy hivatalnokát alkalmazza a Tatrabankánál, ahol revíziós feladatoknak tett eleget és bizalmi állást töltött be.

A rózsahegyi Hitel Részvénytársaságot az ottani szlovák (!) burzsoázia képviselői alapították, s a bank fokozatosan elérte, hogy a szlovák pénzrendszer vezető tényezőjévé váljék. Az intézménynek, mely először Hiteltársaságra (Úverový Spolok) majd Hitelbankra (Úverná Banka) változtatta a nevét, eredetileg – 1892-ben – évi 20 000 arany összegű hitelt engedélyeztek, s ezt a brünni fiók fokozatosan 100 000 koronára emelte, mégpedig 1899-ben.⁴ A hitelkötelezettség a huszadik század elején is tovább növekedett, ami a részvénytőke növeléséhez vezetett. A Živnobanka a brünni fiók javaslatára 1909-ben 1 000 db. részvényt jegyzett, egyenként 300 koronával, s ezt azzal a feltétellel tette, hogy a kibocsátás felárát a tartalékalap kapta meg. A bank továbbá fenntartotta magának a jogot egy képviselő kiküldésére az igazgatótanácsba, valamint arra, hogy ellenőrként és bizalmi emberként foglalkoztasson egy hivatalnokot a rózsahegyi Hitelbankban (Únerová Banka).⁵ A bank részvénytőkéjének ismételt növelésekor 1911-ben további 1000 részvényt vett át tőlük egyenként 300 K névértékben; ezek 50 százalékát a bécsi fiók számláján, 10 százalékát pedig az Országos Iparbank afiliációjának számláján helyezték el.⁶ Ezen részvények a Hitelbankot az Iparbank afiliációjává változtatták, melynek a szlovák pénzvilágban belül a legkiterjedtebb kapcsolatai voltak a cseh tőkével s a pénzintézetek közül a legnagyobb aktivitást fejtette ki a felvidéki iparban, kiváltképp a papírgyártásban.

A szlovák pénzügy visszleszámtólási kötelezettségeiből, melyek 1912 december 31-én 17 800 000 K összeget jelentettek, 62,01% jutott a cseh bankokra, a szlovák pénzintézetekre az egymásnak kölcsönösen juttatott hitelek mellett 22,75%, a magyar bankokra 1,46%, a horvát bankokra 0,09%. Az ismertetett visszleszámtólási összegből éppen a rózsahegyi Hitelbank részesedett legnagyobb arányban, 3 968 000 K-val.⁷

Az Iparbanknak s őt követően a cseh fináncoligarchia expanziójának a szlovák pénzpiacra az volt a célja, hogy politikailag megindokolják a csehszlovák kölcsönösség eszméjét. A szlovák burzsoázia azonban ezt a szándékot hamar felismerte, így hát a szlovák pénzvilág sajtóorgánumainak hasábjairól felhangzott az egyik legélesebb tiltakozás a gazdasági kooperáció cseh kereskedelmi bankok általi értelmezése ill. megvalósítása ellen. A bíráló ugyan elsősorban a Takarékpénztár (Sporobanka) ellen irányult, de néhány érzékeny ponton érintette az Iparbank kereskedelmi programját is.⁸

A brünni fióktól eltérően, mely kizárólag szlovák pénzintézetekkel dolgozott, a bécsi fiók teljes egészében magáévá tette a magyar korona országai egységességének eszméjét, ezért tevékenységét kiterjesztette a szlovákok lakta enklávék kívül egész Magyarországra, Horvátországot és Szlavóniát is beleértve. Az ottani pénzpiac megrohanása oly féktelen mohósággal történt, hogy a központnak korrigálnia kellett ezt az irányvonalat s kiváltképp a váltók engedélyezett leszámítolását kellett visszaterelni az adott tőke és személyzet által meghatározott keretek közé. Ennek érdekében határozatot fogadtak el: „A bécsi fiók vezetőségének elsősorban ahhoz az irányhoz kell tartania magát, melyet az igazgatótanács az alapításakor fogadott el.”⁹ Ennek következtében a kisebb városokban teljesen leállították a váltóhiteleket s Budapesten csak a központ jóváhagyásával engedélyezték őket.

Az 1904-ből származó igazgatói jelentések szerint pl. az ilyenfajta nagy üzletekből a váltók leszámítolása így alakult: Budapesti Takarékpénztár és Országos Zalogkölcson 400 000 K-ig, Belvárosi Takarékpénztár 400 000 K-ig, Első Magyar Iparbank 250 000 K-ig, Budapest-Terézvárosi Takarékpénztár 250 000 K-ig, Budapest-Lipótvárosi Takarékpénztár 200 000 K-ig, stb., Latzko N. és Popper A. magánbankja 500 000 K-ig, B. M. Schlesinger 250 000 K-ig, stb.¹⁰

Tekintettel a Magyarországon kibővülő kereskedelmi alapra az Iparbank egyre inkább hajlott arra, hogy szervezetenként az ottani pénzüpiachoz kötődjék. A fiók megnyitását a szabályzat összetett engedélyezési eljárásához kötötte, ezért afiliáció létrehozását kezdték fontolgatni.

Ezekhez a fontolgatásokhoz a szlovák körök adtak indítékot, melyek néhány évi előkészület után 1909. III. 1-én megnyitották a Budapesti Központi Bankot (Ústředná Banka v Budapešti), 200 000 K részvénytőkével. E tervezett szlovák és perspektivikusan román s szerb pénzügyi központ tőkével való támogatására szólították fel a prágai kereskedelmi bankokat, közülük azonban, némi habozás után egyedül a Takarékpénztár reagált kedvezően. Az Iparbank információszerző útra küldte Budapestre a bécsi fiók cégjegyzőjét, R. Pilátot, majd az ottani tervettről minden kötelezettség nélkül megbeszéléseket folytatott M. Hodzával, valódi összekapcsolódás azonban nem jött létre. Mindazonáltal határozat született egy önálló pénztintézet létrehozásáról, mely bankügyletekkel és kibocsátással foglalkozna s érdekközösséget alkotna az Iparbankkal.¹¹

A kezdeti elképzelések szerint az intézmény kis összegű üzemeltetési tőkével kezdte volna működését s „a magyarországi szlovák s egyáltalán a szláv pénztintézetekkel és magáncégekkel való kereskedelmi kapcsolat” lett volna a fő célja.¹² Két millió K összegű részvénytőkéjéből 50% lett volna az Iparbank részesedése, 25% a Hrvatska Zemaljska Banka (Országos Horvát Bank) részesedése, s ugyancsak 25% egy magánvállalkozó, E. Schönborn – Buchheim gróf részesedése. Szegő L., a pozsonyi Pozsonyer Handels- und Kreditbank képviselője lett az igazgató, az igazgatótanácsban pedig J. Otto és J. Špiťalský képviselte az Iparbank érdekeit.¹³

Az afiliációt 1910. július 2-án hozták létre, Országos Iparbank elnevezéssel. A cseh, magyar és német nyelvű jegyzőkönyvezés elkészülte után (az eredeti tervtől eltérően szlovákul, horvátul, szerbül és románul nem készült el) s kereskedelmi (üzleti) lajstromba való bejegyzést követően 1910. szept. 1-én megkezdte tevékenységét. Ez a tevékenység elsősorban az összes szokásos bankügylet lebonyolítására irányult, legnagyobb terjedelemben azonban a váltóhiteleket tette lehetővé, így hát 1910. szept. 1-től dec. 31-ig 66 532 K tiszta haszonra tett szert, 1911 első félévében pedig 283 205 koronára.¹⁴

Tekintettel a vagyonmérlegben elért eredményekre az 1911. február 14-én összeült rendkívüli közgyűlés úgy határozott, hogy részvénytőkéjét két millió koronáról öt millióra emeli, fiókot hoz létre Munkácson, s kereskedelmi tevékenységét különleges tranzakciókkal is kibővíti, mint pl. az Iparbank konszern vállalati részvényeinek prezentálása a Budapesti Tőzsdén s némely részvénytársaság alapításában való részvétel.¹⁵

Az afiliáció lázas tevékenységével tőkelehetőségeit messze meghaladóan elkötelezte magát, ezért az Iparbank már 1911 februárjában arra kérte, hogy „kötelezettségeit jelentős mértékben redukálja”.¹⁶ Ezt követően a bécsi fiókot figyelmeztették, hogy ezen afiliáció számára megengedhetetlen a további visszleszámítolás, 1911 júniusában pedig közvetlen óvást kapott, „mivel a mai feszült helyzetű pénzüpiacon nem megfelelő dolog, hogy a pesti bank továbbra is eladósodjon, s még kevésbé kívánatosabb, hogy továbbra is eszközöket nyújtunk neki a veszteséges tarifákért”.¹⁷

Amikor a kereskedelmi tevékenység fokozatos visszaszorítására irányuló felhívások eredménytelenek maradtak, az Iparbank korlátozni kezdte a további visszleszámtólásokat s 1912 második, válságos félévében ezeket teljesen le is állította. E radikális intézkedés után az afiliáció hitelügyleteinek korlátozására kényszerült, ezért éves bevétele messze elmaradt az előző időszak mérlegbeszámolója eredményei mögött.¹⁸

Ebből a szorongató helyzetből a bécsi fiók úgy keresett kiutat, hogy személyi változásokat eszközölt az afiliáció vezetésében és igazgatásában. Szegő L. igazgatónak felmondtak, a vezetést az eddigi igazgatóhelyettesekre bízták, elnökké a lemondását benyújtó E. Schönbörn-Buchheim helyett az Iparbank igazgatótanácsának elnökét, J. Ottot választották meg.¹⁹ Ezek az intézkedések azonban nem szüntethették meg a fennálló viszonyokat, melyek a folyamatban lévő gazdasági ciklus fázisaiban gyökereztek s melyek egészen az első világháború kitöréséig kedvezőtlenek voltak.

Említésre méltó az a tény, hogy a budapesti pénzpiacon való tartós jelenlét érdekében az Iparbank hajlandó volt azokat a tranzakciókat is kihasználni, amelyeket a zágrábi Srpska banka (Szerb Bank) tervezett 1910-ben. Ez az intézmény, mely valamiféle központja volt a szerb pénzügynek, nem csupán Horvátországban és Szlavóniában, de Dél-Magyarországon, Boszniában és Hercegovinában is, fiókkal rendelkezett Budapesten s ezt részvénytársasággá kívánta átalakítani, mely a gabonával folytatott volna bizományi kereskedelmet.

A társaságnak két millió K összegű részvénytőkével kellett volna működnie, melyből az alapító az Iparbankkal együtt 800 000 koronát vett volna át, a többi érdeklődőnek 400 000 koronát kellett volna jegyeznie. Prágában ezt a felkínált tőkerészesedést előzetesen jóváhagyták, s igyekeztek hozzáalakítani saját elképzeléseikhez. J. Otto budapesti látogatását követően jóváhagyták a Srpska Bankával kötendő végleges szerződés tervezetét, beleértve az elvi jelentőségű kiegészítéseket és változásokat, ezeket azonban a zágrábi intézmény nem fogadta el s így a tervezettel kapcsolatos tárgyalás holtpontra jutott.²⁰

A zágrábi Srpska Banka persze csupán annak a számos pénzintézetnek egyike volt, mellyel az Iparbank viszonylag szoros kapcsolatokat tartott fenn. Ugyanis Horvát-Szlavónország valamennyi jelentősebb bankja és takarékpénztára részvényes alapon tevékenykedett s alapszabályzata és tőkelehetőségei bázisán további korlátozás nélkül bonyolította le bankügyleit. A cseh banktőke fokozatosan meggyengítette a bécsi és a magyar bankok ottani monopolhelyzetét, mégpedig a századfordulótól kezdődően, amikor megkezdte behatolását erre a területre.

Az Iparbank az első hitelkapcsolatot közvetlenül Zágrábban vette fel, amikor a Hrvatska Veresijska Banka (Horvát Hitelbank) 1896-ban azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy engedélyezze visszleszámtólási hitel nyújtását 100 000 osztrák értékű aranyig. E kérés megtárgyalásakor az alábbi magyarázat hangzott el: „Ez a társaság jó ajánlást kapott a ljubljana-i képviselőtől, az információ alapján elég tehetős és becsületes emberekkel rendelkezik.”²¹ Az új pénzintézet kérelmét, mely kizárólag kereskedelmi célokat tűzött ki maga elé, kedvezően fogadták s így impulzust adott a Horvátország és Szlavónia pénzpiacára vezető további lépések megtételéhez.

Arról, hogy az első lépés sikeres volt, az a partnerkapcsolat tanúskodik, mely a bécsi fiók és az élenjáró zágrábi intézetek között jött létre.

Elsősorban a Prva Hrvatska Štedionica (Első Horvát Takarékpénztár) – Horvát-Szlavónország legrégibb és legfontosabb pénzintézete – volt az, amellyel az Iparbank bécsi fiókja együttműködött, mégpedig nem csupán a kranjei és trieszti afiliáció alapítása-

kor, de a királyság fővárosában végrehajtott pénzügyi műveletek kivitelezésekor is. Ezek közül az új zágrábi pénzügyintézetek létrehozásában ill. a régiók szanálásában való részvétel volt a legfontosabb.

A Hrvatska Poljodjelska Banka (Horvát Mezőgazdasági Bank) 1901-ben jött létre 800 000 korona részvénytőkével; megalapítását a Prva hrvatska štedinicanak köszönhet. Ezzel összefüggésben utazott Zágrábba J. Špitálský, hogy tolmácsolja intézetének készségét a finanszírozásban való részvétellel, azzal a feltétellel, hogy a létrehozandó bank valamennyi bécsi ügyletét az ő fiókja közvetítésével fogja lebonyolítani. A Hrvatska Poljodjelska Banka a mezőgazdasági hitel s a mezőgazdasági hiteltársaságok (seljačke zadruge) centralizálásának területén fejtette ki tevékenységét s fejlődésének további szakaszában főleg a Takarékbankkal működött együtt.²²

A Prva Hrvatska Štedionica szoros kapcsolatban állt a zágrábi Hrvatska Komercijalna Banka-val, (Horvát Kereskedelmi Bank) amely azonban különböző ügyletei alkalmával súlyos veszteségeket szenvedett. Szanálására 1905-ben az Iparbankot s annak bécsi fiókját szólították fel, mely az alábbiakat írta erről egy levélben: „Mivel kapcsolatunk a Hrvatska Komercijalna-val könnyűszerrel eredményezhet nekünk további előnyös üzleteket, úgy gondoljuk, hogy intézményünk hasznára válik, ha erre a kapcsolatra rááll.”²³ E részvétel feltételei azonban annyira kemények voltak, hogy a felajánlott kapcsolatból végül nem lett semmi.

A fővároson kívül az Iparbank vidéken is gyökeret vert, különösképpen Eszéken és Sušakban. A szlavóniai ügyletek a bécsi fiókot a részvények létrehozására törekvő Sorger, Weismayer, et Cie céghez közelítették. Amikor ezzel kapcsolatban J. Špitálský megszerezte a pontosabb információkat, 1907-ben az ő javaslata alapján betéti szerződést kötöttek a céggel. A szerződés szerint 1 000 000 korona lett volna az Iparbank részese-dése, vagy pedig lehetőség volt a cég részvénybankká történő átalakítására, mely bank részvénytőkéjének a fele az Iparbanknak jutott volna s az fenntartotta volna magának az ezzel arányos képviselőket az igazgatótanácsban.²⁴

Mindkét fél a második alternatíva mellett döntött. Megvalósításának konkrét feltételeit Prágában tárgyalták meg 1908 áprilisában O. Weismayer jelenlétében, s ennek eredményeként ugyanezen év novemberében előterjesztették a tervezetet a cég részvényessé válására s átalakulására az eszéki Hrvatska Zemaljska Banka önálló pénzügyintézetévé. Az annektálási krízis azonban az alábbi határozathoz vezetett: „Tekintettel a beállt politikai viszonyokra az átalakulás megvalósítását el kell halasztani.”²⁵

A kényszerszünetet arra használták fel, hogy tisztázzák a jövőbeni tőkerészesedést s a jelöléseket az igazgatótanácsba. A 2,5 millió korona összegű részvénytőkéből 12 500 részvényt bocsátottak ki egyenként 200 korona értékben, felét az Iparbank jegyezte, mely az irányító testületbe saját igazgatótanácsának elnökét, J. Otto-t választotta meg, továbbá I. Hájek vezérigazgatót s a bécsi fiók igazgatóját, J. Špitálskýt.²⁶ A tőkerészesedés arányából s a betöltött helyekből is látható, milyen fontosságot tulajdonítottak az akciónak.

A Hrvatska Zemaljska Banka 1909. június 1-én jött létre s a rendkívül sikeres üzleti tevékenységnek köszönhetően 1909 második félévében 144 064 korona tiszta haszonra tett szert.²⁷ Ez a helyzet a következő mérlegbeszámolási időszakban is fennállt, ami a részvénytőke fokozatos gyarapításához vezetett, továbbá az üzleti program és a szervezeti hálózat kibővítéséhez.

Az 1911. július 31-én megtartott rendkívüli közgyűlésen mindenekelőtt azt határozták el, hogy kétszeresére növelik a részvénytőkét, ti. 2,5 millió koronáról öt millióra. Az Iparbank ennél a kibocsátásnál ugyanolyan mértékben érvényesítette jogát az új részvények megvásárlására, amilyen mértékben az eredeti részvényeket birtokolta, s ezzel jelezte, hogy mit vár el az afiliációjától az e térségre vonatkozó expanziós terveiben.²⁸ Ezzel egyidőben ugyan ezen a közgyűlésen javasolták az alapszabály kibővítését, hogy lehetőség nyíljon jelzálogos hitelek nyújtására és saját, 4,5 %-os jelzáloglevelek kiadására. Ezek az értékpapírok egész Magyarországon gyámhatósági biztosítékot jelentettek s a részvényekhez hasonlóan jegyezték őket a budapesti s 1912 végétől a bécsi s a Prágai Tőzsdén is.

Az eszéki afiliáció nagyon hamar hozzálátott területi hatásának kiszélesítéséhez. 1912 márciusában nyitotta meg zágrábi fiókját, mely kiindulópontjává vált az eddigi provinciális behatároltság leküzdésének s ugyancsak kiindulópontul szolgált a központ áthelyezéséhez Horvát-Szlavónország fővárosába. 1912 júniusában fuzionált a szabadkai Zemljodilska Štedionica-val, melyet második, háború előtti fiókjává változtatott.²⁹

A Hrvatska Zemaljska Banka valamennyi bankügylettel foglalkozott, továbbá a gabona s egyéb mezőgazdasági termékek bizományi eladásával, fakitermeléssel és földterületek parcellázásával. Anyaintézményével együtt részese volt a Prva Hrvatska Štedionica budapesti afiliációja megalapításának, az Újverbászi Cukorgyár megalapításának, valamint az Eszéki Malom s az Országos Iparbank részvénytőkéje növelésének. Az Iparbank egyetértésével megalapította az Osiječka Gvozdena Livnica i Fabrika Strojeva (Eszéki Vasöntőde és Gépgyár) részvénytársaságot s bizományi szerződést kötött az Eszéki Cukorgyárral.³⁰

A Hrvatska Zemaljska Banka realizált bankügletei révén a legelőnyösebb és legerősebb kapcsolata vált az Iparbank és Horvát-Szlavónország között, nem csupán az osztrák – magyar impérium idejében, de különösképpen a háború utáni időszakban.

Helyi jelentőségű afiliáció volt a sušaki Banka i Štediona za Primorje (Tengermel-leki Takarékpénztár és Bank), mely 1895-ben jött létre 500 000 arany összegű részvénytőkével a horvát tengerpart melletti kereskedelem és ipar támogatására. Fokozatosan fiókokat alakított ki Fiumében és Bakarban (Buccari) s az első világháború előtt kétszer is megkétszerezte részvénytőkéjét: 1906-ban 1 000 000 koronára, 1910-ben pedig 2 000 000 koronára növelte. A második megkétszerezésben a hazai kölcsönjegyzőkön kívül részt vett a Jadranska Banka (Adria Bank) is – 25 %-al – és az Iparbank bécsi fiókja 50 %-al; ez utóbbi az igazgatóját választották a fentebb említett horvát bank igazgatótanácsába, mely a vidéki bankok legjobbjai közé tartozott.³¹

Az Iparbank az eszéki s a sušaki pénzintézetek részvényeinek birtoklásán kívül próbált behatolni Bródba is, ahol 1902-ben hozták létre a Hrvatska Eskonptna is Mjenjačna Banka-t (Horvát Leszámitolási- és Pénzváltó Bank). Eredeti, 500 000 korona összegű részvénytőkéje fokozatosan gyarapodott, mígnem 1911-ben elérte a kétmillió koronát. E legutóbbi növelés alkalmával jóváhagyták a bécsi fiók javaslatát, hogy az Iparbank törekedjen a bródi bank 3 334 részvényének átvételére s a bankot alakítsa át eszéki afiliációjának fiókjává. Ezt az erőfeszítést azonban nem koronázta siker, mert a kibocsátás pénzügyi fedezetét a Takarékbank konszernje biztosította.³²

Az Iparbank a bécsi fiók közvetítése s az egyes afiliációk közreműködése révén kapcsolatot létesített a magyar korona országainak néhány iparvállalatával is. Magyarországon elsősorban tőkerészesedésekről volt szó a szlovák papírgyáraknál s a magyar cukorgyáraknál, Horvát-Szlavónországban pedig az eszéki élelmiszeripari vállalatoknál.

Az Iparbank már a századelőn megpróbált kapcsolatot találni a szlovák felfeldolgozó iparral, mégpedig bécsi fiókja segítségével amikor a Tatrabankával együtt a Turócszentmártoni Papírgyár részvényeinek jegyzési helyévé vált. Ez a törekvés azonban sikertelennek bizonyult s a vállalat a Magyar Általános Hitelbank konszernhez került át.³³ Az Iparbank a további, kisebb lármával végrehajtott és a magyar konkurencia ellenséges akcióit nem provokáló kísérleteket bécsi fiókja közvetítésével hajtotta végre, s tartósabb, bár nem mindig egyértelműen pozitív eredményeket ért el velük.

Ezen eredmények közül egyik a Zsolnai Cellulózgyárral való kapcsolat felvétele volt. E részvénytársaságnak 1907-ben 200 000 korona összegű elfogadványhitelt engedélyeztek a galíciai Kamienica erdőkomplexum vételára egy részének kifizetésére, 1908-ban pedig egy millió korona jelzáloghitelt 15 évre a gyár s a hozzá tartozó földterületek telekkönyvi biztosítása ellenében.³⁴ A második esetben a rózsahegyi Magyarországi Papírgyár (Uhorská Papieren) Részvénytársasággal sikerült kapcsolatot teremteni, amelynek az elfogadványhitelt 1908-ban 400 000 koronáig terjedő összegben határozták meg, majd ezt azonnal egy millió korona összegű jelzáloghitelre változtatták 25 évi időtartamra, a gyár felszerelése s a hozzá tartozó telkek telekkönyvi biztosítása ellenében.³⁵

Ezek az aránylag magas tételek oda vezettek, hogy az Iparbank felhatalmazta bécsi fiókját: mindkét részvénytársaság bizonyos mennyiségű részvényt vásároljon „abból a célból, hogy intézetünk képviselve legyen a cellulózgyárak igazgatótanácsában”.³⁶ A képviselőket mindkét esetben J. Špitálský látta el.

Az Iparbanknak nem kevés gondot okoztak a rózsahegyi afiliáció konszernjébe tartozó szlovák papírgyárakkal fenntartott kapcsolatok, mivel a következő években mindkét részvénytársaságnak súlyos eladási nehézségekkel kellett szembenéznie. A mérlegbe-számoló szerint a zsolnai vállalatot 1908-ban 109 658 korona veszteség érte, s nyereséget csupán attól a konjunkturális fordulattól várt, melynek a következő évben kellett volna bekövetkeznie. Az Iparbank 300 000 koronával vett részt e részvénytársaság részvénytőkéjének a gyarapításában, ami az elsőbbségi részvények 25%-ának átvételét jelentette (a társaság részvénytőkéje 1 200 000 koronát tett ki), azonban nem titkolt felháborodással az alábbi határozatot hozta: „Ebbe a vállalatba többé semmilyen tőkét nem fektetünk be.”³⁷ Ugyanilyen szanalási intézkedésekre volt szükség a rózsahegyi részvénytársaságnál is, mely 1910-ben 500 000 elsőbbségi részvényt adott ki, melyek 60%-át az Iparbank vette át, 40%-át pedig annak rózsahegyi afiliációja.³⁸

Az 1912–1913-ban jelentkező új válság tovább súlyosbította a szlovák papírgyárak helyzetét. A zsolnai papírgyárnak engedélyezni kellett a kauciók hitelre szóló pénzbeli visszafizetés elhalasztását 1913-ról a következő évre, miközben a rózsahegyi vállalat kimon-dottan kritikus helyzetbe került, mert itt a termelést a szakvéleményezés alapján újjá kellett szervezni s ezzel egyidejűleg csökkentették az alkalmazottak létszámát is.³⁹

Az Iparbank harmadik jelentősebb hitelkapcsolata a Szerszámműhely (Dielna na Náradie) részvénytársaság kötődött, amelynél a Tatrabank kötelezte el magát. 1906-ban a brünni fiók volt az említett társaság új részvényei kibocsátásának jegyzési és fizető helye, ezen alkalommal az eredeti részvénytőkét 120 000 koronáról 800 000 koronára emelték. Négy évvel később a bécsi fiók igazgatójának javaslatára cég az ingatlanok telekkönyvi biztosítása ellenében 180 000 korona összegű jelzálogkölcst kapott 20 év időtartamra, s ezt 1911-ben 200 000 koronára emelték, 25 évre szóló érvénnyel. Bizonyos mennyiségű részvény megvásárlása után e részvénytársaság igazgatótanácsába be-

választották a bécsi fiók s a budapesti afiliáció képviselőit – mindkét esetben egy tagot s egy póttagot, a központ azonban arra szólította fel őket, hogy a megválasztást ne fogadják el.⁴⁰

Megközelítőleg ezzel egyidőben az Iparbank hasonlóan elutasító álláspontot foglalt el a Zsolnai Üveggyár, részvénytársaság a vegyi üveg gyártására (Sklářeň, úč. spol. výrobu chemického skla) elnevezésű vállalat által felkínált részvétellel kapcsolatban s J. Špitálskýnak az Iparbank rózsáhegyi afiliációja által létrehozott cég igazgatótanácsába történő megválasztásával kapcsolatban is.

Az Iparbank a szlovák vállalatokban való részvételen túlmenően részese volt két magyarországi cukorgyári részvénytársaság alapításának is; mindkettőt élvonalbeli budapesti bankok kezdeményezték.

Az Újverbázi Cukorgyár létrehozása céljából alakult részvénytársaságot három millió korona részvénytőkével tervezték, ennek az összegnek a fele mindig a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak és az Iparbanknak jutott volna, egy másik tervezet szerint pedig öt millió korona lett volna a részvénytőke, melyből 30% lett volna a fentebb említett két bank részesedése, ugyanennyi a Magyar Általános Hitelbanké, míg 10% jutott volna a hazai érdeklődőknek. A Bácsmezei Cukorgyár Rt. létrehozására kijelölt háromtagú konzorcium 1911-ben kezdte meg működését s az Iparbank kvótáját így osztották meg: 750 000 korona jutott az Eszéki Cukorgyárnak, 250 000 korona a bécsi fióknak, 125 000 korona a budapesti és eszéki afiliációnak. Az igazgatótanácsba az Iparbank képviselőjében J. Špitálskýt és az Eszéki Cukorgyár két emberét választották be. A gépi berendezést a prágai Első Cseh-Morva Gépgyártó Részvényes Üzem (První Českomoravská Akciová Továrna) gondjaira bízta, a gyártást pedig az 1912–1913-as kampány időszakában kezdték meg.⁴¹

A Szolnoki Cukorgyár létrehozására alakult részvénytársaság a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank s az Iparbank együttműködésének köszönhetően 1912-ben kezdte meg működését Szolnoki Cukorgyár Rt. elnevezéssel, öt millió korona részvénytőkével. A részvénytőke meghatározott kvótáját az Iparbank csoportja ugyanolyan kulcs alapján osztotta el, mint a megelőző tranzakciók esetében.⁴²

Az Iparbank a bécsi fiók közvetítésével s később afiliációi közreműködése révén kapcsolatokat teremtett az eszéki iparvállalatokkal is. Itt már 1905. szeptember 24-én végrehajtotta az első jelentős tevékenységet, amikor a délszláv pénzüzetekkel együtt megalapította a Prva Hrvatsko-slavonsko E. De. Za Industriju Sečera (Első Horvát-Szlavón Cukoripari Rt.) részvénytársaságot. A társaság 4 millió korona összegű részvénytőkéjét 8 000, egyenként 500 korona értéket képviselő részvényre osztották, ennek egyik felét nyilvános előjegyzésre bocsátották, mások felét az alapítók jegyezték. Ezek a prágai intézetten s annak ljubljanei afiliációin kívül az alábbiak voltak: Prva Hrvatska Štedionica, Hrvatska Poljodjelska Banka, Hrvatska Komercijalna Banka, Banka i Štedionica za Primorje és a Sorger, Weismayer et Cie magánbank, tehát a pénzüzetek azon csoportja, mely többé-kevésbé az Iparbank bécsi fiókjának érdekkörében volt.⁴³

Az Iparbank a részvénytőke nyolcadát jegyezte 500 000 korona értékben és a részvétel fejében a társaságnak köteleznie kellett magát a szabályzat, az építkezések, a gépek költségvetésének előterjesztésére, valamint annak igazolására, hogy a kormány egyetért a tervvel, továbbá hogy repaszállítmányait szerződés fogja garantálni s végül, hogy a banknak engedi át a cukor, melasz s esetenként a nyersanyagok bizományi eladását.⁴⁴ A cukorgyárból és finomítóból álló objektum napi 7000 mázsa répa feldolgozására volt

alkalmas, cseh épületberendezési és gépgyártó vállalatok építették és helyezték üzembe, amit a Národní Listy pénzügyi rovata meglehetősen kommentált, s reményét fejezte ki a cseh–délszláv gazdasági kapcsolatok további fejlődését illetően.⁴⁵

A sikeres kampányok után a részvénytársaság 1906–1907-ben 9392 korona, 1907–1908-ban 441 066 korona, 1908–1909-ben pedig 800 000 korona tiszta nyereségre tett szert, így hát magas osztalékokat fizethetett, s pénzügyi eredményességének köszönhetően az Iparbank ügyfelei közé tartozott.

A másik jelentős iparvállalat, melynek prosperitásában az Iparbank részt vállalt, az eszéki Union, paromlinsko d. d. volt, melyet 1891-ben alapítottak s eredetileg 800 000 osztrák arany értékű részvénytőkével rendelkezett. A tűz martalékvá vált régi eszéki üzem átépítése, s a barcsi új malom felépítése után a részvénytőkét 2 400 000 koronára emelték, amihez 400 000 koronát a tartalékalapból vontak el, s további összeget pedig 3 000 új, egyenként 400 korona értékű részvény kibocsátása révén biztosították. A megmaradt részvényeket az Iparbank bécsi fiókja, s a Hrvatska Zemaljska Banka vette át.⁴⁶

Amikor 1913-ban a részvénytőke 4 millió koronára való növelését készítették elő, az Iparbank vezetése ezen részvénytársaság magas elfogadányhitelének engedélyezését fontolgatta, valamint azt, hogy növeli tőkerészvételének egészét. Az új kibocsátásból a bécsi fiók 1 000 db új részvényt vett át; annak köszönhetően, hogy tagja volt az eladatlan részvények kiárúsítására alakult szindikátusnak, 21 256 korona tiszta nyereséget köszönhetett.⁴⁷

JEGYZETEK

1. Obzor Národohospodářský 8, 1903. 8. sz., 8–14. o. és 9. sz. 63–71. o. Önállóan: Prága, 1903.
2. V. b. 1913. 12. 13.
3. V. b. 1911. 6. 3., 6. 20. és 6. 30., 1913. 4. 23., 4. 26., 5. 27., 7. 1., 9. 2. és 9. 17.
4. V. b. 1892. 3. 16. és 5. 31., 1893. 11. 17., 1896. 4. 28. és 1899. 6. 26. Herman, K.: id. mű, 240–241. p.
5. V. b. 1909. 2. 20., 6. 19., 9. 20. Továbbá: Úvěrní banka v Ružomberku. Peněžní obzor 2., 1909., 10. sz. 264. o. és Zvýšení akc. kapitálu Úvěrní banky v Ružomberku, Finanční listy 6., 1909., 40. sz. 4. o. és 41. sz., 3–4. o.
6. V. b. 1911. 7. 20., 9. 16., 9. 20. Továbbá: Úvěrní banka v Ružomberku, FL 8, 1911, 36. sz. és Úvěrní banka, úč. sp v Ružomberku, ib. 38. sz. 2–3. o. és 39. sz. 3–4. o.
7. Horváth, S.–Valach, J.: Peňažníctvo na Slovensku do r. 1918. Bratislava, 1975., 117. o.
8. Vössze főleg a Slovenský peňažník és a Zvolenské noviny vitájával.
9. V. b. 1901. 12. 22.
10. I. b. 1904. 2. 9., 2. 26., 4. 19. stb.
11. Ib. 1907. 2. 8. és 1909. 2. 4. és 2. 23. Továbbá: Štefánek, A., Votruba, F. Sed'a, F.: im., 214–216. ol Ústředná banka, úč. sp. v Pešbudíne. Slovenský peňažník 1., 1909., 6. sz. 112. o. és Prednáška p. prokuristy Piláta. Peněžní obzor 2., 1909. 12. sz., 325–326. o.
12. V. b. 1909. 6. 5. és 6. 17.
13. Ib. 1910. 4. 28., 5. 2., 5. 12., 5. 17., 5. 20., 5. 28. és 7. 28. Továbbá: Živnostenská banka, Slovenský peňažník 2, 1910., 6. sz., 94. o. Naša zpráva, Ib. 114. o. és Živnostenská banka v Budapešti. Penežní obzor 3., 1910., 5. sz., 115. o.
14. V. b. 1911. 8. 12. és C 1911., 1. 1734. o. Továbbá: Zemská průmyslová banka v Budapešti, FL 8., 1911., 12. sz. 3. o. és 46. sz. 3. o.
15. C 1914., 1., 531–532. o. Továbbá: Zemská priemyselná banka v Budapešti. Slovenský peňažník 3., 1911., 1. sz., 10. o., 3. sz., 49. o. és 4., 1912., 3. sz. 55. o.
16. V. b. 1911. 2. 21.
17. V. b. 1911. 6. 24.
18. V. b. 1912. 10. 22. és 1913. 1. 28.

19. V. b. 1913. 2. 13. és 8. 19. Továbbá: Valné zhromaždenie Zemskej priemyselnej banky v Budapešti. Slovenský peňažník 5., 1913., 12. sz., 49–50. o. és Valná hromada Zemské průmyslové banky v Budapešti. FL 11., 1914., 10. sz., 3. o.
20. V. b. 1910., 12. 20. és 12. 29. s 1911. 5. 20., 5. 23., 6. 17. és 7. 8.
21. V. b. 1896. 6. 19.
22. V. b. 1901. 10. 29.
23. V. b. 1905. 4. 11. K., Herman: im.
24. V. b. 1907. 10. 3. és 1908. 3. 28.
25. V. b. 1908. 11. 24.
26. V. b. 1909. 4. 28. és 5. 26. K., Herman: im. 242. o.
27. V. b. 1910. 1. 17. és C 1910., 1., 719. o. J. Horejsek: im. 88. o.
28. V. b. 1910. 4. 8. 1910. 11. 8. 19. L., 1911. 4. 20. és 5. 4. Továbbá: J. Horejsek: im., 88–89. o.
29. V. b. 1912. 2. 28. és C 1914. 1., 315–317. o. Továbbá: Chorvátská zemská banka v Oseku. FL 8, 1911, 11. sz., 5. o., 1912. 10. sz. 2–3. o. és 11., 1914., 15. sz., 3. o. J. Horejsek: im. 48. o.
30. C 1914., 1., 316. o.
31. V. b. 1910. 6. 25., 1911. 5. 11. és C 1911., 1., 786. o.
32. V. b. 1910. 6. 21. és 7. 28. és C 1911., 1., 761–762. o.
33. V. b. 1901. 5. 1. és 12. 17., 1902. 5. 20., továbbá: B. (J. Preiss): Hospodářská práce r. 1903. Národní listy 1. 1. 1904. és B. K.: Slovenská továrna na celulosu. Obzor národohospodářský 9., 1904., 16. o.
34. V. b. 1907. 11. 16., 1908. 3. 10 és 3. 19.
35. Ib. 1908. 3. 12. és 6. 3.
36. Ib. 1908. 10. 6.
37. Ib. 1910. 5. 20.
38. Ib. 1910. 3. 1. és 6% priority Uherské papírny, a. s. v Ružomberku. FL 8., 1910., 16. sz. 2. o. és 17. sz., 3. o.
39. V. b. 1913. 11. 13., 11. 18. , 12. 17. és 1914. 2. 9 s 3. 24.
40. Ib. 1906. 10. 26., 1910. 12. 19., 1911. 1. 7. és 1913. 11. 6. Herman, K.: im., 242. o.
41. Ib. 1910. 11. 5. és 12. 29., 1911. 6. 27., 6. 30. és 7. 4. Továbbá: Nový cukrovar v Uhrách. FL 8., 1911., 17. sz., 2. o.
42. V. b. 1912. 1. 16.
43. První chorvatsko-slavonská a. s. pro průmysl cukerní v Oseku. NL 1905. 9. 3. és FL 2., 1905., 35. sz., 4. o.
44. V. b. 1905. 6. 9. és 9. 22., 1906. 1. 9. Herman, K.: im., 242. o.
45. Z pražského trhu peněžního. NL, 1905. 10. 29.
46. V. b. 1910. 3. 1. és Upisování akcií nové emise společnosti parního mlýna Union v Oseku ve Slavonsku. FL 8., 1911., 20. sz., 2. o. 21. sz. 2. o., 22. sz., 2. o., 23. sz., 3. o.
47. V. b. 1911. 11. 18., 1912. 9. 26., 1913. 5. 14., 1913. 9. 10. és Union, a. s. parních mlýnů v Oseku. FL 10., 1913., 4. sz., 2. o.

A KULTÚRA KARAKTERISZTIKUS JEGYEINEK MEGVÁLTOZÁSA A CSEH TÁRSADALOM DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁSA SORÁN AZ 1890–1914 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

(The Transformation of the Character of Culture in the Democratic Changes in Czech Society in the Period 1890–1914. In.: History and Society. Published on the occasion of the XVIth International Congress of Historical Sciences in Stuttgart 1985. Edited by Jaroslav Purš, Karel Herman, Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague, 1985, 433–454.)

Ha elemezni kívánjuk a kultúra karakterisztikus jellemzőinek a múlt század végén és e század elején végbement változásait, vizsgálatunk kiindulópontját szükségképpen annak bemutatása képezi, hogyan határozták meg egymást a politikában és a kultúrában lejátszódó folyamatok Közép-Európában, amely térség ez időben az ismert súlyos feszültségekkel volt kénytelen együtt élni. Mivel nem valamiféle egyoldalú hatásmechanizmusról van szó, figyelmünket nemcsak arra összpontosítjuk, hogy a társadalom strukturális átalakulása – amely folyamat az ipari forradalom kiteljesedése és mindenekelőtt a kapitalizmusnak a szabad versenyből egy magasabb minőségi formába való átmenete révén következett be a század fordulóján – hogyan tükröződött a kultúra alapvető jegyeinek megváltozásában, hanem azt is megkíséreljük felvázolni, hogy milyen kölcsönhatások működtek a két szféra mozgásaiban.

Ami a társadalmi struktúra és a gazdasági fejlődés fogalmait illeti, ezeket talán felesleges is definiálnunk. A kultúra kategóriájának értelmezése azonban már sokkal bonyolultabb probléma. Rendkívül gazdag a kultúra-elméletek tárháza: említhetjük például Burckhardt koncepcióját, miszerint a kultúra nem más, mint az állandó fejlődésben lévő szellem lényegi tartalmai; Elliot meghatározását, aki a kultúrát a tradíciók és az életmód együttes egészeként értelmezi; Rothacker elméletét a kultúráról, mint az emberi közösségek és csoportok által kialakított különböző életstílusokról; Dawson felfogását, mely szerint a kultúra az életnek a közös környezet által determinált tradíciókon alapuló társadalmi rendje. Johannes Messner a kultúrát dinamikus fogalomként klasszifikálja, vagyis egy nemzet, mint egész fejlődésének társadalmi és történeti formáit, mely fejlődés legfontosabb mozzanata az egyes személyiségek individuális életpályái. Ebben a dolgozatban abból a koncepcióból indulunk ki, hogy a kultúra a társadalomnak az oktatás, a művészetek, a tudomány terén, valamint más intellektuális és szférákban elért vívmányok összessége; vagyis a történelem során megszerzett tudás használatának művészete a társadalomfejlődés aktuális problémáinak megoldása érdekében.

Az a különleges szerep, amelyet a kultúra a „fin-de-siècle” időszakában a társadalomfejlődésben betöltött Európa eme „könnyen sebezhető” régiójában, olyan folyamatok komplex hatására alakult ki, amelyek felgyorsulását számos tényező segítette. Ezek közül döntő fontosságúnak az bizonyult, hogy éppen ekkor érkezett végső stádiumába a polgári társadalom struktúráinak kiépülése a Habsburg Monarchia azon részében, amely már az 1848–49-es forradalomban megkísérelte az alapvető társadalmi problé-

mák megoldását. E térség részben korábbi politikai, gazdasági és társadalmi fejlődésének sajátosságaiból következően, részben pedig a soknemzetiségű Monarchiában lezajló forradalmi események végkifejlete miatt temérdek megoldatlan társadalmi konfliktust cipelt magával, és messze elmaradt azon országok fejlettségétől, amelyeknek nem kellett ilyen súlyos problémakomplexummal együtt élniük. Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ezek az objektívnek tekinthető feltételek meghatározó szerepet játszottak a fejlődés alakulásában, s így a kultúra formálódásában is. A szóban forgó régió fejlődése szempontjából azt is alapvető jelentőségű mozzanatnak értékelhetjük, hogy a múlt század közepére esett a nemzeti öntudatra ébredés folyamatának kiszélesedése, a modern értelemben vett nemzet kialakulása, melyben a kultúrának kiemelten fontos küldetés jutott. Ennek oka részben abban keresendő, hogy a nemzetté válás processzusa rendkívül lassan haladt, másrészt éppen a kultúrára tudtak felfűződni a politikai mozgalmak is, végül pedig a kultúrán keresztül válhattak ezen eszmék teljes mértékben elfogadottakká. Ez a vontatottság ugyanakkor olyan elemeket is kölcsönzött a múlt század 90-es éveit megelőző kultúrának, amelyek konzervatívnak bizonyultak más európai országokéval összehasonlítva. Miközben a kor kultúrája a demokratikus szabadság levegőjét árasztotta, ennek mintegy áraként bizonyos konzervatív vonásokat is magára öltött – objektív okok következtében.

Az okokat keresvén rögtön szembe tűnik, hogy a bécsi kormányzat politikájában is nyilvánvalóan összefonódott a nemzet fennmaradásának és az elkülönült nemzeti kultúrák létezésének gondolata, amely annak a politikai küzdelemnek a kiindulópontja lett, mely végül az 1848-as eseményekben csúcsosodott ki. E folyamatot a maga teljes valóságában szemléltetni igen nehéz feladat. Mindazonáltal viszonylag pontosan követhető az irodalomban, a zenében és a képzőművészetekben, míg a tudomány szférájában inkább egy tradicionálisabb gondolkodásmód uralkodott.

Fontos tudnunk azt is, hogy a cseh burzsoázia csak a múlt század 80-as éveiben szerveződött meg, mint jól körülhatárolható társadalmi osztály, az ipari forradalom serkentő hatására. Még fontosabb tényező azonban, hogy csak ekkor nyíltak lehetőségek a tömegek részére egyenlő jogokat követelő politikai fellépésre. Ezt különösen a cseh nagypolgári rétegek reprezentálják, amelyek korábban kizárólag a gazdasági felemelkedés pályáin mozoghattak a bécsi udvar nyíltan protekcionista, a német burzsoáziát támogató politikája következtében. Új vonásokat öltött tehát a cseh és a német burzsoázia közötti viszonyrendszer, mely a politikai harcok fő tengelyét képezte. Érdekes momentum, hogy az 1848-ig terjedő időszakban, mindaddig míg Palacký el nem foglalta pozícióját a frankfurti parlament meghívására, kétnyelvű nemzetről csak bizonyos értelemben beszélhetünk, hiszen az önálló nemzetté válásért folytatott küzdelem kiemelkedő alakjai közül sokan nem is beszéltek a cseh nyelvet. A XIX. század második felében annak a ténynek köszönhetően, hogy a nemzetté válás folyamatának megindulásával párhuzamosan megerősödtek a munkásság politikai harcai is, a két nemzet viszonyában a rivalizálás vált meghatározóvá. Ez nem csak a gazdasági versenyben öltött testet, hanem a kultúra szférájában megnyilvánuló konfrontációkban is. A konfrontáció fogalmának használatát e helyütt az indokolja, hogy a konfliktus egyben a kormányzat által támogatott hivatalos kultúra és az ezen kereteken kívül szerveződő kultúra szembenállását is jelentette.

A nyolcvanas évekre befejeződött a tőkés gazdaság struktúráinak kialakulása a cseh társadalomban is. Ennek hátterében mindenekelőtt az ipari forradalom felgyorsulása munkált. A gazdaság dinamikus elemeit az új gyáripár jelentette, ez szétmorzsolta a

cseh területeken addig szilárdan élő patriarchális viszonyokat, melyek elsősorban a céh intézményét védő középkori arculatú városokra épültek. A céhek védelmét jogi eszközök is biztosították egészen az 1859-es kereskedelmi törvény megjelenéséig. A technológia megújítása nyomán bevezetett új eljárások gyors mennyiségi növekedést eredményeztek a termelésben, ezen belül is elsősorban a nehézipar ágazataiban, ahol sok szempontból forradalminak nevezhető új technológiák honosodtak meg. Dinamikus fejlődésnek indultak egyes új, „fiatal” iparágak, így például az elektrotechnikai gépgyártás változása megszüntette a kisipar addigi dominanciáját; a tömegtermelés megjelenése természetesen oda vezetett, hogy a nagyvállalatok váltak az ipari termelés uralkodó formáivá. Ez azután meggyorsította a monopóliumok kialakulását, amely mélyreható változásokat idézett elő az egész gazdasági-társadalmi struktúrában.

A változások okai azonban nem kizárólag az ipari forradalomban keresendők. Extenzív növekedés következett be a mezőgazdasági termelésben, amely többek között az ipari növények korábban elképzelhetetlen volumenben történő termesztését is lehetővé tette. Mindezen folyamatok kölcsönhatásai révén tovább specializálódott a társadalmi munkamegosztás. Ennek következményeként azután megnőtt az árucseré-forgalom, és kibővült a belső piac. Fontos szerepet játszott a gazdasági expanzióban a közlekedési hálózat bővülése és színvonalának emelkedése, amely mindenekelőtt a vasúti szállítást jellemezte. A vasút addig alig megközelíthető régiókat kapcsolt be az ország vérkeringésébe. Ezen a ponton azonban működésbe lépett a Habsburg Monarchia fejlődésének sajátos körülménye, nevezetesen hogy a gazdasági fejlődést kedvezően befolyásolta a Monarchia rendkívül nagy területe és népes populációja. Más részről ugyanakkor, a dolgozó tömegek alacsony életszínvonala akadály volt a piac bővülésének. További fontos tényező hogy az exportlehetőségek is nagymértékben korlátozták az ipar, ezen belül is a fogyasztási cikkek gyártó iparágak fejlődését. Számos területen azonban az export jóval fontosabb piac volt, mint a belső fogyasztás. A társadalmi struktúra formálódását döntően befolyásolta az a tény, hogy a termelőberendezéseket gyártó iparágak gyorsabban fejlődtek, mint azok, amelyek fogyasztási cikkek állítottak elő. 1890 és 1900 között az előbbi szektorban dolgozók száma 350 000-re emelkedett, amely az összes alkalmazott munkás közötti részarányukat 39 %-ról 43,6 %-ra növelte. A munka termelékenységének növekedése is messzeható változásokat idézett elő a népesség egyes rétegeinek társadalmi státuszában. Ez a társadalmi átalakulás azonban lelassult számos olyan objektív és szubjektív ok miatt, amely a Monarchia gazdaságát jellemezte, és amelyekkel más, a nyugat-európai államoknak nem kellett számolniuk.

A fejlődést akadályozó tényezők egyik legmakacsabb válfaját a feudalizmus azon tovább élő elemei jelentették, amelyeket a polgári forradalom nem tudott felszámolni. Ezek különösen a rurális térségek lakosságát érintették. Ezen térségek társadalma erősen differenciálódott, és egy korábbi történelmi periódus gondolkodásmódját őrizte. Az állami adópolitika következtében a feudális maradványok kedvezőtlenül befolyásolták az ipari termelést, meggátolták annak gyorsabb fejlődését. Attól függően, hogy a folyamat kezdetén milyen pozíciót foglaltak el, a Monarchia bizonyos részei egyre inkább leszakadtak. A fogyasztási cikkek alacsony kereslete nem serkentette a munkamegosztás elmélyülését és megakadályozta a belső osztrák piac kibővülését, melynek hatásai nyilvánvalóan átrajzolták a Monarchia egyes részeinek sajátos helyzetét. Ez végül a Monarchia társadalmi, kulturális és nemzeti differenciálódásához vezetett.

A vontatottan haladó társadalmi és gazdasági fejlődés a városiasodás alacsony színvonalával járt együtt. Németországban például hatszor annyi 100 000-nél több lelket számoló város volt ebben az időben, mint a Monarchia ausztriai területein. Ennek okai között közre játszott a népesség növekedésének alacsonyabb rátája is, ugyanakkor a csecsemőhalandóság is rendkívül magas méreteket öltött, s nemkülönben a kivándorlók aránya is. Az osztrák ipar fejlődésének kedvezőtlen feltételeit részben kompenzálta az a tény, hogy a munkásoknak alacsony béreket fizethettek, s így a termelési költségek alacsonyabbak maradtak, mint Nyugat-Európa fejlettebb országaiban. Ennek az előnynek azonban meg kellett fizetni az árát. Az alacsony bérek, lévén a társadalmi lét alapvető feltételei, nemcsak a termelés szférájában hatottak, ahol megakadályozták a munka termelékenységének növekedését (más országokkal összehasonlítva is alacsony volt a munka termelékenysége), de útját állták a társadalmi lét különböző szféráiban történő önmegvalósításnak, s ez különösen igaz a kulturális tevékenységekre. A cseh területek hosszú múltra visszatekintő ipari tradíciói pozitív mozzanatokkal is rendelkeztek, melyeket mindenekelőtt a munkások és mesteremberek bizonyos csoportjai által kifejlesztett munkakultúrák őriztek. E rétegek képviselői közül sokan európai hírnű feltalálókka lettek, mások külföldön álltak alkalmazásban. A termelés növekedésével egyidejűleg megindult annak koncentrálódása is. Ennek társadalmi következménye az lett, hogy a fokozatosan gyarapodó ipari régiókban, ahol nagy számú munkásság verbuválódott össze, nem csak a szociális feszültségek nőttek, de megteremtődtek egy intenzívebb kulturális mozgás feltételei is. Az ipari koncentráció azonban nem jelentette a kisipar automatikus felszámolódását, számos kistermelő működött a század végén is, elsősorban a fogyasztási cikkeket előállító ágazatokban.

E gazdasági fejlődésnek az értékek valódi előállítóira, vagyis a munkásosztályra gyakorolt hatása egyebek között a bérek új típusú kizsákmányoló eszközökkel történő visszaszorításában, és új munkaszervezési módszerek alkalmazásában jelentkezett. Ennek fő kiváltó oka a nagyobb profit elérésének követelménye volt, amely a munkaintéztetés korábban ismeretlen mértékű növeléséhez vezetett. Dokumentumok sora szól a 12 órás munkarendről, sőt Brno városának fonodáiban 18 órát is elért a napi munkaórák száma. Csak 1895-ben tiltották meg a vasárnapi munkát a kereskedelemben. A munka ilyenképpen történő intenzívvé válása, a rossz lakáskörülmények a munkaerő gyors elhasználódását eredményezte, amely azután megnövelte a balesetek és a betegségek számát. A gazdasági visszaesések periódusaiban a munkaerőpiac összeszűkült, következésképp az ipar általános nagy fejlődése mellett is nőtt a munkanélküliség. Bár a termelés egyre bővült, egyes rétegek számára még a létminimum biztosítása is mind több nehézségbe ütközött. A vidék relatív túlnépesedése kedvezőtlenül befolyásolta a városi munkahelyek és életszínvonal elérésének lehetőségét. A bérek korábban említett alacsony színvonala miatt gyakran második állásra is szükségük volt a munkavállalóknak. Másik következmény, hogy még a legalapvetőbb fogyasztási cikkek megszerzése sem volt biztosítva, a munkavállalók egészségi állapota romlott, és olyan betegségek ütötték fel a fejüket, mint a tuberkulózis. Ha még figyelembe vesszük a politikai és szociális jogok nem kielégítő voltát is, elérkezünk a gazdasági fejlődés közvetlen következményeként kialakuló társadalmi viszonyokhoz és politikai mozgásokhoz. A politikai és szociális igazságtalanságok megnövelték a tömegekre nehezedő terheket, különösen a szegényebb rétegekben, részben annak következményeként, hogy a központi kormányzat még a minimális kulturális színvonalat sem sietett javítani. Hiba lenne azt állítanunk, hogy e társadalmi változások

a népesség minden rétegét egyformán érintették. Jelentősen eltért ugyanis a különböző nagyságú javadalmozgatásban részesülő csoportok pozíciója. Fontos volt a munkásság nemzetiségek szerinti differenciálódása, vagyis a német és cseh anyanyelvűek keresete közötti különbségek. Más helyzetbe kerültek azok is, akiket valamilyen bérpolitikai megfontolásból preferáltak. Ily módon létrejött a jobb életkörülményeket élvező szűk csoportja, amelyet a munkaadók és a munkavállalók közötti közvetítő szereppel ruháztak fel. A munkásarisztokrácia, amelynek nagysága iparáganként eltérő volt, a termelésben és a társadalmi kapcsolatokban betöltött funkciójához hasonlóan más helyzetet élvezett a kulturális javak fogyasztása terén is. E jelenség megfigyelhető volt a mezőgazdasági termelők körében is, ahol a felemelkedő földtulajdonosok a fejlett agrártechnológiák meghonosítóivá lettek a cseh falvakban. E tény, valamint a középparaszti réteg leszakadása újrendezte a vidék politikai viszonyait, átalakította kulturális szféráit, tovább rontotta a legszegényebbek életfeltételeit.

A kormányzati politikának a társadalmi haladást akadályozó hatása, amely haladást jórészt a technikai fejlődés idézett elő, eltérő módon érvényesült a Monarchia különböző részeiben. Ha soron akarjuk követni, hogy a fentebb említett változások hogyan befolyásolták a társadalmi struktúra alakulását, s miként hatottak a tágabb értelemben vett kultúra fejlődésére, vissza kell térnünk ahhoz az alapgondolathoz, mi szerint a kulturális szféra mozgásait elsősorban a Monarchia cseh és német területei közötti kapcsolatrendszer határozta meg.

Mindez nem mond ellent korábbi állításainknak. A XIX. század utolsó éveiben bekövetkezett gazdasági fejlődés a cseh szektor jelentős megerősödésével járt együtt, de teljes kiegyenlítődésről ebben az időben még nem beszélhetünk. Az intenzív gazdasági fejlődés és a joggyakorlat hiányosságai miatt megerősödő társadalmi aktivitás olyan politikai mozgásokat indukált a Monarchiában, amelyek a nyugat-európai országok fejlődése irányába mutattak. A gazdasági pozícióiban megerősödő cseh burzsoázia a 90-es években új szerepeket talált magának a kultúra szférájában is. Preferenciákra és diszpreferenciákra épülő korábbi politikájával felhagyva új nézőpontokat keresett, melyek közül mind több rendelkezett kulturális meghatározottsággal. Még a fellángoló nacionalizmus sem tudta azonban a társadalom egyes rétegei között fennálló különbségeket eltüntetni, noha efféle szerepet is hivatott lett volna ellátni akkoriban. Bár szó esett egy, a nemzet eszméjére építő, demokratikus kultúráról is, erről azonban a cseh társadalom minden része másképp gondolkodott. Rendkívül aktívvá vált a cseh burzsoázia azon csoportja, amely elutasította a historicizáláson alapuló politizálást, ehelyett például az 1891-ben megrendezett Jubileumi Kiállításon a termelésben elért eredményei felmutatásával igyekezett bebizonyítani, hogy sajátos arculatú, öntudatos társadalmi réteget alkot. E kiállításon a fejlett európai országok mércéjével mérve is ilyennek tűnt.

A Jubileumi Agrárkiállítás valóban megmutatta a cseh burzsoázia termelési kultúráját, verseny- és életképességét valamint erőfeszítéseit annak érdekében, hogy az eredményekből további sikereket kovácsoljanak. Mindez megnövelte nemzeti öntudatukat, kitágította gondolkodásuk horizontját, s egyre érzékenyebb befogadóivá váltak a külföldről érkező ideáknak. Az 1895-ben megrendezett Nagy Néprajzi Kiállítást követően, mely időben messze visszanyúlva próbálta a kultúra fejlődésének jellemzőit bemutatni, bekövetkezett a művészetek képviselőinek öntudatra ébredése is. Ennek következményeként a képzőművészetek művelői közül például sokan kaptak meghívást vezető európai kollégáiktól, Rodin pedig ellátogatott Prágába, valamint Cseh- és Morvaország más részeibe.

Egyre inkább bekapcsolódtak a kulturális vérkeringésbe a társadalom perifériáján élők is. Hainfeldi kongresszusa után a munkásosztály szervezett része, mint a nemzeti egység egyik szerves alkotóeleme foglalta el helyét a társadalom egészében, nemcsak létszámában, de minőségi jegyeiben is megerősödve.

A szociáldemokrácia mozgalma elvetette a cseh burzsoázia néhány idejétmúlt nacionalista indíttatású nézőpontját, ugyanakkor elutasította a historicizáló megközelítést is. Mint a politikai küzdőtér egyik töretlenül növekedő eleme, európai normák alapján kívánta magát a kultúrába bevonni, de valójában csak másutt kitalált modellekben tudott gondolkodni. E modelleket követve ugyanakkor számos, a társadalomfejlődés számára diszharmonikus lépést is tett, így megtagadta a Jubileumi Kiállításon való részvételt, és 1897-ben kibocsátott alkotmányellenes nyilatkozatával értéktelennek minősítette a történelem során szerzett jogokat, vagyis a mindenkit megillető szabadságjogok mellett szállt síkra. A következőkben azt kívánjuk bemutatni, hogy e gondolkodásmód hogyan hatott a kultúra fejlődésére, különösen annak egyes meghatározott szféráira.

A kultúrában 1890 és 1914 között lejátszódó folyamatok mibenlétét nem érthetjük meg az 1867 előtti időszak ismerete nélkül. Az akkori fejlődés karakterisztikus jellemzőinek legfontosabbika az az agresszív patriotizmus volt, amely áthatotta a hazai irodalmat és zeneművészetet, de még az orosz irodalom progresszív vonulatai iránti érdeklődést is. Nyilvánvaló összefüggés volt a Monarchia dualista típusú politikai berendezkedése miatt érzett nemzeti sértettség és a moszkvai kiállításon való zajos részvétel között. Nagymértékű kulturális aktivitást hívott életre az orosz néphez fűződő testvéri kapcsolat ideája. E kulturális expanzió formáit egyes kiemelkedő csoportosulások határozták meg döntően, közülük mindenekelőtt az új irodalmi köröket említhetjük. Ezek figyelmüket nem kizárólag a múlt század hetvenes éveiben egyre szélesebb méreteken kibontakozó általános demokratikus mozgalmakra korlátozták, hanem a parasztság harcait is támogatták. A cárizmus politikájával ellentétben, amely nem segítette a cseh nemzetnek a dualizmussal szembeni küzdelmeit, megpróbálták a nyugat-európai kultúra irányába nyitni. Ez egyben lehetőséget teremtett a porosz és Habsburg hegemonia megszüntetésére is. A szóban forgó nemzedék tagjait szoros szálak fűzték a mindennapi élet szféráihoz, ugyanakkor keresték a korszak demokratikus berendezkedésű európai államaiban élő emberek eszméi támogatását is. E kulturális pezsgés kiemelkedő személyisége volt J. V. Sládek, aki kiváló művet alkotott hazája történelméről, és aki ugyanúgy tudott építkezni anyanemzetének kulturális tradícióiból, mint a nyugat-európai vagy szláv kulturális örökség elemeiből. Mindez jól tükröződik Nyekraszov és Lermontov, illetve Byron és Shakespeare fordításaiból. Az irodalom ebben az időszakban közvetítő szerepet játszott a társadalom plebejus rétegei és a burzsoázia között. Az egyes szerzők függetlensége nagymértékben eltért egymástól, meghatározó áramlatként a testvéri népek közös problémáira rámutató, és a feudális maradványokat bíráló művek kristályosodtak ki. Írásait e szerzők rendszerint a forradalmi mozgalom sikeres jövőjébe vetett hitük kifejezésével zárták.

Széles szakadékot vágott az irodalmárok köreiben a nemzeti és kozmopolita eszmék összecsapása. Az ellentét nem azon robbant ki, hogy milyen témákat válasszanak az egyes szerzők, hanem azon, hogy műveik milyen hatással vannak az emberekre, nem hangsúlyoznak-e túl bizonyos részkérdéseket, és hogy e két csoport valójában milyen üzeneteket tud megfogalmazni a társadalmi változásokkal kapcsolatban. E periódusban veszélyesnek tűnt minden külföldi mintát elutasítani, így romantikus és konzervatív mó-

don a falusi ember nemzeti aktivitásában látni a kultúra alapjait. A 90-es években és a későbbiekben vált egyre inkább nyilvánvalóvá, hogy e romantikus ideálkeresés csakis a technikai fejlődés és az iparosítás elutasításához vezethetett, e gondolatot még a paraszti árutermelésre is kiterjesztve. Hangot kapott a kultúrában is a kisüzemi termelésnek a gyáriparral szembeni magasabb rendűségét hirdető nézet. Az előbbiekben felsorolt elemek hangsúlyozása ellentmondott a társadalomfejlődés aktuális irányának, lebecsülván a városoknak, mint ipari és társadalmi centrumoknak a jelentőségét, ugyanakkor különös gyűlölettel tekintve a munkásosztály nemzetközivé válására. Függetlenül attól, hogy mely áramlathoz tartoznak, a legkiválóbb szellemek elítélték e gondolkodásmódot és ezeket az érveket.

Jakub Arbes munkássága jól példázza azt, hogyan került a kor társadalmi problémáit kritikusan szemlélő írók érdeklődésének előterébe a modern proletariátus politikai előretörése. Mivel e gondolkodó képes volt átlátni a proletariátus sorsának és az általános társadalomfejlődés új trendjeinek legfontosabb kérdéseit egyaránt, kivált a tudomány szférájában, tevékenysége jelentősen hozzájárult a kultúra általános fejlődéséhez. Építkezni tudott az utópista szocialisták eszméiből, csakúgy mint a materialista gondolkodók tételeiből. Mindez a kultúra jellegének megváltozására is utal. A társadalmi valóság részletes megfigyeléséből táplálkozó realizmus felhívta a kultúra kiemelkedő szellemiségű képviselőinek figyelmét (nem kizárólag az irodalmárokat) a városi élet jelenségeire is a vidék problematikája mellett. Figyelemreméltó változás, hogy a társadalom feltörekvő új erőiről nem az elbeszélő próza, hanem a forradalmi költészet lett hivatott szólni. Nem rejtett e tény olyan paradoxont magába, mint ahogy az első látásra tűnik. A proletariátus kultúraformáló és – befogadó képessége e kultúra aktivitásától is függött. A mindenkori költészet viszont nem csak megjeleníteni képes, de propagandára is alkalmas. Az aktuális forradalmi versek nagyobb visszhangra találtak a széles néptömegekben, mint a terjedelmes prózai alkotások. Következésképp a forradalmi proletár költészet a kultúra általános fejlődését szolgálta egyben, melyet a fejlődés későbbi stádiumában még világosabban láthatunk.

Az irodalom nemcsak a társadalmi valóságról szóló ismeretek közvetítésével játszott szerepet a kultúra fejlődésében, de oly módon is, hogy részt vett a társadalmi problémák megoldásáért folytatott mozgalmakban is. A cseh területeken e progresszív mozgalmak közül különösen a „Fiatal Emberek” nevű szervezettel való kapcsolat lett fontos a későbbiekben az irodalom számára. A politikai küzdőtéren szerzett személyes tapasztalatok nemcsak a szemtanúként anyagot gyűjtő művészt szolgálták, hanem egyúttal kiindulópontját képezték egy egész nemzedék saját ideológiai rendszerének, mely ideológia azután nemcsak az irodalmárok körében hatott, de a kultúra teljes szövetét is átjárta. E nemzedék tagjai közül mindenekelőtt S. K. Neumann személyét kell kiemelnünk. A társadalom nagy belső ellentmondásai arra készítették az új generációt (nem kizárólag az írókat), hogy új értékeket, új bizonyosságokat keressen egy olyan időszakban, melynek alapvető karakterisztikus jegyeit a gazdasági változások és azok következményei determinálták. Az a tény, hogy e célok nem követték a hivatalos politika irányvonalát, meghatározta az új nemzedék kvázi politikai harcnak is tekinthető tevékenységének lehetséges formáit.

A társadalmi gyakorlatot megváltoztatni szándékozó nemzedék egy valódi kultúra létrehozását szorgalmazta, hisz azt megelőzően csak a hivatalos politika által manipulált kultúra létezett, melynek propagandajelszavai nem az előretekintést, hanem a nosztalgi-

kus múltidézést hirdették. Nagy érdeklődést tanúsított e generáció a világirodalom modern irányzatai iránt, s törekvéseiben megjelent az ezzel ellentétesen szerveződő cseh társadalmi viszonyok átalakítása, valamint olyan vitaléggör kialakítása, amelyben közös alapot is találnak a legkülönbözőbb szemléletmódú irodalmi, művészeti és tudományos gondolatok. A latin kultúra miliójéhez való vonzódásuk, különösen a képzőművészetek terén, nem pusztán ellenzéki politikai szerepükből adódott. Mindazonáltal nemcsak a francia irodalom modern alkotásait (Zola, Flaubert, A. de Musset), hanem a skandináv írókat is rohamléptekkel kezdték anyanyelvükre fordítani. Szimbolikus jelentősége lett, hogy e körben tudtak elindulni a már régóta várt és addig le nem zajlott viták. De vajon mivel magyarázhatók e generáció erős inspirációi? Csak egy különös jelenség megnyilvánulásai-e, avagy egy fiatal generáció mindenkori lendületét tükrözik? Ezen időszak történései a kultúra szférájában a burzsoá társadalom válságának jegyeit viselték magukon, amelyet a cseh területeken többek között e társadalmi réteg két politikai csoportosulásának pozícióváltozása idézett elő. Ennek hátterében azon politika lehetetlenné válása húzódott meg, mely a Monarchia betegségeit, kivált a nemzetek státuszának kérdését, a történelmi privilégiumok megőrzésével óhajtotta megoldani. A burzsoá társadalom válságát a proletariátus megerősödése is siettetette, amely társadalmi réteg – Marxnak és Engelsnek a *Kommunista Kiáltványban* használt megfogalmazásában – a burzsoázia sírásójává vált. A munkásság nemcsak számszerűségében növekedett, de mind inkább felismerte saját politikai szerepét is. A Nyugat-Európából beáramló nézetek differenciált módon hatottak az egyes társadalmi rétegekre. Az írók fiatalabb nemzedékét például sokkal inkább megosztották, mint ahogy azt képzelhetnénk. A naturalizmus, a dekadencia, a szimbolizmus és az impresszionizmus jelszavai mind-mind egy korábbi periódus idejétmúlt költészetét kritizálták, és lázadásuk az irodalmi élet mélyítését és intenzifikálását követelte, különös figyelmet fordítva a költészetre. De az a kérdés, hogy milyen módon oldják meg az irodalom és általában a kultúra problémáit, már megosztotta a fiatal irodalmárokat. Más részről viszont, egészségesen aktivizálta a legjobb lehetséges formákat kutató erőket, és az azok eléréséhez vezető utak megtalálására sarkallt.

A kultúra fejlődése meglehetősen jól tükrözi a társadalmi valóság változásait, annak történelmi meghatározottságait és új tendenciáit egyaránt. Mégsem állíthatjuk, hogy a kultúra csakis ebből állana. A kultúra minden szférájára nézve igaz, hogy a progresszív tradíció és a progresszív realizmus az éles konfliktusokat teremtő új szemléletmódok jelentkezésével is megtartotta meghatározó szerepét. Ezeket a tradíciókat és a progresszív realizmust nem tekinthetjük a történelmi fejlődés állandó elemeinek, hiszen nemcsak biztosítottak egy fajta folyamatosságot, de funkcionálásuk során alkalmazkodni is tudtak a megváltozott körülményekhez.

Pozitív tényként értékelhetjük, hogy az az új típusú politikai gondolkodás, amely a cseh közéletben a minden régít elutasító korszak után megjelent, a racionalitásra és a józanságra épült, bár nem jutott túl messze a kultúra korábbi eredményeinek értékelése, hasznosítása terén. A nemzeti romanticizmus elutasítása, valamint az irodalom és a művészetek függetlenségének követelése minden kétséget kizáróan pozitív vonást jelentett. Hiteles követelésnek tűnt egy új esztétikai kritériumrendszer kialakítása, illetve ennek alkalmazása (Hostinský). Ugyanakkor megfogalmazták a korlátozott nemzeti szembenállás internacionalizmussal való felváltásának igényét is. Nem szükséges túlhangsúlyoznunk, milyen veszélyeket rejtett magába a múlttól való elszakadás az értékek újrafogal-

mazása során. Nem is sikerült elkerülni e veszélyt az amúgy progresszívnek bizonyuló kozmopolita eszmék elsajátításának útján.

Az extenzív gazdasági és társadalmi fejlődés által meghatározott kulturális változások a képzőművészetek terén nem csak a művészi alkotás formáit, de alapvető törekvéseit is átalakították. Már korábban szoltunk arról, hogy az irodalmárok köreiből kikristályosodó nézetek a régi társadalomszerveződési elvek elvetéséről és újak kialakításáról, nem álltak össze egységes eszmerendszerré. Ugyancsak említettük már a progresszív realizmus tradíciójának jelentőségét is. Hasonló tendenciák érvényesültek a képzőművészetekben is az 1890-es évektől kezdve, amikor is megpróbálták megszabadítani a művészi kifejezést a romantizmustól, és alkalmassá tenni e művészeti ágat arra, hogy önmegvalósítás terepévé váljon. Mindazonáltal a kulturális örökséghez való viszony ennél bonyolultabban alakult, hisz minden újraértékelési törekvés generációs problémákat is felvetett. Ha például végigtekintünk a XIX. század képzőművészetének fejlődésén, az értékek gyengülését, illetve inflálódását állapíthatjuk meg. Mai szemmel értékelve a múltat szembetűnik, hogy nem sok művészi csoportosulás talált közös hangot egymással. Ráadásul a XIX. század második felében művészeti túlermelésről is beszélhetünk. A gazdasági fejlődés következményeként a piaci viszonyok megjelentek a művészetekben is, leginkább a képzőművészeteket érintve, amely sajátos természeténél fogva bizonyos értelemben a demokrácia kifejezőjévé vált, és felkeltette azon csoportok érdeklődését, akiknek gazdasági és társadalmi megerősödése mindinkább előre haladt.

Más oldalról viszont, a művészetek által előállított termékek fogyasztásának demokratizálódása mellett, az egységes esztétikai normák hiánya tágabb teret engedett a nyílt eklekticizmusnak. Így nem véletlen, hogy az a generáció, amely művészi kibontakozását a 19. század utolsó évtizedében kezdte meg, új megközelítésmódokat keresett. E helyzetet tovább bonyolította az a tény, hogy azok a fiatal emberek, akik karrierjüket a „Nemzeti Színház kreatív művészeinek” árnyékában kezdték, csak konzervatív politikai körök által is szentesített kánonhoz alkalmazkodva választhattak kifejezési formát mondanivalójukhoz. Különleges szituációt teremtett e fiatal nemzedék számára, hogy az említett „Nemzeti Színház” legfontosabb személyiségei éppen tanáraik voltak.

Az eklekticizmust toleráló, a múltra és a jelenre egyaránt érvényes esztétikai értékrend megteremtésének igénye gyors változásokat idézett elő a művészi alkotómunkában. Szilárd esztétikai normarendszert követelt a kor megfelelő művészi kifejezésformáinak megtalálása, vagyis a művészi szabadság adekvát útjainak kiépítése. De ebben a rendkívül élénk társadalmi mozgásokkal kísért periódusban a fenti követelmény, a korábban említett irodalmi törekvésekkel találkozva, radikális változásokat indított el a kultúra területein is. Az ellenzéki állásponttól induló, majd a piac koncepcióját elfogadó új képzőművészi gondolkodásmódról már szoltunk a korábbiakban. Ez azután az elszigetelődéshez, a hivatalos esztétikai normáktól és a hivatalos társadalmi gyakorlattól való elhatárolódáshoz vezetett. Ennek gyökerei abban a meggyőződésben keresendők, mely szerint minden múltba való visszanyúlás (pl.: a századforduló táján megjelenő neobarokk) *circulus vitiosus* jelent, hisz az előre vezető út mindig az ellenzékként megnyilvánuló magatartásban keresendő. A gazdasági racionalitás egységesítő tendenciái pusztán a művészi törekvéseknek az elfogadott eklekticizmustól való megszabadulását serkentették, és azt, hogy az olyan koncepcióval váltassék föl, amely a bevett historicizáló mozzanatok eltávolításával egységes stílushoz vezet majd. A természethez, a civilizáció által nem érintett természethez való visszatérés, és az emberhez mint individuumhoz való kö-

zelítés megfelelő útnak látszott e cél eléréséhez. Hasonló fajta gondolat volt a tiszta érzelmek újramegtalálása is.

Az építészet, mely relatíve a legközelebb tud kerülni a társadalmi gyakorlathoz és közgondolkodáshoz, a fentiek mellé saját követelményeket is támasztott, nevezetesen egy új dekorativizmus, egy új ornamentika rendszerének igényét. Nem véletlen, hogy az új művészeti áramlat, az „art nouveau” a dekoratív grafika révén vált ismertté, melyet már régóta alkalmaztak az építészettel rokon tevékenységekben és a kor enteriőrjeit szolgáló díszítésekben.

Az irodalmi életben bekövetkezett változásokat elemezve említettük a szimbolizmus megjelenését, mely irányzat ebben az országban is egyike lett az elfogadott új áramlatoknak. A szimbolizmus hatása ugyanakkor az irodalom szűrőjén keresztül más művészeti ágakba is beszivárgott. A szimbolizmus irányába való fordulás a grafika ornamentális és díszítő jegyeinek elutasításaként fogalmazódott meg. Sajátos hátteret teremtett ehhez a „neoromanticizmus” is, amellyel például Maxmilian Pirner, a Művészeti Akadémia kiváló tanárának műveiben találkozhatunk. Az új művészeti stílus, amely nemcsak a külföldről érkező impulzusokra, de az ország belső változásaira is gyorsan reagált, tulajdonképpen egyfajta szintézist alkotott mindazon tényezőknél, amelyek a 19. század végén és a 20. század elején a társadalomban bekövetkező változásokat meghatározták. Az új stílus természetes megnyilvánulása lett annak a folyamatnak, amelyben a vizuális érzékelés eszközei által a tényvilág elemei új formában kerültek be az emberi tudatba. A szimbolizmus nagy affinitást mutatott az álmvilág fantasztikus képei iránt is, melyre jó példa S. Mallarmé költészete. A bevett esztétikai normákkal való szakítás és a három alapelem szintézisére épülő új formavilág olyan új művészeti irányzatot teremtett, amely a későbbiekben világszerte a forradalmi átalakulások eszköze lett. Fő jellemvonása e téren az a belső egység volt, amellyel korábban soha nem látott aktivitással kritizálta a valóság történéseit. A stílus fejlődésének alappremisszáját pedig a dialektika iránti lankadatlan érdeklődés képezte. Nagy jelentősége lett annak a ténynek, hogy az új művészeti irányzat leghatásosabb része, az ornamentális formavilág, a művészet újfajta teljességét ígerte. Továbbá, mivel ez az új stílus a korábbi művészi megközelítésmódok, így például a 19. század dekoratív stílusának programszerű elvetésére épült, megteremtve egy gyökeresen új művészet alapjait, s melyet mai szemmel értékelve nem csak egy irányzatnak, hanem egy új művészeti mozgalomnak is tekinthetünk. A három fentebb említett alapelem mentén kezdett fejlődni, de minden kétséget kizáróan egyfajta szintézis irányába.

E szintetizáló művészeti mozgalom azonban elvesztette dinamikus elemeit a cseh társadalmi fejlődés környezetében, ahol ugyanis a század elején a nagy strukturális átlakulást követően súlyos problémák merültek fel. A társadalmi problémák komplexitását tükrözi a politikai táborok megosztottsága, a nézőpontok különbözősége olyan lényeges kérdésekben, mint például a cseh területeknek a Monarchián belüli pozíciója. Mindez felvetette egy egységes szemléletű eszmerendszer kialakításának szükségességét a kultúra szféráiban. Az elkötelezett érdeklődés és nyitás az Európában formálódó modellek iránt negatív következményekkel is járt: ebben az országban nem sikerült a különböző modellek egységes koncepción alapuló szintézise, és emiatt a különböző irányzatok hiábavaló harcot folytattak egymással. Nyilvánvalóvá vált, hogy hiányzik egy, a generációk között kapcsolatot teremtő közös platform. A növekvő társadalmi feszültségek a cseh burzsoázia hibás metódusokkal folytatott politizálása mellett súlyos eszmei válsághoz

vezettek. A korábbi romantikus rajongás célját veszítette, a régi hazafias gondolatok értelmüket veszítették egy olyan világban, mely mindenekelőtt a technikai haladásnak köszönhetően egyre inkább „összezsugorodott”, és két ellenséges táborra szakadt. A cseh politizálás, a cseh társadalmi és kulturális törekvések jelentősége elveszett abban a nagy erőterben, amely a század elején új formákat kezdett ölteni.

Az új társadalmi tényező, a proletariátus nem tudott döntő befolyást gyakorolni sem a társadalmi fejlődésre, sem a kulturális változásokra, mivel opportunisták vezették nem voltak képesek ehhez megfelelő impulzusokat adni. Az 1905-ös orosz polgári demokratikus forradalom után előtérbe kerülő új társadalmi erők ugyanúgy nem voltak képesek eszméikért harcolni, mert szociáldemokrata vezetésük nem értette meg az osztály- és nemzeti érdekek közötti kapcsolat jelentőségét. Így azután elveszítették a művészetekre gyakorolt hatásukat is. Nem tulajdonítottak jelentőséget a 90-es években új dimenziókat találó nemzeti függetlenségi harcnak, és az ebből kinövő cseh nemzeti kultúrának. Sajátos paradoxont ismerhetünk itt fel: a művészek fiatal generációja szisztematikus és aktív figyelmet fordított arra, hogy a művészeti alkotások hűen tükrözzék az értékek valódi előállítóinak kedvezőtlen életfeltételeit, miközben nem élvezhették a forradalmi munkásmozgalom vezetőinek támogatását. S mivel a nemzeti függetlenségért folytatott harc vezetése a burzsoázia kezébe került, amely e harcot csak mímelte, az erőfeszítéseket általános szkepticizmus kísérte, és a fiatalok generációjának teljes kiábrándulását eredményezte. Megint megkezdődött az új értékek, az új bizonyosságok keresése. De egységes harc helyett megintcsak személyes kísérletekről beszélhetünk. Igazi katarzisélményt csak egy váratlan fegyveres felkelés kirobbanása hozhatott volna a forradalom előtti állapotokban.

Bemutattuk tehát annak a fejlődésnek legfontosabb tényezőit, mely Európa szívében abban az időszakban ment végbe, amikor a társadalom strukturális átalakulása rendkívül gyors tempóban zajlott, s amikor nagy jelentőségű változások történtek a gazdaságban és a politikában, s nemkülönben a kultúra szféráiban. A kapitalizmus új korszaka kezdődött ekkor, és új lendületet vett a cseh nemzet számára a Monarchián belül egyenlő jogokat követelő függetlenségi harc is. Minőségi változásokat eredményezett a munkásmozgalom mozgalmában Hainfeldben megtartott kongresszusuk, mely megemelte rangjukat, ugyanakkor javította szervezettségüket. Megnőtt a burzsoázia önbizalma is, amely új célok kitűzésére inspirált, különösen a gazdaság szféráiban. Bátrabban tekintettek ők is Európa más régióira – új tevékenységi formákat keresvén. A fentiek mind új impulzusokat adtak a kultúra fejlődéséhez, amely a horizont kitágítása mellett a tradicionális értékeket is felkarolta, leglátványosabb eredményeket az irodalom és a képzőművészetek terén produkálva. Dolgozatom célja e folyamat egyes tényezőinek magyarázata volt.

(Fordította: Zentai Violetta)

A CSEH TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI IRODALOMRÓL

A cseh demográfiai vizsgálódásokban a 19. század közepe korántsem olyan éles cezúra, mint a magyarban. A cseh szakirodalom a statisztikus kort nem az 1857-es első modern népszámlálástól számítja, hanem jóval korábbtól, egyesek a józsefi időktől, a kutatók többsége pedig az 1754-es első népességösszeírástól. A két szakirodalom eltérő periodizációját – az általános fejlettségi különbségeken túl – főleg az magyarázza, hogy Csehországban lényegesen több összeírást tartottak a későfeudális korban, mint Magyarországon. Néhány rövidebb időszakról eltekintve évente utóbb háromévenként összegyűjtötték a népességre vonatkozó adatokat, s ami még fontosabb, ezek anyaga nagyrészt fennmaradt és több forráskiadvány jóvoltából könnyen hozzáférhető a kutatás számára. Ilyenformán az 1857-es népszámlálás inkább csak a statisztikai módszerek korszerűsítésének egy újabb állomása, jelentősége nem haladja meg az 1780-as, az 1827-es vagy éppen az 1890-es átszervezését.

Másfelől a prestatistikusi források használata nem korlátozódik az 1850, még kevésbé az 1754 előtti időszakokra. Bár az anyakönyvek, az egyházi összeírások, az adójegyzékek, stb. alapján folytatott kutatás fő időszaka a 16–18. század, jócskán találni „prestatistikus” megközelítéseket a 19. század második felére, sőt például a munkásság néprajzi jellegű vizsgálatában egészen napjainkig kiterjesztik az időhatárokat. Az elmondottak alapján helyesnek láttuk, ha a cseh demográfiai irodalom periodizációját követve, az 1754 és 1918 közötti időszakot egységes korszakként kezeljük.

Az első statisztikai és demográfiai munkák a 18. század második felében jelentek meg, röviddel az első népességösszeírások után. Többé-kevésbé pontosan reprodukálták a beérkezett adatokat, s különös értékük, hogy néhány összeírásról egyedüli forrásként szolgálnak az azóta elveszett iratanyag helyett. Különösen vonatkozik ez az első jelentősebb csehországi statisztikus, Josef Antonin Riegger (1742–1795) műveire. Guberniumi tanácsosként egy tizenkét kötetes gyűjteményt tett közzé 1787 és 1794 között (*Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen, Leipzig–Prag*), amely áttekintést ad a csehországi népességre vonatkozó addigi ismeretekről, és feldolgozza az 1762–1768, az 1772–76, valamint az 1781–86 közötti időszakok összeírásait. Egyházi forrásokra támaszkodva közli az 1762–68 és az 1785–86 évek népmozgalmi adatait, melyek az első összefüggő adatsorok a csehországi házasságkötések, születések és halálozások számáról. További munkáiban Riegger foglalkozott a manufaktúrák és a nagybirtokok történetével, a munkások és a parasztok számával, az egyes ágazatok termelési és értékesítési adataival, de figyelme kiterjedt a termelés átalakítására, az új találmányok bevezetésére, a munkások társadalmi rétegződésére, bérére, lakás- és életviszonyaira, a jobbágyi kötelékekre, stb.¹

A 18. század második felében számos topográfiai lexikon és kézikönyv született. Ezek abban különböztek a korábbi honismereti gyűjteményektől, hogy az országleírás statisztikai adatközléssel bővült. Az 1760-as évek állapotát rögzíti az Ugarte-testvérek munkája Cseh-, illetve Morvaországról, mely kéziratban maradt, s jelenleg a bécsi állami levéltárban található. Állami és egyházi hivatalokhoz szétküldött kérdőívek alapján írta meg

a piarista Jaroslav Schaller 16 kötetes topográfiáját, mely az első nyomtatott áttekintés a csehországi településekről.² A leírás a kerületi beosztást veszi alapul, s egyebek között községenként közli a lakóházak számát, igaz a lélekszám nélkül. A mű kiegészítéseként Schaller négykötetes kézikönyvet adott közre Prágáról.³ A morvaországi településekről hasonlóan széles körű gyűjtést végzett a nikolsburgi uradalom tisztviselője, Fr. J. Schwoy.⁴

A 19. század harmadik és negyedik évtizede újabb fellendülést hozott a topográfiai irodalomban. Csehországról a szász származású publicista, Johann Gottfried Sommer vezetésével készült egy hatalmas feldolgozás,⁵ Morvaország helyrajzát pedig a bencés Gregor Wolny írta meg.⁶ Sommer művét számos bíráló érte, főleg forrásainak heterogenitása miatt, ami megnehezíti az átfogó kép kialakítását. Helyi kutatásokra viszont igen alkalmas, mivel a nyomtatott szövegen kívül fennmaradtak a földesúri hatóságok és a magisztrátusok által beküldött részletes elaborátumok, melyeket a prágai Nemzeti Múzeum levéltára őriz. Wolny kézikönyve jól hasznosítható a demográfiai kutatásban, s értékét növeli, hogy feldolgozza az időközben elpusztult 1834-es lakossági összeírás eredményeit. A korszakból kiemelendő még František Palacký leírása a csehországi településekről (Popis království Českého, Praha 1848), mely az 1843-as összeírást vette alapul, valamint a prágai statisztikaprofesszor, Georg Norbert Schnabel néhány munkája.⁷

A statisztikai és a topográfiai összefoglalók mellett kezdtek megjelenni az első kifejezetten demográfiai tanulmányok, melyek a csehországi népesség hosszabb távú alakulását vagy egy-egy demográfiai mutató sajátosságait vizsgálták. J. Mellitsch orvos 1790-ben egy táblázatos összeállítást készített a Malá Strana-i Szt. Miklós templom anyakönyvei alapján az 1696 és 1788 közötti házasságkötésekről és keresztelesekről. František Palacký egy 1829-es írásában a népességszámot elemezte a megelőző 60 évben,⁸ F. A. Stelzig prágai orvos pedig a cseh főváros, illetve a csehországi születések és halálozások adatait foglalta össze a 19. század elejétől kezdve.⁹

A 19. század harmadik negyedében elsősorban az új típusú népszámlálások kidolgozása és stabilizálódása érdemel figyelmet. Az 1857-es és az 1869-es népszámlálás kapcsán ugyan gyorsan gyarapodott a statisztikai és a demográfiai irodalom, de általános színvonalát meglehetősen alacsonyra értékeli a későbbi kutatók. A korszakban jelentősebb statisztikus Adolf Ficker, aki előbb az egész Monarchia, majd külön Csehország népességéről végzett vizsgálatokat az 1857-es népszámlálás alapján.¹⁰ Említésre méltó még J. V. Goehlert néhány történeti-statisztikai tanulmánya.¹¹

A demográfiai kutatás igazi fellendülése a 19. század nyolcvanas éveitől következett be Csehországban. Ehhez kedvező feltételeket teremtett az egyetemi tanszékek számának rohamos növekedése (1882-ben a Károly Egyetem kettévált cseh és német egyetemre), az antropológiai és demográfiai intézet 1897-es megalapítása és a tartományi statisztikai hivatal felállítása 1898-ban. A statisztikai módszerek, a közgazdasági és szociológiai szempontok adaptálásával kibővült a népesedési vizsgálódások köre. A legnagyobb figyelem természetesen a nemzetiségi kérdés felé fordult, s a cseh és a német statisztikusok, demográfusok aktívan bekapcsolódtak a két csehországi népcsoport nemzetiségi küzdelmeibe. A vita mindenekelőtt az osztrák statisztika megbízhatósága körül forgott, és a nyelvi adatokból kiindulva voltak le eltérő következtetéseket a két nemzetiség közötti viszonyról, a nemzetiségi határok változásairól, az ország gazdasági életében betöltött szerepről. Ebben a vitában mindkét oldalon zömmel publicisztikai írások születtek, de akadtak alaposabb és maradandó értéket képviselő munkák is.

Német részről kimagasló jelentőségű Heinrich Rauchberg (1860–1938), a prágai német egyetem későbbi professzorának statisztikai munkássága, aki első írásában a monarchiai népesség sajátosságait vizsgálta az 1890-es népszámlálás alapján.¹² Hatalmas, háromkötetes műve, a *Der nationale Besitzstand in Böhmen* (Leipzig, 1905) a népesedési fejlődés néhány általánosabb problémájára is felhívta a figyelmet, így a különböző gazdasági területek lakosságának eltéréseire, az ipari fejlődéssel összefüggő demográfiai változásokra. A huszadik század első évtizedében született meg a cseh politikusok, jogászok, közgazdászok, történészek és statisztikusok közös vállalkozásaként a *Česká politika* című ötkötetes reprezentatív kézikönyv (1906–1911), melynek első kötete átfogó képet ad a Monarchia és Csehország népességéről. A statisztikai fejezetek közigazgatási kerületenként haladva, ismertetik a nemzetiségi és a vallási összetételt, s a részletes elemzés kitér a századforduló néhány fontosabb demográfiai jelenségére, főleg a migrációra. A területi népmozgások egyébként erősen foglalkoztatták a cseh kutatókat, s a század első éveiben több tanulmány született a belső migrációról, a kivándorlásról vagy a szezonális ingázásokról.¹³

Szólni kell a legnagyobb cseh demográfusról, Antonín Boháčról (1882–1950), aki már az első világháború előtt ragyogó metodikájú tanulmányokban tárta fel néhány populációs tendencia (népszaporulat, halálozás) változását a századforduló idején.¹⁴ Boháč később az Állami Statisztikai Hivatal alelnöke lett, egyik fő szervezője volt az 1919-es és 1930-as népszámlálásoknak, s nevéhez fűződik a demográfiai statisztika 1925-ös átszervezése. A világháború utáni művei közül megemlítendő a *Hlavní město Praha* (1923) és az *Občanstvo v Československé republice* (a *Československá vlastivěda* *Národopis* című kötetében, 1936), melyek a korabeli állapotokon kívül a hosszútávú népesedési trendeket is elemezték. A két világháború közötti gazdag demográfiai irodalomban Boháčon kívül főleg azok a kutatók végeztek hosszútávú elemzéseket, akik a cseh vidék elnéptelenedésének okait vizsgálták.¹⁵

Időközben megkezdődött a későfeudális kori népességösszeírások levéltári felkutatása, feldolgozása és kiadása. A 18. századi összeírásokat már a 20. század elején feltárta A. Gürtel és H. Grossmann.¹⁶ 1923 és 1926 között František Dvoraček tette közzé gyűjtésének eredményeit a *Československý statistický věstník* hasábjain (*Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921*). Dvoraček feldolgozta és kritikailag értékelte az 1754 és az 1857 közötti csehországi, morvaországi és sziléziai összeírások forrásait, valamint az 1785 és 1913 közötti természetes népmozgalmak statisztikáit. A morvaországi és a sziléziai összeírások adatait azután külön összesítette és kiegészítette Jiří Radimský a második világháború után megjelent tanulmányaiban.¹⁷ Legutóbb pedig Václav Sekera bővítette a forráskiadványok sorát, aki feldolgozta és közreadta az 1754 és 1918 közötti összeírások és népszámlálások demográfiai adatait.¹⁸

A második világháború utáni demográfiai kutatás Boháč nyomdokait követve lépett tovább a népesség történeti vizsgálatában. 1959-ben megjelent a *Statistika a demografie* című évkönyv első kötete, melyben két jelentős tanulmány hívta fel a figyelmet a csehországi és a szlovákiai lakosság fejlődésének hosszútávú trendjeire. Jan Svetoň a szlovákiai halálozások mutatóit dolgozta fel az 1850 és 1945 közötti időszakban. Vladimír Srb és Milan Kučera dolgozata két irányban igyekezett továbbfejleszteni Boháč megállapításait a 19. századi csehországi populáció helyzetéről. Egyrészt a múlt század második feléből származó statisztikák alapján kiszámították a lakosság természetes reprodukciójának mértékét, pontosabbá téve a korábbi demográfiai irodalom adatait. Másrészt kibővítet-

ték a populációs vizsgálódás anyagait a gazdasági fejlődés mutatóival. Az utóbbi irányban folytatta a kutatást Z. Vávra, aki nemzetközi összehasonlításból kiindulva vizsgálta meg a csehországi népesség hosszútávú reprodukciós tendenciáit.¹⁹ Szintén a hosszútávú trendek összehasonlító módszerét alkalmazta Zdeněk Pavlík műve,²⁰ amely egyébként Csehszlovákiában először fejtette ki konkrét történeti példán a demográfiai forradalom elméletét.

Az 1960–70-es évek a cseh történeti demográfia önálló tudománnyá szerveződésének időszaka. Korábban szinte kizárólag demográfusok vizsgálták a népesség fejlődésének történeti vetületeit, míg a történészek csak elvétve foglalkoztak demográfiai témákkal. Ilyen kivétalként megemlíthető Otto Placht (1890–1959) munkássága, aki adóösszeírások és egyházi források alapján foglalta össze több évtizedes kutatásainak eredményeit a 16–18. századi népességről.²¹ Mindössze 8 évvel később jelent meg a cseh történeti demográfia máig egyik legfontosabb alkotása, Ludmila Kárníková könyve (*Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*), mégis Placht és Kárníková művét szinte egy egész történelmi korszak választja el egymástól. Az előbbi a II. világháború előtti nagy hagyományú gazdaságtörténetírás egyik kései és egyedi hajtásának tekinthető, az utóbbi viszont már a dogmatikus történet szemlélet meghaladásának igényével lépett fel, amikor a gazdasági fejlődést a leegyszerűsített osztályszempontok helyett az általánosabb demográfiai tendenciákkal kapcsolta össze. Kárníková (1931–1965) az ország területét felbontja gazdasági övezetekre, melyek gazdasági és népesedési fejlődését négy perióduson át vizsgálja (1754–81, 1781–1848, 1848–79, 1879–1914). A demográfiai tényezők közül a durvább mutatókat használja (népességszám, születés, halálozás, migráció), s ezzel a módszerrel sikerült a gazdasági, társadalmi és népesedési folyamatok néhány érdekes összefüggését magvilágítani, mint a társadalmi és a földrajzi mobilitás kapcsolatát, a népesség termékenységének és gazdasági aktivitásának viszonyát.

Mivel a cseh történeti demográfiai irodalom legutóbbi huszonöt-harminc éves terméről összeállításunk következő darabja, Jana Macháčová és Jiří Matějček írása ad áttekintést, elegendő, ha befejezésül csupán az újabb kutatás intézményes kereteiről szólnunk.

Az Akadémia Történettudományi Intézetében az 1960-as évek eleje óta folyik történeti demográfiai kutatás, itt dolgozott korábban Kárníková, Pavla Horská, s jelenleg például Ludmila Fialová. Az Intézet történeti demográfiai bizottsága adja ki 1967 óta a *Historická demografie* című periodikát, mely 1972-ig évente jelent meg. Az 1974-es francia nyelvű kötetet tízéves késéssel követte a 8. szám, s a legutóbbi időkben tizedik évfolyamába lépett ez a periodika, mely majd minden számában bibliográfiát közöl a megelőző időszak történeti demográfiai irodalmáról.

1964-ben alakult meg a Csehszlovák Demográfiai Társaság, melyben külön történeti demográfiai szekciót is létrehoztak. Tevékenységéről leginkább a Föderális Statisztikai Hivatal kiadásában megjelenő *Demografie* című folyóirat híreiből lehet értesülni. A folyóirat egyébként rendszeresen közöl történeti demográfiai tanulmányokat. A hatvanas évek közepe óta jelennek meg a Társadalmi-Gazdasági Információk Intézetének éves bibliográfiái a statisztikai és demográfiai irodalomról, melyekben a történeti vonatkozások is helyet kapnak.

A Károly Egyetemen az 1960-as években eleinte történeti statisztikát oktattak Jan Havránek és Josef Petrň jegyzete alapján.²² Utóbb Eduard Maur vezette be a történeti demográfiát az oktatásba, s jelenleg is az ő jegyzete alapján tanítanak.²³ Az egyetemen

folyó kutatásról például az *Acta universitatis Carolinae* 1972-es tematikus kötete tanúskodik.

Szintén folyik történeti demográfiai oktatás az ostravai pedagógiai karon. Az itteni kutatás Lumír Dokoupil vezetésével főleg az ostravai iparvidék regionális sajátosságaira koncentrál. Kiadványaik közül említést érdemel a fakultás évkönyvei keretében megjelenő *Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti* c. sorozat.

A nemzetiségi kérdésre szakosodott az Akadémia opavai Sziléziai Intézete, melyben főleg Jiří Matějček és Blanka Pitronová foglalkozik demográfiával. Az Intézet közlönye, a *Slezský sborník* gyakran ad helyet történeti demográfiai tanulmányoknak.

Végezetül szólni kell arról a projektumról, mely a Levéltári Főigazgatóság történeti demográfiai csoportjában folyik az 1970-es évek végétől, és a demográfiai forradalom összefüggéseit vizsgálja. A kutatás a cseh tartományok fejlődőképes iparvárosait, a hagyományos népességgel és kézművességgel rendelkező városait és egy tisztán mezőgazdasági (falusi) népességet választott ki, és megkezdte az anyakönyvek feldolgozását tizenöt helysége vonatkozásán.²⁴

JEGYZETEK

1. J. A. Riegger: *Skizze einer statistischen Landeskunde Böhmens*. Leipzig-Prag 1794; *Archiv der Geschichte und Statistik insbesondere von Böhmen* I-III. Dresden 1792-95. Életművéről ld. Bělina, Pavel: *K počátkům statistiky v českých zemích*. Působení Josefa Antonína Rieggera v Čechách. ČSČH, 1977.
2. J. Schaller: *Topographie des Königreiches Böhmen* I-XVI. Prag 1785-1790.
3. J. Schaller: *Beschreibung der königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag* I-IV. Prag 1794-97.
4. Fr. J. Schwoy: *Topographie vom Markgrathum Mähren* I-III. Wien 1793-94.
5. J. G. Sommer: *Das Königreich Böhmen statistisch-topografisch dargestellt* I-XVI. Prag 1833-1849.
6. G. Wolny: *Die Markgrafschaft Mähren, topografisch, statistisch und historisch geschildert* I-VI. Brünn 1835-42.
7. G. N. Schnabel: *Statistische Darstellung von Böhmen*. Prag 1826; *Tafeln zur Statistik von Böhmen*. Prag 1848. A statisztikai és topográfiai irodalomról részletesen tájékoztat F. Roubík: *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*. Praha 1940.
8. F. Palacký: *Gradation der Bevölkerung Böhmen*. *Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen*, 1829.
9. F. A. Stelzig: *Notizen über die Bevölkerung Prags*. MGvMB, 1827; *Resultate der Geburts- und Sterbeverhältnisse seit der Schutzpocken-Einimpfungs-Periode*. *Jahrbücher des Böhmisches Museums*, 1830.
10. A. Ficker: *Bevölkerung der Österreichischen Monarchie statistisch dargestellt*. Gotha 1860; *Die Bevölkerung des Königreiches Böhmen in ihren wichtigsten statistischen Verhältnisse*. Wien-Olmütz 1864.
11. J. V. Goehrlert: *Die Ergebnisse der in Österreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen im Vergleiche mit jenen der neueren Zeit*. Wien 1855; *Die Bevölkerung Böhmens in ihrer Entwicklung seit hundert Jahren*. In: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, 1879.
12. H. Rauchberg: *Die Bevölkerung Österreichs auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890*. Wien 1895.
13. T. Živanský: *Ze studií o vnitřním stěhování u nás*. *Nová česká revue*, 1903; V. Mildschuh: *Stěhování obyvatelstva království Českého. Zprávy zemského statistického úřadu Království Českého*, 1905; *Anketa o českém vystěhovalectví*, 1912; J. Auerhan - F. Bibl: *Saisonní vystěhovalectví i vnitřní saisonní stěhování dělnictva v Čechách*. ZZSU, 1916.
14. A. Boháč: *Přirozená měna obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku*. *Národopisný věstník československý*, 1909; *Ubývání plodnosti v Čechách a na Moravě*. NVČ, 1914. *Életművéről* ld. A. Šubrtová: *Antonín Boháč - statistik a demograf*. In: *Sborník Národního muzea Ř. A.*, 1977.
15. J. Korčák: *Vylidňování jižních Čech*. Praha 1929; J. Pohl-Dobersky: *Vylidňování venkova v Čechách v období 1850-1930*. Praha 1932.

16. A. Gürtler: Die Volkszählungen Maria Theresia's und Josef II. Innsbruck 1909; H. Grossmann: Die Anfänge und geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Österreich, Stat. Mon., 1916.
17. J. Radimský: Vývoj obyvatelstva na Moravě do r. 1857. Vlastivědný věstník moravský, 1946; Vývoj obyvatelstva ve Slezsku 1754–1930. Slezský sborník, 1947.
18. V. Sekera: Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I–II. Praha 1978.
19. Z. Vávra: Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí léta 1870–1944. Rozprávy ČSAV, 1962.
20. Z. Pavlík: Nástin populačního vývoje světa. Praha 1964.
21. O. Placht: Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16–18. století. Praha 1957.
22. J. Havránek–J. Petráň: Základy statistické metody pro historiky. Praha 1963.
23. E. Maur: Základy historické demografie. Praha 1978.
24. A vizsgálatban a következő települések szerepelnek: Smečno 1698–1755., Chojonov községe 1667–1745., Třeboň 1750–1799., Milevsko 1750–1799., Domažlice 1677–1800., Plzeň 1750–1800., Plzeň–Doudlevice 1800–1900., Budyně nad Ohry 1734–1850., Česká Lípa 1702–1864., Jablonec nad Nisou 1730–1850., Bromov községe 1632–1781., Králupy 1758–1810., Prouba 1661–1850., Králice na Hané 1658–1760., Oslavany 1660–1759. A kutatásról beszámol Čaňová, Eliška és Horská, Pavla: Zusammenarbeit der tschechoslovakischen Archivare auf dem Gebiet der Demographie, In: Historisch-demografische Mitteilungen 4, Budapest 1981. Az első eredményeket közli: Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (Předstatistické období), In: Acta demografica 4, Praha 1981 (Eduard Maur és Pavla Horská bevezető tanulmányával).

JANA MACHAČOVÁ-JIŘÍ MATĚJČEK

A CSEH TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KUTATÁS
FŐBB EREDMÉNYEI.
SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS
AZ 1781-1918 KÖZÖTTI KORSZAKRÓL

(Részlet a szerzők kéziratából)

Történeti demográfiai folyamatok

A 19. század második felében lezajló társadalmi változások egyik lényeges eleme és feltétele volt a csehországi *urbanizáció*, mely a század utolsó negyedében bontakozott ki a legerőteljesebben. Kutatása 1945 után indult meg, majd az 1970-es években folytatódott, és újabban ismét fellendült.¹ A csehországi urbanizációról P. Horská írt alapvető történeti tanulmányt.² A városiasodás folyamatát az iparosodással, Csehország foglalkozási összetételének változásával és a munkaerővándorlással hozta összefüggésbe, meghatározva az urbanizáció néhány fontos sajátosságát. Foglalkozott továbbá népesedési jelenségekkel, különösen a termékenység csökkenésével a városokban a 19. század végén. Egy másik tanulmányában a szerző az urbanizáció hatását vizsgálta a házasságkötési korra és a családi állapotra, s más műveihez hasonlóan számos további megfigyeléssel és javaslattal gazdagította Csehország társadalmi és népesedési fejlődésének ismeretét.³

J. Musil és Z. Ryšavý rövid, de magvas írása az 1980-as évek elején alapvető téziseket és összefoglaló számsorokat közölt a csehországi urbanizáció menetéről.⁴

A városiasodás is kitért L. Nesládková-Čermáková tanulmánya, amely tömören összefoglalta az ipari és a népesedési fejlődésről folytatott korábbi kutatások eredményeit.⁵

Az urbanizációra vonatkozó legtöbb számadatot és a legfontosabb téziseket Andrle-Srb-Martínek szerzőhármass áttekintése tartalmazza, amely Csehszlovákia egész mai területét vizsgálja 1869-től kezdődően.⁶

Az említett munkák az urbanizáció megannyi aspektusát, társadalmi és gazdasági összefüggését történeti oldalról ragadták meg, míg más szerzők történeti-földrajzi megközelítésben foglalkoztak az urbanizációval és a városfejlődéssel.⁷ További művek születtek a városok demográfiai jellemzőiről, a településhálózat kialakulásáról, a földrajzi fekvés hatásairól vagy az iparosodás szerepéről az urbanizáció tempójában, a lakosság-szám dinamikájáról és egyes régiók városairól.⁸ Számos vizsgálat folyt a lakossággkoncentráció folyamatairól, az urbanizáció regionális különbségeiről vagy a falvak várossá való átalakulásáról. E művek alkotói többnyire demográfusok és földrajztudósok.⁹ Érdekes tanulmányt publikált H. Dobrá arról a változásról, melynek során egy város környéki falu iparvárosi elővárossá alakult át. Mindmáig nem rendelkezünk azonban az urbanizáció rendszeres és részletes, történeti szempontú feldolgozásával.

A városiasodással és az iparosodással szorosan összefügg a *migráció* kérdésköre. Különösen a 19. század második felében túlsúlyba került az ipari területek és a városok felé irányuló munkaerővándorlás, de egyidejűleg folyt a kivándorlás a fejlettebb országok-

ba is, főleg az USA-ba és Németországba. A migráció témaköréről B. Pitronová írt alapvető tanulmányt.¹⁰ Ebben áttekintést ad a belső és külső migrációról a következő szempontok alapján: a migránsok száma, a főbb irányok és periódusok, a vándorlás célja, motivációja, okai és következményei – összefüggésben a gazdasági és populációs fejlődéssel. Ugyanakkor nem szól a belső migráció közelebbi irányairól, az ipari körzetek teljes migrációs rendszeréről és hátszágáról. Az utóbbi vizsgálatokat később még említendő rész tanulmányok végezték el, részletesen leírva az ostravai területet. Ezen kívül P. Horská egyik dolgozata felvázolta a migrációs irányokat és rendszereket Csehország több vidékén, s egyúttal elemezte az egyes társadalmi csoportok reprodukciós magatartását.¹¹

Pitronová tanulmánya részben kapcsolódik Šindelář művéhez, amely az emigráció motívumait, feltételeit és helyzetét világítja meg, továbbá Mastný statisztikai adataihoz.¹²

A külső migrációval foglalkozó rész tanulmányokat három csoportba lehet sorolni: az amerikai kivándorlás kutatása,¹³ a migráció motívumait feltáró művek és a regionális kivándorlási vizsgálatok. F. Kutnar terjedelmes monográfiát szentelt az 1850-es években meginduló első emigrációs hullámnak.¹⁴ A migrációs motívumokról szóló irodalmat egy 1983-as írásunkban értékeltük.¹⁵ Egyelőre kevésbé ismert a preindusztriális migráció.¹⁶ A regionális kivándorlás kutatásában területi aránytalanságok mutatkoznak, kevés munka született, a szerzők eltérő szempontokat követnek; általában a külső migráció kevés figyelmet kapott, e fontos folyamat részletes feldolgozása mindmáig hiányzik. Önálló monográfia tárgyalja viszont a galíciai munkavállalók bevándorlását az ostravai ipari területre.¹⁷

A belső munkaerővándorlást szinte kivétel nélkül érintik azok a művek, melyek a munkásosztály kialakulásával és összetételével foglalkoznak. A háború utáni első publikációk a belső migrációt összességében ragadták meg, a munkaerővándorlásról főleg Morvaország kapcsán szóltak.¹⁸ A munkások migrációját csak néhányan tették önálló vizsgálat tárgyává, ismereteink az ostravai területre és Észak-Morvaországra korlátozódnak. Ezek a kutatók felderítették a térségben dolgozó bányászok és kohászok származási helyét, a bevándorlás idejét, a migráció és az egyéb gazdasági-társadalmi jelenségek összefüggését, s egyes esetekben a migránsok demográfiai jellemzőit.¹⁹ Az ostravai területre irányuló migrációról a kutatás már eljutott a szintézisig, s összehasonlítást is végeztek a Šumperk környéki észak-morva textilvidékkel.²⁰ Ugyanakkor a textilmunkások bevándorlásáról egyelőre csak részadatokkal rendelkezünk.²¹

Az urbanizáció és a migráció témaköre még sok tanulmányozást igényel, hogy az egyedi megfigyelésektől és aspektusoktól, illetve az eddigi globális megállapításoktól eljuthassunk a részletes és rendszeres tudásanyagig s a megalapozott következtetéseikig.

A történészek és a demográfusok, részben a földrajztudósok és a közgazdászok nagy figyelmet fordítottak Csehország 19. századi *populációs fejlődésére*. Az irodalom hatalmas mennyisége miatt ismertetésünk csak a legfontosabb címekre korlátozódik, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a társadalmi fejlődéshez. Mivel a szerteágazó témakör számos más tudományterülettel érintkezik, az alaposabb tájékozódásért a felsorolt bibliográfiákhoz utaljuk az olvasót.²²

A népesség történeti kutatása kezdettől fogva szorosan összefonódott a társadalomtörténeti vizsgálatokkal. Az első művek az 1950-es évek végén keletkeztek, a sort V. Srb és M. Kučera tanulmánya nyitotta meg a csehországi népességnövekedés általános vonásairól.²³ A szerzők a gazdasági és a populációs fejlődés viszonyáról szólva, elemezték

az alapvető demográfiai mutatókat, a kivándorlást, a reprodukciós rendszer változását 1900 körül, amely a születéskorlátozásban és a halálozások csökkenésében nyilvánult meg, foglalkoztak továbbá Csehország társadalmi összetételével, ennek változásaival, valamint a lakosság összetételének alakulásával.

Egy következő dolgozat jelezte, hogy korántsem egyszerű és közvetlen az összefüggés a születések meg a termékenység és a gazdasági helyzet vagy a termelés ágazati struktúrája között.²⁴

Z. Vávra az úgynevezett tiszta reprodukciós mértéket, a halálozások és a lakosság természetes növekedésének alakulását vizsgálta, s őva intett a népesedési fejlődés összefüggéseinek leegyszerűsítésétől. Írását később kibővítette, és önálló publikációként is kiadta.²⁵ Értekezése csak a 19. század utolsó negyedét és a 20. század elejét öleli fel.

Štriteský tanulmányában rövid fejtegetés olvasható a halálozások okairól. Másokkal szemben sommásan azt állítja, hogy a 19. század második felében a „pauperizáció” vezetett a születéskorlátozáshoz.²⁶

1965-ben jelent meg L. Kárníková terjedelmes, monografikus összefoglalása.²⁷ A szerző mindenekelőtt a regionális különbségeket mutatta ki a lakosságszám növekedésében, továbbá az egész reprodukciós rendszer hosszútávú változásait. A könyv értékeli a belső migrációs rendszereket is.

Boháč korábbi kutatásait folytatta a 19. századi csehországi termékenységről P. Horská.²⁸ Ebben az írásában egyetlen községre koncentrálv a 17. századig nyúlt vissza, s az eredményeket egybevetette a francia vizsgálatokkal; az összehasonlítás azonos állapotról tanúskodott: a születéskorlátozás hiányáról.

A későbbi áttekintések főleg a hosszútávú populációs tendenciákat rajzolták fel vagy összehasonlították a csehországi adatokat az egyetemes népesedési folyamatokkal.²⁹

Ezzel egyidőben kibontakozott az egyes demográfiai mutatók vizsgálata, amely elmélyítette ismereteinket az általános fejlődésről. A figyelem középpontjába a termékenység változásai kerültek, melyek megegyeztek az európai tendenciákkal.³⁰ L. Fialová viszont leírta a termékenység városi és vidéki különbségeit, valamint a házassági adatokkal való összefüggését.³¹ Elemzés készült a házasságon kívüli születésekről.³² Számos tanulmány látott napvilágot a halálozásokról; a szintetikus törekvéseken kívül az érdeklődés a halálozás nemek és életkor szerinti eltéréseire összpontosult, de megállapították például az időjárás és az évszakok jelentőségét a halálozások alakulásában.³³ Nem kerülte el a kutatók figyelmét a történeti demográfia módszertana és technikája sem, megjelent továbbá egy tankönyv.³⁴ Sok művet szenteltek a regionális népesedési fejlődés általános és részkérdéseinek.³⁵ A városi népességnövekedés irodalmából J. Láník és Z. Lázníčka összegzéseit kell kiemelni; J. Láník tisztázta még a születésszám jellemzőit a cseh városokban.³⁶ Több dolgozat foglalkozott a prágai és a pilseni populációval s néhány kisebb várossal és községgel.³⁷ M. Vojtíšková a halálozások társadalmi különbségeit kísértte nyomon az egyik cseh városban.³⁸

B. Pitronová írása a termékenység tanulmányozását segítette elő az iparvidékeken.³⁹ A szerző a szénmedencék lakosságának korösszetételét derítette fel a 19. század utolsó negyedében és a 20. század elején, valamint a nemek közötti arány módosulását ugyanabban az időszakban. A szénbányászati és a vasipari övezetek népesedési fejlődéséről egy szerzői kollektíva adott áttekintést.⁴⁰

Az egyéb demográfiai publikációk Ostraván kívül kevésbé érintik a széntermelés más körzeteit. Elegendő részletkutatás hiányában az iparvidéki monográfia csak egy általános összefoglalást közöl a könnyűipari és a mezőgazdasági területekről.⁴¹

B. Pitronová további tanulmányai előmunkálatként szolgáltak az ostravai iparvidék népességének megismeréséhez. Egyik művében a lakosságszám hosszútávú községsoros adatait feldolgozta egy nagyobb térségre, s így tudta összehasonlítani az ostravai területet tágabb környezetével.⁴² Egy másik dolgozata az ostravai iparvidék kialakulását vizsgálja a lakosságszám községsoros és egyéb demográfiai mutatók kerületi adatai alapján.⁴³ Ezt a megközelítést egyébként más korszakokra és egyes községekre is alkalmazta.

Az Ostrava környéki népesedési fejlődést sokoldalúan tanulmányozták az ostravai Pedagógiai Kar munkatársai.⁴⁴ Az első világháborúig nyúló kutatásaikban kétféle módszert követtek: az alapvető demográfiai mutatókkal nagyobb földrajzi egységeket vettek szemügyre, legénységi összeírások és egyházi anyakönyvek alapján pedig térben és időben körülhatárolt mintákkal folytattak mikroelemzéseket.⁴⁵ Eredményeik egy részét monografikus formában tették közzé, ezen kívül a nehézipar ostravai körzetét összehasonlították a Jeseníky-hegység hagyományos textilipari és a Beszkidek hagyományos vasipari övezeteivel.⁴⁶ Az ostravai területtel természetesen más kutatóhelyeken is foglalkoztak. Egy dolgozat például az I. világháború időszakának sajátosságaira hívta fel a figyelmet.⁴⁷ Mások a térség háttérjének népességnövekedését, megint mások a munkástelepek vagy egyes üzemek településeinek történetét dolgozták fel.⁴⁸ E szerzők többsége a népességen kívül kitér a társadalmi összetétel, a migráció stb. kérdéseire is. Az ostravai terület népesedési fejlődéséről tehát viszonylag egységes feltáró munka folyik, amely egyúttal a legátfogóbb regionális kutatás Csehszlovákiában.

A szénbányászat és a vasipar csehországi övezeteiről B. Pitronová készített demográfiai összefoglalót.⁴⁹ Aránylag részletesen ismeretesek továbbá az észak-morvaországi Jeseníky-hegység textilipari körzetének populációs viszonyai.⁵⁰ Ugyanakkor szinte teljesen feltáratlanok az egyéb textilkörzetek, melyek pedig rendkívül jelentős szerepet játszottak a csehországi társadalom és népesség történetében, s hasonlóképpen hiányzik az alapos vizsgálat a mezőgazdasági és a hegyvidéki régiókról. Az utóbbiakról csak az ipari fejlődés kapcsán foglalkoznak egyes tanulmányok.⁵¹

Összességében a csehországi populáció irodalma igen kiterjedt a vizsgált időszakban. Léteznek általános összefoglalások és kurrens áttekintő tanulmányok az egyes demográfiai mutatók alakulásáról, a következtetések levonása azonban még a jövő feladata. A városok és a községek népességnövekedésének vizsgálatában mindeddig viszonylag kevés részletkutatás történt, és egyelőre nem rendelkezünk ezek eredményeinek szintézisével. A regionális munkálatok terén a textilipari és a mezőgazdasági övezetek alapos feldolgozása még várat magára. A részletes összehasonlításhoz az ostravai területről már kellő mennyiségű anyag halmozódott fel, amelyet azonban jószerivel nincs mivel párba állítani, mert másutt inkább csak egyes problémákat dolgoztak ki.

(Fordította: Benedek Gábor)

JEGYZETEK

1. Z. Láznička, Moravská města. Brno 1948; J. Mrkos, Hospodářská dynamika země Moravskoslezské v zrcadle jejího populačního vývoje a fluktuace obyvatelstva 1790-1930. Brno 1948.
2. P. Horská, Urbanizace v českých zemích v letech 1879-1914. Československý časopis historický 1979, p. 704-729.

3. Uč. Urbanizační vlna v českých zemích na přelomu 19. 20. století a některé aspekty vývoje rodiny. In: Sborník k dějinám 19. a 20. století. 2, Praha, ÚČSSD 1974, p. 87-125. Vě. még: Uč. K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19. 20. století. In: Sborník historický, 29, Praha, p. 119-178.
4. J. Musil-Z. Ryšavý, Urbanizace na území ČSR v období 1850-1980. Demografie, 1982, p. 221-230.
5. L. Nesládková-Čermáková, K problematice historiografického studia kapitalistické industrializace, demografické revoluce a urbanizace. In: Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě (a továbbiakban SPPFO), C-17, Praha 1980, p. 45-55.
6. A. Andrlé-V. Srb-J. Martinek, Vývoj československých měst 1869-1980. Praha Terplan 1986.
7. P. Bělina, Česká města v 18. století a osvětcenské reformy. Praha 1985; L. Kobylková, Česká města v období formování kapitalistické společnosti ve srovnání se zeměmi „klasické cesty“ ke kapitalismu. In: Hospodářské dějiny - Economic History (a továbbiakban HD - ED) 7, 1981, p. 83-97.
8. M. Hampel, Vývoj hlavních prostorů koncentrace obyvatelstva ČSR v letech 1869-1970. Demografie, 1981, p. 317-325; J. Srb, Hustota obyvatelstva ČSSR podle okresů 1869 až 1976. Demografie, 1979, p. 174-178; A. Haas, Velikost lidských sídel v Budějovickém kraji v letech 1654 až 1910. In: Jihočeský sborník historický (a továbbiakban JSH), 27, 1958, p. 37-47, 90-97.
9. J. Musil-Z. Ryšavý, Vývoj regionálních procesů v českých zemích v období 1869-1980. Demografie, 1983, p. 193-202; Z. Tarabová, Změny v rozmístění obyvatelstva v okolí Brna v období 1869-1980. In: Sborník prací, 6, Geografický ústav ČSAV Brno 1984, p. 240-244; V. Kovářová, K procesu koncentrace obyvatelstva na Ostravsku (1869-1930). Slezský sborník (a továbbiakban Slsb), 1976, p. 285-293; A. Andrlé, Vývoj československých měst 1869-1970. Geografický časopis, 1978, p. 126-149; J. Láník, The Development of Czech Towns in the 1830's to 1850's. HD-EH, 15, 1986, p. 377-410; Z. Ryšavý-J. Link, Vliv polohy měst v sídelní síti českých zemí na jejich vývoj. Informácie Slovenskej demografickej a štatistickej spoločnosti, 1975, c. 4, p. 17-51; J. Janák, Jižní příměstská oblast Brna za průmyslové revoluce. Vlastivědný věstník moravský, 1984, p. 352-354; J. Musil, Vývoj hierarchie českých měst. In: Acta Universitatis Carolinae, 1980 - Geographica 15, Supplementum, p. 125-132; H. Dobrá, Přeměna Doudlevec z vesnice na předměstí průmyslové Plzně (1800-1910), Český lid (a továbbiakban ČL), 1982, p. 87-92.
10. B. Pitronová, Migrace a populační vývoj českých zemí v období kapitalismu (do vzniku samostatného Československa), Slsb, 1975, p. 12-20.
11. P. Horská, Statistiques autrichiennes de la fin du 19e siècle: source pour l'étude réciproque de l'évolution sociale et démographique. Historická demografie (a továbbiakban HD), 7, 1973, p. 99-135.
12. P. Šindelář, Kořeny a povaha českého vystěholectví za kapitalismu. In: Začátky české a slovenské emigrace do USA. Bratislava 1970. p. 13-48; V. Mastný, Statistika vystěholectví českého proletariátu do Spojených států. Demografie 1962, p. 204-211.
13. Příklad J. Langer, Slovenská imigrace v USA koncem 19. století. Slovanský přehled 1966, p. 14-19; R. Zuber, Vystěholectví z Jesenicka do Ameriky v polovině 19. století. In: Severní Morava, 17, 1969, p. 19-22; E. Cironisová, Vystěholectví z Pelhřimovska v letech 1850-1914. In: JSH, 50, 1981, p. 171-181.
14. F. Kutnar, Počátky hromadného vystěholectví z Čech v období absolutismu. Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, ročník 74, sešit 14. Praha 1964.
15. J. Matějček, Literatura ke studiu motivací v období kapitalistické industrializace českých zemí. In: HD, 8, 1983, p. 97-111.
16. B. Pitronová, Emigrace slezských poddaných do Uher v první polovině 19. století. Slsb. 1961, p. 174-188; E. Štěrliková, Česká emigrace do Pruského Slezska v 18. století. Slsb. 1968, p. 60-71; E. Čáňová, Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století). In: HD, 10, 1986, p. 145-160.
17. B. Pitronová, Haličské migrace na Ostravsko. Opava, Slezský ústav ČSAV, 1979.
18. J. Mrkos, Pohyb obyvatelstva za zaměstnáním do hlavních středisek práce v zemi Moravskoslezské. Brno 1948.
19. M. Myška, Migranti z Haliče a jejich podíl na vytváření dělnické třídy v uhelném průmyslu Moravské Ostravy v druhé polovině 19. století. In: Ostrava. Sborník k dějinám a výstavbě města (a továbbiakban Ostrava), 4, Ostrava 1967, p. 147-181; B. Pitronová, Podíl migrací na demografickém vývoji ostravské průmyslové oblasti 1869-1910. Slsb. 1978, p. 26-43; L. Dokoupil, Úloha imigrace v populačním vývoji ostravské průmyslové oblasti v bododí její geneze a počátečního vývoje. In: SPPFO, C-8, Praha 1972, p. 3-30.
20. L. Dokoupil, Teritoriální původ obyvatelstva Ostravské aglomerace před první světovou válkou. Slsb. 1976, p. 218-224; L. Čermáková, Srovnání migračních režimů Šumperska a Ostravska v letech 1869-1930. Slsb. 1977, p. 98-122.

21. M. Vojtíšková, Problematika geografické mobility v historii textilnictví. In: Z dějin textilu, Supplementum 4, Ústí nad Orlicí, Výzkumný ústav bavlnářský 1985, p. 104–114.
22. Tájékoztatósul néhány szakbibliográfia és historiográfiai összefoglaló: L. Dokoupil, K problematice studia kapitalistické společnosti. Slsb. 1968, p. 219–222; R. Maur, Manufakturní období kapitalismu v českých zemích. Výběrová bibliografie literatury z let 1970–1979. In: HD-EH, 11, Praha, ÚČSSD 1983, p. 251–305; E. Maur–A. Špiesz, Die Manufakturperiode in der tschechoslowakischen Historiographie von 1970 bis 1979. Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus, 5, 1981, p. 343–377; B. Chvátilová, Bibliografie k problematice dělnictva v období monopolního kapitalismu (produkce do roku 1965). In: Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (a továbbiakban KSVI UEF), Praha 1979, příloha 2, p. 90–93; K. Novotný, Přehled literatury o dějinách dělnické třídy v Čechách za rok 1961. Časopis Společnosti přátel starožitností, 1962, p. 232–243; J. Matějček, Sociální vývoj v uhelném hornictví na území dnešního Československa do roku 1918. Stav a možnosti výzkumu. In: Studie z dějin hornictví, 15, Praha, Národní technické muzeum 1984, p. 290–314; J. Honcová, Metoda a výsledky historických monografií vesnice. In: Prameny a studie, 16. Studie k nejnovějším dějinám zemědělství na území ČSSR, 1, Praha, Ústředí vědeckotechnických informací (a továbbiakban UTVI) – Zemědělské muzeum 1976, p. 1–80; P. Horská–J. Havránek, Historická demografie do roku 1985. Historický časopis 1986, p. 403–423; P. Horská, L'état actuel des recherches sur l'évolution de la population dans les Pays tchèques aux XVIIIe et XIXe siècle. In: Annales de démographie historique, 1967, p. 173 an; M. Myška–L. Dokoupil, Diplomové práce z problematiky historické demografie a sociálních struktur, obhájené na katedře dějepisu Pedagogické fakulty v Ostravě v letech 1904–1969. In: HD, 3, ÚČSSD Praha 1969, p. 100–105; Bibliografie české historické demografie za léta 1976–1980. In: HD, 9, 1985, s. 205–238. A folyóirat további kötetében a bibliográfia folytatódik. Česká národopisná bibliografie 1975. Zpravodaj KSVI ÚCEF 1976, č. 1. (1971 óta jelenik meg, annotált bibliográfia.) M. Moravcová–A. Robek, Tízlet etnografické práce na výzkumu dělnictva. ČL, 1981, p. 68–77; A munkásság lakásviszonyairól, öltözködéséről és táplálkozásáról folytatott kutatásokat összefoglalóan ismertet: Zpravodaj KSVI ÚCEF, 1979, příloha 2, p. 47–54; M. Bartošová–P. Horská, Problémy vývoje rodiny. Demografie, 1985, p. 143–147; M. Turková, Současný stav výzkumu české dělnické rodiny. Zpravodaj KSVI ÚCEF, 1979, příloha 2, p. 67–74; Uő. Dělnická rodina v české etnografické literatuře. ČL, 1979, p. 98–101; J. Pražáková, Vědecké zasedání „Problémy studia rodiny v minulosti“. Archivní časopis, 1981, p. 220–223; D. Macháčková, Kulturní život dělnické třídy. Výběrová bibliografie, Praha, Ústav pro výzkum kultury, sv. 1, 1979, sv. 2, 1981. Vő. még: P. Horská, Hospodářské a sociální dějiny 1848–1918 v české historiografii uplynulých dvaceti let. In: Sborník historický, 14, Praha 1966, p. 75–93.
23. V. Srb–M. Kučera, Vývoj obyvatelstva českých zemí v 19. století. In: Statistika a demografie, I, Praha 1959, p. 109–156.
24. P. Horská, K otázce vztahu ekonomiky a populace v českých zemích. Demografie 1965, p. 344–351.
25. Z. Vávra, Vývojové tendence v celkovém režimu reprodukce obyvatelstva českých zemí za imperialismu. In: Statistika a demografie, II, Praha 1961, p. 315–346; Z. Vávra, Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí (1870–1944). Rozpravy ČSAV, Praha 1962.
26. J. Střišek, Sto let demografického a zdravotního vývoje obyvatelstva na území dnešního Československa. Časopis lékařů českých 1963, p. 1–16.
27. L. Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914. Praha 1965. (A fordító megjegyzése: Kárníková munkásságával egy másik fejezetben foglalkoznak részletesen a szerzők. Könyvéről ld. összeállításunk előző írását.)
28. P. Horská, Historický vývoj plodnosti v českých zemích. In: HD 6, 1972, p. 3–39.
29. Például Dlouhodobé populační trendy na území Československa (Předstatistické období). Acta Demografica (a továbbiakban AD), 4, Praha 1981.
30. Például L. Fialová, Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích. Demografie 1985, p. 34–43; Uő. Postavení českých zemí v poklesu plodnosti v Evropě ve 2. fázi demografické revoluce. In: AD, 4, 1981, p. 233–263. Uő. Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. In: HD, 12, 1987, p. 207–224.
31. L. Fialová, Rozdíly poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930. In: HD, 8, 1983, p. 113–147.
32. P. Horská, K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. Demografie 1980, p. 343–350.
33. Például L. Dokoupil–L. Nesládková, Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století. In: HD, 12, 1987, p. 193–206; J. Matesová, Základní trendy v dlouhodobém vývoji řádu vymírání české populace. Demografie 1983, p. 309–321.

34. E. Maur, *Základy historické demografie*. Praha Universita Karlova 1983.
35. A legtöbb ilyen munka Ostrava környékével foglalkozik.
36. J. Láník, Vybrané demografické charakteristiky některých českých měst ve 2. polovině 19. století. In: HD, 11, 1987, p. 159–188; Uő. Vývoj porodnosti v českých městech v letech 1891–1913. In: HD, 12, 1987, p. 249–260.
37. Például J. Havránek, Social Classes, Nationality Ratios and Demographic Trends in Prague 1880–1900. In: *Historica*, 13, Praha 1966, p. 171–208; Uő. Plzeň a její obyvatelé v roce 1910. In: *Minulost Západočeského kraje* (a továbbiakban MZK), XXI, Plzeň 1985, p. 97–110; L. Dokoupil, Příspěvek k demografickému vývoji Vítkovic. Slsb. 1966, p. 179–189; L. Dokoupil, Struktury populace ostravské aglomerace před první světovou válkou. In: SPPFO, C–12, Praha 1977, p. 21–54; L. Čermáková, Vývoj reprodukce šumperského městského jádra a předměstí v období kapitalistické industrializace. In: SPPFO, C–13, Praha 1978, p. 39–50; P. Bílková, Město a předměstí. ČL 1973, s. 214–228; E. Janoušek, Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století. In: HD, 2, 1968, p. 67–71; H. Dobrá, K demografickému vývoji Doudlevec v 19. století. In: MZK, 17, 1981, p. 69–75.
38. M. Vojtíšková, Dělnická úmrtnost v České Lípě v období manufaktur a průmyslové revoluce. In: *Ústecký sborník historický* 1983, p. 245–300.
39. B. Pitronová, Změny v biologické struktuře obyvatelstva v uhelných průmyslových oblastech v českých zemích za kapitalismu. Slsb. 1984, p. 23–32.
40. B. Pitronová–J. Steiner–L. Bajger, Populační vývoj uhelných průmyslových oblastí v českých zemích v období kapitalismu. Slsb. 1981, p. 112–134.
41. Průmyslové oblasti českých zemí za kapitalismu (1780–1945). Sv. I. 1780–1918. Opava 1978. A 18. és a 19. századi társadalmi fejlődésre vonatkozó részeket J. Macháčová írta. Vö. még L. Nesládková, Differenciace ekonomického a populačního vývoje tzv. starých a nových železářských středisek za průmyslové revoluce. In: SPPFO, C–19, 1984, p. 7–26; Uő. Zvláštnosti vývoje reprodukce obyvatelstva v textilních oblastech českých zemí v období kapitalistické industrializace na příkladě Šumperska. In: *Lnářský průmysl. Příspěvky dějinám*, 5, Trutnov 1984, p. 149–169.
42. B. Pitronová, Vývoj lidnatosti ve Slezsku a na severovýchodní Moravě v období 1869–1910. Slsb. 1969, p. 313–335.
43. B. Pitronová, Vývoj lidnatosti v ostravské průmyslové oblasti v období jejího vzniku. Slsb. 1967, p. 442–454.
44. Például L. Dokoupil, Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869. Spisy pedagogické fakulty v Ostravě, Praha 1986; M. Myška, Historicko-demografická charakteristika západní části ostravské průmyslové oblasti na konci 19. století. In: *Ostrava*, 5, 1969, p. 81–112; L. Dokoupil, Změny v demografickém vývoji Moravské Ostravy za průmyslové revoluce. In: *Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti*. Spisy pedagogické fakulty v Ostravě, Praha, 1966, p. 5–46; L. Nesládková–Čermáková, Důsledky kapitalistické industrializace v populačním vývoji severní a severovýchodní Moravy. Spisy pedagogické fakulty v Ostravě, Praha 1979; L. Dokoupil, Struktury populace ostravské aglomerace před první světovou válkou. In: SPPFO, C–12, 1977, p. 21–54.
45. *A Folia historica*, 1. című évkönyvben, amelyet az Ostravai Pedagógiai Kar adott ki 1970-ben, a hallgatók néhány ilyen munkáját gyűjtötték össze.
46. L. Čermáková, Základní demografické charakteristiky šumperské průmyslové oblasti, in: SPPFO, C–10, 1975, p. 33–58.
47. J. Matějček–J. Šteiner, Vývoj počtu obyvatelstva ve Slezsku a na severovýchodní Moravě v letech 1910–1930. Slsb. 1970, p. 280–295.
48. L. Dokoupil, Důsledky hladových let v polovině 19. století pro vývoj populace Těšínských Beskyd. In: SPPFO, C–10, 1975, p. 59–82; L. Dokoupil–L. Nesládková, Vývoj obyvatelstva v západní části severomoravských průmyslových oblastí do první světové války. In: SPPFO, C–16, 1981, p. 59–82; L. Dokoupil–L. Nesládková, Vývoj přirozené měny obyvatelstva severovýchodní Moravy v protostatistickém období. In: SPPFO, C–14, 1979, p. 3–35; J. Matějček, Populační vývoj v okrajových pásmech průmyslových oblastí v období 1880–1914. Slsb. 1976, p. 15–37.
49. Ld. a 42. sz. jegyzet.
50. Például L. Čermáková, Změny biologických struktur obyvatelstva šumperské a ostravské průmyslové oblasti v období kapitalistické industrializace (1869–1930). in: SPPFO, C–12, 1977, p. 55–76.
51. Például L. Hosák, Vliv hospodářské krize v r. 1873 na populaci průmyslové oblasti. *Časopis Matice moravské*, 1954, p. 129–133.

A MAGYAR–CSEH KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉRŐL

Előadásomban előbb rövid áttekintést igyekszem adni a magyar–cseh kapcsolatokról 1848-ig, majd a kapcsolattörténetileg legkevésbé vizsgált korszak, a 19. század második felének néhány problémájáról és feltárássra váró témaköréről szeretnék szólni.

A két közép-európai nép kapcsolatainak hagyománya nyilvánvalóan következik a szomszédságból, az együttélésekből s a sok szempontból párhuzamosan futó fejlődésből. Közel egyidőben történik a két országban az államalapítás, s a két uralkodóházat, az Árpádok és a Přemyslidák dinasztiáját megannyi rokoni szál fűzte egymáshoz. A kereszténység felvétele Csehországban némileg korábbi keletű, így a cseh papok komoly szerephez juthattak a magyarországi hittérítésben. Géza fejedelem fiát, a későbbi Szent István királyt egy csehországi püspök, Szent Adalbert (Vojtěch) nevelte és keresztelte meg 984-ben Esztergomban. Párhuzamosan fejlődik az egyház által terjesztett latin műveltség, csupán a legendairódalom vagy a krónikák hasonlóságaira utalok. A 13–14. század fordulója mindkét történelemben korszakhatár: a korábbi dinasztiák kihalásával Magyarországon az Anjou, Csehországban a Luxemburg család lép trónra. A században gazdag kereskedelmi kapcsolatok kötik össze a két országot, s mindkét helyen kibontakozik a lovagi kultúra. A magyar–cseh érintkezés több fontos mozzanata kapcsolódik a huszitizmushoz. A 15. század elején a prágai egyetemnek számos magyar hallgatója volt, s közülük két klerikus, Bálint és Tamás nevéhez fűződik az első magyar Biblia-fordítás. Husz János alakja pedig máig elevenen él a későbbi magyar protestáns hagyományban. A 15. század második felében Mátyás és Pogyebbrád György tesz kísérletet a központosított monarchia megszervezésére, és — nem kis részben egymás ellenében — a közép-európai hegemonia megszerzésére. Ez a törekvés a Jagellók alatt is tovább él, akiknek udvarában közös magyar–cseh humanista műveltség szökik szárba. A Jagellók, majd a Habsburgok idején a két ország azonos uralkodócsalád alatt egyesül, hogy ez a kötelék további négy évszázadon át fennmaradjon.

A reformáció az anyanyelvi művelődés virágzását hozza mindkét országban. A török hódítás miatt a királyi Magyarország a nyugati és az északi területekre szűkül, a török elleni közös fellépés szükségessége csak később, főleg a 150 éves hódoltsági időszak második felében fogalmazódik meg a két társadalomban. Számos párhuzam és kapcsolat figyelhető meg a magyar és a cseh rendek 16–17. századi küzdelmében, ám az összefogásra tett kísérlet, melyet magyar részről Bethlen Gábor erdélyi fejedelem szorgalmazott, nem járt sikerrel. A cseh rendek súlyos vereséget szenvedtek a fehérhegyi csatában, s felerősödhetett az abszolutizmus törekvése a rendi önkormányzat visszaszorítására. Hasonló politika érvényesült hosszú időn át Magyarország irányában is, de a rendi felkelések megakadályozták a különállás felszámolását. A fehérhegyi utáni Csehországból tömegesen menekültek el a protestánsok, s közülük igen sokan magyar földön találtak menedéket. Jan Ámos Komenský négy évig tanított a sárospataki kollégiumban, itt írott művei közül említést érdemel az Orbis Pictus és a Rákócziaknak ajánlott Gentis felicitatis. Katolikus oldalon szintén gazdag kapcsolatok bontakoztak ki. 1646 és 1741 között például több száz magyarországi diák tanult az olmützi (Olomouc) egyetemen. Maga ez az intéz-

mény viszont állandó összeköttetésben állt, egyebek között könyvcserét folytatott a nagyszombati egyetemmel. Megemlítendő még, hogy II. Rákóczi Ferenc, a szabadságharc későbbi vezetője a Jindřichův Hradec-i jezsuita kollégiumban, majd a prágai egyetemen végezte tanulmányait. Az ellenreformáció egyébként eltérő mértékben változtatta meg a két ország felekezeti megoszlását: amíg a magyar protestáns egyházak jelentős pozíciókat őriztek meg, cseh földön a lakosság túlnyomó többségét sikerült katolizálni a 17–18. század folyamán. Ebből a különbségből azután újabb érintkezés fakadt. Egyrészt a reformáció örökségét minden elnyomás ellenére megőrző egyes morva vidékekről egészen a 19. század közepéig sokan keresték fel a magyarországi protestáns iskolákat, másrészt II. József türelmi rendelete után magyar lelkészek mentek Cseh- és Morvaországba, s vettek részt a protestáns felekezetek újjászervezésében. Már a következő korszak felé mutatnak a felvilágosodáskori kapcsolatok, melyek közül kiemelésre kívánczik Jozef Dobrovský munkássága a finnugor nyelvészet terén.

A 18. század végétől ébredezni kezd a nemzeti mozgalom, mely kezdetben mindkét oldalon erősen nyelvi és irodalmi indíttatású. Hasonló törekvések bontakoznak ki a nyelvi normák megszilárdítására, azonos hevességű harcok folynak a nyelvújítás körül. Nagyrányú műfordítói tevékenység indul meg, majd megerősödik az igény az önálló, eredeti művekre. A nemzeti nagyság bizonyítását szolgálja a dicső múlt felelevenítése, s a romantikus hevület idillikus aranykorra varázsolja az ősidőket: Magyarországon a hunmagyar rokonság mítoszának feltámasztásával, Csehországban a královédvorský és zeleňohorský kéziratok hamisításával. Elmélyül a népköltészet iránti érdeklődés, mely cseh környezetben összekapcsolódik a szláv kölcsönösség gondolatával. A kezdeti nyelvi és irodalmi tájékozódás az idők folyamán egyre szélesedik, és átfogó kulturális mozgalommá válik.

A korszakváltás cseh oldalon elválaszthatatlanul összefügg František Palackýval, aki egyúttal a 19. századi magyar–cseh kapcsolatok legfontosabb alakja. Egy kelet-morvaországi evangélikus tanító fiaként született, nem meglepő tehát, ha az imént említett diákok példáját követve ő is, öccse is Magyarországon tanult, 1808 és 1918 között előbb a trencséni gimnáziumot látogatta, majd a híres pozsonyi líceumot végezte el. További öt évre felsőmagyarországi középnemesi családokhoz szegődött el házitánítónak. Megtanult magyarul, alaposan megismerte a korabeli viszonyokat, s korai műveiben tárgyilagos, helyenként meleg hangon szólt a magyar irodalomról és művelődési állapotokról. 1823-ban Prágába ment, ahol csakhamar a cseh kulturális élet egyik vezetője lett. Az ő javaslatára és irányításával indult meg a Cseh Nemzeti Múzeum két folyóirata. Az egyik ugyan hamarosan megszűnt, a másik azonban — a Časopis českého museum, melyet tízenegy éven át szerkesztett — hosszú ideig a legrangosabb cseh folyóiratnak számított, s megváltozott elnevezéssel napjainkig fennáll. Szintén Palacký kezdeményezte a Matice česká felállítását 1830–31-ben a cseh nyelvű könyvkiadás előmozdítására. Tevékenysége elismerést váltott ki a párhuzamosan fejlődő és hasonló intézményi keretek közt szerveződő magyar kulturális életben. Történetírói munkásságáról beszámolt az 1817 óta megjelenő Tudományos Gyűjtemény, 1834-ben pedig külföldi tagjává választotta a csaknem egy évtizede alapított Magyar Tudományos Akadémia.

A kapcsolatok azonban hamarosan megromlottak, a baráti megnyilvánulásokat ellenségeskedés váltotta fel. Az 1840-es évek elején mindkét mozgalom eljutott a politikai célok megfogalmazásának időszakába, s az egymást keresztező érdekek összeütközéshez vezettek. Az ellentétek a szlováksághoz fűződő viszonyon robbantak ki, a polémia a saj-

tóban, például az Augsburger Allgemeine Zeitung hasábjain, valamint röpiratokban folyt. Mind a magyar, mind a cseh vezetők azzal az igénnyel léptek fel, hogy befolyásuk alá vonják a szlovák nemzetet, melyben egyre határozottabban hallatták hangjukat az önállósodás hívei. A felsorakoztatott érvek az egyik oldalon az „egyetlen magyar politikai nemzet”, a másik oldalon a „csehszlovakizmus” politikai koncepciójába illeszkedtek. Ezzel egyidőben megfogalmazódtak az Osztrák Birodalom föderatív átalakításának tervei. Mind Wesselényi tervezete vagy akár Havlíček és Palacký ausztrorszláv elgondolása azonos törekvést takart: biztosítani saját nemzetük számára a birodalmon belüli hegemoniát, más népek s nem utolsósorban egymás rovására.

Vázlatosan előttünk áll tehát az egymással acsarkodó nacionalizmusok vitája, mely a kapcsolatok sorvadásához és az ellentétek felülkerekedéséhez vezetett a század további részében. Ebből fakadt, hogy mindmáig erősen feltáratlan a magyar–cseh érintkezés története az 1848 és 1918 közötti korszakban. A hagyományos kapcsolattörténeti kutatás ugyanis nemzeti alapon végzi a vizsgálódást, holott ez az ideológia a múlt század negyvenes éveitől nem összeköt, hanem elválaszt. Ahhoz, hogy ebből a zsákutcából kijussunk, az egyoldalú nemzeti megközelítés helyett új dimenziókat kell keresni. Felmerül a kérdés: voltaképpen ki fordult szembe egymással? A két ország lakossága, a két nemzet, a nemzeti mozgalmak vagy annak vezetői? S hogyan viszonyulnak egymáshoz ezek a kategóriák? A válaszadáshoz átfogó képet kellene adni a két társadalom egészéről, ami messze meghaladja előadásom kereteit, a kapcsolatok körét. Elegendő csupán annyit leszögezni, hogy amíg a magyar nemzeti mozgalomban a köznemesség liberális szárnya és a vele szövetséges értelmiségi csoportok játszották a vezető szerepet, addig a cseh mozgalomban mindenekelőtt kispolgári értelmiségiek. Ennek fényében pedig az iménti kérdések másként is feltehetőek. Ha feltételezzük, hogy a szembenállás csupán a két mozgalom vezető csoportjaira és a befolyásuk alatt álló egyes rétegekre terjedt ki, nem pedig az egész társadalomra, akkor érdemes megvizsgálni: vajon a nemzeti mozgalomtól viszonylag távolabb álló más rétegekre és csoportokra ugyanígy érvényes-e a kapcsolatok sorvadása. Úgy gondolom, ez a megközelítés jól kiegészíti a nemzeti mozgalmak társadalmi bázisáról folyó kutatásokat, másrészt olyan területekre is ráirányítja a figyelmet, melyeket a hagyományos kapcsolattörténeti vizsgálódás figyelmen kívül hagyott. Az új szempontok segítségével egyben lehetővé válik, hogy az eddig feltárt kapcsolatokat szélesebb összefüggésbe illesszük, társadalomtörténeti nézőpontból újragondoljuk. Nem lezárt kutatások eredményeiről szólok, sokkal inkább a továbblépés lehetőségeiről. Mondandóm szükségképpen vázlatos lesz, hiszen a két társadalom érintkezése terén kevés kutatási előzményre támaszkodhat, mégis talán nem haszontalan a kapcsolattörténet eddig kiaknázatlan témaköreit számba venni.

Kezdjük az egykorú társadalom csúcsán elhelyezkedő arisztokráciával, melynek vizsgálatát mind a magyar, mind a cseh történetírás meglehetősen elhanyagolta az elmúlt évszázadokban. Átfogó kutatások híján inkább csak sejteni lehet, hogy ez a viszonylag szűk uralkodó réteg belülről jócskán tagolódott, s a gyakran emlegetett sajátosságok – mint pl. a nemzetek felettség, a zárt és elkülönült életvitel, valamint az összmanarchiai tájékozódás – mindenekelőtt a legnagyobb vagyonú családokra vonatkoztak. Közismert, hogy a vezető arisztokrata családokat országhatároktól függetlenül szoros házassági kötelékek fűzték egybe, ami azonban – éppen az említett elkülönülés miatt – a társadalom többi részét kevéssé érinti. Annál inkább figyelmet érdemel a kezükben összpontosuló birtokállomány, mely a kiterjedt rokonsági viszonyokhoz hasonlóan szintén túlnyúlott az

adott ország határain. A XVII. század közepétől Mária Terézia koráig, de elvértve még később is, számos ismert csehországi arisztokrata család szerzett birtokot Magyarországon. S bár a 19. század folyamán erősen csökkent az ún. indigenák, vagyis a honosított külföldiek tulajdonában lévő földterület, néhányan, például a Kinsky, a Lobkowitz, a Schwarzenberg vagy a Chotek család bizonyos ágai egészen az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig megőrizték magyarországi latifundiumaikat. A másik oldalon egyes magyar arisztokrata családok, például a Forgácsok, főleg Morvaországban rendelkeztek nagybirtokokkal. Maguk az arisztokraták alig érintkeztek a másik ország lakosságával, ám a velük együtt érkező uradalmi személyzet már állandó kapcsolatban állt a helybeliek szűkebb-tágabb körével. A különböző tartományokban fekvő uradalmak így különösen emberi és információs összeköttetést teremtettek az eltérő területek népessége között.

Egy további kutatásra váró témakör az államapparátussal függ össze. Különösen az 1850-es évek időszaka érdemel figyelmet, amikor nagy tömegben érkeztek tisztviselők Magyarországra az örökös tartományokból, többek között Cseh- és Morvaországból. Szerepükről mindmáig hiányzik az átfogó feltárás, ami számos torzításra adott alkalmat. Néhány egyoldalúan kiragadott részmozzanat általános érvényű sablonná merevedett, és szívósan beépült a magyar történeti köztudatba. Mindez a magyar–cseh kapcsolatok egyik súlyos tehertétele. Történetírásunk különböző vonulatai igen eltérő megközelítésében mutatják be ezeket a hivatalnokokat. Az egyik irányzat a nemzeti szempontokat állítja a vizsgálódás középpontjába, s nemzeti elnyomás gyűlölt alakjait látja bennük. A másik irányzat a kapitalista átalakulás felől közelít, és az idegen tisztviselőkben a kialakuló polgárság egyik típusát ismeri fel. A vita eldöntéséhez mindenekelőtt új kutatások szükségesek, így csupán néhány megjegyzést fűznék hozzá. Először is, a korszak fő ellentétei nem a nemzetek között, hanem a magyarságon belül húzódtak meg. A megosztott magyar uralkodó rétegen belül a szemben álló felek erőviszonyai ugyan változtak a század folyamán, ám a hagyományosan dinasztiahű csoportok mindvégig megőrizték pozíciójukat a központi államigazgatásban. Másrészt, a történeti irodalmat vizsgálva, jól látható, miként erősödik az idő múlásával a nemzeti elfogultság, vagyis az a törekvés, hogy a neoabszolutista korszak súlyos elnyomásáért az idegeneket tegyék felelőssé. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az elnyomás mindenekelőtt a birtokos nemesség liberális szárnyára összpontosult, amely a nemzeti mozgalmak vezetőjeként ugyancsak érdekelt volt abban, hogy esetenként saját sérelmeit is nemzeti ügyé emelje. Ennek pedig igen alkalmas fegyvere az idegengyűlölet. Mindazonáltal a kortársak számára a Bach-huszár és a külföldi hivatalnok még nem volt szinonima, s a két fogalom csak később kezdett közeledni, majd mindinkább azonosulni. Szintén a nemzeti érvelést gyengíti az a becslésekre és részkutatásokra alapozott megfigyelés, hogy a külföldiek zömével nemzetiségi területeken szolgáltak. Ennek részletes bizonyítása helyett csupán Božena Němcová családjának ismert esetére hivatkoznék. A polgári átalakulásban viszont azért nem játszhattak számottevő szerepet az örökös tartományokból érkező tisztviselők, mert jelentős részük az 1960-as évek elején visszatért hazájába. Egy osztrák kutató nemrégiben közzé tett adatai szerint mintegy háromezer fő, a teljes hivatalnoki gárda közel egyharmada hagyta el az országot. Minthogy korábbi létszámuk ma még ismeretlen, nem tudni, hányan maradtak.

Magyarországon maradt és végleg letelepedett Ankerschmidt lovag, Jókai Mór az Új földesúr című regényének főhőse. Igaz, ő nem tisztviselő, hanem katonatiszt, de talán

mégsem érdektelen néhány szót szólni a műről. Ankerschmidt vértessórnagyként szolgált Magyarországon az 1848–49-es szabadságharc előtt és alatt, majd nyugalomba vonult. Rangja révén a köznemesség és az arisztokrácia közt lévő határig emelkedett fel, vagyona házasságából származott. Egy bécsi bankár lányát vette feleségül, aki félmillió forint hozományt hozott a házasságba. A főhős egy kétezer holdas birtokot vásárolt a Bükk hegység és a Tisza közötti területen, majd egy kastélyt épített magának. Az idő múlásával fokozatosan alkalmazkodik környezetéhez, s végül teljesen beilleszkedik a helyi nemesi középirtokosok közé. A regényben számos cseh vonatkozás található. A birtokon mintagazdaságot hoznak létre, „s, hogy mindenből meglegyen a java, a jószágfelügyelőtől kezdve az utolsó szolgáléig mindennemű gazdaszemélyzete a munkás, józan, cseh népből telt ki”. Közöttük van Maxenpfutsch Vendelin morva jószágigazgató, meg a vadász, a lovászegény, Konrad bérek Csaszlauból (Časlav), Anton kocsis és a kis Gyuszi inas. Messzire vezetne a romantikus cselekmény bemutatása, a regény és a történeti valóság szembesítése. Annyi azonban kétségtelen, hogy ez az egyébként nagyszerű alkotás a Bach-korszakról kialakult nemzeti elfogultságok egyik fő forrása. A főhős kivételével Jókai ellenszenves színben ábrázolja a külföldieket, például a birtok jogi ügyeit intéző ügyvédet, a minden hájjal megkent Grisák doktort vagy az ostoba megyefőnököt. A gépesített művelés, a korszerű gazdálkodás kudarcot vall, a morva jószágigazgató pedig különböző bonyodalmak után megszökik a bécsi nevelőnővel, s ugyanúgy elhagyja az országot, mint a korszak állami tisztviselői.

Folytatva a kapcsolattörténet feltáratlan területeinek számbavételét, szólni kell a hadseregről is. Hatása persze nemcsak az imént tárgyalt időszak során, hanem a Monarchia egész fennállása alatt megfigyelhető. Nem térek ki Hašek és művének magyar vonatkozásaira, ezt mások már megtették. Inkább arra a kevésbé vizsgált jelenségre hívnám fel a figyelmet, hogy a hadsereg útján milyen hatalmas embertömegek jutottak el hazájuktól távol eső vidékekre. A légénység nagy része csak időleges kapcsolatba került más tartomány népével, a tisztikar leszerelt tagjai azonban – Ankerschmidt lovaghoz hasonlóan – igen gyakran a korábbi szolgálati helyükön telepedtek le. Az iménti irodalmi példa után hadd említsek egy történeti személyiséget. Ki gondolná a magyar szabadságharc egyik legnagyobb tábornokáról, az emigrációs politika Kossuth után következő alakjáról Klapka Györgyről, hogy családja morvaországi származású? Pedig nagyapja még Znojmoban született, s ha hinni lehet a családi legendának, egyik őse a cseh hadsereg tábornoka volt a fehérhegyi csatában. A nagyapa II. József alatt került Magyarországra azzal a megbízatással, hogy az osztrák–török háború idején tábori gyógyszerárakat állítson fel. Temesváron telepedett le, ebben a bánáti német városban. Fia, a tábornok apja olajgyártással és könyvnyomtatással foglalkozott, s a város vezetői közé emelkedett. Hosszú időn át polgármester és országgyűlési követ volt, 1841-ben pedig nemességet szerzett. Hat gyermeke közül két fiú és egy lány érte meg a felnőttkort. Nándor a bécsi katonai mérnöki akadémiára járt, György egy tűzériskola elvégzése után a testőrséghez lépett be. 1848-ban a két fivér ellentétes oldalon harcolt: Nándor az osztrák gyalogság századosa, hogy utóbb nyugállományú vezérsórnagyként Brünnben (Brno) telepedjen le. György viszont magyar tábornoki rangot viselt, s 1849 végén emigrációba ment. Külföldi tevékenységéből kiemelésre kívánczik együttműködése J. V. Frič-csel és az önálló cseh királyság kikiáltásáért a poroszokkal szövetséges csoportokkal. Az 1867-es kiegyezés után hazatért Magyarországra, ahol országgyűlési képviselő és egy vasúti kocsikat gyártó pesti részvénytársaság, a Magyar–Svájci Gépgyár alapító tagja lett. Néhány rövid

megjegyzés e vázlatos pályaképről. Látható, hogy hadsereghez milyen sokféle tevékenység, egészségügyi, műszaki s ki tudja még hányféle foglalkozás kötődik. Az is kiderült, hogy a nemzetiség mai fogalmát mennyire nem szabad visszavetíteni a régebbi korokra. Hiába lenne a Klapka családot előbb csehnek vagy németnek, utóbb németnek, vagy magyarnak tekinteni. Sokkal inkább egy adott ország lakosai, s nem utolsó sorban Habsburg alattvalók voltak. Persze nem kívánom kétségbe vonni Klapka magyarságát, jóllehet 13 évesen tanulta meg ezt a nyelvet, de mint fivére példája mutatja, a tudatos választás olykor véletleneken is múlt. Látható továbbá, hogy a korszakban a nemesi cím milyen kevésbé orientál: mögötte valójában igazi polgári pálya húzódik meg. Hosszasan lehetne az ilyen újnemesek nevét sorolni, ám hogy nagyon ne kanyarodjak el témámtól, csupán Klauzál Gábor nevét említtem, aki szintén egy csehországi eredetű s 1793-ban nemesített katonacsaládból emelkedett az 1848-as magyar kormány földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterévé.

Klapkák Morvaországból a Dél-Alföldön át Pestig ívelő pályája egyébként igen jellegzetes útvonal a korszakban, s ez a kapcsolattörténeti kutatás egy újabb témaköréhez vezet el. Ugyanezek az állomások jelzik ugyanis a magyar zsidóság megannyi családjának vándorlását. Itt egy 1726-os rendelkezésig kell viszonyulni, melyben III. (VI.) Károly úgy korlátozta a nyugati tartományokban élő zsidók házasságkötését, hogy minden családból csak egyetlen fiú nőülhetett meg. A rendelet hatására nagyarányú elvándorlás indul Cseh- és Morvaországból. A több hullámban zajló elvándorlás egyik iránya az észak-nyugatmagyarországi területek voltak, és innen folytatódott a kirajzás az ország többi része, egyebek között Temesvár, Arad, Szeged felé. A Cseh- és Morvaországból Magyarországra irányuló emigráció a 19. században sem szűnt meg, csupán méretei csökkentek. A kapcsolattörténeti kutatások keretében érdemes lenne megvizsgálni, hogy egy-egy család elvándorló és helyben maradó részei mennyire tartották az összeköttetést. Tekintettel arra, hogy a zsidóság közismerten nagy szerepet játszott a kereskedelemben, az előbbi kérdés tovább bővíthető: miféle jelentősége van a tartomány határon túlnyúló családi szálaknak az interregionális kereskedelemben. Jómagam egyetlen ilyen esetet találtam, alaposabb kutatással azonban a példák száma valószínűleg bővíthető. A Flesch családról van szó, melynek egyik tagja, Alajos pesti nagykereskedő 1844-ben szappan és faggyúgyertya gyártásra kért engedélyt a budai Helytartótanáctól, három év múlva pedig a pesti Nagykereskedők Testületének egyik vezető tagja volt. Fia, Mór, terménykereskedelemmel foglalkozott, s egyebek között részt vett az Első Budapesti Gőzmalom RT megalapításában. Nem tudni, összefügg-e az apai örökséggel, vagy csak véletlen okozata, mindenestre tény, hogy 1868-ban ott látjuk a „Flóra” Első Magyar Stearin Gyertya- és Szappangyár alapítói között. Ebbe a vállalkozásba az örökös tartományokbeli rokonok is beléptek, így Alajos Bécsből és Vince Prágából. A szerteágazó család egy másik közös vállalkozása volt a következő évben alapított nagyszombati cukorgyár. Ebben résztvett még egy brünni nagykereskedő rokonuk is, aki egyébként más brünni vállalkozókkal együtt 1854-ben alapított kőhidai cukorgyárban is érdekelt volt.

Mindez már átvezet a két ország közötti gazdasági kapcsolathoz. Ha az eddigiek során a feltáratlanság okozta a nehézséget, itt inkább a bőség zavarával kell küzdeni. A cseh kapcsolatok viszonylag széleskörű ismerete különös módon éppen annak az idegenellenességnek köszönhető, amelyet az imént elmarasztaltam. Közismert, hogy a hagyományos nacionalizmus elemei beépültek a dogmatikus történetszemléletbe, melynek egyik

fontos tétele volt az Ausztriától való gyarmati függés. Az 1950-es években fellendülő gazdaságtörténet kutatói nem elégedtek meg az idegen tőkések fantomjaival, hanem gazdag anyagot gyűjtöttek össze a tétel bizonyítására, s hacsak tehették, plasztikusan kidomborították egy-egy személy osztrák vagy cseh és morva vonatkozásait. A gyarmati kizsákmányolás tétele azóta már szerencsére a múlté, a bizonyító anyag azonban megmaradt, a kapcsolattörténeti kutatás bőven meríthet belőle. A már feltárt eredmények ismertetése helyett mégis inkább egy saját élményemet mondanám el. Néhány évvel ezelőtt Vimperkben jártam, mely a múlt században német többségű volt. A Budapesttől mintegy 600 kilométerre fekvő városkában érdekes magyar vonatkozásokat találtam. A helyi múzeum kiállításán egyrészt megtudtam, hogy vimperki nyomdában tömegével készültek magyar könyvek, sőt készülnek mind a mai napig. A gyufagyár történetét bemutató tablókön ott sorakoztak a legkülönbözőbb nyelvű gyufacímkek. A magyar nyelvűek jórészt csehországi termékek árusításával foglalkozó budapesti lerakatokat reklámoztak, amilyenek – az említett gazdaságtörténeti irodalom adatai szerint – már a múlt század 10-es éveitől nagy számban létesültek Pesten. Még érdekesebb tanulsággal szolgáltak a nemzeti motívumokat ábrázoló címkek. A tulajdonost a jelek szerint kevésbé érdekelte a megbízók nemzeti elfogultsága, mert a birodalmi német szimbólum ugyanúgy üzletet jelentett számára, mint Petőfi piros-fehér-zöld-keretes képe, vagy az ismert cseh nacionalista rigmus: Cizi zboží chválit se skroušenou tváří / dovedoujen zrádci nebo podlí lháři / az idegen árut bűnbánó arccal dicsőíteni / csak árulók vagy alávaló hazugok képesek /.

Végezetül szólni kell egy meglepő statisztikai adatról. Az 1910-es osztrák népszámlálás több, mint 40 ezer cseh- és morvaországi születésű személyt talált Magyarországon, s közülük 20 ezernél is több cseh anyanyelvűt. Jelentős részük már hosszú évek óta élt az országban. Ez a szám nem tartalmazza azokat, akiknek a felmenői vándoroltak be, de ők maguk már Magyarországon születtek. A további kutatásnak kell majd tisztáznia a Magyarországon élő cseh lakosság pontos szociális összetételét és egyéb jellemzőit. Nem tudni, mekkora súlyt képviseltek az eddig ismertetett kategóriák, s mekkorát például a szakmunkások, akikről szintén találni elszórt adatokat. Annyi azonban elöadá-somból talán kiderült, hogy a magyar-cseh kapcsolatok korántsem elhanyagolható csoportokat érintettek a múlt század második felében.

(Elhangzott a Prágai „Magyar Kultúra”-ban, 1988 decemberében)

AZ OROSZ III. ÜGYOSZTÁLY (VÁZLAT EGY 19. SZÁZADI ÁLLAMVÉDELMI RENDSZERRŐL)

A reformok Oroszországnak történetében az egyik legérdekesebb, ugyanakkor igen kevésbé tanulmányozott periódus: az 1860–1870-es évek.¹

A 60-as évek kezdetének reformjai meghatározott feltételt teremtettek ahhoz, hogy a feudális monarchia átalakuljon burzsoá monarchiává. Azonban a jobbágyi maradványok továbbélése az országban megmutatta nemcsak az önkényuralom belpolitikájának el-lentmondásosságát, de lehetőséget teremtett a reakcióba való átmenetelhez is.

Ebben a bonyolult helyzetben fontos szerepet játszott a kormányzati politika megbízható szervezete, a III. ügyosztály, melynek működését most nem kizárólag az ország bel-politikai életével kapcsolatosan vizsgáljuk, hanem, hogy ez a fontos szervezet milyen tevékenységet fejtett ki az ország határain túl.²

Vizsgált időszakunkban 1860 és 1878 között a III. ügyosztály élén P. A. Suvalov, A. L. Potapov és A. R. Drentyeln állt.

Háromjuk közül P. A. Suvalov³ hosszú ideig élvezte II. Sándor teljes bizalmát és támogatását, úgy, hogy befolyással volt a kormányzat bel- és külpolitikájára.

A kibontakozó reakció feltételei között a cári politika fontos eszköze, fegyvere lett a politikai megfigyelés és a nyomozás mind belföldön, mind külföldön.⁴ Az uralkodói kancellária részlegeként a III. ügyosztály nemcsak hogy kívül állt az állami intézmények rendszerén (a törvénygyűjteményben meg sem említik), de köztudottan felettük helyezkedett el.⁵

Egyebek között az összes miniszter és vezető köteles volt feltétlenül teljesíteni a III. ügyosztály rendelkezéseit.

A III. ügyosztály állománya fennállásának idején (1826–1880) nem volt nagy: 1878-ban a narodnyik mozgalom által indukált nagy feszültség idején sem számlált több tagot mint 52-t, és ebből a csoportból 20 a levelekkel foglalkozott. Közvetlenül az 1880 augusztusi felszámolása előtt 72 emberből állt. Igaz, nem szabad elfelejteni azt a tényt sem, hogy a III. ügyosztály széles, szerteágazó ügynöki hálózattal rendelkezett mind Oroszországban, mind pedig külföldön. Az ügyosztály végrehajtó szerve pedig a rendőrség önálló területe volt, amely 1873-ban több mint 5,5 millió embert számlált.⁶

A III. ügyosztály tevékenységét mindenre kiterjedő figyelem jellemezte, különösképpen a hírhedt rendőrminiszter, P. A. Suvalov vezetése idején.⁷ A hivatal legfőbb erőssége a jól kiépített ügynökhálózat volt, mely nemcsak egész Oroszországot tartotta megfigyelés alatt, hanem kiterjedt külföldi kapcsolatokkal is rendelkezett. A szervezet feladata volt, hogy hírt szerezzen minden megnyilvánulásról, amely valamilyen formában bírálta a kormányzat tevékenységét. A vétkesekkel szemben a rendőrség azonnal megtette a szükségesnek ítélt lépéseket.

A fentebb vázolt meglehetősen sokrétű feladatkör ellátása feltételezte a szervezettség magas fokát, hiszen az intézkedések hatékonysága legtöbbször a gyorsaságtól függött. Ezért az ügyosztály több részlegre tagolódott, mindegyiknek a tevékenysége egy-egy kü-

lön területre összpontosult. A legfontosabbnak a forradalmi megmozdulások előkészítését figyelő apparátus munkáját tekintették. A szervezet ügynökei állandó megfigyelés alatt tartották a radikális nézetekről ismert személyeket. Nyomozhattak, vizsgálatokat folytathattak felségsértési és politikai ügyekben, száműzetéssel büntethették a forradalmi gondolatok nyilvános terjesztőit vagy börtönnel sújthatták őket. „Ez az osztály figyelte a különféle szervezkedéseket, s tartotta szemmel azokat, akiknek Oroszországgal ellenséges viszonyban lévő államokkal bármilyen kapcsolata volt.”⁸

A 19. század 60-as éveiben azonban az államellenes tevékenység felderítésével kapcsolatos feladatkört, illetve a politikailag gyanús személyek megfigyelését a 3. osztály vette át, a fenti szervezet tevékenysége így már csak a felségsértési ügyek kivizsgálására korlátozódott.

1847-ben a III. ügyosztályon belül létrejött két irattár, amelyekben minden fontosabb politikai ügy aktája helyet kapott.

Minden precizitás, szervezés és figyelem sem tudta azonban megakadályozni D. Karakazovot a II. Sándor cár elleni merénylet elkövetésében. Az eset közvetlen következménye az lett, hogy az ügyosztály jelentősége hirtelen megnőtt, s kezdett jelentős befolyást gyakorolni az államélet legmagasabb szintű irányítására is. A konzervatív körök ismert képviselői: (P. A. Suvalov, D. A. Tolsztoj, K. J. Polen és A. E. Tyimasov) egyre közelebb kerültek a hatalom közvetlen irányítóihoz, s ezzel egyidejűleg megkezdődött a liberális politikai erők háttérbe szorítása. Ennek során eltávolították hivatalából többek között D. A. Miljutyint, M. H. Reiternt és P. A. Valujevet is.⁹ „P. A. Suvalov körül a konzervatívok egyre szorosabb tömörülést hoztak létre, s igyekeztek befolyásuk alá vonni a minisztereket is. Ennek a folyamatnak természetesen következménye volt, hogy az 1866–1874 közötti időszakban a III. ügyosztály vezetőjének döntő szerepe volt a kormányzati kurzus meghatározásában.”¹⁰

Suvalov ideje alatt az ügynöki tevékenység megélénkülte Oroszországban és külföldön egyaránt. Az előkerült anyagokból sok minden kiderült a kor kulisszák mögötti eseményeiről, de a mai napig nem lehet tudni, hogy pontosan kik és hányan voltak ennek az ügynöki hálózatnak a tagjai.

A rendőrminiszter – úgy is, mint a III. ügyosztály vezetője – részt vett a Minisztertanács, az Államtanács és a paraszti Főbizottság munkájában, meghatározó szerepe volt a regionális felügyelő bizottságokban, érvényesítette befolyását a lengyel ügyekkel kapcsolatban, az Északi-tenger mellékén és a Kaukázus térségében is. Ekkora hatalom és befolyás birtokában teljesen váratlanul érte 1874 júniusában az éppen Emsben tartózkodó cár döntése, mely szerint azonnali hatállyal kinevezték Oroszország londoni követévé.¹¹

A magyarázat ez esetben csak variánsokban képzelhető el. A kortársak nagy része (többek között A. J. Gyelvig,¹² A. A. Kirejev¹³) úgy vélte, hogy a kegyvesztés okát abban kell keresni, hogy P. A. Suvalov 1873-tól kezdődően túllépte a „jóízlés” határait, s a legmagasabb állami hivatalokban úgy adta elő saját véleményét, mintha az egyben az uralkodó álláspontja is lenne. Dolgorukaja hercegnő¹⁴ szerint pedig a cárt a Suvalov mindenhatóságáról szárnyra kapott hírek bosszantották fel, főként az, hogy a minisztert – tréfásan – IV. Péterként kezdték emlegetni.

Nagy a valószínűsége ennek a magyarázatnak, annál is inkább, mert utódjául a cár egy szellemileg leépülőben lévő politikust, A. L. Potapovot jelölte ki, aki viszont annyira nem értette a körülötte zajló dolgokat, hogy két év múlva őt is le kellett váltása posztjáról.

N. V. Mezencev tábornok is mindössze két esztendeig tarthatta pozícióját, vele 1878-ban Sz. M. Sztjepnyak–Kravcsinszkij végzett egy merénylet során. A következő kétéves terminus alatt A. R. Drentyeln került a III. ügyosztály élére, s ő töltötte be a rendőrmiszteri posztot is. 1880-ban a hivatal végleges megszűnésével együtt az ő szerepe is véget ért anélkül, hogy a hivatal működésében bármilyen változtatást is véghez vihetett volna.

A tanulmány forrásanyagát a moszkvai Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Otyabrszkoj Revoljucii – a továbbiakban és a jegyzetekben CGAOR SZSZSZR – 109. fondjában gyűjtöttük össze, melyben a III. ügyosztály irattárának anyaga található. Ezek között nagyrészt a lapok szerkesztősegeinek küldött körleveleket,¹⁵ az újságokban nem tárgyalható kérdések gyűjteményét¹⁶ és egyéb fontos ügyeket alaposabban megvilágító iratokat találunk. Ez utóbbihoz tartoznak a külföldi ágensek jelentései, amelyek magukban foglalják az adott ország belpolitikai életének számos mozzanatát, illetve az orosz bel- és külpolitika hatását Európa különböző országaira. A jelentések nagy részén olvasható az uralkodó sajátkezű aláírása, megjegyzése ékes bizonyítékként annak, mennyire figyelemmel kísérte az orosz monarchia a külső és belső közvélemény alakulását. Egyéni kvalitásai, hiúsága és könnyen befolyásolható egyénisége fogékonnyá tették őt a közvélemény hangulatára. Vágyott a népszerűsége, de meg kívánta őrizni uralkodói jogait. Ezért rendkívül érzékenyen reagált a hivatalos politikát bíráló valamennyi megjegyzésre.

Ezen kritikák, megjegyzések, tárgyilagos professzionista jellegű megfigalmazásait olvashatta a cár, és olvashatjuk mi is ezekből a jelentésekből, melyeket eddig még igen kevés helyen használtak forrásként.¹⁷

A III. ügyosztály külpolitikával kapcsolatos anyaga 1860–1878-ig igen változatos, hogy csak a legfontosabbakat említsük: Anglia Oroszországgal kapcsolatos politikája, a Balkán kérdés, ezzel összefüggésben Oroszország katonai ereje. Többször visszatérnek az ágensi jelentések a III. Napoleon képre, Poroszország és Franciaország háborújára, Ausztria, különösen az ausztriai szlávok és Oroszország viszonyára.

Dolgozatunkban ez utóbbi kérdéssel szeretnénk részletesen foglalkozni.

Az ismertetésre kerülő forrásokat kronológiailag 1867–70 és 1876–77 köré csoportosíthatjuk.

Az 1870-ben vagy azelőtt fródott levelek tartalmukat tekintve a Monarchia szláv népeinek helyzetével és törekvéseikkel foglalkoztak, és az 1867-es kiegyezés következményeit taglalták. Az 1876–77-es jelentések már az európai nagyhatalmak függvényében vizsgálták a szláv mozgalmakat.

A források jól szemléltetik, hogy az információk igen változatos formában jutottak az ügyosztály tudomására, egyrészt összefüggő ágensi jelentések, másrészt magánszemélyek kifejezetten az uralkodót vagy az ügyosztályt tájékoztatni kívánó levelei, harmadikban pedig magánszemélyek gyanúsaként ítélt és ezért elfogott levelezései szolgáltak híryanagyként munkájukban.

Az ágensi jelentések esetében¹⁸ rögtön szembetűnik, hogy azok aláírás nélkül készültek, az informátor személyéről semmit sem tudhatunk meg belőlük, csupán következtethetünk műveltségükre, iskolázottságukra abból, hogy milyen nyelven fogalmazták meg levelüket. Az oroszul írt jelentések¹⁹ mellett előfordul francia nyelvű²⁰ is, és ez arra mutat, hogy az ügynökök között képzett értelmiségiek is voltak. Alátámasztja ezt az általunk ismertetett francia nyelvű jelentés rendkívül logikus, összefogott tartalma, amely az európai hatalmi viszonyok és politikai áramlások alapos ismeretéről árulkodik. Nem

nevez meg hírforrásokat, hanem érezhetően egy saját tapasztalatok és összegzett sokrétű információk alapján kikristályosodott összképet ad a Monarchia európai helyzetéről és külpolitikai törekvéseiről — a belpolitikával, elsősorban a nemzetiségekkel összefüggésben.

Más esetekben tudomásunkra jut, hogy az ügynök milyen forrásból szerezte híreit. „A városban az a hír terjedt el. . .”²¹ egy ilyen bevezetés után egyértelmű, hogy egy, a közhangulatról saját tapasztalata, hallomása alapján beszámoló ágensi jelentéssel van dolgunk. Az ismertetésre kerülő harmadik jelentés²² ebből a szempontból újabb típust képvisel. A feljegyzést ugyanis jól láthatóan, egy a kormányzatot tudatosan informálni akaró magánszemély levelének és a szláv és más kérdésekről tartott előadásokról szóló ágensi jelentésnek az összegzéséből készítették. Újabb adalékokkal gyarapodott tehát az ügyosztály munkájáról alkotott képünk, miszerint tudomásuk volt minden nyilvános előadás tartalmáról és lefolyásáról, és általában a közhangulatról.

Továbbá előttünk áll az alattvalónak az a típusa, aki kötelességének érzi, hogy az arra illetékeseket informálja, ha hazájával kapcsolatos hírek, tapasztalatok birtokába jut. A levelét csak Andrejként aláíró személy Lipcséből tájékoztatja a poltavai kormányzóság egyik világi bíróját, A. A. Szavicsot az utazása során a szláv népek helyzetéről és az orosz, valamint német hatalomhoz való viszonyról nyert tapasztalatairól.

Az ügyosztály archívumában önállóan is előfordulnak az iméntihez hasonló beszámoló levelek.²³ Ezek mindegyike megegyezik abban, hogy írói, bár nem tagjai az ügyosztálynak, saját tapasztalataikat összegzik, melyeket az ország szempontjából fontosnak, esetleg veszélyesnek tartanak. Az ágensi jelentésekkel ellentétben itt ismertek a szerzők, s nemcsak aláírásaik révén, hanem azért is, mert az ügyosztály ellenőriztette az informátorok személyét, s ezt csatolta a levélhez.

Az egyik,²⁴ a továbbiakban ismertetésre kerülő oroszul írott levél esetében megtudjuk, hogy az író Jakov Golovackij, a vilniusi Archeológiai Bizottság elnöke, korábban a lvovi egyetem professzora, aki levelét a vilniusi főkormányzó révén juttatta el P. A. Suvalovhoz. Személyét a politikai osztály ellenőrizte.

A másik hasonló típusú levél²⁵ kapcsán az ügyosztály nehezebb feladat előtt állt, hiszen a szerző, gróf Tabas Zaluszkij, Velencében élő lengyel származású ausztriai alattvaló volt. Feltehetően ezért írt franciául, személyéről a titkos szolgálat egyik vezetője a velencei orosz konzultól, M. N. Bakunyintól kért tájékoztatást, amit az a következőképpen adott meg. „Kegyelmes uram Alexandr Francovics! Kegyelmességed tiszteletteljes levelére múlt év január 26-áról 37-es szám alatt van szerencsém közölni, hogy gróf Iván Tabas Zaluszkij ausztriai alattvaló Velencében két éve él, jó hírnévvel rendelkezik, családjával szerényen, de szegénység nélkül. Bár nekem személyesen nem ismerősöm, de mindaz, amit róla megtudhattam, hitelt érdemlő.”²⁶

Ez utóbbi levélnek van egy további érdekessége is, megtudhatjuk belőle, hogyan kerülhetett valaki ügynökként a harmadik ügyosztály kötelékébe, ugyanis az említett Tabas Zaluszkij egyben felajánlotta szolgálatait az ügyosztálynak. „Mivel elég jól ismerem Ausztriát, Magyarországot, és az egykori Lengyelország tartományait, ezen felül egész Nyugat-Európát, abban a helyzetben vagyok, hogy legjobban mint ügynök szolgálhatom Oroszországot. Ha Exellenciád úgy dönt, hogy elfogadja javaslatomat és szolgálatába fogad, akkor a továbbiakban közelebbi információkat szolgáltatok majd szerény személyemről.”²⁷

Az ügyosztály anyagában gyanúsna ítélt, s ezért felbontott magánlevelekből származó információkra épített feljegyzések is találhatók. Az általunk ismertetendő²⁸ hasonló feljegyzés alapjául szolgáló orosz nyelvű levelet N. Szvesnyikov küldte pétervárról P. I. Alandszkijnak a kijevi egyetemre, hogy beszámoljon neki a Magyarországon tett utazása benyomásairól. A levél tartalma felkeltette az uralkodó érdeklődését, mert maga írta rá a kérdést: Kik ezek az urak? Az ügyosztály nyomozása folytán P. I. Alandszkijról egy bizonyos 782-es számú irat alapján megállapították, hogy a kijevi szent Vlagyimir Egyetem Egyetemes Történeti Tanszékének docense. A levélíró Szvesnyikov személyét már inkább homály fedi. Három különböző személy is felmerült a jelentésekben. N. Szvesnyikov a népfőiskolák felügyelője, a szmolenszki kormányzóságban, I. L. Szvesnyikov, a pétervári népiskola tanára, és Sz. Szvesnyikov ellentengernagy. Csupán ez utóbbról jelenti az útlevélosztály, hogy külföldön járt.

A következőkben a kiválasztott archív anyagot kronológiai sorrendben közöljük.

A feljegyzés a III. ügyosztály Ófelsége kancelláriájának titkos archívumából való. Aláírás nélkül készült, francia nyelven fogalmazták. Az ügynök mélyrehatóan elemzi benne a korabeli Ausztria belpolitikai viszonyait, valamint a Monarchia Oroszországgal kapcsolatos külpolitikai törekvéseit.

*

Ahhoz, hogy Ausztria újra régi fényében ragyogjon, sürgősen ki kellett békíteni Magyarországot a Monarchia nyugati részével, és rendbe kellett hozni a pénzügyeket. Ezt az eredményt csak az ország képviselőinek közreműködésével lehetett elérni. Az alkotmányos és törvényes helyzet helyreállítása lényeges feltétele volt a Monarchia újjászervezésének.

Minden, az utóbbi 16 évben alkalmazott módszer – akár az abszolút hatalomé, akár Schmerling úr kormányáé – megbukott. Kilépve a legutóbbi háborúból, a Birodalom máris benne találta magát a kiegyezésben.

Tehát ezért volt az, hogy Beust úr, aki idegen Ausztriában és így semmilyen ígéret nem köti, belekezdett a Birodalom egységének kialakításába. Mindezt alkotmányos alapon és úgy, hogy magukat a népeket nyeri meg a kiegyezés gondolatának.

Úgy tervezte, hogy egyrészt kiegyezik Magyarországgal biztosítva alkotmányos jogait, másrészt pedig lecsillapítja a Lajtán inneni népeket, ugyanakkora szabadságot és alkotmányosságot biztosítva nekik, mint Magyarországnak.

Miután gyorsan eltávolították Belcredi grófot, akinek zavaros (sötét, homályos) elképzelései csak elszabadították a nemzeti gyűlöletet – Beust úr elment a Miniszterhez, közvetlen kapcsolatba lépett a Deák-párt vezetőivel és közölte velük, hogy a kormány meddig hajlandó elmenni Magyarországgal kapcsolatban.

Az a viszony, ami 67-ben jött létre a közrendben, ennek a megegyezésnek a gyakorlati eredménye.

Mára ez a magyar országgyűlés által megszavazott kiegyezés alaptörvény lett és arra hivatott, hogy a jövőben szabályozza a viszonyt Magyarország és a Monarchia többi része között.

Beust úr kevesebb sikert ért el a Monarchia nyugati részén.

Csehországban – csakúgy mint a többi többnemzetiségű vidéken – az egyház és a nagybirtokosok által támogatott szlávok visszautasítják a német alkotmányt. (Ezek

a nagybirtokosok igen rossz szemmel nézik mind a dualizmust, mind a központosítást!). Az országgyűlések elfogadhatatlan igényeket támasztanak és nem hajlandók képviselőket küldeni a Reichsrathba, Bécsbe. . .

A nemrég befejeződött választásokon teljesen eltérő eredmények születtek. A csehek és a szlovákok képtelenek voltak ellenállni és a Miniszter néhány szavazatos többséget szerzett. Mától fogva biztosak lehetünk abban, hogy a prágai és brünni választók elküldik képviselőiket a Reichsrathba, amelyet ennek a hónapnak a végére hívtak össze.

Semmi sem dőlt még el Horvátországban. Az országban nagy a nyugalanság. A nemzeti párt autonómiát és trialista államszövetséget akar, nem akar képviselőket küldeni Pestre és követeli a zágrábi országgyűlés összehívását.

A belső nehézségek sokáig kihatottak Ausztria külpolitikájára is.

Amit Beust úr kezdett alkalmazni januárban a keleti kérdés kapcsán, szükségessé teszi, hogy Ausztria tekintélyét visszaszerezve kiszabaduljon az elszigeteltségből, másrészt pedig szeretné megakadályozni azt, hogy Oroszország egyedül rendezze a Porta és a keresztények ügyeit.

Ausztria soha nem fogadta el és nem is fogja elfogadni azt, hogy keresztények a Porta uralma alatt éljenek. Ausztria tart a szláv elemektől és az ortodox egyháztól is. Persze nem a humanizmus vezeti, amikor javítani akar ezeknek a népeknek a sorsán, hanem politikai számítás.

Meg akarja szüntetni azokat az okokat, amelyek gondot okozhatnak a szomszéd területeken, hogy megelőzze a bármikor kitörni kész forrongásokat. . .

Az a fontos neki, hogy megszilárdítsa a Szultán hatalmát Törökországnak azokon a területein, amelyek legközelebb esnek ezekhez a határokhoz.

A szentpétervári cári kabinet köztudott érdektelensége ellenére itt azért meglehetősen gyanakodva figyelik azt, hogy hogyan viszonyul Oroszország a Kelethez. A bizalmatlanságot Franciaország még szítja is.

Hol úgy, hogy nekünk tulajdonítja Bosznia és Hercegovina annektálásának tervét, hol pedig úgy, hogy azt terjeszti: Ausztria határain autonóm szláv államok csoportját akarjuk létrehozni. Mindkét feltevés egyaránt szégyenletes lenne Bécsre nézve.

Franciaország azért, hogy megnyerje Ausztria támogatását és megakadályozza a szláv népek török uralom alól való felszabadítását, megígérte a bécsi kabinetnek, hogy szembe fog helyezkedni Szerbia megnagyobbításával és Bosznia-Hercegovina egyenjogúsításával.

CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy.hrany. No 168. 1-4 l.

Dátum és aláírás nélkül

Francia nyelven

Jegyzet abból a levélből, amelyet Andrej aláírással (családi neve olvashatatlan) Lipcseből küldtek A. A. Szavics világi bírónak a poltáviai kormányzóságba. A levél arról tájékoztat, hogy milyen a viszony az oroszok és a csehek valamint más szlávok között, továbbá elemzi a németek és a csehek kapcsolatát Ausztriában.²⁹

*

Ausztriában a politikai és nemzetiségi szenvedély annyira kiélezett, hogy akaratlanul is hidegrázós hangulat alakul ki az emberekben. Ugyanakkor mindenféle lehetősége elvész annak, hogy a polgár hideg fejével és szenvedélymentesen viszonyuljon benyomásaihoz.

Prága, ahogy az átutazók láthatják, teljesen német város: német nyelv, német jogok, hovatovább német arcok: De ha az ember körültekintően figyel, észreveszi, hogy a város két, egymással kibékíthetetlen ellentétben álló táborra oszlik és ez az ellenségeskedés napról-napra nő. Amikor Prágában voltam és németül kérdezősködtem, az ismerős portás felvilágosított, hogy Prágában a csehek nem válaszolnak azokra a kérdésekre, amelyek németül hangzanak el. A Landtagba történő választás idején naponta végbement valamilyen skandalum. Egyébként azt várni Ausztriától, hogy oldja meg a cseh kérdést, teljes lehetetlenség. Csak egy út marad, az erőszaké. Mind Ausztriában, mind más államokban az a vélemény, hogy Csehországnak németnek kell maradnia, a szláv világhoz csak harc árán csatlakozhat. Csehország mélyen benne van Németországban és Németország számára stratégiaiilag fontos hely –, ez teljesen érthető. Ha még az osztrákok szeretnének is tenni a cseh önállóságért, ez ellenérzést váltana ki Ausztrián belül is és felfegyverezné Ausztriával szemben Poroszországot, amely úgy tekint az osztrák–német földre, mint Németország egyedüli szerzeményére. A jövőben a csehek maguk lesznek bekerítve és aligha lesznek olyan állapotban, hogy el tudjanak válni a németektől. Először is az ország fele németekkel népesült be, másodsor nekem úgy tűnik, náluk a nemzeti különbözőség mesterségesebb, mint a valódi. A csehek történelme szorosan összefügg a német világgal, műveltségük német és ezért is nélkülözhetetlen szükséglet az önálló irodalom megteremtése. A könyvkereskedők véleménye szerint a cseh tudományos könyvek száma csekély. A cseheknél durva széthúzás tapasztalható, a kiadók cseh műveket hazaszeretetből adnak ki és nem hasznból.

A nép valamilyen német–cseh keverék nyelvet beszél, az a nyelv amelyen Palaczký és Rieger tárgyal, az általuk alkotott. Eredetiségre törekvő cseh felbuzdulás még tapasztalható. Nincs olyan ország Ausztriában, de még Európában sem, amely annyi adót fizetett volna, mint Csehország. Ennek oka az, hogy a mezőgazdaság és az ipar korán olyan fejlődést ért el, amely nem jellemző egyetlen ausztriai területre sem. A csehek maguk is érzik, hogy idővel a német elem bekebelezi őket, ezért csak Poroszországban reménykednek.

Számukra –, ahogyan ők elképzelik – az Oroszországgal való egyesítés nagyon előnyös volna. Szeretnének az orosz hercegek közül egy királyt. Leginkább Vencelért lelkesednek, vagy ahogy itt nevezik Václav. Venceszláv Konsztantyinovicsot akarná. Azt mondták itt nekem, hogy amikor Konsztantyin Nyikolajevics utazgatott Európában, azt tervezte, hogy meglátogatja Prágát, s Prága polgárai demonstrációt akartak szervezni. Valószínű azonban, hogy Konsztantyin Nyikolajevics felső parancsra megváltoztatta útvonalát. A csehek az Oroszországhoz fűződő kapcsolatukat a német vámszövetséghez hasonlóan akarják realizálni. „Önök Ázsiában megbízható új kereskedelmi kapcsolatokat alakítanak ki, számunkra igen előnyös lenne ezeket kihasználni. Ráadásul Önök még katonailag is erősek, miért ne tudnának megvédeni bennünket. Az összes többi területen önállóak leszünk.” *Nincs visszhangja annak, milyen haszna lesz ennek Oroszországra nézve?*³⁰ A csehek megmentése ugyanaz a probléma mint a lengyelek megmentése. A lengyel kérdés, úgy tűnik, nem merül ki a lengyel önállóságban. Ha a lengyelek csak egyedül kívánnák az önállóságot, ez viszonylag könnyen megvalósítható, de a lengyelek nem tudnak megbékélni azzal a történelmi ténnyel, hogy az orosz törzs fennhatósága vitathatatlan minden szláv nép felett. *A csehek szintén elsőnek tekintik magukat a szláv népek között, bárhogy is forgatjuk fejünkben a gondolatot velük együttműködni nem lehet.*³¹ Bécsben más szlávokkal is találkoztam. E találkozások nyomán aggasztó tapaszt-

talatokra tettem szert. Voltam például a galíciai orosz társaság ülésén. Ezen ostoba vita folyt. A legjobb barát a kárpátaljai orosz. Náluk legalább megfigyelhető az az egyértelműen meghatározó törekvés, hogy kiszabadítsák magukat a magyar elnyomás alól és kapcsolódjanak Oroszországhoz. Az itt élő szlovákok vezetője és védnöke az utóbbi időkig *Rajevszkij pópá*³² volt. Most a ruszinok vitatkoznak, segítséget várnak Oroszországtól, de pénzügyi segítség még nem érkezett, s ha volt is pénz, akkor ez a sajátja volt. A ruszinok támadják Rajevszkijt despotizmusa miatt. Rajevszkij nekem nem tetszett. Külsőre olyan, mint Herzen. Valamikor okos ember lehetett, de most túlzottan önelégült. Viselkedését szempontunkból kifejezetten károsnak tartom. Minden alap nélkül kelt a szlávokban reményeket Oroszország iránt és fenyegeti az osztrák kormányt. A más szlávokhoz való lelki közeledés érdekében semmit sem tesz. Évente küldenek valakinek 100 rubelt, aztán hangosan egész Európát telekürtölik vele. *A szlávok egyesülése ettől nem megy előre, csak ellenségeskedés alakul ki Oroszország irányában.*³³ Meggyőződésem, hogy ezek a szlávok egy konfliktus esetén nem segítenek nekünk. Ha támadjuk Ausztriát, a szlávok felkelnek.

Egyébként nekünk nem kell bántani Ausztriát, annál inkább nem, mert helyette nincs más. Ausztria nélkülünk is hamar összeomlik, ezt különösen Bécsben lehet érezni. A Bécsben való tartózkodásom rám olyan benyomást tett, mintha egy halál előtti világban lennék. Itt mindenki vigad és senki nem gondol a jövőre. A korona már nem szent. Sehol nem láttam éleselméjűbb, cinikusabb karikatúrát a bécsi újságok karikatúráinál. A németek a poroszokhoz húznak. A magyarok egyáltalán nem gondoskodnak az állam egyéges érdekéről. Jut eszembe a magyarokról, ennél vadabb népet soha nem láttam. Az egyetemisták az egyetemen kiemelkednek ostobaságukkal a többi náció közül. A magyarok az oroszokhoz ellenségesen, gyűlölettel viszonyulnak. Voltam Bécsben, amikor híre ment az 56-os egyezmény megsemmisítésének. A magyarok annyira feldühödtek, hogy veszélyes volt oroszul beszélni.

CGAOR SZSZSZR f. No 109. jegy. hrany. No 429. 1-5 l.

1870. január 21.

orosz nyelven.

A Vilniusi Archeológiai Bizottság Elnökének, Ja. Golovackijnak levele a vilniusi fő-kormányzónak. Az ausztriai szláv népek azon reményéről ír, hogy ha Oroszország belép a francia-porosz háborúba, akkor elnyerik nemzeti függetlenségüket. Tudósít a galíciai lengyel fegyverkezésről is, s arról, hogy abban bíznak, hogy új felkelés lesz Lengyelországban.

*

Külföldi utamról visszatérve kötelességemnek tartom, hogy közöljem Ófelségével megjegyzéseimet és megfigyeléseimet, valamint hűen jelelsem, mit láttam és melyek az elképzeléseim. Poroszországon és Szászországon éppen azokban a napokban utaztam keresztül, amikor hadat üzentek a franciáknak. Nem tudtam csodálkozni a porosz nemzet egyöntetű állásfoglalásán s hamisítatlan hazafiasságán, valamint azon az energián, amellyel minden réteg részt vett a háborúra való előkészületben. A háború iránt – úgy tűnt nekem – kisebb a lelkesedés a szászoknál. A nép között felháborodottan bírálták és szemrehányásokkal illették a poroszokat, a hannoveriek pedig – akikkel sikerült az úton

találkozni – világosan megmondták, hogy alig várják a porosz szoldateszkától való megszabadulást. Ebben a kérdésben azonban az utolsó szót a nép mondja ki. Lehetséges, hogy a kérdést csak a fegyverek erejével lehet eldönteni.

Július 10-én már Prágában ébredtem fel. A cseh és a szláv nép között megtalálhatjuk a reményt és az aggályt is. A csehek a jelenlegi háborúval a legkilátástalanabb helyzetbe kerültek. Azt mondják, bármelyik fél győz, számukra egyik megoldás sem kedvező.

Ha a németek győznek, akkor a poroszok csatlakoztatják Ausztriát s akkor a közeljövőben halálos ölelésbe fonják Csehországot. Ha a franciák győznek, akkor Ausztria követelni fogja korábbi helyét Németországban és akaratlanul a cseheket is a német szövetségbe nyomja, amelytől 1866-ban szabadultak meg. Ebben a kilátástalan helyzetben a csehek minden reménye Poroszországban van. Feltételezve, hogy a fellángoló háborúban a franciák Ausztriát is bevonják az együttműködésbe, ugyanakkor Oroszország fel lép Poroszország mellett, a cseheknek is lehet olyan reménye, hogy az elkövetkező béke feltételeinél Oroszország kiáll a csehekért és szlovákokért. Ezért ma a cseheknek minden párt olyan szimpátiával van Oroszország iránt, mint még soha. Beszéltem Riegerrel, Braunerral, Treszkovoszkijjal és mindnyájan reménnyel néznek Oroszországra, benne a szlávok megmentőjét látják. A csehek oroszországi odaadásukban odáig mennek el, hogy hajlanak a pravoszláv hitre. A csehek tevékenyen hozzáfogtak Prágában a tönkrement Szent Nyikoláj templom helyreállításához és abból pravoszláv templomot akarnak építeni. Arra készülnek, hogy egy év múlva megünneplik a templom felszentelését. Oroszország iránt más szláv népeknek sem kevesebb a szimpátia, különösen a pravoszláv hitűeknél. Az oroszok Galíciában, Magyarországon és Bukovinában várják az orosz ezredeket, hogy segítségükkel szabaduljanak fel a gyűlöletes lengyel és magyar iga alól. Mindnyájan látják a keleti kérdés megoldásának közeledtét.

Ami az osztrák kormányzatot illeti, az a pártok harcában őrlődik és nem tud megoldást. A német párt 1866 bosszújának örülne. A magyarok zajonganak és veszélyesek a szlovákokra. A lengyelek pedig türelmetlenül várják a maguk által elképzelt állam megvalósulását, sőt odáig is elmennek, hogy nem félnek a háborúba rohanni, és magukkal akarják rántani Ausztriát. Galíciában sok emigráns van, szerveződnek, fegyverkeznek és várják a parancsot. Ha a francia fegyverek diadalmaskodnak, megismétlődhet 1863 színjátéka. Az osztrák kormány kívár és nem akar dönteni, de a múlt héten behívták a szabadságos katonákat, hogy feltöltsék az egész hadsereget még a béke időszakában.

Ausztriában mindenütt látható a fegyverkezés és készülődés a komoly fellépésre. Ezen kívül nem lehet nem észre venni, hogy minden népnek megvan a maga követelése, a maga kívánsága, saját terve. Ausztria minden tartománya csak a maga érdekében szorgoskodik, minden nemzet saját lobogóját tűzte ki, birodalmi hazafiság nincs! A nemzeti érdekek elkülönülése a társadalom összes rétegét áthatotta és még a hadseregbe is bejutott. 1866-ig az osztrák hadsereg különleges réteget jelentett, a katonák nagyon keveset kommunikáltak a civil emberekkel. Ma pedig az általános hadkötelezettségek miatt minden társadalmi réteg képviselteti magát a hadseregben. A katonák nem támadják népüket, nemzetiség szerinti pártjukat támogatják, vállalják nyelvüket és származásukat. A katonák ugyanolyanok, mint bármelyik más hazafi. Megvitatják saját nemzeti érdeküket és a szlávok, poroszok, csehek, szerbek az ezrekben hangosan beszélnek, hogy a testvér oroszokra nem fognak löni. A tisztek közül pedig egy (cseh) azt mondta társaságban, hogy Oroszország elleni háború esetén egész ütegét átviszi az orosz táborba. Így

állnak a dolgok Ausztriában. Mélységes nagy tisztelettel és teljes odaadással maradok Öfelségének hű szolgája.

Aláírta: Jakov Golovackij a Lvovi Akadémia volt professzora. Vilna 1870. augusztus 7.
Ellenőrizte a politikai osztály vezetője: M. Jakovlev.

CGAOR SZSZSZR f. No 4. jegy. hrany. No 430 1-5 1-

1870. augusztus 16. 1870. augusztus 27.

orosz nyelven

Aláírás nélküli rövid ügynöki jelentés, amely tájékoztat a nép körében az isztambuli orosz nagykövet, N. P. Ignatyev hazatéréséről terjengő hírekről.

*

A városban az a hír terjedt el, hogy Ignatyev nagykövetet³⁴ Pétervárra rendelték, mivel ellentét alakult ki közte és a külügyminisztérium között. Ma pedig – Ignatyev elutazása után – a hazarendelés ügyében más okot hangsúlyoztak, és pedig azt, hogy titkos úton jelentős összeget adtak neki a szláv mozgalom támogatására.

CGAOR SZSZSZR f. No 4. jegy. hrany. No 509. 5. 1.

1876. augusztus 12.

orosz nyelven

Részlet N. Szvesnyikov Pétervárról küldött leveléből, amelyet P. I. Alandszkijnak, a kijevi egyetem egyetemes történeti tanszéke docensének címzett. Ebben beszámol Magyarországon tett utazása tapasztalatairól, és arról elmélkedik, hogy milyen káros a francia politika a szláv felszabadítás eszméjére.

*

Voltam Magyarországon és lelkesedem ezekért a szimpatikus ellenséges emberekért még akkor is, ha a szláv ügy ellenségei. Tetszik állameszménk és forró szeretetünk a magyar állam iránt, tetszik államteremtő eszménk. Ők a mi szocialistáink ellenpólusai, akik szét akarják rombolni az államot, s akik alamuszi sületlenségüket fejtegetik kártékony újságjukban, a Vperjodban –, amelyben ugyan nincs komoly mérgező hatás, de van egy nagy dózis altatva cselekvésre való buzdítás, olyan, mintha altató porral hintették volna be minden mondatát, amelyről a megboldogult Sapov³⁵ is álmodott.

A franciák hitványok. Még itt elcsodálkoztam a pétervári franciák szláv ügy iránti ellenséges magatartásán, de Párizsban arra a következtetésre jutottam, hogy nincsenek laposabb, rutinosabb, befeketítőbb emberek a franciáknál. Semmit nem értenek, és megérteni nem tudnak. Doktrinerek és rutinosak! Esküsznek az orosz barátságra, szavakban hízelegnek, de érdekeiket nem értik, a magyarok ügye pedig számukra a legszegényesebb program! Ők (a magyarok Cz. I.) csodabogatirok,³⁶ ellenségesek, de nyíltak és becsületesek. Adja Isten, hogy valamikor barátok legyünk! Sokat láttam, megismerkedtem különböző rétegekkel, nemzetiségekkel. Később szeretnék írni a látottak alapján élményeimről.

CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 160.

1876. november 12. 1876. november 25.

orosz nyelven

Gr. Thobas Zaluskij ausztriai alattvaló levele Velencéből a III. ügyosztálynak, amelyben felajánlja szolgálatait. A levélhez csatolt feljegyzésben tapasztalatai és értesülései révén felvázolja az Osztrák–Magyar Monarchiának, a magyarok által ösztönzött, Oroszország elleni háborújának tervét. Tudomása szerint az európai nagyhatalmak más-más érdekektől vezéreltetve támogatnák a Monarchiának eme lépését.

*

Excellenciás Uram!

A jelenlegi körülmények között Oroszországot veszély fenyegeti főleg a magyar forradalmi párt részéről. Engedje meg Excellenciád, hogy a továbbiakban röviden és lényegretörően tájékoztassam az ezt a tárgyat érintő észrevételeimről.

Mivel elég jól ismerem Ausztriát, Magyarországot, az egykori Lengyelország tartományait, ezen felül egész Nyugat-Európát, ezért abban a helyzetben vagyok, hogy kíváloán szolgálhatnám Oroszországot, mint ügynök (titkos). Az a cél vezérel, hogy felfedjem a fent említett országok ellenséges viselkedését és arról időben értesítsem az önök országát.

Társadalmi helyzetem, különböző kapcsolataim és lengyel származásom mind-mind megkönnyítik eme feladat elvégzését. Viselkedésem indítéka, hogy mi lengyelek nem reménykedhetünk más országokban vagy hatalmakban Oroszországot kivéve, melyhez szorosan és hűségesen kell kötődünk és minden erőnket szolgálatába kell állítanunk.

Ha Excellenciád úgy dönt, hogy elfogadja javaslatomat és szolgálatába fogad, akkor a továbbiakban közelebbi információkat szolgáltatok majd szerény személyemről.

Fogadja legalázatosabb tiszteletemet

Jean Thobas–Zaluski
herceg ausztriai alattvaló

Itáliában, Velencében 1877. január 27.

A magyar forradalmi párt, amely valójában megegyezik a magyar parlament balszárnyával és amelyet Simonyi Erneste, Mocsányi³⁷ és mások vezetnek, azt akarják, hogy Kossuth térjen vissza Magyarországra. Ennek az az oka, hogy szerintük egyedül Kossuth tudja tűzbe hozni a magyarokat szavai és írásai varázssával – egészen a fanatizmusig.

A fent említett pártnak pedig szüksége lenne erre a fanatizmusra egy Oroszország elleni háborúban. Nem tudhatjuk, hogy ez a háború biztosan bekövetkezik-e, de ennek reménye benne él a magyarok lelkében – és egyre inkább növekszik.

Csak egy szikra kell, hogy ez a puszkaporos hordó felrobbanjon és ez a szikra – ebben biztosak lehetünk – maga Kossuth.

Ausztria beleegyezik mindenbe, amit Magyarország akar – mondhatnánk úgy is, hogy Magyarország Ausztria rossz szelleme.

A magyar forradalmi párt által előkészített cselszövést a következőképpen lehetne röviden összefoglalni. Azt akarják, hogy Oroszország támadja meg a törököket, vagyis lépjen be egy minden elképzelést felülmúló, összes haderejét igénybe vevő háborúba, ami lehetőleg jó sokáig is tartana. Amikor pedig Oroszország teljesen le lesz kötve, hadserege pedig kezd meggyengülni, éhínség üti fel a fejét a Baltikumban és az örmény hegyekben, akkor szánja majd el magát az Osztrák–Magyar Monarchia az Oroszország elleni támadásra. Ezen kívül számítanak még a szocialista csoportok és a lengyelek

megmozdulásaira – ez utóbbi mértéke mindenesetre Németországtól függ. Németország egyébként valószínűleg nem kerül ellentétbe a magyarokkal és ugyanez várható a Rajna másik oldalán, a franciák részéről is.

Tehát amint Oroszország háborúba lép Törökországgal, már biztos is a háború az Osztrák–Magyar Monarchiával, és ez független a mostani miniszterelnökének véleményétől. Oroszországot európai határának minden pontján támadják majd. A hadseregnek két fő szárnya van, mind a kettőben 200 ezer ember áll készen. Az egyik Romániát és Beszarábiát foglalná el és addig támadná a törökökkel harcoló oroszokat, míg azok nem kapitulálnak. A másik Volhínián és Podólián keresztül törne előre egészen Kijevig, Jaketyerinburgig és Odesszáig, vagyis a legmélyebben előrenyomulva, egészen a Fekete tengerig. Az osztrák–magyar sereg maradéka Itáliával szemben állomásozik majd, de csakis mint tartalék.

Ami Németországot illeti, neki át fogják majd engedni Lengyelországot, Litvániát, azon túl pedig Fehér-Oroszországot és a balti tartományokat.

Ennek az Osztrák–Magyar Monarchia által kirobbantott háborúnak a költségeit Anglia vállalná, mivel az, hogy a magyarok minden lehetséges módon meg akarják gyengíteni az oroszokat, egybeesik az angol érdekekkel.

Szorosan együttműködnének a külföldön élő orosz emigránsokkal, az Oroszországban működő szocialista csoportokkal, a lengyelekkel, egyszóval mindenkiel, aki elégedetlen Oroszországgal és valamiféleképp az ellensége azért, hogy mindenhol és mindenféleképpen gondokat okozzanak és így meggyengüljön az ereje.

Nem tudhatjuk, hogy a magyarok elérik-e céljukat, ők mindenesetre meg vannak arról győződve.

Uralkodójuk legalábbis egyetért velük, amikor erőszakosan és állhatatosan követelőknek (ami egyébként is jellemző tulajdonságuk).

Oroszországnak jól kell látnia, hogy kik az ellenségei, hogy egyben lássa az őt minden oldalról fenyegető veszélyt és valamit lépni tudjon. . .

Főleg nem szabad Oroszországnak alábecsülnie a magyarok erkölcsi, politikai és katonai erejét, valamint hihetetlen energiájukat. . .

Ez a nép, ha még oly kisszámú is –, amely makacs, könnyen lelkesedő és nagyon jó adminisztratív szervezettel rendelkezik – vélt vagy valós okok alapján ellensége Oroszországnak, rendelkezik Törökország, Németország, Anglia, sőt Svédország támogatásával, elképzelhető, hogy meg tudja ásni Oroszország sírját, mivel ott még sem anyagilag, sem erkölcsileg nem készültek fel az ellenállásra. Ezért nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy Oroszországnak nagyon óvatosnak kell lennie ellenségeinek fondorkodásaival szemben.

CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 162. 1–5. 1.

1877. február 10.

francia nyelven

JEGYZETEK

1. A polgári történetészek munkáiban, amelyek 1917 előtt születtek a 19. század 60–70-es éveinek orosz belpolitikája úgy jelenik meg, mint hivatalos cári uralkodási pozíció ld.: Sz. Sz. *Tatyisev*: Imperator Alekszandr II. Jego zszny i carsztvovanyija I–II. Sz–Pb. 1903. *Barrive*: Obscsesztvennoje dvizsenyje pri imperatore Alekszandre II. M. 1908. A. A. *Sunaher*: Imperator Alekszandr II. Isztoriccszkij ocserk jeho zszny i

- carsztvovanyija Sz-Pb. 1903. stb. Más oldalról a történészek figyelmét vagy csak a 60-as évek reformjainak előkészítése és végrehajtása kötötte le, vagy a reform Oroszországnak társadalmi-politikai mozgalma. Ld. G. A. *Dzsaisijev*: Iz epohi velikih reform M. 1894. A. A. *Titov*: Reformi ALEkszandra II i ih Szugyba M. 1910. V. Ja. *Bogucsarszkij*: Aktyivnoje narodnyicsesztvo 70-h godov M. 1912. stb. A szovjet történeti irodalomban a 20-30-as években nem találunk erre a korszakra vonatkozó monográfiát. A 60-as évektől kezdve jelennek meg feldolgozások a korra vonatkozóan. P. A. *Zajoncskovszkij*: Krizisz szamogyerzsavija na rubezse 1870-1880 godov M. 1964. Ju. B. *Szolovjov*: Szamogyerzsavije i dvorjansztvo v konce XIX veka M. 1973.
2. A III. ügyosztállyal kapcsolatban megjelent munkák közül a legjelentősebbek: M. V. *Orzsehovszkij*: Tretyje otgelenije. Voproszi Isztorii No 2. 1972. 109-121. 1. Jelentős tanulmány, amely a III. ügyosztály felépítésével és a cári rendszer elleni belső forradalmi ellenállással foglalkozik a III. ügyosztály titkos archívuma alapján, de nem érinti az Oroszország határain túl tevékenykedő ügynökök munkáját. P. A. *Zajoncskovszkij*: Krizisz szamogyerzsavija na rubezse 1870-1880-u godov M. 1964. V. G. *Csernuha*: Vnutrennaja politika carizma sz szeredinü 50-h do nacsala 80-h gg. XIX. X. L. 1978. E. *Ambürger*: Geschichte der Behördeorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. Leiden 1966. Jan Grey: The Romanovs. The Rise and Fall of a Russian Dynasty 270-272. 1. Newton Abbot.
  3. P. A. Suvalovval kapcsolatban megjelent munkák közül jelentősebb: Zapiszka gr. P. A. *Suvalova* Krasznoj Archiv vol. lix. 1933. t. 4. M. 1933. Bevezető tanulmányt P. A. Suvalov feljegyzéseire V. M. Hvosztov írt.
  4. Ld.: Jan Grey id. m. 312. 1., továbbá P. A. *Zajoncskovszkij*: Pravityelsztvennij apparat szamogyerzsavnoj Rosszii V. XIX. V. M., 1978. 190-192. 1.
  5. Többek között J. Grey id. m. 272. 1.
  6. M. V. *Orzsehovszkij* id. m. 115. 1.
  7. P. A. *Zajoncskovszkij*: Pravityelsztvennij apparat. . . 192. 1.
  8. M. V. *Orzsehovszkij* id. m. 110. 1.
  9. Kétségtelen, hogy hármójuk közül D. A. Miljutyin hadügyminiszter volt a legjelentősebb politikus, aki mérsékelten liberális nemesi eszméket képviselt. P. A. Valujev a cár feltétlen híve, de józan bírāja is.
  10. M. V. *Orzsehovszkij* id. m. 112. 1.
  11. P. A. *Zajoncskovszkij*: Pravityelsztvennij apparat. . . 192. 1.
  12. A. J. *Dyelveig* Moji voszpominanyija IV. M. 1913. 441. 1.
  13. A. A. *Kirejev* (1833-1910) újságíró, szlavofil.
  14. II. Sándor 47 évesen szeretett bele a 18 éves Je. Dolgorukaja hercegnőbe, aki 1872 után a cárnak négy gyereket szült. 1867 májusától Péterváron élt, ahol a cár fényűző lakosztályt biztosított számára. Meghitt kapcsolatról az udvarban mindenki tudott.
  15. CGAOR SZSZSZR f. No 109. op. No 213 jegy. hrany. No 35. 1. 1.: 1-165. (ACGIA MVD moszkvai fondjának anyaga).
  16. CGAOR SZSZSZR f. No 109 op. No 1 jegy. hrany. No 2202. 1. 1.: 1-2.
  17. CGAOR SZSZSZR f. No 109. op. No 1 jegy. hrany. No 2157. 1. 1.: 1-9., jegy. hrany. No 2046. 1.: 40 stb.
  18. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4 jegy. hrany. No 168. 4. 1.
CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4 jegy. hrany. No 509. 5. 1.
CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 429. 3. 1.
  19. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4 jegy. hrany. No 509 és No 429.
  20. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4 jegy. hrany. No 168.
  21. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 509. 5. 1.
  22. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No. 429. 1-3. 1. és No 509. 5. 1.
  23. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 430. 1-5. 1.
CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 162. 1-5. 1.
  24. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 430. 1. 1.
  25. U. o.
  26. U. o.
  27. U. o.
  28. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 160. 1. 1.
  29. Az ügyirat előtt hivatalos megjegyzés áll, mely szerint a feljegyzést meg kell őrizni, a szláv kérdéseket taglaló gyűjteményhez kell csatolni, s adott esetben az uralkodói megjegyzéseket figyelembe kell venni. CGAOR SZSZSZR f. no 109. No 4. jegy. hrany. No 429. 1. 1.
  30. A feljegyzésben ezt a mondatot aláhúzták és mellé az uralkodó odaírta: „igen”.
  31. A feljegyzésben ezt a mondatot aláhúzták és a cár e mondat mellé odaírta „igaz”.

32. Rajevszkij pópa szavakat piros ceruzával aláhúzták. Rajevszkij, Mihail Fjodorovics (1811-1884) 1842-től a bécsi orosz követség papja.
33. A feljegyzésben ezt a mondatot aláhúzták.
34. N. P. Ignatyev konstantinápolyi orosz nagykövet, akit a kortársak „a hazugság atyja” – nem éppen hízelgő névvel tisztelték meg. N. P. Ignatyev törökbarátsága nem volt egyedülálló jelenség még Oroszországban sem, de – természetesen – nem volt a legnépszerűbb sem. Nem véletlen tehát, hogy kortársai minden eszékeléssel igyekeztek semlegesíteni a konstantinápolyi orosz nagykövetet.
35. Személyét nem sikerült azonosítani.
36. „Csodálatos hősök”.
37. Helyesen: Mocsáry.

BAKUNYIN A SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

1. A nemzetközi szakirodalom

A Bakunyinnal foglalkozó közel egy évszázados társadalomtudományi kutatások egymásnak teljesen ellentmondó eredményeket hoztak. A nagy orosz forradalmár személyiségét, politikai-elméleti tevékenységét tanulmányozó történészek, politológusok között a legutóbbi évtizedig sem alakult ki egységes felfogás Bakunyin életművével kapcsolatban. A halála óta (1876) eltelt időszakban végig heves viták középpontjában állt, akár-csak eseményekben gazdag élete folyamán. A róla írt tanulmányok, könyvek nagy része meghatározott politikai nézetek erőteljes hatása alatt áll, sőt politikai célzattal, ezirányú szándékok figyelembe vételével született meg. A tudományos objektivitás igényével megjelenő munkák nagyrészt az utolsó két évtized termései.

A Bakunyin-kutatás irányzatai többféle szempont alapján különíthetők el. Az egyik lehetséges megoldás a szerzők eszmei-politikai hovatartozása szerinti csoportosítás. Ez a felfogás kétségtelenül indokolt, hiszen a Bakunyin-interpretációk jellegét a mindenkori politikai küzdelmek alapvetően befolyásolták. Bakunyinnal foglalkozó munkájában Kun Miklós¹ három fő irányzatot különböztetett meg: a marxista, az anarchista és a polgári történetírást. Mindhárom irányzat hívei erősen érezhető elfogultsággal, előítélettel közelítették meg témájukat. Az anarchista szerzők igyekeztek megvédeni nagy elődjük emberi-politikai hírnevét és eszmei hagyatékát, míg a marxista és a polgári történeti irodalom nagyrészt a bakunyini életmű ellentmondásos, vitatott kérdéseit emelte ki. Az utóbbi két irányzat hívei a szándékos félreértelmezésektől sem riadtak vissza. Törekvéseiket, módszereiket Tóth László a következőképpen jellemezte: „A két, döntően eltérő elvi alapállású kritika számos pontban érintkezik egymással, ezzel kölcsönösen erősítve azt a hitet, hogy a vizsgált kérdések a bakunyini elmélet kardinális problémái, s hogy e problémák megközelítésmódja helyes. A vizsgált problémák egybeesése mellett sokkal lényegesebb a vizsgálati módszer egybeesése: az életmű, a gondolatrendszer egyes elemeit kiragadják a rendszer összefüggéseiből, s így, elszigetelve, önkényesen értelmezik – sokszor félreértelmezik – a koherensen megalapozott gondolatokat.”²

Kun Miklós „Útban az anarchizmus felé” című könyvében végigkíséri a három kutatási irányzat főbb tendenciáit: a *marxista szakirodalom* első szerzőivel kapcsolatban – P. Akszelrod, G. Plehanov, V. Zaszulics akik ezt megelőzően mindhárman anarchisták voltak – megállapítja, hogy erős Bakunyin-ellenesség jellemezte őket. Ju. Sztjeklov és D. Rjazanov tevékenységét már objektívebb értékelés igénye motiválta. Emberileg becsülik, eszmeileg elítélik Bakunyint, bár Sztjeklov a szovjethatalom előfutárát látta benne, a „szocialista-föderalista elvek” kidolgozóját.³ Sztjeklovot egy igen terjedelmes Bakunyin-életrajz és Bakunyin műveinek több kötetes kiadása mindenképpen a legjelentősebb marxista kutatók közé emeli. Hozzá hasonlóan vélekedett Bakunyinról M. Pokrovszkij, aki „19. századi bolsevik”-nak, V. P. Polonszkij, aki „jakobinus”-nak tartotta őt. B. Gorev szerint Bakunyin „anarchista és szocialista” egy személyben. E nézőpontok Bakunyin eszmei hagyatékának egy részét a bolsevizmus előzményeként fogták fel,

megteremtven ezzel a Bakunyinról kialakított egyik leginkább téves és valótlan értelmezést. Ettől függetlenül azonban ez az elképzelésük Bakunyinról egy pozitívabb hozzáállást tükrözött, míg C. Fridljand, G. Zeidel és B. P. Kozmin értékelésében ismét a negatív vonások kerültek előtérbe.

Lenin és Lunacsarszkij – az eszmei ellentétek ellenére – az orosz és a nemzetközi forradalmi mozgalom nagy egyéniségét látták Bakunyinban, akinek neve felkerült a Kreml falánál álló emlékoszlopra is. A marxista tudományos kutatásokban azonban Bakunyin hosszú időre lekerült a napirendről, s csak az 1960-as évektől élénkült fel az érdeklődés iránta. N. Ju. Kolpinszkij és V. A. Tvardovszkaja hívták fel a figyelmet Bakunyin életrajzának tisztázatlan kérdéseire, s arra, hogy hibái ellenére jelentős történelmi személyiség volt. Új tanulmányok és könyvek jelentek meg róla, amelyek igyekeztek objektívabb képet kialakítani. Ezek közül N. Pirumova, V. Dzsangirjan munkái emelhetők ki.

Az *anarchista* történeti irodalom jelentős része – a marxistához hasonlóan – politikai céllal született, s erőteljesen védte Bakunyint a kétoldali (marxista és polgári) támadások ellen. Kun Miklós is kiemeli könyvében Max Nettlaunak, az anarchizmus legjelentősebb történészének munkásságát. Az ő tevékenységében a kutatás nagymértékben az egyoldalú politikai meghatározottság fölé emelkedett. A századfordulón élt anarchista történész írta az egyik legrészletesebb Bakunyin-életrajzt,⁴ összegyűjtötte az elérhető forrásokat, kéziratokat. Szerkesztője volt Bakunyin művei spanyol és német nyelvű kiadásainak, s a francia kiadást is ő kezdte el. Tanulmányokat és összefoglaló munkát írt az anarchizmus történetéről, ő szerkesztette az anarchizmus bibliográfiai kézikönyvét. A Bakunyin-kutatás számára elsősorban forrásgyűjtő – és kiadó munkássága nélkülözhetetlen.

Ugyancsak kiemelkedő jelentőségű James Guillaumenak, a 19. század második felében és a századfordulón élt anarchista politikusnak és történésznek a Bakunyint érintő tevékenysége. Ő folytatta a Max Nettlau által megkezdett francia nyelvű Bakunyinkiadást,⁵ s részletesen megírta az Internacionálé történetét is. Rajta kívül megemlítendő még G. P. Maximoff orosz anarchista emigráns neve, aki az eddigi legkiválóbb Bakunyin-válogatást jelentette meg, angol nyelven.⁶ A könyv tematikai válogatásban tartalmazza Bakunyin nézeteit, különféle írásokból összegyűjtött rövid, tömör és igen találó idézetek segítségével. A szemelvények mindegyike visszakereshető az eredeti művekben.

A *polgári* történetírás képviselői közül Kun Miklós A. Kornyilov és M. Lemke századfordulói forrásfeltáró tevékenységét, J. Pfizner prágai német kutató 1930-as évekbeli működését, ugyancsak ebből az időszakból E. H. Carr angol történész Bakunyin-életrajzát⁷ emelte ki, az 1950-es és 1960-as évekből pedig J. M. Meijer holland és F. Venturi olasz szerzők könyveit. Közülük a legismertebb E. H. Carr, akire a leggyakrabban hivatkoznak az angol nyelvű Bakunyin-irodalomból.

Richard B. *Salman* nemrégiben megjelent könyvében⁸ más szempontok szerint csoportosította a Bakunyinra vonatkozó szakirodalmat: nem a szerzők eszmei-politikai hovatartozása, hanem Bakunyin-értelmezésük jellege alapján. Az egész korábbi Bakunyin-irodalmat radikális kritikának veti alá, s ennek alapján két irányzatot különít el. Az egyikhez azok tartoznak, akik Bakunyin anarchista eszmerendszerét jelentőségének megfelelő súllyal értelmezik, nézetei koherenciáját elismerik. Az általa említett szerzők közül ide csak ketten tartoznak: K. J. Kenafick és Arthur Lehning. (Harmadikként magát a szerzőt is ide kell sorolni, hiszen ő is hasonló álláspontot fejt ki a későbbiekben.)

Jóformán a teljes szakirodalmat a másik kategóriába sorolja, amelyet álláspontja alapján „paradox-iskolának” nevez. Nézeteik lényege az, hogy Bakunyin politikai elmélete inkonzisztens és ellentmondásos, és semmiféle komoly intellektuális tartalma nincs. Saltman itt megemlíti E. H. Carr, E. Pyziur, James Joll, Max Nomad, A. Masters, A. Mendel, G. Woodcock, P. Avrich, Albert Camus, a marxisták közül George Lichtheim és Julius Braunthal neveit.⁹

Saltman a „paradox-iskola” Bakunyin-ellenes érveit négy pontban összegezte. Az első alapvető kifogás írásaival, azok sajátos jellegével kapcsolatos. A „paradox” szerzők szerint Bakunyin írásainak nyelve zavaros, többnyire befejezetlenek, fogalmi pontatlanok, ellentmondóak. Saltman azonban felhívja a figyelmet arra, hogy Bakunyin művei nagyrészt politikai pamfletek, amelyeket azért írt olyan egyszerűen, hogy a tanulatlan olvasók is megértsék. Ez tudatos törekvése volt, Marx akadémikus jellegű írásaival szemben. Alapos újraolvasás után azonban Bakunyin kategóriái jól elkülöníthetők, s erre példát Saltman az „anarchia” és a „politika” fogalmak elemzésével mutat be.¹⁰

A második ellenérv egy mesterséges ellentmondás. Azon kutatók érve, akik Bakunyin ideológiáját egész életére vonatkoztatva érvényesnek tartják, szembeállítják élete korai és kései szakaszát, s már a koraiban is az anarchizmus jegyeit keresik. Saltman ezt azzal veti el – teljes joggal természetesen –, hogy Bakunyin csak élete utolsó évtizedében, 1867 és 1874 között volt anarchista, s így az előző időszakban vallott nézeteit nem lehet anarchizmusával szembeállítani.

A „paradox-iskola” harmadik torzítása a Bakunyint érő eszmei hatások egyoldalú beállítása. Túlhangsúlyozza a tradicionális elméletek szerepét (Babeuf, Buonarrotti, Blanqui, Proudhon, Stirner), s kimaradt az elemzésből Hegel, Feuerbach, Lamarck és legfőképpen Marx hatása. Így egy túlzott egalitárius, kommunisztikus, puccsista jellegű ideológia jelenik meg Bakunyin anarchizmusaként.

A negyedik – és talán a legfontosabb – Bakunyin anarchizmusát félreértelmező érvrendszer a Saltman által „pszicho-históriai”-nak nevezett modell. Az e nézetet valló kutatók nem politikai nézeteit elemzik, hanem pszichológiai magyarázatot keresnek Bakunyin személyiségére, ugyanis ebből akarják levezetni anarchista nézeteit. E. H. Carr szerint Bakunyin meghosszabbított gyermekora, lázadó hajlama a magyarázat tevékenysége megértéséhez. A. P. Mendel Bakunyin devianciáját lélektani torzulásokkal magyarázza, Max Nomad Mohamedhez és Leninhez hasonlítja. James Joll vallási fanatizmusát emelte ki, és Bakunyin erőszakos természetét. Edmund Wilson egészen egyszerűen fogalmaz: véleménye szerint Bakunyin egy kicsit ütődött volt.¹¹

Saltman ezeket az érveléseket meggyőzően cáfolja. Az erőszak szerepének kiemelése teljes ellentmondásban van Bakunyin mindennapi életével, barátságos természetével. A pszichológiai Bakunyin-magyarázat legteljesebb cáfolatát az adja, hogy Bakunyin csak 1867 után lett anarchista, pedig Proudhon anarchizmusával már az 1840-es évek első felében megismerkedett.

Saltman legfontosabb kritikája a „paradox-iskola” képviselőivel szemben az, hogy Bakunyint elméletileg, szocialista gondolkodóként lebecsülik. Ezt teszi a marxista vonal (Lichtheim, Braunthal) és a libertáriusok (Carr, Pyziur) egyaránt, bár különböző okokból. A libertáriusok számára Bakunyin túl „vörös” beállítottságú volt és a diktatúrával kapcsolatos kérdések is kompromittálták. A marxisták pedig a Bakunyin–Marx vitában a Bakunyin „vereségét” bizonygató állásponthez tartották magukat. A Bakunyin-elle-

nes, eszmei-elméleti jelentőségét tagadó irányzatok közös vonása, hogy nézeteinek jelenlegi vonatkozásait, aktuális érvényességét tagadják.

A szakirodalom Saltman által alkalmazott felosztása teljes mértékben megfelel a tényeknek, de túlságosan differenciálatlan képet ad. Mivel kizárólag a Bakunyin eszmerendszeréhez való viszonyt alkalmazza kritériumként, néhány szerzőn kívül – Kenafick, Lehnung, Saltman és természetesen az anarchista kutatók – mindenki egy kategóriába kerül. Így például az egészen elfogultan Bakunyin-ellenes A. P. Mendel együtt szerepel a Bakunyin iránt maximális korrektséggel és jóindulattal közelítő A. Mastersszel.

A pontosabb elkülönítés kedvéért úgy gondolom, hogy érdemes legalább még egy vizsgálati szempontot felvenni: a Bakunyin személyiségéhez, egyéniségéhez, emberi tulajdonságaihoz való viszonyulás jellegét. Ez annál is indokoltabb, mert az egyes kutatók Bakunyin-értelmezését az eszmei-politikai hovatartozásuk és egyéb szempontok mellett az orosz forradalmár jellemvonásainak értékelése alapvetően meghatározza. A „paradox-iskola” tagjai így mindenesetre két alcsoportra oszthatók és a differenciálatlan egybemosódások elkerülhetők. A két vizsgálati szempont egyidejű alkalmazásával elvileg négy kategória alakítható ki: az első a Bakunyint emberileg és eszmeileg egyaránt elismerő (anarchisták, Saltman, Kenafick, Lehnung), a második az emberileg elismerő de eszmeileg az ellentmondást hangsúlyozó (például Masters, Pirumova), a harmadik az emberileg és eszmeileg elutasító (Mendel, Kelly), a negyedik az emberileg elutasító, de a Bakunyin eszmei jelentőségét, elméleti súlyát elismerő csoport. Gyakorlatban azonban a negyedik kategória – legalábbis az általam ismert szakirodalomban – nem létezik.

A fentebb vázolt módon a hagyományos szakirodalmi felosztás (anarchisták, marxisták, polgári történészek) is pontosabbá tehető. Az anarchisták egyértelműen az első (emberileg-eszmeileg elismerő) kategóriához tartoznak, a marxista és a polgári kutatók azonban két-két csoportra oszlanak: az elfogultan Bakunyin-ellenesek (mindkét irányzatban megtalálhatók!) elkülönülnek az objektívebb megközelítéssel dolgozóktól. Látható ugyanis, hogy az eszmei-politikai irányultság nem minden szerzőnél döntő a Bakunyin-értelmezés szempontjából.

A szakirodalom csoportosításának problémája után rátérek a Bakunyin-kutatás történeti jellegű áttekintésére, elsősorban a reprezentativitás igényének figyelembe vételével, s azzal a céllal, hogy az eszmetörténetre vonatkozó munkákat helyezem előtérbe.

A századfordulón és a század elején megjelent írások nagy része politikai csatározások eszköze volt, bár néhány kutató tevékenysége így is kiemelkedő a Bakunyinra vonatkozó forráskiadványok összeállítása révén. Az anarchista Max Nettlau és James Guillaume, a marxista Jurij Sztjeklov a tudományos igényű Bakunyin-kutatás megalapozóinak tekinthetők. Az 1920-as években, Bakunyin halálának ötvenedik évfordulója körül (1926) megjelenő munkákra többféle megközelítési mód jellemző. Jelent meg Bakunyin életrajz, Ricarda Huch¹² könyve 1923-ban, pályaszakasza egy részét tárgyaló mű, Fritz Brupbacher¹³ Marx és Bakunyin viszonyát elemző írása 1922-ben (második kiadás), de már megjelent a Bakunyin eszmerendszerének ismertetésére vállalkozó politikatudományi kutatás igénye is.

Samuel Rezneck¹⁴ 1927-ben megjelent tanulmánya Bakunyin politikai és társadalomelméletének eredetét és fő jellemzőit vizsgálta. A Bakunyinra hatást gyakorló gondolkodók közül Herbert Spencer, Darwin, Hegel, Comte és Proudhon nevét emelte ki, és azt a következtetést vonta le, hogy nem tekinthető eredeti gondolkodónak. Nézete szerint Bakunyin csak összegyűjtötte magában a szellemi hatásokat, de nem hozott létre új eszméket.¹⁵

Egészen másképpen látja ugyanezt a kérdést 1955-ben megjelent könyvében Eugene Pyziur.¹⁶ Ez a munka jóval később jelent meg, a Bakunyin iránti érdeklődés ugyanis csak a hidegháború éveiben erősödött fel, elsősorban az angolszász nyelvterületen. Az igaz, hogy Bakunyin sok gondolatot kölcsönzött másoktól – mondja Pyziur –, de ez minden más elmélet esetén így van. Bakunyin azonban ezekből a gondolatokból egy teljesen önálló entitást hozott létre.¹⁷ Anarchista doktrínája tartalmazza a létező társadalmi rend kritikáját, a jövő társadalom bizonytalan körvonalazását, és viszonylag részletes programot az elérés lehetőségeiről. Írásai befejezetlen, szerkesztés nélküli, aktuális eseményekhez kapcsolódó eszmefuttatások, s csak cselekedeteivel együtt értelmezhetők! Bakunyin jelentősége Pyziur szerint éppen abban áll, hogy eszméi és a gyakorlat összhangban állnak nála. Tévesen ítéli meg azonban Bakunyin történeti szerepét Pyziur akkor, amikor ő is a bolsevizmus előfutárát látja benne. Eszerint Bakunyin tanításainak gyakorlati megvalósítója a bolsevik forradalom volt, s ezt a szerző onnan eredezteti, hogy a bakunyini eszmerendszer egy történetileg meghatározott, partikuláris, orosz valószínűságra épült.¹⁸ Ez a felfogás nyilvánvalóan túlságosan leegyszerűsíti és leszűkíti Bakunyin anarchizmusának érvényességi körét.

Arthur Lehning 1961-ben kezdte meg az egy évszázados Bakunyin-kutatás legigényesebb, messze kiemelkedően a legkiválóbb forráskiadó munkáját. Az „Archives Bakounine” kötetei¹⁹ rendkívül részletes jegyzetapparátussal, bevezető tanulmánnyal, névmutatóval, tartalmazzák a különböző kéziratok variánsait, töredékeit és vázlatait is. Az anyagok időrendi és tematikai csoportosításban találhatók meg, kötetenként külön címmel ellátva, franciául és az eredeti nyelvükön. Megtalálhatók bennük egyes témakörökhez tartozó, nem Bakunyin által írt dokumentumok is. Lehning ezen kívül szerkesztett egy angol nyelvű válogatást²⁰ és egy francia nyelvű portrékötetet²¹ is. Számos tanulmánya is megjelent Bakunyinról.

Lehning óriási forrásanyag ismeretére alapozta Bakunyinra vonatkozó véleményét. Leszögezi, hogy Bakunyin munkái koherens társadalomfilozófiát alkotnak, a forradalmi gyakorlat kiegészítő elméletével együtt.²² Írásait – Pyziurhoz hasonlóan – elválaszthatatlannak tartja a gyakorlati cselekvéstől. Bakunyin tevékeny élete – Lehning szerint – nem hagyott időt a csiszolt munkákra, agitatív jellegű broszúráit mindig a hallgatósághoz adaptálta. Ezért tűnik sokszor ellentmondásosnak az elmélete. Bakunyin számára az elméleti munka csak a propagandista és szervező tevékenység része volt. Bakunyin elméleti jelentőségét Lehning abban látja, hogy összekapcsolta az anarchizmus libertárius eszméit a dolgozó osztályok emancipációjával, létrehozta a tekintélyellenes szocializmus alapjait, valamint az anarcho-szindikalizmus elmélete és gyakorlata fő elveit.

N. M. Pirumova Bakunyin-életrajza²³ már a marxista orosz történetírás új, árnyaltabb értékelést tartalmazó törekvéseit fejezi ki. Hosszú ideig ugyanis az orosz – és ennek nyomán más országokban is – marxista történettudomány teljesen elítélően írt Bakunyinról, elsősorban az I. Internacionálé fő bomlasztóját, Marx ellenfelét látván benne. Ezért nemcsak eszmeileg, hanem politikai tevékenységét és emberi jellemvonásait is torzán, egyoldalúan ábrázolták.

Pirumova könyve kétségtelenül előrelépést jelent a marxista szakirodalomban azzal, hogy Bakunyint emberileg teljes mértékben rehabilitálja, elismeri szándékai tisztaságát, a forradalmi mozgalomban betöltött aktív szerepének jelentőségét. Amikor azonban Bakunyin eszméi jelentőségét, szellemi teljesítményét vizsgálja Pirumova, akkor nem képes túllépni a hagyományos értékeléseken.

Egyrészt Bakunyin ellentmondásosságát hangsúlyozza, másrészt megtartja a „kispolgárság” és az „utópizmus” sommás marxista ítéletalkotás jelzőit. „Mihail Alekszandrovics Bakunyin az orosz és az európai forradalmi mozgalom egyik legbonyolultabb és legellentmondásosabb alakja. Ellentmondásossága kifejezője volt annak a korszaknak, amelyben az utópikus elképzelések szertefoszlottak és gyökeret vertek a tudományos szocializmus új eszméi.”²⁴ Pirumova értékelése tehát Bakunyint az utópikus korai szocializmus álmódosói közé toloncolja vissza és teljesen elbagatellizálja eszmei súlyát. Bakunyin nézetei csak mint tévelygések jelennek meg, amelyek hirdetésével akadályozza a munkásságot a számára helyes út megtalálásában. Konceptiója „idealista” jellegű, ráadásul individualizmussal, az egyén abszolút szabadságának hirdetésével párosul. „Forradalmár, az önkényuralom ádáz ellenfele, a szláv népek felszabadításának harcosa és egyúttal az anarchizmus kispolgári utópikus elméletének egyik megalkotója – ez Bakunyin”²⁵ – írja Pirumova feddőleg.

Pirumova életrajza egyébként bőségesen tartalmaz szakmai tévedéseket, amelyek mindegyike Bakunyin rovására történik. Különösen feltűnő, hogy mennyire elbagatellizálja Bakunyin tényleges mozgalmi-politikai hatását Európában.

Paul Avrich, az orosz anarchizmus kutatója szintén kiemeli Bakunyin ellentmondásos természetét.²⁶ Ezzel magyarázza elméleti hagyatékának paradoxáit is. Bakunyin szerint: egy nemesember, aki parasztfelkelést akar; libertárius, aki másokon akar uralkodni; értelmiségi, erős értelmiség-ellenes beállítódással; korlátlan szabadságról szónokol, miközben titkos szervezeteiben feltétlen engedelmisséget követel. Mindez Bakunyinnál ellentmondásos gyakorlatra vezet, amit a forradalmi diktatúrával kapcsolatos „következtelenség” bizonyít. Bakunyin elvileg elítéli a diktatúrát, gyakorlatban azonban egy ideiglenes földalatti forradalmi diktatúra kiépítésén fáradozik.

Avrich szerint Bakunyin tudatában volt annak, hogy egy feloldhatatlan cél-eszköz dilemmában vergődik: erős forradalmi szervezet hiánya kérdéssé teszi a forradalom győzelmét, alkalmazása viszont korrumpálja a kitűzött célokat.²⁷

Véleményem szerint Avrich ezekben a megállapításaiban teljesen félreértelmezi a bakunyini anarchizmus és a forradalmi szervezetek viszonyát, és túlságosan a későbbi bolsevik forradalmárok problémáit vetíti vissza a múltba.

Avrich e félreértések ellenére elismeri, hogy Bakunyin nagyon sok kérdésben előrelátóan gondolkodott. Megjósolta a „harmadik világ”, a perifériák lázadását, a parasztság és városi szegények növekvő szerepét, a felkelések szélesebb osztálybázisában reménykedett. Fő jelentősége abban áll, hogy a tekintélyelvű szocializmus alternatív vízióját kidolgozta, egy decentralizált, autonóm közösségekből álló társadalom elképzelésével.²⁸

Hasonló nézetet fejt ki Sam Dolgoff az általa szerkesztett Bakunyin-válogatás bevezető tanulmányában. Rámutat, hogy Bakunyin előre látta: a köztulajdon esetén új ellentétek alakulnak majd ki, a kormányhatalom és a dolgozók között. Az állam ugyanis nemcsak eszköz az uralkodó osztály kezében, hanem maga is önálló hatalom, a gazdaság, az elosztás és a fegyveres testületek monopóliuma révén.²⁹

Dolgoff határozottan cáfolja Szttyeklov, Nomad, Pyziur és Cunow nézeteit, akik szerint Bakunyin a bolsevizmus előfutára lenne. Visszautasítja az anarchizmus előtti korszakát felhasználó érveket, s a diktatúrára vonatkozó bakunyini törekvéseket hangoztató állításokat. Dolgoff a forradalmi titkos szervezetek közös tulajdonságaként jellemzi a szigorú, de önként(!) vállalt regulát, sem nem tartja elfogadhatónak, hogy a szervezeti

felépítés és a bakunyini anarchista elvek közötti ellentmondást Bakunyin elmélete lényegi részének tüntessék fel.³⁰

Bakunyin eszmerendszerének megértésére, elemzésére törekszik róla szóló munkájában Henri Arvon,³¹ elsősorban filozófiatörténeti megközelítéssel. Főleg azzal foglalkozik, hogyan függött össze Bakunyin politikai nézeteinek változása világnézetének módosulásával. Arra a következtetésre jut, hogy Bakunyin lényegében anarchista korszakában is hívő maradt, vallásellenes kirohanásai ellenére. Igazi arcát a mély vallásosság jelenti, az ateizmus csak maszk, amelyet felvesz rá.³² Ez az állítás a szakirodalomban megleghezősen egyedülálló, s ellentétben áll a Bakunyin anarchista korszakából fennmaradt összes dokumentummal.

Bakunyin eszmei fejlődésének elemzésekor Arvon kimutatja, hogy az 1840-es évek elején kísérletet tett forradalmi nézetei és vallásossága összeegyeztetésére. Az 1860-as évek közepére, anarchista nézetei kialakulása időszakára a probléma politikai jelentőségűvé válik, és – Arvon állítása szerint – ezért következik be erőteljes ateizmus kialakulása Bakunyinnál. Úgy gondolom, hogy Arvon érvelése – amelyben Bakunyin világnézete vallásos marad, és csak a politikában hirdet ateizmust – nem fogadható el. Bakunyin ateizmusa elsősorban anarchizmusával, tudományossá alakuló világnézetével, szabadság-felfogásával is összefüggésben állt, nem pusztán csak aktuális politikai kérdésekkel.

Bakunyin halálának közelgő századik évfordulója (1976) előtt jelent meg Anthony Masters életrajza.³³ Masters meglehetősen objektív képet rajzol Bakunyinról, nem feledkezvén meg jellembeli hibáiról sem, de megfelelően teret kapnak jó tulajdonságai is a könyvben. Az eszmei értékelésben és elemzésben azonban a tipikus hibák jelennek meg: a diktatúrára való készletét Bakunyin személyi tulajdonságaival és az anarchizmus előtti pályaszakaszra megnyilatkozásaival támasztja alá. A diktatórikus vonások kiemelése mellett azonban Masters mégis elismeri az orosz forradalmár nézeteinek jelentőségét, a modern világ problémáira való relevanciáját. Ezek szerint elsősorban a következők: Bakunyin figyelme erősen kiterjedt a fejlődésben elmaradt országok problémáira, a társadalom elesett, többszörösen hátrányos helyzetű csoportjaira (az előnyök és hátrányok halmozódására), következetesen ellenzékben maradt, ragaszkodott a tiszta szabadsággeszméhez. Gyakorlati orientáció, életközelség jellemezte, kritikai magatartás mindenkivel szemben, elutasította a tudományos tekintélyt. Masters jogosan állapítja meg, hogy Bakunyin a kortársaira egyéniségével is óriási hatást gyakorolt.

A szakirodalom elfogultan Bakunyin-ellenes érvei és munkái Arthur P. Mendel könyvében teljesednek ki.³⁴ Mendel nézete szerint túl egyoldalú Bakunyin-kép alakult ki, melyben az orosz forradalmár mint a szabadság bajnoka és az államszocializmus kritikusa ismert. Bakunyin valóban hozzájárult a szabadság eszméjéhez, de sokkal inkább veszélyeztette azt. Bakunyin másik, igazi arca a rideg tekintélyelvűség, s ellentmondásos eszméi magában az emberben, annak gyengeségében és félelmében gyökereznek.³⁵ Mendel szerint Bakunyin népszerűségének oka az volt, hogy titkos forradalmi szervezeteinek tervei rejtve maradtak a nyilvánosság előtt.³⁶

Bakunyin eszmerendszerét a szerző teljesen értéktelennek találja. „Eszméi vagy ismétlések, vagy régebbi témák változatai, régi bor megszokott, bár néha nagyobb és színesebb palackban.”³⁷ Bakunyint egy művészhez hasonlítja, aki számára a valóság csak fantáziálásának nyersanyaga.

Mendel azokhoz csatlakozik, akik Bakunyiban a totalitárius rendszer, a bolsevizmus előfutárát látják. Kétségtelenül jól elemzi a Bakunin és Lenin nézetei közötti hasonlóságokat,³⁸ teljesen eltekint azonban a rendkívül lényeges különbségektől. Véleménye szerint Bakunin imádata a katasztrofális erőszakos forradalom és a titkos, teljhatalmú, hivatásos, szűkkörű, hierarchikusan szervezett forradalmi párt iránt kétségtelenül igazolja, hogy a Lenin–Sztálin vonal totalitarizmusának elődje volt.³⁹

A szerző Bakunyinnak semmiféle érdemét nem hajlandó elismerni. Azt elfogadja ugyan, hogy Bakunin zseniálisan kritizálja jó előre az államszocialista rendszert, de azt állítja, hogy ez valójában nem Marx, hanem inkább saját nézeteire illik. Ezzel a nyakatekert logikával Mendel a Bakunin-ellenes szakirodalomban is egyedülálló nézetet képvisel. A szerző azonban nemcsak eszmei, hanem emberi kvalitásait is kétségbe vonja az orosz forradalmárnak. Ismeretes, hogy Bakunin a forradalmi harcokban mindig a legexponáltabb helyeken, példaadó bárotsággal küzdött. Mendel szerint ezzel csak gyávaságát, félelmeit leplezte . . . Bakunin ugyanis azért nem volt hajlandó a nyílt hatalom vállalására (s ez magyarázza a titkos, láthatatlan hatalomhoz való vonzódását), mert belső, lélektani okok ezt lehetetlenné tették, s ellentmondásos jellemével nem volt képes felelősség vállalására.⁴⁰

Mendel Bakuninra vonatkozó nézetei a legnyilvánvalóbb képtelenségek hangoztatásáig jutnak el. Teljesen egyértelmű tényeket átértékel, és hamis, valótlan összefüggésbe helyez. Munkája a Saltman által említett „pszicho-históriai” irányzat tipikus példája, amelyben történeti-politikai módszerekkel magyarázható eseményeket mesterségesen előráncigált pszichológiai érveléssel próbál megoldani. Mondanivalóját a szerző ropant nagy apparátussal támasztja alá (könyve több mint 1500 jegyzetet tartalmaz), s csak sajnálni lehet, hogy ilyen elmélyült kutatómunka után a valóság tényeitől ennyire eltérő eredmények születtek.

Mendeléhez hasonló jellegű, pszichológiai megközelítésű mű Aileen Kelly Bakunin-életrajza.⁴¹ Nézete szerint Bakunin az önmegvalósítás és az önátadás dilemmájában vergődő elidegenedett nemesi származású orosz értelmiségi, aki próféta elhivatottsággal az emberiség problémáinak megoldására törekszik. Törvényszerűen jut el a cél szentesíti az eszközt elvéhez, s az abszolút szabadságot abszolút (láthatatlan) diktatúrával akarja elérni: ezzel utat nyit a bolsevizmus és a sztálinizmus felé. Ez Bakunin igazi arca. Eszméi fejlődése csak látszólagos, valójában eszmei stagnálás jellemzi. Alapvető pszichológiai dilemmáját nem tudja megoldani. Hiába jelenti ki 1848-ban, hogy szakított idealista múltjával, valójában ez nem következett be.⁴²

Kelly Bakunin-értelmezésében azt az alapvető hibát követi el, hogy korai időszakának problémáit általánosítja Bakunin egész pályafutására. Turgyev Bakunyinról mintázott kisregényét (Rugyin⁴³) alapul véve olyan lélektani elemzést végez, amelyben eltekint az orosz forradalmár emberi-politikai fejlődésének nyilvánvaló tényeitől. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Turgyev akkor írta művét, amikor Bakunyinnal való többéves barátsága megszakadt, s jellemrajzának megírásakor ez is befolyásolta.

Bakunin anarchista eszmerendszerének legalaposabb, legelmélyültebb elemzését Richard B. Salzman végezte el. Munkája színvonala messze kiemelkedik a Bakunyinnal foglalkozó szakirodalomból. Objektív szemlélettel közelít az orosz forradalmár eszmei-politikai hagyatékához, elfogulatlanul vizsgálja annak társadalomelméleti nézeteit, kritikusan leszámol a tévutakra jutó pszichológiai Bakunin-magyarázatokkal.

Rámutat a Bakunyin munkáit elemzők leggyakoribb hibájára, arra, hogy elkülönült kategóriákat használnak Bakunyin fogalmaihoz, amelyek csak egy nagyobb integrált egész részelemeiként értelmezhetők.⁴⁴ Ilyen például a forradalmi szervezetnek lenini élcsapatként való értelmezése. Pedig Bakunyin elképzelése abszolút eltérést mutat a lenini elitizmustól! A forradalmi szervezet nem jelenik meg elkülönült politikai entitásként, s így nem jelenthet külső kényszert a népre (Bakunyin nem is használta a párt elnevezést). Így Bakunyin elkerülte az esetleges antidemokratikus következményeket a mozgalomban.⁴⁵ Ehhez még hozzá kell tenni azt is, hogy Bakunyin elképzelése szerint a forradalomnak az állami intézményrendszer teljes lerombolásával kell kezdődnie, tehát egy politikai szervezet már ebből következően is cselekvésképtelenné válna: nem rendelkezne ugyanis semmiféle kényszerítő eszközzel, amellyel erőszakos befolyást gyakorolhatna. Látható tehát, hogy látszatra hasonló fogalmak – a forradalmi szervezet gondolata – mennyire más értelmet nyernek egymástól eltérő elméleti keretek között.

Saltman szerint Bakunyint anarchista társadalomelmélete a jelentős politikai gondolkodók közé sorolja. Bakunyin gondolatainak lényeges mozzanatai nem veszítettek aktualitásukból. Ezek közül a legfontosabbakat a következőkben látja:⁴⁶ az állam kritikájával Bakunyin felhívta a figyelmet a bürokrácia túlbujánzásának a veszélyeire, s kísérletet tett ennek elkerülésére a társadalmi kontroll és az öngazgatás hangsúlyozásával. A fokozott társadalmi ellenőrzést a tudományra is ki akarta terjeszteni, amelyben komoly veszélyt látott az emberiség létének befolyásolására. A forradalmi vezető funkcióját nem a nép kényszerítésében, hanem nevelő jellegű befolyásolásában, a népmozgalom előmozdításában látta.

A parasztságot elsősorban saját érdekei alapján ítélte meg. Ezzel együtt felhívta a figyelmet a harmadik világ problémáinak megoldatlanságára.

A marxizmus kritikája során felvázolta egy államkapitalista centralizáció és elnyomó hatalom veszélyeit. Felismerte az emberi kiteljesedés akadályainak elhárításával kapcsolatban Marx egyoldalúságát, aki túlságosan a magántulajdon kérdésére koncentrált, s más hasonló elnyomó struktúrákat kihagyott. A szocializmus bukása a kelet-európai blokkban mutatja, hogy a hiányosságok az alapelvekben vannak.

Bakunyin példája bizonyítja: nem igaz, hogy az anarchizmus pusztán érzelmi reakció az industrializációra. Az anarchizmus részletesen kidolgozott politikaelmélet.⁴⁷

Richard B. Saltman Bakunyin eszmerendszerének elemzését a források rendkívül alapos tanulmányozására építette. Munkája során megszabadult az addig oly gyakori politikai előítéletektől, s kizárólag Bakunyin írásait és cselekedeteit mérlegelte. Mindezek következményeképpen az egy évszázados Bakunyin-kutatás legmagasabb szintű tudományos teljesítményét sikerült elérnie.

A Bakunyinnal foglalkozó nemzetközi szakirodalom vázlatos áttekintéséből kitűnik, hogy politikai-szellemi teljesítményének értelmezése továbbra sem egységes. Véleményem szerint ez azzal magyarázható, hogy Bakunyin rendszerének aktualitása megnehezíti az objektív szemlélet kialakítását, s csak nagyon kevés kutató tudott személyes és politikai előítéleteitől megfelelő mértékben elszakadni. Más anarchista gondolkodóra is érvényes, hogy mind a marxista, mind a polgári gondolkodású történészek részéről erőteljes elfogultsággal találkozhattak. Az anarchizmus sajátos, e két eszmei irányzat közötti önálló, harmadik vonulatot képező ideológiája kétirányú támadásnak volt kitéve. Mivel mindkettőből merített, mindkét eszmekör fő ellenfelének az elemeit domborította ki benne, ösztüzet zúdítva rá a saját nézőpontjából.

A Bakunyin iránti érdeklődés két időszakra összpontosult: az egyik a 20. század eleje volt, az anarcho-szindikalizmus virágkorának és utóregzéseiének az ideje, a másik pedig az 1970-es és 1980-as évek. Ez részben az 1968-as diáklázadásra gyakorolt bakunyini hatásnak, részben pedig halála századik évfordulójának köszönhető. Az utóbbi időszakra az jellemző, hogy erőteljesebben jelenik meg – a politikai érdeklődés mellett – a tudományos igényű forrásfeltárás és kutatás.

2. A magyar szakirodalom

Bakunyin iránt Magyarországon hosszú ideig rendkívül csekély érdeklődés mutatkozott. Tudományos igényű, alaposabb kutatásokat az 1970-es évek óta végeznek, azóta viszonylag rendszeresen jelennek meg publikációk. Ezt megelőzően csak a század elején, részben az anarcho-szindikalizmus, részben az 1917-es orosz forradalom után írtak róla számottevőbb munkákat.

Az első jelentősebb elemzést Bakunyin nézeteivel kapcsolatban Szabó Ervin végezte el egy bevezetőben, amely Marx és Engels válogatott írásainak második kötetében jelent meg.⁴⁸ Művét meghatározott politikai célzattal írta, de annak tudományos értékét ez sem csorbítja. Szabó Ervinnek az volt a törekvése, hogy azt hangsúlyozta az addig uralkodó szemlélettel szemben ami a két gondolkodó nézeteinek hasonlóságait emelte ki. Ez azonban mindenképpen torzulásokhoz is vezetett, mert a különbségek túlságosan háttérbe kerültek. Igaz, erre a szerző maga is felhívta a figyelmet.⁴⁹

Szabó megállapítja, hogy Bakunyin eszméit a marxisták szándékosan eltorzították. Nézeteik elsősorban Marx Bakunyin-ellenes polémikus írásain alapulnak, pedig Szabó szerint: „Ezek az írások Bakunyinnak nemcsak elméleti kijelentéseit torzítják el oly mértékben, hogy azok a teljes zavarosság vagy értelmetlenség színében tűnnek fel, hanem a politikai és egyéni becsületbe vágó súlyos vádakkal is illetik őt.”⁵⁰

Szabó Ervin foglalkozik Bakunyin írásainak jellegével is, amelyek szándékos félreértelmezéséhez alapot szolgáltatnak: „Művei, kevés kivétellel, alkalmi írások, egy-egy akció megokolása vagy megindítására, avagy polémikus csaták . . . Bakunyin minden munkája ilyen, a harc tüzeiben született írás. Nem lehet hát csodálni, hogy ellenfelei oly könnyen hámoznak ki belőlük ellentmondásokat, és annyi pongyola fogalmazását arra használják föl, hogy tudatlanságát és zavarosságát bizonyítsák.”⁵¹

Pedig Szabó Ervin szerint Bakunyin elmélete konzisztens, megalapozott nézetrendszer volt, hiszen enélkül óriási politikai hatása megmagyarázhatatlan lenne. „Aki azonban nem azzal a szándékkal fog művei olvasásához, hogy azokból mindenáron ellentmondásokat szedegessen ki, hanem inkább azzal a tudattal, hogy bizonyára nem gyakorolhat országokra és nemzedékekre mély hatást olyan agitátor, akinek működését egy-egy nézőpontok nem irányítják, – az kell, hogy mást is találjon Bakunyin írásaiban; az kell, hogy meglássa, hogy az anarchizmus apja távolról sem volt a Hegel utáni idealisztikus filozófiai spekulációnak és fantasztikus individualizmusnak képviselője, hanem minden tekintetben a 19. század pozitív szociológiai iskolájának tanítványa.”⁵²

Szabó Ervin teljes mértékben jelentőségének megfelelő szinten értékeli Bakunyin anarchista eszmerendszerét, egy dologban azonban súlyosan téved. Azt állítja, hogy Bakunyin és Marx nézetei az Internacionáléban csak szervezeti, taktikai kérdésekben tértek el egymástól, nem elméleti szinten.⁵³ Eltérő temperamentumukkal, személyi hajla-

maikkal magyarázza Marx centralizmusának és Bakunyin federalizmusának a harcát. A valóságban azonban az ellentétek alapvetőbbek voltak, a szocializmus két irányzata ütközött itt össze: a Marx által képviselt államszocializmus (kommunizmus) és a bakunyini állam nélküli szocializmus (anarchizmus).

Nagyon jó megfigyeléseket, de komoly tévedéseket is tartalmaz *Jászi Oszkár*nak Ricarda Huch Bakunyin-életrajza alapján írt esszéje.⁵⁴ Túlhangsúlyozza Bakunyin jellemvonásaiban a „romantikus lovag” realitásokat figyelmen kívül hagyó vonásait,⁵⁵ és nézeteinek vallásos alapmotívumait.⁵⁶ Még nagyobb hiba, hogy Bakunyint ő is a bolsevizmus megalapozójának tekinti: „... erős a hitem, hogy Bakunyin nélkül az orosz bolsevizmus mai formáit nem találta volna meg, bár hívei csakis Marxra esküsznek, s Bakunyinról úgyszólván teljesen megfeledkeznek, holott ebben a mozgalomban legalábbis annyi a bakunyini, mint a marxi vonás.”⁵⁷

Összességében azonban Jászi Bakunyin eszméinek és cselekedeteinek progresszivitását emeli ki. Erényei között említi a túlcentralizált nacionalista állam és az etatista szocializmus elutasítását, a kaszánya-kommunizmus és a tudósok népboldogításának Bakunyin által való elvetését. Erénye az is, hogy Bakunyin a parasztság progresszív szerepét hirdette, és óvott attól, hogy új rendet erőltessenek rájuk. Megjósolta, hogy Németország lesz a legnagyobb veszély az európai népek szabadságára. Jászi azonban úgy gondolta: Bakunyin mindenképpen etikus célkitűzéseire rossz eszközöket választott.⁵⁸

Jászihoz rendkívül hasonló nézeteket mutat Bakunyinról szóló esszéjében *Sinkó Ervin*.⁵⁹ Elsősorban az 1848–49-es forradalomban betöltött szerepével foglalkozik, s a magányos, romantikus, tragikus forradalmár képét vázolja fel. Nemes jellem, de nincs valóságérzéke. A karizmatikus típusú agitátorok közé tartozik. Sinkó jól emeli ki Bakunyin egyik fő erényét, az impulzív, meggyőző előadói stílust: „... amint ő maga jelenik meg, mintha a személye, élőszava révén az emberek számára érdekesebbé válna, megnőne a súlya annak, amit addig olvastak tőle vagy hallottak róla.”⁶⁰

Bakunyin elméleti jelentőségével azonban a szerző nem foglalkozik. Csak annyit jegyez meg róla, hogy a teóriától idegenkedett, a rögtönzés, a cselekvés embere volt.

Bakunyin halálának a századik évfordulóján jelent meg *Kovács Endre* Bakunyinról szóló portréja,⁶¹ amelyben vázlatosan végigköveti az orosz forradalmár életútját és kitér főbb politikai elveire is. A szerző jó érzékkel válogatja ki Bakunyin életének legfontosabb mozzanatait, ismerteti jellemének, nézeteinek fejlődését, viszonylag részletesen kitér Bakunyin és Marx legfőbb elvi és gyakorlati ellentéteinek ábrázolására. Rendkívül tömör, lényegre törő fogalmazásával Kovács Endre nemcsak Bakunyin tevékenységét, hanem a kor főbb politikai eseményeit is bemutatja, a szűkreszabott keret azonban a bakunyini eszmék mélyebb megismerését nem teszi lehetővé.

Az 1970-es évek közepétől kezdve jelentek meg részben Magyarországon, részben külföldön *Kun Miklós* Bakunyinnal foglalkozó tanulmányai. Foglalkozott Bakunyin magyarországi kapcsolataival és nézeteinek a magyar politikai eseményekre vonatkozó változásaival (főleg 1848–49 kérdéseiben).⁶² George Sanddal való levelezésével és kapcsolatával az 1848-as forradalmak időszakában,⁶³ és az orosz forradalmár életének más fontos mozzanataival.

Bakunyinra irányuló kutatásait a szerző „Útban az anarchizmus felé” című könyvében összegezte. Elsősorban Bakunyin átmeneti korszakával foglalkozik benne, az itáliai emigráció éveivel (1864–1867). Ez a periódus Bakunyin eszmei fejlődésének legfontosabb fordulópontja, az anarchistává válás időszaka. A könyv kettős célkitűzést valósít

meg: egyrészt igen részletesen végigköveti Bakunyin életének eseményeit, politikai és mindennapi tevékenységét, másrészt vizsgálja a szellemi hatásokat, amelyek Itáliában érték, s amelyek az anarchizmus vállalására és továbbfejlesztésére ösztönözték. E kérdésekkel ilyen részletességgel még a nemzetközi szakirodalomban sem foglalkoztak.

Tanulmányain és könyvén kívül Kun Miklós a magyarországi Bakunyin-forráskiadás alapjait is megvetette, Bakunyin két leghíresebb írásának, a „Gyónás”-nak⁶⁴ és az „Ál-lamiság és anarchia”-nak⁶⁵ a megjelentetésével. Lényegében ez az első alkalom, hogy a magyar olvasóközönség nagyobb terjedelmű Bakunyin-szövegekkel megismerkedhetett.

Bakunyin „Gyónás” című írásával kapcsolatban 1982-ben két tanulmány is megjelent,⁶⁶ mindkettő a megírás körülményeivel foglalkozik. Ez az írás ugyanis óriási vitákat váltott ki a szakirodalomban miután felfedezték, s nem kevesen voltak, akik árulással vádolták az orosz forradalmárt.

Sükösd Mihály Bakunyin lélektani helyzetének ábrázolásával, az adott politikai szituáció lehetőségeinek és korlátainak elemzésével próbál választ keresni arra, hogy milyen okok készítették őt a cár kérésének teljesítésére, tévelygéseit megbánó „Gyónás”-ának megírására. Sükösd véleménye szerint Bakunyin előtt három lehetőség állt: elutasítani a cár ajánlatát, s ezzel gyakorlatilag önmagát halálra ítélni; vagy teljes megbánást tanúsítani, de ez nem fért össze a jellemével; vagy kompromisszumot kötni, úgy tenni, mintha elfogadná a neki szánt szerepet, s megírni a vallomást úgy, hogy senkit sem kompromitál forradalmár társai közül. Bakunyin ez utóbbit választotta, s bár egyes eseményeket igen részletesen leírt, semmiféle új adatot nem szolgáltatott a cárnak, akit főleg lengyel kapcsolatai érdekeltek. Bakunyin törekvéseinek sikerét, hogy ne adjon információkat társairól a cárnak, Kun Miklós kutatásai is megerősítik.⁶⁷ Sükösd értékelésének lényege: Bakunyin alakilag sok engedményt tett, lényegileg azonban semmit. A „Gyónás” megírása azonban Bakunyin életére örök árnyékot borított, mert közzététel esetén erősen megtépzázhatta volna hírnevét.

Ugyancsak 1982-ben jelent meg Vadász Sándor Bakunyin (és Proudhon) anarchista fogalmi rendszerével foglalkozó tanulmánya.⁶⁸ A szerző munkájában az anarchizmus néhány alapfogalmát elemzi, s kitér az ezzel kapcsolatos megismerési nehézségekre: „... a fogalmi rendszernek az alaposabb megismerése és leírása nem könnyű feladat. Az anarchizmus ideológusainál hiába keresnénk a marxizmuséhoz hasonlítható, bizonyos értelemben zárt, következetesen felépített gondolatrendszert. Kategóriáik képlékenyebbek, gondolatfűzésük lazább.”⁶⁹ Vadász Sándor a szövegelemzéssel kapcsolatban azt a megoldást alkalmazza, hogy eltekint a szigorú időrendtől, s a kulcsszavak megismerésére koncentrál.

A lazán kifejtett gondolatok azonban szigorú egységet alkotnak, s az anarchista művek háttérében rendszerbe foglalható elemek kapcsolódnak össze. „A fogalmi rendszer azáltal jön létre, hogy alkotóelemei szervesen következnek egymásból, részben kiegészítik, részben magyarázzák egymást, vagyis belső logikával rendelkező egységet képeznek.”⁷⁰

Bakunyin elméleti jelentőségét a szerző abban látja, hogy Proudhon gondolatait továbbfejlesztette egységes rendszerré, megszabadította őket az utópikus elemektől, s nemzetközi jellegű, forradalmi ideológiává alakította.⁷¹

A Bakunyin anarchizmusával foglalkozó szakirodalom kiemelkedően alacsony színvonalú munkáját alkotta meg Szirtes Gábor.⁷² Olyan alapvető módszertani hibára alapozta művét, amely megengedhetetlen a társadalomtudományokban. Bakunyin anar-

chizmusát nem elsősorban az eredeti forrásokra támaszkodva tanulmányozta, hanem legádázabb politikai ellenfeleinek, Marxnak és Engelsnek a Bakunyin-interpretációi alapján. A nyilvánvaló torzításokat tartalmazó írásokból természetesen képtelenség Bakunyin nézeteinek valóságghű ismertetése. Az elavult vulgármarxista frazeológiával megírt munka hemzseg a tárgyi tévedésektől és a szakmai hibáktól, önmagának ellentmondó állításokat tartalmaz. Meglepőnek tűnik a szerző bátorsága, hogy ilyen csekély tényismeret birtokában „tanulmány” írására vállalkozott.

Bakunyin és Marx nézeteinek összehasonlító elemzésével foglalkozik Tóth László munkája,⁷³ amelyben a két híres forradalmár összeütközésének elméleti, eszmetörténeti okait keresi. Szabó Ervin nézetével szemben a szerző jogosan állapítja meg, hogy lényeges eltérések voltak Bakunyin és Marx szemlélete között. „A különbségek nem taktikai vagy stratégiai kérdések eltérő megítéléséből, hanem az elméleti premisszák eltérő voltából fakadnak . . . A döntő pont e téren a társadalmi totalitás alkotóelemei egymáshoz való viszonyának eltérő megítélése.”⁷⁴

A Bakunyinnal foglalkozó szakirodalomról Tóth László megállapítja, hogy az elsősorban csak mozgalmi tevékenységével foglalkozik, mintha személye elméletileg jelentéktelen volna. Erre vonatkozóan a szerző leszögezi: „Bakunyin elmélete koherens, egységes és következetesen felépülő gondolatrendszer.”⁷⁵

Tóth László – sajnálatosan rövid terjedelmű – tanulmánya a bakunyini anarchista eszmerendszer legfontosabb összetevőit elemzi, igen komoly forrásbázisra alapozva. Egy igen lényeges kérdésben azonban – véleményem szerint – téves a szerző interpretációja. A szabadság megvalósításának lehetőségével kapcsolatban Tóth László szerint Bakunyin nézetét az jellemzi, hogy bármikor, korlátozás nélkül elképzelhetőnek véli.⁷⁶ Valójában azonban Bakunyin a szabadság realizálását csak a polgári, illetve azt követő korszakban tartja lehetségesnek, mégpedig elsősorban az emberiség szellemi fejlődésének, racionális ismeretei elért szintjének köszönhetően. Az emberiség érettsége a szabadságra nézete szerint a felvilágosult, racionális gondolkodás és a pozitív tudományok kialakulása révén jött létre.

Bakunyin anarchista eszmerendszerének néhány lényeges kérdésével foglalkozik e sorok szerzőjének 1988-ban megjelent tanulmánya.⁷⁷ Elemzi Bakunyin kapitalizmus-kritikáját, ismerteti a társadalmi forradalom jellegével, tömegbázisával kapcsolatos nézetait, az államszocializmus és a proletárdiktatúra elméletével polemizáló bakunyini ellenérveket.

Összegezéssül elmondható, hogy a magyar szakirodalom rendkívül homogén jellegű értékelést mutat Bakunyin személyiségével és eszmerendszerével kapcsolatban, s ezzel nagymértékben eltér a nemzetközi megítéléstől. Lényegében az összes szerző elismeri jellembeli tulajdonságaiban a pozitív elemek dominanciáját, s eszmei jelentőségével kapcsolatban is az érdemi szintű elemek kerültek túlsúlyba. Jelentős eltérést jelent az is, hogy a Bakunyin iránti érdeklődés az 1970-es évekig egészen szórványos, és a rávonatkozó kutatások az utóbbi másfél évtizedre koncentrálnak. Ez az érdeklődés az elkövetkező időszakban feltehetően növekedni fog.

JEGYZETEK

1. *Kun Miklós*: Útban az anarchizmus felé Bp., 1982. Akadémiai 19. o.
2. *Tóth László*: Anarchizmus és marxizmus – Bakunyin és Marx In: *Mozgó Világ* 1988. 6. sz. 12. o.
3. *Kun*: 20–21. o.
4. *Max Nettlau*: Michael Bakunin. Eine Biographie London, 1896–1900. I–III.
5. *Michel Bakounine*: Oeuvres I–VI. k. (Szerk.: James Guillaume) Paris, 1895–1913.
6. The political Philosophy of Bakunin (Szerk.: G. P. *Maximoff*) Glencoe, Illinois, 1953.
7. E. H. *Carr*: Michael Bakunin London, 1937. Macmillan.
8. Richard B. *Saltman*: The Social and Political Thought of Michael Bakunin Westport, Connecticut – London, England 1983.
9. *Saltman*: 7. o.
10. U. o.: 6. o.
11. U. o.: 11. o.
12. *Ricarda Huch*: Michael Bakunin und die Anarchie Leipzig, 1923.
13. *Fritz Brupbacher*: Marx und Bakunin München, 1913.
14. Samuel *Rezneck*: The political and social theory of Michael Bakunin In: *The American Political Science Review* 1927. XXI. May No. 2.
15. *Rezneck*: 273. o.
16. Eugene *Pyziur*: The Doctrine of Anarchism of Michael A. Bakunin Milwaukee, Wisconsin, 1955.
17. *Pyziur*: 15. o.
18. U. o.: 147. o.
19. *Archives bakounine* (Szerk.: Arthur *Lehning*) I–VIII. k. Leiden, 1961–1981.
20. Michael Bakunin: Selected Writings (Szerk.: A. *Lehning*) New York, 1974.
21. Bakounine et les autres (Szerk.: A. *Lehning*) Paris, 1976.
22. A. *Lehning*: Introduction In: Michael Bakunin: Selected Writings 9–10. o.
23. N. M. *Pirumova*: Bakunin Budapest, 1979.
24. *Pirumova*: 5. o.
25. U. o.
26. Paul *Avrich*: Preface In: Bakunin on Anarchy (Szerk.: Sam *Dolgoft*) New York, 1972. XXIV. o.
27. *Avrich*: XXII–XXIII. o.
28. U. o.: XXV. o.
29. *Dolgoft*: 3–4. o.
30. U. o.: 10–11. o.
31. Henri *Arvon*: Bakounine. Absolu et révolution Paris, 1972.
32. *Arvon*: 86. o.
33. Anthony *Masters*: Bakunin. The Father of Anarchism London, 1974.
34. Arthur P. *Mendel*: Michael Bakunin. Roots of Apocalypse New York, 1981.
35. *Mendel*: 1. o.
36. U. o.: 431. o.
37. U. o.: 303. o.
38. U. o.: 429–430. o.
39. U. o.: 359. és 426–427. o.
40. U. o.: 360. o.
41. Aileen *Kelly*: Mikhail Bakunin Oxford, 1982.
42. *Kelly*: 122. o.
43. Ivan *Turgenyev*: *Rugyin* In: U. ő.: *Tavaszi vizek*. Bp., 1985.
44. *Saltman*: 8. o.
45. U. o.: 167. o.
46. U. o.: 164–170. o.
47. U. o.: 170. o.
48. *Szabó Ervin*: Bevezetés Marx „A Nemzetközi Munkásszövetség első üzenete” című művéhez In: Marx és Engels válogatott művei II. k. Bp., 1909.
49. *Szabó Ervin* válogatott írásai Bp., 1958. 304. o.
50. *Szabó*: 284. o.
51. U. o.: 286. o.

52. U. o.
53. U. o.: 294. o.
54. Jászai Oszkár: Bakunyin Mihály, az anarchizmus atyja Világ, 1925. május 17. In: U. ó.: A kommunizmus kialakulása és a szocializmus reformációja – Századvég Füzetek 1. Bp., 1989.
55. Jászai: 319. o.
56. U. o.: 320. o.
57. U. o.: 315. o.
58. U. o.: 319–323. o.
59. Sinkó Ervin: Bakunyin In: Epikurosz hervadt kertje Novi Sad, 1964.
60. Sinkó: 41. o.
61. Kovács Endre: M. A. Bakunyin In: U. ó.: Történelmi arcképek Bp., 1976.
62. Kun Miklós: Bakunin and Hungary (1848–1865) In: Candian–American Slavic Studies X. 4. (Winter 1976).
63. István Fodor–Miklós Kun: Bakounine et George Sand In: Europe, 1978/III.
64. Michail Bakunyin: Gyónás Bp., 1983.
65. Mihail Bakunyin: Államiság és anarchia Bp., 1984.
66. Sükösd Mihály: Bakunyin és a Gyónás
Kun Miklós: Gyónás vagy vallomás In: Valóság, 1982. 2. sz.
67. Kun Miklós: A Gyónás története és utóélete In: Mihail Bakunyin: Gyónás. 267–268. o.
68. Vadasz Sándor: A klasszikus anarchizmus fogalomrendszere Proudhon és Bakunyin műveiben. In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből (Évkönyv) 1982.
69. Vadasz: 18. o.
70. U. o.
71. U. o.: 6. o.
72. Szirtes Gábor: Gondolatok Bakunyinról és az anarchizmusról In: A Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei 1984. Társadalomtudomány
73. Tóth László: Anarchizmus és marxizmus – Bakunyin és Marx In: Mozgó Világ 1988. 6. sz.
74. Tóth: 21. o.
75. U. o.: 12. o.
76. U. o.: 15. és 17. o.
77. Molnár Máté: Mihail Bakunyin forradalom-elmélete In: Világtörténet 1988. 1. sz.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Benedek Gábor, egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Kelet-Európa Története Tanszék
Czövek István, a történelemtudomány kandidátusa, főiskolai docens, Bessenyei György
Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
Čerešňák, Bedřich, egyetemi tanár, Masaryk Egyetem, Brno
Halmos Károly, tudományos munkatárs, Közép- és Kelet-Európai Akadémia Kutatási
Központ
Křen, Jan, történész, Prága
Machačova, Jana, tudományos főmunkatárs, CSTA Sziléziai Intézet, Opava
Matějček, Jiří, tudományos főmunkatárs, CSTA Sziléziai Intézet, Opava
Molnár Máté, főiskolai tanársegéd, ELTE Tanárképző Kar
Nečas, Ctibor, egyetemi tanár, Masaryk Egyetem, Brno
Szarka László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
Urban, Otto, egyetemi docens, Károly Egyetem, Prága

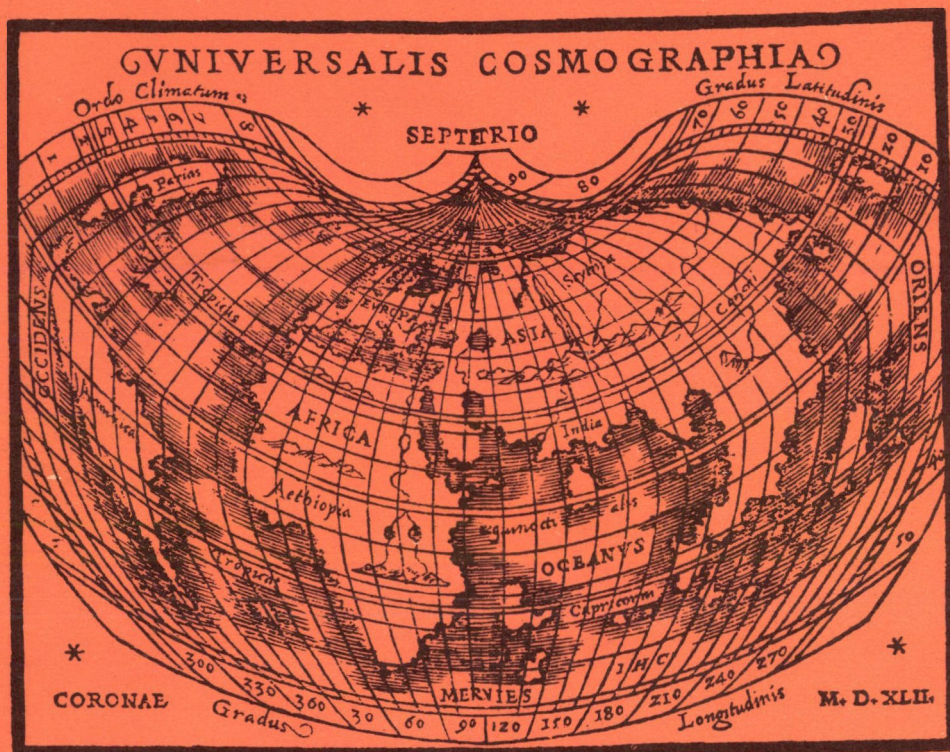

Ara: 30,- Ft

VILÁGTÖRTÉNET

1989. ősz

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Tímár Lajos: A regionális gazdaság- és társadalomtörténet perspektívái	3
Alan R. H. Baker: A történeti geográfia és az Annales történeti iskola közötti kapcsolatra vonatkozó megjegyzések	6
Robin A. Butlin: Az európai mezőgazdaság átalakulása: néhány megjegyzés az agrárkapitalizmus összefüggéseiről	29
Mark Billinge: Hegemonia, osztály és hatalom a késő György-kori és a korai viktoriánus Angliában: kultúrföldrajzi megközelítés	45
Richard Dennis: A viktoriánus értékek geográfiája: a jótékony célú lakásépítés Londonban (1840–1900)	68
Havas László: A római történetírásra vonatkozó legújabb eredmények és módszerek (1975–1985)	83
Egy megkésett vélemény Mayer Mária könyvéről	112

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

9019477 AKAPRINT Nyomdaipari Kft., Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A REGIONÁLIS GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET PERSPEKTIVÁI

(Válogatás az angol történeti földrajzi iskola írásaiból)

Az 1960-as évek végén alapvető paradigma váltás történt az angol történeti földrajzban. A korábban az ember természet átalakító tevékenységének történeti változásait vizsgáló tudományág hirtelen átalakult regionális gazdaság- és társadalomtörténetté. Ez a váltás rendkívül sikeres volt – ezen új iskola képviselői a történész szakma legnevesebb képviselőitől kaptak elismerő kritikákat. Így pl. Harold Parker vagy Eric Hobsbawm az újabb gazdaság- és társadalomtörténeti munkák legjobbjai közé sorolják a „történeti földrajzosok” tanulmányait.

Ezen irányzat történeti-szaktudományi érdemein túl úgy véljük, a társadalom olyan multidiszciplináris szemléletű megközelítésről van szó, amely új módon fogalmazza meg a tér, az idő és a társadalom közötti kölcsönhatásokat. Ezt programszerűen is megfogalmazta a „Society and Space” című folyóirat kiáltványa. „Napjainkban a tér túl fontos ahhoz, hogy csak a geográfusokra hagyjuk ... Az újjászerveződés közepontjában a történelem kritikus szemlélete áll – az idő dominanciája a tér felett a társadalom elméletben, a történelmi magyarázat ...” Ez azonban egyáltalán nem jelenti a térbeliség mellőzését.

1953-ban Fred K. Schaffer a földrajzi törvények jellegéről még így fogalmazta meg az általánosan elfogadott álláspontot: „A tisztán földrajzi törvények nem tartalmaznak utalást az időre és változásra.” (Schaffer 1953, 243. old.) Ezzel szemben az új történeti földrajz egyik vezéralakja Allan Pred a 80-as években már azt hangsúlyozza, hogy: „Minden humán geográfia történetileg specifikus ... *A humán geográfia művelése azonos a hely társadalom- és gazdaságtörténetének vizsgálatával*”. (Pred, 1986, 5. old.)

A történeti társadalomföldrajz ezen angolszász irányzata továbbfolytatója annak a – Lucien Febvre által megfogalmazott – követelménynek „ha a földrajz hű marad ahhoz a szerepéhez, amelyet Vidal de la Blache tulajdonított neki, s folytatja fejlődését, a szintézis diszciplinájává, a világ térbeli bemutatásának bázisává, nagyszerű trilógiává csoportosulhat a történelemmel (a fejlődés ábrázolójával) és a pszichológiával (a mentalitás ábrázolójával). (Febvre, 1953, 377. old.)

A humán geográfia történeti irányzata a francia Annales-iskolát tekinti példaképnek. A Braudel által geo-histoire (geotörténelemnek) nevezett terminológiára és a regionális történeti szintézisek megírására helyezett kettős hangsúly az angolszász történeti földrajz meghatározó vonásává vált. Alan R. H. Baker az angol történeti földrajz ezen új irányzatának egyik vezéralakja az Annales-iskola és a történeti földrajz kapcsolatát elemző tanulmányában arra szólít fel, hogy „olyan mértékben totalizáljuk a történeti geográfiát, hogy ne csak az embernek a természettel” (a kulturális tájak létrehozása) tudja magába foglalni, hanem az embernek a „tudattal” folytatott személyes harcát és az osztállyal folytatott személyes harcát is”. (Baker 1984, 21. old.) Ez a szemléletváltozás a vizsgálat tárgyának megváltozásához vezet. Előtérbe kerül a csoportok, a szervezetek és intézmények kialakulása, funkciójuk reprodukálása. A „hitek és

cselekedetek kerülnek a történeti elemzés középpontjába, mivel rendkívül fontos szerepet játszanak a társadalmi változásban és a társadalmi ellenőrzésben, valamint a ritka erőforrások (beleértve a teret és az időt) allokációjában”. (Baker, 1984, 22. old.)

Robin Butlin az európai mezőgazdaság kapitalizálódásának regionális különbségeit elemzi, széles körű áttekintést adva a főbb elméleti irányzatokról. Bírálja a protoindustrializáció koncepciót a túlzott linearitás, a pontatlan regionális kronológia és amiatt, hogy a városi iparnak a falusi térségekkel kialakított munkamegosztásáról csak elnagyolt képet ad. Szerinte ez utóbbi kérdésnél a regionális különbségekre koncentrálna, a termelőt és a kereskedőt összekapcsoló fizetési módok formáinak és körülményeinek alapos vizsgálatára van szükség. A Wallerstein által megfogalmazott „világszintű” koncepció mellett más, országokon belüli regionális léptékekben is elemezni kell „a kapitalizmus térbeli terjedésének és keveredéseknek” ütemét, beleértve a háztartások szintjét és ehhez kapcsolódóan a munkaerő újratermelésének folyamatait”. (Butlin 1989. 19. old.)

A cambridge-i történeti földrajzi iskola másik neves képviselője, Mark Billinge elveti az olyan, városra vonatkozó megközelítéseket, melyek a lakóhely meghatározásával és az ehhez hasonló térbeli típusokkal foglalkoznak, ezeket tekintve a társadalmi (osztály) szegregáció evidenciáiként. Szerinte az ilyen megközelítések az osztályok és a *társadalmi rétegek kialakulásának és a magának az osztály/rétegtudatnak a rovására* a vizsgálat középpontjába az *osztály/rétegtudatnak a térbeli kifejeződését állítják*. A cambridge-i történeti földrajzi iskola tagjai egyetértenek abban, hogy ezen társadalmi folyamatok vizsgálatát nem célszerű korlátozni, sőt mi több, „nem lehet alapozni azokra, amelyeknek *feltérképezhető térbeli szerkezetük* van. Ha az utóbbiakra koncentrálnak a figyelmet, akkor az azzal a veszéllyel jár, hogy átsiklunk olyan társadalmi csoportokon, amelyeknek társadalmi jelentősége jelentős lehet ugyan, de nem jut kifejezésre térbelileg tipizálható formában”. (Baker, 1984, 22. old.)

Mark Billinge az egyén és a struktúra kölcsönhatásában elsősorban azt kutatja, hogy az egyének, az intézmények reprodukálásához való hozzájárulásuk során, hogyan járulnak hozzá a szélesebb értelemben vett társadalom reprodukálásához. Billinge a problémákat konkrétan a késő György-kori, a korai viktoriánus Anglia társadalmának kultúrföldrajzi vizsgálatával bizonyítja. Szemléletesen bizonyítja, hogy a tág értelemben vett kultúra sokkal inkább beépül a mindennapi tevékenységbe, mint ahogyan azt a különböző társadalomelméletek jelzik. Élesen bírálja a marxizmust, mert az a kultúra jelentőségét korlátozza, s az „érdemibbnek” tartott gazdasági és politikai tényezők által determinált gyakorlat keretei között véli leírhatónak”. (Billinge, 1982, 19. old.) Az általa vizsgált korszakot a földbirtokos arisztokrácia hanyatlása és a burzsoázia látványos megerősödése jellemzi. Billinge külön-külön elemmezve a földbirtokosok, illetve a burzsoázia különböző csoportjainak erőviszonyait a gazdaság, a politika és kultúra szférájában megállapítja: „bár a burzsoá emancipáció lehetőségét a földtulajdon gazdasági hanyatlása teremtette meg, a középosztály hegemoniájának kialakulása mindenekelőtt a kultúra intézményeiben és eszközeivel zajlott”. (Billinge, 1984, 35. old.) Azonban a kulturális folyamatok elemzése azt is jelzi, hogy a század közepének burzsoá tudata már nem volt azonos a 18. század közepén jellemzővel: megnyílt, megszűnt ... mindinkább közeledni látszott a földhöz kötődő presztízshez és értékhez. Más szóval az arisztokrácia életstílusa átmentődött, s jelentősen befolyá-

solta a burzsoázia habitusát. Billinge-nek a kulturális folyamatokra koncentráló elemzése magyarázatot ad egyúttal az angol gazdaság 19. századvégi relatív hanyatlására. Ez a „megenyhült, megszéledült” burzsoázia jórészt elveszítette vállalkozói dinamizmusát. Billinge a konkrét történelmi elemzés mellett, a kultúrföldrajzi megközelítés társadalomelméleti jelentőségét is megfogalmazza: „*a társadalmi kapcsolatok normál működése, vagyis a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségi viszonyok intézményesülése, a domináns, homogén szerepet betöltő erő/k kulturális értékein és azok (tudatos vagy kevésbé tudatos) manipulatív érvényesítésén nyugszik*”. (Billinge, 1984, 30. old.)

Richard Dennis a viktoriánus kori London jótékony célú lakásépítkezéseinek elemzésénél alkalmazza a kultur-társadalomföldrajzi megközelítést. Az érdekviszonyok és a társadalmi attitűdök finom elemzésével – alapos levéltári kutatásokra építve – mutatja be, hogy a jótékony célú lakásépítések sem földrajzi, sem társadalmi értelemben nem valósították meg az eredeti célkitűzéseket. Az East-End nyomornegyedeit széles ívben elkerülték az építőtársaságok.

A humán geográfia ezen történelmi irányzatával kapcsolatban az általában elismert kritikák gyakran felteszik a kérdést: földrajz-e ez még, vagy már inkább történelem? A cambridge-i iskola képviselői szerint a vagy-vagy kérdés helytelen, „a történelmi földrajznak mint határtudománynak mind a geográfia, mind a történelem módszereit és szemléletét alkalmazni kell. Ezáltal a kutatás sokkal bonyolultabb, de nem kevésbé geográfikus”. (Baker 1988.)

IRODALOM

Alan R.H. Baker (1984) Reflections on the relations of historical geography and the Annales school of history. In: Baker-Gregory (Eds.) Exploration in historical geography. Cambridge University Press, Cambridge

Alan R.H. Baker (1988) interjú (készítette: Timár Lajos)

Mark Billinge (1984) Hegemony, class and power in late Georgian and early Victorian England towards in cultural geography. In: Baker-Gregory (Eds.) Explorations in historical geography. Cambridge University press, Cambridge

Lucien Febvre (1953) La Géographie. Reflections sur un cinquantenaire. Annales

Richard Dennis (1989) The geography of philanthropic housing in London. – Journal of Historical Geography No. 1.

Allan Pred (1986) Becoming Places. Polity Press, Cambridge

F. K. Shaffer (1953) Exceptionalism in Geography. – Annals of Association of American Geographers

A TÖRTÉNETI GEOGRÁFIA ÉS AZ ANNALES TÖRTÉNETI ISKOLA KÖZÖTTI KAPCSOLATRA VONATKOZÓ MEGJEGYZÉSEK¹

Egy ellentmondás bemutatása

Azt az intellektuális borzongást, amit az 1920-as és 1930-as években a legjelentősebb filozófiai és módszertani vitákban résztvevő történészek és földrajztudósok érezhettek valószínűleg azok tudják megérteni, illetve talán még másodkézből megosztani, akik vagy szemtanúi voltak, vagy talán inkább részt vettek a történelem és a földrajz szerepéről és kapcsolatairól az 1960-as és 1970-es években folytatott vitákban.² A két világháború közötti időszak változó intellektuális tájképének volt néhány igen fontos eseménye: például Lucien Febvre „La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire” (A föld és az emberi fejlődés: bevezetés a történeti geográfiába) című művének 1922-es, Carl Sauer „The Morphology of Landscape (A táj morfológiája) 1925-ös, Marc Bloch „Les Caractères originaux de l'histoire rurale française (A történelmi francia vidék eredeti jellemzői) 1931-es, és Clifford Darby „An Historical Geography of England before A.D. 1800 (Anglia történeti geográfiája Krisztus után 1800-ig) 1936-os³ kiadása. Feltéve, hogy minden intellektuális „nagy előrelépés”⁴ alapvető magyarázata a karizmában és a tartalomban keresendő: a történelem és a történeti geográfia fejlődésében az elsődleges szerepet könnyen Febvre-nek és Bloch-nak, valamint Sauer-nek és Darby-nak lehet tulajdonítani. Mindegyikük hatalmas karizmatikus hatást gyakorolt egyrészt közvetlenül a saját írásain és tanításain keresztül, másrészt közvetve a tanítványaik (akik közül mindegyiket intellektuális újtóknak kell tekinteni), azon kísérletein keresztül, amelyek Febvre és Bloch esetében egy újfajta történetírást próbáltak meg előmozdítani, Sauer és Darby esetében pedig újfajta kulturális és történeti geográfiát.⁵

A Történeti Geográfia Első Nemzetközi Kongresszusát 1930-ban rendezték meg Brüsszelben, francia nyelven, s a résztvevők legtöbbször is főleg Franciaországból és Belgiumból érkezett. A résztvevők között volt egy walesi ember, a fiatal Clifford Darby, aki úttörőkre jellemző odaadással tett kísérletet az ismeretlen levéltári források és feltekerképezetlen módszertani lehetőségek felfedezésére, és misszionáriusokra jellemző mohósággal vezette az új történeti geográfia felkutatására irányuló munkálatokat. Darby maga nemrégiben úgy nyilatkozott, hogy az akadémiai geográfia az 1920-as években és az 1930-as évek elején az angol nyelvterületen történő általános fejlődésének eredményeként vált a történeti geográfia öntudatos diszciplinává.⁶ Az említett brüsszeli találkozó előtt mindössze egy évvel, Febvre és Bloch Strasbourgbán kiadták a forradalmi jelentőségű Annales d'histoire économique et sociale (Gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti évkönyv) című kiadványukat, s ezzel lefektették az alapjait egy olyan újfajta történetírásnak, amely szándékosan ellene volt a tények bálványozásának és a specializáció elszigetelődesi politikájának, ugyanakkor olyan probléma-orientált történetírás mellett foglalt állást, amelyik az elméleti koncepciókat, az ötletes értelmezéseket és az interdiszciplináris megközelítéseket közvetlenül alkalmazza.⁷ Míg az elmúlt közel 50 évben az angol anyanyelvű geográfusoknak gyakori és gyümöl-

csöző kapcsolataik voltak az angol anyanyelvű történészekkel, igen kevésbé látszóttak tudomást venni a történetírás *Annales*-iskolájáról.⁸ A fenti iskola születése és bimbózása magában Franciaországban is – paradox módon – egybeesett a történeti geográfia gyakorlatának a relatív csökkenésével és hanyatlásával.⁹ Bizonyos fokig abszurd, hogy úgy tűnik: az *Annales*-iskola követői sokkal alaposabban és hűségesebben sajátították el és gyakorolták Paul Vidal de la Blache gazdaságföldrajzi elveit, mint azt a legtöbb francia földrajzos tette.

Ezt az ellentmondást jelen tanulmányunkban részben annak a feltételezésével próbáljuk megmagyarázni: a történetírás felőli megközelítés fontos és integráns része azon kísérletünknek, hogy megpróbáljuk az embereket és a helyeket a múltban tanulmányozni, részben abban a hitben, hogy a módszertani tudatosságnak szövetségre kell lépnie – nem pedig antitézisekben kell lennie – a tudományos mesterségbeli tudással: A módszertani viták néha zavart kelthetnek, de ezért még nem lehet tagadni azt a mögöttes szándékot, amely azon utak és módok javítására irányul, amelyek segítségével elérhetjük célunkat, vagyis a jobb történeti geográfia felkutatását és annak megírását. Ez a tanulmány először az *Annales* történeti iskola és történeti geográfia fejlődésének egymással összefüggő, de egyenetlen fejlődését vizsgálja Franciaországban.

AZ ANNALES TÖRTÉNETI ISKOLA

Az *Annales*-iskola létrehozása

Az embereket és az eseményeket a maguk összefüggésében kell értékelni. Febvre és Bloch 1929-ben alapított egy újságot, az *Annales d'histoire économique et sociale*-t, amit később a francia történetírás fontos fordulópontját jelző eseménynek tekintettek. Ugyanebben az évben ünnepelte Febvre 51., és Bloch a 43. születésnapját; a tradicionális francia történettudomány barrikádjait tehát nem fiatal és akaratos forradalmárok, hanem érett és tapasztalt revizionisták ostromolták. Az *Annales* gyökerei legalább a 19. század utolsó évtizedére nyúlnak vissza, mivel három olyan francia periodika szolgált példaképül, amelyeket akkoriban a humán tudományok terén uralkodó filozófiai és metodológiai maradiság ellen alapítottak. Ezek a következők voltak: az Emile Durkheim által 1896-ban alapított *Année Sociologique* (A szociológia évei), a Vidal de la Blache által 1891-ben alapított *Annales de géographie* (Földrajzi évkönyv) és a Henri Berr által 1900-ban alapított *Revue de synthèse historique* (Történelmi szintézis lapja). E szellemi triumvirátus ötleteinek és írásainak különösen erős formáló hatása volt mind Febvre-re, mind pedig Bloch-ra, akik először diákként ismerték meg őket a korai 1900-as években, majd később kollégákként.¹⁰ Febvre és Bloch korai résztvevői voltak annak a rendkívül kiterjedt reagáláshullámnak, amely a 20. század elején előntötte Franciaországot a történettudományok pozitívista módszerei ellen. Az volt a vágy, hogy túlmenjenek a dokumentumokon, és hogy legyőzzék a történeti általánosítás iránt érzett bizalmatlanságot, amelyet a Berr által 1913-ban írt összefoglaló történelemként felfogható *Revue de synthèse historique*, és *L'Evolution de*

l'humanité (Az emberiség fejlődése) testesített meg. Keylor fogalmazása szerint Berr-t az a szenvedély vezérelte, hogy az elmúlt korok teljességét széles körű történeti elbeszélésen keresztül ragadja meg.¹¹ Bloch és Febvre – mindketten a *Revue* és az *Evolution* sorozatok első szerzői között voltak és a korábbi történész generációk által figyelmen kívül hagyott témákkal foglalkoztak, illetve olyan magyarázatokkal szolgáltak, amelyek legalább annyira alapultak a képzelőerőn és az intuíción, mint a dokumentumok tényein. Mindenekelőtt Febvre két munkája érdemel említést mint az *Annales* alapköve. 1912-ben látott napvilágot *Philippe II et la Franche-Comté* (II. Fülöp és a Franche-Comté) című disszertációja, amelynek újdonsága elsősorban interdiszciplináris és problémamegoldó képességében, elbeszélő stílusában, és a földrajzi régióval való kapcsolatában rejlik; 1922-ben jelent meg a *La Terre et l'évolution humaine; introduction géographique à l'histoire* című mű, amely átfogó számadás a determinizmus ellen, és hatásos érvelés a posszibilizmus mellett, miközben hangsúlyozza a történelem és a földrajz közötti kapcsolatokat.¹²

Éppen ezért az *Annales* 1929-es alapítását olyan különleges eseményként kell értékelni, amely logikusan következett az intellektuális revizionizmus általános folyamatából,¹³ valamint Febvre és Bloch szoros együttműködéséből, akik újonnan kinevezett tanárként 1920 őszén találkoztak először a nemrégiben felszabadított Elzász területén levő Strasbourgi Egyetem rendkívül szívderítő intellektuális légkörében. 1933-ban Febvre Párizsba ment hogy a Collège de France-on állást vállaljon; Bloch hamarosan, már 1936-ban, követte egy Sorbonne-i állás miatt. Az *Annales* létének első tíz éve alatt Febvre és Bloch minden energiájukat annak szentelték, hogy biztosítsák a folyóirat sikerét. A II. világháború, és elsősorban Bloch halála (akit a Gestapo végzett ki 1944-ben) miatt Febvre gátolva ugyan, de tovább folytatta az újság szerkesztését egészen 1956-ban bekövetkezett haláláig, ami után viszont Fernand Braudel vette át a helyét 1968-ig. Éppen ezért közel 40 évig az *Annales*-t összesen három, igen hasonló gondolkodású ember irányította. Ráadásul az *Annales* szellemét 1947-ben Febvre irányítása alatt az Ecole Pratique des Hautes Etudes 6. szekciójának égisze alatt intézményesítették. A fenti intézmény a társadalomtudósok közötti olyan együttműködést kívánta elősegíteni, melyben a történészek játsszák a vezető szerepet. Bizonyos értelemben az *Annales*-t 1929-ben azért hozták létre, hogy harcoljon az akkori történész vezető réteggel, míg 1947-re az *Annales*-hez tartozók maguk alkották az új vezető réteget.

Félrevezető ugyanis az *Annales* paradigmára utalni, ha ez a terminológia a Kuhn-i értelemben a feltételezések és eljárásmodok olyan általánosan elfogadott rendszerének a megjelölésére szolgál, amely egyaránt szolgálja a vizsgálat tárgyainak és módszereinek a meghatározását.¹⁴ Minél alaposabb a vizsgálat, annál helyénvalóbbnak tűnik ez a koncepció az *Annales*-munkatársakkal kapcsolatban, pontosan azért, mert megfelelően széles körű. Az *Annales*-iskola ugyanis sohasem volt monolitikus és nem is valószínű, hogy azzá válik. Mindazonáltal, a történelmi vizsgálódás céljáról és gyakorlatáról széles körben elterjedt nézetek alapján helyénvalónak tűnik egy ún. *Annales*-iskolára, vagyis a történészek széles közösségére utalni, miközben tisztában kell lennünk azzal, hogy létrehozóinak kifejezetten nem az volt a szándéka, hogy a szigorúan meghatározott tudományos területek között korlátokat állítsanak fel. Bloch és Febvre, társaikkal és tanítványaikkal együtt, megújították a történelemkutatást- és írást; a történelem

tanulmányozásának Franciaországban új státuszt és öntudatot adtak: a történelmi vizsgálódás nomotetikus és hermeneutikus hagyományai közötti középpmezőny elfoglalásával, az *Annales*-hívek az ötletes „huszárvágásokat” a legapróbb részletekre való odafigyeléssel kombinálták.¹⁵ Az *Annales*-iskolát azonban nem fogadták teljes lelkesedéssel: Mielőtt megkísérelnék az iskolát dicsérni, szükség van arra, hogy jellegzetességeit sokkal részletesebben tárgyaljuk.

Az *Annales*-iskola jellegzetességei

A pozitívista történetírássra való reagálás gyanánt – mely úgy vélte, hogy a történelmi valóság „kemény tényeit” dokumentumok tartalmazzák, és azok saját magukért beszélnek, s éppen ezért nincs szükség a magyarázó elméletek közvetítésére, és hogy a történészeknek az a szerepük, hogy a dokumentumokat oly módon helyezték el, gyűjtsék össze, hasonlítsák össze és hitelesítsék, hogy a történelmet úgy lehessen megírni, ahogy az „valójában megtörtént” – Bloch és Febvre szándékosan a teljes történelem tanulmányozásán fáradoztak, vagyis olyan szintézisen, amely interdiszciplináris elemzéseken és a történelmi típusok, folyamatok és szerkezetek értelmezésén alapul, mind fogalomalkotási, mind pedig mesterségbeli (feldolgozási) szempontból. Ráadásul az *Annales* elsődleges célja az volt, hogy elősegítse a történészek közötti, és a történészek és más tudósok közötti vitákat, s hogy csökkentse a szakemberek elszigeteltségét.¹⁶ Azonban az a szemlélet, hogy a történelmet olyan tudománynak tekintették, amely az embernek a társadalomban elfoglalt helyét vizsgálja, lehetővé tette az *Annales* számára, hogy intellektuális hegemoniát gyakoroljon a többi társadalomtudomány fölött, mivel a történelem szintetizáló szerepe felsőbbrendűséget biztosít számára a többi elemző diszciplínával szemben. Meglepő módon még a földrajzzal szemben is igaznak bizonyult ez, annak ellenére, hogy a földrajz a történelem ismeretelméleti ikerpárja.

A Febvre és Bloch által kifejlesztett új történelem szorosan kapcsolódott Vidal de la Blache új geográfiájához. Amint Burke rámutatott, a francia oktatásra jellemző hagyományos szoros kapcsolat a történelem és a földrajz között elősegíti annak a megértését, hogy Febvre és Bloch a geográfián keresztül fedezzék fel a társadalomtudományokat.¹⁷ A párizsi École Normale Supérieure diákjaiként az I. világháború előtt Febvre és Bloch – sokkal inkább a fenti sorrend szerint, mint egymással párhuzamosan – agrégé-ként (együttesen) fejezték be mind a földrajzi, mind pedig a történelmi tanulmányaikat, s eközben megismerkedtek a Sorbonne két tanárával, Paul Vidal de la Blache-sal és Lucien Gallois-val. Ez utóbbi Vidal de la Blache egyik első tanítványa volt, valamint 1894-től vele együtt az *Annales de géographie* társszerkesztője, továbbá 1908-ban a természetes régiókról és a regionális nomenklatúráról írott rendkívül hatásos könyv szerzője.¹⁸ Az *Annales*-ben kifejlesztett új történelem életerejét jelentős mértékben megszokozta a Vidal de la Blache és diszciplínái által felkínált földrajzi koncepciók megemésztése: a milieu (környezet) és mentalité (mentalitás) a société (társadalom), a genres de vie (életmód), a circulation (körforgás) és a civilisation (civilizáció) fogalmak, valamint a földrajzi elosztás, diffúzió, differenciálás és a personnalité (egyéniség) fogalmak jelentős mértékben áthatják az *Annales*-iskola követői művei-

inek jelentős részét.¹⁹ Febvre és Bloch egyaránt rendkívül nagy figyelmet szenteltek a földrajzi gondolkodásnak. Például Febvre táplálékot merített belőle a *La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire* című művéhez, amelyet a földrajztudósok Vidal de la Blache-nek a környezeti determinizmusról és történelemszekről írott kritikája alátámasztásának tekintenek, amely megerősíti az emberi be-nyomások értékelésének a szükségességét és fizikai erőforrásainak a használatát ahhoz, hogy történelmüket megfelelően el lehessen helyezni földrajzukban. Továbbá Bloch-nak a francia vidék történelméről írott tanulmánya rendkívül sok ötletet nyert a tájjal és a regionális sajátosságokkal foglalkozó földrajzi művekből.²⁰ Később Febvre egész nyíltan kifejtette annak az intellektuális tartozásnak a felismerését, ami a történelem részéről a földrajz felé állt fenn: „En fait, on pourrait dire que, dans une certaine mesure, c'est la géographie vidalienne qui a engendré l'histoire des *Annales* – l'histoire qui est la notre...”²¹ (Végül, azt lehetne mondani, hogy bizonyos mértékig a Vidal-féle geográfia az, amelyik létrehozta az *Annales* történelmét – a történelmet, ami a mienk.) A francia földrajzról írt rendkívül terjedelmes méltatásában Buttimer úgy érvelt, hogy Febvre a Vidal féle tradíciót hozzáférhetővé tette a történészek számára, míg Claval szerint Febvre-t az *Annales*-iskola egyik megalapítójának, valamint a Vidal-féle földrajz-koncepció késői-teoretikusának kell tekintenünk.²²

Közel 30 évig, az *Annales*, amelyet először Febvre és Bloch együttesen, később – Bloch halála után – Febvre egyedül szerkesztett, állandóan tartalmazott geográfusok által írt szemléket, földrajzi művekről és konferenciákról írt beszámolókat, valamint más földrajzi kutatási eredményekről írt jegyzeteket. A mintát az *Annales* legelső kötete szolgáltatta, amelyikben szerepeltek Albert Demangeon és Henri Baulig által írt kritikák, illetve recenziók, valamint Bloch és Febvre recenziói nemrégiben publikált földrajzi monográfiákról, továbbá a Nemzetközi Földrajzi Unió Falusi Településekkel Foglalkozó Bizottságával, valamint az 1928-ban Cambridge-ben tartott Nemzetközi Földrajzi Konferenciával kapcsolatos jegyzetek. Daniel Faucher-nek a Közép-Rajna-völgyről írt monográfiájának a recenziójában Bloch szemrehányást tesz a szerzőnek azért, mivel ragaszkodik ahhoz, hogy a földrajzosoknak sohasem szabad elfeledniük, hogy mindenekelőtt földrajzot, és nem történelmet kell írniuk. Bloch semmi értelmét nem látta a két diszciplína közötti efféle megkülönböztetésnek, mivel mindkettőnek az volt a célja, hogy az embernek a társadalomban elfoglalt helyéről szóló tudomány legyen.²³ Közel 20 évvel később az *Annales*-ben ugyanennek a véleménynek adott hangot Robert Mandrou Etienne Juillard-nak címzett dorgálása, mivel ez utóbbi felfedezte a földrajz és a történelem közötti korlátot, továbbá Clifford Darby megfedése azért, hogy a történeti geográfia különböző kategóriái közé korlátokat emelt.²⁴ Ezek a szeparatista és megosztást kívánó törekvések ellentétesek voltak az *Annales*-iskola törekvéseivel. Mandrou azon meggyőződése, hogy a társadalomtörténet és a gazdaságföldrajz elválaszthatatlanok – vagy legalábbis azoknak kell lenniük – azt a jóváhagyást tükrözték, amelyet korábban Febvre Roger Dion-nak adott a történeti geográfiának retrospektív gazdaságföldrajzként történő ünnepélyes bemutatásáért.²⁵ Lényegében három évtizedig, vagyis 1929-től 1957-ig, az *Annales* éves kötetei oldalszámának átlagosan 5–7%-át szentelték földrajzi recenzióknak, megjegyzéseknek és kommentároknak. 1957-től, amikor Braudel vette át a lap szerkesztését, a fenti arány gyorsan és jelentősen 1% alá csökkent. Braudel-nek a földrajzzal szemben fennálló szeretet-

-utalat viszonya rendkívül ravasz volt. Azon igény igenlő elfogadása, hogy a földrajzi művekbe történelmi tartalmat keverjen teljesen nyilvánvaló mind Braudel saját írásai-
ból (nevezetesen a 16. századi Mediterrán világ körképszerű rekonstruálásából), mind
pedig abból a hatalmi pozícióból eredő ragaszkodásából, hogy egyik végzett tanítvá-
nya, Emmanuel Le Roy Ladurie a Languedoc területén élő parasztságot a maguk meg-
különböztető földrajzi környezetében vizsgálja.²⁶ Braudel számára a földrajztudomány
sokkal több volt az egyszerű szintémél, a fizikai környezet terénél, amelyben a törté-
nelmi drámák játszódnak: a Földközi-tengerről írt tanulmánya a gyakorlatba ültette át
azt a programot, amelyet Febvre tett közzé a földrajztudomány és a történelem foly-
tonos összefonódása érdekében, amelyet a következők megismerése révén lehet bizto-
sítani: a fizikai környezet változó ökológiai összetevői, a környezeti érzékelések és a
természeti erőforrások (beleértve a teret és az időt) kulturális értékelése, továbbá a
humán és nem humán erők szerepe a mindentől eltérő Mediterrán környezet kialakí-
tásában és megváltoztatásában. A Braudel által géohistoire-nak (geotörténelemnek)
nevezett terminológiára és a regionális történeti szintézisek megírására helyezett ket-
tős hangsúly az *Annales*-iskola megkülönböztető jellegévé vált.²⁷ Olyannyira, hogy az
iskolát a földrajztudomány megszállásával vádolták.²⁸ Braudelnek a földrajz iránti
érzései garantáltan nem voltak elég melegek ahhoz, hogy egy sor geográfus művét pub-
likálja. Nagyon kiritkus volt a hagyományos földrajzi monográfiák iránt azon az ala-
pon, hogy túlságosan tömörek, túlságosan partikulárisak és túlságosan formálisak.
Lepocskondiázta a francia regionális földrajztudósok akadémiai elszigeteltségét és azt,
hogy megtagadták Vidal de la Blache elveit. A történelem és a társadalomtudományok
szemrevételezésekor Braudel hangsúlyozta annak a szükségességét, hogy a társadalmi
valóságot ahhoz a térhez, helyhez vagy időhöz kapcsoljuk, amelyben létezik, vagyis
hogy földrajzi kontextusba helyezzük. Legnagyobb sajnálatára azonban „a földrajz-
tudomány sajnos túl gyakran gondol saját magára mint független világra. Szüksége van
valaki olyanra, mint Vidal de la Blache, aki ebből a célból az idő, a tér koncepcióit a
helyvel és a társadalmi valósággal helyettesíti.” Braudel ezen túl úgy vélte, hogy a tér-
beli modelleket sokkal szélesebb körben kell ismerni és használni a történészeknek és a
társadalomtudósoknak: „Igen gyakran gondoltam arra, hogy Franciaország egyik leg-
fontosabb tőkéje a társadalomtudományok terén Vidal de la Blache iskolája. Szelle-
mének, valamint tanításainak a megtagadását sohasem tudjuk majd jóvátenni. A maga
részéről: minden társadalomtudomány teret kell hogy adjon az emberiség egyre erő-
teljesebb földrajzi felfogásának; Vidal de la Blache már 1903-ban könyörgött ezért.”²⁹

A földrajztudomány és a történettudomány elválaszthatatlansága, valamint regio-
nális történelem formájában történő összefonódásuk az *Annales*-iskola alapvető tan-
tétele, és közvetlenül tükrözi a teljes történelemben vetett hitét valamint azt, hogy az
iskola a szintézist kutatta. A történelem tanulmányozásának ez a holisztikus koncep-
ciója elkerülhetetlenül összekapcsolódott az interdiszciplináris megközelítés támogatá-
sával, amely hamarosan túllépett a geográfiával való összejátszáson, s átalakult az aka-
adémiai diszciplínák teljes spektrumával való együttműködéssé, melyek mindegyikét a
történelem potenciális szolgálólányának tekintették.³⁰ Az *Annales* oldalai, valamint az
Annales-követő történészek egyéb írásai a történelemnek a környezeti és társadalomtu-
dományokkal, valamint a humán tudományokkal való többszörös keresztezésének ter-
mékei, vagyis olyan történelemszemlélet leszármazottai, amelyek elismeri, hogy nincs

határ közte és a többi diszciplína között. Az összehasonlító módszereknek az *Annales*-iskola kutatói által történő nyílt, határozott alkalmazása kiszélesítette és elmélyítette a történelmi kutatás problémáit, forrásait és technikáit.³¹ A totális történelem mindent felölelő természete egyszerűen azt jelentette, hogy semmilyen problémát, forrást vagy technikát sem lehet legitim módon kihagyni a végső szintézisből: amivel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy minden problémát, forrást és technikát minden egyes történelmi elemzésbe be kell venni illetve alkalmazni kell. Bár nem lehet letagadni az *Annales*-iskola sokféleségét, lehetetlen egynéhány mondatban pontosan jellemezni. Gazdagságáról talán bizonyos mértékig képet alkothatunk akkor, ha az *Annales* 1969–1974 közötti számaiból felsoroljuk a 10 legspeciálisabb témát. Ezek a következők voltak: biológiai- és demográfia-történet; történelem és urbanizáció; prozopográfia; történelem és struktúra; család és társadalom; nem-írott (régészeti szimbolikus, filmszerű, szóbeli) történelem; az Ancien Régime és a Francia forradalom újraértelmezése; környezeti történelem; szexualitás; eretnekség; vallástörténet. Az *Annales*-iskola számára a témák köre elméletileg korlátlan. A gyakorlatban azonban bizonyos témák és megközelítések nagyobb hangsúlyt kaptak, mint a többiek, s ezáltal az iskola meghatározó jellemvonásainak tartják őket.³² Ez lenne a helyzet például az *Annales*-követőknek a *mentalité* (avagy kollektív tudat) létrehozása, valamint az elmúlt társadalmak anyagi körülményeinek a rekonstruálása iránti érdeklődés; mely kiterjedt a társadalom minden csoportjára, s nem csak, s nem is elsősorban az elitre; továbbá azon kísérletük, hogy feltárják a jelentés, s ezáltal a megértés rétegeit a tények tudati és nem tudati kategóriái segítségével, mégpedig a rokon diszciplínák magyarázó elméleteinek az alkalmazása révén.

Ráadásul az *Annales* nyílt fórumként is szolgált, amelyen belül ötleteket lehetett cserélni, és azok értékeit meg lehetett határozni. A történészek közötti és a történészek és más tudósok közötti csatározásokat és vitákat Bloch és Febvre aktívan támogatták. Tették ezt oly mértékig, hogy a polémia öröme, a vita gyönyöre — nem a maga kedvéért, hanem a jobb történelmi megértésért — az *Annales*-iskola jellemzőjévé vált.³³ A történész dolga, a dolog természeténél fogva, soha sincs bevégezve, s ezért agyának mindig nyitva kell állnia az új kérdések és ötletek előtt: a történelemnek mint tudományos diszciplínának a létezése a történészek közötti konszenzustól függ, de a történelem tanulmányozása során elért haladás a hagyományos bölcsességek állandó megkérdőjelezését kívánja meg. A történelem ezen perspektívája, amelyet jogosan tekinthetünk az *Annales* fontos jellemvonásának, nagymértékben hozzájárult az iskola életképességéhez és reprodukálásához. Ugyanezt tették a jobb kutatási módszerek és irodalmibb stílus megvalósítására irányuló önkritikus kísérletek; a történeti jellemzés problémájának megoldására irányuló kutatás.³⁴ Bár Bloch és Febvre kijelentették, hogy az *Annales* megalapításával a céljukat elsősorban példák és a gyakorlat, nem pedig a módszertani viták és az elméleti diskurzusok segítségével kívánták elérni, az általuk és követőik által kiváltott rengeteg vita meglapító módon nemcsak speciális, hanem általános történelmi problémákhoz kapcsolódott.³⁵

Az Annales iskola kritikája

Az *Annales*-iskola értékelése minden valószínűség szerint annyiféle volt, ahányféle csak lehetett, a forró lelkesedéstől a hideg elutasításig. Pontosabban az egyéneknek az iskola egészére, illetve bizonyos munkáikra vagy követőikre való reagálása a csodálat és a tartózkodás keveréke volt. Mindezt jól illusztrálja az az ambivalencia, amit Richard Cobb fejezett ki, aki szerint az *Annales*-iskola produkálta „a legkiválóbb és legostobább történelmi írásokat”, és amit Olwen Hufton véleménye mutatott, akinek az iskola eredményei iránti csodálatát ugyanakkor intenzív irritáció is áthatotta az iskola irodalmi stílusa és elméleti öntudata iránt. Cobb és Hufton egyaránt felismerték a kutatás és kísérletezés fontosságát, melyek az *Annales*-iskolához kapcsolódtak: Cobb szerint az iskola munkásságát olyan mértékben jellemezte az újdonságok mindent felülmúló kutatása, hogy az eredmények igen gyakran vulgárisak és kérkedőek voltak, míg Hufton elfogadta, hogy a kockázatvállalás az *Annales* hitvallásának része, mely olyan elmeállapotot tükrözött, amely nyitott minden új kérdés és potenciálisan kiaknázatlan technika iránt, amelyik képes új megvilágításba helyezni az embert és a környezetét.”³⁶ Függetlenül attól, hogy az ember az *Annales* elmúlt 50 esztendejére csodálattal vagy dühvel, vagy egyszerűen – s talán sokkal becsületesebben – közönyvel tekint vissza, tény marad az, hogy jelentősége túlmegy a francia történetírás korlátozott tartományán, mind a diszciplínák rokonítása (különösen a Franciaországban gyakorolt módon) és a történeti vizsgálódás elvégzése terén.³⁷ Közreműködését széles körben elismerték, modelljét széles körben alkalmazták, bár nem fogadták mindenütt lelkesedéssel.

Az *Annales* ellen felhozott egyik komoly vád az volt, hogy pluralista, hovatöbb imperialista megközelítése túlságosan széles körű ahhoz, hogy tiszta, illetve határozott útmutatást adjon, hogy az iskola csak perifériákból áll és nincs magja, s hogy fő művei közül néhány a gyakorlatban nem működik olyan történettudományi modellként, amellyel versenyezni lehetne.³⁸ Braudel-nek a 16. századi Földközi-tenger világaról írt tanulmánya jó példa erre, mivel azt a strukturalista és ökológiai történetírás klasszikus műveként tartják számon, amelyik jó példáját adja a szerkezettel, a metodológiával és a retorikus előadásmóddal való törődésnek. A Kinser által nemrégiben Braudel munkásságáról írt részletes kritikája elismeri, hogy a „*La Méditerranée* mestermű, de csak olyan szempontból, hogy ötleteket, nem pedig információkat adott a többi történésznek, mivel a tanulmány széles értelemben nem paradigma és nem is példaadó mű. Irodalmilag sem utánozta senki, mivel az *Annales*-féle történetírásnak inkább csak a képmását, nem pedig módszerét mutatja be.”³⁹ Ezek az *Annales*-művek csupán arra ösztönözték a többiek azon kísérleteit, hogy új és ellenállhatatlan, széles körű vízióit adják a múltnak; olyan eredeti és meggyőző regionális történeti elemzést, mint amilyenek Pierre Boubert: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730* (Beavais és a Beauvais-iak 1600-tól 1730-ig) és *Le Roy Ladurie: Les Paysans de Languedoc* (Languedoc-i parasztok) című tanulmánya.⁴⁰

Bár az *Annales* követőket bizonyos múltbeli emberek, helyek és időszakok érdeklik, a teljes történelem megírása a gyakorlatban magába foglalja mind az általánosságot, mind pedig a különössel való törődést. Amint már említettük, az *Annales* az „eseményközpontúság bűne” elnevezéssel fémjelzett jelenségre való reagálásként jött

létre, amely tulajdonképpen egy átfogó, események által dominált (és lényegében politikai) történelem. Az *Annales*-iskola azonban törekedett arra, hogy elfoglalja a történelem strukturalista és a történelem eseményközpontú megközelítése közötti területet oly módon, hogy különös hangsúlyt helyez az események egységére, s ragaszkodik a törvények egyetemességéhez.⁴¹ Ez vezetett ahhoz, hogy az *Annales*-iskola nyitottá lett azzal a kritikával szemben, miszerint a történettudománynak, a társadalmi és gazdasági változásoknak az összefüggő elméletét nemcsak hogy nem fejlesztette ki, de nem is alkalmazta.⁴² Ez a vád helytelen, mivel figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az *Annales*-követők, amint azt Iggers kiemelte, alapvetően olyan történészek, akiknek az a fő céljuk, hogy megpróbálják megérteni a specifikus történelmi helyzeteket, nem pedig az, hogy általános történelmi elméleteket gyártsanak.⁴³ Az *Annales*-követők számára ugyanis a múlt megértését nagymértékben elősegíti az, ha nemcsak a pusztán történelmi „tényeket és jelenségeket” tárják fel és magyarázzák meg, hanem az általuk kialakított típusokat, és az őket alátámasztó folyamatokat is (beleértve a szükségszerűeket és véletleneket, a szándékosakat és a nem szándékosakat egyaránt). Bár Febvre és Bloch szűkszavúak voltak a módszertani vitákkal kapcsolatban, az *Annales* az interdiszciplináris módszertani viták nemzetközi fórumává vált, és Braudel volt az, aki a történelmi magyarázat legvilágosabb modelljét mutatta be az időtartamnak rövidtávú eseményekre (événements), középtávú és hosszútávú típusokra és szerkezetekre (conjunctures et structures) történő hármasság tagolása révén.⁴⁴ A különböző időskálán működő folyamatok fenti azonosítása természetesen bizonyos fokig emlékeztet – és logikus módon kapcsolódnia is kell – a különböző térbeli skálán működő folyamatok a földrajztudósok általi feltárására. Bár nem ér fel egy történelmi elmélettel, és bár nem biztosít nélkülözhetetlen modellt, Braudel általános elképzelései az időről és a térről, az időtartamról és a helyről egyaránt átitatták és jobbá tették az *Annales*-iskola műveinek java részét.

Az *Annales*-iskola történelmi megközelítése sok szempontból kompatibilis a Marx által alkalmazottal.⁴⁵ Amint Birnbaum rámutatott, mind a két iskola osztotta azt a nézetet, hogy a történelmet a maga teljességében kell megírni, melynek több szintje van, s amelyek közül nem mindegyiket lehet azonnal elemezni, továbbá mind a két iskola rendkívül mélyről fakadó érdeklődést tanúsít a hosszútávú történelmi fejlemények tanulmányozása iránt, annak ellenére, hogy az *Annales*-követők hangsúlyozzák a diszkontinuitásokat és a katasztrófális változásokat.⁴⁶ A gyakorlatban az *Annales*-követők és a marxista történészek közötti kapcsolat McLennan véleménye szerint igen vegyes volt, vagyis gyakran viharos, és néha zavaros jelleget öltött. Például, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet iránti kölcsönös érdeklődésükkel kapcsolatban igen fontos megjegyezni, hogy az *Annales*-iskola és a marxisták között ez esetben nem volt valami gyümölcsöző a párbeszéd. McLennan úgy véli, hogy „Braudel gyakran használ olyan koncepciókat, amelyek megegyeznek az általános marxi perspektívával. Azokban az esetekben viszont, ahol a kapitalizmusról alkotott saját jellegzetes megfogalmazásai érvényesek, a marxisták sokat tanulhatnak tőle. Ezért nem képzelenség az, ha egyfajta affinitást tételezünk fel Braudel és a történelmi materializmus között.”⁴⁷ Úgyis lehetne érvelni, hogy az *Annales*-iskola nem volt annyira nyitott a marxista történészek és teoretikusok ötletei és művei iránt, mint amennyire lehetett volna.⁴⁸ Az *Annales*-iskola és a marxista gondolkodás közötti kapcsolatokat Michel

Foucault tárja fel. Mivel Foucault határozottan meg van győződve arról, hogy napjainkban nem lehet történelmet írni anélkül, hogy a marxizmushoz közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó koncepciók egész sorát fel ne használnánk, a szerző felhasználja és kiterjeszti az *Annales*-követők és marxisták azon ideáit, amelyek a történelmi átalakulások jellegével kapcsolatosak, s épít a „totális történelemre”, amelyet ő „általános történelemnek” nevez, melyben a történelmi kutatás által megkövetelt kucsfogalmak már nem azonosak a tudattal és a folytonossággal, sem pedig a jellel és a struktúrával, hanem csak a materiálisan megalapozott, nem folytonos és előre nem jelezhető sorozatoknak tekinthető eseményekkel.⁴⁹

Ha némileg jogosan is lehet az *Annales*-követőket azzal vádolni, hogy nem vették elég komolyan Marx műveit, akkor a többi tudóst – brit történészeket és francia földrajztudósokat – még több joggal lehet azzal vádolni, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyták az *Annales*-iskola munkásságát. Peter Burke rámutatott, hogy sok időnek kellett ahhoz eltelnie, amíg az *Annales*-iskolára felfigyeltek a brit történészek: a csendet egy 1950-es meglehetősen negatív, valamint az 1960-as évek közepén, illetve végén egy jóval pozitívabb válasz törte meg, bár az *Annales*-iskola művei még az 1970-es években sem részesültek egyöntetűen üdvözlő szavakban a brit történészek részéről. Burke úgy véli, hogy az angol marxista történészek hamarabb üdvözölték az *Annales* újfajta módszereit és megközelítését, mint nem-marxista kollégáik legtöbbször.⁵⁰ Gareth Stedman Jones egyike volt az *Annales* elszánt támogatóinak, s ő úgy vélte, hogy ez az iskola „talán a modern történészek legsikeresebb forradalmi csoportosulása.” Stedman Jones azonban úgy vélte, hogy a Franciaországban kibontakozó újfajta történelemírást eliszaposítja az angol történelmi klíma, s hogy az *Annales* iskola hatása végül is a Cambridge-i történelmi-demográfiai iskola közvetítésével, csak esetlen paródia formájában jutott el Nagy-Britanniába: „ami ma Franciaországban ... sarokkővé képezi a történelmi értelmezés kísérletének, Angliában igen gyorsan a történelmi specializáció egy újabb formájává válik.” Az *Annales*-iskolának a brit történészek által történő elhanyagolásánál sokkal meglepőbb az a gyér figyelem, amit a francia általános és történelmi-földrajzosok közül elsősorban a gazdaságföldrajzosok szentelnek ennek a körnek.⁵¹

Történelem és a földrajztudósok

A francia geográfusoknak a történelem iránt tanúsított érdeklődéséből két elem érdemel figyelmet: az első a történelemnek az elsősorban a jelenre, nem pedig a múltra irányuló földrajz szolgálatába való állítása, a második pedig a geográfusok vonakodása, hogy a történelem és a földrajz kapcsolatáról vitatkozzanak. Kétségtelenül az a helyzet, ahogy Claval megfigyelte, hogy a francia geográfusok által létrehozott művek némelyike megközelítésében történelmi volt.⁵² Már a kezdetektől fogva az volt a regionális monográfiák célja, hogy a történelmi fejlődés segítségével megmagyarázzák egy hely jelenlegi geográfiáját. A történelem olyan földrajz szolgálójának a szerepét játszotta, amely földrajz oly módon különböztette meg magát a történelemtől, hogy határozottan a jelenre, s nem pedig a múltra koncentrált. Ezt a szemléletet Dion is magáévá tette, aki mindenkinél jobban felelőssé tehető azért, hogy Franciaországban a történelmi geográfia egyfajta identitást, egyfajta függetlenséget kapott mind a törté-

tételemtől, mind pedig a földrajztól.⁵³ Ennek ellenére amikor Dion ünnepélyesen elfoglalta helyét a Collège de France földrajz tanszékén 1948 decemberében, a la géographie humaine retrospective (retrospektív humán geográfia) témakörében adott elő, azzal érvelve, hogy a jelenlegi kulturális tájat múltjuk történelmi visszatükröződéseként kell értelmezni, valamint 'la géographie humaine de la France est nécessairement une géographie historique' (a francia humán geográfia szükségszerűen történeti földrajz), s ezt a nézetet később Darby is hangoztatta híressé vált állításában, miszerint „minden földrajztudomány történeti geográfia.”⁵⁴ Ehhez hasonlóan – közel 10 évvel később – Dion egy általános tanulmányában úgy érvelt, hogy a történeti geográfia (la géographie historique) lényegében retrospektív gazdaságföldrajz, és sokkal inkább tekinthető geográfiának, mint történelemnek, mivel elsősorban a jelenlegi helyszín megmagyarázásával tördök: „Mais, et c'est en quoi la géographie historique ainsi est vraiment géographie, elle ne s'intéresse à l'activité des hommes d'autrefois que dans la mesure où les effets en sont sinon matériellement perceptibles dans la géographie humaine actuelle de notre pays, du moins indispensables à l'intelligence de celle-ci ... son objet est d'expliquer les choses en retraçant leur genèse.”⁵⁵ (De, és ez az, amiért a történeti földrajz valóban földrajz, hogy csak oly módon és akkor érdekli a régi emberek tevékenysége, amennyire és amilyen mértékig azok országunk jelenlegi humán geográfiájában materialisan érzékelhetők, legalábbis elkerülhetetlen ennek értelmezése ... ennek a tárgya az, hogy megmagyarázza a dolgokat, rávilágítson keletkezésükre.”) Dion ezen két metodológiai állítása a francia történeti geográfiának logikus, de korlátozott teret biztosított. A történeti geográfiát ők is szorosan összekapcsolták a jelenlegi gazdaságföldrajzzal, amely ezt háttérbe szorította, amikor az utóbbi (a II. világháború utáni évtizedekben) a tervezés és az alkalmazott földrajztudomány, vagyis a géographie humaine prospective felé fordult. A gyakorlatban azonban még maga Dion is egyre hosszabb időszakokra elmenekült abból az epiztemológiai börtönből, amelyet ő maga hozott létre: saját kutatásai és tanításai kétségtelen érdeklődést keltettek a múltbeli geográfiai problémák iránt, de tették ezt elsősorban a saját kedvükért, s nem azért, hogy megvilágítsák a jelent.⁵⁶ Sajnálatos módon, Dion-nak a történeti geográfiáról egyre inkább elterjedő nézete formálisan nem került olyan részletes kifejtésre, amely lehetővé tenné azt, hogy szélesebb körben elterjedjen, és hogy irányvonalat szabjon a témának. A földrajztudományon belül Dion egyre inkább elszigetelődött, s egyre inkább történésznek tartották.⁵⁷

Azon szubsztanciális tudományok szűkössége, amelyek kizárólag Franciaország (vagy pedig Franciaország egy területe) történeti geográfiájával foglalkoznak párhuzamba állítható a francia történeti geográfián belüli rendkívül korlátozott mennyiségű módszertani vitával, Dion-nak a témáról alkotott azon felfogásának általános elfogadásával, retrospektív gazdaságföldrajz, továbbá a nyílt és megfontolt kritika hiányával. Csak néhány olyan tanulmányt lehet találni, amelyek a francia történeti geográfia bizonyos szektorain belül elért fejlődéssel foglalkoznak.⁵⁸ Ehhez hasonlóan a Dion által már említett kettőn kívül csak igen csekély számú összegzés található a francia történeti geográfia céljáról és gyakorlatáról. Maximilien Sorre, aki kutatta a történeti magyarázat szerepét a gazdaságföldrajzban, bemutatta és ugyanakkor dicsérte Braudel-t azért, hogy a történelmet a geográfiák egymásutániságának fogja fel, és hogy könyörgött a történelem és a geográfia közötti, „kölcönös nyereségre irányu-

ló igazi együttműködését”, miközben az egyes diszciplínák sajátos tudata is megőződik.⁵⁹ Juillard-nak a történelem és a földrajz kapcsolatára vonatkozó megfigyelései közvetlenül a Darby-val a University of College-on az 1950-es években fennálló kapcsolatából erednek, amikor Darby rendszerezte a történeti geográfiára irányuló módszertani megközelítéseket.⁶⁰ Juillard a francia hallgatóság egy részének bemutatta Darby-nak a történeti geográfiáról készített négyoldali osztályozását (földrajz a történelem mögött, a múltbeli földrajztudományok, változó földrajztudományok, múlt a jelenben): hasznosan vette számba Darby ötleteit, s cserébe francia földrajztudósok munkáihoz kapcsolta azokat, de kimunkálásukról vagy létezésükről igen keveset mondott. Hozzá hasonlóan De Planhol-nak a francia történeti geográfiáról készített összessége hasonló metodológiai struktúrára épül, annak ellenére, hogy Dion specifikus munkásságát szükségesnek látszott külön tárgyalni. Ez a ténykedés viszont azt sugallhatta, hogy Darby munkássága nem biztosított olyan keretet, amelyen belül értékelni lehetne a francia történeti geográfiát. Minden valószínűség szerint helytelen volt Dion munkásságát egyfajta függeléknek tekinteni a francia történeti geográfia kritikájához, miközben úgy érvel, hogy ő volt az egyetlen olyan francia földrajztudós, aki hűséggel ölelte át a történeti geográfiát, s minden munkája középpontjába egyfajta történeti perspektívát helyezett.⁶¹ Lehetséges, hogy a francia történeti geográfia elszigetelődésére az is igen jellemző, hogy De Planhol kritikája nem látszott tudomást venni a Higounet, középkori történész által a történeti geográfia terén készített részleges, de provokatív tanulmányról.⁶² Ha mind De Planhol, mind pedig a jelenlegi cikk szerzője⁶³ alaptalanul voltak pesszimisták a francia történeti geográfia körülményeit illetően, akkor az következhet Mollat-nak és Pinchemelnek a francia geográfia és történelem közötti összeütközés lelkes értékeléséből: ez a lelkesedés azonban részben abból fakadt, hogy tanulmányuk az 1972-es montreali Nemzetközi Földrajzi Kongresszusra készített hivatalos jelentés volt a francia földrajzról.⁶⁴ Legalább annyi azonban talán történt, hogy végre elkezdődött a francia történeti geográfia régiesen esedékes újraértékelése, amely azért szükséges, hogy megóvjuk a maradék-tudománnyá válástól: mivel Boyer nemrégiben vizsgálta meg a körülményeit és úgy vélte, hogy sokkal közvetlenebb kapcsolatba kell hozni a brit és észak-amerikai történeti geográfia gyakorlatával és fejlődésével, valamint a jelenlegi gazdaságföldrajz általános fejlődési eredményeivel.⁶⁵ Az utóbbi egy évtized a francia történeti geográfusok növekvő öntudatának és a közöttük kialakuló bizalom erősödésének volt a szemtanúja, s Clout nemrégiben úgy nyilatkozott, hogy „több mint elegendő bizonyíték van francia kollégáink vitalitására, valamint azon megközelítéseik sokféleségére és keménységére, amelyek a kulturális táj fejlődésének a megértésére irányulnak.”⁶⁶ Ráadásul — és hosszú távon talán sokkal alapvetőbb fontossággal, mint az empirikus fronton szerzett megújuló eredmények — rá lehet mutatni egy elméleti szembetűnőség kitárulkozására, a gazdaságföldrajzon belüli „kritikai paradigmára” vonatkozó javaslatra, amely a gazdaságföldrajzon belül nem csak a történeti perspektíva alkalmazását kívánja meg, hanem „a geotörténeti realitás egy modelljének” a létrehozását is.⁶⁷ Úgy tűnik, hogy elkezdődött a régien várt párbeszéd. A jövőben megemlékezések szerint az *Annales*-iskola erőssége alapvetően abban rejlik, hogy állandóan kérdéseket tesz fel, hogy elkötelezett a *combats et débats* mellett, s hogy a történelmet vizsgálat és kutatás gyanánt irányította.

Pragmatikus történeti geográfia

A metodológiai kérdés – mely megfontolt kritika – fontos szerepet kezdett játszani a történeti geográfia gyakorlatában. Bár a történeti geográfusoknak csak egy elenyésző kisebbsége vesz részt a metodológiai vitákban, s azok közül is egynéhány nyíltan bevallja az iránta érzett utálatát, a legtöbben mégis nyíltan elismerik a funkcióját, míg burkoltan szinte mindnyájukra hat. Az elmúlt 20 év szemtanúja volt a történeti geográfia metodológiájáról folyó jelentős vitának.⁶⁸ Erről a témáról számtalan cikk jelent meg azóta, hogy a Darby két évtizeddel ezelőtt definiálta a diszciplína szándékait.⁶⁹ Bizonyos fokig a jelenlegi erőssége, amire Paul Claval „la puissante école de géographie historique britannique” (a hatalmas brit történeti geográfiai iskola)-ként utal történeti geográfia metodológiai kutatásainak biztos alapjain nyugszik, melyet Darby négy olyan tanulmánya alapozott meg, amelyek együttesen a történeti geográfiai módszer kutatását alkotják.⁷⁰ Nemrégiben Darby úgy elmélkedett, hogy az 1920-as és 1930-as évek elején ő segítette elő a történeti geográfiának mint önálló tudattal rendelkező diszciplínának a felemelkedését, de ebben segítette őt egy olyan kis csoport, amelyik „a hithez újonnan csatlakozók dogmatikus buzgóságával” dolgozott, de akik „nem elégedtek meg a hit prédikálásával anélkül, hogy megkísérelnék a jó munkát.”⁷¹ Prófécia és gyakorlat, retorika és realitás a történeti geográfia ikerpilléreként jöttek létre, és az angol történeti geográfia új megközelítésében öltöttek testet, amelyet szándékosan az angol geográfiának a múlt bizonyos időszakaikra jellemző keresztmetszeti rekonstrukciója sorozataként szerveztek meg.⁷²

Ennek a kutatásnak két, egymással szoros kapcsolatban álló gondja volt: az első a kutatási eredmények *megszervezésének* a módjai, a második a történeti geográfia *megírásának* a problémái. A történelem és a földrajz kapcsolatáról írott egyik tanulmányában Darby értékelte a keresztmetszeti megközelítés előnyeit és hátrányait, és összevetette azokat a változó geográfiák elbeszélő számvetésével.⁷³ Ugyanakkor a történelem és a történeti geográfia közötti korlátok megszüntetése igen nehéznek látszott, egyrészt azért, mert a jelenlegi geográfia nem más, mint egy olyan vékony réteg, amely folyamatosan történelemmé válik, másrészt azért, mert a különböző régiók jellemzői nemcsak az időbeli fizikai, hanem emberi tényezőknek is a termékei.⁷⁴ Éppen ezért jelentős hangsúlyt helyeztek a táj változásaival kapcsolatos (mint pl. az erdők kijáratása, a lápok lecsapolása, a sztyeppék termővé tétele, a kertek megtervezése, az ipar és a városok növekedése) „vertikális témák” kidolgozására, amelyben az ember a történeti idők tájképi változásainak a fő eszköze.⁷⁵ Amíg Darby célja az volt, hogy különbséget tegyen a földrajz és a történelem között, teljes mértékben tudatában volt annak, hogy „ezeket a korlátokat nem szépen hangzó metodológiai érvekkel vagy szavakkal és definíciókkal való zsonglörködéssel kell meghatározni. A korlátokat a legjobban az általunk feltámi kívánt speciális problémák természete, illetve az általunk jellemezni kívánt speciális táj jellege tudja a legjobban elhelyezni.”⁷⁶ Bár lehetséges olyan *általános* módszertan megtervezése, amelyik szakadatlanul beilleszti a „vertikális” elbeszéléseket a „horizontális” keresztmetszetek közé, a speciális keresztmetszetek időpontjainak a kiválasztását „a fejlődő táj haladásának, és a rendelkezésre álló források természetének

kell kijelölnie.”⁷⁷ Anglia történeti geográfiájáról írott új felfogású munkája kompromisszum volt az elméletileg kívánatos és a pragmatikusan lehetséges között.⁷⁸

A problémákkal és a forrásokkal való tusa juttatta Darby-t arra a következtetésre, hogy „a történeti geográfia írása során nem létezik siker, csak a sikertelenségek különböző fokozata.”⁷⁹ Erős irodalmi hajlama következtében állandó érdeklődést mutatott az írás technikai aspektusai iránt, és néhányat közülük részletesen is megvizsgált a geográfiai jellemzés problematikájáról írt tanulmányában. Elsősorban azzal foglalkozott, hogy fontolóra vegyen néhány olyan lehetséges megoldást, amely választ adna Whittlesey-nek az „olyan megcáfолhatatlan földrajz írásával kapcsolatos tanácsalanságára, amely magába foglalja azon események láncolatát is, amelyek a jelenlegi geográfiának teljes mértékben meg kell érteni.”⁸⁰ Darby legalább kilenc lehetséges megoldást talált – az egymást követő birtokbavétel módszere, az ajánló, illetve bevezető elbeszélés módszere, a zárójelbe tétel módszere, a lábjegyzet-írás módszere, a retrospektív keresztmetszet módszere, és a jelen idő módszere – míg ezzel párhuzamosan azt is felfedezte, hogy „ezen módszerek variánsai és kombinációi kihívást jelentettek az irodalmi képességek és a leleményesség számára.”⁸¹ Nagyobb vásznon és vastagabb ecsettel Darby a történeti geográfia négy módszertani arculatát festette meg: a múlt geográfiája, változó tájak, a múlt a jelenben, és geográfiatörténet.⁸² Darby a történeti geográfia egyik módszere utáni kutatása során egy sor problémát, forrásokat, megközelítéseket és technikákat fedezett fel. Legfontosabb találmánya egy kísérleti és pragmatikus tudományos munka volt, melynek a korlátaival maga Darby is tisztában volt. Például: beismerte, hogy Whittlesey „kérdéseinek az implikációi azonnal bevonnak bennünket a geográfiának mint akadémiai diszciplínának a természetéről folytatott filozófiai vitába. Nem bocsátkozom bele részletesen ezekbe a magasröptű gondolatokba. Sokkal alacsonyabb szinten kívánom megválaszolni a kérdést azáltal, hogy megnézem, mi is történt a gyakorlatban.”⁸³ A Darby-féle hagyomány ezen metodológiai elemére alapozva az 1960-as évek közepe óta néhány történeti geográfus kiterjesztette kutatásait a pragmatizmuson túlra is, egészen a filozófia birodalmába.

Problemátikus történeti geográfia

A forrásokon alapuló empiricizmuson és módszertani pragmatizmuson alapuló történeti geográfia igazhitűségét az 1960-as évek közepe óta egyre inkább megkérdőjelezték azon követői, akik az aktuális gazdaságföldrajz és a társadalomtörténet, valamint általában a társadalomtudományok fényében hajlandók voltak kivallatni.⁸⁴ Természetesen azoknak az új forrásoknak és technikáknak keresése, amelyeknek a segítségével szembe lehetne nézni a régi problémákkal, tovább folytatódott, de ezzel párhuzamosan kialakult a történeti geográfia új problematikái iránti igény is. Tovább folytatódott a vita a magyarázatnak és a megértésnek, a pozitivizmusnak és a fenomenológiának, a materializmusnak és idealizmusnak a történeti geográfián belüli szerepéről, amely ahhoz a lehetséges – talán korarérett – javaslatához vezetett, hogy az alapok esetleg egy új történeti geográfia létrehozása érdekében lettek lefektetve.⁸⁵ Ezt a vitát már máshol összegezték, és semmi szükség sincs arra, hogy itt elismételjük. Ehelyett a vita azon aspektusaira szeretnék koncentrálni, amelyek a legfontosabbaknak tűnnek, azokra, amelyek megkívánják, hogy újfajta hangsúlyt helyezünk az em-

berre, mint a tájképi változások egyik hajtóerejére, valamint az ötletekre és mestersegesen előidézett változásokra, továbbá attitűdökre és cselekedetekre egyaránt. Akár Collingwood-féle idealizmus, akár pedig marxi humanizmus formájában történt, de a történeti geográfia problematikájának keresése az emberekre, s legalább annyira az időtartamra és a helyre helyezte a hangsúlyt; vagyis sokkal inkább az idő és a tér *társadalmi szervezetére*, mint a társadalom *időbeli és térbeli szervezetére*. Bár a pozitívizmus idealista alternatívája kezdetben elismeri, később, sajnos mégis figyelmen kívül hagyja a szereplőnek műltről alkotott nézete rekonstruálásának illetve a megfigyelő nézete megkonstruálásának kettős problematikáját. Külön-külön a fenti két kérdező módszer mindegyike filozófiai értelemben legitimnek tekinthető, de sokkal gyümölcsözőbb lehet, ha egy szélesebb marxista humán megközelítésbe ágyazzuk be, olyanba, amelyik felismeri az emberi tevékenység és a társadalmi struktúra közötti kölcsönös kapcsolatot, feltételezve a történeti geográfusoknak a Gregory által „a térképek és modellek igazi humanizálásának” nevezett szándékát.⁸⁶

A geográfiával, mint pusztán csak pozitívista térbeli tudománnyal szembeni néhány igen korai reakció az állatvilágnak az emberi tavaszt köszöntő üdvívalgásához volt hasonló a történeti geográfia terén. Hepple véleménye szerint: míg a történeti geográfusoknak egyrészt bátorítaniuk kellene a földrajzi modelleknek a múltba való kiterjesztését és a térbeli változások modelljét kellene felépíteniük, másrészt ki kellene fejleszteniük az ismeretelméleti spektrum „történelmi nyelvezeti csapatát.” Harris szerint a történeti geográfia sokkal gondosabban foglalkozott a regionális szintézissel, mint a térbeli elemzéssel, és Clark figyelmeztetett arra, hogy „a történeti geográfusok számára napjainkban a legkritikusabb probléma a regionális tanulmányok helye.”⁸⁷ Clark és Harris is hangsúlyozta a történeti geográfia humán jellegét, de tették ezt anélkül, hogy az esetük igazolásához szükséges logikailag meggyőző érvekkel szolgáltak volna.⁸⁸ Ezt a Gregory által létrehozott tanulmány-négyes adta meg. A pozitívizmus és a fenomenológia tantételeinek az elutasítása arra készítette Gregory-t, hogy feltárja azokat a lehetséges ösvényeket, amelyek a strukturális történeti geográfiához vezetnek, és hogy úgy vélje: a „valóban strukturális társadalomtudománynak a viták nyílt problémafelvetésén kell alapulnia, olyanon, amelyik sem a múltbeli, sem pedig a jelenbeli életvilág szerkezetét és ábrázolását nem veszi készpénznek, de amelyik olyan társadalmi gyakorlatokkal kapcsolja őket össze, amelyeknek a szerkezete és ritmusa feltárja és megreformálja alkotó társadalmi szerkezetüket.”⁸⁹ Érvelése ahhoz a következtetéshez vezetett, „hogy a struktúrákról nem lehet általános elméletet alkotni; vitáinknak a szituációk meghatározásán belül kell maradniuk ... éppen ezért rendkívül fontosnak látszik az, hogy felhagyjunk a térbeli szerkezet valamiféle elméletének a kutatásával, és ehelyett azt vegyük fontolóra, hogy léteznek-e olyan általános térbeli koncepciók, amelyek segítenek bennünket egy specifikus térbeli szerkezet azonosításában, és amelyek feltárhatják a benne zajló átalakulásokat.”⁹⁰ Ez a következő határozott kijelentéshez vezetett: a térbeli struktúrák bennefoglaltatnak a társadalmi struktúrákban, és mindegyiket a másikkal kell elméletbe foglalni. Ennek eredménye egy kettőzött humán geográfia: humán abban az értelemben, hogy felismeri koncepcióinak specifikusan ember által létrehozott voltát, amely koncepciók a társadalmi formációkban gyökereznek és megkövetelik az állandó vizsgálódást és kritikát; és humán abban az értelemben is, hogy visszahelyezi az emberi lényeket a saját világukba és lehetővé teszi

számukra, hogy részt vegyenek saját humán geográfiájuk közös átalakításában.⁹¹

A fenti érvelés kiterjesztésével Gregory azt javasolta, hogy a humán tradíciónak a geográfián belüli újjászületése Vidal de la Blache humán geográfiájából kapta a lendületét, és a két elmélet közötti kapcsolat vizsgálata révén bemutatta, hogy mindkettő foglalkozik a humán tevékenységnek a gyakorlati élet lényegi „kötöttségén” belüli eredményességével; a marxizmusból egy sor párhuzamos eredményt vett példaként annak bizonyítására, hogy a tevékenység és a szerkezet közötti kapcsolatok tudományos magyarázatát a struktúráról alkotott elmélet fejlődésén keresztül is el lehet érni, de szerinte ez viszonzásul a determináció olyan koncepcióját kívánja meg, amely képes a „gazdaságnak” és a „kultúrának” egyetlen koncepciórendszeren belüli egyesítésére, amely Gregory véleménye szerint a humán geográfia tradicionális materializmusához való kritikai visszatérés megjövendőlése.⁹² Ezeket az elméleteket továbbfejlesztették az akciónak és a struktúrának a történeti geográfiában játszott szerepéről írt tanulmányban, amely a problémát olyan igényként határozza meg, amelyik nem csak a történelmi szereplők szándékainak a meghatározására irányul, hanem azoknak a nem szándékos következményeknek a figyelembevételére is, amelyek abból a tényből következnek, hogy az ilyen cselekedetek egy struktúrán belül mennek végbe. Gregory két megoldást javasol: az első a Darby-féle hagyományok erőteljes visszhangját hordozza magában, az irodalmi stílussal való törődés reneszánszát tartalmazza az elbeszélő stílus újjáéledésével annak érdekében, hogy meg lehessen ragadni „az esetlegesség és determináció érzéki kavargását”, míg a második, amelyik erőteljesen a kritikai társadalomtudományok legutóbbi művein alapul, a struktúráról formális elméletét alkalmazza. A történeti geográfiában szükség van mind az esztétikai forma, mind pedig az elbeszélők elméleti státuszának a továbbfejlesztésére.⁹³

A fenti általános elképzelések némelyikének a specifikus következtetéseit Billinge követte. A behaviorizmusban és az idealizmusban elhelyezkedő történetföldrajzi tanulmányok filozófiai naivitásának a feltárásával arra a következtetésre jutott, hogy ha történeti geográfusokként olyan tárgyak együttesét, közösségeket vagy társadalmi szerkezeteket kívánunk tanulmányozni, amely részben megfigyelhető, részben rejtett, részben pedig gyakorlati tapasztalaton alapuló attribútumokkal rendelkeznek, akkor sokkal inkább a strukturalizmusra, mint a fenomenológiára kell hivatkoznunk.⁹⁴ Ennek a gyakorlati következményeit vette fontolóra a múltbeli társadalmak rekonstruálásának a problémáiról írott tanulmányában. Billinge igen kritikus azokkal a várostörténeti geográfiai tanulmányokkal kapcsolatban, amelyek a lakóhely meghatározásával és az ehhez hasonló olyan térbeli típusokkal foglalkoznak elsődlegesen, amelyeket a társadalmi (és hallgatólagosan osztály) szegregáció evidenciáiként kezelnek, elsősorban azért, mert a „probléma szintjére emelték az osztálytudat *térbeli kifejeződését* az *osztály kialakulásának* és magának az *osztálytudatnak* a rovására.” Úgy véli, hogy a legkritikusabb szükség „azon szándékos társadalmi reprodukció mechanizmusainak” a vizsgálatára van, amelyek „az észlelhető térbeli kapcsolatok sokkal közvetlenebb típusai alatt helyezkednek el,” és amelyeket igénybe kell venni a szociológiai elemzés megfelelő koncepciói esetében azért, hogy mindezt hatékonyan tehessük. Elsősorban az osztály, a közösség és az intézmények koncepcióit elemzi, amikor keresi azt a megismerő fonalat, amely elvezet annak az alapvető problémának a megoldásához, hogy az *egyének* a specifikus intézmények reprodukálásához való hozzájárulásuk során hogyan

változtatják meg saját (intézményeik) jellegét is, és viszonzásul hogyan járulnak hozzá a szélesebb értelemben vett társadalom reprodukálásához. Röviden: életfontosságú kapcsolatot lehet kovácsozni az egyéni *ügyszél* (ügynökség) és a társadalmi *kontextus* (szerkezet) között, amelyben végbemennek az akciók és tranzakciók.

Igy tehát szemmel látható céljaiktól függetlenül Billinge szerint a múltbeli intézmények kapcsolódási lehetőséget és belépést biztosítottak a hatalom szervezett rendszerébe, ahol az egyének először a saját közösségükhöz, majd a saját társadalmi osztályukhoz, végül pedig általában a társadalomhoz tudtak kapcsolódni. Bár ezek az egyéni és kollektív életutak térbelileg modellezhető kifejezést nyerhetnek, ez azonban nem feltétlenül történik meg: ezért tehát szükség van egy sokkal érzékenyebb, közösségen alapuló megközelítésre.⁹⁵

Mind Gregory, mind pedig Billinge nyíltan és jelentős mértékben felhasználták Giddens társadalomelméleti kritikáját.⁹⁶ Bár meglehetősen eltérő úton jártam, úgy tűnik, hogy igen hasonló végállomásra érkeztem. A társadalomtörténeten belül általában, és a teljes történelem *Annales*-iskoláján belül speciálisan egyre kifejlődő tudatból fakadóan az én saját problémám az volt, hogy a Darby-féle történetföldrajzi hagyományokat oly módon terjesszem ki, amely nyíltan lehetővé teszi, hogy egyaránt felölelje a társadalmi és gazdasági témákat, az attitűdöket és cselekedeteket, az ötleteket és tényeket, az embert mint a táj változásának kiváltóját, és az ember által megváltoztatott tájat.⁹⁷ Például ez vezet el annak az igénynek a felismeréséhez, hogy olyan mértékben totalizáljuk a történeti geográfiát, hogy az ne csak az embernek a „természettel” (a kulturális tájak létrehozása) folytatott harcát tudja magába foglalni, hanem az embernek a „tudattal” folytatott személyes harcát és az „osztállyal” folytatott társadalmi harcát is. Ez elkerülhetetlenül elvezet ahhoz a javaslatához, hogy egyetlen történeti geográfia (legalábbis a francia történeti geográfiák közül) sem kerülheti el, hogy a szabadsággal, az egyenlőséggel és testvériséggel foglalkozzon, és hogy belássa, hogy olyan egyének iránt kell érdeklődniük, akik bizonyos időszakokban és helyeken eljegyezték magukat a saját humán geográfiájuk kollektív átalakításával. A történeti geográfia problematikájára irányuló kutatás egy marxi humanista felfogás irányába mozdult el, amely elsősorban olyan angol és francia társadalomelméleti írókon alapult, amelyek hangsúlyozzák az akciót és a struktúrát, valamint az egyéni és kollektív tudatot és ellenőrzést. Ahhoz, hogy a történeti geográfia előbbre tudjon lépni ebbe az irányba a társadalmi elemzés formális elméletét kell alkalmaznia.

Egy társadalmi történeti geográfia felé

A tevékenység és a struktúra kettősségét az egyének és a társadalom közötti kettősség is tükrözi. Ezen kettős ellentétek közötti különbség alapvető jellegét csak részben lehet megoldani azzal, hogy a problémát a széles skála egyikének tekintjük és következetesen kiállunk a makro- és mikroszintű tanulmányok közötti szükségszerű kapcsolatok mellett mind a térbeli, mind pedig az időbeli tengelyeken. A tevékenység és a szerkezet közötti mozgás problematikája nem egyszerűen egy olyan skála problematikája, amelyet a társadalmi változás váltakozó rövidtávú és hosszútávú tanulmányai közötti mozgással, vagy a helyi és regionális (vagy nemzeti és nemzetközi) társadalomszerkezeti tanulmányok közötti mozgással meg lehet oldani. Bár ez a vál-

takozás hozzájárulhat ennek a problémának a megoldásához, önmagában nem ad teljes választ. Ezek a lényegüket tekintve térbeli és időbeli megoldások, mivel részlegek, megerősítést igényelnek a társadalomelmélet azon sokkal explicitebb kísérletei által, amelyek a tevékenységek és szervezetek, valamint az egyének és a társadalom közötti kapcsolatok modelljeit kívájk kidolgozni.

Az egyik ilyen megközelítést Sartre dolgozta ki, progresszív-regresszív módszer néven.⁹⁸ A marxizmus és az egzisztencializmus közötti kapcsolat összekovácsolásával Sartre úgy véli, hogy a történelem az emberi tevékenységekből és anyagi dolgokból, szubjektumokból és objektumokból áll. Az emberi tevékenységek olyan projektekből állnak, amelyeket Sartre a következőképpen jellemzett: az egyének specifikus helyzetekben vannak (objektivitás), amelyeket ők adott módokon értelmeznek, és azokon belül és azok felhasználásával cselekszenek (szubjektivitás), amely viszont új, specifikus helyzetekbe helyezi őket (objektivitás). Az egyének „projektek” készítésével reagálnak, s ezek a következőkből állnak: a helyzetek megítélése, az így létrejövő megfigyelések értékelése az értékek rendszere szerint, majd azon választás átvitele a gyakorlatba, amit előidézték. A projekt, mint az objektivitás két momentumára közötti közvetítés, felelős a történelemért. Sartre progresszív-regresszív módszere tartalmazza a társadalmi teljességtől az egyénig, valamint az egyéntől a társadalomig való oda-visszamenést azon közvetítések kutatása során, melyek felelőssé tehetőek a „jelenlegi” körülményekért: a társadalmi szerkezettel kezdődik, és rajtahagyja a jegeit az egyénekre; aztán ez visszatér az egyénhez és követi a társadalmi szerkezetre gyakorolt hatását. „A megértés mozzanata” – állította Sartre – egyszerre progresszív (az objektív eredmény felé) és regresszív (visszamegyek az eredeti körülmények közé). Sartre megpróbálja összekapcsolni az egyént és a társadalmat (vagy történelmet), és kidolgozni a társadalmi formáknak az egyén életébe való behatolását, és ezért az egyének a történelemben való teljes részességét. Sartre számára az egyének csoportosan sokkal kifejezőbben érzékelnek és cselekednek, mint elszigetelten. Az egyéneket szocializációjukban vizsgálja azért, hogy legyőzzék a hiányt és megőrizték a saját szabadságukat, nem pedig azért, hogy eltulajdonítsák a többletet és fejlesszék a társadalom egészét. Az egyének közösen cselekszenek azért, hogy történelmet csináljanak, éppen ezért kritikusan fontos, hogy tanulmányozzuk azokat a csoportokat, amelyek azért jönnek létre, hogy közvetítsenek az egyén és a társadalom között. A hiány eleni, és a csoportok közötti küzdelemre *par excellence* az osztályharc terminológiai szerint tekint, de a többi, csoport közötti konfliktusok is megkövetelik azoknak a figyelmét, akik a teljes történeti geográfiával foglalkoznak. E csoportok köre igen széles, de Sartre megad egy olyan általános sémát, amely hasznos szerepet tölt be egy igazán szociális történeti geográfia ideiglenes katalógusaként. Azon csoportok, szervezetek és intézmények tipologizálását adja meg, amelyek a családtól egészen az államig, az egyéntől és az azonnalitól a személytelenig és a távoliig mindent magukba foglalnak. A csoportok, szervezetek és intézmények kialakulása, funkciója és reprodukálása – a hitek és a cselekedetek – válnak a történeti elemzés kulcsaivá, mivel rendkívül fontos szerepet játszanak a társadalmi változásban és a társadalmi ellenőrzésben, valamint a ritka erőforrások (beleértve a teret és az időt) allokációjában.

Ezek a *társadalmi folyamatok* olyan fontosak a történeti megértés szempontjából, hogy tanulmányozásukat nem hasznos korlátozni – s mi több, nem lehet alapoz-

ni – azokra, amelyeknek feltérképezhető *térbeli szerkezetük* van. Ha az utóbbiakra koncentrálnak a figyelmet, akkor az azzal a veszéllyel jár, hogy átsiklunk olyan társadalmi csoportokon, amelyeknek a társadalmi jelentősége jelentős lehet ugyan, de nem jut kifejezésre térbelileg tipizálható formában. A csoportok kialakulásának és tudatának potenciális jelentősége van, amely nem függ attól, hogy van-e térbeli kifejlődésük. Ebből következően a csoportok keresése nem kezdődhet és végződhet a térbeli tipizálásuk meghatározásával. Azt, hogy ezáltal a kutatás sokkal bonyolultabb, de nem kevésbé geográfikus, elfogadják azok, akik a történeti geográfiát helyi szintézisként, nem pedig térbeli analízisként gyakorolják. Ezért bármilyen specifikus időszakban és helyen rendkívül fontos feladat a sajátos csoportok, szervezetek és intézmények relatív szerepének, és az egyének bennük játszott szerepének az azonosítása.

Az egyéneket csoportokká alakító kötelékek száma potenciálisan igen nagy, de ez ideig elég kevés kapott közülük őket megillető figyelmet a történeti geográfusoktól. Az egyének a számtalan kötelék közül egy vagy több által létrehozott csoportokat alkothatnak, amilyen pl. a családi, a nemi, a foglalkozási, az osztály, a meggyőződés szerinti; a születési hely, a lakhely, a munka, az iskola vagy a kikapcsolódás alapján kialakuló csoportok. Az ilyen kötelékeken alapuló társadalmi kapcsolatok hálójától elvárható, hogy túlterjed az időbeli és térbeli skálák spektrumán. Egy adott időszak és hely történeti geográfiája megközelítésének az egyik módja ezért az lenne, hogy kísérletet tennénk ezeknek a hálóknak a rekonstruálására, hogy megpróbálnánk megérteni a társadalmi csoportok hiteit és cselekedeteit, és hogy megállapítsuk az egyének és a társadalom közötti közvetítő szerepüket.

Fordította: Mészáros Júlia

Jegyzetek

1. Részlet a szerző kéziratából. A tanulmány korábbi rövidített változata megjelent: *A. R. H. Baker*, On the relations of historical geography and the Annales school of history, – *Proceedings of the 24th International Geographical Congress, Section 9; Historical Geography* (Tokyo 1982), 318–322.
2. Főleg az angolul is megjelent munkákra hivatkozunk.
3. *L. Febvre*, *La terre et l'évolution humaine; introduction géographique à l'histoire* (Paris, 1922); *C. O. Sauer*, *The morphology of landscape*, – *University of California Publications in Geography*, 2 (1925), 19–54; *M. Bloch*, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (Oslo, Paris, 1931); *H. C. Darby*, *An historical geography of England before. A. D. 1800* (Cambridge 1936).
4. *A. Buttner*, *Charism and context: the challenge of la géographie humaine*. In: D. Ley and M. S. Samuels (eds), *Humanistic geography: prospects and problems* (London, 1978), 58–76.
5. Lásd: *M. Williams*, *The apple of my eye: Carl Sauer and historical geography*, – *Journal of Historical Geography*, 9 (1983), 1–28; *P. J. Perry*, *H. C. Darby and historical geography: a survey and review*, – *Geographische Zeitschrift*, 57 (1969), 161–178.
6. *H. C. Darby*, *Some reflections on historical geography*, – *Historical Geography* 9 (1979), 9–13.
7. Hasznos áttekintést ad az Annales iskoláról; *T. Stoianovich*, *French historical method: the Annales paradigm* (Ithaca, N. Y., 1976).

8. *A. R. H. Baker* (ed.), *Progress in historical geography* (Newton Abbot, 1972); *H. C. Prince*, *Historical geography in 1980*. In: *E. H. Brown* (ed), *Geography yesterday and tomorrow* (Oxford, 1980), 229–241.
9. *X. De Planhol*, *Historical geography in France*. In: *Baker* (ed.), *Progress*, 29–44.
10. *H. S. Hughes*, *The obstructed path: French social thought in the years of desperation* (New York, 1968), 19–64; *P. Burke* (ed), *Economy and society in early modern Europe: essays from 'Annales'* (London, 1972), 1–10; *P. Burke* (ed.), *A new kind of history: from the writings of Febvre* (London, 1973), IX–XVI; *T. N. Clark*, *Prophets and patrons: the French university and the emergence of the social sciences* (Cambridge, Mass., 1973); *G. Iggers*, *New directions in European historiography* (Middleton, Conn., 1975), 43–79.
11. *Keylor*, *Academy and community*, 211; *M. Siegel*, *Henri Berr's Revue de synthèse historique*. – *History and Theory* 9 (1970), 322–334.
12. *L. Febvre*, *Philippe II et la Franche Comté: étude d'histoire politique, religieuse et sociale* (Paris, 1912); *L. Febvre*, *La terre et l'évolution humaine*.
13. *G. Huppert*, *The Annales school before the Annales*. – *Review*, 1 (1978), 215–219.
14. *T. S. Kuhn*, *The structure of scientific revolutions* (Chicago, 1972).
15. *Iggers*, *New directions*, 43–45.
16. *M. Bloch*, *L. Febvre*, *A nos lecteurs*. – *Annales d'histoire économique et sociale*, 1 (1929), 1–2; *Burke*, *Economy and society*, 4.
17. *Burke*, *A new kind of history*, XV.
18. *L. Gallois*, *Régions naturelles et noms de pays*. (Paris, 1908).
19. *Stoianovich*, *French historical method*, 76–88.
20. *Febvre*, *La terre*; *Bloch*, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*.
21. *L. Febvre*, *Review of Cinquantième anniversaire du Laboratoire de Géographie*, Université de Rennes (Rennes, 1952), *Annales: économies, sociétés, civilisations* (1953), 372–377, idézet: 374.
22. *A. Buttner*, *Society and milieu in the French geographic tradition* (Chicago, 1971), 84; *P. Claval*, *Les mythes fondateurs des sciences sociales* (Paris, 1980), 160.
23. *Annales d'histoire économique et sociale*, 1 (1929), 606–611.
24. *R. Mandrou*, *Géographie humaine et histoire sociale*. – *Annales: économies sociétés, civilisations*, 12 (1957), 619–626.
25. *L. Febvre*, *Histoire et géographie: Sisyphe et les géographes*. – *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 5 (1950), 87–90.
26. *F. Braudel*, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949); *F. Braudel*, *En guise de conclusion*. – *Review*, 1 (1978), 243–353. *F. Braudel*, *On history* (London, 1980).
27. *R. M. Andrews*, *Some implications of the Annales school and its methods for a revision of historical writing about the United States*. – *Review*, 1 (1978), 165–180; *M. Aymard*, *The Annales and French historiography (1929–72)*. – *Journal of European Economic History*, 1 (1972), 491–511; *B. Bailyn*, *Braudel's geohistory – a reconsideration* – *Journal of Economic History*, 11 (1951), 277–282; *G. Dunbar*, *Geosophy, geohistory and historical geography: a study in terminology*. – *Historical Geography*, 10, no. 2 (1980), 1–8; *J. Glenisson*, *France In: G. Iggers and H. T. Parker* (eds), *International handbook of historical studies* (Westport, Conn. 1979), 175–192; *C. Higounet*, *La géohistoire In: C. Samaran* (ed.), *L'histoire et ses méthodes* (Brussels, 1961), 68–91; *Huppert*, *The Annales school before the Annales*, 218; *S. Kinser*, *Annaliste paradigm? The geohistorical structuralism of Fernand Braudel*. – *American Historical Review*, 86 (1981), 63–105; *M. M. Knight*, *The geohistory of Fernand Braudel*. – *Journal of Economic History*, 10 (1950), 212–216; *I. Woloch*, *French economic and social history*. – *Journal of Interdisciplinary History* 4 (1974), 43–57.
28. *M. Harsgor*, *Total history: the Annales school*. – *Journal of Contemporary History*, 13 (1978) 1–13.
29. *F. Braudel*, *L'histoire et les sciences sociales: la longue durée*. – *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 4 (1958), 725–753.

30. *G. McLennan*, Marxism and the methodologies of history (London, 1981), 129–144; *R. C. Rhodes*, Emile Durkheim and the historical thought of Marc Bloch, – *Theory and Society*, 5 (1978), 45–73; *C. Tilly*, Anthropology, history and the Annales, – *Review*, 1 (1978), 207–213; *A. Burguière*, The new Annales: a redefinition of the late 1960s, – *Review*, 1 (1978), 195–205.
31. *M. Bloch*, A contribution towards a comparative history of European societies In: *Land and work in medieval Europe: selected papers by Marc Bloch* (London, 1967), 44–81;
32. Ezek jórésze ma már angolul is olvasható.
33. *D. Fenlon*, Encore une question: Lucien Febvre, the Reformation and the school of Annales, – *Historical Studies*, 9 (1974), 65–81; *J. Revel*, The Annales: continuités and discontinuités, *Review*, 1 (1978), 9–18; *I. Wallerstein*, Annales as resistance, – *Review*, 1 (1978), 5–7.
34. Lásd pl. *P. Veyne*, Comment on écrit l'histoire (Paris, 1971); *E. Le Roy Ladurie*, Le territoire de l'hostorien; *P. Chaunu*, Histoire, science sociale (Paris, 1974); *Je Le Goff*, *P. Nova*, Faire de l'histoire, 3 vols (Paris, 1974); *M. de Certeau*, L'écriture de l'histoire (Paris, 1975).
35. *P. Vilar*, Une histoire en construction: approche marxiste et problématiques conjoncturelles (Paris, 1982).
36. *R. Cobb*, Nous des Annales In: *A second identity: essays on France and French history* (London, 1969), 76–83.
37. *Andrews*, Some implications, of the Annales school', 166; *M. Aymard*, The geo-history faces with the human sciences: the case of *Etudes Rurales*, – *Journal of European Economic History*, 3 (1974), 493–504.
38. *D. C. North*, Comment, – *Journal of Economic History*, 38 (1978), 77–80; *D. H. Pinkney*, The dilemma of the American historian of modern France Reconsidered, – *French Historical Studies*, 9 (1975–6), 170–181.
39. *Kinser*, Annaliste paradigm? 103–105.
40. *P. Goubert*, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730: contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle (Paris, 1960); *E. Le Roy Ladurie*, *Les Paysans de Languedoc* (Paris, 1965).
41. *Iggers*, New directions, 43–45.
42. *N. Birnbaum*, The Annales school and social theory, – *Review*, 1 (1978), 225–235; *McLennan*, Marxism, 132.
43. *Iggers*, New directions, 71–73.
44. *Braudel*, L'histoire et les sciences sociales, 725–753.
45. *J. S. Cohen*, The achievements of economic history: the Marxist school, – *Journal of Economic History*, 38 (1978), 29–57; *E. J. Hobsbawm*, Comments, – *Review*, 1 (1978), 175–162; *Iggers*, New directions, 123–74; „Marxism and modern social history;”, *McLennan*, Marxism; *Stoianovich*, French historical method, 111–118.
46. *Birnbaum*, The Annales school and social theory, 233–234.
47. *McLennan*, Marxism, 129, 136 és 141.
48. *G. Iggers*, Introduction: the transformation of historical studies in historical perspective In: *G. Iggers and H. T. Parker* (eds), *International handbook of historical studies* (Westport, Conn., 1979), 1–13.
49. *A. Sheridan*, *Michel Foucault*: The will to truth (London, 1980), 91–92 és 128–129; *J. Weeks*, Foucault for historians, – *History Workshop Journal*, 14 (1982), 106–119.
50. *P. Burke*, Reflections on the historical revolution in France: the Annales school and British social history, – *Review*, 1 (1978), 147–156. Lásd. *Hobsbawm* megjegyzéseit is. Uo. 157–162.
51. *G. S. Jones*, History: the poverty of empiricism, In: *R. Blackburn* (ed.), *Ideology and social science: readings in critical social theory* (Glasgow, 1972), 96–115; *H. C. Prince*, Fernand Braudel and total history, – *Journal of Historical Geography*, 1 (1975), 103–106.
52. *P. Claval*, Contemporary human geography in France, – *Progress in Geography*, 7 (1974), 253–292.

53. *De Planhol*, Historical geography in France, 40–44; *J. L. M. Gulley*, The practice of historical geography: a study of the writings of Professor Roger Dion, – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 52 (1961), 169–183.
54. *R. Dion*, La géographie humaine rétrospective – *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 6 (1949), 3–27; *Darby*, On the relations of history and geography, 6.
55. *R. Dion*, La géographie historique, In: *G. Chabot, R. Clozier et J. Beaujeu-Garnier* (eds), La géographie française au milieu du XXe siècle (Paris, 1957), 183–186.
56. *R. Dion*, Géographie historique de la France, – *L'Annuaire du Collège de France*, 68 (1968–9), 503–518.
57. *Buttimer*, Society and milieu, 97; *P. Claval*, La pensée géographique: introduction à son histoire, – Publications de la Sorbonne, Série N. S. Recherches 2 (1972), 34–35.
58. *L. Champier*, La recherche française en matière d'histoire et de géographie agraire depuis un quart de siècle, – *Revue de Géographie de Lyon*, 31 (1956), 319–327; *A. Meynier*, Les paysages agraires (Paris, 1958); *E. Juillard, A. Meynier, X. DE Planhol, G. Sautter* (eds), Structures agraires et paysages ruraux, – *Annales de l'Est*, 17 (1957), 1–188; *E. Juillard*, Géographie rurale française: travaux récents et tendances nouvelles, – *Etudes Rurales*, 13 (1964), 47–70.
59. *M. Sorre*, Le rôle de l'explication historique en géographie humaine In: *Mélanges géographiques offerts à Philippe Arbos* (Clermont-Ferrand, 1953), 19–22.
60. *E. Juillard*, Aux frontières de l'histoire et de la géographie, – *Revue historique*, 215 (1956), 267–273; *H. C. Darby*, – Historical geography In: *H. P. R. Finberg* (ed.), *Approaches to history* (London, 1962), 127–156.
61. *De Planhol*, Historical geography in France, 29–44.
62. *Higounet*, La géohistoire, 71–82.
63. *A. R. H. Baker*, On the historical geography of France, – *Journal of Historical Geography*, 6 (1980), 69–76. Lásd még: *H. D. Clout*, The practice of historical geography in France, In: *H. D. Clout* (ed.), *Themes in the historical geography of France* (London, 1977), 1–19.
64. *M. Mollat, P. Pinchemel*, Rencontres de la géographie et de l'histoire, In: *Comité National Français de Géographie*, *Recherches géographiques en France* (Paris, 1972), 13–18.
65. *J. C. Boyer*, Formes traditionnelles et formes nouvelles de la géographie historiques: leur place dans la recherche en géographie, – *Comité des Travaux Historiques et Scientifiques: Bulletin de la Section de Géographie*, 82 (1978), 55–63.
66. Lásd *H. Clout* által írt review-t – *Journal of Historical Geography*, 9 (1983), 72–73.
67. Lásd *A. R. H. Baker*, Historical geography, – *Progress in Human Geography*, 1 (1977), 465–474;
68. *Darby*, Historical geography In: *Finberg*, *Approaches to history*, 127–56.
69. *P. Claval*, Géographie historique, – *Annales de Géographie*, 90 (1981), 669–671; *Darby*, On the relations of history and geography; *H. C. Darby*, An historical geography of England: Twenty years after, – *Geographical Journal*, 126 (1960), 147–159;
70. *Darby*, Some reflections on historical geography, 10.
71. *Darby*, An historical geography.
72. *Darby*, On the relations of history and geography.
73. *H. C. Darby*, The theory and practice of geography (London, 1947), 19–20; *Uő*, On the relations of history and geography, 6.
74. *H. C. Darby*, The changing English landscape, – *Geographical Journal*, 117 (1951), 377–394.
75. *Darby* On the relations of history and geography, 11.
76. *Darby*, An historical geography of England: twenty years after, 149.
77. *Darby*, A new historical geography.
78. *Darby*, An historical geography of England: twenty years after, 155.
79. *D. Whittlesey*, The horizon of geography, – *Annals of the Association of American Geographers*, 35 (1945), 1–36.
80. *Darby*, The problem of geographical description, 8.
81. *Darby*, Historical geography, 127–156.

82. Darby, The problem of geographical description, 7–8.
83. A. R. H. Baker and M. Billinge (eds), *Period and place: research methods in historical geography* (Cambridge, 1982).
84. Baker, *Historical geography: a new beginning?*, 560.
85. D. Gregory, *Historical geography* In: D. Gregory, P. Haggett, D. M. Smith, D. R. Stoddart (eds), *The dictionary of human geography* (Oxford, 1981), 146–150.
86. L. W. Hepple, *Epistemology, model-building and geography*, – *Geographical Articles*, 10 (1967), 42–48; R. C. Harris, *Theory and synthesis in historical geography*, (*Canadian Geographer*, 15 (1971), 157–172; A. H. Clark, *Historical geography in North America* In: Baker (ed.), *Progress in historical geography*, 129–143.
87. A. H. Clark, *The whole is greater than the sum of its parts: a humanistic element in human geography* In: D. R. Deskins, G. Kish, J. D. Nystuen, G. Olsson (eds), *Geographic humanism, analysis and social action* (Ann Arbor, Mich., 1977); R. C. Harris, *The historical mind and the practice of geography*, 123–137.
88. D. Gregory, *The discourse of the past: phenomenology, structuralism and historical geography*, – *Journal of Historical Geography*, 4 (1978), 160–73.
89. D. Gregory, *Social change and spatial structures* In: T. Carlstein, D. Parkes, N. Thrift (eds), *Making sense of time* (London, 1978), 38–55.
90. D. Gregory, *Ideology, science and human geography* (London, 1978), 172.
91. D. Gregory, *Human agency and human geography*, – *Transactions of the Institute of British Geographers*, 6 (1981), 1–18.
92. D. Gregory, *Action and structure in historical geography* In: Baker, Billinge (eds), *Period and place*, 244–250.
93. M. Billinge, *In search of negativism, phenomenology and historical geography*, – *Journal of Historical Geography*, 3 (1977), 55–67.
94. M. Billinge, *Reconstructing societies in the past: the collective biography of local communities* In: Baker Billinge (eds), *Period and place*, 19–32.
95. A. Giddens, *New rules of sociological method* (London, 1976); Uő., *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis* (London, 1979); Uő., *A contemporary critique of historical materialism*, Vol 1 *Power, property and the state* (London, 1981).
96. A. R. H. Baker, *On ideology and historical geography* In: Baker, Billinge (eds), *Period and place*, 233–243.
97. J. P. Sartre, *Critique de la raison dialectique* (Paris, 1960), angolul: *Critique of dialectical reason* (London, 1976).
98. M. Poster, *Existential Marxism in post-war France* (Princeton, N. J., 1975) és *Sartre's Marxism* (London, 1978).

ROBIN A. BUTLIN

AZ EURÓPAI MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA: NÉHÁNY MEGJEGYZÉS AZ AGRÁRKAPITALIZMUS ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

*(European Rural Transformations: Some Reflections on the Contexts of
Agrarian Capitalism)*

I. Bevezetés

Európa agrárgazdaságainak és társadalmainak átalakulása központi téma sok történeti földrajzos, gazdaság- és társadalomtörténész, történeti szociológus stb. munkájában. Számos értékes munka született az agrárregiók kultúrtárait befolyásoló sokféle folyamat látható fizikai megnyilvánulásairól. Sok klasszikus munkában, így a regionális monográfiákban vagy az egész Európát átfogó munkákban a kultúrtájak vizsgálata a központi téma. Azonban az az intellektuális légkör, amelyben ezek a munkák születtek, úgy tűnik, ritkán ösztönzött az elméleti kérdések középpontba állítására.

A múlt kutatásában az intellektuális és ideológiai keretek az elmúlt tíz évben lényegesen átalakultak, részben az intellektuális és társadalmi attitűdök megváltozása, részben az egyes akadémiai diszciplínákban belüli gondolkodásmód forradalmi átforgatódása miatt. Így, a történeti földrajzon belül, nevezetesen a Nagy-Britanniában művelt történeti földrajzon belül, lényeges eltolódás figyelhető meg a kutatásokban az elméleti megalapozás irányába, s ebből adódóan a vizsgálat kutatási problémákban is. Ez a tendencia erőteljesen hat a kapcsolódó diszciplínákban, így pl. a társadalom- és gazdaságtörténetben, a szociológiában, a társadalmi antropológiában, a régészetben, a művészettörténetben és az irodalomtörténetben. Valójában erőteljes reakció tapasztalható az ellen a tradíció ellen, amit leegyszerűsítő a társadalomtudományokban pozitívista-empiricista irányzatnak neveznek. Ennek a tradíciónak – röviden összefoglalva – az a lényege, hogy a történeti tények összegyűjtése és átvizsgálása után (számos formában pl. iratok és tárgyak révén), értékmentes vagy objektív oksági összefüggések következtethetők ki. Ennek a kutatási módszernek a követése úgy tűnik, olyan típusú analízisekhez vezet, melyek nem tudták megfelelő módon megmagyarázni a változást, továbbá a múltbeli változások néhány nagyon fontos aspektusát mellőzték. Így pl. az egyének és társadalmi csoportok szerepét a gazdasági változásokban és ennek mintegy következményeként olyan témák mellőzését mint a szegénység, a tiltakozások és az osztályok.

Nincs szándékomban, hogy önhittén elvessem a kultúrtáj vizsgálatának fontos és értékes tradícióit, melyek a rurális Európára vonatkozó történeti kutatások alapvető pillérei. Jelentkezett azonban az a sürgető igény, hogy a kutatók az elméleti konstrukciók szélesebb köréből merítsenek. Továbbá, hogy új dialógust teremtsenek a múlt és jelen empirikus tradíciói, illetve az újabb elméleti munkák között. Ezek a szándékok Angliában határozottan megfogalmazódtak a történeti földrajz művelői között, (Baker, 1979; Baker, Billinge, 1982; Baker, Gregory, 1984; Gregory, 1978, 1982; Butlin, 1982), de ennek gyenge a visszhangja az európai kollégák között.

Miközben téves lenne azt a benyomást kelteni, hogy a kutatók többségénél az elméleti orientáció dominánssá vált, nem szabad elfelejtkezni az úgynevezett avantgard

eszmék intellektuális ösztönzéséről azok körében, akik az agrárszféra változásait elemzik (Simms, 1982). Természetesen az elmélet szónak nagyon sokféle értelme van. Mi abban az értelmezésben használjuk az elmélet fogalmát, mint egy olyan „eszközt”, amely keretet biztosít azoknak a különböző szintű absztrakcióknak, melyek szükségesek a múlt összetett realitásainak elemzéséhez és megértéséhez. Nekünk – mint Johnson felvetette (Johnson, 1982) – „történelmi kategóriák és absztrakciók különböző szintjeivel” kell foglalkoznunk. A 16. század óta bekövetkezett mezőgazdasági változások elemzéséhez hasznosítható elméleteket meglehetősen széles körben felhasználó tanulmánynak egyik fő célja, hogy rövid áttekintést adjon azokról az idevágó elméletekről, melyeket az európai mezőgazdasággal foglalkozók előnyösen alkalmazhatnak. Azok a megközelítéskori változások, melyekről írok, részei a történelmi földrajzzal foglalkozók lényegi hozzájárulásának a társadalomföldrajzban zajló vitákhoz. Ezt a mozzanatot nemrég Unwin emelte ki egy áttekintésében (Unwin, 1984).

Tanulmányunk elsősorban angol nyelvű publikációkra épít, de utalunk Európa különböző régióival foglalkozó munkákra is. A tanulmány egyik alapvető célja, hogy áttekintse azokat az Európára vonatkozó munkákat, amelyek az agrárszféra változásának tanulmányozása során kiemelten foglalkoznak módszertani és elméleti problémákkal. Sokkal több vitára van szükség a különböző tradíciókra építő kutatók között az európai múlt agrárproblémáinak vizsgálata során. Például miközben nyilvánvaló, hogy a történelmi materializmus és a strukturalizmus fontos szerepet játszanak Európában az intellektuális és politikai viták során, ezen irányzatok hatása az agrárszféra földrajzi aspektusú vizsgálatában nagyon csekély.

II. Elméletek az átalakulásról

R. J. Holton egy nemrég született, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet vizsgáló munkájában írja: „Természetesen többféle alternatíva létezik arra vonatkozóan, hogy elméletileg hogyan vizsgáljuk a nyugati társadalom jellegében az elmúlt 200 évben végbement változásokat, és ebből adódóan sokféle elképzelés van arról a jelenségről, amelynek a felbukkanását a társadalmi változások elméletének meg kell magyaráznia” (Holton, 1985, 5. old.). Az elméleti érvelések három alaptípusát különböztethetjük el vizsgálódásunk szemszögéből.

I. A tőkés gazdaság és társadalom fejlődésének piaci modelljei.

II. A sokféle, s gyakran egymásnak ellentmondó marxista modellek. Ezek a történelmi materializmus szemléletmódjára építenek, de lényegesen különböznek egymástól a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet okainak magyarázatában.

III. A többé-kevésbé eklektikus elméletek köre, melyek mind a piaci, mind a materialista elképzelésekre, esetenként újabb strukturalista és humanista szemléletű munkákra is építenek.

Ezen irányzatok mindegyike hasznos betekintést nyújt a kapitalizmus természetébe és folyamatába a kora modernkori és modernkori Európában. Bármelyik koncepciót alkalmazzuk, nem kétséges, hogy a 16. századtól (vagy talán már korábban) olyan lényeges változások egész sora történt Európában, melyeknek mélyreható befolyásuk volt a termelési viszonyok jellegére. Hatásuk különösen nyilvánvaló a tulajdon és az erőforrások feletti ellenőrzés megváltozásában, nevezetesen a föld, a munka és a tőke,

a tőke körforgásában és az Európán belüli centrum földrajzi eltolódásában. A kapitalizmus fogalmának nagyon sokféle értelmezése és definíciója létezik. Gregory a következőképpen határozta meg: „a gazdasági és társadalmi szervezet olyan történelmileg specifikus formája, amelyben a közvetlen termelő el van különítve mind az általa működtetett munkaeszközöktől, mind a munkatárgyaktól. Ez az elkülönítés abban nyilvánul meg, hogy a közvetlen termelő munkaereje áruvá válik, melynek adás-vételét az árak jelzéseire épülő munkaerőpiac határozza meg.” (Gregory, 1981, 26. old.) Ez a definíció talán nem mindenütt alkalmazható Európában, így például Dánia esetében, ahol az 1781–1800 közötti reformok után nehéz azt mondani a parasztságról, hogy meg van fosztva a termelési eszközöktől, vagy termékeitől.

A kifejlett ipari kátpitalizmushoz vezető út hosszadalmas volt, épp ezért globális és regionális kronológiája nagyon fontos. A kapitalista fejlődés kronológiáját Levine (1975) körvonalazta. Ő három szakaszt különített el. Az első szakasz az eredeti felhalmozás, melynek során kevés technikai változás történik, s ez behatárolja a tőke expanzióját. A második szakasz a tőke „abszolút koncentrációja” abban az értelemben, hogy a technológiai fejlődés szám szerint kevesebb, de nagyobb méretű vállalkozásokat eredményez, és a fluktuáló piacokon az árverseny korlátokat szab a tőke bővülésének. A végső szakasz a „monopolkapitalizmus”, melyben az abszolút koncentráció elveszti túlsúlyát és a tőkeexpanzió gyorsabb, mint a piacbővülés. Mi itt most csak az első két fázissal foglalkozunk. Az eredeti felhalmozás magába foglalja a „paraszt” elválasztását a termelési eszközöktől és az egyes termelési egységek lassú tőkefelhalmozását és a kereskedők szerepét a tőkekoncentrációban. Ez utóbbi különösen fontos. Ennek következtében „a teljes kereskedelmi tőke jelentős, esetenként túlnyomó része a kereskedelembe fektetődik be újra. A kereskedelmi tőke növekedését nem korlátozza a hazai, csak a világpiac, ami a kereskedők tevékenységének a terméke (Levine, 1975, 55. old.).

Levine koncepciója a tőkés fejlődés szakaszairól problematikusnak tűnik, különösen amiatt, hogy a tőkés fejlődést olyan jelenségekkel azonosítja, mint az eredeti felhalmozás és a monopoltőke, melyeknek kevés elméleti tartalmuk van. Ezeket a problémákat nemrégiben Beck vetette fel. (Beck, 1984). Szintén kiemelt szerepe van Levine elméletében a kapitalizmus történeti földrajzának, mivel a kapitalizmus lényeges változásokat okozott a termelés térbeli elhelyezkedésében, s valójában az országok és régiók gazdasági és politikai jelentőségében. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell a felemelkedő kapitalizmus hatalmi viszonyainak különböző formáira, kölcsönös tekintettel az abszolutizmusra és a nemzeti államok felemelkedésére. Ezekre a témákra később térünk vissza.

A piac koncepciói

A korábban említett elméletek első csoportja a piacra és a piaci erőkre koncentrált, klasszikus és neoklasszikus közgazdasági iskolákra építve, elsősorban Adam Smith-re. Az effajta koncepciók különösen hathatósak annak ábrázolásában, hogy hogyan alakult ki a nyugat-európai gazdasági fölény. Különösen az amerikai gazdaságtörténészek alkalmazzák előszeretettel a neoklasszikus tradíciót. North és Thomas könyve „The rise of the Western World” (1979) ilyen típusú munka. Ebben ők megkísérlik „egy

átfogó analitikus keret felállítását, hogy megvizsgáljuk és megmagyarázzuk a nyugati világ felemelkedését, egy olyan keretet, amely konzisztens és kiegészíti a standard neoklasszikus elméletet” (VII. old.). Őket elsősorban a magántulajdon fejlődése érdekli, azaz a föld feletti egyéni tulajdon, ellenőrzés és használat – szemben a közösségi használattal. Véleményük szerint ezt a fejlődést jelentős mértékben elősegítette az állam, amely „sikeres” esetekben megteremtette a földszerzés jogi feltételeit. A kapitalizmus e típusának térbelileg és időbelileg egyenetlen elterjedése Európában szorosan összefüggött az egyes régiók és országok eltérő demográfiai helyzetével. Sikeres esetekben, mint Anglia és Hollandia, az alacsony mezőgazdasági termelékenység korlátját olyan innovációs politikával törték át, amely nagyobb teret nyújtott az ambíciózus egyéneknek. Így: „Anglia, a kedvezőtlen indulás után, 1700-ra eljutott a tartós növekedés szakaszába. Hatékony tulajdonjogi rendszert alakítottak ki, beépítve azt az általános jogrendszerbe. A termelési tényezők piacán és a termékpiacon eltávolították az allokációt hátráltató akadályokat. Anglia elkezdte védeni a magántulajdont a tudás szintjén is, a szabadalmi törvény révén” (156. old.).

Ezzel szemben Franciaország és Spanyolország esetében a nem elég hatékony tulajdonjogi rendszerek – főként a fiskális politikák jellege miatt – nem biztosították a megfelelő feltételeket a gazdasági növekedés számára. Ennek következtében az agrárkapitalizmus késve és sokkal korlátozottabban jelent meg.

A neoklasszikus iskola

A neoklasszikus, a neosmithianus, vagy demográfiai-ökológiai iskola központi témája a népesség és az erőforrások, különösen a föld közötti kapcsolat. Központi feltételezése ezeknek az irányzatoknak az egyensúlyi állapot az emberek és a föld eltartóképesége között, beleértve azt is, hogy nagy katasztrófák vagy más rendkívüli esetekben, amikor az egyensúly időszakosan felborul, immanens tendencia az egyensúly helyreállítása. Ez a típusú megközelítés a legszélsőségesebb, a „legheroikusabb” formájában alapvető oksági összefüggést tulajdonít az összes népesség és a mezőgazdasági változások között, és úgy tűnik, hogy még a legkifinomultabb változatok is nagymértékben építenek a malthusianus modellekre. A lényege az ilyen típusú munkáknak – mint ezt Franciaországban Le Roy Ladurie és más, az Annales iskolához tartozók példázzák, vagy Abel az NSZK-ban, Boserup Dániában – Holton szerint, az a gondolat, hogy „a premodern gazdaságok periodikus létfenntartási válságokkal küszködtek, ezeket expanziós szakaszok követték, amelyek végül is újabb létfenntartási válságokkal zárultak, hacsak közben nem történt valamiféle áttörés a kapitalizmus irányába. Válságok akkor keletkeznek, amikor ellentmondás keletkezik a népességnövekedés természetes tendenciája és az elérhető föld csökkenő hozadéka között. A mezőgazdaság termelékenységének alacsony szintjén az ilyen válságok demográfiai összeomlást eredményeztek, s ez hosszabb távon korigálta a túlnépesedést, így megújította a demográfiai és gazdasági expanzió bázisát” (Holton, 1985, 55. old.). Ebből a csapdából a kiutat csak egy hatékonyabb termelési rendszer biztosíthatta – a kapitalista piacgazdaság, biztosítva egy társadalmi osztálynak a javak magántulajdonosi használatát. A döntő magyarázó elem a piac felemelkedése, és a piac azon tulajdonsága, hogy biztosítja a szűkös erőforrások hatékony felhasználását.

A történeti változások vizsgálatának ez a módszere nagyon hasznos a történészek és geográfusok számára, s ezért nem szabad leegyszerűsíteni és lebecsülni. Módszereit, koncepcióit és technikáit gyakran finomítják. Jelentős előrehaladás történt például az elmúlt korszakok népességének demográfiai jellemzőire vonatkozóan, beleértve a család- és háztartás-rekonstrukciót (Wrigley és Schafield, 1981). Amikor ezt az irányzatot fontos kulturális tényezőkkel kapcsolják össze – így pl. Le Roy Ladurie vagy Braudel – különösen meggyőző elemzést biztosít. Mégis ez a megközelítés számos kérdést megválaszolatlanul hagy és olyan magyarázatokat ad, melyek nem mindig kielégítőek. Ráadásul hajlamos a változásokat lineárisnak tekinteni, túlzottan támaszkodik részben meghatározatlan hatóerőkre és a technológiai innovációk esetében az egyénre mint a magyarázat tényezőire. Ezek és más kritikák vezettek a *Past and Present* című folyóiratban 1976–1982 között azokhoz a vitákhoz, melyet Robert Brenner, amerikai gazdaságtörténész vezetett az agrártársadalom osztálystruktúrájáról és a preindusztriális Európa gazdasági fejlődéséről. Ezeknek a vitáknak a felidézése elvezet bennünket a marxista típusú elemzésekhez.

A marxista megközelítések

Ennek a rövid áttekintésnek már a kezdetén hangsúlyoznunk kell, hogy sokféle marxista indíttatású megközelítés született a kapitalizmusba való átmenetről. Azt is érdemes megjegyeznünk, hogy bizonyos átfedés is tapasztalható a marxista és a neoklasszikus elméletek között.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni a történelmi materializmus időbelileg specifikus jellegét, különösen ha a viták az agrárkapitalizmust és a kultúrtájakat érintik. Ebből a szempontból fontos Harvey megfigyelése: „Bármilyen földrajzi tájat vagy térbeli-földrajzi viszonyokat a múltbeli történelmi fejlődés eredményének kell tekinteni.” Ez utóbbi társadalmi folyamat, s így a földfelszín bizonyos darabjának földrajza elsősorban és meghatározóan az ott létrejött társadalom jellegétől függ. „A különböző termelési módokkal jellemezhető társadalmak megteremtik a rájuk jellemző földrajzi viszonyokat.” (Harvey, 1981, 210. old.) Fontos hangsúlyoznunk a kapitalizmus koncepciójának a földrajzilag – csakúgy mint gazdaságilag – jelentős változatait. Az ilyen – geográfusok által írt – munkák viszonylag ritkák, de az úttörő jellegű és rendkívül értékes munkák között kell említenünk; Harvey: *Limits to Capital* (1982), Dunford és Perrons: *The Arena of Capital* (1983).

A marxista megközelítések két alapvető témája: milyen módon váltotta fel a feudális termelési módot a kapitalizmus, és magának a kapitalizmusnak a jellege. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet érintő vita rendkívül széles körű. Két alapvető feltevésből indul ki, ezeket itt csak vázlatosan foglaljuk össze. Az első a belső ellentmondás tézise, mely azt sugallja, hogy a feudalizmus belső ellentmondásai miatt omlott össze, nevezetesen a termelés társadalmi viszonyainak válsága – a munkaerő túlzott kizsákmányolásának következtében (Dobb, 1946.). Ez a tézis erőteljesen épít a *Das Kapital* első kötetében kifejtett, eredeti tőkefelhalmozás koncepciójára, mely hangsúlyozza a feudális osztályok közötti harcot a többletért, s a termelési viszonyok primátusát: a fő társadalmi változásokat ebből vezeti le. Ennek az alapvető koncepciónak a fő képviselője Robert Brenner, aki a *Past and Present*-ben indított

el nagyon ösztönző vitát e témáról (Brenner, 1976, 1982). Brenner érvelése szerint a feudalizmusban „egy beépített, hosszútávú trend létezett a munkatermelékenység csökkenésére és végső fokon egy széles körű társadalmi-gazdasági válságra” (Brenner, 1982, 17. old.). Ezt felváltotta a tőkés termelési mód – a cserére való termelés rendszere, szükségsszerűvé téve a versenyt a termelők között, a specializációt, a tőkefelhalmozást, az értéktöbblet elvonását gazdasági kényszer által és földbirtokos-tőkés bérlő bér munkás viszony megteremtését.

Az agrárkapitalizmusnak ez a formája Angliában viszonylag hamar megjelent. Brenner tézise részben azoknak az irányzatoknak a cáfolatát és elutasítását jelentette, melyek a mezőgazdaság átalakulását Európában – szerinte – demográfiai és neomalthusianus interrációkkal kapcsolták össze. Így E. L. Jones, M. Postan, Le Roy Ladurie és mások munkáit. Brenner szerint az agrárkapitalizmus különbségei a korai modern időkben Anglia és Franciaország esetében az osztályküzdelmek eltérő eredményének tulajdoníthatók. Sok feltevését, az úgynevezett neomalthusianusok, sőt más marxista szerzők is, mint például Bois, megkérdőjelezték (Bois, 1978.). Ezek a kritikák már kevésbé jogosak Brenner 1982-es tanulmányára. Brenner azonban még fenntartja azt a véleményét, hogy „Európa különböző régióiban az új gazdasági expanzió lehetőségeire és veszélyeire adott különböző gazdasági válaszokat alapvetően a mezőgazdasági tulajdonjogok rendezési módja, a többlet elvonásának rendszerei határozták meg. Ez utóbbiak a földesúri jövedelmek késő középkori válsága után keletkeztek ... és jelentős mértékben tükrözték az agrárszféra különböző hosszútávú osztályképződési folyamatainak és osztályharcainak a végeredményét” (Brenner, 1982, 68–69. old.). Az osztálystruktúra történelmi változása az a döntő tényező, amely maga után vonja a föld és a munkaerő áruvá válását. Ezért a tulajdonjog és a termelés társadalmi viszonyainak a jelentősége mellett hozzátehetjük, hogy a földpiacok történelmi földrajzi vizsgálatára is szükség van. Az ilyen szemléletet számos vonatkozásban lehet bírálni, beleértve a leegyszerűsített gazdasági determinizmusra való hagyatkozás túlzásait, az empirikus bizonyítékok szegényességét, a nagy termelési egységek létrejöttének eltúlzását. Az agrárkapitalizmus realitásának részletezőbb elemzéséhez keveset nyújt – kivéve a bér munkás viszony elemzését –, és a regionális szemléletmód csak elnagyolt formában jelenik meg. Searle (1986) egy nemrégén készült tanulmányában megerősíti azoknak a kritikáját, „akik szerint Brenner alábecsülte az angol parasztság szolidaritását és kohézióját a korai modern korszakban, s ezáltal túlhangsúlyozta a földesúri akció szerepét a kapitalista átalakulásban”. A tulajdonjogra építő szemlélet talán követhető részben éppen amiatt, hogy ez hasonló alapot ajánl mint bizonyos nem marxista tanulmányok, így pl. North és Thomas könyve.

A kapitalizmusba való átmenetnek egy másik, eltérő változata a különféleképpen elnevezett; externalista, merkantilista vagy cserearányok elmélete. Ezen érvelés szerint a feudalizmus a távolsági kereskedelem intenzívebbé válásának hatására bomlott fel, ideértve a városok növekedését és pénzforgalmát. Ennek a tézisnek a képviselői érdekes csoportot alkotnak. Így pl. Pirenne (akinek a nézetei már kevésbé találhatnak visszhangra, mint korábban) és Braudel, aki újraforgalmazta az európai kapitalizmus kialakulásában a kereskedelem szerepét (Braudel, 1982). A kapitalizmus azon koncepciójának – mi szerint az a cserére, a profitért való termelés rendszere, egy olyan rendszer, melynek expanziója a világméretű munkamegosztásra és kereskedelemre épül – Sweezy és

Wallerstein a fő képviselője. Sweezy – a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet fő mozgató tényezőjét illetően – már 1950-ben publikálta a vitát elindító tanulmányát. Wallerstein (1974, 1980, 1983, 1984) munkái szellemi rokonságot mutatnak Braudel köteteivel: *Civilisation and Capitalism: The Perspective of the World* (volume III), (Braudel, 1984).

Wallerstein szerint: „A kései 15. és korai 16. században jött létre az, amit mi európai világgazdaságnak nevezhetünk” (Wallerstein, 1974, 15. old.). Ezt a kapitalista világgazdaságot úgy tekinti mint valamiféle világpiacot, egy meghatározott történeti valóságot, melynek intenzifikálódása hozzájárult a világméretű munkamegosztáshoz. A 15. századi Európából kiindulva a rendszer fizikai kiterjedése azt jelentette, hogy a 19. század végére az egész világot befolyásolta. Ez a koncepció, amely mind az Annales iskola, mind a neomarxista szemléletmódját tükrözi (nevezetesen a függőségi elmélet, a fejlődéselmélet és a perifériális kapitalizmus elmélete), az eltérő gazdasági fejlődést a profitért való termelés rendszerének vagy rendszereinek a piaci allokációs folyamaton keresztül történő működésének tulajdonítja. Az áruügyletek befolyásolják a globális munkamegosztást és az ebből eredő elkülönülést centrum területekre és perifériákra, s a centrum az egyenlőtlen csere révén megszerzi az egész rendszer értéktöbbletének nagy részét. A korai modern Európa esetében a centrum észak-nyugat volt, a periféria pedig keleten és a déli féltéke újonnan gyarmatosított régióiban. Dodgshon az elméletet igen találó módon a következőképp foglalta össze: „Nyugat-Európa centrum területein vagy bér munkára, vagy önálló egzisztenciákra épülő rendszerek léteztek. A periférián, azaz a Nyugat-Indiai szigetvilágban, Észak- és Dél-Amerikában rabszolga vagy kényszerszermunkára épülő rendszerek voltak. A köztes térségekben, mint pl. Itália és Franciaország a részes művelés formája a jellemző (Dodgshon, 1977, 9. old.). Az érvelés bizonyos értelemben demográfiai alapozású, ebből eredhet Brenner érvelése, hogy a Wallerstein féle koncepció neosmithiánus (azon az alapon, hogy a centrum versenyképes jellegét a szabad bér munkások számának növekedése határozta meg – így reagálva az egyre növekvő népsűrűsögre). Kétségtelen, hogy a Wallerstein-i tézis nagyon fontos és befolyásos.

Miközben az európai agrárkapitalizmus jellegére vonatkozó vitáknak hasznos általános nézőpontot ad, e koncepció mégis heves kritika tárgya. A nézetkülönbségek a következők: a vilárendszer fejlődésének kronológiáját vitatják, felróják, hogy nem pontosítja a piac szerepét a térbeli differenciálódásban, nem fordít kellő figyelmet a politikai és katonai tényezőkre és a változások kulturális dimenzióira. Az éles támadás általában a csereelméletre vonatkozik, vagyis a nemzetközi kereskedelem és munkamegosztás nem teremt szükségszerűen kapitalista termelési módot. Ezt már Marx is felismerte, aki úgy érvelt, hogy a kereskedelmi tőke önmagában nem volt elégséges, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet befolyásolja. A további kritikák arra vonatkoznak, hogy nem hangsúlyozza kellőképpen az intézmények, illetve az egyének szerepét. A Wallerstein tézis fő kritikusi Dodgshon (1977), Aronowitz (1981), Holton (1981, 1985), Brenner (1977, 1902) és Wolf (1982).

Egy, a további előrehaladás szempontjából fontos utat már felismert Wallerstein, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a világszint mellett más léptékben is a kapitalizmus térbeli terjedésének és keveredésének, beleértve a háztartások szintjét és ehhez kapcsolódóan a munkaerő újratermelődésének folyamatait. A háztartás mint termelési

egység iránt mostanában erőteljes érdeklődés mutatkozik és alkalmazásának lehetőségét a kapitalizmus történeti vizsgálatában Schiel (1984) körvonalazta. Sokat tanulhatunk ebben a vonatkozásban a szociálanropológusok történeti munkáiból. A marxista elmélet alkalmazásában a mikro- és mezo-szint fontosságát Thrift emelte ki (1983), Wolf (1982) pedig a kapitalizmus történeti feltételeinek összetett jellegét hangsúlyozta, idézve Mandel definícióját a kapitalizmus által meghatározott világrendszer-ről: „a kapitalista, félkapitalista és prekapitalista termelési viszonyok olyan kimunkált rendszere, melyeket a tőkés csereviszonyok kapcsolnak egymáshoz és a tőkés világpiac határoz meg” (Mandel, 1978 a, 48. old.).

A kapitalista csereviszonyok koncepciójának egy módosított alkalmazása – mely a cserére termelt árukra koncentrál (az agrárkapitalizmus esetében mezőgazdasági javak), ezt összekapcsolja a termelési egységek tanulmányozásával, a piacok dinamizmusával, a tőke körforgásával, a kezdeményezésekkel és döntésekkel – igen vonzó perspektíva. Ennek végeredménye lehet majd az agrárkapitalizmus megértése – mint az áruterelés olyan dinamikus rendszere, mely a korai modern és modern időszakban folyamatosan újrastrukturálódik a nemzeti és nemzetközi munkamegosztás rendszerében.

III. Az állam viszonya a kapitalizmushoz

A konferencia témájához kapcsolódva – az abszolutista állam szerepe a kapitalizmusban – helyénvaló, hogy rövid áttekintést adjunk az állam és kapitalizmus kapcsolatát vizsgáló munkákról, s végül a bevezető részben vázolt alternatív teóriák közül az eklektikus marxista és a nem marxista koncepciókat is elemezzük.

Az abszolutista állam felemelkedése

Sok, Európa történeti földrajzával és gazdaságtörténetével foglalkozó munka jogosan emeli ki a kormányzat formáit és az államformákat mint a tőkés termelési mód létrejöttét ösztönző tényezőket. Ez az érdeklődés jellemző mind a marxista, mind a nem marxista teoretikusokra. Az egyik kiindulópont szerint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során a hatalomnak az abszolutista uralkodó kezében történő fokozatos koncentrálódása figyelhető meg, a feudalizmus olyan alapvető jellemzőiről történő lemondás következtében mint a jobbágyság. Ez pedig elősegítette az áruterelőviszonyok létrejöttét. Ezért „az abszolutizmus térhódítása összekapcsolódva a magántulajdon jogi kodifikálásának adaptálásával – még akkor is ha ez utóbbi a feudális földbirtokos osztály érdekében történt – megteremtette a kapitalizmus kialakulásának előfeltételeit” (Martin, 1983, p. 104.).

Az ilyen jellegű érvelés Perry Andersonnak (1974) az abszolutista állam fejlődéstörténetét vizsgáló könyvéhez kapcsolható. Mivel az ő munkája, úgy tűnik, marxista, weberista és egyéb megközelítéseket is magába foglal, ezért eklektikus marxistának nevezik. Szerinte az abszolutista állam létrejötte lehetővé tette a tőke és tulajdon felhalmozódását azok kezében, akik végül is majd az abszolút monarchiák forradalmi megdöntéséért és a nyíltan kapitalista nemzetállam bevezetéséért felelősek. Az abszolutista uralkodók és tanácsadók támogatták az új iparágak bevezetését, az ambíciózus

új földhasznosítási formákat, az állandó hadseregek létrehozását és ezzel megszólalt a feudalizmus lélekharangja. Az Anderson tézis ellen számos elméleti érvet hoztak – ezek részletezésére itt nincs módunk (lásd Holton, 1985.). Aminek a mi elemzésünk szempontjából a legnagyobb jelentősége van, Andersonnak azon gondolata, hogy a posztfeudális állam formájának alapvető szerepe volt a kapitalizmus nyugat-európai térhódításában. Bár felvetik például, hogy a kisebb államokban (pl. Anglia és Németalföld) a tőkés fejlődés lehetősége nagyobb volt, mint a nagyobb abszolutista államok, Spanyolország és Franciaország esetében.

Holton egy nemrég készített hasznos áttekintésében felveti „nincs egyáltalán szoros kapcsolat a posztfeudális állam meghatározott formája (pl. abszolutista, alkotmányos monarchia, szövetségi köztársaság) és a kapitalizmusba való sikeres átmenet között ... Miközben a sikeres átmenet nyilvánvalóan egy 'nemzeti' keretet igényelt, az egyetlen közös jellemzője a sikeres európai példának a centralizáció és a nemzeti kohézió hatékony szintje ” (Holton, 1984. 185–186. old.). A kapitalizmusba való átmenet során az állam által érzékelt strukturális és kulturális változások lényeges alkotóelemét képezik az agrárkapitalizmus tanulmányozásának, csakúgy, mint az európai államok rendszerének mint egésznek a létrejötte – kezdve az eredetével, a „centrumterületek” sorával, egy olyan rendszerig, melyet a kulturális és gazdasági koherencia szintje jellemez (Jones, 1981.). Tisztán az állami politika hatásainak leírása azonban nem elégséges. A 17. századi Európában addig nem művelt területek művelésbe vétele tipikus módszereinek megértése szükségessé teszi a látens kapitalizmus komplex összefüggéseinek figyelembevételét, így a technikai találmányok terjedése mellett az osztály, a tulajdonjogok, a politika és hatalom kérdéseit. Például ahhoz, hogy Kelet-Anglia mocsárvidékeinek lecsapolását megértsük, ismernünk kell a kormányzat fiskális igényeit és a földhasználati jogok kapitalista kisajátításának társadalmi következményeit, csakúgy, mint a lecsapolást irányító holland szakemberek technikai ismereteit.

A struktúraelmélet

A múltbeli változások alapvető szakaszainak ökológiai és marxista szemléletű magyarázataival szembeni elégedetlenség – különösen az egyén szerepének nyilvánvaló mellőzése – miatt a humán geográfiában és a történeti földrajzban viták alakultak ki az egyén és a struktúra viszonyáról (Gregory, 1981 c, Giddens, 1981, 1984.).

Sajnos eddig kevés kísérlet történt arra, hogy a strukturálódás koncepcióját (concept of structuration) az Európára vonatkozó kutatások során alkalmazzák. Az eddigi egyetlen kísérlet Angliában született (Gregson, 1984). A struktúraelméletek valójában megkísérlik bekapcsolni az egyént a történelembe és a földrajzba, vizsgálva a változásokkal kapcsolatos és a változásokban résztvevő egyének és csoportok életét, társadalmi jellemzőiket, munka- és élettevékenységüket, kapcsolódásukat a társadalom intézményeihez. A strukturálódás elmélete bonyolult és összetett jellege ellenére rendkívül fontos a jövőbeni történeti és földrajzi kutatások szempontjából. A vita folytatódni fog, és ezt érdeklődéssel kell figyelniünk. Ennek a megközelítésnek a lényege a tevékenység és struktúra közötti dialektika a térben rögzített emberi tapasztalatok vizsgálatában – s ebbe beleértendő a tevékenység nem ismert és nem szándékos következményei. E koncepció filozófiai alapja a Kant által kidolgozott idő és tér elképzelés elutasításából indul ki.

Néhány példa az alternatív elmélet alkalmazására

Két témát vetnék fel az alternatív elméletek alkalmazására – a protoindusztrializációt és a bekerítéseket (a közlegelők magán kisajátítását).

A protoindusztrializáció koncepcióját széles körű érdeklődés kíséri a 70-es évek óta, bár a falusi ipar és a duális gazdaság vizsgálata sokkal régibb múltra tekint vissza. Széles körben elismert az ipar sokféle formájának léte Európában a gyáriparra épülő termelés megjelenése előtt. A falusi ipar ilyen vagy olyan formája úgy tűnik mindenütt jelen volt. Thirsk (1961) korai munkája a vidéki iparból a falusi ipar létrejöttét a túlnépesedés, a marginális mezőgazdasági környezet, a létfenntartási problémák, a gyenge földesúri ellenőrzés, az öröklődéskor a többfelé osztandó, elaprózódó föld együttes hatásának tulajdonította.

E. L. Jones továbbfejlesztve ezt a tézist, feltárta Anglia inséges területeit a 16. századtól kezdődően és jelezte az intenzív gabonatermesztésre specializálódott és többletmunkaerővel jellemezhető, legeltető állattenyésztésre és kiegészítő iparúzésre szakosodott térségek közötti növekvő különbségeket (Jones, 1968.). Ezeket a gondolatokat továbbépítve Jones az elemzésbe bevonta a környezeti és intézményi tényezők – nevezetesen a földtulajdon típusainak részletesebb vizsgálatát (Jones, 1977). A falusi ipar szezonális jellegét, a mezőgazdasági (állattenyésztés és földművelés) és ipari munka egymást kölcsönösen kiegészítő jellegét Mendels tanulmánya hangsúlyozta (Mendels, 1972.). Szerinte a falusi ipart a piaci kereslet – főként a régió kívüli és az exportpiacok – ösztönözték. Mint ismeretes Mendels használta először a protoindusztrializáció fogalmát. Ez idáig az elmélet úgy tűnik a neoklasszikus közgazdasági elméletre és a demográfiai különbségekre épített. Mendels munkájának egyik fő hibája az a feltételezés, hogy a városi ipar fejlődését a céhek szigorú ellenőrzése akadályozta és ezért a pótlólagos munkaerőt és termelési lehetőségeket vidéken keresték. Számos tanulmány megkérdőjelezte mostanában ezt a feltételezést.

Más kutatók ettől eltérően alapjában marxista bázisra építettek, mint pl. Medick és Schlumbohm. Medick tanulmánya (1976) „The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant to industrial capitalism” (A protoindusztriális családi gazdaság: a háztartás strukturális funkciója és az átmenet a paraszti családból az ipari kapitalizmusba) fontos tézis a családi formáció és az iparosodás közötti kapcsolatról. Mikroszinten a család és a háztartás kulcselemnek tekinthető a rurális kapitalizmus kibontakozásában éppen azáltal, hogy a városi kereskedők az ő munkájuk által létrehozott értéktöbbletet elvonják.

Ahhoz, hogy az iparosítás folyamata ezen a szakaszon túllépjen azonban a termelés társadalmi viszonyainak bér munka viszonyokká való átalakulását igényli, s ha ez esetenként nem történt meg, ez a falusi ipar hanyatlását vonta maga után. Különbséget kell tenni a Kaufsystem és Verlagsystem között, az előbbi esetében független parasztokról és iparosokról van szó, akik pénzért a piacon eladják ipari termékeiket, melyeket saját nyersanyag és eszközök felhasználásával állítottak elő. Vagyis a termelők birtokolják a termelés eszközeit és rendelkeznek velük. A Verlagsystem esetében a kereskedő tőkések mint közvetítők biztosítják a nyersanyagokat, gépeket, a piacot és rendelkeznek a végtermék felett, bért vagy darabbért fizetnek, hitelt biztosítanak, s így a termelőket különböző mértékben elválasztják a termelési eszközöktől. Az egyik

rendszerből a másikba való átmenet érdekes és fontos folyamat. Ezt az általános megközelítésmódot Gregory (1981) gazdasági-strukturálisnak nevezi az ökológiai-funkcionálissal szemben.

A falusi ipar kialakulását nagyon széles körű irodalom tárgyalja, beleértve az áttekintéseket és esettanulmányokat, így pl. Clarkson (1985), Berg, Hudson és Sonenscher (1983), Langton és Hoppe (1983) és Butlin (1986). A klasszikus munka természetesen Kriedte, Medick és Schlumbohm kötete, melyet 1977-ben németül publikáltak először „Industrialisierung vor der Industrialisierung” címen, majd 1981-ben angolul publikálták az „Industrialisation before Industrialisation”. A „*Scandinavian Economic History Review* 1981-ben, a *Revue du Nord* pedig 1982-ben egy teljes számot szentelt e témának.

A protoindusztrializáció fogalmát és az egész koncepciót széles körben bírálják, túlzott linearitása miatt, a pontatlan regionális kronológia miatt, a városi ipar mellőzése miatt, olyan tényezők negligálása miatt mint a szokások és kultúra és amiatt, hogy a koncepció a nem európai régiók esetében alkalmazhatatlan. Például Perlin (1983) átfogó és korszakos jelentőségű munkájában a protoindusztrializáció koncepciójának Dél-Ázsiára való alkalmazhatóságát illetően leszögezi, hogy a fogalom elleplezi a különböző folyamatok és termelési viszonyok összetett jellegét és a termelőt és kereskedőt összekapcsoló fizetési módok formáinak és körülményeinek alapos vizsgálatát szorgalmazza. Houston és Snell (1984) a fogalom elhagyását tanácsolja és egy olyan megközelítésmód alkalmazását javasolja, amely jobban figyelembe veszi az iparfejlődés sokféleségét Európában. Ez kétségtelenül olyan vélemény, melyet megfontolásra érdemesnek tekinthetünk Shon (1982) Hornby és Oxenball (1982) és Hovland (1982) munkái alapján, melyek a skandináviai ipar regionálisan egymástól gyökeresen eltérő tapasztalatait illusztrálják.

Az agrárkapitalizmus egyik lényegi jellemzője az, hogy a földhasználati jogokat a népesség egy szűkebb csoportja kisajátítja. Ezeket a különféle folyamatokat általában a bekerítés fogalmával szokták jellemezni. Angliában jelentős előrehaladás történt a bekerítések előfordulásának vizsgálatában, főleg a 18. és 19. századra vonatkozóan (Turner, 1980). Itt nincs módunk a bekerítések részletes térbeli és időbeli vizsgálatára.

Az alábbi néhány megjegyzéssel az a célunk, hogy kiemeljük a bekerítések és azok hatásainak magyarázatára felhasznált elméletek által nyújtott különböző perspektívákat. A hagyományos vélemény azoknak a földművelési rendszereknek az alacsony hatékonyságát emeli ki, amelyek az *open field* rendszert felváltották a piaci nyomás hatására, a magánföldtulajdon megteremtésével a bekerítések révén, s így valóságos gazdasági előnyöket lehetett realizálni. A bekerítés formája a költségeket, az előnyöket és a fennálló hatalmi struktúrát tükrözte. Nagyrészt ilyen ökonomista megközelítésmódot vettek át a történeti földrajzosok és a gazdaságtörténészek többsége is – mellőzve a téma társadalmi dimenzióit. Bár Marxnak a témára vonatkozó leegyszerűsítő nézeteit az empirikus vizsgálatok alapján nagyrészt elvetették, a marxista megközelítésmódok mégis értékesek. Például E. P. Thompson úgy tekinti a bekerítéseket mint egy jóval tágabb folyamat – a tulajdon státuszok és viszonyok – kapitalista újraértelmezését (Thomson, 1975). Ezt a felfogást megerősítette Thirsk nemrégén egy más perspektívából kiindulva (Thirsk 1985). Szerinte a növekvő számú egyéni döntéseket a 17. század végén és 18. században az angol parlament elfogadta, hogy lehetővé tegye

a földtulajdonosoknak tulajdonuk megvédését és megerősítését.” A magánkezdeményezésű bekerítések egy típust képeztek a nagy egészen belül, mégis a többi formához képest jelentőségük sokkal nagyobb (380. old.).

A korai modern Angliában a bekerítési törekvések fokozódó eredményességét egyesek úgy tekintik mint annak a bizonyítékát, hogy az állam nem volt képes megoldani a parasztok tulajdonjogának a védelmét a kapitalizmus támadásával szemben. Ezt a kudarcot az állam, a gazdaság és az osztályküzdelmek közötti bonyolult kapcsolatok determinálták. Ezt a témát Martin (1983) elemezte és illusztrálta utalva a Midland-i bekerítések elleni lázadásokra a korai 17. században. Ezeket a lázadásokat ő olyan kísérleteknek tekinti, amelyek megpróbálták megfordítani a parasztságot, a földbirtokos osztályok és az állam közötti megváltozott kapcsolatokat. Az állam a 16. században politikai stabilitásra törekedett, törvényesen védve a paraszti kisegzisztenciákat. A korai 17. századra a földbirtokosok érdekei háttérbe szorították az állam érdekeit. A földbirtokos osztályok politikai képviselői az előrelépést az egyéni tulajdonviszonyokban, a bekerítésekben és a mezőgazdasági fejlesztésben látták. Az abszolutista államstruktúrát elsöpörte az angol polgári forradalom.

A bekerítések iránt megnyilvánuló felfokozott érdeklődést tükrözi Turnernek a parlament által jóváhagyott bekerítéseket vizsgáló, közelmúltban publikált tanulmánya. Szerinte a bekerítés „regresszív társadalmi adó, kétséges hatékonysági előnyökkel” (Martin 1983). Tribe (1981) tanulmánya a bekerítéseket az angol agrárkapitalizmus kontextusában elemezte. A falusi tiltakozásokat és felkeléseket vizsgáló tanulmányok száma növekszik, ezek között meg kell említenünk Charlesworth munkáját: „Atlas of Rural Protest in Britain (1981)” (A falusi tiltakozások atlasza). Nemrégben Neeson egy érdekes tanulmányában a parlament által jóváhagyott bekerítések elleni tiltakozásokat elemezte Northamptonshire-ben (Neeson, 1984), bemutatva, hogy a bekerítések sokkal népszerűlenebbek voltak, mint azt néhány hagyományos szemléletű elemzés elhitette velünk és hogy a bekerítések megakadályozása és késleltetése sok helyen jellemző volt.

Végül egy zármegjegyzés a témáról: sokkal több figyelmet kell fordítani a bekerítések társadalmi formáció szintű összefüggéseire és a mezőgazdaság technikai fejlődésére. A mezőgazdaság fejlődése nem személytelen dolog; a társadalmi, kulturális és politikai viszonyok széles körével kapcsolódik össze, ezek egy része közvetlenül kifejeződik magában a kultúrtájban, s ezt a tényt figyelembe kell venni és elemezni szükséges. Az angol körülmények között az összefüggések nem redukálhatók le egyszerűen a mezőgazdaság technikai innovációjára. A tökéletesítés „divatos” volt, úgy vélték ez vezet a társadalmi haladáshoz, ezzel szemben azokat, akik nem módosítottak és javítottak a termelésben, nevezetesen a kisfarmerek, megrótták, mondván, hogy nem tudják követni a kor szellemét (a 18. századét), mely az emberi kezdeményezéseket dicsérte és összekapcsolta az újjal, a tudással és a nemzet boldogulásával. A „tökéletesítés” eszméje osztályspecifikus volt. Ebben a vonatkozásban példászerű Raymond Williams könyve a „The Country and the City” (1973).

IV. Az idő, a tér és lépték

Ezekre a témákra nagyon kevés tér marad, de néhány rövid megjegyzést kell tennünk. Az európai kutatókat azokra a nehézségekre szeretném figyelmeztetni, melyek abból származnak, hogy olyan elméletekre építenek, amelyek nagyon nagy vagy nagyon kicsi földrajzi léptékekben használhatók, ugyanakkor vagy túl hosszú vagy túl rövid időszakra vonatkoznak. Ami az idő tényezőt illeti: több figyelmet kell fordítani a termelés mutatószámainak periodikusságára, valamint a termelés és elosztás időbeli különbségére. Például a kapitalizmus hosszú és rövid hullámai közötti összefüggések alaposabb kutatást igényelnek. Mint Mandel (1978 b) felvetette, a marxisták hajlottak arra, hogy mellőzzék a hosszú hullámok szerepét a kapitalizmus történetében, pedig a hosszú hullámok elmélete marxista eredetű.

A lépték kérdését a történelmi materializmus koncepciója alapján Kerans (1984) vetette fel; „a történelmi földrajz és a történelmi materializmus közötti viszonyt nem lehet az elméletet a történelemmel szembeállítva megragadni. ... Újra kell kezdeni a „dialógust” a tények és elméletek között, hogy a történelmi materializmus olyan koncepcióját alakítsuk ki, amely léptékében és irányában jobban illeszkedik a humán geográfia központi témáihoz (416. old.).

S végül egy rövid zárómegjegyzés. Ebben a tanulmányban elsősorban azt próbáltam javasolni, hogy az elméletek széles köre létezik, melyeket tesztelnünk kell, és tovább kell fejleszteni az európai kultúrtájak látható és közvetetten érzékelhető arculatának tanulmányozásához. Egyetértek azzal a felfogással, hogy miközben az agrártörténészek és a történelmi földrajzzal foglalkozók szélesebb elméleti megalapozásra törek-szenek, elméleti pozíciójuknak valamiféle kontinuitást és következetességet is tükrözni kell, hogy elkerüljék a nyers eklekticizmus vádját. Mégis, az elméletnek alapvető szerepe van abban, hogy megértsük és megmagyarázzuk a múlt agrártársadalmainak és kultúrtájainak a fejlődését.

(Conference for the Study of the Rural Landscape. Rastade, 1986. szeptember. Előadás.)

(Fordította: Timár Lajos)

IRODALOM:

- Anderson, P. (1974). *Lineages of the Absolutist State*. London.
 Aronowitz, S. (1981). A Metatheoretical critique of Immanuel Wallerstein's *The Modern World System – Theory and Society*, 10, 504–520.
 Baker, A. R. H. (1979). *Historical geography: a new beginning?*, – *Progress in Human Geography*, 4, 560–570.
 Baker, A. R. H. and Billinge, M. (eds.), (1982). *Period and Place. Research Methods in Historical Geography*. Cambridge.
 Baker, A. R. H. and Gregory, D. (eds), (1984). *Explorations in Historical Geography*. Cambridge.
 Beck, G., (1984). *Vorherrschende Wissenschaftliche Sichtweisen der Regionalpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*, – *Jahrbuch der Geographischen Gesellschaft zu Hannover*, 11, 25–59.

- Berg, M., Hudson, P. and Sonenscher, M. (eds.)*, (1983). *Manufacture in town and country before the factory*. Cambridge.
- Bois, G.* (1975). *Against the New-Malthusian Orthodoxy*, – *Past and Present*, 79, 60–69.
- Braudel, F.* (1982). *Civilisation and Capitalism. 15th–18th Century*, Vol. II: *The Wheels of Commerce*. London.
- Braudel, F.* (1984). *Civilisation and Capitalism. 15th–18th Century*, Vol. III: *The Perspective of the World*. London.
- Brenner, R.* (1976). *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe – Past and Present*, 70, 30–75.
- Brenner, R.* (1982). *The agrarian roots of European capitalism*, – *Past and Present*, 97, pp. 16–113.
- Butlin, R. A.* (1982). *The transformation of rural England, c. 1580–1800. A study in historical geography*. Oxford.
- Butlin, R. A.* (1986). *Early industrialisation in Europe: concepts and problems*; – *Geographical Journal* 152, 1, 1–8.
- Charlesworth, L. A.* (1985). *An Atlas of Rural Protest in Britain 1584–1900*. London.
- Chouinard, V., Fincher, R. and Webber, M.* (1984). *Empirical research in scientific human geography*, – *Progress in Human Geography*, 8(3), 347–380.
- Clarkson, L. A.* (1985). *Proto-Industrialization: the First Phase of Industrialization*. London.
- Dobb, M.* (1946). *Studies in the development of capitalism*. London.
- Dodgshon, R. A.* (1977). *The Modern World System. A Spatial Perspective*, – *Peasant Studies* VI, 1, 8–19.
- Dunford, M. and Perros, D.* (1983). *The Arena of Capital*. London.
- Giddens, A.* (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. London.
- Giddens, A.* (1984). *The Constitution of Society*. London.
- Gregory, D. J.* (1978). *Ideology, Science and Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981a). *Capitalism*, In: *Johnston, R. J. (ed.) The Dictionary of Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981b). *Protoindustrialisation*, In: *Johnston, R. J. (ed.) The Dictionary of Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981c). *Human agency and human geography*, *Transactions*, – *Institute of British Geographers*, 6, 1–18.
- Gregory, D. J.* (1982). *Regional Transformation and Industrial Revolution*. London.
- Gregson, N.* (1984). *Continuity and change in agrarian organisation in north-west England, 1100–1800*, (Ph. D. thesis, University of Durham.)
- Harvey, D.* (1981). *Marxist geography*, In: *R. J. Johnston (ed.) The Dictionary of Human Geography*, 209–212.
- Harvey, D.* (1982). *Limits to Capital*. Oxford.
- Holton, R. J.* (1981). *Marxist theories of social change and the transition from feudalism to capitalism*, – *Theory and Society*, 10, 833–867.
- Holton, R. J.* (1985). *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London.
- Hornby, O. and Oxenbøll, E.* (1982). *Proto-industrialisation before industrialisation? The Danish case*, – *Scandinavian Economic History Review*, 30, 3–33.
- Hovland, E., Nordvik, H. W. and Tveite, S.* (1982). *Proto-industrialisation in Norway, 1750–1850; fact or fiction?*, – *Scandinavian Economic History Review*, 30, 45–56.
- Houston, R. A. B. and Snell, K. D. M.* (1984). *Proto-industrialisation? Cottage industry, social change and industrial revolution*, – *Historical Journal*, 27, 473–492.
- Johnson, R.* (1982). *Reading for the best Marx: history-writing and historical abstraction*, In: *Johnson, R., McLennan, G., Schwarz, B. and Sutton, D. (eds) Making Histories*, 153–201. London.
- Jones, E. L.* (1968). *Agricultural origins of industry*, – *Past and Present*, 40, 58–71.
- Jones, E. L.* (1977). *Environment, agriculture and industrialization in Europe*, – *Agricultural History*, 51, 491–502.
- Jones, E. L.* (1981). *The European miracle*.

- Kearns, G.* (1984). Making Space for Marx, – *Journal of Historical Geography*, 10, 4, 411–417.
- Kriedte, P., Medick, H. and Schlumbohm, J.* (1981) *Industrialisation before industrialisation*. Gottingen and Cambridge.
- Langton, J. and Hoppe, G.* (1983). *Town and Country in the Development of Early Modern Western Europe*. Geobooks, Norwich.
- Levine, D.* (1975). The Theory of the Growth of the Capitalist Economy, – *Economic Development and Cultural Change*, 24, 47–74.
- Lindlay, K.* (1982). *Fenland Riots and the English Revolution*. Cambridge.
- Mandel, E.* (1978a). *Late Capitalism*. London.
- Mandel, E.* (1978b). *Long Waves of Capitalist Development*. Cambridge.
- Martin, J. E.* (1983). *Feudalism to Capitalism. Peasant and landlord in English agrarian development*. London.
- Medick, H.* (1976). The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism, – *Social History*, 3, 291–315.
- Mendels, F. F.* (1972). Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process; – *Journal of Economic History*, 32, 241–261.
- Neeson, J. M.* (1984). The Opponents of Enclosure in Eighteenth-century Northamptonshire, – *Past and Present*, 105, 114–139.
- Nitz, H.-J.* (1984). Siedlungsgeographie als historisch – gesellschaftswissenschaftliche, – *Geographische Rundschau*, 36, 4., 162–169.
- North, D. C. and Thomas, R. P.* (1973). *The Rise of the Western World*. Cambridge.
- Perlin, F.* (1984). Proto-industrialisation and pre-colonial South Asia, – *Past and Present*, 98, 30–95.
- Schiel, T.* (1984). Development and underdevelopment of householdbased production in Europe, being chapter 7 of Smith, I. J., *Wallerstein, I. M. and Evers, H. D.* (eds.), (1984), *Households and the World Economy*. New York.
- Schlumbohm, J.* (1981). Relations of production – productive forces – crises in proto-industrialization, In: *Kriedte, Medick and Schlumbohm* (eds.), (1981), 94–125.
- Schon, L.* (1982). Proto-industrialisation and factories: textiles in Sweden in the mid-nineteenth century, – *Scandinavian Economic History Review*, 30, 57–71.
- Searle, C.* (1986). The Cumbrian Customary Economy in the Eighteenth Century, – *Past and Present* 100, 106–133.
- Simms, A.* (1982). European perspectives on rural landscape, – *Historical Geography* 8, 4, 409–412.
- Seezy, P.* (1950). The Transition from Feudalism to Capitalism, – *Science and Society*, 14, 134–156.
- Thirsk, J.* (1961). Industries in the countryside, In: *Fisher, F. J.* (ed.), *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, 70–80.
- Thirsk, J.* (1985). *Agricultural Policy: Public Debate and Legislation*, being chapter 16 of *Thirsk, J.* (ed.), *The Agrarian History of England and Wales V. II. 1640–1750. Agrarian Change*. Cambridge.
- Thompson, E. P.* (1975). *Whigs and Hunters*. London.
- Thrift, N. J.* (1983). On the determination of social action in space and time, – *Society and Space*, 1, 23–57.
- Tribe, K.* (1981). *Genealogies of Capitalism*. London.
- Turner, M.* (1980). *English Parliamentary Enclosure*. Folkestone (Dawson).
- Turner, M.* (1983). Sitting on the fence of Parliamentary Enclosure: a regressive social tax with problematic efficiency gains, In: *Agricultural History: papers presented to the Economic History Society Conference*, 36–55.
- Unwin, T.* (1984). Through a glass darkly, – *Progress in Human Geography* 8(3), 423–428.
- Wallerstein, I.* (1974). *The Modern World – System I*. New York.
- Wallerstein, I.* (1980). *The Modern World – System II*. New York.
- Wallerstein, I.* (1983). *Historical Capitalism*. New York.

Williams, R. (1973). *The Country and the City*. London.

Wolf, E. R. (1982). *Europe and the People without History*. Berkeley, California.

Wrigley, E. A. and *Schofield, R. S.* (1981). *The Population History of England 1541–1871*. London.

HEGEMONIA, OSZTÁLY ÉS HATALOM A KÉSŐ GYÖRGY-KORI ÉS A KORAI VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN: KULTÚRFÖLDRAJZI MEGKÖZELÍTÉS

A 18. század végén és a 19. század elején a korábban uralkodó szerepet betöltő földtulajdon egy dinamikus és rendkívül sikeresen feltörekvő erő, nevezetesen a tőke kihívásával szembesült. A földtulajdonosi és a tőkés érdekelttség viszonya ezen időszak alatt mindvégig két társadalmi „osztály” sorsának alakulásában formálódott, a nemzetgazdaság fejlődési szeszélyei s a gyorsan változó belső politikai orientációk függvényében. Az, hogy vajon E. P. Thompson (s vele együtt Gray és Poulantzas) nézőpontját fogadjuk el,¹ aki szerint a földtulajdonosi érdekek nem alkottak különálló társadalmi erőt, hanem csak a tőke részét képezték a vizsgált időszakban, avagy az alternatív megközelítést választjuk-e Weiner és társai nyomán – miszerint éppen a földhöz kötődő konvenciók és szabályok determinálták a középosztály társadalmi ambícióit és politikai aspirációit is² –, részben teoretikai elkötelezettségünkön (a marxista *osztály* vagy weberi *státuszcsoport* fogalmak közti választáson)³ múlik, részben azon, hogy inkább a gazdaságnak vagy inkább a kultúrának tulajdonítunk-e magyarázóerőt a társadalmi struktúra leírásában, részben pedig a tőke és a föld közötti harc kulcsfontosságú mozzanataira vonatkozó interpretációnk módján. Míg teljesnek tűnik az egyetértés a szóban forgó nagyléptékű társadalmi változások *eredményeit* illetően, vagyis hogy a földbirtokos arisztokrácia meghatározó szerepét és politikai hatalmát (az államgépezet irányítását) a sajátos társadalmi összetételű polgárság vette át, de nincs kizárólagosan érvényes értékelés sem arról, hogy milyen mechanizmus szerint zajlott le mindez (az arisztokrácia kapitulációja vagy a polgárság előretörése révén; társadalmi, politikai, kulturális vagy gazdasági folyamatokról van-e szó; *ad hoc* vagy intézményesen szervezett történésekről), sem pedig arról, hogyan alakult át a két társadalmi csoport által használt ideológia pozíciócseréjüket követően. Az itt felvázolt érvelés abból indul ki, hogy a földtulajdonosok és a polgárság különálló társadalmi osztályként léteztek a 18. és a 19. század folyamán, megtartván eltérő kulturális tradícióikat és ideológiai szemléletüket, nem is szólva gazdasági érdekeikről. A földtulajdon hatalmi és politikai erejének csökkenése ellenére sem olvadt bele a tőkés érdekelttségekbe, megtartotta különállását – igaz, jelentős áldozatok árán. Mindezeket túl tanulmányunk bizonyítani igyekszik azt is, hogy az erőeltolódást kulturális és gazdasági folyamatok egyaránt segítették. Bár a polgári emancipáció lehetőségét a földtulajdon gazdasági hanyatlása teremtette meg, a középosztály hegemoniájának kialakulása mindeneleképp a kultúra intézményeiben és eszközeivel zajlott. Így például alapvetően kulturális folyamatként ment végbe a földbirtokos arisztokráciának a legfelső politikai hatalomból való kiszorítása, illetve a 19. század folyamán a munkásosztálynak a polgári öntudattal való konfrontálódása (csakúgy mint a föld, a paternalizmus, s a patricius értékek által determinált társadalomszerveződés tradícióinak visszaszorulása). Ez valójában abból következik, hogy tágabb értelemben a társadalmi kapcsolatok „normál” működése, vagyis a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségi viszonyok intézményesülése a domináns, hegemon szerepet betöltő erő kulturális értékein és azok (tudatos vagy ke-

vésbé az) manipulatív érvényesítésén nyugszik. Ugyanakkor fontos leszögeznünk két dolgot is: *először*, a szóban forgó változások nem egy gondosan megalkotott terv kivitelezésének eredményei. Távol áll tőlünk, hogy a folyamatok mechanikus irányíthatóságát és megismerhetőségét hirdessük, mint ahogy ez nagymértékben csökkenti Foster érdemeit is a témánkhoz több ponton kapcsolódó, a polgárság – munkásosztály viszonyt és annak 19. századi alakulását elemző kutatásaiban.⁴ Mint ahogy azt majd látni fogjuk, a kultúra alapvető fontosságú szerepe a hegemonia elérésében nem jelenik meg a történelmi események szereplői számára nyilvánvalóan felismerhető, értékelhető, és irányítható tényezőként, ez csak a retrospektív elemzés számára lesz kézenfekvő és csábító gondolat. A társadalmi normákat hordozó kultúra tehát elsősorban – lényegükből következően – a nem tudatosan szerveződő folyamatokon keresztül hat: olyan a hatalomhoz vezető erő, amely az adott történelmi szituációban nem ismerhető fel és nem hasznosítható közvetlenül. Ebből következik, hogy a 18. század végén és a 19. század elején lejátszódó politikai és társadalmi fejlődés nem értelmezhető pontos tudás alapján cselekvő szereplők jól átgondolt lépéseinek eredményeként. A hegemonia kialakulása nem mechanikus történések láncolata, formái pedig nem kezdettől létező struktúrák elterjedésének gyümölcsei. *Másodszor*, fontos látnunk, hogy minden osztályelmeleten nyugvó teória monolitikus jellegű, mind a társadalmi osztályok elkülönülése, mind pedig az ezeket jellemző ideológia fejlődésének interpretálása tekintetében. Jó példa erre az, hogy a viktoriánus kori burzsoázia a földtulajdonosokkal szemben kialakult konfliktusból győztes és domináns erőként került ki, de az ott szerzett tapasztalatok megváltoztatták összetételét és értékrendjét. A 19. század közepének burzsoá tudata már nem volt azonos a 18. század közepén élővel: megenyhült, megszelídült, átértelmezte korábbi manifesztációinak extrém republikanizmusát, s jócskán eltávolodott élénk radikalizmusától. Mindazonáltal a polgárság nem minden tagja folytatta ugyanolyan lelkesedéssel a politikai hatalomért vívott harcot. A *nagypolgárság* (az ipari forradalom legrégibb és leggazdagabb kereskedőcsaládjai) mind inkább közeledni látszott a földhöz kötődő presztízshöz és értékekhez, s az ily módon formálódó státuszuk természetesen a konzervativizmus irányába terelte őket. Ezek a családok, bár valaha az elismerésért és a hatalomért folytatott harc élenjárói voltak, idővel már nagyobb affinitást tanúsítottak a földbirtokos érdekek, s kevesebbet az általános polgári értékek iránt (és megint csak bizonyos kulturális újraorientálódáson keresztül). A földbirtokos réteg számára viszont, miközben a politikai kezdeményezőszerepet immáron végképp át kellett adnia a középosztálynak, a polgárság bizonyos elemeivel való együttműködés lehetőséget adott gazdasági és kulturális pozícióik, valamint megtépzott társadalmi státuszuk maradványainak átmentésére. Az *érdekházasság* a földtulajdon és a pénz találkozásának formájában (általában egy arisztokrata ifjú házassága egy feltörekvő *újgazdag* családból származó, tekintélyes hozománnyal rendelkező leánnyal) gazdasági engedményeken alapult, de messzemenő előnyökkel is járt. Ugyanakkor a polgárság is engedni látszott saját társadalmi osztályához fűződő lojalitásából a tovább emelkedés reményében, s így a rugalmasság legalább olyan rangot nyert gondolkodásában, mint az ideológiai következetesség és az elvont értelmű konvenciók. Ha pedig egyszer a hegemoniát megosztotta, akkor az annak megőrzését szolgáló ideológiával is hasonlóképpen kellett bánnia.

Összefoglalva tehát, e tanulmány a tőkének és a földnek a 18. század második és a 19. század első felében zajló s eddig kevésbé feltárt harcát kívánja bemutatni; ennek során megkísérli a kultúra fogalmát – mint a társadalmi rétegek formálódásának, változásának és kapcsolatának médiumát – újraértelmezni.⁵

Hegemónia, ellenhegemónia, társadalmi erő

A „hegemónia” fogalmának tartalma bizonyos pontokon érintkezik az „ideológia”, definíciójával, számos vonatkozásban azonban eltér attól: egyrészt túllép az ideológián azáltal, hogy transzformálja és beépíti annak absztrakt ideáit a *gyakorlatba* (miközben tompítja és igazolja is annak előfeltevéseit a széles körű elterjesztés és „érvényesítés” által), másrészt átalakítja az ideológia által kínált formális tudatosságot. Ily módon, bár a hegemonia nem veszi át azokat a jelentéseket, vagy értékeket és hitet, amelyet az ideológia szigorúan megfogalmaz, mégis magába építi ezeket a mindennapi élet társadalmi relációiból származó tapasztalat jóval kevésbé formális és megmagyarázott, ennél fogva jóval kevésbé absztrakt tudatos elemeivel együtt. A dominancia és az alárendeltség viszonyai tehát a következőképpen írhatók le:

„bennük mint a tudat gyakorlati megjelenésében a teljes életvalóság ölt testet, így nem csak a politika és a gazdaság szférája, hanem az emberek személyiségének és viszonyainak teljes szubsztanciája, olyan gazdasági, politikai és kulturális struktúrák, amelyek végül is a többség számára az egyszerű tapasztalat és a józan ész korlátaiból és kényszereiből fakadnak”⁶

A hegemonia fenti definíciója, vagyis a „teljes és megélt kultúra” rögtön két következtetéshez vezet.⁷ Először, ha a hegemoniát a kultúrába való beágyazottságában és mint egy közösen megélt tapasztalatot értelmezzük, az uralkodó csoport, illetve ellenlábasának vizsgálata során a társadalmi csoportok szerveződésének leírásakor használt szokásos faktorok – legyenek akár politikaiak, akár gazdaságiak – elégtelennek bizonyulnak ahhoz, hogy a társadalom szövetének finomságait érzékeltessék. Másodszor, új utakat választhatunk annak leírására, hogy a kulturális asszimiláció és egyáltalán a kultúra önmagában milyen szerepet játszik a társadalmi ideálok és viszonyok formálódásában. A marxista szemléletű elemzések többségében a kultúra és a kulturális tevékenység más struktúrák működéséből táplálkozik, az előzetesen kifejlődött gazdaság és társadalom reflexióinak terméke:⁸ vagyis, ha a kultúra alapvető fontosságát nem is tagadják, szerepének jelentőségét korlátozzák, s az „érdemibbnek” tartott – gazdasági és politikai – tényezők által determinált gyakorlat keretei között vélik leírhatónak. Gramsci koncepciójában a kultúra eme funkcionális alárendeltségének és elválasztásának nincs nyoma. Itt a kulturális folyamatok a társadalmi viszonyok aktuális elrendeződésének részei, nem utolsósorban amiatt, mert e folyamatok sokkal inkább beépülnek a mindennapi tevékenységbe, mint ahogyan azt a gazdaság- és társadalomelmélet absztrakciói jelzik. A közös kulturális kötelek segítik a társadalom tagjait abban, hogy egyesekkel a közös, míg másokkal szemben az eltérő érdekeiket megfogalmazzák, amely tény a politikai gazdaságtant jóval csekélyebb mértékben foglalkoztatja.⁹

Tehát, a hegemonia általunk leginkább elfogadhatónak vélt koncepciója – amely túlmegy az ideológia és az osztálytudat tartalmán – központi és meghatározó szerepet tulajdonít a társadalmi csoportok kulturális poggyászának az uralomért vagy a szabaddá válásért folytatott harcban, mely poggyász értékei beépülnek a folyamat „egészsébe”. Williams-et idézve:

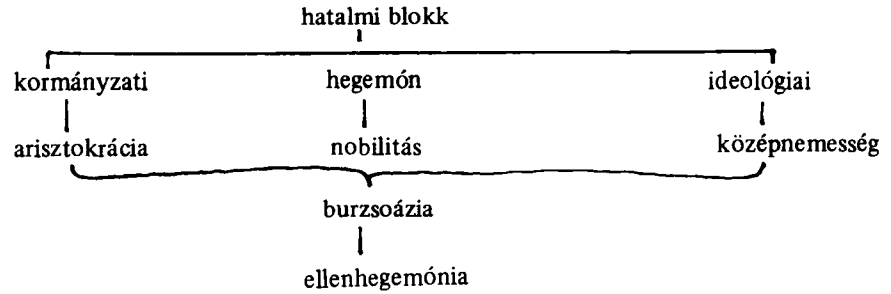
„A hegemonia gyakorlása mindig folyamatot jelent. Legfeljebb csak analitikus megközelítésben rendszer vagy struktúra. Tulajdonképpen meghatározott hatóerejű és korlátú cselekvések, kapcsolatok és tapasztalatok komplex együtteséről van szó. A gyakorlatban a hegemonia soha nem egyrétegű. Belső struktúrái nagyon is tagoltak, amelyet konkrét elemzés tárhat fel. Ezenkívül (s ez alapvető, ha visszaidézzük a koncepció magvát), a hegemonia nem egyszerűen a dominancia passzív megtartásaként működik: folyamatosan meg kell újítani, újraalkotni, megszervezni és változtatni.”¹⁰

A hatalmi blokk – az egymással kooperáló érdekcsoportok tömörülése – nem egyetlen hegemon csoport megfelelője, hanem a politika, a kultúra, valamint az ideológia terén domináns társadalmi rétegek változékony szövetsége, amely rétegek a társadalom legkülönbözőbb osztályainak részei. Vagyis a hatalmi blokk több „rekeszből” áll: az egyik irányítja az államgépezetet (a kormányt, a törvénykezést, a fegyveres erőket stb.), egy másik a „társadalompolitikáért” felelős, megint egy másik pedig az előbbieket politikájának végrehajtását szervezi a hegemonia csatornáin keresztül. Noha a rekeszeknek megfelelő társadalmi csoportok között időnként átfedés tapasztalható, sőt időnként pontosan egybeesnek, biztosan állíthatjuk, hogy mindez nem szükségszerű, és a 19. század közepén éppen nem állt fenn ilyen szituáció.¹¹

Az említett időszak elemzésére a legadekvátábbnak tűnő magyarázati sémát Gray állította fel nemrégiben, miszerint 1850-től kezdődően az uralkodó erőt a földbirtokos és a polgári érdekek (az „arisztokrácia” és a középosztály) meglepően jól szervezett szövetsége adta.¹² Továbbmenve Gray kifejti, hogy a hatalmi blokk kormányzati frakciója (a politikai intézmények alakítói) a régi földbirtokosi rétegből, a kulturális asszimiláción átment nagypolgárságból és a kereskedelmi tőke bizonyos elemeiből alakult ki; a hegemoniát gyakorló frakciót szinte kizárólag az ipari tőke alkotta; értékrendjük orientálta a közgondolkodást és a társadalmi kapcsolatok szabályait, s az ország minden táján tagjaik közvetítették a hegemoniát az alárendelt munkáosztállyal szemben. A hatalmi blokk egészének társadalmi és politikai eszméit (a domináns társadalmi erő ideológiáját) az „intellektuális” burzsoázia (a polgárság számos rétegéből verbuválódott „városi arisztokrácia”) dolgozta ki, amely maga ugyan nem vett részt a kormányzás processzusában, de része volt a hatalmi blokk stratégiai döntéseinek meghozatalában. A kormányzási, a hegemon és az ideológiagyártó „funkciók” megoszlását az 1. ábra foglalja össze, néhány momentum azonban további magyarázatot igényel. Az, hogy a látszólag kormányzó és elméletileg a teljes államapparátust ellenőrző csoportok anélkül gyakorolják parlamenti és politikai feladataikat, hogy a hatalmi erőter súlypontját képeznék (amely rendszerint a kormányzati csoportokat bábuként mozgató hegemon frakció közelében található), és a teljes hatalmi blokk politikai eszméit meghatároznák, szokatlan – ha nem is feltétlenül megtevesztő és rendellenes – jelenségnek tűnhet. Mindazonáltal, a fenti állítások és distink-

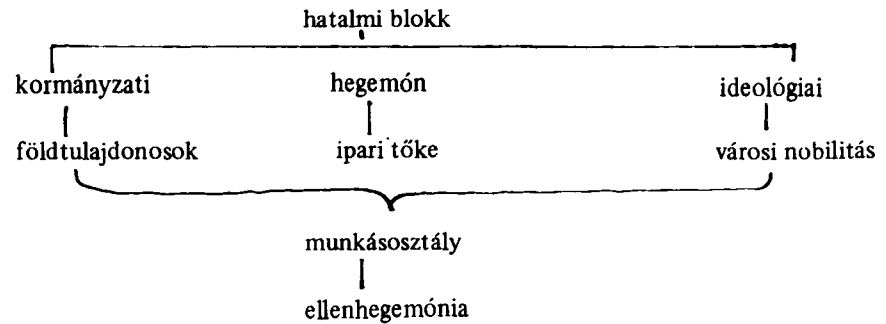
1780

Frakciók

1850

frakciók

ciók érvényességének bizonyítása koncepcionális lépések megtételét is jelenti az iparosodás erre fontos szakaszának változó természetű társadalmi kapcsolatrendszerének és hatalmi szerkezetének megértéséhez.

A hatalmi blokk hasonló funkcionális tagolódást mutatott a 18. század végén is, de más-más társadalmi csoportokkal. Valójában a polgárság az 1780-as és az 1850-es konstrukcióban betöltött szerepének különbségeit kell magyaráznunk. 1780-ban a hatalmi blokkot egyértelműen a földbirtokos réteg alkotta,¹³ amely kormányzott és ellenőrizte az államigazgatást központi és helyi szinten egyaránt, vagy közvetlen jelenlétével, vagy – s ez volt a gyakoribb szituáció – kvázi feudális intézményeken keresztül, melyeknek személyzetét hierarchikus függőségben tartotta.¹⁴ Hasonlóan az 1850-re kialakult hatalmi blokkhoz, a korábbi sem volt egységes, hanem a különböző politikai (whig; tory) és társadalmi (arisztokrácia; mobilitás, köznemesség, birtokos nemesség) dimenziók mentén tagolt társadalmi csoportok valamiféle szövetségeként jött létre.¹⁵ A funkciók itt is a különféle szövetséges erők között kerültek elosztásra. A közös ideológia kimunkálásában ezek nagyjából egyenlő arányban vették ki részüket, de a domináns formák megtalálásában különleges szerep jutott a vidéki közép- nemességnek. Az arisztokrácia formálta a kormányzati frakció döntő részét (közvetlenül a Lordok Házában, közvetett módon az Alsóházban és az egyházban), a hegemon csoportot pedig a nobilitás adta.¹⁶ Az ellenhegemóniát (amely még ugyan fejlődésben de már fizikailag teljességgel jelen volt) még nem a Gramsci-féle univerzális értelemben vett munkásosztály, hanem az elismertséért, az identitásért és a hatalomért harcoló polgárság jelentette.¹⁷

Röviden kifejtjük, hogyan is működött a polgárság ellenhegemóniája 1780-ban. Világosan látható, hogy – legalábbis ami az ideológiai alapokat illeti – számos hasonlóságot mutat az 1850 utáni hegemon pozícióval, amennyiben ugyanúgy jellemzi az utilitáriánus értékek, a merev etikai megfontolások, a politikai extremizmus, valamint a társadalmi és vallási radikalizmus sajátos keveréke. 1780-ban ez az értékrend inspiráló és ambíciós módon manifesztálódott, 1850-re (és a későbbiekben még kisebb variációkkal) a mindennapi élet ortodox törvénykönyvévé és a normál közgondolkodás megingathatatlan bázisává vált. Mindazon folyamatok és események, amelyek a késő György-kori és kora viktoriánus Angliát jellemezték, s amelyek tanulmányunk tárgyát képezik, eme nagy átalakulás, vagyis az ellenhegemóniától a hegemoniáig megtett út, a földbirtokos rétegnek korábbi hatalmától való megfosztása köré rendeződtek. Ehhez természetesen szorosan kötődik egy már említett párhuzamos témakör: a nagypolgárság társadalmi legitimációja a kulturális szembenállás és újraasszimilálódás által (amelyről később majd részletesebben is szólunk), noha magától értetődik (hisz a nagypolgárság alkotta eredetileg az ellenhegemón erőt), hogy e témakör egyáltalán nem „párhuzamosan” jelentkezik, hanem sokkal inkább ugyanazon folyamatok más oldalaként, a hegemonia átalakulása és átvételeként. A szóban forgó társadalmi csoportok természetét kell tehát megismernünk, s azokat a kulturális közvetítő eszközöket, amelyekkel harcaikat megvívják.

Ha léteznek is bizonytalanságok a 19. században működő hegemonia természetének megítélését illetően, ahhoz nem férhet kétség, hogy a 18. században, illetőleg azt megelőzően hosszú ideig a földtulajdonosi érdekeltség képezte a korabeli társadalom patrícius elemét.¹⁸ Az ipari forradalmat kísérő nagyléptékű átrendeződések előtt a

társadalom rurális és (kisebb mértékben) városi szféráit egyaránt közvetlenül vagy közvetett módon a nagybirtokok és azok tartozékai igazgatták. A parlament, az egyház, a sajtó, az oktatás, a közhivatalok, a fegyveres erők az arisztokrácia ellenőrzése alatt működtek, a formális és informális ideológiai gondolatok a nagy palotákban keletkeztek, majd ezeregy közvetítőn, stabil vagy efemer csatornán keresztül terjedtek szét. Bár az arisztokráciának a világ modernizációjában játszott szerepe időről időre változott, az az életvezetés és gondolkodásmód, amelyhez magát tartotta, lassan fejlődésellenes töltést kapott a tágabb gazdasági környezetben, így amikor a 18. század átadta helyét a 19.-nek, e nagy konzervatív csoport (a leggazdagabbak kivételével) érdekei és meggyőződése távolabb állt a társadalom többi részétől, mint valaha.

E szerteágazó témakör egyik szelete jól ismert. Gondoljunk csak a királyi udvarban, a fürdőhelyek társasági világában, a kastélyok falai közt folyó kényelmes élet és kultúrált viselkedés bukolikus képeire.¹⁹ Noha a hajtóvadászatok, az extravagáns hazardjátékok, az estélyek és bálók, a házátalakítások és épületvásárlások sokkal inkább jellemezték Charles Fox, mint Palmerston korát, a fényűző fogyasztás, ami nemcsak az ingatlanvásárlásokban, hanem az ehhez kapcsolódó mindennapi életben is megmutatkozott, továbbra is meghatározó maradt. Az a társadalom, amelyik úgy versenyeztette a lakáit, mint ahogy a lovait, és védte a szórakozását, de nem oltalmazta az alkalmazottait, szimbolikus jelentést tulajdonított a pénzzel kapcsolatos könnyelműségnek: a szerencse törvényei szerinti rendszeres veszteség és nyereség. Az arisztokrata házak könyvtárai és galériái töretlenül gyarapodtak a 18. század folyamán. A későbbiekben a művelt angol emberek pedig további impulzusokat kaptak a klasszicizmus megszületésével, a régi korok újrafelfedezése által, és az Elgin Marbles-nak Angliába való megérkezését követően – egy szimbolikus jelentőségű figurán keresztül a szimbolikus tartalmakat hordozó városokból merítve.²⁰ A nemzet és arisztokráciája – tökéletes kontrasztban a 18. század valóságával – kontinuitást és szolidaritást vállalt a kormányzás, a hatalomgyakorlás, és a törvénykezés tradícióival, a klasszikus utalásokban való gondolkodással, az építészet által hordozott jelentéssel, amely az újjászületésnek sokkal nagyobb stabilitást remélt, mint amennyit a kor realitása sugallt volna. Ha valóban felmerült egy „Viktoriánus Olümposz” követésének igénye, amikor a reneszánsz óta először az illetendő emberek földi tekintetüket a mennyországra szegezték, akkor eme kulturális orientációnak előfutára a társadalom tradicionális szegmense, az arisztokrácia lett.

A 18. század folyamán tehát a földtulajdonosi érdekeltség alkotta a tradicionális kulturális értékek törvényesen elismert és gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlen formálóját: az angol társadalom ízlésének irányítóját. Amikor az arisztokrácia már nem rendelkezett ilyen „látványos” funkcióval, még akkorra is maradt egy fontos átmentett szerepe. Az 1832-es Nagy Reformtörvény meghozatala előtt (és még ezt követően hosszú ideig) az arisztokrácia tartotta kezében a politikai hatalom gyakorlásának irányítását az állami és egyházi intézményeken keresztül. A földtulajdon jelentette továbbra is a kulcsot a társadalmi státusz megszerzéséhez, s a megszerzett státusz biztosította a jog- és normaalkotásban, valamint a politikai hatalomban való részvételt. Akár közvetlenül a Lordok Házában, akár közvetett módon, a választókerületek és a képviselők megvásárlásával, az Alsóház ellenőrzésével az arisztokrácia mindenekelőtt saját magát, s – önértékelése szerint – ezen keresztül az egész nemzetet kívánta szolgálni.

Ennek megfelelően saját gazdasági és politikai pozíciók megtartásának érdekeit követve vezényelték a törvényalkotást és jogrendszert, s általában a földtulajdon szerepét erősítették, sovány lehetőséget adva ily módon az industrializációnak.²¹

A vagyonos réteg összefonódása a Tory-párti politikával és a tradicionális értékekkel erős (ha nem is mindig teleologikus, de stratégiai) elkötelezettséget jelentett az angol egyház és az uralkodó liberális vallási dogmák számára.²² A nagyrészt nem anglikán vallású, protestáns burzsoáziát az ily módon összezáródó politikai erőter szinte leküzdhetetlen problémák elé állította, s leginkább azokat sújtotta, akiket a politikai karrier megkezdésében nemcsak a marginális státusz és a „földtelenség”, hanem az elfogadható vallásgyakorlási mód hiánya is akadályozott. Az állam és az egyház közötti szoros szövetség a középosztály ellenhegemon pozíciójának idején a társadalom potenciális „ellenállási bástyának” egyikét szüntette meg az immár összeolvadt és kölcsönösen egymást erősítő világi és egyházi hatalom révén. Így, mialatt az egyház – legalábbis intézményi formáiban – több volt, mint az állam egyszerű tartozéka a reformáció óta eltelt időben²³ (de semmiképp sem az állam aktuális ügyeitől független, a morális értékek megingathatatlan és apolitikus képviselője), a 18. és 19. században a megerősödő kötelek, vagyis az, hogy az állam és az egyház kölcsönösen elfogadta egymás értékeit és támogatta egymás politikáját, egyedülállóan zárt, ugyanakkor erősen represszív jellegű kapcsolatrendszer eredményeztek. A politikailag radikális vagy a nem anglikán vallásúak számára e szövetség áttörhetetlen blokádként jelent meg. A törvénykezésben például 1820-ig a Parlament arra kötelezte el magát, hogy megvédi az egyház monopóliumait a törvényhozásban azáltal, hogy a nem anglikánok kormánytagságát és más vezető funkcióba kerülését megakadályozza, korlátozza a protestánsok hivatalviselési jogait, és megszüldírtja a föld, a toryizmus, az anglikán vallás és privilégiumok közötti szálakat.²⁴ Ezt a gesztust az egyház azután lokális szinten viszonzotta országszerte, hisz a helyi lelkészek egyik klasszikus funkciója (a helyi földbirtokossal kooperálva, vagy annak hiányában ahelyett) épp a hatalmi blokk eszméinek terjesztése volt.²⁵ Chadwiok megállapítása, – miszerint a 19. században a felgyorsult szekularizációs folyamatok eredményeképpen felhígult a fenti kapcsolatrendszer és lojalitás – nem teljesen megalapozatlan, ám nélkülözi azt az alapvető szempontot, hogy az egyház és a politika szétválása nem engedményként történt, hanem a protestáns középosztály többrétű előretörésének vívmányaként jött létre.²⁶ Ezzel egyidőben az evangélikus és az oxfordi mozgalmak kialakulása azt bizonyítja, hogy az eltávolodás elősegítése, vagyis hogy az egyház maga szabhassa meg működési szabályait, legalább annyira táplálkozott az anglikán és a protestáns egyház belülről jövő törekvéseiből, mint a közvélemény nyomásának engedő kormányzat szándékaiból a nyílt egyházellenőrzés megszüntetésére.²⁷

Bármennyire is csökkent az egyház direkt politikai szerepe a 19. század során, az anglikán vallás és a toryizmus koalíciója a pártszerveződésben nem bomlott föl. Épp ellenkezőleg, amikor a középosztály a városi érdekekkel időleges és változó szövetségeket kötve politikailag egy protestáns-liberális blokként szerveződött meg (megosztva az uralkodó hatalmi blokkot), még világosabban kristályosodott ki a közös anglikán és tory érdek, hogy azután még erősebb kötelékkel defenzív erőként kapcsolódjanak össze a Parlamentben és országszerte egyaránt. Ez a paktum maradt a tory politika sine qua non-ja a század folyamán mindvégig, és született újjá a Disraeli-féle „Fiatal

Anglia” mozgalom bázisaként, amelynek előképe Coningsby figurájában testesült meg. Bár az egyezés aktuális tartalma időről időre átalakult, sőt időnként a vélemények megoszlanak látszottak a legfontosabb problémákat illetően, a két szféra erejét egymás kölcsönös és komplementer érdekeinek támogatása adta. Ahogy Gray írja:

„Az 1850 utáni időszakban a politikai élet nagyjából egészében két fő erő, nevezetesen az „urbánus” (Liberális) és rurális (Tory) párt formájában szerveződött. De jelentős városi és radikális munkásosztálybeli támogatást is kapott a toryizmus, a liberálisok pedig gyakran gyengítették a földtulajdonosok erejét, felvállalván a farmerek és mezőgazdasági munkások érdekvépviseletét s ezzel megosztván a rurális blokkot. A Whigh-párt, melyben a nagybirtokkal rendelkezők léptek törékeny és komplikált szövetségre a városi liberalizmussal, tiszteletet parancsoló, ám nem mindig egyértelmű politikai pozíciót foglalt el. Bármely parlamenti többségnek egyidejűleg kellett a városi és a rurális táborból rekrutálnia. Mindazonáltal az „urbánus” (liberális és a rurális) tory különállás a politikai élet meghatározó tényezője volt az 1880-as és 1890-es években bekövetkező változásokig, amikor is a pártokat kialakító kapcsolatrendszerek egy nagy olvasztótégelybe kerültek.”²⁸

Ahogy a nemesi réteg politikai és gazdasági jelentősége csökkenni kezdett a gyors ipari és társadalmi fejlődés által, úgy emelkedett a másik oldalon a burzsoáziáé.²⁹ Az ipar a városokba való telepítésével fényes karrier nyílt azok előtt, akik vállalták a nagykereskedőből vállalkozóvá válás kockázatos, de nagy haszonnal kecsegtető útját, s ez ugrásszerűen megnövelte a kereskedelmi és ipari tőke volumenét. A körülményektől függően a vagyon megsokszorozódott a tulajdonosok kezében, ám nem mindig ott, ahol ezt várták. A 18. század végén már nem volt egészen új jelenség a vagyonfelhalmozás, de az új vidéki vállalkozási háló valóban elképesztő gyorsasággal fejlődött. Manchesterben (amelyet nemcsak az erőteljes ipari fejlődés szimbólumaként ismerünk, de mint a 19. század elejének legjelentősebb kereskedelmi központját is Londonon kívül) a self-made típusú vállalkozók fantasztikusan kiterjedt kapcsolatrendszert építettek föl. Ha igaz az, hogy a munkásság számára az „italozás jelentette a Manchesterből való elkerülést leggyorsabb útját”, igaz az is, hogy a polgárság előtt a felhalmozott vagyon nyitotta meg a város kaput.³⁰ A manufaktúra-tulajdonosok, a nagykereskedők, a bankárok és üzleti szakemberek együttesen olyan klímát teremtettek, amelyben a polgárság tevékenysége és lakóhelyeik kiépítése virágzásnak indulhatott: Cottonopolis (Manchester) Vénuszként született meg a Lancashire-i mezőkből, és mintegy az itt pezsgő gazdasági aktivitás igazolásaként létrejött a város nevét viselő közgazdasági iskola is. A kortársak s a későbbi korok kommentátorai szemében kialakult „a világ műhelye”. Az itt megindult fejlődés csábította Meyer Rothschildot is a városba az 1790-es években, aki első sikerein felbuzdulva alapította meg az angliai Rothschild-házat. Hasonló pályát járt be – bár neve kevésbé ismert – Samuel Reeves Brooke, aki életét egy kisebb manufaktúra-tulajdonos fiaként kezdte, s egy 2,5 millió fontos vagyon birtokosaként zárta.³¹ Vég nélkül sorolhatnánk az előbbiekhöz hasonló példákat,³² ugyanakkor azokat a problémákat is, amelyekkel az új városi polgárságnak szembesülnie kellett ahhoz, hogy kitörhessen lokális kötöttségeiből és gazdasági erejét társadalmi súlyának és politikai hatalmának növelésére használhassa.

E törekvések megvalósítását szolgáló módszerekről a tanulmány más részei szólnak majd, most csak utalni szeretnénk arra a tényre, hogy a polgárság felemelkedését a kereskedelem szféráját kivéve írott és íratlan szabályok korlátozták szigorú módon: (a földtulajdonosi hegemonia által produkált) társadalmi konvenciók éppúgy, mint a Parlamentnek a mindenkori tagjait védő előírásai. Az előrejutás tehát a polgárság számára csak meghatározott pályákon és kemény küzdelmek árán vált elérhetővé. A „határköként” megjelenő városok társadalmi és kulturális értelemben vett izoláltsága egyrészt tükröződött súlytalanságukban: a Reform előtt érvényben levő választási rendszer által implicált politikai erőterben (sok város nem rendelkezett parlamenti képviselővel 1832 előtt és választott helyi testületekkel sem az 1835-ös helyhatósági törvény életbe lépése előtt), másrészt pedig a szektás, unitárius és kvéker vallási nézetekhez való közlekedésre serkentette a burzsoáziát, különösen annak elit rétegeit. A tisztán kereskedelmi tevékenység révén szerzett vagyon, az utilitariánus és szektás meggyőződés, az alacsony származás és a saját erőből szerzett státusz hangsúlyozása nemigen tudta kivívni az arisztokrata-tory-anglikán szövetség rokonszenvét, noha a polgárság egészét nem jellemezték azok a dölyfösnek mondható tulajdonoságok, amelynek bizonyos elemei hozzásegítették a kereskedelmi tőkét ahhoz, hogy a társadalmi hierarchia egyik legmozgékonyabb, ugyanakkor legelszigeteltebb csoportja legyen. A születési előjogokon és vallási alapon szerveződő tradicionális társadalmi körökből való kirekesztettség, az osztályelnyomás és a kizsákmányolás megtestesítője felé megnyilvánuló ellenállás a munkásság részéről (amely bátorította persze a földbirtokos réteg politikusait és ideológusait) olyan kényelmetlen szituációba kényszerítette a polgárságot, amely gyors és gyökeres változásokat kívánt.

Igy azután nem meglepő, hogy amikor az újonnan meggazdagodottak csoportja politikai hatalomhoz jutott, ezt arra használta, hogy kiiktassa a fennálló egyensúlytalanságokat és felszámolja a földtulajdonosi-anglikán érdekeknek az angol társadalom többségének rovására kiépített privilégiumait. A hűségeskü, a gabona-, és a tengerhajózási törvények visszavonása, csakúgy mint a rurális érdekeket szolgáló, a gyáralapítást korlátozó jogszabályok meghozatala az 1840-es és 1850-es években jól példázzák az akkor már nyilvánvaló (ti. az új hatalmi blokk számára), állandó tory-nemesi és liberális-burzsoá konfliktusok elmélyülését a század közepe táján – legalább a kormányzati frakción belül.³³

A két jól megkülönböztethető elit réteg közötti kontrasztok a késő György-kori és a kora viktoriánus Angliában már elhalványulni látszottak, s mindinkább felerősödtek azok a reciprok érdekek, amelyek a két csoportot egymáshoz közelítették. Ezen érdekek széles skálájából nem utolsósorban a munkásosztály féken tartásának problémája emelkedett ki, vagyis a munkásosztály „öntudatra ébredése” váltott ki növekvő aggodalmat azokban a prométeuszi időkben.³⁴ Az e fenyegető jelenségek kezelésére vonatkozó törvénykezés előrehaladásának egyes állomásai egyrészt a polgári elégedetlenségi akciók szigorú megítélését, másrészt az azokkal szemben való fellépés kiforratlan módozatait tükrözték. Az arisztokrácia például nem szívesen bízta az afféle problémák megoldását a hagyományos és kellemetlen eszközökre (különösen a csendőrségre) vagy az új polgárságra, hisz az ellenállási mozgalmak a 19. században áttejvedtek a városokról a vidékre is, az iparból a mezőgazdasági termelés szívébe is. Az angliai proletáriátus valósága tehát legalább annyira benyomult a vidéki

rezidenciák márványlépcsőire, mint a György-kori városi paloták küszöbjeire.³⁵ Az arisztokrácia növekvő adósságai, valamint a kiterjedő (bár részben erőltetett) földtulajdonosi érdekeltség a kereskedelmi vállalkozásokban további jelentős, „gazdasági” természetű kapcsolatokat generált a régi és az új elit között. Ezek az üzleti tranzakciók nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nemesség mint társadalmi csoport elvesztette gazdasági függetlenségét. Az újonnan feltörekvő gazdasági erő számára azáltal, hogy idejekorán véghezvitt vagyonszerzésük visszaszorította az arisztokrácia gazdasági erejét, megnyíltak azok a kapuk, amelyek eddig elzárták az utat az általuk oly nagyon áhított bizonyos körökbe való belépés előtt. A polgárság végrehajtotta azokat a szükséges ideológiai transzformációkat, amelyek a várost közelebb hozták a vidékhez. E folyamat néhány mozzanatát mutatjuk be az alábbiakban.³⁶ A két társadalmi csoport keveredése (amely némileg úgy tűnt, mint a földbirtokosi érdekek beolvadása a tőkés érdekeltségekbe) komplex és többretegű történések formájában zajlott. Az, hogy e történések elkerülték a — számos kortárs által küszöbön állónak és szükségszerűnek vélt — nyílt osztálykonfliktusokat, evidens következmény; ugyanakkor az a tény, hogy ezek számottevően átalakították a munkásosztály helyzetét és a két elit réteg összetételét, majdnemhogy ismeretlen maradt. Mint minden fejlődés során, itt is a speciális mechanizmusok érdemelnek figyelmet:

Bármely két jelenséget veszünk szemügyre, azt gondolhatjuk, hogy azok egészen más módon jöttek létre. A valóságban azonban ez nem mindig így történik. A Nagy Francia Forradalom után az evangelizáció összemosta a hivatalos és a nonkonformista egyház közötti határokat ... A manufaktúrák közül soknak saját padja volt az egyházban. Ahogy a szén és a csatorna használata is összekapcsolta e két szférát, hasonlóképpen ezt tették az önkéntesekből alakult bizottságok, a luddistákkal szembeni közös akciók, a régi korrupció elleni együttes fellépés. Vagyis minden a maga természetes módján történt. Még a legkiválóbb, a termelőeszközök birtoklásáról szóló, 1760 és 1790 között született modellek sem tudták föltárni, hogyan is működnek a kultúrát és az intézményeket formáló processzusok.³⁷

Éppen ezek a kulturális és intézményi mozgások (amelyeket a történeti analízis oly sokáig elhanyagolt) állnak e dolgozat hátralevő részeinek fókuszában: bár a 19. században már egybesimulni látszott a lojális és a nonkonformista magatartás (amelynek a mértékét gyakran túlbecsülik), a 18. század második felében a karakteresen eltérő ideológiák a kultúrában találták meg leghatásosabb és legszemléletesebb kifejeződési formáikat.³⁸ Jó példa erre a metodisták harca az anglikán egyházon belül. A reprezentációs formák egyrészt a társadalom meggyőződését célozták a hittérítés különböző csatornáin keresztül, másrészt pedig meghatározott társadalmi csoportok egymástól eltérő szemléletét artikulálták. Továbbá épp a kulturális útkeresés teremtett lehetőséget arra, hogy a legmarkánsabb társadalmi csoportok közötti kontaktusok kiépítése is megkezdődjék.

Manchester, a tudomány és a polgári kultúra

A földtulajdonosi réteg kulturális attitűdjeiről már esett szó: az alapvetően irodalom- és művészetpártoló (és sportkedvelő) arisztokrata életvezetés kifejlesztette az

udvarias, mértéktartó és könnyed stílust. A könyvgyűjtés, a portrévásárlások (a befektetések más formáihoz hasonlóan), a lóverseny és az ingatlanszerzés finanszírozása során a profitot fényűzésre váltották. E vagyonok eladásából a későbbi nehéz időkben az arisztokrácia elégséges tőkét tudott kimenteni családja hírnevének megőrzéséhez, bár e *műtárgyak* eladása aligha a végső megoldás megtalálása tudatába folyhatott.³⁹ Figyelemreméltó, hogy e vagyontárgyak vásárlói a kulturális asszimiláción túljutott *nagypolgárság* azon tagjai voltak, akik a lehető legrövidebb idő alatt akartak családi kollekciókat teremteni (s ily módon hosszú életű dinasztiákat létrehozni). Erre minden adódó lehetőséget megragadtak.⁴⁰ Az arisztokrácia részvétele a kultúrában továbbra is jól körülhatárolható szférákban történt, így a tradíciókból következően elsősorban az irodalom, a festészet és a zene terén.⁴¹

A polgárság kulturális affinitásáról általában azt szokás megállapítani, hogy 1820 előtt csupán pragmatikus megfontolásokon nyugvott, s nélkülözte a szellemi érzékenységet. Néhány nemrégiben készült munka azonban sokban módosította a fenti, kissé mechanikus és szüklátóköri értékelést. Mindazok az elemzések, amelyek a polgári kultúrát alapvetően az arisztokrácia értékítéleteinek átvételeként interpretálják, a 18. századi viszonyokból indulnak ki (amikor a földtulajdonosi érdek bátorította a saját eszméihez simuló konformitást), amikor még nem létezett az ellenhegemóniai pozíció ideológiai bázisa. (A későbbiekben, a 19. század közepén ez az imitációs séma megint fontossá vált a nagypolgárság bizonyos rétegei számára, hisz – ahogy ez ma már világosan látható – az adott körülmények között az arisztokrata értékek átvétele tudatos cselekvés volt annak érdekében, hogy növelje a polgárság elfogadottságát a kormányzati körökben vagy a hatalmi blokkban, s nem csupán véletlenszerű és öntudatlan konformitás a hegemonia megtestesítői irányába.) A 18. század végén és a 19. század elején a polgári kultúra, távol a másolás szándékától, kifejezetten ellentétes beállítottságúnak bizonyult, központi gondolatává a *tudományos szemlélet*, még pontosabban; a *természetfilozófia* vált.⁴² Manchester nemcsak egy tipikus vidéki város volt, hanem minden szempontból csúcsa és fővárosa a magát a tudományos és nonkonformista eszmékben kifejező polgári kultúrának. Nem más, mint Benjamin Disraeli jegyezte meg, a klasszikus újjászületés értékeit elemezve: „Amit az antik világnak a művészet adott, azt adta a modern kornak a tudomány ... Magától értetődik, hogy Manchester az emberiség ugyanolyan alkotása, mint Athén.”⁴³

A polgárság tudománypatronáló igyekezetét nem kizárólag a profitszerzés szempontjai motiválták, ugyanakkor nem is valamiféle érdek nélküli vagy filantróp magatartásról volt szó. Manchesterben a polgárság legjelentősebb tudományos társaságainak tagsága és tevékenysége nagymértékben függött a résztvevők társadalmi háttérétől, ideológiai álláspontjától, vallási elkötelezettségeitől, kulturális értékeitől, valamint a jelenlevő tudományos tapasztalattól és technológiai érdeklődéstől. Valószínűnek látszik, hogy e társaságok tagjainak többsége – akár aktívan bekapcsolódott a tudományos vitákba, akár ha csak kontárként tevékenykedett – passzív szerepet játszott, elvértve publikált, ritkán jutott felfedezésekhez, s a legtöbb esetben alig értett valamit a szóban forgó tudomány lényegéből. Az összejövetelek rendszeres látogatásának kerülése a tagság feladása nélkül gyakori fejlemény volt, ilyen esetekben a tagságot adományok felajánlása biztosította.⁴⁴

De vajon miért vált a tudomány kérdése ilyen fontossá a polgárság eszmélésében? A megoldás kulcsát részben az unitarizmus, még hangsúlyosabban a nonkonformitás megerősödésében kereshetjük, de a jelenség lényege mélyebben gyökerezik: a tudomány iránti érdeklődés ideológiai töltésében, amelyet egy, a földbirtokos arisztokrácia életstílusával, értékrendjével és kultúrájával minden tekintetben szembenálló társadalmi csoport megjelenése keltett életre. Másképp szólva, a kulturális opposíció meghatározó mozgatója az az új hitekre épülő polgári beállítottság volt, amely megkísérelt fölépíteni egy rivális és radikálisan eltérő kultúrát, az arisztokráciához hasonlóan saját társadalmi és politikai eszméinek kifejezésére, tükrözésére, hirdetésére és legitimálására. A rivális kultúra első sikerei áthatották a tudományos társaságok tevékenységét a polgárság széles társadalmi bázisát, és a tudomány republikánus arculatát, amely jórészt az érdekek alapján struktúrált intézményi keretek között szerveződött.

Az ideológia és az ellenhegemónia megteremtése

A tudomány forradalmi volta részletesebb kifejtést érdemel. Mivel a természetfilozófia és a tudományok általában (kevés kivétellel) nem tartoztak a földtulajdonosi réteg közvetlen érdeklődési körébe és érdekszférájába, azon kevés terrénuk egyikét jelentették a 18. században, ahova „outsider”-ek is betörhettek.⁴⁵ Szemben a korlátozó, kvázi feudális posztokkal, amelyek elnyeréséhez megfelelő súlyú kapcsolatokra és ajánlásokra, valamint az ezeket ellensúlyozó viszontadományokra volt szükség, a Brougham által „az Ész menetelésének” hívott tevékenységet bárki végezhetette, társadalmi státuszának milyenségétől függetlenül. A régi típusú foglalkozások iránti nyílt ellenszenv (hasonlóan a „professzionálizmussal” szembeni gyanakvás) burkoltabb formában időnként felbukkant a 18. század közepétől kezdődően folyamatosan megjelenő tudományos orgánumokban is,⁴⁶ és ugyanazon ok miatt hangsúlyozták a kor legkiemelkedőbb „tudósai” származásának indifferens voltát is, ellentétben más kulturális tevékenységek és foglalkozások elitista tendenciáival és arisztokratikus irányításával. A viktoriánus kor György-kori előfutárainak felhalmozott tudása modern katekizmusként szűrődött át a középosztály értékrendjébe: újabb és újabb dicsőített nevek bukkantak el az osztálytermekben és a szalonokban, hogy átvegyék a korábbi hivatalos szentek helyét: Herschel, Priestly, Black, Dalton, Davy, Faraday és Watt. Ezek az emberek taposták ki az ösvényt, alakították át a társadalmi szerepek jelentését egy olyan korban, amelyet a hierarchia és a szigorúan limitált társadalmi mobilitás jellemezett. Sikereik nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a tudományos műhelyek differenciált image-zsal jelenhessenek meg, olyannal, amiben minden egyes rész ugyanolyan fontos, mint a tudomány egésze. A meritokratikus, az autoritást elvető, a racionalitáson alapuló fejlődésnek elkötelezett (a természet káoszában rendet teremtő tudomány hitében naponta megerősödő) tudományos közélet elvetette a mind inkább elavuló teológiát, ehelyett elkötelezte magát a radikális modernitás szemlélete iránt, amely sokak gondolkodásában (különösképp a liberálisok és nonkonformisták esetében) az oligarchikus állam burkolt kritikájával volt egyenlő. A tudományos közélet mint a társadalom egy rendszerének elfogadott cselekvési módjai és axiomái, valamint a racionálisan irányítható társadalom víziója között vonható párhuzamok megnövelték a tudomány reputációját és hozzájárultak ahhoz, hogy a természetfilozófia a mo-

dern fejlődés motorjává vált. A tudomány mind inkább kiszélesedő elfogadottsága a polgárság progresszív rétegei körében a hasznosság tartalmát nem a szigorú értelemben vett utilitarianizmus eszméiben vélte megtalálni, hanem egy alternatív, igazságosabb társadalmat megteremtő hegemonia hitében.

Mindazonáltal elemzésünk túlságosan lapos lenne, ha a tudomány művelőinek nagyobb figyelmet szentelnének, mint magának a tudománynak, hisz a tudomány üzenete és szelleme is továbbfejlődött, szimbólumai egyre differenciáltabbakká váltak. A tudomány newtoni modellje a szalonok diskurzusaiban megnyugtató válaszokat kínált a középosztályt körülvevő korábban már említett két alapvető problémára, nevezetesen: hogy az újonnan megszerzett vagyonhoz társadalmi elismertség is társuljon, s hogy a gyorsan növekvő és kiszámíthatatlanul forrongó vidéki városok munkásosztálya esetleges fellázadásának veszélyét elhárítsák. Az első esetben a társadalmi előbbrejutás és igazságosság biztosításáról, az utóbbi esetben pedig a társadalmi kontroll eszközéről beszélhetünk. A newtoni modell nagy teljesítménye a rugalmasság: racionalizálni és igazolni volt képes az evolúciós fejlődést (és ennél fogva az első legitimációs bázist adta a földtulajdonosi érdekek által meghatározott, régi társadalomkép lerombolásához), ugyanakkor átértékelte a szükséges *status quo* alsóbb elemeinek fontosságát is. A mechanikai intézetekben, amelyek a munkásság intelligens és politikailag esetlegesen veszélyes alakjait mozgósították, az akut társadalmi feszültségekkel terhes időszakokban kapták a legnagyobb támogatást a burzsuáziától.⁴⁷ A newtoni tudomány stabilitását, tartózkodó magatartást és biztonságos korlátok közötti változtatást hirdetett.⁴⁸ Következésképp a mechanikai intézetekben folyó felnőttképzés feladata – hasonlóan a Lancaster és Bell-iskolák gyermekoktatásához – az volt, hogy jó állampolgárokat neveljen, megtanítsa számukra a természet törvényeit és feladataikat az életben – mindez gyökeresen eltér attól az interpretációtól, ahogy a burzsoázia saját maga számára értelmezte a tudomány hasznát. Ahogy Joseph Priestley, akit az arisztokrata ellenzék elmarasztalt radikális programja miatt, így fogalmaz: „ha az angol társadalom hierarchiájának felépítésében van valami bizonytalanság – úgy akkor annak még a légpumpától és az elektromos gépektől is jó oka van félni.”⁴⁹

Kapituláció és az előrejutás mechanizmusa

A nagy társadalmi szakadást, amely a 18. század végén a rurális és városi patrícius osztályok között bekövetkezett, egyrészt természetes feszültségek, másrészt a polgárság határozott kulturális, gazdasági és politikai értelemben vett szembenállása siettetete. Úgy tűnt, a továbbiakban folyamatos és elmélyülő harc jellemzi majd az érintett társadalmi rétegek ellentétét. A valóságban azonban az arisztokrácia gyengülő gazdasági pozíciója és a *nagypolgárság* vezéralakjainak a saját kulturális értékeiket meghaladni szándékozó igyekezete együttesen indították el azt a folyamatot, amelyben olyan legitimációs változások történtek nemzedékről nemzedékre, melyek társadalmi „vízumokat” osztogattak az „új” vagy más néven „burzsoá” arisztokráciának a földtulajdonosi rétegbe való integrálódás megkönnyítésére. A tudomány fejlődésére nézve Angliában ez meghatározott következményekkel járt. Csak a nagypolgárságnak a tudományos élet vezető posztjaiból történő kivonulása után vált lehetővé, hogy a tudomány mint specializált kutatói tevékenység fejlődjön tovább (amely folyamat Európa más részein

természetes módon lezajlott egy évszázaddal, vagy még annál is korábban), s hogy ezáltal megszabaduljon attól, hogy a kultúra egyeduralkodó szereplője és a középosztály attitűdjeinek hirdetője legyen. Azok között a középosztálybeliek között, akik továbbra is a tudomány „amatőr” pártolói maradtak, csak az agrártudományi és statisztikai társaságok őrizték meg kettős motiváltságukat: a beépülés vágyát és a munkásosztály elégedetlensége miatt félelmeket.⁵⁰

A hegemoniaváltás és a *nagypolgárság* térnyerésének tempóját elsősorban az arisztokrácia gazdasági gyengülése határozta meg. Noha az arisztokráciának már a 16. és a 17. században is szembe kellett néznie gazdasági erejének hanyatlásával,⁵¹ súlyosabb pénzügyi nehézségek csak a 18. században, illetve a 19. század elején, az industrializáció során és a nemzetgazdaságok kialakulásának korszakában fenyegették e réteget. Természetesen történtek erőfeszítések a teljes gazdasági talajvesztés és az ezzel járó társadalmi presztízsvesztés veszélyének elkerülésére: bizonyos mértékig csökkentették a fényűzést szolgáló kiadásokat,⁵² valamint nagyobb befektetéseket eszközöltek a nyersanyag kitermelő vállalkozások profitjából, bár ezek időnként éppenhogy súlyosbították a már meglevő nehézségeket.⁵³ E stratégia követői közül jól ismert személyiségek voltak Lord Dudley és Bute őrgrófja.⁵⁴ Többségükben azonban ezek az ügyletek (mint például a városi ingatlanok vásárlása) „zűrösnek” bizonyultak, mivel a tőkeszükséglet nagysága és az arisztokrácia eladósodottsága nem felelt meg egymásnak. Az élet ilyen irányú változása súlyosan érintette az arisztokráciát, a gazdasági szféra vérkeringésébe gyengén kapcsolódó rétegei számára pedig katasztrófával ért fel. Általánosan érvényes tendenciaként nőtt az arisztokráciának a külső hitelektől való függése. David Spring érvelését,⁵⁵ miszerint a fenti folyamatokat ellensúlyozta, hogy kialakult a fényűző költségek mellőző és újszerű, takarékos életmódot választó földbirtokosok tábora, nem támasztják alá a tények, amelyek a birtokosok és gyűjtemények (mint utolsó tartalékok) eladásáról szólnak, illetve a városi és vidéki paloták folyamatos bővítéséről, újjáépítéséről tudósítanak.⁵⁶ Ez utóbbi akciókra példa Bute harmadik őrgrófjának esete, aki 1868 és 1900 között nem kevesebb, mint hatvan házat építtetett vagy renováltatott (egyébként a legnagyobb angol építészpártoló hírében állott).⁵⁷ Bár az építkezéseket szénbányáink járadékaiból fedezte, időnként súlyos adósságokba keveredett, különösképp a Mount Stuart Ház, az ősi családi rezidencia újjáépítésekor, amelyet részlegesen elpusztított egy 1877-ben bekövetkezett tűzvész, s amelynek rekonstrukciós költségei mintegy 900.00 fontot tettek ki.⁵⁸

A legutóbbi kutatások is megerősítik mindazt, amit F. M. L. Thompson már húsz évvel ezelőtt leírt az arisztokrácia eladósodásának folyamatáról,⁵⁹ vagyis azt, hogy bár bizonyos problémákat sikerült áthidalni, ugyanakkor számos kérdés megoldatlan maradt, és azok a tehertételek, amelyek már a 18. században is megvoltak, a 19. század közepére mind riasztóbbakká és elkerülhetetlenebbekké váltak. Nagy házat tartani, hozományokat adni, településeket és járandóságokat adományozni, mindezek költséges ügyek voltak, és méginkább azokká váltak az ipari forradalommal járó nagy gazdasági és társadalmi átrendeződések idején. Végülis az arisztokrácia számára ez egyenértékűvé vált egy súlyosbodó és elmélyülő válsággal, amely mögött bármiféle okok is állottak, kimenetele témánk szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult.

Az arisztokrata életstílus, a földtulajdonosok rétegének hegemoniája és társadalmi státusza a vidék társadalmának gazdasági integritásán alapult. A növekvő adósságok ezt az integritást és az arisztokrácia függetlenségét egyaránt fenyegették. Először úgy látszott, a társadalmi és politikai presztízavesztés elkerülhető a hiteleknek és adósságoknak a mindennapi életbe történő beépítése révén, de a nemesség mégis súlyát veszítette kapacitásainak szűkös mivolta miatt, amely viszont így az új tőketulajdonosok, a polgárság számára teremtett kihívást. Csak akkor kezdtek repedezni az angol kastélyok köré font biztos falak, amikor az első puhatolózó lépések megtörténtek, nyélbe ütötték az első megállapodásokat, üzletek kötődtek és kapcsolatok épültek. Míg kezdetben nagy volt a tartózkodás az újfajta kommercializmussal szemben, a későbbi, már szervezettebb és erőteljesebb támadásokat nem tudta elhárítani az arisztokrácia. A legambiciózusabb és potenciálisan a legerősebb társadalmi csoport, a burzsoázia rögtön nekilátott, hogy kihasználja eme gyengeséget. Az arisztokráciával öt évtizeden keresztül folytatott párbajuk során elméjük ugyancsak élesedett. Végül megvalósult a burzsoázia hegemoniája. Az, hogy az 1830-as évek közepétől feltűntek olyan nagypolgárok, akik utánózni igyekeztek a korábbi uralkodó osztály kulturális és társadalmi szokásait amiatt következhetett be, hogy ezek az ipari forradalom során szerzett gazdasági erejüket más típusú tőkére kívánták konvertálni. Ugyanakkor az elbizonytalanodó vidéki elit számára az adósságok és a függőség növekedése a nagypolgársággal szembeni kapitulációhoz vezetett, sőt a polgári hegemonia kialakulását elősegítő politikai összeomláshoz is. A nagypolgárságnak az arisztokrata körökbe való beemelése az utóbbiak számára a gazdasági és társadalmi értelemben vett túlélést jelentette; az előbbieknél viszont meghozta a megfelelő társadalmi státuszt, de oly módon, hogy sorsuk ettől kezdve összekötődött a hegemoniáról immár lemondani kényszerülő régi elittel. A polgárság másik része is – azok, akiket Gray ipari tőkésekként és városi nobilitásként emleget – megalkotta a maga ideológiai téziseit a múlt században, meghozta olyan közérthető panelekből, amelyeket részben a kormányzati frakció régi és új elemeitől, részben pedig az alárendelt pozícióban levő munkásságtól kölcsönzött.

A polgárság egésze tehát sikereit az arisztokrácia által oly nagyon lenézett kereskedelmi tőke révén érte el. Erejét azonban az biztosította, hogy képes volt létrehozni olyan rivális kulturális intézményeket, amelyek nemcsak a réteg belső érdekellentéteit simították el, hanem a földtulajdonosi hegemonia szimbolikus kulturális mintáit is támadták. Különösen a nagypolgárság előtt nyíltak lehetőségek, hogy tőkéjük nagysága és mozgékonyasága révén olyan beruházásokat is végrehajtsanak, amely az arisztokrácia körébe történő bejutási esélyeiket növelte. A tőkebefektetések e módjának tipikus esete volt egy konkurens oktatási rendszer felépítése, majd amikor az már megerősödött a régi oktatási szisztéma gyorsított elsorvasztása – vagyis az ipari fejlődés hősei gyermekeinek jövőjét egyengető stratégia kialakítása.

Az angol oktatási rendszer még a 18. század közepén is alapvetően elmara-dott volt: változatlan tantervek szolgálták az úri életre való felkészítést, s a tudományok királynője, a teológia bátyái rendíthetetlennek bizonyultak. A magánképzés, a magániskolák és – egyetemek és a nagy utazások gépezetében készíthette fel az arisztokrácia utódjait az életre. Mivel a tantárgyak többsége korszerűtlen és haszontalan volt (tánc, francia, latin, teológia, kozmográfia, matematika és vívás),⁶⁰ az oktatásukra kialakított intézmények nyilvánvalóan nem illeszkedtek a 18. századi polgárság ambi-

cióihoz, amelyek jóval gyakorlatiasabb oktatást kívántak. Sok intézmény, köztük is leginkább az egyetemek, tiltott zónát jelentettek az anglikán egyházzal kötött szoros szövetségük következtében.

A büszkeség és a pragmatikus megfontolások együtt vezették a polgárságot arra, hogy maga próbálja meg orvosolni a kialakult egyensúlytalanságot. Az első logikus válaszlépésként olyan élő és megfelelő szellemiségű, alternatív oktatási rendszert építettek ki, amely ugyan eltérő célokkal rendelkezett, de hasonló intézményi struktúrába szerveződött, mint amely az arisztokráciáét oly hosszú időn keresztül működtette. Így tehát minden új típusú intézménynek megvolt az arisztokrata megfelelője: a magán-órák, a felekezeti akadémiák, végső soron ide tartozott a Londoni Egyetem és a nagy európai utazás intézménye is (amely távolról sem jelentett könnyed időöltést; rendszerint Európa radikális nézetű egyetemein folytatott tanulmányokból állt).⁶¹ Az 1790-es évekre jól bejáratottá váló utazásokban részt vettek a gyárosok fiainak legjobbjai, így például az ifjú Matthew Boulton és James Watt is.⁶² A felekezeti akadémiák fontos szerepet játszottak, hisz kombinálni tudták a lehető legmagasabb színvonalú szakmai képzést az elkötelezetten nonkonformista teológiai ismeretek közvetítésével, ami különösen „az egyház kötelékeibe lépő” fiatalok számára vált elengedhetlenné. A vallási és világi tantárgyak együttes oktatása hasonló módon működött, mint eme iskolatípus anglikán megfelelőjében. A kor neveléstudományi szakértői állandó vitákat folytattak az intézmény továbbfejlesztésének lehetőségeiről. Manchesterben az Irodalmi és Filozófiai Társaság első évkönyvében terjedelmes részt szenteltek a város liberális oktatási terveinek. A felekezeti akadémiákon a legkiválóbb emberek oktattak, sorukban országos hírességek is. A legjobb nevű manchesteri iskolában, a Warringtonban foglalkoztatták például Joseph Priestly-t, Thomas Barnes-t és a fiatal John Dalton-t is. Mégis, ez az iskolatípus a 18. század végére elsorvadt, mivel a századfordulón a polgárságot már sokkal erősebben csábította az arisztokrácia által nyújtott elismertség, s így fiaiktól már inkább csak technikai segítséget vártak. Ezek az akadémiák pedig, amelyek egy egész generációt láttak el hasznos szakmai ismeretekkel és vallási értelemben vett nonkonformista eszmékkel, megdöbbenő sebességgel tűntek el.⁶³

A polgári kultúra széles értelemben vett átformálódása azzal járt, hogy a képzés első állomásai után megpróbáltak arisztokrata vonásokat is beépíteni saját képzési szisztémájukba. Nem számított különleges lépésnek a polgár ifjút állami iskolába küldeni, hogy ott előnyös kapcsolatokat építhessen ki az arisztokrácia sarjaival.⁶⁴ Az efféle aspirációk még a korábban radikálisnak számító polgárcsaládoktól sem voltak idegenek. James Watt is gyorsan megértette, milyen előnyöket hozhat fiának a megfelelően megválasztott iskola. A fiatal Watt ugyanis híján volt a társasági etikett ismereteinek, így még jóval azelőtt, hogy elérte volna a kritikus felnőtt kort, apja elhatározta, hogy intézkedik ez irányú taníttatásáról is. Ahogy levelében fogalmaz egy lehetséges iskolaigazgatónak:

„Mivelhogy van egy fiam, aki jelenleg a Winson Green iskolában tanul, és akit most szeretnék egy olyan intézménybe íratni, amely különb nevelést biztosít, mint az iskolák többsége, és jóbarátom, Witherington doktor volt kedves említeni nekem az Ön nevét, mint akire nyugodtan rábízhatom fiam nevelését ... Szeretném, ha fiam magasabb ismereteket szerezne irodalomból, aritmetikából és latinból és jól megtanítanák neki az euklideszi

geometriát és más tudományokat, ahogy majd ideje engedi ... De amit a legjobban szeretnék, ha megkülönböztetett figyelmet fordítanának viselkedési és morális nevelésére ... Amennyiben megtenné, hogy válaszol levelemre, kérem tudasa (sic!) velem, van-e francia- és tánctanárunk.”⁶⁵

A fiatal Watt tehát, mint láttuk, átesett a nagy utazáson is, amelynek során jó szolgálatot tett immár megjavított viselkedésmódja – bár nem egészen úgy, ahogy azt apja gondolta. Francia nyelvtudása révén olyan kapcsolatokat épített ki a kor fordulalmáraival, amelyek később a manchesteri Alkotmányos Társaság megalapítására vezették, és az ország egyik legkelkötelezettebb jakobinus szimpatizánsává tették. A fiatal James Watt életpályája azonban nem tipikus, több vonatkozásban is rendkívüli. Bár az állami iskolában eltöltött idő lágyította a középosztály fiainak radikalizmusát, majd csak a harmadik generáció élvezhette az addig tiltott gyümölcsöket. A második generáció elfogadta az arisztokrácia értékrendjét utódai útjainak egyengetése érdekében, az állami iskolák társadalmi arculatának elutasítása csak a 19. század második felében és azután lett uralkodó attitűd.

Az ideológiai „áthangolódás” hirdetésének egy másik, egyre népszerűbbé váló formájává vált az, hogy a nagypolgárság is beépült a művészetek pártolásába.⁶⁶ ahogy ezt már láthattuk, a művészetek pártolása az arisztokrata magaskultúra része volt, és nem meglepő, hogy a kulturális reneszánszát reprezentálni kívánó nagypolgárság éppen ez irányba fordult. Minderre számos lehetőség nyílt, ám mindig valamiféle társadalmi áldozat árán. Egyik ilyen tevékenységformaként divott a családi portrék festése, amelynek nemcsak utánzó szerepe volt, hanem folyamatos jelenlétet biztosított a család származását bemutató sorozatoknak a lépcsőházakban és hallokban. (A fotóalbumok nemigen tudtak ilyesfajta szerepet betölteni.) További előnyökkel járt, hogy a művészetekhez való közeledés meghozta a művészvilággal való ismeretségeket, és nem egy polgári-arisztokrata kapcsolat ebben a világban kötődött.⁶⁷ Vagyis a művészek széles társadalmi kapcsolatrendszere jó intermedierek bizonyult. Másfajta, de hasonlóan népszerű művészeti részvételi formát kínált a polgárság megjelenése az úgynevezett „nem populista” koncerteken. A hangversenyek a 19. században nagyjából kétféle formát öltöttek: rendeztek *népszerű* (a program vagy könnyed volt, vagy „nagy nevek” műveiből állt; a nézőközönség a társadalom széles spektrumából verbuválódott; az arisztokrácia nem sok értéket tulajdonított eme koncerteknek, s nem is igen látogatta ezeket) és *nem populista* koncerteket (amelyeket nem látogattak a plebejus rétegek, az „élvezetet keresők”; gyakran rémesen unalmasak voltak, mindazonáltal a megjelenetek nagy részének zenei érdeklődése meglehetősen mérsékelt lehetett). E megosztottság következtében bizonyosan lehetett tudni, hogy mely koncerteken milyen társadalmi csoportok jelennek meg, a polgárság pedig körültekintően szelektálva semleges terepen szervezhetett magának koncerteket a leghíresebb művészek felléptével. A zenei ismeretek hiánya nem jelentett akadályt, hiszen mindenki tudta, hogy a koncertek nem a zenéért vannak, hanem valami másért.⁶⁸ A foglalt helyek rendszerének bevezetésével véglegesen kialakult e társadalmi esemény koreográfiája, amely rendszer nemcsak attól óvott meg, hogy ellenőrizetlen túlekedés folyjon a legmagasabb rangú látogatók szomszédos székeinek megszerzéséért, hanem lehetővé tette, hogy az emberek gondosan mérlegelve, előre megválaszthassák partnereiket. A nem populista koncertek száma éppen akkoriban emelkedett meg ugrásszerűen, amikor a polgárság felismerte ebben a

lehetőséget az önmagáról szóló jó társadalmi bizonyítvány bemutatására, s erre az arisztokrácia fogékonynak bizonyult.⁶⁹

Eme művészetpártoló tevékenység megteremtette az arisztokrácia és a polgárság első közös érdekszféráját. Azok a családok, akik a leginkább beépültek a legitimációs folyamatba, nagy műgyűjtőkke váltak, hogy autentikusabbá tehessék újonnan kereált „ősi családi házaikat”. A klasszikus újjászületés tehát egy nem várt irányból is impulzusokat kapott: a nagypolgárság azon elemei, akik megszelídültek az elfogadottság által, egy új „aranykor” eljöveteleit hirdették.⁷⁰ Ízlésük inkább a klasszicizmus egyszerűségéhez és funkcionalizmusához áll közelebb, mintsem a nem sokkal később újjáéledő gótikához.⁷¹ Természetesen határozott ideológiai megfontolások húzódtak a neogótika mozgalma mögött, és annak ellenére, hogy a polgárság bizonyos köreiből nagy sikerre talált, a nagypolgárság támogatását csak kivételesen tudta megnyerni. A kissé frivol ízlésű manchesteri polgárság azonban kivétel ez alól. Mintegy az árral szemben úszva, lerombolták a klasszikus arányokat magán viselő városházát, hogy Anglia egyik legimpozánsabb neogótikus épületét építsék fel helyette.⁷²

Mindez arra utal, hogy Manchestert is elértek azok a kulturális viharok, amelyek végigsöpörtek az egész országon. 1823-ban az Irodalmi és Filozófiai Társaság néhány tagjának védnöksége alatt megalapították a Manchesteri Királyi Intézetet, amely később a város képtára lett (effektív királyi adományok segítségével). Az intézmény olyan kulturális közeget teremtett, amelyben egy kvázi tudományos akadémia is működött, valamint figyelemreméltó, értékes művészi kollekciót tudott létrehozni. A művészetek pártolása a zene irányába is kiterjedt, a galériában koncertsorozatokat szerveztek, amelyből végül egy professzionális zenekar is kinőtt. A Hallé Zenekar az első állandó zenekarok egyike volt az országban.⁷³

Összegzés

A fent bemutatott gyökeres kulturális változások és a manchesteri polgárság első társadalomépítő generációjának szellemi átalakulása, amely az Irodalmi és Filozófiai Társaság létrejöttében, valamint a nem pragmatikus, nem tudományos irányultságú tevékenységeket mélységesen megvető szemlélet feladásában manifesztálódott, azt demonstrálják, milyen mélyreható és milyen fájdalommentes volt a nagypolgárság átváltozása. Az arisztokrácia életstílusa tehát átmentődött, de nem úgy hegemoniája. A nagypolgárság elvesztette ugyan saját kultúrájának ideológiai jellegzetességeit, ugyanakkor nagyobb szerephez jutott a politikai folyamatok irányításában. Ezalatt az arisztokrácia függetlenségét és „elveit” is feladni kényszerült, s cserébe csak lélegzetvételnyi időt nyert. A polgárság elfoglalta az új hatalmi blokk vezető posztjait is. Az angol osztályellentétek történetében minden kétséget kizáróan ez volt a legfontosabb koalíció. Olyan erős és egységes patrícius osztályt eredményezett, amely felvehette a harcot a dolgozó osztályok és a *kispolgárság* társadalmi és gazdasági törekvéseivel a Parlamentben és azon kívül.

Bár tanulmányunk elemzéseit szükségképpen rövidnek, vázlatosak és részlegesek maradtak, annak fontosságát talán illusztrálni tudták, hogy a társadalom különböző csoportjainak viszonyrendszere nem kizárólag gazdasági tények, de ideológiai megfontolások és kulturális kötődések által is meghatározott.⁷⁴ Arra is fel kívántuk hívni a

figyelmet, hogy a hagyományos kérdésfeltevéseken túl kell lépni, ha kielégítő magyarázatokat szeretnénk produkálni. Sok munka van még hátra a társadalmi intézmények működésének leírásában: így a társadalmi érintkezések tereinek, a kultúra más formáinak, és a hegemon blokk differenciálódásának bemutatásában.

Az a tény, hogy a források szétszóródtak, elvesztek vagy megrongálódtak, nem teszi a munkát túlságosan népszerűvé a tradicionális történeti geográfusok körében, akik számára ráadásul a kultúrának nincs sajátos szerepe, vagy helye tudományukban. Mindazonáltal, a gyakorlati és koncepcionális nehézségek nem igazolhatják, hogy a társadalomtörténet e fontos szférájának vizsgálatát még hosszú ideig elhanyagolják.

Fordította: Zentai Viola – Timár Lajos

Jegyzetek

1. E. P. Thompson, The peculiarities of the English In: R. Miliband and J. Saville (eds), *The Socialist Register* (London, 1965), 357; Gray, *Bourgeois hegemony* 75. N. Poulantzas, *Marxist political theory in Great Britain*, – *New Left Review*, 43 (1967).
2. M. J. Weiner, *English culture and the decline of the industrial spirit 1850–1880* (Cambridge, 1981).
3. Lásd J. Scott, *The upper classes* (London, 1982).
4. A burzsoázának a nagypolgárságra és a közönséges polgárságra való felosztása alapvető jelentőségű. Az utóbbi még a 19. század végén fenntartotta szembenállását a földbirtokos arisztokráciával.
5. Az itt publikált anyagot részletesebben kifejtette a szerző disszertációjában. *Late Georgian and early Victorian Manchester: a cultural geography*, University of Cambridge, 1982.
6. Williams, *Marxism and literature*.
7. Uo, 110.
8. James F. Becker, *An outline of Marxist political economy* (Cambridge, 1978); Louis Althusser and Etienne Balibar, *Reading 'Capital'* (London, 1970) és Louis Althusser, *For Marx* (London, 1977). A kultúra mindig kelletlenül illeszkedik a történelmi materialista elemzésekhez.
9. Thompson, *The peculiarities of the English*, 356.
10. Williams, *Marxism and literature*, 112–113.
11. Gray, *Bourgeois hegemony* 76.
12. Uo, 73–79.
13. Lásd Billinge, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 44–95. és 446–511, ill. Scott, *Upper classes*, 11–13.
14. Lásd Billinge, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 139–151 és E. P. Thompson, *Whigs and hunters: origins of the Black Act* (London, 1975); H. T. Dickinson, *Liberty and property in eighteenth century Britain* (London, 1977), 10–31.
15. J. Brewer, *Party ideology and popular politics at the accession of George III* (Cambridge, 1976); E. Halévy, *England in 1815* (London, 1924).
16. Az arisztokrácia és a nemesség közötti különbségtétel nagyon fontos, bár bonyolult feladat. Lásd F. M. L. Thompson, *English landed society in the nineteenth century* (London, 1963); Scott, *Upper classes*.
17. Lásd Gramsci, *Prison notebooks*, 198–220., Billinge, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 103–428.
18. Lásd pl. Dickinson, *Liberty and property*.
19. Lásd J. B. Owen, *The eighteenth century: 1714–1815* (London, 1974), G. Mingay, *English landed society in the eighteenth century* (London, 1963), D. Cannadine *Aristocratic indebtedness in the nineteenth century*, – *Economic History Review*, 30 (1977), 624–650.

20. Lásd *W. Gaunt*, *Victorian Olympiads* (London, 1952) főleg 9–19.
21. *L. Namier*, *The structure of politics at the accession of George III*, 2nd edn (London, 1957)
22. Lásd *R. Porter*, *English society in the eighteenth century* (Harmondsworth, 1982). Továbbá *N. Sykes*, *Church and State in the eighteenth century* (Cambridge, 1934); *S. C. Carpenter*, *Eighteenth century Church and people* (London, 1959).
23. Lásd például *O. Chadwick*, *The secularization of the European mind in the nineteenth century* (Cambridge, 1976), 1–9.
24. Lásd *Sykes*, *Church and State*, *A. D. Gilbert*, *Religion and society in industrial England; church, chapel and social change 1740–1914* (London, 1976) 51–124, *M. R. Watts*, *The Dissenters* (Oxford, 1978).
25. Lásd *J. Hurt*, *Education in evolution* (London, 1972), 39–67. *Gray*, *Bourgeois hegemony* 82–84. *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 87–92.
26. Lásd *Chadwick*, *Secularization of the European mind*, 1–47.
Ez a figyelemreméltó munka felvet egy sor fontos és szokatlan témát mint a modern, világiasabb gondolkodásmód, a liberalizmustól a tudományig; a marxizmustól a darwinismusig.
27. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy az Oxfordi Mozgalmak képviselői vélték, hogy az állam és az egyház kapcsolata egyoldalúvá vált és az ország érdekeivel ellentétesen alakul.
28. *Gray*, *Bourgeois hegemony*, 82.
29. A két dolog összekapcsolódott egymással, bár különböző időszakban zajlott.
30. *E. Hobsbawm*, *The age of capital* (London, 1975), 248.
31. Lásd *L. H. Grindon*, *Manchester banks and bankers* (Manchester, 1877); *V. A. C. Gatrell*, *The commercial middle class in Manchester*, unpublished Ph. D. dissertation, University of Cambridge, 1972.
32. Lásd *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 118–131.
33. Lásd *N. Gash*, *Politics in the age of Peel* (London, 1953), *J. F. C. Harrison*, *The early Victorians 1832–51* (London, 1971).
34. Lásd *Thompson*, *Making of the English working class*, 515–628.
35. Lásd *T. Tholfsen*, *Working-class radicalism in mid-Victorian Britain* (London, 1976); *Foster*, *Class struggle*, 125–202. *D. Gregory*, *Regional transformation and industrial revolution* (London, 1982).
36. *Gray*, *Bourgeois hegemony*, 77–83.
37. *Thompson*, *The Socialist Register*, 326.
38. Lásd a 21. számú jegyzetet.
39. *D. Cannadine*, *Aristocratic indebtedness in the nineteenth century*, különösen a 630–631. oldalak
40. Lásd pl. *C. P. Darcy*, *The encouragement of the fine arts in Lancashire 1760–1860* (Manchester, 1975), 20–41 és 63–79.
41. *F. M. L. Thompson*, *English landed society in the nineteenth century*, 76–108. továbbá *Mingay*, *English landed society in the eighteenth century*; *C. Wood*, *Victorian panorama* (London, 1976).
42. *A. E. Musson* and *E. Robinson*, *Science and technology in the Industrial Revolution* (Manchester, 1969), *A. E. Musson* (ed.), *Science, technology and economic growth in the eighteenth century* (London, 1972), *J. B. Morell*, *Individualism and the structure of British science in 1830*, – *Historical Studies of the Physical Science*, 3 (1971), 184–201.
43. *Disraeli*, *Coningsby*, 148.
44. Lásd pl. *S. Shapin*, *The Potteries Philosophical Society*, – *Science Studies*, 2 (1972); *Uő.* *Property, patronage and the politics of science: the founding of the Royal Society of Edinburgh*, – *British Journal for the History of Science*, 7 (1974); *A. D. Orange*, *The British Association for the Advancement of Science: the provincial background*, – *Science Studies*, 1 (1971); *Uő.* *The origins of the British Association for the Advancement of Science*, – *British Journal for the History of Science*, 6 (1972); *Uő.* *Philosophers and provincials: the Yorkshire Philosophical Society 1822–44* (Leeds, 1973); *M. Berman*, *The early years of the Royal Institution 1799–1810* – *Science Studies*, 2 (1972); *Uő.* *Social change and scientific organisation: the Royal Institution 1799–1844* (London, 1978).

45. A közhivatalok állásait nehezen tudták megszerezni az új középosztály leszármazottjai, viszont a tudomány a polgárság hitbizománya volt.
46. Lásd *E. Storella*, „Oh what a world of profit and delight”: the Society for the Diffusion of Useful Knowledge, unpublished Ph. D. dissertation, Brandeis University, 1969.
47. Az ilyen összefüggések természetesen jól illenek Fosternek a tudatos ideológiai befolyásolást hirdető koncepciójához.
48. „Biztonságos társadalmi keretek között” volt a fő jelszó.
49. *J. Priestley*, Experiments and observations on different kinds of air (London, 1774), XIV.
50. Lásd *M. J. Cullen*, The statistical movement in early Victorian Britain (London, 1975).
51. *Stone, L.* The crisis of the aristocracy 1558–1641. (Oxford, 1965).
52. Lásd *Cannadine*, Aristocratic indebtedness, 626.
53. Lásd *D. A. Spring*, English land owners and nineteenth century industrialism, *Uő.* – *J. T. Ward*, Landowners and mining; *R. W. Sturgess*, Landownership, mining and urban development in nineteenth century Staffordshire In: *J. T. Ward, R. G. Wilson* (eds), Land and industry: the landed estate and the Industrial Revolution (Newton Abbot, 1971).
54. *T. J. Raybould*, The development and organisation of Lord Dudley's mineral estates 1774–1845, – *Economic History Review*, 21 (1968); *Cannadine*, Aristocratic indebtedness.
55. Lásd *Spring* műveit: The English landed estate in the age of coal iron 1830–80, – *Journal of Economic History*, 11 (1951); The Earls of Durham and the great northern coalfield 1830–80, – *Canadian Historical Review*, 33 (1952); English land ownership in the nineteenth century: a critical note, – *Economic History Review*, 9 (1957); The English landed estate in the nineteenth century: its administration (Baltimore, Md, 1963).
56. *Sturgess*, Landownership, mining and urban development.
57. Idézi *Cannadine*, Aristocratic indebtedness, 640. *M. Girouard*, Patron extraordinary: John Third Marquis of Bute (1847–1900) In: Victorian South Wales: architecture, industry and society, Victorian Society: Seventh Conference Report (London, 1969), 5–22.
58. *Mordaunt Crook*, Victorian South Wales, 17.
59. Lásd *F. M. L. Thompson*, The end of the great estate, – *Economic History Review*, 8 (1955); *Uő.* English great estates in the nineteenth century (1790–1914) In: Contributions to the First International Conference of Economic History (Paris, 1960).
60. Lásd *G. C. Brauer*, The education of a gentleman: theories of gentlemanly education in England 1660–1775 (New York, 1959); *Stone*, Crisis of the aristocracy, 303–317.
61. Lásd *Cardwell*, The organisation of science, 45–50.
62. Lásd *Musson, Robinson*, Science and technology. Chapter 5 („Training captains of industry”).
63. Lásd *Cardwell*, Organisation of science, 20–21.
64. Lásd *F. Musgrove*, Middle class education and employment in the nineteenth century, – *Economic History Review*, 12 (1959); *H. J. Perkin*, Middle class education and employment in the nineteenth century: a critical note – *Economic History Review*, 14 (1961).
65. Mr. Deane-hez írott levél, idézi *Musson és Robinson*, Science and technology, 203.
66. Lásd *Darcy*, Encouragement of the fine arts and for an interesting if idiosyncratic side-light *G. E. Fussel, James Ward R. A.: Animal painter 1769–1859 and his England* (London, 1974), chapter 3.
67. A középosztály vezető tagjai a 19. század elején már az udvari festőket invitálták magukhoz. Nyilván nem véletlen, hogy az ábrázolásmód is változott a festményeken, a rusztikus környezet és lovasjelenetek váltak divattá.
68. Lásd *W. Weber*, Music and the middle class (London, 1975).
69. *Uo.* 53–84.
70. *G. Best*, Mid-Victorian Britain (London, 1971) 218–278. *W. L. Burn*, The age of equipoise: a study of the mid-Victorian generation (London, 1968). *R. D. Altick*, Victorian frame of mind (New Haven, Conn., 1957).
71. Lásd *E. P. Thompson*, William Morris; *W. Gaunt*, The Pre-Raphaelite tragedy (London, 1942); *Wood*, Victorian panorama.
72. *K. Clark*, The Gothic Revival: a study in the history of taste (London, 1950).

73. *Kennedy* (ed.), *The autobiography of Charles Hallé*.
74. Lásd pl. *D. Gadd*, *Georgian summer: Bath in the eighteenth century* (London, 1971); *R. Leonard*, *Englishmen at rest and play* (London, 1931); *P. J. N. Havins*, *The spas of England* (London, 1976); *J. Lowerson, J. Myerscough*, *Time to spare in Victorian England* (London, 1977), 23–46.

A VIKTORIÁNUS ÉRTEKEK GEOGRÁFIÁJA: A JÓTÉKONY CÉLÚ LAKÁSEPÍTÉS LONDONBAN (1840–1900)

(The geography of Victorian values: philanthropic housing in London, 1840–1900. In: Journal of Historical Geography, 15, 1989 : 1. 40–54.)

A jótékony célú lakásépítésnek Londonban megvolt a maga térbeli és társadalmi dimenziója. A lakásépítő társaságokat a tapasztalatok megtanították arra, hogy elkerüljék London legszegényebb részeit, ahol a jótékonykodó kapitalizmus pénzügyi feltételeit lehetetlen volt biztosítani. Azonban azt megengedhették maguknak, hogy a kedvezőbb helyzetű kerületekben építhessenek, kihasználva arisztokrata ingatlantulajdonosok és a Metropolitan Board of Works közvetett támogatását. Mivel a szükségét szenvedő és a kínálatot nyújtó területek nem estek egybe, így valószínűtlen volt, hogy a szegények akár közvetlenül, a „kiegyenlítődés” révén előnyhöz jutottak volna.

A brit történeti földrajzról nemrég írott áttekintésében Darby kétségeinek adott hangot az ideológiának a történeti földrajzban játszott szerepéről. Ő elismeri: „a múltból semmi sem tűnik ugyanolyannak az egymást követő generációk számára” és a múltat illetően megközelítésünket a nemzetiség, a kulturális környezet és a személyes tapasztalatok, illetve a temperamentum is befolyásolja.¹ Mégis a gyakorlatban, a kvantitatív és ideológiai forradalmak ellenére, a történeti földrajz jórészt továbbra is a „pragmatikus brit empirizmust” tükrözi.² Ez a tanulmány is ehhez a vonulathoz tartozik, témája mégis ideológiai. Azt kívánjuk bemutatni, hogy a „viktoriánus értékek” – a laissez-faire gazdaságban való hit, az önerőre támaszkodás, a személyes felelősség és az egyén jogait megsértő állami beavatkozással szembeni ellenszenv hogyan fejeződött ki a munkásoknak lakást biztosító jótékonyossági intézmények tevékenységében a 19. századi Londonban. Ezek megerősítették a szegények és gazdagok közötti szegregáció létező formáit és a munkásosztályn belül a lakóhely szerinti különbségek új formáit teremtették meg. Ezért mi itt az ideológia és a geográfia közötti kölcsönhatással foglalkozunk, bár módszerünk lényegében empirikus.

A jótékonykodó kapitalizmus

A társadalomtörténészek gyakran megjegyzik, hogy a 19. századi jótékonyossági lakásépítő szervezetek nem tudtak lakást biztosítani „a szegények legszegényebbjeinek”, helyette a jobb körülmények között élő, rendszeresen alkalmazásban álló kisipari munkások és a szolgáltató szférában dolgozók számára biztosítottak lakást.³ Néhányan hozzátézik, hogy az alapvető elvárás nem ez volt, és a kudarc tudomásul vétele, ha vonakodva is, de elkerülhetetlenül segélyezett tanácsai lakásépítéshez vezetett. Az egyéni jótékonykodás eredményessége iránti bizalom kezdetben akadályozhatta a városi tevékenység kiterjesztését a munkáslakás építésekre, de mihelyst kide-

---

Ezúton fejezzük ki köszönetünket a folyóirat főszerkesztőjének Alan R. H. Baker úrnak és a kiadónak, az Academic Pressnek a magyar nyelvű közlés engedélyezéséért.

rült, hogy az egyéni jótékonykodásba vetett bizalom alaptalan, a tanácsok – különösen a londoni County Council – kiterjedt lakásépítési és felújítási munkákba kezdtek.⁴ Vulgárisan fogalmazva: a jótékonyági lakásépítést egyre inkább „önző jótékonykodásnak” tekintették, melynek az a célja, hogy fenntartsa az ipari kapitalizmus rendjét, biztosítva a munkaerő fizikai és társadalmi újratermelését, a belenyugvás és az önerőre támaszkodás sajátos keverékét nevelve beléjük, támogatva a társadalmi formához való ragaszkodást.⁵ A központi lakóházak biztosítása lehetővé tette az alacsony bérű gazdaság fenntartását, melyben a munkások közel élnek a potenciális munkahelyhez, gyorsan alkalmazhatók és rövid úton fel lehet nekik mondani. A jótékonyág csak azokra vonatkozott, akik már ott voltak a munkaerőpiacon, akik már bebizonyították, hogy megbízható alkalmazottak. Hasonlóképpen, a jótékonyági lakásépítést erkölcsi és közegészségügyi érvekkel támogató vitákban is megkülönböztették az érdemest és érdemtelen, az előbbi közegészségügyileg és jó hírét is szigetszerűen védtek a környező nyomornegyedek szennyezett vizétől. A mintalakásoknak az volt a célja, hogy megvédje a támogatást érdemlő munkásságot – amely már engedelmessé vált, és szimpatizált a középosztályi értékekkel – az ösztönös és nem ellenőrzött radikalizmustól, az ateizmustól és a munkás osztálytudattól. Ebben a vonatkozásban az alapvető jótékonyági intézmények: az olyan lakásépítő trösztök mint a Peabody és Guinness tröszt, az olyan társaságok és korlátolt felelősségű társaságok mint a Society for Improving the Condition of the Labouring Classes (SICLC), a Metropolitan Association for Improving the Dwellings of the Industrious Classes (MAIDIC), az Improved Industrial Dwellings Company (IIDCo) és az East End Dwellings Company (EEDCo) és az olyan egyedi kezdeményezések, mint Bourdett-Coutts bárónő vállalkozása a Columbia téren, amely különbözött az Octavia Hillétől, aki hitt az addig megvalósíthatatlan realitásában.⁶ A mintalakások különböztek olyan intézményektől, mint a menhelyek, dologházak és javítóintézetek, ahol a cél az emberek megváltoztatása volt.⁷

Mégis a jótékonyági lakásépítő mozgalom mind céljaiban, mind módszereiben jóval sokfélebb volt annál, mint ahogyan mostanában értelmezzük. A Charity Organisation Society megkülönböztette azokat a szervezeteket, amelyek jótékonyági alapon jöttek létre, vagy amelyekben a jótékonyági elem dominált mint a Peabody Trust és kereskedelmi szervezetek, mint az IIDCo, ahol a jótékonyági mozzanatok szerepet játszottak az eredetükben és sikereikben, de a bérleti díjakat egyértelműen a piaci viszonyok határozták meg. A társadalom nem bízott azokban a jótékonyági szervezetekben, amelyek nem alkalmaznak „pontos korlátokat a támogatásokat igénylő személyekkel szemben”, mivel az alááshatja a szabadpiacokat: „A jótékonyági szervezet a szegénylakás építéseknél piaci érték alatt biztosítja az alapvető életfeltételek közül a lakást. Az ilyen gyakorlat minden megkülönböztetés nélküli jóváhagyása nemcsak a kereskedelmi beruházások profitját tenné tönkre, hanem az önerőre támaszkodás elvét támadná, a saját vágyak kielégítését ösztönözné, sőt még a képzetlen munkások bérét is csökkenthetné.” A jótékonykodás azok számára, akik tudnának segíteni magukon a szó szoros értelmében demoralizáló. Ezért a jótékonykodó szervezeteknek „csak az önmagukat eltartó munkások és személyek azon legalsóbb csoportjait kell befogadni, akik a segítség ezen formája nélkül valószínűleg más jótékonyági segély alanyává válnának.”⁸

Ebből következett a liberális jótékonykodás két alternatívája: a tiszta, de a minimális szintet elérő egyszobás lakások biztosítása az addigi nyomorlakások feljavításával – ezt javasolta az Octavia Hill –, illetve új bérlakások építése – ezt javasolja az EEDCo az 1880-as években. A másik megoldás bízva a „felzárkózás” folyamatában, a sokkal magasabb szintű lakások építése, ami által a szegények költöznének a mintalakások bérlésére képes jómódú munkások elhagyott lakásaiba – ez volt az IIDCo politikája. Mindezek a szervezetek beleértve az Octavia Hill-t és az EEDCo-t, magukat haszonelvűnek, eltérő jellegűnek tekintették olyan jótékonyági lakásépítő trösztöktől, mint a Peabody Trust, ahol nem voltak részvényesek, akiknek az igényeihez alkalmazkodni kellett volna, s így feltehetőleg rugalmasabban reagált a szegények igényeire. Így James Moore, az IIDCo titkára tiltakozott a parlament különbizottsága előtt, hogy társasága „kereskedelmi társaság és semmiképpen sem jótékonyági intézmény”⁹ A Peabody Trust kötelességének tekintette, hogy lakást biztosítson a szegényeknek, a Peabody bérlői mégis alig különböztek a többi ötszázaléknyi jótékonyági szervezet bérlőitől, és a Peabody-t gyakran vádolták azzal, hogy jogtalan előnyökhöz juttatja a bérlőiket, akik igencsak tudtak volna több bérleti díjat fizetni. Például Charles Gatliff, a MAIDIC titkára azt állította, hogy a társaságának a bérlői elhagyták a lakásaikat és a Peabody lakásaiba költöztek, „mert a bérleti díjak sokkal alacsonyabbak. Legalább 30 %-kal kisebbek a piaci szintnél és ezzel súlyos károkat okoznak nekünk”. James Moore megjegyzi, hogy az IIDCo 84 whitechapel-i lakásából mostanában költöztek át a Peabody újonnan megnyitott bérházaiba.¹⁰

C. S. Loch, a Charity Organisation Society titkára különösen ellenségesen tekintett a tröszt tevékenységére. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Peabody a nyomornegyed telkeit „legalább 50%-kal olcsóbban szerezte meg a jogos piaci árnál – kézműves lakások céljára”¹¹ Mégis a telkeket a viszonylag jómódú bérlők elhelyezésére fordították olyan bérleti díjjal, amit a szegények nem tudtak megengedni maguknak. Ennek következtében a nem támogatott építők veszélybe kerültek, hogy kiszorulnak a piacról: „Így mi látjuk, hogy a kereskedelmi funkciók jelentős mérvű jótékonyági bitorlása akadályozza a kapitalisták erőfeszítéseit, hogy munkásaiknak lakást biztosítsanak, és a kereskedelmi társaságok üzleti vállalkozásait, hogy a kézműveseknek lakást építsenek. Jelentős népességnek önköltségi ár alatt biztosítanak lakást, és azt mondják, hogy ezt a nagyon szegények érdekében teszik, akik csak kevés előnyhöz jutnak. Vajon Peabody úr nagylelkűsége – amely „amerikai dudvaként” jelenik meg az angol tájon – nemcsak e rozoga épületeket, hanem a jószándékú lakásépítő társaságokat is eltávolítja-e”¹²

Írónikus, hogy a Cross Act-ot, a nyomornegyedek felszámolását lehetővé tevő törvényt, melyből a Peabody jelentős hasznot húzott, a Charity Organisation Society ösztönzésére fogadták el. 1873-ban a társaság jelentést nyújtott be azzal a panaszszal, hogy London belső részén nincsenek megfelelő telkek munkáslakás bérházak építésére. A társaság sürgette a törvényhozást, hogy engedélyezze a helyi hatóságnak a felszámolásra jóváhagyott nyomornegyedek kötelező elidegenítését. Jelentésük „a nagyváros központi törvényhatósági intézményének létrehozását” is javasolta, hangsúlyozva, hogy így az merészebb és átfogóbb lehet, a gazdagabb körzetek segíthetik a szegényebbeket, ami mindenki számára fontos”¹³ A társadalom nyilvánvalóan előre látta, hogy a nagyvárosi hatóság városszerte adókat vet ki a tökéletesítések fedezésére,

mégis egyes időszakokban erősen ellenezte a munkáslakás-építés bármiféle támogatását. A lakásépítő társaságokról valószínűleg azt feltételezték, hogy a teljes piaci árat fogják fizetni amikor az üres telkeket megszerzik a helyi hatóságtól. Nem csoda, hogy Loch úr annyira felháborodott a Metropolitan Board of Works (MDW) és a Peabody cég közötti megállapodáson. A C.O.S. jelentése azt is feltételezte, hogy London keleti és délkeleti részén levő telkek – ahol a föld értéke magasabb volt – nem megfelelőek, valószínűleg azért, mert a helyi lakosok túl szegények vagy túl fegyelmetlenek voltak ahhoz, hogy megbízható bérlők váljanak belőlük.

Peabody Trust kicsit alacsonyabb bérleti díjakat kért, többnyire „társbérleteket” biztosított közös konyhával és WC-vel, ellentétben az IIACo teljesen különálló lakásaival. Elméletileg a Peabody csak olyan családokat fogadott el, ahol a családfő nem keresett heti 30 shillingnél többet. Gyakorlatilag ez a munkásság jó részét magában foglalta különösen amiatt, hogy a többi családtag kiegészítő és időszakos keresetét nem vették figyelembe. Nem kellett távoznia azoknak a családoknak sem, akiknek keresete túllépte a 30 shillinges határt. Valójában ezek a családok jelentették a sikert, s a további jelenlétük jelképezte a biztos és egészséges otthon előnyeit az új bérlőknek.¹⁴ A munkásság lakásvizonyait vizsgáló Királyi Bizottság 1885. évi jelentése elfogadta, hogy ahol a lakás iránti kereslet meghaladja a kínálatot: ott ez „maga után vonja, hogy egy szelekciós rendszert kell követni, és furcsa volna ha a legrendszertöbbség és tisztetreméltóbbak lennének elutasítva. Ez nem igazságtalan, de az tény, hogy a legnyomorúságosabb negyedek lakóinak – gyakran éppen azoknak, akik az új lakásoknak helyet biztosító szanálások során veszítették el lakásukat – meg kell próbálni új lakást találni az új épületekben, nekik azonban kevés az esélyük az előnyben részesített tisztas iparosokhoz képest.”¹⁵

A Királyi Bizottság jelentésével egyidőben, az East End Dwellings Company megnyitotta első lakótelepét Whitechapelben. A társaságot 1884-ben alapították; a valóban szegények lakásproblémáin próbált segíteni. A korábbi társaságok kudarcot vallottak és a „felzárkózás” hatástalannak bizonyult. Két évvel korábban jegyezte meg C. S. Loch, hogy: „A felzárkózásra vonatkozó bizonyítékok rendkívül gyengék. Az alsóbb osztályok lakáshelyzete javulhat a fölöttük levőknek juttatott lakások révén, úgy hogy a rossz lakásokkal rendelkezők az így keletkezett vákuumba törekszenek. Dr. Griffiths, Clarksenwell-ből azt mondja, hogy az „alsó osztályok így sohasem jutnak „lakáshoz”. Ők az elhagyott lakásokba költöznek, de sokszor egy ház nyolc szobájára nyolc család jut és csak egy W.C. Ez aligha „felzárkózás”.”¹⁶

Azonban az EEDCo annak ellenére, hogy visszatér az egyszobás, közös használatú mellékhelyiségekkel ellátott lakásokhoz, hamarosan szembe kellett hogy nézzen a rendszertelen foglalkoztatás, a bizonytalan jövedelmek és a szegények gyakori helyválttatásának problémáival. Ha az alacsony bérű lakásokon meg akarták keresni a beruházások számára az 5 százalékos hasznot, akkor fegyelmezni kellett és rendszabályokra volt szükség.¹⁷ Beatrice Webb, aki az EEDCo-nál mint önkéntes irányította a lakásépítkezéseket, megjegyezte: „A vezetés gyakorlati problémája, hogy válogassa-e a bérlőket, kizárva, minden kétes személyt, vagy a korábbi lakóknak kell lakást biztosítani amennyiben azok elég tisztességesek?”

A válasz elkerülhetetlenül ugyanaz a praktikus megállapítás volt, amit a szomszédos Peabody bérházak felügyelője megfogalmazott: „Nekünk rengeteg problémával kellett

foglalkoznunk, ezért szelektáltunk – a régi lakók közül csak azokat engedjük be, ahol a férfi állással rendelkezik.”¹⁸

Kik kaptak lakást?

Teljesen nyilvánvaló, hogy létezett egy tanulási folyamat. Kezdetben az évi jelentések büszkén sorolták, hogy bérlők között milyen sokféle foglalkozás képviselteti magát, bizonyítva, hogy a munkásság minden rétegére számítanak. Például az EEDCo azt állította, hogy számos dokkmunkás, fuvaros, portás és az építőiparban dolgozó munkás, 20 iraodai takarító és bejárónő, 21 női fodrász, varrónő és zsákkészítő találálható az első bérlők között. Viszont a későbbi jelentések a bérlők foglalkozása és jövedelme helyett inkább a bérlők (vagy inkább az üresedések) számát közölték.¹⁹ A kormányzati vizsgálatok és a statisztikai felmérések a bérlők között általában megerősítették a képzett iparosok túlsúlyát.²⁰ Azonban az öt százalékos haszonnal dolgozó társaságok bírálata ellenére tény, hogy a Peabody a szegényebbek részére biztosított lakást. (1. sz. táblázat) 1891-ben George Arkell – aki a bérházakban lakókról készített felmérést Charles Booth-nak a londoni társadalomról készülő könyvéhez – megállapította, hogy azon háztartások közül, melyek jótékonyági lakásokban voltak, több mint háromnegyed része – Booth osztályozása szerint – az „E” és „F” kategóriába, a jól fizetett munkások csoportjába tartozott. Körülbelül egyötödük a „C”

1. sz. táblázat

*A jótékonyági alapon épült lakásokban élők foglalkozási megoszlása
1.000 összes bérlőre vetítve*

Foglalkozás	Metropolitan Association 1874	Peabody Trust 1881	Improved Industrial Dwellings Company 1881
Tisztviselők	13	5	24
Rendőrök	35	60	67
Nyomdászok	41	22	43
Ácsok	30	13	33
Fodrászok	74	18	14
Raktárosok	63	33	17
Fuvarosok	41	46	27
Portások	26	108	43
Munkások	53	161	23
Takarítónők	26	32	2
Női szabók és varrónők	13	54	9
Az összes bérlő	761	2.780	3.146

Forrás: C. Gatliff, *Journal Statistical Society of London* 38 (1875) 52–53; SCALDI, PP 1881 VII, 310–11; Peabody Annual Report for 1881

és „D” kategóriába (azok a kiskeresetűek, akik nem rendelkeztek tartós állással vagy a rendszeres fizetésük alacsony volt). Kevesebb, mint 4%-uk tartozott az „A” osztályba (léhűtők és a bűnözés határán állók) vagy „B” osztályba (a nagyon szegények, a márról holnapra élők).²¹ Mint a 2. táblázat jelzi, a nagy üzleti vállalkozások és magánszemélyek tulajdonában levő bérházakban sok szegény család élt, de ezek a lakások sokkal gyengébb minőségűek voltak. „Ezek a lakások jelzik a látogatóknak, hogy a tervezők számára a meghatározó gondolat nem azoknak az embereknek a kényelme és jóléte volt, akiknek az épületekben lakni kell, hanem hogy maximum mennyi bérházat lehet építeni az adott területen.”²²

A londoni polgármesteri hivatal lakásügyekkel foglalkozó bizottsága sok háztömböt kritizált, és néhány közülük annyira rossz volt, hogy engedélyezték a lebontásukat. Popszárban 1888-ban építették fel az Arnold Buildings bérházat, 1889-ben bírósági határozatra bezárták, majd 1904-ben lebontották.²³

Természetesen a tanulási folyamat kétirányú volt; ahogy a jótékonysági szervek gyorsan megtanulták a leendő bérlők közötti megkülönböztetést, ugyanúgy a munkáscsaládok sem választották a jótékonysági lakások bizonyos fajtáit. A modell-lakások népszerűtlenebbek voltak még azok között a szakképzett munkások között is, akik megengedhették volna maguknak, hogy ezekben lakjanak. Alfred Evans, a clerkenwelli szobafestő élesen bírálta a modell-lakásokat, mivel a külső építésű lépcsők és a játszótér hiánya veszélyeket hordoz a gyermekekre nézve.²⁴ Thomas Powell, a londoni kereskedelmi kamara részéről egy nyilatkozatot tett közre: „A barakkszerű külső megjelenés, a rendszer tömegszerűségével szembeni ellenszenv mélyen meggyökeresedett előítéletté vált. Bizonyos, hogy sokrétű és elégséges alapja van ennek. A csupasz vakolatlan falak, az összezsugorított szobák és ablakok, a mészfesték fájdalmasan unalmas monotonitása, a díszítésnek még a legcsekélyebb jele nélkül, – hiányzik minden, ami szemnek vagy a léleknek tetszik. A feljárók és a lépcsőházak hideg, komor és taszító jellege a rendszer korai példáiban jelzi, hogy a feltételek és szabályok valamilyen szörnyű korlátozása párosult, s ez nagymértékben hozzájárult az ellenszenvhez és ehhez az előítéllethez.”²⁵

Viszont mások rokonszenveztek a mintalakásokkal, ahol kevesebb a megszorítás, tágabb a tér a magánélet számára, mint a közös használatú helyiségekkel ellátott lakásokban; „semmi más csak a legteltesebb szabadság.”²⁶

George Gissing a *The Nether World* című művében a következőképpen vont párhuzamot a mintalakások és a barakkok között: „Milyen szörnyű barakkok a Farrington Road épületei! Óriási, csupasz falak, a díszítésnek a legcsekélyebb jele nélkül, a sárszínű ablakok végeláthatatlan sora, bejáratok és bejáratok, élettelen kémlelőnyílások, sötét bejárati ajtók mind sugározzák a belül levő szegénységet, a zűrzavart és a kényelmetlenséget. Az aszfaltozott, tisztára söpört udvarok úgy néznek fel az égre, mint a börtön. Ezen építmények tömkelegénél a korom különböző árnyalatai jelzik építésük időpontját, a nyers téglák és habarcs tonnái, – megsemmisítve a rátekinthető szellemét.”²⁷

Nem biztos, hogy Gissing nyilvánvaló ellenszenvével egyetértettek mindazok, akik helyett ő leírta e sorokat. De valószínűnek tűnik, hogy azok a családok, akik egész életükben azért küszködtek, hogy ne kerüljenek be a dologházba, nem lelkesedtek az olyan lakásokért, melyek építészeti és fegyverkezési rendszerükben állandóan

2. sz. táblázat

A bérházak és lakói (1891)

A lakástulajdon típusa	A népesség száma	Százalék			
		nagyon szegény	szegény	jól kereső	középosztálybeli
Jótekonysági, vagy részben jótekonysági	72.441	3,9	19,4	76,2	0,5
Magántulajdon legalább 4 bérházzal	69.598	10,0	33,6	55,8	0,6
Magántulajdonos vagy ismeretlen	45.131	17,4	39,0	43,4	0,3
Szolgálati lakás	1.938	—	6,2	93,8	—
Összesen	189.108	9,4	29,2	61,1	0,5

Forrás: C. Booth (Ed.), Labour and life of the people, volume II (London 1891) 245. old.

az előbbire emlékeztettek. Számos szerző hangsúlyozta a jótékonyági intézmények szigorú rendszabályait: a heti lakbér egy hétre előre fizetését, a közös takarítási munkák felosztását, az albérlők fogadásának megtiltását, a lakások gazdasági célra való használatának tilalmát a mosás megtiltását.²⁸ Nem valószínű, hogy ezeket a szabályokat szigorúan betartották, de a modell-lakások híre olyan volt, hogy eleve elriasztotta a „nem mint szegényeket” attól, hogy lakást kérjenek.²⁹

Így a jótékonyági szervezetek azzal a meglepő ténnyel találták magukat szemben, hogy a kétségbeejtő lakáshiány ellenére néhány lakásba nehéz bérlőt találni. Az ő tanulási folyamatuknak következményét és eredményét a földrajzi dimenziókkal jellemeztük. Ez olyan fontos mozzanat, melyet ez idáig mellőztek.

A jótékonyági lakásépítés geográfiája

A legkorábbi jótékonyági lakásépítések legalább kétféle értelemben kívántak mintát nyújtani: példaképnek és teljesen egészségesnek kellett lenniük, követendő példát kellett nyújtani másoknak, különösen az üzleti vállalkozóknak és a háztulajdonosoknak. Így az első szervezetek pl. a Metropolitan Association és a SICLC nem ismételtek a terveket, hanem különböző típusú lakásokat építettek, beleértve a kétszintes családi házakat, bérházakat, szállókat és vendégfogadókat, vagy eleve erre a célra építették ezeket, vagy a közönséges lakásokat alakították át. A legkülönbözőbb helyekre építkeztek, de leginkább a lakásínséges területekre – mind a régi, mind az új nyomorgyekek területén. Pl. London szívében a St. Giles kerületben, és Spitalfields-ben, illetve a King's Cross környékén, vagyis az új szegénygyegekben. Gyorsan rájöttek, hogy a szállók kevésbé célravezetőek, mert nehezebb ezeket irányítani, mivel a lakók hetente vagy akár éjszakánként változnak, gyakori az üresedés, és így kevésbé jövedelmezők a bérlakásokhoz képest.³⁰

Amikor az 1860-as évek elején a Peabody Trust és az IIDCo megalakult, mindkét cég több helyen kezdett építkezni London belső körzetében. A Peabody első bérházai Spitalfields-ben, Islingtonban, Shadwellben, Westminsterben és Chelses-ben épültek, majd a 70-es évek elején a Themzétől délre magasodtak a bérházak sorai. 1870-ig az IIDCo Soutworkban, Wapping-ban, King's Crosson, Islingtonban, Greenwichben, Finsburyben és Bethnall Greenben építkezett, viszont a West Enden egyáltalán nem. Egyik cégnek sem jelentett problémát, hogy bérlőket találjon a Themze déli kanyarulatánál fekvő bérházaiba, Clerkenwellben, a West Enden és Victoria környékén. Ezek a területeken képzett iparosok és kisipari műhelyekben dolgozók laktak. Kezdetben a Peabody Trust évi jelentései azt tudatták, hogy Spitalfields-ben és Islingtonban az összes lakás bérlőre talált, Westminsterben hosszú várakozási lista volt. Blackfiarsban olyan sok jelentkező volt, hogy az igazgatóság azonnal döntött további lakások építéséről. A Soutwork Streeten a 264 lakásra több mint ezren pályáztak. A Pimlicóban 1876-ban elkészült 16 bérházra olyan sok volt a pályázó, hogy úgy döntöttek, hogy további 14 bérházat építenek.³¹ Az IIDCo jelentése szerint a St. Pancras közelében az 1876-ban megnyitott Stanley Buildingsben óriási volt a kereslet, részben amiatt, hogy a bontások kapcsolódtak a Midland Railway londoni vonal bővítéséhez. Az Oxford Street és a Grosnever Square közötti Clarendon Buildings esetében 1872-ben a 38 lakásra 438 pályázó jelentkezett.³²

Ezzel szemben az IIDCo-nak hamarosan szembe kellett néznie azzal, hogy Wappingban a lakások népszerűsége „a helyi kereskedelem és ipar helyzetétől függ, és sovány esztendőkből gyakran üresek a lakások.”³³ Ugyanez volt a helyzet a Greenwichi lakásaikkal, míg Bethel Greenben – ahol 20 év folyamán a társaság a legnagyobb lakónegyedét építette fel – a bérbeadás a vasútállomás megnyitásáig nehézkes volt. Ez talán jelzi, hogy a lakónegyed vonzotta a zöldövezetbe vágyó, stabil állással rendelkező munkásokat, akik képesek és hajlandók voltak vonattal munkába járni.³⁴

A Peabody Trust szintén problémákkal találta magát szemben az elhagyott dokknegyedben épült Shedwell ingatlanai esetében. 1867 júliusában, hat hónappal a nyitás után 195 lakásból 147-et tudtak kiadni. Az üres lakásokat a terület nem megfelelő megközelíthetőségével magyarázták. 1868-elején a problémákat már London e részének „gazdasági hanyatlásával és ezzel összefüggésben a foglalkoztatottak számának csökkenésével magyarázták.” Még két évvel később is az volt a helyzet, hogy a „lakások körülbelül egynegyede üres volt.” A tröszt problémáihoz az is hozzájárult, hogy az első főfelügyelőtől kénytelenek voltak megválni sikkasztás és okirathamisítás miatt, és a lakónegyed egy súlyos fertőző skarlátjárvány is sújtotta. Ez utóbbi megerősítette a kételyeket a sűrűn beépített lakónegyedek egészségtelen voltáról.³⁵ A lakónegyed még 1880-ban is problémákkal küszködött. A cég titkára, Robert Wigers azt mondta az iparosok és munkások lakáshelyzetét vizsgáló különbizottságnak, hogy: „Az egyetlen térség építkezéseink közül, ahol nincs nagy kereslet Shadwel, itt az emberek vonakodva jöttek, de az elmúlt 18 hónapban már jóval kevesebb az üres lakás.”³⁶

Valójában szintén problémák voltak a kísérleti jelleggel olcsóbb, betonból épített Bermondsey épületekkel is: „nincsenek mindig teli, az emberek ellenzik, és a beton egyáltalán nem megfelelő, a padlózat hideg és kényelmetlen.”³⁷

Az IIDCo sokkal inkább London belső és külső övezeteit különítette el az East End és West End megkülönböztetése helyett. A társaság titkára a bérbeadási problémákat a spekuláns építkezők versenyével magyarázta. Greenwichben: „hosszabb ideig sok üres lakás volt, de most már 3 ház kivételével teli vannak (1881 lakás, összesen 40 házból), a bérleti díjak azonban alacsonyok.” Deptfordban: „nem voltunk képesek többet bérbe adni a lakások felénél, de ezeket a lakásokat még csak 12 hónapja adtuk át.” Deptfordban még három évvel később is problémák voltak, „mivel versenyeznünk kellett a kis házakkal.”³⁸

Az IIDCo alapítója és elnöke Sydney Waterlow elismerte a jövedelemátcsoportosítás tényét. „A központi körzetekben, mondjuk az Oxford Street, Westminster és Pimlice közelében a bérházak több profitot hoznak, mint a külső kerületekben, például a Towerben, Greenwichben és Deptfordban. Itt nincs meg az 5 százalékos hasznunk. De az összes bérházat nézve a St. George, a Hannover Square bérházainak többletjödelmé pótolja a Deptfordban és a Towerben elmaradt jövedelmet.”³⁹

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az 1870 és 1880-as években mind a Peabody, mind az IIDCo érdeklődése nyugati irányba fordult. A Peabody Trust következő építkezését az East Enden kezdte, amikor megszerezte az MBW-től egy nyomornegyed bontásra ítélt telkeit a St. Katharine Dock közelében. Ez volt a legrosszabb a hat ilyen célra szánt építési terület közül. A többi öt mindegyike sokkal vonzóbb volt – Westminsterben, Covent Gardenben és Clerkenwellben. Az East End-i telkek

megvásárlása nyilvánvalóan kompromisszum volt, a tröszt kifogyott a pénzből, nem voltak telkei, ezért nagyon szeretett volna jó helyhez jutni olcsó áron, miközben a közmunkaügyi hivatal szerette volna minél előbb ezt a West End-i telkét beépíttetni. Bár az IIDCo folytatta az építkezéseit délkelet Londonban (nemcsak Deptfordban – mint ahogy ezt korábban jeleztük – de közelebb is, az Old Kent Road mentén), de sokkal lelkesebben fogott új fejlesztésekbe a West Enden.⁴⁰

Az erre vonatkozó bizonyítékot ismét az új lakások iránti kereslet adatai nyújtják. Peabodynál 1881-ben több mint 3000 kérvényező jelentkezett a 432 új lakásra.⁴¹ Hasonlóképp az IIDCo évi jelentései is látványos bizonyítékokat nyújtanak a túljelentkezésről. 1882-ben a Great Eastern utcán a Hamilton Buildingsben levő 48 lakásra közel 300-an pályáztak. A következő évben az islingtoni City Roadon a 83 lakásért 382-en versengtek. Ugyanitt a High utca sarkán levő 80 lakásra 323-an pályáztak. A Charing Cross Roadon épült Sandringham Buildings 299 lakása 1300 pályázót vonzott, és az Edward Roadból nyíló Linton utcán a 165 lakásra 626 pályázó jelentkezett.⁴²

Az East End mellőzése szintén egyértelmű az újonnan létrehozott East End Devellings Co. esetében is. De a jótékonysági intézmények és az MBW, illetve jogutódja a London County Council közötti kapcsolat is lazult az 1880-as és 1890-es években. Az LCC házhelyeket örökölt St. Gilesben, Linchouseben, Shadwellben és Deptfordban és Greenwichben, amelyeket az MBW kényszerkiszajátítás alapján szerzett meg, de nem tudta őket a Cross Act alapján eladni. A deptfordi telek egy részét a Provident Associationnak adták el, de nem volt vevő a fennmaradó részére és a Greenwichben levő telekre. A Linchouse-beli Brask utcán levő telket 1887-ben hirdette az LCC, s még három további alkalommal – eredménytelenül. A Guinness Trust-tel folytatott tárgyalások kétszer szakadtak félbe a Schadwell-beli Cable utcán levő telkek megvásárlásáról. Az EEDCo felajánlotta, hogy beépít egy telket Poplarban, az Ann utcán, melyet az 1890. évi lakástörvény alapján szerzett meg az LCC. Azonban itt is megghiúsult az eladás, mivel sem a Council sem a Local Government Board nem hagyta jóvá a társaság tervét, vagyis a kéttagú családoknak tervezett egyszobás lakásokat. Valójában amikor az LCC végül áttervezte a telkét, magát a Local Government Board érvénytelenítette az egy személy egy szoba előírást.⁴³

Szembenézve azzal, hogy a kormány vonakodott jóváhagyni a társaság minimum szabványú terveit, illetve a cég felhagyott a nem stabil, szegénység gyötörte bérlők irányításának problémáival, nagyon gyorsan az igényesebb piac felé fordult, és elhagyta a „valódi” East Endet. A századfordulón a cég két- és háromszobás külön bejáratú lakásokat épített a Victoria Park Squaren, a Stepney Greenen, King's Crosson és Barnsburyban.⁴⁴

A házhelyekhez való hozzájutás

Az eddigiekben hangsúlyoztuk, hogy a jótékonysági társaságok tapasztalataik alapján elkerülték London szegényebb részeit, mivel figyelembe vették, hogy a népeség túl szegény vagy fegyelmezetlen ahhoz, hogy akár a legcsekélyebb mértékű hasznos biztosítson. Az érem másik oldala, a „kézműves London” előnyben részesítése csak úgy volt megvalósítható, ha a telkek megszerezhetők voltak a mezőgazdasági földek árszintjén, ezáltal lehetővé téve az alacsonyabb bérleti díjakat.

Korábban már említettük, hogy a bontásra kijelölt nyomornegyedek telkeit az 1879-ben elfogadott Cross Act alapján értékesítették.⁴⁵ 1873-ban a Peabody igazgatósága úgy fogalmazott, hogy egyedül a Themzétől délre fekvő telkeket tudják megvenni. Mihelyst megtudták, hogy új törvény alapján London középpontjában levő telkek elérhetőek lesznek lakásépítési célokra, elhatározták, hogy többé nem vásárolnak a nyílt piacon földet. Ezután rendkívül kemény alkudozást folytattak, hogy mintegy 100.000 fontért megszerezzenek hat olyan telket, amelyekért a város közel 500.000 fontot fizetett.⁴⁶ A többi deklaráltan 5 százalékos haszonnal dolgozó társaság is – ha nem is látványos, de – előnyös üzletet kötött. Az IIDCo Southwarkban, Islingtonban és Maryleboneban szerzett telkeket, az EEDCo és Four Cent Industrial Devellings Co Whitechapelben. Az IIDCo egyes utcák felújításába bekapcsolódva is hozzájutott telkekhez, így a Charing Cross Road és a Great Eastern Street házainak homlokzati felújításakor.⁴⁷

Természetesen a közintézményi tulajdonban levő földeknek is volt piaca, amelyet figyelembe vettek, amikor egy adott jótékonyági célra földet más jótékonyági célra hasznosítottak. A Peabodynak a Blackfriars Roadi lakótelepe a Magdalen Foundling kórház telkét foglalta el és Peabody bérházakat épített Claphamben egy szabadkőműves társaság, Hammersmithben pedig egy kolostor telkén.⁴⁸ Később sikertelenül próbálkozott a vaskereskedők szeretetházának megszerzésével – e helyen áll most a Geffrye Museum. Az EEDCo-nak sem sikerült megszereznie a Caledonia úton a Royal Calonian menhelyet, de a Victoria parknál átépített egy olyan területet, amelyen korábban barakkok álltak.⁴⁹

Az MBW-nek a West Enden levő, kisajátítással megszerzett telkeivel összehasonlítva, melyek legalább 50.000 fontot értek acrenként, a Peabody által London központi részének peremén megszerzett telkek – Chelseaben, St. Pancrasban és a Blackfriars hídtól délre – acrenként mindössze 5.000 fontba kerültek.⁵⁰ Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy számos társaság figyelme az ilyen zöldövezeti telkek felé fordult. A Peabody a századforduló utáni években Herne Hillben és Tottenhamben építkezett, az IIDCo a legnagyobb lakótelepét az akkor még zöldövezeti Bethnal Greenben építette fel az 1870-es években. Az EEDCo a Victoria park sarkát szerezte meg és megvásárolta az egyik felépített lakótelepet, a legtipikusabb viktoriánus zöldövezetben, Camberwellben.⁵¹ Az első világháború előtt azonban ezek közül egyik vállalkozás sem vált sikeressé. Azok, akik megengedhették maguknak, hogy ingázzanak a zöldövezetből a munkahelyükre, a bérházak helyett szívesebben laktak családi házban. Úgy tűnik, hogy még ott is – így pl. Herne Hillben és Tottenhamben – ahol családi házakat is bérbeadtak, a szakmunkások visszariadtak attól, hogy intézményi tulajdonban levő ingatlant béreljenek.

A legelső jótékonyági célú lakásokat a Calthorpe lord által biztosított földön a SICLC építette, Bagnigge Wells.⁵² A jótékonykodók előnyhöz jutottak a Bedford Estate-val való kapcsolat révén is,⁵³ de a legbefolyásosabb földtulajdonos a westminsteri herceg volt, aki telkeket biztosított a jótékonyági társaságoknak mind Mayfairben és Pinolico-ban.⁵⁴ A herceg jótékonyági szándékához nem férhet kétség, de az is egyértelmű, hogy olcsó telkek biztosítása a modell-lakásépítkezéshez ügyes vagyongazdálkodási döntés volt. A modell-lakások jó módszert biztosítottak arra, hogy a legnagyobb hasznot hozó ingatlanokat megvédjék a szegénynegyedek népességének

beáramlástól. Jobb a rendes modell-lakás, mint a rendetlen nyomornegyed. Mint Donald Olsen megjegyezte: „Az új utcák (Mayfairban) sokkal hatékonyabb társadalmi szegregációt biztosítanak, ha eltávolítanak a szegényeket a hátsó utcákból és síkatorokból, vagy gondos ellenőrzés alá helyeznék őket az új modell-bérházakban, vagy végleg száműznék őket a lakónegyedből.⁵⁵ E célok érdekében a westminsteri herceg arra kényszerült, hogy módosítsa a lakótelep létesítésének feltételeit. Az arisztokrata földtulajdonosoknak örökös bérlőkre volt szükségük a földön levő telkekre a lehetséges legmagasabb földjára érték eléréséhez. Az IIDCo a northamptoni bérházaiban a piaci érték szerinti 3–4 penny helyett 1,42-től 2,01 pennyért kért egy négyzetlábba vetítve. Ha a „legmagasabb jára értékot” akarták volna elérni, a mintalakásokat „biztos nem építették volna fel.”⁵⁶

Egyébként is vitatott kérdés volt, hogy hogyan kell felbecsülni „a legmagasabb jára értékot”. Rövid távon egy szappanüzem nagyobb jára értékot hozhat, mint egy mintalakás, de hosszabb távon a szappanüzem létének negatív külső hatásai csökkenthetik a környező ingatlanok értékét. A mintalakások ilyen szempontból semleges hatást gyakoroltak. Olyan viszonylag szegény körzetben mint pl. Clarksenwell, a mintalakások jó példát nyújtottak a tisztességes viselkedésre és tisztaságra. Egy olyan gazdagabb területben mint Mayfair, a cselédeknek, bolti eladóknak és olyan más szolgáltatásban dolgozóknak biztosítottak jó elhelyezést – akikre a gazdagoknak is szükségük volt.

Általában, mivel az arisztokrata földtulajdon fontosabb volt Nyugat-Londonban, mint Kelet-Londonban, ez csak megerősítette a jótékony célú lakások eloszlásának térbeli egyenetlenségeit. Természetesen Pimlicóban és Bloomsburyben is volt bőven elég szegény, lakásra jogosult személy ahhoz, hogy a szerény mértékű jótékony célú lakásépítkezések évtizedekig folytatódjanak. Nem vitás, hogy ezekben a körzetekben lakó szegények egy részének előnye származott abból, hogy ezek az építkezések ide koncentrálódtak. Azonban a London keleti és délkeleti részén levő legszegényebb góccokra viszonylag kisebb figyelmet fordítottak. Askellnek a londoni mintalakásokra vonatkozó adatai szerint a Westminsteri iskolakörzetben a népesség 8%-a lakott jótékony célú lakásokban, viszont a Tower Hamletsben ez csak 2,1%, Southworkban 2,8% volt, ugyanakkor e két körzetben a „nagyon szegények” aránya (az „A” és „B” osztályba tartozók) sokkal magasabb volt mint Westminsterben.⁵⁷

Annak, hogy a jótékonykodók mellőzték az East Endet az volt a másik következménye, hogy a londoni városi tanácsnak kellett elindítani egy lakásépítési programot amikor örökölte azokat a „Cross Act”-höz kapcsolódó telkeket, amelyekre az MBW nem talált vevőt. Ennek az volt az eredménye, hogy kezdetben – mivel a tanács ugyanazokat a pénzügyi elveket követte, mint a jótékony célú szervezetek – még több „nehézen bérbeadható” lakást teremtettek és megerősítették a jótékonykodó földtulajdonosokat legremesebb aggodalmaikban.⁵⁸

Itt most nem célunk, hogy párhuzamot vonjunk napjainknak – a viktoriánus értékeknek a szelektív újraélesztésére épülő – lakáspolitikájával.⁵⁹ Elégséges annak megállapítása, hogy a történeti földrajzban az értékeket nemcsak elméletileg kell vizsgálni, hanem empirikusan is bizonyítani kell azokat. Mint Geoffrey Best írja; „a mintalakások” és a tipikus bérházak azért voltak olyan tágasak, mert korszakunkban ez nagyon jellemző volt, s nem a bennük elhelyezett lakók száma miatt.”⁶⁰

Talán igaz – mint Martin Dauston felvetette – hogy a viktoriánus és edwardiánus korok lakásépítése jól dokumentált, de számszerűleg jelentéktelen formái túlzottan is kutatók; nemcsak a jótékonyok, hanem a vállalati lakásépítések is (pl. Saltaire) s a tanácsok is. Viszont több figyelmet kell fordítani a „közönséges magánbérleti szektorra”, hiszen a viktoriánus háztartások többsége ezekben lakott.⁶¹ Mégis, a viktoriánus korban a jótékonykodás megvalósítása volt olyan látványos, mint a történeti földrajzosok által vizsgált bármely más térbeli eloszlás. Ennek a térbeli eloszlásnak a következményeként megerősödött a „két nemzetre” szakadás: társadalmi és gazdasági értelemben. Végül azonban bebizonyította, hogy szükség van egy egész Londonra kiterjedő közigazgatásra, hogy lehetővé tegye a pénzügyi támogatások átcsoportosítását a gazdag és szegény kerületek között, és a határozott lakásépítési támogatást. Az előbbinek nemrég történt megszüntetése és az utóbbi csökkentése legalább annyira kapcsolódik a „viktoriánus értékekhez”, mint az egyéni erény és felelősség hangsúlyozása.

Fordította: Tímár Lajos

Jegyzetek

1. H. C. Darby, Historical geography in Britain, 1920–1980: continuity and change Transactions, Institute of British Geographers 8 (1983) 426.
2. M. Overton, Conference report: Historical geography at the IBG – Journal of Historical Geography 8 (1982) 186. old. Idézi: Darby, fentebb id. m.
3. G. Stedman Jones, Outcast London (Oxford 1971); J. White, Rothschild Buildings (London 1980); A. S. Wohl, The eternal slum (London 1977)
4. E. Gaudie, Cruel habitations (London 1974) 221, 235.
5. J. White, a „London Weekend” televíziósorozat; The making of modern London, első adás: 1983. okt. 14. Lásd; Jones, Id. m.; J. Foster, How imperial London preserved its slums. – International – Journal of Urban and Regional Research 3 (1979) 93–114.
6. Ezeknek a társaságoknak a társadalomtörténetéről lásd Wohl idézett munkáját és J. Tarn, Five per cent philanthropy (Cambridge 1973)
7. F. Driver, The English Bastile: dimensions of the workhouse system, 1834–1884. (unpubl. Ph. D. thesis, University of Cambridge 1987)
8. Dwellings of the poor: report of the Dwellings Committee of the Charity Organisation Society (London 1873) 4, 10–11.
9. Report from the Select Committee on Artizans and Labourers' Dwellings Improvement (SCALDI), PP 1881 VII, 178.
10. Uo. 147, 174.
11. C. S. Loch, The dwellings of the poor (London 1882) 7.
12. Uo. 9.
13. Dwellings of the poor (1873) 15–16.
14. Return: Endowed Charities (County of London) Vol. VII, 162; Royal Commission on the Housing of the Working Classes (RCHWC), PP 1884–85 XXX, 54, QQ 11540–1
15. RCHWC, PP 1884–85 XXX, 55
16. Loch id. m. 11.
17. Lásd: The comments on vacancy rates in EEDCo. Ltd. Annual Reports 1884–; and on rent losses due to empties and rent arrears in inquiries conducted by the LCC, e.g. LCC HSG/GEN/2/2/II. Reports by the Architect and Valuer, 31 October 1894

18. *N. and J. MacKenzie* (Eds), *The diary of Beatrice Webb*, volume one, 1873–1892 (London 1892) 134.
19. EEDCo. Ltd. 4th Report, 21 Feb 1887. 1890 után a jelentések a pénzügyi kérdésekre koncentráltak.
20. Lásd pl. SCALDI, PP 1881 VII. Appendices 15, 16, 19, a bérlők foglalkozás szerinti megosztása. MAIDIC, Peabody és IIDCo.; *C. Gatliff*, On improved dwellings and their beneficial effect of health and morals. – *Journal of the Statistical Society of London* 38 (1875) 49, 53; *A. Newsholme*, The vital statistics of Peabody buildings and other artisans' and labourers' block dwellings. – *Journal of the Royal Statistical Society* 54 (1891) 90; Peabody Trust évi jelentései tartalmazták a bérlők foglalkozás szerinti megosztását.
21. *C. Booth* (ed), *Labour and life of the people*. Volume II (London/1891) 236–62.
22. Uo. 240. old.
23. Reports of the Mansion House Council for 1884 and 1890 (London 1885, 1891); *R. V. Stef-fel*, Housing for the working classes in the East End of London, 1890–1907 (unpubl. Ph. D. Thesis, Ohio State University 1969); *Uő.*, The evolution of a slum control policy in the East End, 1889–1907. – *East London Papers* 13 (1970) 25–35.
24. Report from the Select Committee on Artizans' and Labourers' Dwellings (SCALD), PP 1882 VII, Q. 2791
25. Uo. 134–40.
26. Uo. 2651.
27. *G. Gissing*, *The nether world* (London 1889) XXX. fejezet
28. *Wohl*, id., 159–61; *Stedman Jones*, id. m. 184–185; *White*, id. m. 54–60, 292–294.
29. A kényszerítés hiányáról, lásd *White*, id. m. 53, 78, 236; *Newsholme*, id. m. 75; Peabody Fund Minuter (PFM), 15 February 1879.
30. *Gatliff*; *J. Hollingshead*, Ragged London in 1861 (London 1861) 199–223, 266–81; a SICLC-re lásd *J. S. Curl*, *The life and works of Henry Roberts*, – Architect (Chichester 1983); A helyzetjelentések a Peabody Trust tulajdonában
31. PFM, 14 Jun 1866, 15 Feb. 1868; Peabody Annual Reports for 1872, 1875, 1876
32. *J. N. Tarn*, *The Improved Industrial Dwellings Company*. Transactions London and Middlesex – Archaeological Society 22 (1968) 47, 54.
33. Uo. 47
34. Uo. 51–2
35. PFM, 14 Jul 1867, 15 Feb 1868, 5 Apr 1873; Peabody Annual Statement for 1874
36. SCALDI, PP 1881 VII, 127
37. RCHWC, PP 1884–85 XXX, Q. 11699. (Sir Curtis Lampson, Peabody meghatalmazott véleménye)
38. SCALDI, PP 1881 VII, 173, 175; RCHWC, PP 1884–85 XXX, O. 1194Q. (Sir Sydney Waterlow, az IIDC elnökségi tagjának szavai)
39. RCHWC, PP 1884–85 XXX, Q. 11976
40. A Peabody és a MBW-re vonatkozóan lásd: Peabody Minutes és Annual Reports, id. m. és *C. J. Stewart*, *The housing question in London* (London 1900). Az IIDCo.-ra lásd: Tarn, IIDCo., and IIDCo. Ltd. Company Reports, id. m.
41. Peabody Annual Report for 1881
42. IIDCo. Ltd. 39th, 41st, 43rd and 44 th Half-Yearly Reports, 16 Feb 1883, 21 Feb 1884, 13 Feb 1885, 6 Aug 1885
43. *Stewart* id. m.; EEDCo. Ltd. 16th Report, 6 Feb 1899; LCC HSG/GEN/2/3; Reports of the Public Health and Housing Committee, 1893–96, and of the Housing of the Working Classes Committee, 1897–1901
44. EEDCo. Ltd. Company Reports
45. Az MBW telekválasztásáról, lásd *J. A. Yelling*, The selection of sites for slum clearance in London, 1875–1888, – *Journal of Historical Geography* 7 (1981) 155–65; *Stewart*, uo.
46. Peabody Annual Report for 1872, 5 Apr 1873; Peabody Second Trust Proceedings, 4 Jul 1879; *Stewart* id. m. 41–3, 116–53; *J. A. Yelling*, *Slums and slum clearance in Victorian London* (London 1986)

47. *Yelling*, The selection of sites; IIDCo. Ltd, 47th, 38th, 39th, and 45th Half-Yearly Reports, 10 Feb 1882, 11 Aug 1882, 16 Feb 1883, 11 Feb 1886.
48. Peabody Annual Statement for 1869, Annual Reports for 1921, 1933.
49. PFM, 27 Feb 1907; EEDCo. Ltd. 15th, 17th, 18th Reports, 7 Feb 1898, 5 Feb 1900, 4 Feb 1901.
50. Peabody Annual Statement for 1869; Second Trust Proceedings, 15 May 1872, 30 Apr 1875
51. Peabody Annual Reports for 1899, 1900, 1903; PFM, 24 Jul 1902; Tarn, IIDCo., 48, 52-4; IIDCO, Ltd. 37th Half-Yearly Report, 10 Feb 1882; EEDCo. Ltd. 7th and 17th Reports, for 1889 and 1899.
52. SICLC Minutes, 19 Jul 1844; *Curl*, ld. m. 23.
53. Tarn, IIDCo., 55; SICLC Minutes, 11 Aug 1848; *Curl*, Id. m.; RCHWC, PP 1884-85 XXX, QQ. 790-1250
54. Tarn, IIDCo., 51, 55, 58; IIDCo. Ltd. Reports, 1886-92; *F. H. W. Sheppard* (ed) Survey of London: XXXIX: The Grosvenor Estate in Mayfair: Part I: The General History (London 1977); Uő., Survey of London: XL: The Grosvenor Estate in Mayfair: Part II: The Buildings (London 1980)
55. *D. J. Olsen*, The growth of Victorian London (Harmondsworth 1979) 145.
56. RCHWC, PP 1884-85 XXX, OO. 873-8, 881-91.
57. *Booth*, ld. m. 21-39, 242-244.
58. *R. Dennis*, Hard to let in Edwardian London, paper Presented to the Urban History Group, Cheltenham 1986
59. *R. Dennis*, Victorian values and housing policy: London then and now Bloomsbury - Geographer 13 (1985) 71-4.
60. *G. Best*, Mid-Victorian Britain 1851-75 (London 1971) 30.
61. *M. J. Daunton*, House and home in the Victorian city (London 1983) 1, 194

A RÓMAI TÖRTÉNETÍRÁSRA VONATKOZÓ LEGÚJABB EREDMÉNYEK, MÓDSZEREK (1975–1985)

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: HAVAS LÁSZLÓ

Először is áttekintésem bizonyos határait szeretném megvonni. A magyar ókortudomány figyelemre méltó eredményeket ért el az antik historiográfia tanulmányozása terén. Nemzetközileg is számon tartják azokat a kutatásokat, melyeket például Ferenczy Endre a korai római történetírásra, Maróti Egon főleg a későköztársaság és a korai principátus történelemfelfogására vonatkozólag folytatott. Tételenkénti regisztrálás helyett általában hivatkozunk itt Borzsák István munkásságára, Tacitus kutatásaira, a hellenisztikus irodalom nyomozására, középkori krónika irodalmunk és humanista történetírásunk ókori összefüggéseinek megvilágítására. Ezek a vizsgálatok azonban szerencsére annyira beépültek a hazai ókortudományi közgondolkodásba, hogy külön áttekintést semmiképpen sem igényelnek. Így e munkákra a továbbiakban legfőképpen csak utalni fogunk, mint az antikvitással összefüggő történelemfelfogásunk nélkülözhetetlen elemeire. Itt mindenekelőtt az utóbbi évek külföldi szakorodalmával fogunk részletesebben foglalkozni, mivel ezek átfogó áttekintése és nyomunkísérése különféle okok miatt meglehetősen nagy nehézségekbe ütközik, s hiánytalan elvégzése nyilvánvalóan nem is lehetséges.

Amikor egyfelől élni kívánok ezzel a szűkítéssel, másfelől viszont egyfajta tágítást is alkalmazni kívánok. Nevezetesen: nem csupán azokkal az antik alkotásokkal kívánok foglalkozni, amelyek szűkebb értelemben a historiográfia műfajába tartoznak, hanem mindazokkal a művekkel, amelyeknek szerepük volt az ókori történelemfelfogás alakításában és elmélyítésében. Minthogy a klasszikus történetírás a retorikára épült, ezért nem mellőzhetjük az *ars oratoria* historiográfiai kapcsolatait, ugyanúgy, ahogy eszméletörténeti stb. szempontból jelentősége van számunkra a filozófiai dialógusok jó részének, a levéltudomány egy tekintélyes hányadának, a panegyricusoknak, a politikai röpiratoknak és pafleteknek, illetve az életrajzoknak és autobiográfiáknak (vö. pl. A. Momigliano: *History and biography*, in: *The legacy of Greece*, 155–184; B. Gentili – G. Cerbi: *Storia e biografia nel pensiero antico*; P. Grimal: *Suétone historien dans la Vie d'Auguste*, VI, 1981, no. 83, 2–9; N. J. Austin: *Autobiography and history. Some later Roman historians and their veracity*, in: *History and historians*, edd. B. Croke – A. Emmett; W. C. Spengemann: *The forms of autobiography. Episodes in the history of the literary genre*, New Haven, 1980), valamint az emlékiratoknak (vö. R. L. Bates: *Memoirs and the perception of history in the Roman Republic*, diss. Univ. of Pennsylvania Philadelphia, 1983 – mikrofilm), mely utóbbi kategóriának esetenként például egészen figyelemre méltó politika-filozófiai háttere lehet (vö. M. Plezia: *De la philosophie dans le De consulatu suo de Cicéron*, in: *Hommages à R. Schilling*, 383–392), stb. Nem véletlen, hogy az utóbbi időben több írás jelent meg, mely olyan antik szerzővel foglalkozik mint történetíróval, aki formálisan ugyan nem vagy csak kis mértékben tartozik a tulajdonképpeni *historicusok* közé, de tevékenysége ill. hatása révén számottevően befolyásolta az antik Róma történeti-politikai-társadalmi gondolkodását. Így Rambaud után E. Rawsonnak is volt mondanója „a történetíró Ciceróról” (*History, historiography, and Cicero. Expositio consiliorum suorum*, ICM, 7, 1982, 121–124), L. Braccesi pedig „Plinio storico” címmel jelentetett meg egy érdekes tanulmányt (in: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario*, Atti del Convegno di Como, 5–6–7 ottobre 1979, Como, 1982, 53–82), mely nemcsak az antik polihisztor elvesztett történeti műveit vizsgálja, de a *naturalis historia* alapján is kijelöli a szerző helyét és jelentőségét az ókori történetírásban. Ezen széles horizontú áttekintésünket egyébként az is indokolta teheti, hogy még az olyan jól tagolt bibliográfiai segédeszköz is, mint amilyen a *L'Année Philologique*, csak nagyon sommásan és hézagosan foglalkozik az antik historiográfiával, egy címszó alá kapcsolva össze az ún. „narratív” irodalommal, úgyhogy az ókori történetírás és történeti gondolkodás megannyi lényeges vonása így a háttérben marad vagy teljességgel hiányzik is.

Végül még egy megkorlátozás: nem kívánok foglalkozni a historiográfiai emlékekkel úgy, mint történeti forrásokkal, mint olyan anyaggal, amely révén számos konkrét kérdést tisztázhatunk.

Segédeszközök a historiográfiai kutatásokhoz

Az antik történetírás áttekintését számos segédeszköz könnyíti meg, ill. teszi lehetővé a kérdéskör elmélyült tanulmányozását valamint újraértékelését.

Egyfelől nem hiányoznak a megfelelő *összefoglaló munkák*, vö. K. Christ: *Geschichte u. Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1983; *Ricerche di Storiografia antica*, I–II (L. róla Shepens recenzióját: Gn., 55, 1983, 753–755); A. La Penna: *Aspetti del pensiero storico latino*; *Colloque: Histoire et historiographie*, Clio; *Antike Historiographie in literaturwissenschaftlicher Sicht*, hrsg. von B. Hopf, Mannheim, 1981; *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità* (L. róla Ceresa-Gastaldo kritikáját: Maia, 34, 1982, 318). Tömörségében is jó összegzést ad a kérdéskör egészéről Ch. W. Fornara műve (*The Nature of History in Ancient Greece and Rome*, Berkeley – Los Angeles – London, 1983), mely lényegében arra vállalkozott, hogy egyaránt bemutassa a görög és a római történetírás elméletét és gyakorlatát. Így a szerző, miután tisztázta, hogyan alakult ki a görög és a római történetírás, felvázolja az antik *historicusok* munkamódszerét, ill. az általuk szemmel tartott tematikai súlypontokat, továbbá a klasszikus ókor „történelemelméleteit”, valamint az antik historiográfiának más műfajokkal való érintkezéseit. Végül: összeveti az ó- és újkori történetírást. A mű írója különösen jellemzőnek tartja a klasszikus római történetírás didaktikus célkitűzését, amelynek már az egész korai időszaktól kezdve meghatározó jelentősége van, s még a polybiosi munkamódszert is ez a római, a környezet igényeit kifejező szükséglet határozta meg. Kár, hogy ez a színvonalas munka már meglehetősen elnagyoltan vázolja fel a Sallustius utáni időszak történetírását, úgyhogy e tekintetben már más, részben fentebb jelzett összefoglalásokhoz kell folyamodnunk.

Jó segítséget nyújtanak a különféle *kutatási beszámolók*, összegző tájékoztatások is. Ezek a „Forschungsbericht”-ek ma már csak részben jelennek meg különféle szakfolyóiratokban (vö. pl. J. M. Alonso-Núñez: *Ammianus Marcellinus in der Forschung von 1970 bis 1980*, AAHG, 36, 1983, 1–18; V. I. Ukolova: *Flavij Kassziodor*, VopIszt., 1982, no. 2, 185–189; H. Crouzel: *Les études sur Origène des douze dernières années*, EThR, 58, 1983, 97–107; J. Alsina: *Un enigma de la filosofía grega*: Posidonius, AFFB, 5, 1979, 1–18; L. di Salvo: *Studi sulle Historiae di Sallustio* (1969–1982), BStudLat., 13, 1983, 30–58; Chr. Neumeister: *Neue Tendenzen u. Ergebnisse der Sallustforschung* (1961–1981), Gymn., 93, 1984, 51–68), mert különösen azok a tájékoztatások bizonyulnak igazán eligazító jellegűeknek, melyek a legutóbbi időkből az ANRW-ben láttak napvilágot a historiográfiával összefüggésben, hogy találmra csak néhány ilyen emeljek ki: J. Gagé: *Auguste écrivain*, II 30,1 (1982), 611–623; F. Càssola: *Diodoro e la storia romana*, II 30,1 (1982) 724–773; E. Gabba: *La storia di Roma arcaica di Dionigi d'Alicarnasso*, II 30,1 (1982) 799–816; L. H. Feldman: *Flavius Iosephus revisited: the man, his writings, and his significance*, II 21,2 (1984) 763–862; H. Aili: *Livy's language. A critical survey of research*, II 30,2 (1982), 1122–1147; J. E. Phillips: *Current research in Livy's first decade: 1958–1979*, II 30,2 (1982) 998–1057; G. Forni – M. G. Angeli Bertinelli: *Pompeo Trogo come fonte di storia* II 30, 2 (1982) 1298–1362; G. Maslakov: *Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the exempla tradition*, II 32,1 (1984) 437–496; J. Hellegouarc'h: *État présent des travaux sur l'„Histoire Romaine” de Velleius Paterculus*, II 32,1 (1984) 404–436. Esetenként a kutatástörténeti összegezősek akár monográfikus méretet is ölthetnek, mint ahogy a tárgykör beható ismeretében B. Scardiglio tette (*Die Römerbiographien Plutarchs. Ein Forschungsbericht*).

Ugyancsak elengedhetetlen segédeszközt kínálnak a kutatóknak a különféle *bibliográfiák*, melyek különösképpen az egyes szerzők vonatkozásában nyújtanak használható könyvészeti áttekintést. Ennek illusztrálására álljanak itt a következő adatok az utóbbi évek terméséből: L. H. Feldman: *Josephus and modern scholarship* (1937–1980), Berlin, 1984; H. Schreckenberg: *Bibliographie zu Flavius Iosephus*; W. Kissel: *Livius 1933–1978 Eine Gesamtbibliographie*, ANRW II 30,2 (1982) 899–997; L. Ficchi: *Rassegna di studi macrobiani* (1969–1979), BStudLat., 12, 1982, 34–85; H. Crouzel: *Bibliographie critique d'Origène*, Supplément I, *Instrumenta patristica* VIII, 1982; R. Radice: *Filone di Alessandria Bibliografia generale 1937–1982*, Napoli, 1983; E. Hilgert: *A bibliography of Philo studies. 1977–1978*, StPhilon, 6, 1979–1980, 197–200; N. Holzberg: *Bibliographie 1970–1980*, in: *Polybios*, WdF, 439–448; Strabone, *Saggio di bibliografia* 1469–

1978, a cura di A.M. Biraschi etc., Perugia, 1981; Rassegna di studi varroniani dal 1974 al 1980, a cura di G. Galimberti Biffino, Rieti, 1981; R. Sablayrolles: Bibliographie sur l'Építoma rei militaris de Végèce, CGRAR, 3, 1984, 139–146.

Az utóbbi időszakban több olyan *gyűjteményes kötet* is napvilágot látott, amely jó információt kínál akár valamely történetíróval, akár a historiográfia meghatározott területével kapcsolatban, akár pedig egy olyan auctorról, akinek valamilyen érintkezése van az ókori történetírással, pl. a politikai gondolkozással. Gondoljunk olyan kötetekre, mint: R. Syme: *Historia Augusta Papers*; Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1979–1981, *Antiquitas* R IV, Beitr. zur Historia-Augusta-Forsch. XV, Bonn, 1983; Marc Aurel, hrsg. von R. Klein; Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario, *Atti del Convegno di Como*, 5–6–7 ottobre 1979 ..., edd. L. Alfonsi – A. Ronconi, Como, 1982; Polybios, hrsg. von K. Stiewe – N. Holzberg, *Wege der Forschung*; Strabone, *Contributi allo studio della personalità e dell'opera*, I, ed. a cura di F. Prontera, Perugia, Univ. 1984. Az adott összefüggésben különösen kiemelném a *Wege der Forschung* kiadványsorozat jelentőségét.

A történetírókkal kapcsolatos kiterjedt kutatómunka az átfogóbb historiográfiai vizsgálatokhoz hasonlóan gyakran csapódik le különféle szempontú, gyakran más-más problematikájú, eltérő módszertani alapokon nyugvó *monográfiákban*, melyek számbavétele ugyancsak sok haszonnal jár részben újabb szerzők elemzése, részben további kiegészítő területek felgöngyölítése számára. Doktori disszertációból (*Studien zur Darstellungskunst u. Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus* – Heidelberg, 1968 – Bonn, 1970) nőtt ki K. Rosen *Ammianus Marcellinus* könyve (Darmstadt, 1982), mely rendkívül széles problémakört tárgyal – ha nem is mindig szigorú logikai rendben – a történetíró származásától kezdve, műve keletkezési idején át annak felépítéséig, érintve a történeti alkotás közönségét, forrásait, *excursus*-ait, stílusát, világnézetét, a kereszténységhez való viszonyát, a maga korához való tapadását, ugyanakkor hitelt érdemlő önállóságát stb. Bár Rosen – sok más monográfushoz hasonlóan – néha a túlértékelés hibájába látszik esni, mégis jó példát szolgáltat arra, mint lehet megfelelő regiszter segítségével jól áttekinthetővé tenni egy összetett és bonyolult kutatási anyagot. Bizonyára nagymértékben növelné a magyar ókori kutatás nemzetközi hírnevét és tekintélyét, ha Hahn István monográfia számba menő Appianus-disszertációja szintén megjelenhetne nyomtatásban, ahogy erre olyan eltérő színvonalú és jellegű munkák is érdemesnek bizonyultak témakörünkben, mint: H. W. Bird: *Sex, Aurelius Victor. A historiographical study*, Liverpool, 1984; Z. Yavetz: *Julius Caesar and his public image*, N. Y., 1983; J. J. O'Donnell: *Cassiodorus*; R. Bering-Staschewski: *Römische Zeitgeschichte bei Cassius Dio*, Bochum, 1981; R. M. Grant: *Eusebius as Church historian*, Oxford, 1980; T. D. Barnes: *The sources of the Historia Augusta*; T. Rajak: *Josephus. The Historian and Historicity*, London, 1983 (a szerzőnő plasztikusan mutatja be, mennyire problematikus Iosephus Flavius, akár mint politikus, akár mint történetíró; szerinte ez az auctor mindig hű tagja maradt a pápi arisztokráciának, a farizeusoknak, s így mérte fel, hogy jó kapcsolatot kell kialakítani mind Rómával, mind a hellénisztikus világgal. A zsidó felkelés valójában nemcsak Róma, hanem ez ellen a zsidó elit ellen is irányult. A népe katasztrófájával végződő megmozdulás teljesen igazolni látszott Iosephus számára elképzelése helyességét, aki a tragédiáért a zelótákat tette felelőssé). A. Soby Christensen: *Lactantius the historian. An analysis of De mortibus persecutorum*; J. Lipovski: *A historiographical study of Livy, Books VI–X*, N.Y., 1981; Geiger: *Cornelius Nepos*; T. J. Luce: *Livy. The composition of his history*; P. Nautin: *Origenes*; U. Berner: *Origenes*, Darmstadt, 1981; K. Sacks: *Polybios on the writing of history*, Berkeley – Los Angeles – London, 1981 (a szerző hangsúlyozza a történetírással kapcsolatban a hasznosság elvét, olyan fogalmakat állítva a vizsgálat homlokterébe, mint: *opheleia*, *khresimon*, *pragmatiké historia* stb.); J. Fairweather: *Seneca the elder*; B. Baldwin: *Suetonius. The biographer of the Caesars*, Amsterdam, 1983 stb.

Természetesen nemcsak egyes historicusoknak szenteltek külön munkákat, hanem a történetírás egyes korszakai ill. formái is monográfiában kerültek feldolgozásra. E kategóriában az utóbbi évek egyik legmarkánsabb feldolgozása G. Puccionié (*Il problema della monografia storica latina*, Bologna, 1981).

Az egyes történetírók és alkotásaik mértékadó vizsgálata magától értetődően csak úgy történhet meg, ha korszerű és megbízható szövegkiadás áll rendelkezésünkre. E vonatkozásban az utóbbi időszakban hatalmas változásnak lehetünk szemtanúi. Szinte nincs olyan számbajelölhető auc-

tor, akinek a közelmúltban ne jelent volna meg olyan *editio*-ja, amely minden korábbiánál nagyobb mennyiségű kéziratos anyag feldolgozására épült, gondosan mérlegelve a stemmából adódó szempontokat, elvárásokat. A teljesség igénye nélkül szemléltessék ezt a következő adatok. A jeles Teubner-kiadás után most jelenik meg a Budé-sorozat Ammianus Marcellinusa (pl. V, 1984, ed. par M. A. Marié). Augustinus *De civitate Dei*-jének nemrég tették közzé kétnyelvű olasz *editio*-ját (1978-). Jeles munka: Pseudo-Aurelius Victor, *Les origines du peuple romain* (par. J. C. Richard, P., 1983); Boethius: *La consolazione della filosofia*, a cura di L. Obertello; Caesar, *Bellum Gallicum* (ed. W. Hering – Leipzig, 1987; *Commentarii de bello civili*, ed. O. Schoenberger, München, 1984; W. Herrmann: *Die Historien des Coelius Antipater*; A. Sparti: *Celio Antipatro in Nonio, Studi Noniani*, 7, 247–278. (Ez a Noniustól megőrzött töredékek kritikai kiadása, fordítással és kommentárral; s igen hasznos megjegyzések találhatók magáról a történeti műről és stílusáról); folyamatban van a Budé-sorozat Diodorus Siculusa is (Livre XVIII éd. par P. Goukovsky); Eutropius mai mérvadó kiadása C. Santinitől való (*Breviarium ab urbe condita*); a Jal-féle 1967-es, új utat törő *Florus editio*-ját egy katalán bilingvis követte a közelmúltban (*Gestes dels Romans*, II: *libre II – text rev. i trad. de J. Icart*, Barcelona, 1981); Granius Licinianusnak két nívós friss kiadása is van: *Historiarum reliquiae*, ed. N. Criniti, Leipzig, 1981; *Reliquiae*, a cura di B. Scardigli; széles körű előmunkálatokon alapuló fontos kiadvány: *Scrittori della Storia Augusta* ..., a cura di P. Soverini, Torino, 1983, I–II; jelentős a Budé-sorozat Iosephus *editio*-ja is (*Guerres des Juifs III – Livres IV–V – par A. Pelletier*); Iustinus: *Storie Filippiche*, a cura di L. Santi Amantini, Milano, 1981; immár a teljes Livius napvilágot látott a Budé-kiadványok között: az epitomákat rendkívül gondos vizsgálat után Jal tette közzé két kötetben, felhasználva mind a kódexek, mind az oxyrhynchusi papirusz szövegét; Macrobius: *Commentariorum in Somnium Scipionis libri duo*, a cura di L. Scarpa, Padova, 1981; Marcus Aurelius: *Ad se ipsum libri XII*, ed. J. Dalfen; Corneli Nepotis *Vitae cum fragmentis*, ed. P. K. Marshall, Leipzig, 1985; Nicolaus Damascenus: *Vita di Augusto* ..., a cura di B. Scardigli, Firenze, 1983; H. Crouzel: *Chronique origénienne*; folyamatban van egyfelől a Budé Társaság Polybios-*editio*-ja (pl. *Livres VI, VII–VIII par R. Weil*), másfelől ugyane szerző katalán bilingvis változata (*Libres XIII–XVI, M. Balasch*, Barcelona, 1981); Poseidonios: *Die Fragmente*, hrsg. von W. Theiler, Brl., 1982, I–II; Sallustius: *Bellum Catilinae*, ed. ... by J. T. Ramsey, 1984; Suetonius: *Divus Augustus*, ed. ... by J. M. Carter, Bristol, 1982 (kommentárral!); hasznos vállalkozás a stuttgarti Teubner Tacitus-sorozata is (edd. H. Heubner, A. Önnersfors, J. Delz), akárcsak a Budé-kollekció, ill. az *Annales F. R. D.* Goodyear és H. W. Benario által közzétett könyvei; Velleius Paterculus mérvadó kiadását J. Hellegouarc'h tette közzé a Budé Társaságnál (*Histoire romaine*, I–II). Mindezek a kiadványok nyilvánvalóvá teszik, hogy ma nemzetközi színvonalú kutatást az antik historiográfia területén csak olyan kutatóhelyen lehet folytatni, ahol nemcsak a régi, immár jórészt elavult kiadások találhatók meg, hanem, ahol, rendelkezésre állnak a korszerű *editio*k is.

Persze vannak mindmáig nélkülözhetetlen *régebbi kiadások* is, melyek épp ezért állandóan újabb és újabb kiadásban is megjelennek. Ilyenek: Cicero: *De legibus*³, hrsg. von K. Ziegler u. W. Goerler; Eusebius: *Werke* stb.

Lényegesebb arra rámutatni, hogy a kiterjedt szövegkiadói tevékenységhez a *szöveghagyomány* beható tanulmányozása és intenzív *szövegkritika* kapcsolódik. Különösen sok – részben indokolatlan! – szövegkritikai ötlettel állt elő a nagynevű D. R. Shackleton Bailey, akinek egyik írása (*Textual notes on lesser Latin Historians*, HSPH, 85, 1981, 154–184) számos érdekes megjegyzést tesz olyan szerzők és munkák kapcsán, mint: Nepos, Valerius Maximus, Frontinus, Florus, Ampelius, Eutropius, *Origo gentis Romanae*, *De Viris illustribus*, Aurelius Victor, Dictys és Dares. Az angol tudós ötleteiből jutott Suetoniusnak is néhány (*Notes on Suetonius*, CJI, 78, 1983, 316–318), ahogy figyelme a *Historia Augusta*-ra szintén kiterjedt (*Notes on the H. A.*, *Eranos*, 81, 1983, 117–130). Ez utóbbi munkával kapcsolatban igen fontos más szövegkritikai munkák is vannak: P. Soverini: *Problemi di critica testuale nella Historia Augusta*; C. Bertrand: *Quelques problèmes textuels dans les vies d'Hadrien et d'Héliogabale de l'Histoire Auguste*, LEC, 50, 1982, 315–322 (a tanulmányíró E. Hohl több olvasata helyett javasol újat részben a szöveghagyomány, részben a HA szóhasználatá alapján).

A történetírók szövegének minél körültekintőbb és igényesebb feldolgozását segítik elő a *kommentárok*, melyek esetenként egy-egy meghatározott kiadáshoz kapcsolódnak. Ma már szinte alig van olyan fontosabb historiográfiai jelentőségű dokumentumunk, amelynek hasznosításához ne

rendelkezniük ilyen vagy olyan részletességű magyarázattal. Ammianus Marcellinus feldolgozását több kommentár is megkönnyíti, így J. Szidaté (*Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus*), ill. P. de Jongeé (*Philological and historical commentary on Ammianus Marcellinus*). Kitűnőnek ígérkezik A. D. Leeman és H. Pinkster Cicero *De legibus*-ához írt magyarázó anyag (az első rész az 1, 1–165-öt taglalta). Ugyancsak figyelemre méltó információt tartalmaznak a következő munkák: J. E. Atkinson: A commentary of Q. Curtius Rufus' *Historiae Alexandri Magni* Book 3 and 4; Diodoro Siculo: *La rivolta degli schiavi in Sicilia*, a cura di L. Canfora, Palermo, 1983 (a 34–35. könyvek fordítása magyarázatokkal); H. W. Benario: A commentary on the *Vita Hadriani* in the *Historia Augusta*; Ogilvienek a liviusi első öt évhez írt magyarázata mára már klasszikus munkának számít, sajnos szerzőjének az idő előtti halála miatt is, de elismerést aratott J. Briscoe „A commentary on *Livy*”-ja is (*Books XXXIV–XXXVII*); hasznos segédeszköz továbbá: R. Scuderi: *Commento a Plutarco, Vita di Antonio*, Firenze, 1984; G. M. Paul: A historical commentary on Sallust's *Bellum Iugurthinum*, Liverpool, 1984; K. Vretska nagyszabású *Bellum Catilinae* kommentárja pedig a magyarországi kutatásokat is hasznosítja; H. Martinet: C. Suetonius *Tranquillus, Divus Titus*, Kommentar, Königstein, 1981; Tacitus: *Die Historien*, Kommentar V von H. Heubner u. W. Fauth; ill. Kommentar zum *Agricola* des Tacitus, Göttingen, 1984. Mindezen és a hasonló munkák nélkül ma már elképzelhetetlen bármiféle, önálló eredményre igényt tartó historiográfiai feldolgozás.

Elsősorban a történetírók nyelvi, szóhasználati sajátosságaihoz nyújtanak kitűnő támpontot és segítséget azok a szótárak, amelyek egy-egy *historicus* nyelvhasználatát vizsgálják és mutatják be. E munkák felhasználásával az esetek nagy részében szinte teljes bizonyossággal eldönthetünk fontos szövegkritikai problémákat. Anélkül, hogy itt tételesen felsorolnánk a már régi és klasszikusnak számító Caesar-, Cicero- ill. Tacitus-szótárak reprint kiadását, a teljesség igénye nélkül, hadd vonultassam fel az utóbbi időben közzétett, egyes auctorokra vonatkozó szótárakat, ill. szó- és névindexeket: M. Chiambo: *Index verborum Ammiani Marcellini*, I–II, Hildesheim, 1983; J. Oroz Reta: *Catalogus verborum quae in operibus sancti Augustini inveniuntur*; *Lexicon in Diodorum Siculum*, I–II, ed. Mac Dongall, Hildesheim, 1983; *Eutropii lexicon*, cur. M. P. Segolini – A. R. Corsini, Perugia, 1982; M. L. Fele: *Lexicon Florianum*, Hildesheim, 1975; V. Leinieks: *Index Nepotianus*, Univ. of Nebraska, 1976; S. Rocca: *Iulii Obsequenti lexicon*; J. H. Sleeman – G. Pollet: *Lexicon Plotinianum*; *Das Polybios-Lexikon* (I. ehhez G. Glockmann: *Bemerkungen zum Werk von Arno Mauersberger u. seiner Weiterführung*, Phil., 126, 1982, 289–299); L. Annaeus Seneca: *Opera philosophica*. *Index verborum*. *Listes de fréquence*; *relevées grammaticales*, ed. L. Delatte etc., I–II, Hildesheim, 1981; W. Aly, *Index verborum Strabonianus* (Manuskript ...), Bonn, 1983; E. Otón Sobrino: *Léxico de Valerio Máximo*, I–II. E kategórián belül sajátos jellel bírnak az ún. konkordancia-szótárak, vö. pl. G. J. D. E. Archbold: *A concordance to the works of Ammianus Marcellinus*, *Phoenix Suppl. XIII*, Toronto, 1980 (számozatlan mikrokártyák); *A complete concordance to Flavius Iosephus*, ed. by K. H. Rengstorff, I–IV, Leiden. Idetartozó segédeszköz a *Collection Budé*, *Plutarque*, *Vies XVI*: *Index des noms propres*, établi par E. Simon, P., 1983. Mindezek az összegzések jó kiinduló pontul szolgálnak a különféle speciális szókincsvizsgálatokhoz, vö. J. Costas-Rodríguez: *Aspectos del vocabulario de Q. Curtius Rufus* (L. erről Rutz recenzióját, in: Gn., 55, 1983, 166–168).

Ma már ott tartunk, hogy egy-egy szerző életművéhez nemcsak kifejezetten szótárt, hanem valódi átfogó lexikon elkészítését is tervbe vették. Ilyennek ígérkezik az *Augustinus-Lexikon*, vö. J. Oroz Reta, *Projecto de un Augustinus-Lexikon*, *Augustinus*, 26, 1981, 169–195.

Mindezek alapján az antik historiográfiai kutatások eljutottak arra a pontra, hogy nemzetközi szintű művelésük csak hatalmas könyvtári bázis segítségével oldható meg. Megfelelő feltételek hiányában az ilyen munka legfőljebb műkedvelő, népszerűsítő szinten végezhető.

Új felfedezések. Papirológia. A fragmentumok felhasználása

Kifejezetten új historiográfiai dokumentum az utóbbi időben nemigen bukkant elő, bár mindig lehetnek meglepetések. Így bukkant rá két franciaországi kódexben Augustinus addig ismeretlen leveleire J. Divjak, aki hamarosan ki is adta ezeket a szempontunkból sem érdektelen emlékeket:

Sancti Aurelii Augustini opera. Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae, Viennae, 1981.

Kisebb emlékek elsősorban a papirologia révén kerülnek többnyire elő. A kölni papiruszgyűjtemény egyik darabjának (inv. 4722) közzétételével így egészítette ki Augustusnak Agrippa felett tartott *laudatio funebris*-ére vonatkozó ismereteinket M. Gronewald (ZPE, 52, 1983, 61–62). T. F. Brunner két Appianos töredéket azonosított számítógépes program ill. a TIG adatbankjának segítségével (GRBS, 25, 1984, 171–175). Az újonnan kiadott historiográfiái papiruszszövegek áttekintését pedig R. Körner végezte el (*Literarische Texte unter Ausschluss der christlichen Historiographie*, APF, 29, 1983, 99–106).

Kellő invencióval és tudományos módszerességgel persze jól ismert auctoroknál, gyűjteményekben, kéziratokban is lehet töredékekre bukkanni, mint ahogy Szádeczky–Kardoss Samu is rálelt Polybios nyomára a Suda-lexikonban. Újabban P. Botteri Phótios könyvtárában vélt rálelni olyan Diodorus Siculusnak tulajdonítható töredékekre, amelyek hitelességét a régebbi kiadók indokolatlanul vitatták, vagy még inkább: kétségbe vonták (*Arbitraire d'un éditeur et extraits disparus*, Photius, 244, Diodore de Sicile, MEFR, 95, 1983, 665–676).

Bár a töredékek felhasználása nagy óvatosságot kíván, módszeres felhasználásukkal újszerű megállapításokra tehetünk szert. Az id. Cato fg. 58 Peter alapján így valószínűsítette C. Ampolo, hogy a latin szövetségben Róma alárendelt szerepet játszhatott, mert neve ezért hiányzik vagy szerepelt a felsorolás végén. G. P. Verbrugghe L. Cincius Alimentus helyét vázolta fel a római historiográfiában a fragmentumok révén, főleg a Fabius Pictorhoz való viszonyt igyekezve tisztázni (vö. Phill, 126, 1982, 316–323).

A művek datálása

Mint általában az antik irodalomban, meglehetősen nagy gond az egyes művek keletkezési idejének pontos tisztázása. Így érthető, ha a római historiográfiával kapcsolatos modern szakkutatásban is gyakran visszatérő téma a datálás kérdése, s az utóbbi időben több ponton sikerült is a korábbiaknál pontosabb eredményre jutni, ill. néhány kérdést új megvilágításba helyezni. E vonatkozásban példamutatóan jó áttekintést ad H. Boedefeld disszertációja: *Untersuchungen zur Datierung der Alexandergeschichte des Q. Curtius Rufus*, 1982. T. D. Barnes azt bizonyította, hogy Cassius Dio római történetének anyagát i. sz. 211–220 között gyűjtötte össze, s a mű megírása az ezt követő évtizedre esett (Phoenix, 38, 1984, 256–260). M. Sartori szerint Diodorus Siculus i. e. 60–30 közt dolgozott nagy munkáján, s az első könyv megszerkesztésére 45–44 körül kerülhetett sor. Vegetius *Epitoma rei militaris*-a Honoriusnak volt szánva, mert a mű az ekkori állapotokat tükrözi (C. Giuffrida: *Per una datazione dell'Epitoma rei militaris* di Vegezio ..., SicGymn., 34, 1981, 25–56).

A forrás kérdése

Ez az antik historiográfia kapcsán az egyik legtöbbször boncolgatott és központi jelentőségű téma. Pontos tisztázását az nehezíti meg, hogy itt gyakran olyan művek hatását kell lemérni, amelyek nem maradtak fent, s legfőljebb töredékeikből ismerjük. Ez a helyzet bonyolult és esetenként egészen finom vizsgálati eljárások kialakítását tette szükségessé. Így sikerült felderítenie R. A. Laroche-nak mennyiben hatottak Valerius Antias csataleírásai Liviusra. Az utóbbi első decasában 10 ütközetet ír le név említése nélkül, ám ugyanakkor mindig pontosan regisztrálja az elvett *signa* számát. Ezek a beszámolók mind Valerius Antiasra mennek vissza, mert egyedül ez az annalista érdeklődött ez iránt a speciális körülmény iránt, C et M, 35, 1984, 93–104. Különösen nagy érdemeket szerzett alapos vizsgálataival Appianos forrásainak tisztázásában Hahn I. (Appian u. seine Quellen, in: *Romanitas – Christianitas*, 251–276), de érdemelegesek e tekintetben Zaborovszkij elemzései is, aki a polgárháborúkról szóló részt a *Rhómaika*-tól független olyan egységnek tekinti, melyet a szerző több forrásból merítve, némi modernizmussal s számos terminológiai konfúzióval hozott létre (VDI, 1981, no. 158, 139–144). J. C. Richard amellett hozott fel meggyőző érveket, hogy az *Origo gentis Romanae* egyik forrása: Verrius Flaccus. Az antik politikai gondolkodás szempontjából is jelentősége van annak a körülménynek, hogy Cicerónak a *Dr re publica*-ban a spártai alkotmányra

vonatkozó megjegyzései talán Polybios VI. könyvének magasztalására kívánnak válaszolni, talán Catóból és talán Poseidóniosból is merítve (I. G. Taifacos: Cicerone a Polibio; sulle fonti del *De re publica*, Sileno, 5–6, 1979–1980, 11–17). A Solimano Cipriano bizonyítékai mellett szólnak, hogy Dio Cassius csak felületesen ismerte Tacitust, s néhány hasonló hely alapján inkább közös forrásukra lehet következtetni (Tacito fonte di Cassio Dione?, RAAN, 54, 1979, 3–18). A már előbb említett Taifacos arról is meggyőzőni látszik, hogy Livius Polybios közvetítésével Hannibal történetíróját: Sosylost követheti akkor, amikor Nabis szájába adja Róma és Spárta alkotmányának összevetését (Latomus, 41, 1982, 817–832). Érdekes viszont megemlíteni, hogy ugyanezen liviusi hely kapcsán (34, 31, 17–19) V. Neri a popularisoknak a Gracchusok korára visszamenő érvelésére próbált meg következtetni (RSA, 10, 1980, 79–87). A két eltérő érvelés persze nem zárja ki feltétlenül és eleve egymást, de a tényállás azért arra figyelmeztet, hogy az efféle forrástanulmányoknak azért van hibalehetősége. Az egész kérdéskörrel kapcsolatban 1. mindenesetre: H. Traenkle: Livius and Polybios. B. Scardigli azt tárta fel, hogy Nicolaus Damascenus *Augustus-vitája* Asinius Polliótól függ. Igen alapos forrásvizsgálatot végzett a tacitusi *Annales* körül R. Syme, aki a senatus actáinak használatával kapcsolatban is sok mindent tisztázott (Tacitus, Some sources of information, JRS, 72, 1982, 68–82).

A szavahihetőség problémája

Ez a kérdéskör szorosan kapcsolódik az előbbihez, bár annál talán szélesebb körű, és sokkal több elméleti összefüggést vet fel. Az egyik ilyen szempont a *történetírói tisztesség* vagy az *objektivitás* elve. J. Bonquet arra az eredményre jut, hogy e gondolatot Polybios fogalmazta meg a leghatározottabban a korábbi történeti munkák iránt tanúsított megvetése ellenére (Polybios on the critical evaluation of historians, AncSoc., 13–14, 1982–83, 277–291). Ugyanakkor viszont egyes más ókori kutatók ez egész *antik történetírás fikatív jellegét* hangsúlyozzák, vö. C. R. Ligata: This story is not true. Fact and fiction in antiquity, JWI, 45, 1982, 1–13.

E kérdés egyik oldala pl. az *anakronizmus* is. Így M. A. Giua meggyőzően kimutatta, hogy teljesen a Severus-kori ideológia és politika hatja át azt az Augustus-dicsőítést, amelyet Tiberius szájába ad Cassius Dio (Augusto nel libro 56 della storia romana di Cassio Dione, Athen., 61, 1983, 439–456). Ugyanígy a severusi idők szelleme tölti meg Agrippa és Maecenas híres vitáját a kormányzásról, még ha van is olyan magyar kutató, aki nem veszi észre e megközelítés anakronizmusát (L. erről U. Espinosa Ruiz: Debata Agrippa – Maecenas en Dió Cassio. Respuesta senatorial a la crisis del imperio romano en época severiana, Madrid, 1982).

Számolnunk kell esetenként a *tendenciozitással* is, mely néha valóságos „l'art de la déformation historique”-ba (Rambaud kifejezése) nőhet át, bár ugyanakkor sokan inkább egy a mienknél nagyobb elfogulatlanságot is képesek lennének tulajdonítani a római historiográfiának. Jól példázhatja az ilyen ellentétes nézetek megfogalmazását épp a Caesar-kutatás. Míg pl. az utóbbi időkben D. F. Conley (Causes of Roman victory presented in the Bellum Gallicum ..., Helios, 10, 1983, 173–186) úgy véli: Caesar nem igyekszik saját bölcsességét bemutatni a római győzelmek fő okaként; addig J. F. Gardner sok más tudóshoz hasonlóan Caesar irányzatosságát emeli ki a gallok bemutatása során, hogy így igazolja hadjárait (The Gallic menace in Caesar's propaganda, GaR, 30, 1983, 181–189). A caesari tendenciozusság természetesen nyilván nem volt független az ellenfelek propagandájától sem, pl. a polgárháború időszakában a pompeianustól, l. erről M. Rambaud: Le point de vue de César dans le livre 3 du Bellum civile, VL, 1983, no. 89, 25–32. Az elemzések túlnyomó többsége az antik historiográfia erősen irányzatos voltát domborítja ki. Ezért is különös érdeklődésre tarthat számot G. Hinojo Andrés ama dolgozata, amely arról kíván meggyőzni: a Ciceró nyomdokain haladó Velleius Paterculus- és Valerius-Maximus-féle teljesen negatív értékeléssel szemben Florus egészen a modern értékelésekhez hasonló árnyaltabb bemutatást ad a Gracchusokról (Juicio de los historiadores imperiales sobre los Gracos, Helmantica, 34, 1983, 293–308). Ezzel szemben J. Schwartz arra figyelmeztet, hogy a későcsászárkori történetírók: Aurelius Victor, Eutropius, az *Epitome de Caesaribus* és a *Historia Augusta* szerzői teljesen tendenciózus, igen hiányos és képzeletszülte információkat adnak az i. sz. 3. sz.-i császárok belpolitikájáról (Du bon usage des historiographes, in: Crise et redressement dans les provinces européennes de l'empire ..., Stasbourg, 1983, 3–9).

Bárhogy áll is ez az egész kérdés, a historiográfiai művek felhasználásában nem árt egyfajta *óvatosság*. Ambaglio pl. kimutatta, hogy Plutarchos csak viszonylagos hűséggel követi Hérodotoszt, s nyilvánvalóan ezt a módszert alkalmazza ott is, ahol az eredetit szinte egyáltalán nem és csak töredékesen ismerjük (Plutarco e la tradizione storica frammentaria, RIL, 114, 1980, 123–141). A historiográfiai *hagyomány hézagossága* mindenképp súlyos nehézség. Így pl. Sallustius azon *Historiae*-ja is csak igen töredékesen maradt fent, amely pedig egyedül adott talán igazán valószínűs képet a Spartacus-féle felkelésről (vö. A. J. L. van Hoof: Spartakeeers en Spartacisten ..., Lampas, 17, 1984).

A közelmúltban N. J. Austin arra hívta fel a figyelmet, hogy milyen szerepe van az *önéletrajzi elemnek* a történetírói alkotások valóságtartalma tekintetében (Autobiography and history. Some later Roman historians and their veracity, in: History and historians in late antiquity, ed. by B. Croke – A. Emmett, Sydney, 1983, 56–65). Ez a vizsgálati módszer persze a korábbi időszakokra is jól alkalmazható, ahogy ezzel már Caesar vonatkozásában is többször megpróbálkoztak – s nem is eredmény nélkül.

A római *múlt igazolása* ugyancsak gyakran eredményez „déformation historique”-ot. Ezért van pl. az, hogy Livius a ticinusi, a trebiai és a trasimenusi vereséget a római nép apológiája érdekében egyetlen személyre, ill. egy meghatározott csoportra hárítja (vö. M. Rambaud: Caesarodunum XV bis, 1980, 109–126).

A későbbi korok *politikai érdekei, szempontjai visszavetítésének* különösen nagy szerep jut a *korai történetírói hagyomány eltorzításában*, úgy, ahogy erre nálunk Ferenczy E. tanulmányai kínálnak jó példákat. Az utóbbi időkben is J. G. Wolf a *fasti* és a *leges actionis* közzétételével kapcsolatos tradíció kapcsán arra mutatott rá, hogy a Gn. Flaviusszal összefüggő történet Calpurnius Piso irányzatos előadására vezethető vissza, amelyet Livius az ellenkező előjelű Macer-féle közléssel kontaminált, úgyhogy az egész történetből nem sok marad, mégha van is bizonyos pozitív mag, hogy ti. ő hozta nyilvánosságra a „Naptár”-t és a *leges actionis*-t (Die literarische Überlieferung der Publikation der Fasten u. Legisaktionen durch Gn. Flavius, Göttingen, 1980).

A historia ornata

Voltaképpen a most tárgyalt kérdéskör összefüggésben áll az antik historiográfiának attól a mai történeti irodalomtól eltérő sajátos arculatával is, hogy elsőrendűen nem tudomány volt, hanem a retorikán nyugvó szépirodalom, már ahogy mai szemmel látjuk. Már Cicero *opus oratorium maxime*-nek nevezte, s lényegében tőle származik a *historia ornata* eszméje is, ami számára akkor is kiemelkedő jelentőséget biztosít a római történetírásban, ha ő maga nem volt is par excellence *historicus*.

A cicerói elképzelést nemrégiben J. Gaillard elemezte behatóan (La notion cicéronienne d'*historia ornata*, Caesarodunum XV bis, 1980, 37–45). Eszerint a felfogás lényege az, hogy egyedül az *orator* képes biztosítani a *dignitast* annak a történelmi műnek, amely egyfajta morális nemzeti öntudat kifejeződése, egyesítve a filozófiai emelkedettséget a nyelv művészi tárházával. A *historia ornata*-nak tehát egyaránt van etikai és esztétikai vetülete. Cicero nemcsak azt a követelményt fogalmazza meg, hogy „szépen”, a retorikai kellékekkel „felékesítve” kell írni, hanem azt is, hogy a múltat, mint ideált, eszményt kell felvázolni. Az antik római történetírás szónoki, erkölcsi megalapozottságára világít rá. J. M. André egyik írása is (L'*otium* chez Quintilien ..., in: Hommages à J. Coussin, P., 1983, 193–206).

A historiográfiának persze számos érintkezése van az *ars oratoria*-val, s ezt a kutatások jól tükrözik is. Többen felhívták már a figyelmet arra: a római történetírás a maga múltján alapuló – ún. archaeológiai aspektusú – moralizálásával elsőrendűen „rábeszélni”, „meggyőzni” kíván. Ez a szempont hatja át például Livius munkásságát is (A. Fontán: Tradición historiográfica y arte retórica en la obra de Tito Livio). Ugyanakkor a retorika kihat a *szerkesztésre* is, vö. A. Pennacini: Strutture retoriche nelle biografie di Plutarco e Suetonio, Sigma, 17, 1–2, 1984, 103–111. A tőle megszokott magas esztétikai elvárások szintjén, filozófiai megalapozottsággal tárja fel előttünk A. Michel a tacitusi *Agricola*-ban és *Germania*-ban, hogy miként használja a római történetíró egy bizonyos *politikai gondolat* szolgálatában a retorika bizonyos eszközeit úgy, hogy alakzatait és

sententiát a költői érzékenység és a finomság iránti érzék hatja át (vö. *Esthétique et philosophie politique dans l'Agricola et la Germanie de Tacite*, VL). A szónoki *sententiák* szinte a rétor Sene-cánál játszott jelentőségét tudatosította Valerius Maximusnál B. W. Sinclair (*Prometheus*, 10, 1984, 141–146). A rétorikus mondatszerkesztésről és stílusösszefüggéseiről, legalábbis Livius vonatkozásában, külön monográfia is született, J. Gangelé (*La phrase oratoire chez Tite-Live*, I. róla Gaertner recenzióját: *Gn.* 56, 1984, 299–303). Az antik historiográfia részben rétorikus jellegű elbeszélő technikáját két szovjet szerző vizsgálta (T. I. Kuznyecova – T. A. Miller, Moszkva, 1984).

Mindezek alapján különös érdeklődésre tarthat számon G. G. Belloinak az a vizsgálata, miszerint a rétorikailag kiválóan képzett, s pályáját először így egyengető Iulianus császár később szembefordult a hagyományos *ars oratoriae*-val, s Ammianus Marcellinusból kikövetkeztethetőleg egy olyan egyszerű és direkt megnyilatkozást alakított ki, amellyel mindenekelőtt a tanulatlan tábori katonaságot tudta megnyerni (*La antiretorica di Giuliano*).

Toposzok – paradigmák – exemplumok

Valójában az antik történetírás retorikai, szépirodalmi jellege is magával hozza a *közhelyek*, ill. az irodalmi sémák alkalmazását, ami eleve ellentétben áll a történelem iránt ma támasztott tudományos elvárásokkal.

Szinte nincs olyan antik *historicus*, akinek a tevékenységében ne vizsgálták volna meg mostanában az ilyen hagyományos elemek feldolgozását és kezelését. Csak néhány példával hadd szemléltessem ezt: – Patterns of communication and movement in Ammianus and Gregory of Tours, in: *History and historians*; R. J. Ponella: A Sallustian reminiscence in Aurelius Victor, *CPh*, 78, 1983 234 (ez az írás egyébként mutatja a topika és az ideológia összefonódását is, hiszen mindkét szerző úgy látja: a római *virtus* Róma nagyságának hordozója); P. Diadoti azt tanulmányozta, miként fonódnak össze eredeti módon Curtius Rufusnál a tömegpszichológia ábrázolása során a moralista történetírás közhelyei az alexandrinizmus és a kora-császárkori manierizmus elemeivel: a patétikus és a festői motívumokkal (Maia, 33, 1981, 225–231); P. Botteri azt vizsgálta, miként merített Diodorus Siculus a köztársaságvégi történetírás ún. nagy politikai témáiból (vö. *Ktéma*, 5, 1980, 77–87, ill. in: *Demokratia et aristokratia ...*, sous la direction de C. Nicolet, P., 1983); G. Marasco a Catilina-összeesküvésnek tulajdonított emberáldozatot egy, a szervezkedésekkel kapcsolatos toposznak tartja, amilyenről pl. az Apollodóros összeesküvés elbeszélésekor van szó (Diod. Sic., 22,5,1) (Sileno, 7, 1981, 167–178). Nálunk Borzsák I. tett kísérletet annak feltárására, hogy a római historiográfia tele van az Alexandros-legenda elemeivel, ahogy ezt esetleg Livius Hannibal-portréja is bizonyítja (Eirene, 20, 1983, 43–51); E. Ruschenbusch azt igazolta, hogy Polyb., 1, 10, 5 arra a beszédre megy vissza, melyet Thukydides ad Alkibiadés szájába a spártaiak előtt (Phil., 126, 1982, 289–299); G. Perl épp az ACD hasábjain tisztázta, miként sikerült Tacitusnak az etnográfiai közhelyek segítségével is ráébresztenie olvasóit: a hivatalos propagandával ellentétben igenis van germán veszély. Mindezekben a részletkérdéseken kívül szép számban folytak vizsgálatok az antik topikával kapcsolatban általában. R. F. Newbold azt vette számba, mennyire érdeklődnek a római történetírók a természeti katasztrófák mint az isteni akarat megnyilvánulásai iránt, s ebben a szerző az annalszitzika relikviáját látja (PACA, 16, 1982, 28–36). Felsorolásunk végén már a középkorra való átmenetképpen hadd említsem B. Guenée írását: *Histoire, mémoire, écriture. Contribution à une étude des lieux communs*, CRAI, 1983, 441–456. A szerző itt a középkor historiográfiai alkotásaiban megtalálható *praefatio*-k jellegzetes, nagyrészt antik eredetű toposzaira mutat rá: a *memoriae mandare* elvére, az írás magasztalására, mint az emlékezet segítőjére.

A közhelyek politikai használatára már az eddigiekben is utaltam, de a történelmi párhuzamok általában kiválóan alkalmasak meghatározott *politikai célkitűzések* jegyében való felhasználásra. A múlt példatárának ilyen jellegű kamatoztatására lényegre törő kísérlet L. Canfora kismonográfiája: *Analogia e storia. L'uso politico dei paradigmi storici*, Milano, 1982. A múlt történéseinek és jelenségeinek persze általános, egyetemes tanulsága is van, s a római historiográfia nem utolsósorban épp ilyen értelemben igyekszik megragadni az *exempla humana*-t, ahogy Curtiusnál is ez kerül az előtérbe, nem pedig a történelem egyedisége (vö. W. Rutz: *Das Bild des Dareios bei Curtius Rufus*, WJA, 10, 1984, 147–159). Így vizsgálta Valerius Maximus kapcsán az *exempla*-hagyományt G. Maslakov is (l. fentebb az ANRW összefoglalásai között).

A római történetírás moralizáló jellege

Az a körülmény, hogy a római historiográfia a múltat mindig mint példát kívánja felmutatni, egy eszményt követve és ugyanakkor alakítva ki, azt jelenti, hogy ezzel szorosan összefügg gyakorlati tanító szándéka, ami egyet jelent a moralizálással, az erkölcsi normák szigorú számonkérésével, s egyúttal azzal is, hogy az erkölcsi rend a római felfogásban a társadalom legfőbb letéteményese, s felbomlása magának Rómának is a hanyatlását idézi elő.

Helyesen húzta tehát alá a római történetírás moralizáló karakterét E. Lefèvre (*Argumentation u. Struktur der moralischen Geschichtsschreibung der Römer am Beispiel des römischen Freistaates* (2,1–2,15), in: Livius. Festschr. E. Burck, 31–57), aki egyszersmind rámutat a római történetírás érvelő és absztrakt műbenlétére, ahol a történelmi forma úgy jelenik meg, mint az eszmék szolgálatlánya. Mindennek jelentőségét mi sem emeli ki jobban, mint az, hogy a morális elvek már kialakulása pillanatától kezdve meghatározzák a római történelmi gondolkodást, l. ezzel összefüggésben: G. Bonamente: *Criteri moralistici nella storiografia del IV secolo a. C.* (in: *Tra Grecia e Roma*, 147–154). Így már az id. Cato a *mores Romani*-ban látta Itáliának a görögség feletti fölénye okát; ezért tagadott minden rokoni kapcsolatot a szabell Itália és a görög világ között, kifejezetten pozitívumot látva a szabinok autoktoniájában (C. Letta, Athen., 62,1984, 3–30; 416–439). Ezért értékelte olyan magasra Cicero is Scipio Aemilianus és Crassus *doctrina*-ját, akik a rusztikus *mores*-t és a *virtus*-t képviselték, mert szerinte egyedül az ilyen magatartás képes a köztársaság erkölcsi válsága idején visszaállítani egy jól rendezett társadalmat (T. N. Mitchell: Cicero on the moral). Narducci arra az eredményre jutott, hogy bár Cicero vallotta a *mores maiorum* lényegének megőrzését, egyúttal annak mégis új formát kívánt adni (Il Cato maior, a la vechiezza dell'aristocrazia romana, QS, 8,1982, no. 16, 121–163). B. R. Katz Sallustius esetében kimondottan a bűntudat fogalmával is él, igaz elsősorban személyes vonatkozásban, bár nem kizárólagosan, mert tágabb értelemben is tanulmányozza a sallustiusi *conscientia*-t ill. *consci*-us-t (vö. Eranos, 81, 1983, 101–111). A problémát a köztársaság végének időszakában B. Lewick tanulmányozta átfogóan (Moral, politics and fall of the Roman Republic, GaR, 29,1982, 53–62), aki az alábbi következtetésre jutott: a római történetírók morálisan értelmezték az egyes csoportok és személyek közti feszültséget, mint amely a *virtus* és az *ambitio* ellentétéből fakad, s ezért a köztársaság hanyatlásáért a morált tették felelőssé. A római történetírók által hirdetett erkölcs persze mindig a mindenkori római arisztokrácia morálja volt elsősorban, ahogy Livius is ennek megfelelően adta elő Lucretia történetét (vö. S. N. Philippides: Narrative strategies and ideology in Livy's rape of Lucretia, Helios, 10,1983,113–119).

Az előbbiekből szinte törvényszerűen következik, hogy a római historiográfia a történelmet meghatározott *morális értékek* és kulcsfogalmak, vezéreszmék *jegyében tárgyalja, mutatja be*. Caesar például a galliai háború bemutatása kapcsán annak ellenére a *fides*-t hangsúlyozza, hogy a helyi lakosságnak eleve más elképzelései lehettek a politikai pártfoglaltakkal szemben támasztott elvárásokról és a tőlük megkövetelt lojalitásról, mint a rómaiaknak. Caesarnak azonban törvényesnek látszó alapot kellett teremtenie a senatus előtt hadjáratai folytatásához, s ezért kellett a *fides* elvéhez folyamodnia (L. erről G. Freyburger: Un conflit d'interprétation de la *fides* entre César et les Gaulois? REL, 61, 1983, 163–172). A politikai eszmék taglalása különösen nagy teret kapott a cicerói életmű vizsgálatában, s ennek számos historiográfiai vonatkozása, kihatása is van. Nemrég tette közzé dolgozatát Ciceróról mint politikai gondolkodóról J. B. Morall (HT, 32,1982, 3, 33–37), aki mindenekelőtt Cicero természetjogról vallott elméletének, ill. ún. „republikanizmus”-ának szentelte figyelmét, elsősorban a *De re publica*-t, a *De legibus*-t és a *De officiis*-t elemezve behatóbban. Mégis e tanulmány némiképp anakronisztikus, mert felfogása szerint az antik politikus nem ismerte fel a leküzdhetetlen osztálykrízist, vagy legalábbis nem akarta ezt megtenni, s egész politikai szisztémája ezt a vaktságot tükrözi. Sokkal árnyaltabbak az egykorú fogalmak jelentéstartalmával inkább tisztában levő G. Garbarino és A. Stoecklein írásai: az előbbi a *gloria* etikai-politikai fogalmát vizsgálta a *De officiis*-ben (in: *Tra Grecia e Roma*), az utóbbi pedig az egyik nagyjelentőségű cicerói kulcsfogalmat, az *otium cum dignitate*-t (in: Festschrift M. Rassun, hrsg. J. Stagl, Brl., 1982). Az ókori történetírás szempontjából ugyancsak döntő fontosságú kategória az eszményi polgár, a *vir bonus* alakja. Ezért egyáltalán nem közömbös, hogyan határozta meg pl. Quintilianus a római *orator* figuráját, vö. A. Brinton: Quintilian, Plato and the *vir bonus*, Ph & Ph, 16, 1983,

167–184. Az egész császárkor, főleg a senatusi arisztokrácia szempontjából döntő fontosságú kategória a *libertas*. I. C. Brown Tacitus szabadság-filozófiáját vizsgálta meg a *princepsi* hatalomhoz való viszonylatában. A római történetíró úgy vélte, hogy a *principatus*sal együttjáró szolgaság ellenére, s annak is eleget téve, lehetőség van a régi köztársasági értékek és erények (*virtutes*) továbbvitelére, miként azt Agrippa pályafutása bizonyíthatja (Tacitus and a space for freedom, HT, 31, 4, 1981, 11–15).

Megőrzik jelentőségüket az antik historiográfiában az etikai kategóriák akkor is, amikor az ún. pogány szellemiség mellett egyre inkább előtérbe kerül az a *kereszténység*, mely végső soron maga is a mediterrán zsidó világgal összefonódó klasszikus ókor produktuma. Különösen nagy szerepet játszik az antik politikai gondolkodásban mind platonikus, mind keresztény részről: a gondviselés (*providentia*), az erény (*virtus*) és a törvény (*nomos, lex*). Ennek jegyében vizsgálta Plótinus etikai elméletét P. Plass, rámutatva, hogy az egyszerű polgári erény pusztán az a mérték, amelyet az időben élő ember testi szenvedélyeire alkalmaznak, míg az igazi erényre csak az a bölcs ismer rá, aki érzékeli a *providentiát*, az időn túli mintaképet (JCS, 7, 1982, 241–259). Ami pedig Augustinusnak a törvénnyel kapcsolatos nézetét illeti, J. W. Koterski bebizonyította annak időbeli változását. Míg korábban azt vallotta, hogy az ember a *ratio*-n keresztül ismeri meg a törvényt, a későbbiekben a hangsúlyt az isteni kegyelemre helyezte, azt vallva, hogy a legfőbb kötelesség az Isten szeretete (vö. AugStud., 11, 1980, 65–77).

A humanitás eszménye

A római történetírás moralizáló jellegéről szólva semmiképpen nem feledkezhetünk meg a *humanitas* jellegzetesen római fogalmáról, úgy is mint ideálról. A gyakran és sokat taglalt cicerói *humanitas* eszmekör helyett itt most hadd utaljak a filozófus Seneca nézetére a hatalom és az emberiség viszonyáról. Mint J. Blänsdorf feltárta, a római szerző a *humanitas* gondolatát szorosan egybekapcsolja az uralkodótól elvárt *clementia* erényével, ahogy az mindenképp a *De clementia*-ból kiténik (vö. Seneca über Macht u. Menschlichkeit, in: Humanismus u. Politik, 103–151).

A történetlemformáló erőkről

Valójában már a római historiográfia moralizáló aspektusa is azt jelenti, hogy az antikok alapvetően a történelem más mozgatóinak tulajdonítottak döntő jelentőséget, mint a modern történeti kutatás. A kimondottan erkölcsi tényezők mellett azonban más mozgatórugókkal is számoltak, többek közt olyanokkal, amelyek a klasszikus ókor vallási elképzeléseiben is gyökereztek. Ennek megfelelően pl. szinte az egész antik történetírást áthatja a végzet, a sors, a szerencse és más hasonló kategóriák történelemalakító szerepe. Következésképp a legújabb historiográfiai kutatások is kiemelt helyen foglalkoznak velük. A kérdéskör egyik legátfogóbb elemzését Cupaiuolo végezte el (Caso, fato e fortuna nel pensiero di alcuni storici latini, BStudLat., 14, 1984, 3–38), akinek a vizsgálatai egyaránt kiterjednek Caesar, Sallustius, Cornelius Nepos, Livius, Velleius Paterculus, Tacitus, Florus valamint Ammianus Marcellinus szövegeire, megfogalmazásaira. Ezen túlmenően a szakemberek figyelme számos részkérdésre és részproblémára terjedt ki. A *fatum* és a szabad akarat konfliktusa gyakran foglalkoztatta az antik filozófusokat és historicusokat. Nem került el a probléma Augustinus figyelmét sem, aki a *De civitate Dei*-ben (5,9) ezzel kapcsolatban elvetette Cicero *De fato*-jának álláspontját, mint ahogy azt nemrég J. Oroz Reta mutatta ki (Une polémique augustinienne contre Cicéron. Du fatalisme à la présience divine, AugStud., 12, 1981, 19–41; ugyanez a tanulmány spanyolul is olvasható: Augustinus, 21, 103–104, 1981, 195–220). Érdekes probléma a *fatum* jelentőségének a tanulmányozása Boethius *Consolatio philosophiae*-jában is (L. erről J. C. Trakes: *Fortuna in the Consolatio*, Boethius ..., (diss.) Univ. of Minnesota Minneapolis, 1982 – mikrofilm). J. Puiggali kutatásai azzal az eredménnyel jártak, hogy Cassius Dio szerint a világot két erő irányítja: a *daemonion* és a *tykhé*, s a történetíró nem veszi észre, milyen ellentmondás áll fent a két tényező között. Ennek megfelelően úgy állítja be, mintha a két mozgatórugó sohasem hatna egymás ellen, hanem mindig felváltva lépnének működésbe (Les démons dans l'Histoire romaine de Dion Cassius, Latomus, 43, 1984, 870–883). J. Korpany Livius műteszményítésének tulajdonítja, hogy a praefatio-ban mellőzi az *ambitio*-nak azt az állam- és népbololó szerepét, amelyet Sallus-

tius tulajdonít neki (Sallust, Livius u. *ambitio*, Phil., 127, 1983, 71 kk.). A keresztény Orosius szintén nem habozik amiatt, hogy a „legfőbb igazság” nevében feláldozza a tények igazságát, s azt bizonygassa, hogy a történelemben a gondviselés progresszív módon nyilvánul meg (vö. C. Corbellini: *Brevitas e veritas nella storia di Orosio*, MGR, 9, 1984, 297–314). Ugyanez a keresztény auctor Augustinusszal ellentétben úgy fogta fel a monarchiát és az azt támogató barbárokat, mint a *providentia* eszközét, mely az Isten uralmához vezet (vö. F. Martelli: *Reazione antiagostiniana nelle Historiae di Orosio?*, RSA, 12, 1982, 217–239). Hasznos lenne kitérni itt azokra a történelemformáló erőkre, amelyeknek az újabb vizsgálatok szerint Philón és Plótinos tulajdonítottak jelentőséget, de terjedelmi okokból itt most már csak Y. Vernière ama következtetéseire utalok, hogy a plutarchoi determinizmus nem fatalizmus, mert a görög szerző egyfelől hisz a magasabb gondviselésben, másfelől pedig abban, hogy az ember szabadon cselekedhet az eseményekkel szemben (Masques et visages du destin dans les Vies de Plutarque, in: *Mélanges J. Duchemin*, P., 1983, 111–119).

A történelmi változások iránya

Ahogy az antik történetírás a társadalom sajátos fejlődésrugóival számolt, ugyanúgy részben más-képp határozta meg az állami és a társadalmi élet mozgásának irányát. Ma is még meglehetősen általános szakmai berkekben is az a nézet, hogy a klasszikus ókor a végbemenő változásokat valamiféle körforgásnak fogta fel, a közel hasonló fejlődésgörbét befutó (világ)birodalmak rendszeres váltakozásának, s tulajdonképpen – a zsidó-keresztény felfogást leszámítva – idegen volt tőle a lineáris fejlődés, vagyis a haladás gondolata. Kétségtelen tény, hogy a legekleltársabb módon Polybios által megfogalmazott „az alkotmányok körforgásának” eszméje igen széles körben elterjedt volt, s nagymértékben meghatározta az antik történeti gondolkodást (vö. a közelmúltban H. A. Gaertner: Polybios u. Panaitios, *Überlegungen zu Polybis VI*, 3–9, WJA, N. F. 7, 1981, 97–112), természetesen úgy, hogy közben számos kiegészítő elképzelés kapcsolódott hozzá, mint pl. éppen Polybiosnál és Panaitiosnál az uralkodóval való egyetértés gondolata, mely talán sajátosan római eredetű felfogás lehetett, hiszen a görögöknél korábban nem látszik előfordulni. Ami pedig az egymást váltó (világ)birodalmakat illeti, itt J. M. Alonso-Núñez arra a meggyőződésre jutott (*Die Abfolge der Weltreiche bei Dionysios von Halikarnassos*), hogy míg Polybios a római birodalom szerepének meghatározásakor a politikai valóságból indult ki, addig Dionysios Halcarnassensis magyarázatának és nézetének alapja a rétorika volt. Ugyanez a spanyol történész Strabón esetében a „világbirodalmak”-tana földrajzi alapjaira hívta fel a figyelmet (*Die Weltreichsukzession bei Strabo*, ZRG, 36, 1984, 53–54).

Ma már persze egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az antik történelmi gondolkodás nem érte be a körforgás merev skémájával; főképp Mazzarino elemzései és legutóbb A. Novara terjedelmes monográfiája óta tudjuk, hogy részben az előbbi elmélettel párhuzamosan, részben azzal összefonódva megvolt a progresszió gondolata is, hisz pl. a latin nyelvben nem véletlenül jelenik meg ebben az értelemben is a *progressus* szó. Az említett átfogó munkákon kívül az utóbbi időben erőteljesen megsokasodtak a kérdés egy-egy részletét tárgyaló írások, magától értetődően elsősorban az ókor keresztény alkotóiával összefüggésben, hiszen ez a felfogás mégis csak náluk a legerősebb. Így ezen elképzelés jegyében vizsgálta az augustinusi történelemfelfogás jelentőségét W. Berthold: *Zum Problem der Erkenntnis des geschichtlichen Fortschritts*.

A egyetemes történelem ókori interpretációja

A „világbirodalmak” koncepciója valójában már eleve az egyetemes történelem irányába mutat. Ezt különösképpen A. Momigliano fogalmazta meg nyomatékkal (*The origins of universal history*, ASNP, 12, 1982, 533–60), aki egyfelől számbavette az emberiség történetére vonatkozó görög elméleteket, másrészt a hellénisztikus történetírásban jelentkező elképzelést a birodalmak egymásutánjáról, ill. e gondolat hatását a „Dániel könyvé”-re.

Az egyetemes történelem legpregnansabb jelentkezése azonban kétségkívül Polybios munkásságával kapcsolódik egybe, aki először vélte felismerni, hogy a városok, népek addig széttagolt történelme a római világhatalom ereje révén kapcsolódik össze egységes egésszé. Nem véletlen tehát, hogy az egyetemes történelemmel összefüggő historiográfiai vizsgálatok jórészt a Polybios-

kutatásokhoz kapcsolódnak, vö. pl. J. M. Candau Morón: El concepto de historia universal en Eforo y en Polibio, ill. Szamohina is az egyetemes történelem polybiosi koncepciójáról tartott előadást a VDI 1981. évi, VIII. konferenciáján. Számos vizsgálat akad azonban más, a római birodalom keretein belül élő szerzőkre is. V. M. Sztożeckij Diodorus Siculusnál vizsgálta az egyetemes történelem problémáját a XVI. Eirénikonferencián, amelynek *Acta*-jában meg is jelent összegzése (Praha, 1983, I 101–106). A problémakör beható és átfogó tárgyalását adja az ANRW-ben O. Seel (Pompeius Trogus u. das Problem der Universalgeschichte, II 30,2 (1982), 1383–1423). Lényegében ugyancsak az egyetemes történelem irányában mutatnak azok a keresztény historiográfiai próbálkozások is, melyek a világi, mindenekelőtt a római történelmet megpróbálják összekapcsolni a keresztény megváltástörténettel, úgy, ahogy ezt elsőként igazából talán Orosius tette (vö. S. Tanz: Orosius im Spannungsfeld zwischen Eusebius von Caesarea u. Augustin, Klio, 65, 1982, 305–311).

Róma mint világbirodalom

Ez a kérdés valójában nagyon szorosan összefügg az egyetemes történelemről kialakított antik elképzelésekkel. A probléma sokakat foglalkoztatott, köztük az utóbbi időben K. E. Petzoldt (Die Entstehung des römischen Weltreichs im Spiegel der Historiographie. Bemerkung zum *bellum iustum* bei Livius, in: Festschrift E. Burck, 241–263), aki az istenek által elképzelt és akart *imperium*-ot a *clientela*-rendszerrel és a *bellum iustum* koncepciójával összefüggésben vizsgálta. E vonatkozásban a későbbi időszakok egyfajta pesszimizmust mutatnak egyes szerzők szerint, mint például Tacitus esetében is. J. L. Riestra Rodriguez úgy véli, hogy Tacitus Róma-felfogása számottevően különbözik akár Senecától, akár Florustól, s filozófiai szempontból Zénón elképzeléséhez közelít. Mert míg Florus álláspontja alapján Róma sorsa felett egyaránt bábáskodik a *virtus* és a *fortuna*, addig Tacitus attól tart, hogy miközben Róma egyetemes állammá lett, a *virtus* hiánya és a *fortuna* megfogyatkozása következtében a birodalom végül is el fog tűnni, átadva helyét más népeknek (La idea del estado universal en Tacito, HAnt., 8, 1978, 215–217).

A római imperializmus ókori megítélése – oikumenikus szemlélet

A klasszikus történetírás, benne a görög is, alapvetően egyetértett a római égisz alatt létrejövő világbirodalom eszméjével. Jóformán csak az egyiptomi görög: Timagenes és a gall Pompeius Trogus volt az, aki szembehelyezkedett az augustusi *principatus* Róma-centrikus és imperialista jellegű politikájával. Ez a felfogás valójában sztóikus alapokon nyugszik, és lényegében annak a helyzetnek a következtetéseit vonta le egy oikumenikus megközelítésben, amely egy birodalom óriásira növekedett méreteivel álltak elő (vö. L. Alfonsi: Pompeo Trogo, Crisi di identità del mondo romano nel I secolo d. C., Helikon, 20–21, 1980–1981, 75–86). Ez az opposzió azonban csak a sztóikus alapokban egyezett meg a principatussal szembeni „senatusi ellenállás”-sal, amely a köztársasági *virtutes* és a *libertas* védelmezése kívánt lenni a monarchia fenyegetésével szemben (l. ehhez: J. M. Alonso-Núñez: L'opposizione contro l'imperialismo romano nella storiografia e contro il principato nella storiografia del tempo di Augusto, RSA, 12, 1982, 131–141).

A görögség viszonya a római világbirodalomhoz

A jelentkező opposziós törekvések ellenére azonban elmondhatjuk: a Mediterraneum vezető szellemiségét képviselő görögség s általában véve a beolvadó hellenisztikus műveltségű elem magáénak érezte a római világhatalmat. Dionysius Halicarnassensis egyértelműen azt a programot fogalmazta meg, hogy a görög városok fogadják el Róma felsőbbbségét, s váljanak az *imperium* integráns elemeivé, mert ez az egyetlen járható út a görög egység és „identitás” újbóli megvalósítása számára (vö. E. Gabb: Political and cultural aspects of the classicistic revival in the Augustan age, CA, 1, 1982). Ezzel összhangban állította ugyanez a görög szerző a régi rhétórokról szóló munkájában, hogy a római világbirodalom győzelme volt az, ami az „atticizmust” valóban vissza tudta állítani (RFIC, 109, 1981, 52–59). Mindez anak a gondolatnak a továbbvitele, amely már Polybiosnál kezd megjelenni, aki nemcsak elismerő értékelését adta a római *res publica*-nak, de F. Millar szerint elég he-

lyes képet is felvázolt róla (vö. JRS, 74, 1984, 1–19). Róma irányító szerepét ő már realista módon, a Róma által képviselt értékekkel hozta összefüggésbe (l. erről F. W. Walbank: Il giudizio di Polibio su Roma, AIV, 140, 1981–1982, 237–256). Mindezt persze Polybios még úgy fogalmazta meg, hogy amikor elismerte a római rendszer és hadsereg magasabbrendűségét, nem adta fel a magánépi identitását (B. Shimron: Polybius on Rome, A reexamination of the evidence, SCI, 5, 1979–1980, 94–117). A már Dionysius Halicarnassensis esetében érintett gondolati irányba mutat Strabón koncepciója is (F. Lasserre: Strabon devant l'empire romain, ANRW, II 30,1 (1982), 867–896. Viszonylag nemrég jelentkezett G. Zecchini azzal a megközelítéssel, hogy az Antoninusok korától a görögség körében a római hatalomhoz való viszonyulás két különböző formájával találkozunk. Míg a maga ideálját Thukydidesben látó epikureus Lukianos Róma-ellenes felfogást vall, addig a sztóikus orientációjú Arrianos, akinek Hérodotos a példaképe, továbbra is a római rendszer híve. Ez utóbbi álláspontot teszi magáévá és viszi aztán tovább Cassius Dio (Modelli e problemi teorici della storiografia nell'età degli Antonini, CS, 20, 1983, 3–31).

Az államról kialakított elképzelések a historiográfiában

A fentebb elmondottak érthetővé teszik, hogy a római kori latin és görög nyelvű történetírás, valamint a rokon műfajok határozott érdeklődést mutatnak az államelméletek tekintetében, hisz ez a kérdés összefüggésben áll egy világhatalom minden problémájával, Róma nagysága és szerepe ugyanis a kortársak elképzelése szerint elválaszthatatlan államiságától, kiváló alkotmányától, ahogy ez a gondolat már az id. Catónál felülrik (vö. A. Guarino: Funambolismi catoniani, Vichiana, 11, 1983, 159–163), aki a római *res publica*-t a méhkaszhoz hasonló természetes alakulatnak tartja (l. erről W. R. Johnson: Vergil's bees. The ancient Romans' view of Rome). Hatása miatt is roppant jelentőségűnek bizonyul a római historiográfia szempontjából Cicero elmélete, aki a *civitas mixta*-ról, a „kevert államformá-„ról vallott elképzelése kialakítása során főképp Polybiost és Platont használta forrásként (l. a legutóbbi időben J. L. Ferrary: L'archéologie du *De re publica* (2,2,4–37,63), Cicéron entre Polybe et Platon, JRS, 74, 1984, 87–98). H. Cambeis arra az álláspontra helyezkedett, hogy Cicero a monarchia elve jegyében az ideális királyság elemeit igyekszik szétosztani a különféle intézmények között, minthogy az eszményi feltételek egyetlen személyben nincsenek szavatolva (Das monarchische Element u. die Funktion der Magistrate in Ciceros Verfassungsentwurf, Gymn., 91, 1984, 237–260). Alföldy G. annak a kérdésnek szentelt érdekes dolgozatot, hogy miként látta Suetonius az állam és a társadalom átalakulását a köztársaságról a principátusra való átmenet idején, azon elképzelései alapján, amelyeket a politikai és társadalmi normákról, ill. magáról az államról alakított ki (Römisches Staats- u. Gesellschaftsdenken bei Sueton, AncSoc., 11–12, 1980–1981, 349–385). Cassius Dióknak is tanulságos volt az az elképzelése, hogy a *démokratia* sem Augustus, sem a Severusok idején nem praktikus, miként ezt a szerző az Agrippa szájába adott, némiképp anakronisztikus szavaiban kifejezi (P. McKechnie: Cassius Dio's Speech of Agrippa. A realistic alternative to imperial government, GaR, 28, 1981, 150–155). A Dio-féle államfelfogáshoz értékes hozzájárulás B. Manuwald munkája is (Cassius Dio u. Augustus, l. róla Schmitthenner recenzióját: HZ, 235, 1982, 156–158). Fontos szerepet játszanak az államelméleti megfontolások a keresztény történeti vagy historiográfiai jelentőségű művekben is.

Területi eltérések a római történetírásban

Az előzőekben szóltunk arról az integrációs erőről, amely a Római Birodalmat jellemezte, s mely a historiográfiában is jelentkezett. Mégis a császárkorban – időben változó mértékkel – megmutatkoznak bizonyos olyan szemléletbeli elkülönülések is, amelyek összefüggésben állnak az *imperium* egységén túlmutató dezintegrációs folyamatokkal. G. Sabban egyfelől azt vizsgálta, hogy Ammianus Marcellinus információi révén hogyan táru fel egyes alattvalóknak az ún. gall hazához való ragazkodása. W. Ameling arra hívta fel a figyelmet, mennyire meghatározta Cassius Dio magatartását, álláspontját bithyniai görög származása (Cassius Dio u. Bithynien, EA, 4, 1984, 123–138). Florus birodalomfelfogására ugyancsak hatással lehetett Hispania iránti szimpátiája (l. erről J. Straub: im.). A legerőteljesebb azonban ez az elkülönülés – mint erről már más összefüggésben

szóltam – Pompeius Trogusnál (vö. R. Urban: Gallisches Bewusstsein u. Romkritik bei Pompeius Trogus, ANRW, II 30, 2 (1982), 1424–1443; M. Rambaud: Trogue-Pompée, un gaulois dans l'empire, in: La patrie gauloise, d'Agrippa au VIe siècle, Actes du Colloque, Lyon, 1983, 129–146).

Hatások és kölcsönhatások – utóélet

Magától értetődő, hogy a sok kultúrát magába olvasztó római birodalom történetírását különféle hatások érték, főleg azon görögség részéről, amelynek körében a történetírás műfaja valójában megszületett. Nem véletlen, hogy Fabius Pictorral kezdődőleg a korai római történetírás nemcsak görög nyelvű volt, de nagyon erősen hatott is rá annak szemlélete, ábrázolási módja. Ez részben a későbbiekben is jellemző lesz.

Részletesen taglalta ezt a problémát a historiográfiai jelentőségű Cicero esetében J. Mandel, aki hangsúlyozta: a római szerző azt az ékesszólásra és drámai effektusra építő történetírást részesítette előnyben, amely részben Isokratés, részben Aristotelész elméleti megállapításaira támaszkodott, s ugyanakkor kevésbé tartotta szem előtt a pragmatikus történetírás megalapítóját: Thukydidést. (L'historiographie hellénistique et son influence sur Cicéron, Euphrosyne, 10, 1980, 7–24; l. még e problémakörhöz: I. G. Taiphakos: Cicero and the Sicilian historiography: Timaeus, Ciceroniana, n. s. 4, 1980, 177–189).

Ehhez a tárgyhöz tartozik a *történetírói hagyomány* kérdése is. Ismeretes, hogy ehhez milyen kritikusan viszonyult Polybios, s az ezzel való konfrontáció is elősegítette álláspontja még határozottabb tisztázását (vö. J. Bonquet: Polybios on the critical evaluation of historians, AncSoc., 13–14, 1982–83, 277–291). Ugyancsak hozzásegít a történetírói hagyomány tisztázása Tacitus jobb megértéséhez, ezzel kapcsolatban I. D. Flach: Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung.

Az utóbbi időben különösen behatóan foglalkozott a kutatás Sallustiuszal. Így kimutatták a thukydidészi megalapozást, vö. T. F. Scaulon: The influence of Thucydides on Sallust (l. róla A. Michel ismertetését: REL, 61, 1983, 377), ill. K. Büchner: Thukydides u. Sallust über den Verfall der Wertbegriffe; valamint a platóni filozófia szerepét, vö. D. B. Mac Queen: Plato's Republic in the monographs of Sallust.

Az egyéb auctorokat ért hatásokat ill. továbbélésüket szintén nem egy munka vizsgálta a közelmúltban. M. Pucci Appianus használatát mutatta ki Rufinus *Historia ecclesiastica*-jában. Aurelius Victor ugyancsak visszhangra talált Sulpitius Severus *Chronicon*-jában (l. erről L. Bessone: RFIC, 108, 1980, 431–441). A catói ideológia jelentőségét Florus történeti munkájában nemrég G. Brizzi valószínűsítette (Imitari coepit Annibalem / Flor., I 22, 55) Apport catoniani alla concezione storiografica di Floro? Latomus, 43, 1984, 424–431). A *Historia Augusta* középkori fortleben-jének egyes fejezeteit C. Bertrand dolgozta ki (L'*Historia Augusta* et son influence sur quelques auteurs du moyen age, Entretiens ..., Univ. de Liège, 1982). M. von Albrecht a liviusi hagyomány jobb megismeréséhez járult hozzá egyik tanulmányával (*Fides* u. Völkerrecht. Von Livius zu H. Grotius, in: Livius. Festschr. E. Burck, 295–299), kimutatva a *historicus* egyik helyének hatását Grotiusra. Külön tudományos tanácskozáson volt szó Tacitus utóéletéről: La fortuna di Tacito (Atti del Colloquio).

A történelmi közgondolkodás szempontjából fontos római művek nemcsak a korai időkben, de a későbbiekben is napvilágot láttak görögül, politikai és propagandisztikus okokból. Így szükségképpen fölmerül a latin művek *görög nyelvű tolmácsolásának* problémája. A téma utóbbi időben oly gazdag irodalmából itt csak néhány Augustusra vonatkozó kérdést érintünk. A *Res gestae divi Augusti* görög szövegének rekonstruálása, ill. propagandahatárának feltárása szempontjából fontos az alábbi két tanulmány, vö. J. Humphrey – M. Reinhold: *Res gestae* 4, 1 and the ovations of Augustus, ZPE, 67, 1984; valamint D. N. Wigt: The ideology of the Greek *Res gestae*, ANRW, II 30, 1 (1982), 624–638.

Míg kezdetben a latin történetírók alkottak görögül, később már a görög ajkúak kezdtek latinul írni, mintegy ezzel is kifejezve a római latin historiográfia rangját és súlyát. Minderre a legjobb példa Ammianus Marcellinus. Vele kapcsolatban P. Mattheus arra hívta fel a figyelmet, hogy bár írás- és gondolkodásmódja messzemenően görög meghatározottságú, azért a latin nyelv és kul-

túra sokkal mélyebb hatást gyakorolt erre az auctorra, mint ahogy gyakran fel szokták tételezni (Ammianus' historical evolution, in: History and Historians, 30–41).

Azért persze a klasszikus görög historiográfia az egész késői római történetírásban is jelen volt, ugyanúgy, ahogy Bizánc szellemét is áthatotta. Mint B. Baldwin áttekintéséből is kiderül az i. sz. 238 és 565 közti periódusban a görög nyelvű irodalomban a hagyományos historiográfiának valamennyi fontosabb ága megtalálható volt; ám ezekhez társult még az egyháztörténet is, s az egykorú szerzők mindenekelőtt a kortárs történelem iránt érdeklődnek, méghozzá úgy, hogy a bizánciak számára gyakran a Nyugat-Római Birodalom is fontos (Greek historiography in late Rome and early Byzantium, Hellenica, 33, 1981, 51–65).

A római historiográfia korszakai

Már az eddigiekből is kitűnhetett: bármennyire is megvannak a római történetírás általános jellemzői, sajátos vonásai, azért a maga több évszázada alatt számos változáson is keresztülmegy, aminek következtében a szakkutatás hajlamos külön-külön is elemezni egy-egy periódus római historiográfiáját.

Különösen nagy figyelmet szentel a modern kutatás a *római történetírás kezdeteinek*, amely téma ráadásul külön módszert is igényel, minthogy erre az időszakra vonatkozólag vagy csak szerény s gyakran megbízhatatlan töredékekkel rendelkezünk, vagy mindössze meglehetősen problematikus utalásokkal. Így szigorú kritikára van szükség, de még ez sem veszi elejét a meglehetősen nagy véleménykülönbségnek, egymás mellett létező eltérő hipotéziseknek. Önálló monográfiát szentelt pl. az *Annales maximi* vizsgálatának B. W. Frier (Libri Annales pontificum maximorum. The origins of the annalistic tradition, I. róla Kierdorf recenzióját: Gymn., 90, 1983, 344–46). A legtöbb vitára azonban kétségkívül a Fabius Pictor-kérdés ad okot, akit Alföldi A. a korai időkre vonatkozó egész annalisztikus anyag meghamisításáért tett felelőssé. Lévéen, hogy a téma szakembere nálunk Ferenczy E., e problémába nem kívánok belebonyolódni, csupán azokra az újabb vizsgálatokra utalok, melyek – mint legutóbb nálunk Borzsák I. tette – Fabius Pictor nyomait próbálják meg föllelni Cato, Dionysius Halicarnassensis, Livius vagy éppen Plutarchos műveiben. A Luisi az idősebb Catót Fabius ideológiájának örököséként fogja fel (IuvLuc., 3–4, 1981–1982, 161–186). Verbrughe részben Dionysius Halicarnassensis és még inkább Plutarchos alapján próbál meg visszakövetkeztetni Fabiusra (Fabius Pictor's Romulus and Remus, Hist., 30, 1981, 236–238). Ugyancsak sok kérdést vet fel a történetíró Cincius Alimentus elveszett munkássága is. Helyét a római historiográfiában G. P. Verbrughe igyekezett kijelölni (Phil., 126, 1982, 316–323), Cassius Dionál kimutatható nyomaival pedig V. La Bua foglalkozott. Ugyanakkor J. G. Wolfnak a *Fasti*-val kapcsolatos vizsgálatai (Die literarische Überlieferung der Publikation durch Gn. Flavius, Göttingen, 1980) már átvezetnek bennünket az i. e. 2.–1. sz.-i annalisztikához, mivel a *Fasti* és a *Leges actionis* publikálásával összefüggő, Gn. Flaviusszal kapcsolatos hagyomány megítélése szerint Calpurnius Pisóra vezethető vissza, akinek az előadását Livius kontaminálta Macer közlésével. A római historiográfia korai szakaszával jól összekapcsolható R. A. Laroche munkája is: Early Roman chronology. Its schematic nature, in: Stud. in Latin Lit., III, 5–25.

A valóban szépirodalmi színvonalú római történetírás, a *historia ornata* a köztársaság alkonyán és a principátus hajnalán született meg, s tulajdonképp ekkor formálódtak végleges érvényűvé a római történelmi gondolkodás fentebb már részben érintett jellemzői. E periódus tehát döntő jelentőségű az antik historiográfia szempontjából, mégsem született – ismereteim szerint – az utóbbi időben olyan munka, amely átfogóan épp e korszak történetírását elemezte volna. Annál számosabbak viszont az ekkori historicusokra vonatkozó kutatások, ahogy arról az eddigikben már számot adtunk.

Van viszont átfogó értékelésünk az Antoninusok időszakára G. Zecchini tollából (L. már fentebb), s különösen jó áttekintést kapunk a későantik történetírásról abban a tanulmánykötetben, amelyen B. Croke és A. M. Emmett állítottak össze egy 1981-es Sidneyben megtartott konferencia alapján. History and Historians in Late Antiquity, Sidney – Oxford – New York – Toronto – Paris – Frankfurt aM, 1983. A kiadvány készítői jól összegzik az antik történetírásban a 4–7. sz. folyamán bekövetkező változásokat, melyek olyan tényezőkkel állnak összefüggésben, mint a kereszt-

ténység győzelme, ill. a germán népek megtelepedése a Római Birodalom területén. A szerzők rámutatnak, hogyan élt tovább a klasszikus hagyomány, mindenekelőtt a Keleten (vö. Prokópiosz, Agathias), s nemcsak stilisztikai szempontból, hanem eszmétörténeti vonatkozásban is. E. A. Judge szerint ezek a tradicionális keretek esetenként akadályai lehettek annak, hogy a valóságos folyamatokat igazán helyesen fogják fel és mutassák be, így pl. Ammianus Marcellinus és Eusebios esetében. A keresztény múltinterpretációnak olyan adekvát formája is kínálkozik persze, mint a keresztény világkrónika, amely először a Keleten jelenik meg. Míg azonban itt: Bizáncban keresztény szellemben értelmezik át a világot, miközben magukat rómaiaknak tartják, ugyanakkor azonban Nyugat-Európában megfigyelhető a római kultúrával való szakítás egyfajta tudata; s a barbárok is hozzálátnak a maguk időben és térben való, vagyis történeti megjelenítéséhez.

Róma keresztény történeti irodalma

A császárkori történelmi gondolkodás egyik jellegzetes és részben új formája a keresztény szellemiségű historiográfia, még akkor is, ha ez semmiképp sem választható le magáról a klasszikus antikvitásról, úgy, ahogy ezt főképp régebben sokan megtették.

A kereszténység bizonyos mértékig a historiográfia új formáit is magával hozta, mint amilyen a világkrónika, az egyháztörténet, a *martyriumok* s némiképp a szentek élete is. Az elsővel újabban B. Croke foglalkozott, főleg Eusebiosszal összefüggésben (*The origins of the Christian world chronicle*, in: *History and Historians*, 116–131), az egyháztörténetet pedig egy külön kötet taglalta: La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità, I. róla Ceressa-Gastaldo kritikáját in: *Maia*, 34, 1982, 318.

A maga Róma-ideológiája is megvolt a keresztény történetírásnak, ahogy erre Orosius – és részben Prudentius – kapcsán nemrég K. Schoendorf mutatott rá, vö. tanulmányával: *Von der augusteischen zur christlichen Romideologie, Anregung*, 28, 1982, 305–311.

M. Sordi színvonalas tanulmánya igen alaposan taglalja az ún. klasszikus antik és a keresztény történetírás viszonyát (*Dalla storiografia classica alla storiografia cristiana*, CCC, 3, 1982, 7–29). Szerinte – a hagyományos felfogással ellentétben – a keresztény történetírás elsősorban nem abban különbözik a klasszikus ókoritól, hogy elutasítja a történelem ciklikus menetét, hiszen ez az utóbbi felfogás nem volt jellemző a „pogány” történeleminterpretáció egészére. Valójában az a megkülönböztetés sem abszolút érvényű, hogy a tradicionális antik nézettel szemben a kereszténység sokkal határozottabban képviselte volna az emberi cselekvés szabadságának összehétközését az isteni irányítással. A keresztény történelemkoncepció alapvetően abban mutatkozik újnak, hogy főképp a történelmen túli élet, vagyis az örökkévalóság iránt érdeklődik, s ennél fogva gyökeresen más perspektívában emeli ki az emberi értékeket.

A historia fogalma az antik Rómában

Már az eddig elmondottak is nyilvánvalóvá tehetik, hogy a klasszikus antikvitás folyamán s magában Rómában is időben változott a történelem értelme és értelmezése. Kikerülhetetlen volt tehát, hogy a szakkutatás ki ne térjen e fogalom változó interpretációjára. Ezzel összefüggésben a legutóbbi időben külön monográfia is készült, vö. G. Press: *The development of the idea of history in antiquity*, Montreal, 1982. A Demandt hasonló jellegű vizsgálatai e téren bár az antikvitás egészére kiterjednek, mégis mindenekelőtt az ókor késői szakaszát veszik célba. Egyik idevágó cikkében például öt aspektusból közelítette meg a *historia* változó kategóriáját a Diocletianustól Theodorichig terjedő időszakban (*Geschichte in der spätantiken Gesellschaft*, Gymn., 89, 1982, 255–272). Vizsgálta, kik voltak a történelmi tudat hordozói, s hogy mi volt ennek tartalma, mik voltak funkciói, kifejezési formái, valamint azt, hogy a korabeli *historia* milyen jövőképet vázolt fel a birodalom felbomlásának ideje előtt, ill. az alatt. A *historia* változó jelentéstartalmát terjedelmes műben elemezte J. van Seters is, akinek figyelme nemcsak a klasszikus antikvitásra, hanem a bibliai előzményekre is kiterjedt (*In search of history. Historiography in the ancient world and the origins of Biblical history*, New Haven, 1983).

A történelem menetének értelmezései

A történelem értelmezésével szoros összefüggésben áll a történelem mechanizmusának, alakulása jellegének és irányának meghatározása. Mint már korábban is láttuk, az ókorban ugyanúgy megtaláljuk a történelem lineáris menetének s ezzel együtt a progressziónak a gondolatát mint a ciklikus megújulás, vagyis a szakaszos elhalás és megújulás elképzelését. Ez utóbbi az élő szervezet törvényszerűségének a benyomását kelti, s így természetes, hogy az ókor történelemszemléletét gyakran erőteljes *biologizmus* hatja át.

Magától értetődő tehát, hogy az utóbbi időben több olyan munka is született, amely az ókori Róma organikus történelemfelfogását elemzi. Alkalmazta ezt a nézőpontot az a Cícero is, aki egyébként egyfajta társadalmi értékrend alapján magát az *ars medica*-t meglehetősen lebecsülte (vö. F. Stok: *L'ars medica e il suo esercizio nell'ideologia ciceroniana*, Index, 11, 1982, 27–36). A biologikus szemlélet különösen fontos szerepet játszik annál a Florusnál, aki elsőként alkalmazta igazán átgondoltan a római néptörténetének periodizálására az emberi életkorokat. Ennek megfelelően ez a *historicus* azt a nézetet hangoztatta, hogy az *imperium Romanum* valóságos *corpus*, test, amelynek *animája* és *mens-e*, vagyis lelke és értelme a *princeps*, úgy ahogy az a gondolat már Tacitusnál is felülkelt. Florusnak az volt a meggyőződése, hogy az egész *genus humanum*-nak, az emberiségnek ebben az *imperii corpus*-ban kell egyesülnie (vö. J. Straub idézett tanulmányával in: JRGSZ, 25, 1978, 173–195). Florus organikus történelemértelmezésének létrejöttében feltehetőleg a rhétor Senecának is szerepe volt, így a problémakör megértése szempontjából nagyon fontos R. Häusslernek a budapesti FIEC kongresszuson elhangzott s aztán ennek *Actáiban* megjelenő előadása (Neues zum spätrömischen Lebensaltervergleich, in: Actes VIIe Congr. FIEC, II 183–191), amely az idősebb Senecának tulajdonítja azt a pesszimista kicsengésű életkor hasonlatot, amelyet aztán Lactantius is alkalmazott a római történelemre. Megtalálható ez a felfogás Ammianus Marcellinusnál is, de az ő gondolatára mindenekelőtt kora és Róma-felfogása nyomja rá a bélyegét. Az appianosi biologizmus köztársaságkori gyökereit ezen összefoglalás készítője Asinius Pollióban vélte föllelni (Asinius Pollio and the fall of the Roman Republic, ACD, 16, 1980, 25–36). Ugyanakkor A. Dihle azt emelte ki, miként hatott az antik organikus történelemfelfogásra a görög biográfia (l. fentebb már idézett tanulmányát).

Ez a kérdés két irányba is továbbvisz bennünket. A biologikus történeleminterpretáció többnyire *metaforikus* jelleget ölt, másfelől szorosan összefonódik az ókori *anthropológiával*. Ennek megfelelően érthető, hogy a közelmúlt kutatásai mindkét kérdést behatóan vizsgálták. Az előbbi vonatkozásában korszakos jelentőségű A. Demandt terjedelmes munkája: *Metaphern für Geschichte*, amely abból a helyes álláspontból indul ki, hogy minden egyes szerző metafora-világa egyfajta történelemszemléletet tükröz, tehát mintegy képi úton rekonstruálható egy-egy *historicus* történelemfilozófiája, anélkül, hogy azt bárhol is tételelesen kifejtjené. Bár a klasszikus antikvitásnak több olyan metaforája van, amellyel az események menetét jól meg tudja világítani, mégis néhányának különös jelentősége van, mint pl. azoknak, amelyek a *spectaculum*okkal ill. a színházzal stb. kapcsolatosak. Nem lehet véletlen az sem, hogy kiemelkedő jelentősége van az organikus metaforáknak, mert ez a tény megfelel az antikvitás oly karakterisztikus biológiai jellegű társadalom- és államértelmezésnek. Különösen fontos szerepe van az „életkor”-hasonlatnak, amelynek Demandton kívül R. Häussler is nem egy gondos tanulmányt szentelt, így azt is, amelyre már korábban hivatkoztam. Ez a felfogás szorosan összefügg a klasszikus ókor általános antropologikus világmagyarázatával, l. erről előbb A. Dihle kétszer is említett tanulmányát. Az antropológia azonban – nagyrészt „pogány” örökségképpen – magát a kereszténységet is áthatotta, s jól megmutatkozik akár Augustinus, akár Lactantius történelemszemléletében.

Hanyatlástudat – Revonatio – Translatio imperii (Az új Róma)

Az organikus társadalom- és államfelfogás természetesen együttjár a születés és a növekedés után a társadalom és az állam hanyatlásának ill. elhalálozásának feltételezésével, amit az élet rendje szerint valamiféle újjászületés kísér, magában foglalva a hatalom átruházásának, továbbvitelének elengedhetetlenségét. Bár az elmúlás rendjével már a köztársasági történetírás is magától értetődően számolt (vö. pl. Polybios, Cícero stb.), mégis Sallustius követőleg (l. erről: D. F. Conley: *The stages*

of Rome's decline in Sallust's historical theory, *Herm.*, 109, 1981, 379–381) a császárkori historiográfia lesz az, amely számot ad az antik Róma mélységes hanyatlástudatáról. K. P. Johné azt a kérdést feszegette, hogy a *Historia Augusta*-ban rendkívül nagy szerepet kap az a krízis, amelyet a germán fenyegetés vált ki. Ennek ellensúlyozására csak egy valami szolgálhatott: a *Roma aeterna*-ba vetett hit (Zur Widerspiegelung der Krise des Römischen Reiches in der *Historia Augusta*, *Klio*, 63, 1981, 615–622). Sok tinta elfolyt már a híres tacitusi *urgentibus imperii fatis* értelmezése kapcsán is (Germ., 33), hol optimistább, hol pesszimistább kicsengést hallva ki belőle (vö. N. Santos Yanguas: Tácito y la decadencia del imperio, *Emerita*, 50, 1982, 17–32; L. még R. Urban: *Urgentibus imperii fatis*. Die Lage des Römischen Reiches nach Tacitus/*Germania* 33,2, *Chiron*, 12, 1982, 145–162).

A római *imperium*nak ez a tényleges hanyatlása és bukása, valamint szubjektív hanyatlástudata az elmúlt évszázad folyamán megannyi interpretációra és magyarázatra adott lehetőséget, ahogy korábban is szinte mindig kedvelt téma maradt. Minderről roppant anyagot egybehordva ad tájékoztatást és értékelést A. Demandt nagylélegzetű és részben nagyhorderejű műve: *Der Fall Roms. Die Auflösung des Römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München, 1984, s ehhez újabb kiegészítéseket fűzött a *Historische Zeitschrift* hasábjain (*Neuere Literatur zum Dekadenzenproblem*, *HZ*, 241, 1985, 105 kk.). Arról pedig, hogy Demandt idevágó nézetei és eredményei helyenként mennyire vitathatóak, arról K. Christnek a *Der Fall ...-ról* írt terjedelmes bírálata adhat képet („Decline and Fall ...”, 240, 1985, 641 kk.).

Az organikus és ciklikus antik történelemfelfogás e válságból a *renovatio* ill. a *regeneratio* gondolatával is kereste a kiutat, úgy állítva be pl. az új fővárost: Byzantiumot mint új Rómát a *Translatio imperii* eredményeképpen. E bonyolult kérdéshez L. újabban J. Irmscher dolgozatát, aki úgy véli, hogy a hatalom tényleges áthelyeződése a valóságban igen hosszú, több évszázadra kiterjedő folyamat volt („Neurom” oder „zweites Rom” – *Renovatio* oder *Translatio*).

Földrajzi-klimatikus determinizmus

Az e címben jelzett kérdéskör valójában nagyon szervesen kapcsolódik a fentebbiekben taglalt biológikus megalapozottságú történelemmagyarázathoz. Római gyökerei a görög filozófiáig (pl. Aristotelés) nyúlnak vissza, s Strabónnál csakúgy fölfedezhető, mint pl. Sallustiusnál. E szempontból az utóbbi években többek közt Liviust (vö. M. R. Girod: *La géographie de Tite-Live*, *ANRW* II, 30, 2 (1982), 1190–1229) ill. Pompeiust Trogust és Iustinust elemezték (vö. G. Cipriani: *I Galli fra stupidità e acume. Spunti di determinismo geografico in Trogo-Giustino, Servio e Isidoro*, *QuadFoggia*, 2–3, 1982–83, 131–141).

A ius naturale problémája

Ez az állam- és jogfilozófiai kérdés szintén kapcsolódik az organikus történelemkoncepció nagy egészéhez. Ha ugyanis a törvény az isten és a természet lényegét fejezi ki, akkor az őt megtestesítő állam maga is a természet rendje szerint fejlődik és változik. E problémát Cicero vonatkozásában újabban P. Weber-Schaefer vizsgálta meg (vö. *Ciceros Staatstheorie u. ihre Bedeutung für die moderne Politikwissenschaft*, *Gymn.*, 90, 1983, 478–493), de beható elemzést adott e problémáról H. T. Johann is (vö. *Gerechtigkeit u. Nutzen, Studien zur ciceronischen u. hellenistischen Naturrechts- u. Staatslehre*, Heidelberg, 1981).

A natura és az államiság

Az eddigiekből következik e két tényező gyakori egybecsengése a klasszikus, görög-római történeti gondolkodásban, úgy, hogy azt pl. Polybios vonatkozásában H. Eisenberg elemezte (*Die Natur u. die römische Politeia* im 6. Buch des Polybios, *Phil*, 126, 1982, 44–58).

Az agresszió-elmélet megfogalmazása

E tétel kialakítása ugyancsak nem érthető meg a társadalomnak élő, természeti jelenségeként való kezelése nélkül. Nem lehet véletlen, hogy e gondolat római képviselőjeként azt a filozófus Senecát

tarthatják számon, akinek organikus történelemlátása annyira nyilvánvaló (vö. A. Bäumer: Die Bestie Mensch, Senecas Aggressionstheorie).

Az idő kérdése

A historia fogalmának és a mögötte meghúzódó erőknél a problémája nem választható el magának a történeti időnek a problémájától. Az elmúlt években a figyelem erre a tárgykörre is kiterjedt, így mindenképp meg kell említenünk egy R. Chevalier által szerkesztett kötetet: *AIÓN, Le temps chez les Romains*, P., 1976 (Caesarodunum X bis), mely számos rész kérdést elemez, többek közt a történeti és a mitológiai vagy legendás idő összefüggését (im., 145 kk.). E kötetben túlmenően egyéb idevágó témájú írások is megjelentek, közülük tartozik G. Focardié: *Seneca e il problema del tempo. Contributo filologico ed esegetico a Epist. 1, 3–4, Orph., 4*, 1983, 370–383. Ebben az összefüggésben, az ún. mitológiai idő kapcsán kell megemlítenünk a historiográfiai művekben is jelentkező „aranykor”-kategóriát, amelyet egyesek összekapcsoltak a filozófia által kidolgozott bölcsek uralmával, vö. E. Bertoli: *L'età dell'oro in Posidonio e Seneca*, Quad. di Lingue e Letterature (Verona), 7, 1982, 151–179. Ezzel Seneca az ep. 90-ben morális irányban módosította azt a tudományos és filozófiai perspektívát, amellyel az „aranykor” fogalma még Poseidóniosnál bírt. Megvan az „aranykor” jelentősége a keresztény történelemfelfogás számára is, l. erről A. L. Fisher fentebb már más vonatkozásban említett cikkét (JHI, 43, 1982, 355–377).

Módszerek az antik történetírásban

A *historia* különféle értelmezése egyfelől kihat magukra, a történetírás által alkalmazott módszerekre is, ám ugyanakkor az egyes eltérő metódusok is befolyásolhatják a történelem fogalmának definiálását. Ezért a mai kutatók sűrűn vizsgálják részben az egyes auctores feltáró és elemző módszerét, részben pedig az antik történetírás metódusának a későbbi korokétól, így a modern történeti kutatástól is eltérő jellegét.

Ebben a tekintetben példamutató jelentőségű G. Sabbah könyve (*La méthode d'Ammien Marcellin*), de megemlíthetjük még L. L. Gunderson dolgozatát is, aki a következőre mutatott rá: Q. Curtius Rufusnak az az eljárása, hogy a szereplő személyek felvonultatásával igyekszik nyilvánvalóvá tenni Alexandros elfajzását s azt a terroruralmat, mely tevékenysége utolsó éveire kialakult (Q. Curtius Rufus, *On his historical methods in the Historiae Alexandri*, in: Philip II, Alexander the Great, 1982, 177–196).

Az összehasonlításnak az ókori historiográfiában is alapvető jelentősége volt. Ez azonban akkor és ott elsősorban a történetírás rétorikus jellegével állt összefüggésben, mert az *ars oratoria* a közönség figyelme felkeltése céljából kedvelte a *comparatiót*, a párhuzamba állítással ugyanis akár pozitív, akár negatív módon jól lehetett jellemezni mind egyes személyeket, mind pedig egyes helyzeteket (l. erről S. Bonani: *Sulla tecnica comparativistica di Ammiano Marcellino*, QC, 4, 1982, 415–426). Az egész antik történetírásról ebben az összefüggésben érdekes gondolatok találhatók H. Drexler következő tanulmányában: *Historiographia comparata*, in: *Letteratura comparata, Problemi e metodo*, Studi in onore di E. Paratore, Bologna, 1981, 125–138.

Az antik historiográfiának a későbbi korok történeti irodalmával való egybevetése szempontjából tanulságos E. Breisch terjedelmes munkája: *Historiography. Ancient, medieval, and modern*, Chicago, 1983.

A historiográfia műfajának formái Rómában

A történelem-interpretációjában mutatkozó különbségek szerepet játszottak abban is, hogy Rómában a *historia* mint műfaj igen tág gyűjtőfogalom volt, amelybe valójában meglehetősen eltérő műformák tartoztak bele; másfelől az egymástól eltérő irodalmi formák maguk is megkövetelték a történelem kategóriájának különféle értelmezéseit. E bonyolult problémával az elmúlt években főképp E. Cizek foglalkozott behatóbban, aki már a FIEC budapesti kongresszusán arról beszélt, hogy a római történetírás valójában „une fédération de genres”. Egy újabban publikált cikkében (*Les genres de l'historiographie latine*, Faventia, 7/2, 1985, 15–33) pedig azt feszegeti, hogy a *his-*

*tor*a kategóriájába tartozó *annales*, *res gestae*, *historia universalis* a történelem folyamatosságával számol, s ennek megfelelően egy *continuo* előadásmódot valósít meg, szemben a történelem tagolt-ságát valló és a *carptim* bemutatást választó *epitomé*val, történelmi kronológiai táblázattal, az emlékirattal, az életrajzzal ill. az *exitusszal*. Továbbá, míg e három utóbbi forma kifejezetten személyhez kötötten állítja elénk a történelmet, addig az összes többi egy nép vagy népek sorsát eleveníti meg. Az említett szerző – tudomásom szerint – egy terjedelmes összefoglalást kíván megjelentetni „Histoire de l'historiographie à Rome” címmel, mely nyilván még jobban dokumentálni fogja ezt az alapvetően helyesnek tartható koncepciót. Addig is, amíg ez a mű megjelenik, rendelkezésre állnak bizonyos speciális munkák az antik historiográfia egyes formáiról, mint pl. G. Hinojo Andrés: *Consagración de la monografía como género histórico*, in: *Unidad y pluralidad*, II, 213–221, mely írás főképp Sallustiuszhoz kapcsolódóan ad tájékoztatást az ókori történelmi monográfiáról.

Mitológia és történetírás

Ez a kérdéskör mind az antik időfelfogással, mind a historiográfia módszertanával összefüggésben áll. Ezért a kutatás egyik fontos területe, úgyhogy e témában számos munkára tudnánk hivatkozni a legutóbbi időkből is. Én itt rövidség céljából mindössze két írásra utalok. Az egyik M. Piérart-é (*L'historien ancien face aux mythes et aux légendes*, LEC, 51, 1983, 47–62 és 105–115), aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a rómaiak nem csupán racionalizálás céljából vonták be a mitológiát történelmükbe, hanem messzemenően ideológiai és politikai törekvések jegyében is. A másik dolgozat egy részprobléma érdekes megvilágítása, vö. A. Mastrocinque: *La cacciata di Tarquinio il Superbo. Tradizione romana e letteratura greca*, II, Athen., 62, 1984, 210–229. A szerző szerint a köztársaságalapító Brutus történetének eredeti magja egy olyan legenda, mely szerint az ifj. Tarquinius elhanyagolta a Servius Tulliustól bevezetett Lares kultuszát. Emiatt mindaddig szörnyű csapások érik a rómaiakat, mígnem Tarquinius elűzésével Brutus helyre nem állította a Lares tiszteletét, anyjukéval Maniáéval és Cerna istennővel együtt.

Az antik historiográfia filozófiai-ideológiai háttere

A történelem értelmezését természetesen erősen meghatározzák a filozófiai és az ideológiai öszszetevők is. Rómában a politikai gondolkodásra kétségkívül a sztóicizmus volt a legnagyobb hatással, így kézenfekvő, hogy ez az áramlat volt a legnagyobb befolyással a *historia* koncepciójára is Rómában. A politikai elmélet ezen forrásvidéke olyan gazdag, hogy be kell érnünk néhány kiragadott illusztrációval. Egyik tanulmányában O. Gigon (*Poseidonios u. die Geschichte der stoischen Philosophie, Archaiongosia*, 1, 1980, 261–299) kiemelte Poseidónios történelmi és geográfiai munkáinak érdekességét, hangoztatva, hogy elméleti szinten a római gondolkodást oly nagy mértékben meghatározó görög szerző a három szókratikus iskola valamiféle szintézisére törekedett, sok elemet átvéve a praesókratikusoktól is, ami persze gátolta rendszerének koherenciáját. K. von Fritz (*Poseidonios als Historiker*, in: *Historiographia Antiqua, Commentationes Lovanienses in honorem W. Peremans ...*, Leuven, 1977, 163 kk) ugyancsak Poseidónios antropológiai-etnográfiai meg-alapozottságú történetfilozófiájának esetenként a sztóicizmustól el is térő szintetizáló jellegét emelte ki. Az id. Plinius szintén a sztóikus morál elfogadása jellemezte, bár ugyanakkor kritizálta is ezen iskola azon képviselőit, akik elhanyagolandónak tartották az ember fizikai szükségleteit. Plinius szemében az ember úgy, ahogy a természet megteremti: nyomorúságos és fegyvertelen lény, *flens animal*, nem pedig *divinum animal*. Ezért válik művének, a *Naturalis historia*-nak központi eszméjévé a *iuvare mortales* (S. Citroni Marchetti: *iuvare mortalem, l'ideale programmatico della Naturalis Historia* di Plinio nei rapporti con il moralismo stoico-diatribico, *AeR*, 27, 1982, 124–148). Plinius bírálata részben az ellen a felfogás ellen irányult, melyet az ifj. Seneca képviselt, aki-nek *Epistulae morales*-a igazi sztóikus erkölcsfilozófiát képviselnek, megmutatva, milyen magatartást kell tanúsítania az embernek a politikától való visszavonulás után (vö. E. Lefèvre: *Der Mensch u. das Schicksal in stoischer Sicht*, *Senecas* 51 u. 107. Brief, *AU*, 26, 3, 1983, 61–73). A sztóikusok *ekpyrós*- és újjászületés-elméletének történetfilozófiai jelentőségét már korábban is érintettem, ezt az eszmét valamint az e tárgykörrel ugyancsak összefüggő tér-idő-mozgás problé-

máját vizsgálja a filozófus Senecánál J. Ossberger és R. Gleiss közös dolgozata (Seneca u. Naturphilosophie. Ein Versuch einer Betrachtung aus philosophischer u. naturwissenschaftlicher Sicht, Anregung, 28, 1982, 361–371). G. Aujac (Strabon et le stoicisme, Diotima, 11, 1983, 17–29) arra a következtetésre jutott Strabón tanulmányozása közben, hogy ez a történetíróként is tevékenykedő geográfus meg volt győződve a világ egységéről, miként azt a sztóikusok tették, s hozzájuk hasonlóan azt hirdette, hogy az embernek, de különösen a bölcsnek a legjobb társadalmat kell megteremtene. A földrajzra is azért van szükség, hogy az államok minél jobban teljesíthessék feladatukat, mert minden ország életének, szokásainak, kultúrájának és eredetének meghatározója a geográfiai környezet.

A platóni államelmélet jelenlétéről Cicero és Sallustius politikai eszméiben már régebben is nagyon sokat írtak, akárcsak újabban. E viszonylag jól ismert mozzanat helyett vizsgáljuk meg itt, hogy milyen szerepe volt az újplatonizmusnak más antik auctorok politikai gondolkodásában. Bár Ammianus Marcellinus többször hivatkozik Porphyriosra és Macrobiusra, mégis valószínűleg csak florilegiumok révén ismerkedett meg alaposabban az újplatonizmussal (így véli J. Szidat: Der Neuplatonismus u. die Gebildeten im Westen des Reiches, MH, 39, 1982, 132–145). Augustinus útja a neoplatonizmustól vezetett a kereszténységhez, s az eszmény és a konkrétum megkülönböztetésére épülő egész államteóriája mindenképp sokat köszönhet Plátón iskolájának.

Az epikureizmus nem egyszer járt együtt egyfajta Róma-ellenességgel, miként azt Lukianos esetében megfigyelhetjük, l. erről G. Zecchini fentebb már említett munkáját (CS, 20, 1983, 3–31). Ezzel szemben a sztóicizmus általában a római világbirodalom elfogadása mellett foglalt állást, miként Arrianos is tette, de ugyanez a gondolat olvasható ki Liviusból és Florusból is, az utóbbinál teljesen és egyértelműen sztóikus megfogalmazásban, vö. J. L. Riestra Rodríguez előzőleg már idézett tanulmányával (Hant., 8, 1978, 215–227).

A. I. Szidorov a következő tárgyról írt részletes tanulmányt: „A gnoszticizmus problémái és a késő antik kultúra szinkretizmusa a historiográfiában”, in: Aktual'nüie problemü klasszicsnoj filologii, Moszkva, 1982, 91–148.

Esetenként nem elhanyagolható az antik történetírásban egyfajta rabbinikus-farizeus háttér sem, amellyel természetesen elsősorban Iosephus Flaviusnál kell számolnunk. M. Hadas-Lebel összevetve Iosephus *De bello Iudaico*-ját a rabbinikus forrásokkal, arra az eredményre jutott, hogy bár a zsidó történetíró Titus mellett foglalt állást, szemléletében alapvetően megmaradt farizeusnak (La tradition rabbinique sur la première révolte contre Rome à la lumière du *De bello Iudaico* de Flavius Josephus).

Ezenkívül mind a „pogány”, mind a keresztény ókori történeti gondolkodás megannyi filozófiai részproblémát fölvet, mint pl. az isteni igazság és az emberi szabadság összefüggésének a kérdését, l. erről J. Alvarez tanulmányát: Augustine's interpretation of Romans (A. D. 394–396), AugStud., 10, 1979, 55–74.

Fölvetődik persze a modern értelemben vett „materialista” történelemszemlélet jelentősége is. Újabban P. J. Cuff is leszögezte, hogy Appianos történeti látásmódja meglehetősen egységes, és valóban abban az értelemben materialistának lehet minősíteni, ahogy már Marx megfigyelte (Appian's Romaica. A note, Athen., 61, 1983, 148–164).

A római történeti gondolkodás egyéb elméleti-ideológiai jelentőségű kérdésfeltevései

A kimondottan filozófiai jellegű problémákon kívül, mint amilyen az „alkotmány” értelmezése is volt (vö. J. Guillinék a cicerói *De re publica* és *De legibus* egyes helyeit elemző cikkével: La constitution romaine según Ciceron, Humanitas, 33–34, 1981–1982, 147–212), az antik *historici*-sok számos olyan témát is érintettek, amelyek számukra nem vagy nem elsőrendűen filozófiai kérdések voltak, de amelyeket mi ma – legalábbis bizonyos mértékig – annak érzünk.

Napjainkban központi jelentőségű kategóriák a nép és a nemzet fogalma. Ennek antik ill. koraközépkori jelentkezését újabban nem egy tanulmány vizsgálja, hogy csak két, a közelmúltban megjelent írásra utaljak. Az egyik G. Perlé, aki a *gens, natio, populus, civitas* és *principes* megjelölések tacitusi használatát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a római történetíró egyfelől különféle etnikai egységekre is alkalmazta ugyanazokat a latin elnevezéseket, másfelől esetenként

ugyanazt a mozzanatot több római terminusszal is illette (Die gesellschaftliche Terminologie in Tacitus Germania, in: Festschr. W. Hartke, Rom u. Germanien, Brl., 1982, 56–66). A másik S. Teillet nagylélekzetű és Cassiodorust behatóan elemző munkája: Des Goths à la nation gothique, Les origines de l'idée de nation en Occident du Ve au VIIe siècle, P., 1984.

A klasszikus ókor gondolkodásában mindvégig fontos szerepet játszott a „barbárok” ill. a „barbárság” megítélése. Ez a probléma különösen alapvetővé válik a császárkor folyamán, amikor mind erőteljesebbé lesz az *imperium Romanum*-ot fenyegető külső veszély. Illusztrációképpen hadd utaljak e helyen csak azokra a vizsgálatokra, amelyek Ammianus Marcellinusnak a barbárokhoz való viszonyát taglalták az utóbbi időben. S. Bonanni szerint a *historicus* nem volt tárgyilagos irányukban, s ennek az az oka, hogy erősen ragaszkodott a hagyományos római ideálokhoz (Ammiano e i barbari, RCCM, 23, 1981, 125–142). Ennek megfelelően tehát Ammianus azt a julianusi álláspontot tette volna a magáévá, amely a történetíró bemutatása szerint – így mutatta ki. E. Frézouls – a múlt tradicionális értékeire hivatkozva elutasította a barbár világot, szemben azzal a constantinusi nézőponttal, amely figyelembe vette az egykorú stratégiai helyzetet és az etnikai realitásokat, megértést tanúsítva az idegenek irányában, sőt meg is nyitva előttük a birodalom kapuit, vö. Les deux politiques de Rome face aux barbares d'après Ammien Marcellin, in: Crise et redressement dans les provinces européennes de l'empire (milieu du IIIe – milieu du IVe siècle ap. J. C.), Actes du colloque de Strasbourg (déc. 1981), Strasbourg, 1983, 175–197. A téma szempontjából érdekes, bár inkább kifejezetten történeti kérdéseket elemez U. B. Dittrich munkája (Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten u. Quaden im vierten Jhrt. n. Chr., (Diss.), Bonn, 1984.

Részben e kérdéskörhöz kapcsolódik az antikok „antiszemitizmusának” kérdése is. M. Pucci (La rivolta ebraica in Egitto (115–117 d. C.) nella storiografia antica, Aegyptus, 62, 1982, 195–217) egy konkrét történeti esemény historiográfiai hagyományát vizsgálva, azt a következtetést vonja le, hogy általában véve mind a görög, egyiptomi és keresztény, mind pedig a zsidó hagyomány kész volt a rómaikat ama isteni akarat eszközeként felfogni, amely egyfelől azért bünteti meg a zsidókat mert harcoltak Róma ellen, másfelől azért, mert megszegték a tóra rendelkezéseit. Nincs szó azonban általános antiszemitizmusról, mert Eusebios sem említi az *anthropophagia*-nak azt a vádját, amelyet Cassius Dio hozott fel a zsidók ellen. Így e keresztény szerző forrása talán az az Appianus és Arrianus lehet, akik kevésbé antiszemita kütfőket követtek, mint Dio. Nem beszélhetünk igazi antiszemitizmusról Augustinus esetében sem, aki ugyanúgy bírálja a donatistákat, a manicheusokat és a pelagiánusokat, mint a zsidókat. Szt. Ágoston álláspontját az „apostoli” hitterjesztés igénye határozza meg, személy szerint nem ellensége a zsidóknak (vö. J. Alvarez: El antisemitismo de san Agustín, Augustinus, 26, 1981, 103–104, 5–16).

A praefatiok, excursusok és digressiók történetfilozófiai szerepe a római historiográfiában

Közismert, hogy a klasszikus ókor *historicus*ai a maguk elméleti álláspontját többnyire munkáik előszavában ill. kitérőiben rögzítették. A sallustiusi *praefatio*-k ilyen vonatkozású roppant alapos és körültekintő, filozófiailag elmélyült tanulmányozását végezte el monográfiájában E. Tiffou: Essai sur la pensée morale de Salluste à la lumière de ses prologues, P., 1974. De nem hiányoznak a hasonló jellegű, más szerzőket és műveket vizsgáló elemzések sem. A. Emmet pl. arra hívta fel a figyelmet Ammianus Marcellinus *excursus*ai kapcsán, hogy ezek – azon túlmenően, hogy szoros összefüggésben állnak a mű egész szerkezetével – jól feltárják a szerző történelmi ideáljait (The digressions in the lost books of Ammianus Marcellinus, in: History and Historians, 42–53; Introductions and conclusions to digression in Ammianus Marcellinus, MPhL, 5, 1981, 15–33). Tiffou Sallustius-könyvéhez hasonlóan ugyancsak külön kötetet szentelt e tárgynak a *Historia Augusta* vonatkozásában D. den Hengst (The prefaces in the *Historia Augusta*). A. Sz. Krjukov dolgozata azt a kérdést boncolgatta, hogy Tacitus az *Annales* prologusában a *libertas* és a *dominatio* szembeállításával miként indít újtárra egy új, polemikus jellegű történetírást.

A római historiográfia politikai, gazdasági háttere

A klasszikus antikvitásban sem csak filozófiai-ideológiai meghatározói voltak a politikai gondolkodásnak, hanem – ha áttételesebben is, mint napjainkban – akkor is hatottak az egykorú politikai,

gazdasági faktorok is, amelyek valamilyen mértékig azért az antik történetírás alkotásaiban is viszszatükröződnek. A modern kutatások – néha talán túl aktualizáló módon is – arra irányulnak, hogy feltárják egy-egy *historia* kapcsolatait a politikai propagandával. Így Rambaud azt hangsúlyozza, miképp kívánta csökkenteni Caesar a *bellum civile* III. könyvével a pompeiusi propaganda erejét (L. fentebb idézett tanulmányát: VL, 1983, no. 89, 25–32). De már Claudius Quadrigarius is úgy igyekezett kialakítani történeti műve optikáját, hogy az kedvezzen Sullának, s ezért szentel nagy figyelmet olyan hadvezéreknek, mint Alexandros, Pyrrhos és Hannibál, akik törvényessé tudták tenni hatalmukat (vö. S. Laconi Bastian: Significato del frg. 64a P. di Claudio Quadrigario nel quadro della sua propaganda politica, AFMC, 4, 1980, 283–306). Már Alföldi A. az egész annalista hagyomány propagandisztikus meghamisításával vádolta Fabius Pictort. Újabban M. Sordi is ilyen torzításként igyekszik magyarázni azt a hagyományt, hogy a gallok állítólag nem foglalták el Rómát (Il Campidoglio e l'invasione gallica del 386 a. C.). A milánói professzornő szerint Fabius Pictor itt Hérodotosnak azt az előadását vette alapul, amely a perzsák i. e. 480-ban Attika ellen intézett támadását adta elő. A római történetíró ugyanis állama „imperializmusának” jegyében azt kívánta bizonyítani, hogy a Capitolium mint Róma jelképe rendíthetetlen. Ezt a felfogást aztán Livius is a magáévá tette, s erre őt az Augustus által propagált „nemzeti nagyság” koncepciója készítette. M. Sordi egyébként a római historiográfiának a propagandával fennálló általános kapcsolatát is hangsúlyozta egy tanulmányában (Cultura e politica nella storiografia romana, CRDAC, 10, 1978–1979, 155–166), mindenekelőtt abból indulva ki, hogy az ókori történelmi mű: *opus oratorium maxime*. A római annalsztika kiszínezettségét emelte ki T. P. Wiseman is (Clio's cosmetics; L. továbbá válaszá T. Cornell e munkáról írt recenziójára: The credibility of the Roman annalists, LCM, 8, 1983, 20–22). A szexuális erkölcs (pontosabban erkölcsatlenség) szerepét húzta alá a suetoniusi életrajzokban és a *Historia Augustában* W. A. Krenkel, hangsúlyozva, hogy itt a politikai élet egy olyan propaganda-*topos*áról van szó, amelyet nem kell feltétlenül készpénznek venni (Sex u. politische Biographie, WZ Rostock, 29, 5, 1980, 65–76).

Esetenként az egészen konkrét politikai eseményekre, vonatkozásokra való gyors reagálásokkal is találkozunk, vagy éppenséggel az általános politikai helyzet megkérdőjelezésével. Augustinus például a vallás szemszögéből ezért helyezi egészében véve rossz megvilágításba a világi kormányzást (vö. J. Boler: Augustine, an ideologue in politics, PACPhA, 56, 1982, 50–60; L. még P. D. Bathory: The social and political thought of St. Augustine of Hippo, New Brunswick and London, 1981; G. J. Lavare: The political realism of Saint Augustine, AugStud., 11, 1980, 135–144). Vagy vegyünk egy másik összefüggést! B. R. Katz-ot az foglalkoztatta, miért tanúsít Sallustius szinte rögeszmés ellenségeséget Pompeius ellen, s arra a következtetésre jut, hogy így próbálta meg kritizálni Octavianust, kevésbé téve ki magát veszélynek (Sallust and Pompey, RSA, 12, 1982, 75–83).

Az antik római historiográfia értékelése kapcsán igen fontos szempont a császárkor folyamán a politikai hatalomhoz, előbb a *principatus*-hoz, majd a *dominatus*-hoz való viszony, amikor esetenként egyes szerzők akár sajátos *principatus*-eszményt is megfogalmazhattak. E. Gabba nagyon érdekes tanulmányban firtatta olyan történetírók álláspontját és magatartását az augustusi *principatus* irányában, mint Nicolaus Damascenus, Dionysius Halicarnassensis, Aelius Aristides, Appianus, Cassius Dio és Tacitus (The historians and Augustus, in: Caesar Augustus, Seven aspects, ed. by F. Millar and E. Segal, Oxford, 1984, 61–88). Jó kiegészítést ad e tanulmányhoz G. Mancinetti-Santamaria (Strabone e l'ideologia augustea, AFLPer., 16–17, 1, 1978–1980, 127–142), aki azt mutatja ki, milyen nagy hatással volt Strabón ideológiai átfarmálódására az augustusi *principatus*. E problémához L. még B. Manuwald monográfiáját: Cassius Dio u. Augustus. E. S. Ramage a *panegyricus*ra jellemző szokással magyarázza Velleius Paterculusnak Augustusszal szembeni bírálatait, hiszen a Traianust magasztaló ifj. Pliniusnak is voltak fenntartásai az előd, Nerva iránt (Velleius Paterculus 2,126,2–3 and the panegyric tradition, CIAnt., 1, 1982, 266–271). Határozottan Augustus-ellenes hangok szólnak meg viszont annál az id. Pliniusnál, aki a korábbi ellenzéki hagyományt is felhasználva veti egybe a *domus Flavia*-t, első tagját, Vespasianust és utódát: Titust a Iulius-Claudius dinasztiával (vö. E. Noe: Echi di polemica antiaugustea in Plinio, Nat. Hist., 7, 147–150, RIL, 113, 1979, 391–407). Ehhez az Augustus-ellenes a köztársasággal szimpatizáló tradícióhoz tartozott D. M. Tsitsikli szerint Pompeius Trogus is (vö. P. T. u. die römische Tradition).

Esetenként persze bizonyos negatívumokon keresztül is kirajzolódhat egy-egy történetíró *principatus*-eszméje, mint pl. Suetonius esetében is, l. erről U. Lambrecht disszertációját: *Herrscherbild u. Principatsidee in Suetons Kaiserbiographien. Untersuchungen zur Caesar- u. Augustus-Vita*, Bonn, 1984.

Ami pedig a későantikvitást illeti, Orosiusnak a császári hatalomhoz való viszonyát újszerű megvilágításba helyezte F. Martelli (*Reazione antiagostiniana nelle Historiae di Orosio?*, RSA, 12, 1982, 217–239), aki szerint ez a kersztény történetíró teljesen azonosult a császári ideológiával, elutasítva a köztársaságot. Meggyőződése ellenére a barbárokat is mint a hatalom éber szövetségeseit magasztalta.

Alkalmanként egy-egy historiográfiai jelentőségű szerzőnek mind politikai tevékenységét, mind ezzel összefüggő politikai gondolkodását megismerhetjük. Ez a helyzet Plutarkhos esetében, akiről e témában G. J. D. Aalders jelentetett meg néhány éve kismonográfiát (*Plutarch's Political Thought*, Amsterdam – Oxford – New York, 1982). A monográfus szerint Plutarkhos politikai elméletének kidolgozásához személyes tapasztalata volt az alap, mégha ez nem lépte is igazából túl a görög városállam kereteit. Ezért hangoztatja a görög *auctor*, hogy a kis helyi politikus számára nélkülözhetetlen Róma tekintélye. Pozitívabban is viszonyul tehát az *imperium Romanum*-hoz, mint ahogy azt néhány évtizeddel korábban Tacitus tette. Ugyanakkor Plutarkhos eszménye a platóni vagy a platóni jellegű filozófus-király hagyományából (Lykurgos, Numa) is merített, kamatoztatva azonban Aristotelést is. Elfogadva a hagyományos kormányzati formákat azok eltorzulásaival együtt, közülük az első helyre egyértelműleg a monarchiát állítja. Részben Aalderstől eltérő eredményre jutott H. Pavis d'Escurac (*Périls et changes du régime civique selon Plutarque*, Ktema, 6, 1981, 287–300), aki szerint Plutarkhos konkrét politikai tanácsokkal igyekezett volna segíteni a görög városállamok meggyengülésén, hangsúlyozva, hogy a görögök maguk felelősek autonómiájuk elvesztéséért, s azért, hogy kialakult a császári beavatkozás.

Megfelelő vizsgálati módszerrel arra is lehetőség van, hogy egy-egy antik *historicus* társadalmi-politikai gondolatrendszerét a maga teljes egészében megpróbáljuk felderíteni, természetesen a rendelkezésünkre álló anyag természete és hézagossága miatt nem zárva ki bizonyos pontokon a tévedés eshetőségét. (vö. J. M. Alonso-Núñez: *Die politische u. soziale Ideologie des Geschichtsschreibers Florus*, Bonn, 1983.)

Mindez szabályos politikai filozófiává is terebélyesedhet, főképp azoknál a szerzőknél, akik valójában nem történetírók, csak munkásságuknak van historiográfiai kisugárzása is. E kérdéskör behatóbb tanulmányozása céljából hadd hívjam fel a figyelmet az olyan írásokra, mint a következők: L. Caranci Alfano: *Politica e filosofia in Seneca*, Marco Aurelio e Boezio, in: *Studia humanitatis*, Napoli, 1981 47–56; P. Courcelle: *Le tyran et le philosophe d'après la Consolation de Boèce*, in: *Passaggio dal mondo antico ad medio evo*, 195–224; L. Cracco Ruggini: *Nobilità romana e potere nell'età di Boezio*, in: *Atti del Congresso internazionale di Studi Boeziani*, Pavia 5–8 ottobre, 1980, a cura di L. Obertello, Roma, 1981.

A történetírásban gyakran ott munkál az állam- és a politikai eszmény, mely időnként valódi történeti személyiség alakját ölti. B. R. Katz szerint Sallustius számára ilyen Sertorius, aki még annak a Caesarnak is fölötte áll, aki mint *princeps novus* a kortársak által Alexandros szintjére emelt Pompeius helyére lépett. A magát Odysseusszal azonosító Sallustius szemében Sertorius még a mitikus Akhilleust is felülmúlja (Sertorius, Caesar, and Sallust, *AAntHung.*, 29, 1981, 285–313). Velleius Paterculus úgy érezte, hogy Tiberius az ő számára az igaz *princeps* megtestesülése, aki garantálja a birodalom számára a *salus*-t és a *pax*-ot, – ezt fejezik ki a történetíró votum-ai (vö. E. Nöe: *Il votum in Velleio Peterculo*, Athen., 61, 1983, 272–275). Az eszményi uralkodóval kapcsolatos ammianusi elvárásokat újabban V. Neri vizsgálta meg (Constanzo, Giuliano e l'ideal del *civilis princeps* nelle Storie di Ammiano Marcellino, in: *Studi biz. e slavi I Quad. della Riv. di Studi biz. e slavi*, Roma, 1984).

A római történetírók optikáját legtöbbször Róma világuralmának perspektívája határozza meg. Ez már a liviusi felfogásnak is lényeges eleme (vö. K. E. Petzold: *Die Entstehung des römischen Weltreichs im Spiegel der Historiographie. Bemerkungen zum bellum iustum bei Livius*, in: *Livius, Festschr. E. Burck*, 241–263). Az id. Plinius is azért veszi az ember nagy tettekre való képességének példáit a római történelemből, hogy ezzel is megerősítse az olvasók hitét Róma nagy-

ságában. Ugyanakkor a szerző szemében az emberi természet ambivalens, mert egyszeresmind rendkívül gyenge is (L. erről Kádár Z. – Berényiné Révész Mária: *Die Anthropologie des Älteren Plinius*, ACD, 19, 1983, 75–77).

Akad persze olyan történetíró is, akinek politikai elkötelezettsége helyett épp pártok feletti ségét kívánja a kutatás hangsúlyozni, mint pl. az utóbbi időben az egykor caesarianusnak tartott Sallustius esetében. Így O. S. Due amellett érvel, hogy a történetíró sem az erőszak áldozataival nem ért egyet, sem azokkal, akik erőszakhoz folyamodnak; de a pártok fölé helyezkedve nem tud igazi pozitív programot megfogalmazni (*La position politique de Salluste*, *CetM*, 34, 1983, 113–139).

Ha lényegesen ritkábban is, mint a mai történeti felfogásban azért az antik historiográfiában is felbukkant a szociál- ill. a *gazdaságpolitikai szempont*. L. ebben az összefüggésben W. Breil munkáját: *Republik ohne Demagogie. Ein Vergleich der sozialpolitischen Anschauungen von Polybios, Cicero u. A. Hamilton*, Bochum, 1983. Cassiodorus bizonyos elképzeléseinek feltűnően modern voltát tárta fel G. Barbieri (*La concezione politico-economica di Aurelio Cassiodoro* – sec. VI).

Egy társadalom képe

A historiográfia állandó politikai, gazdasági és filozófiai meghatározottsága teszi, hogy a történeti vagy történeti jelentőségű munkákban, életművekben mindig feltárul egy társadalom akár valóságos egykorú, akár múltba vetített képe. Az ilyen szempontú kutatási módszer jó képviselője a Sorbonne elismert professzora P. Grimal, aki Senecában a császárság öntudatának kifejezőjét, megfogalmazóját látta (*Sénèque ou la conscience de l'Empire*). De ebben az összefüggésben említést érdemel E. Conde Guerri munkája is: *La sociedad en Séneca*.

A művelődéstörténeti aspektus

Az antik Rómának a történelemhez való közelítésétől ugyancsak nem idegen a ma oly divatos művelődéstörténettel rokon felfogás sem. Ezt emelte ki nemrég Cicero szemléletében E. Andreoni Fontecedro: *Il dibattito su vita e cultura nel De re publica di Cicerone* (L. róla Borle recenzióját in: *MH*, 40, 1983, 265).

Vallás- és eszmetörténeti megközelítés

Ez a nézőpont szorosan összefügg az antik pogány világfelfogással. Sok különösnek tartott híradását a római historiográfiának így lehet igazolni, kiküszöbölve pl. az indokolatlan és anakronisztikus szövegjavításokat (vö. J. Češka: *Julians Nichtbeachtung der bösen Vorzeichen bei Ammianus Marcellinus*, *LF*, 106, 169–173).

Pszichoanalitikus interpretáció

Egyes mai kutatók azzal is megpróbálkoznak, hogy meglehetősen modern nézetek, metódusok segítségével közelítsenek az antik historiográfiához. R. F. Newbold Suetonius szorongásaira, nyugtalanságára, önbizalmának hiányára következtet, s szerinte a biográfus ezért mutatta be a Iulius-Claudius dinasztia *princeps*inek gyengeségét, mintegy tudattalanul azonosítva velük önmagát (vö. Suetonius' *bondaries*, *Latomus*, 43, 1984, 118–132). Hasonló vizsgálati módszert alkalmazott Tacitus esetében B. Cardauns (*Mechanismen der Angst, Das Verhältnis von Macht u. Schrecken in der Geschichtsdarstellung des Tacitus*, in: *Antike Historiographie in literaturwissenschaftlicher Sicht*, hrsg. von B. Hopf, Mannheim, 1981).

A historiográfia írásművészete

A klasszikus ókorban a történetírás elsőrendűen nem tudománynak, hanem mai értelemben vett „szépirodalomnak” számított. Ennek megfelelően a vezető műfaj, a rétorika jegyében igen magas-

fokú stilisztikai, szerkesztési elvárásoknak kellett elget tennie, úgy, ahogy ezt a bonyolult kérdést közel húsz évvel ezelőtt J. P. Chausserie-Laprée világította meg impozáns nagydoktori értekezésében (*L'expression narrative chez les historiens latins, Histoire d'un style*, P., 1969).

A szépirodalmi jelleg kapcsán szintén szólnunk kellene a történelmi művek metafora-rendszeréről. Beérjük azonban azzal, hogy egyfelől visszautalunk az erről korábban már elmondottakra, másfelől kiegészítésképpen regisztrálom egy olyan képpel, a hajó-metáforával kapcsolatos újabb kutatásokat, mely az államra vonatkozólag gyakran bukkan fel a historiográfiai vagy az azokhoz közelálló művekben. Vö. J. M. May: *The image of the ship of state in Cicero's Pro Sestio*, Maia, 32, 1980, 259–264.

Tragikus ábrázolás a történetírásban

Nyilván az antik historiográfia alapvetően irodalmi jellegéből következik az is, hogy a színes meglevenítés érdekében a történelmi művek megjelenítő eljárása gyakran közelít a tragédiához. Igaz, ezt a Duris és mások által kezdeményezett módszert már Polybios bírálta, mégis éltek vele a római szerzők is, köztük Tacitus, aki azonban feltehetőleg nem annyira a hellénisztikus hagyományból indult ki, mint inkább a római történeti valóság tragikus jellegéből (l. erről V.B. Csernigovszkij tanulmányát in: VMU (filológia), 1984, no. 1, 25–31).

A római historiográfia és közönsége

Az a tény, hogy az antik történetírás erősen épült arra a rétorikára, mely mindenekelőtt hatást kívánt gyakorolni, jelzi, hogy a *historicusok* már csak a „szépirodalmi jelleg” miatt is mindig szem előtt tartottak egyfajta közönséget ill. közönségigényt. Az utóbbi években ez a probléma is mind gyakrabban fölmerül az idevágó kutatásokban, bár nemegyszer beérik azzal a sommás megfogalmazással, hogy a historiográfia „senatori műfaj” volt. Valójában azonban ez a kérdés sokkal bonyolultabb lehet, ha nemcsak arra vagyunk tekintettel, hogy kik írták a történelmet Rómában, hanem arra is, hogy kiknek:

D. Slabocková Polybios és Livius Abydos ostromára vonatkozó leírásait hasonlította össze. Megállapította, hogy bár Livius Polybiost fordítja, mégis számottevőek az eltérések, aminek az az alapvető oka, hogy a római történetíró egy más közönségigélésnek igyekszik eleget tenni, mint a görög szerző. Ezért fordítja Livius figyelmét az egyes személyek és csoportok pszichológiai vonatkozásaira, érzelmi reagálásaira (vö. Tite-Live traducteur et adaptateur de Polybe, GLP, 8, 1980, 24–40). Velleius Paterculus azért írt rövid egyetemes történetet – R. J. Starr szerint –, hogy eleget tegyen azon emberek elvárásának, akiknek nem volt türelmük elolvasni olyan terjedelmes műveket, mint amilyenek Liviusé vagy Nicolaus Damascenusé (*The scope and genre of Velleius' history*, C1Q, 31, 1981, 162–174). Hasonló igény szülte volt az *Epitomé* műformája is, ahogy erre E. Ressone is rámutat (*La tradizione epitomaria liviana in età imperiale*, ANRW, II 30,2 (1982), 1230–1263). Fontos tényező a közönségigélésnek való megfelelés olyan népszerű szerzőknél is, mint Diodorus Siculus, Iustinus és Curtius Rufus, l. erről N. G. L. Hammond: *Three historians of Alexander the Great, the so-called vulgate authors*, Diodorus, Iustin, Curtius, Cambridge, 1983. A téma vizsgálata a késő antikvitás tanulmányozása során is haszonnal jár, mert H. Kirkby így véli többek közt azt is megmagyarázhatónak, miért fonódott össze a 6. sz.-i szellemi életben Cassiodorus és Boethius esetében egyaránt a közeleti és a tudósi pálya (*The scholar and his public*, in: Boethius, ed. by M. Gibson, Oxford, 1981, 44–69).

Műveltség és ízlés

Az újabb művészetszociológiai vizsgálatok természetesen azt is a vizsgálat tárgyává teszik, hogy milyen volt az egyes *historicusok* olvasottsága, tájékozottsága, ill. művészi ízlése. Augustinus széles körű tájékozottságát, idézetei megbízhatóságát emelte ki J. J. Donnell (*Augustine's classical readings*, RecAug., 15, 1980, 144–175). H. Szelest szerint a *Historia Augustának* egyetlen szerzője volt, olyan, aki ragaszkodott a hajdani görög-latin irodalomhoz, amelyből – mint idézetei bizo-

nyitják: bőkezűen merít (*Historia Augusta* u. die frühere antike Literatur, Eos, 71, 1983, 35–42). R. M. Ogilvie kutatásai szintén számot vetettek Lactantius gazdag ismeretanyagával (*The library of Lactantius*).

G. Calboli a kor irodalmi törekvései viszonylatában igyekezett tisztázni Ammianus irodalmi ízlését (Ammian u. die Geschichtsschreibung seiner Zeit, in: *Festschr. R. Muth*, 33–53). Ugyanakkor L. Ceccarelli stilisztikai eszközök tanulmányozása révén szeretett volna fényt deríteni Sallustius törekvéseire és ízlésére, pl. archaizáló szándékára (*L'allitterazione a vocale interposta variabile in Sallustio. De coniuratione Catilinae, Bellum Iugurthinum*, RCCM, 23, 1981, 43–61).

Összegzés

A történeti gondolkodás valójában széleskörűen áthatotta az antik irodalmat, s így vizsgálni kell ennek egészének kapcsolatát a tulajdonképpeni római historiográfiával. Ez mindenképp elemzés tárgyává avatja a történetírásnak más műfajokkal fennálló összefüggéseit. A historiográfiai kutatás ma már hatalmas méretű segédanyagra támaszkodhat, amelynek beszerzése csak szisztematikus módon oldható meg, hazánkban főképp az MTA Könyvtárára koncentráltan. Különösen nagyjelentőségű a modern forráskritikai eljárással készült auctorkiadások beszerzése, illetve a kommentárok, szótárak, lexikonok és az egy-egy *historicus*-t vagy nagyobb historiográfiai periódust bemutató monográfiák állományba vétele. Alapvető jelentőségű a gépi technika bevonása is, például a történeti fragmentumok azonosítása tekintetében vagy más egyéb szempontból. A töredékek modern módszerekkel történő feldolgozása egyébként is számos, korábban homályos kérdésre deríthet fényt. Megannyi finom eljárás került továbbá kidolgozásra a fennmaradt történeti művek elvesztett forrásainak kinyomozására is. Sok vonatkozásban egyedülálló módon vetődik fel az ókorban a történeti objektivitás, ill. az ún. *art de la déformation historique* kérdése, összefonódva az antik moralizálással és az *exemplum*-ok felmutatására való törekvessel, de magával a propagandával is. A római történetírás elsősorban nem tudomány volt a szó mai értelmében, hanem rhétorikai műalkotás, amely racionalizmusán túlmenően erős érzelmi-erkölcsi töltéssel is rendelkezett. Ennek megfelelően alkalmaz megannyi *topos*-t, ám bennünket esetenként épp e korábban gyakran figyelmen kívül hagyott közhelyek összehasonlító vizsgálata vezethet el az egyes szerzők valóban egyedi látásmódjához, a tisztázásához. A kereszténység is sok antik *locus communis*-t továbbvisz és továbbörökít, bár értékkategóriái mélyreható változásokat jeleznek, s ugyanúgy sok újat hoz a történeti idő értelmezésében valamint a történeti mozgatórugók tekintetében, annak ellenére, hogy a keresztény történelemfelfogás – bennegyökerezve az antikvitásban – sokkal nagyobbfokú kontinuitást mutat a klasszikus ókori elképzelésekkel, mint azzal korábban általában számoltak. Az újabb kutatások igen lelkiismeretesen veszik számba azokat a kulcsfogalmakat, melyeket az antikok történelemformáló erőként tartottak számon. Döntő fontosságú annak tisztázása is, hogy a klasszikus ókor nemcsak egyfajta körmozgást, önismétlődést látott a történelemben, hanem tudatában volt a progressiónak is. Ugyancsak van ókori egyetemes történet, mely végül mintegy beletorkollik a kereszténység ún. megváltás történetébe. Az antik Róma egyik legsajátabb szellemi öröksége a római világhatalomnak az az eszméje, mely napjainkig érezteti hatását az európai történelemszemléletben. Az e hatalomhoz való viszony a görög ideológiában és történeleminterpretációban is figyelemreméltó módosulásokat, törekvéseket eredményezett, befolyásolva az ókori államelméletek alakulását is. A római történetírás ugyan alapvetően a birodalom integritását tükrözi, mégis időnként változó erővel az elkülönülés tendenciái is megmutatkoznak benne.

A modern historiográfiai vizsgálatok egyik központi témája az egyes történetírók felfogásának kialakulása, nézeteik kölcsönhatása, s e problémakör elválaszthatatlan az antik filozófiai iskoláknak a történelem interpretációjára, az államelméletekre gyakorolt hatásától. Az antik historiográfia történetfilozófiai aspektusai főképp a *praefatió*kban és az *excursus*okban mutatkoznak meg, melyek így külön vizsgálatot igényelnek.

Jól dokumentálható, mint változik Rómában korszakonként a történelem fogalma és menetének értelmezése, nem utolsósorban a kereszténységgel összefüggésben. A történetírásnak szinte általános jellemzője azonban, hogy csaknem az egész antikvitást áthatja a társadalom és az állam

egyfajta organikus-biológus, naturalista elvű, antropológus megközelítése. Mind az ilyen-, mind a más jellegű történelemszemléletek feltárásához jó segítséget, módszert kínálnak többek közt az újabb metaforakutatások, melyek a birodalom krízisével kapcsolatos felfogások elemzéséhez is segítségül hívhatók. Manapság ugyanis – ki tudja hányadjára – az antik Róma dekadenciája és hanyatlástudata ismét népszerű, nem minden aktualizálástól mentes, szinte már divatos téma, gazdagon taglalva e tárgykör kiterjedt utóéletét is.

Mind az antik historiográfia hátterében rejlő különféle iskolák, mind a *historia ornata* követelményei odahatnak, hogy Rómában a történetírásnak a maitól gyökeresen eltérő módszerei voltak, amelyek tisztázása érdekében szintén sok történt az utóbbi évek kutatásaiban, lebontva az egyes szerzők speciális, rájuk jellemző módszereit. A mitológus szemlélet azonban mindenképp szerepet játszik az antik történeti megközelítésben.

Ugyancsak rendkívül sokszínű magának az ókori római historiográfiának a műfaja, mely olyan különféle kategóriákat foglal magába – korszakonként eltérő jelentőséggel –, mint az *annales*, a *historiae*, a *res gestae*, a *historia universalis*, az *epitoma* stb.

A római ideológia megismerése szempontjából egyáltalán nem közömbös a historiográfia viszonyulása a barbárokhoz, a különféle *nationes*hez, s úgyszintén számolnunk kell vele kapcsolatban esetenként egyfajta antiszemitizmussal, amelyet azonban nagy hiba lenne anakronisztikusan felfogni. Az utóbbi időben e területről igen árnyalt tanulmányok láttak napvilágot.

Hagyományos, ám szinte kimeríthetetlen kutatási témának mutatkozik a római historiográfia politikai-gazdasági háttere, ahol azonban a vizsgálati eljárások főképp a szocialista országokban sokat finomodtak. Ma e téren vulgarizáló, leegyszerűsítő törekvésekkel többnyire a más államok szocialista-kommunista beállítottságú szerzői részéről találkozunk.

Sok érdekességet kínál az elemzés számára a római történetírók kultúrafelfogása, művelődéstörténeti jellegű szemlélete is, ahogy azt megannyi részlettanulmány, de összefoglaló jellegű munka is bizonyítja.

Minthogy az antik *historia* csaknem mindig szépirodalmi alkotás, ezért elengedhetetlenül tárgya a műelemzéseknek, valamint az irodalomtörténeti és elméleti vizsgálatoknak. E gazdag és szerteágazó kutatási terület elemzése azonban már meghaladja a jelen, részben a L'Année Philologique anyagára épülő áttekintés kereteit, annak ellenére, hogy sok tekintetben számolnunk kell egy sajátos, különálló történetírói stílussal is, különösen ha hozzájárul az eredeti történeti szövegek minél megbízhatóbb rekonstrukciójához. Rómában a történetírás csak szerzőit tekintve volt alapvetően senatusi műfaj, mert hatása egy sokkal szélesebb olvasóközönségre terjedt ki.

EGY MEGKÉSETT VÉLEMÉNY MAYER MÁRIA KÖNYVÉRŐL

(Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 255.)

Ivan Kovač és Vasilij Kovač (Košice) levele Mayer Máriához

Nagy érdeklődéssel és örömezzel olvastuk az Ön tudományos művét: „Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910, Akadémiai Kiadó, Budapest”, amelyet a kárpátaljai oroszok múltjának, pontosabban a múlt század második felében és a 20. század elején a volt Osztrák-Magyar Monarchia keretei között végbement kárpátorosz nemzeti újjászületésnek szentelt.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az Ön monográfiája bestseller lett a kárpátorosz társadalomban, kézzől kézre jár mindenki olvassa, akinek a mi múltunk, a Kárpátalja múltja drága. Nemcsak hazánkban, hanem annak határain jóval túl, mint például az USA-ban és a távoli Ausztráliában szétszórtan élő kárpátaljaiak között is nagy érdeklődést váltott ki az Ön monográfiája.

Mind arra kérnek bennünket, hogy köszöntsük Önt és fejezzük ki hálás köszönetünket és elismerésünket az Ön sok erőfeszítést kívánó és fáradtságos munkájáért, amelyet a poros és több évtizede elfekvő levéltári anyagok között végzett.

Az Ön könyve azért különösen értékes, mert először érint és világít meg olyan kérdéseket, amely minden kárpátoroszt érdekel: népünk harcát a nemzeti önállóságért, a nemzeti jellegének megőrzéséért, a nyelvért, az ábécéjéért és a Julian naptárért stb. Politikusainknak gyakran harcot kellett folytatniuk a nagyhatalmú rendszerrel, amely magyarosítani akart és az egységes magyar népbe akarta beolvasztani népünket. Ez a tendencia és az asszimiláció folyamata kerül bemutatásra az Ön könyvében miniszterelnökségi és a belügyminisztériumi levéltár anyagai alapján. Ezek az anyagok mint szigorúan titkosak, az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása idején és a Horthy-rendszerben nem voltak az egyszerű földi halandó számára hozzáférhetőek, de az Ön kutatómunkájának köszönhetően most már mindenki számára elérhetőek. Ön a könyvében népünk egyik legcsodálatosabb korszakát, az 1848 utáni kulturális-nemzeti újjászületés történetét mutatja be.

Ön már a bevezetőben Kárpátalja korabeli társadalmi-politikai és kulturális helyzetének rövid és finom elemzését adja: ezzel Ön felvázolja a könyv tartalmát, felkelti az érdeklődést és a kíváncsiságot a kárpát-orosz nép politikai és társadalmi törekvései iránt.

Ezen a helyen szeretnék („földijeim” kérésére) egy kisebb kritikai megjegyzést tenni magára a könyv címére vonatkozóan: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910”. Véleményünk szerint a könyv tartalmának jobban megfelelné ez a cím: „Kárpátorosz politikai és társadalmi törekvések”. Hiszen a könyv az 1860-tól 1910-ig terjedő időszakot, következésképpen azt a korszakot foglalja magába, amikor nemcsak a Kárpátalján hanem magában Ukrajnában sem használták ukránt az elnevezésekben és népünk magát orosznak nevezte. Mint ismeretes, a Russzkaja Pravdában, Jaroszlav Mudrij kijevi fejedelem törvénygyűjteményében is gyakran említik a „ruszin” elnevezést az orosz törzs megjelöléseként. A magyarok Kárpát-medencébe való bejövetele után, a Rurik-dinasztia birodalmának, az ún. Kijevi Nagyfejedelemségnek a szétesése után népünk mint orosz törzs továbbra is a Kárpátokban maradt, a déli völgyekben, a Magyar Királyság majd az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között, ezer éven keresztül megőrizve nevét – ruszin, rusznak, orosz. Ezért érthetetlen, miért kellett egy ilyen értékes munkában népünk történelmi nevét eltorzítani és átkeresztelni ukránra – ezzel eltávolodni a történelmi igazságtól. Ugyanígy nem tartjuk pontosnak a „ruszofil” terminust sem a ruszinokra vonatkozóan, ők évszázadok óta orosz törzsek, ezért nincs értelme ehhez hozzátenni, hogy „ruszofil”. Ők lehetnek pl. magyarofilek, csehfilek, germanofilek stb, de semmi esetre sem ruszofilek. Számunkra érthető, hogy szerző a „ruszofil” szóval orientációt, irányultságot akart kifejezni, ahogy magyarul mondják – irány (irányzat: vagyis hogy a ruszinok szemüket Keletre vetették, hogy a nehéz évek alatt segítséget Keletről vártak, idősebb testvérükre számítottak, de hangjuk pusztába kiáltó szó maradt, mint pl. A. I. Dobzranszky autonómia terve Kárpátalja számára. Dobzranszky a magyar trónt a 18 éves „csecszopó” Ferenc József számára megmentő orosz csapatok egyik komisszája volt 1848–49-ben. Ez az orosz (cári) diplomácia hibája volt a múltban, amely nem használta ki befolyását a kárpát-

orosz nép javára, és az olyan kedvező helyzeteket, amelyek pl. Lengyelország felosztásakor, a Napóleon feletti győzelemkor és 1848 után adódtak, amikor könnyen el lehetett volna érni az autonómiát az oroszok számára a Kárpátalján. De ez már egy másik kérdés, olyan, amelyik nem érinti a könyv tartalmát.

A könyv címében nagy hiba van, amely némileg csökkenti a könyv érdemeit és jelentőségét. Ezt mi magyarul kifejezve – „csak egy nagy szépséghibának” tartjuk.

A későbbi fejezetek megerősítik, hogy a szerző nagy erudícióval, a téma jó ismerőjeként írta meg a könyvét titkos és Kárpátalja történelmére vonatkozó ismeretlen, eddig fel nem használt anyagokat feldolgozva. Így pl. nagyon jó a Szent Bazil és a Keresztelő Szent János Társaságok szervezetének és munkájának bemutatása, a kiemelkedő politikusok tevékenységének rövid jellemzése, mint pl. Dobraszky, Duhovics, Rakovszky, Fencik, Kralickij, Mitrak, Szilvay, Kimak, Szabó stb., ill. az általuk irányított sajtótermékek a Vesztnik dlya ruszinov avstrijszkoi gyerzsavi, a Szvet, a Szlovo, a Karpat stb. bemutatása, de utalás történt népünk renegátjaira is mint pl. Romanecz Árpádra [recte Aladár] és Pankovics püspökre, aki hajszát kezdett népünk hajthatatlan és kompromisszumot nem ismerő politikusai; Szabó és Kimak és mások ellen. Nagyon finoman és jól van bemutatva politikusaink történelmi harca, ezek közül is különösen kiemelkedik Adolf Ivanovics Dobranszky politikai tevékenysége. Saját népe számára autonómiát követelt, egyenjogúságot a többi nemzeti kisebbség számára, ami nélkül nem tudta elképzelni Ausztria fennmaradását. Zseniális meglátása beteljesült és az Osztrák-Magyar Monarchia – amelyben a lakosság többségét nemzeti-ségek alkották – törvényszerűen szétesett – egy sor nemzetállamra.

Érdekesen világítja meg a könyv a parlamenti képviselőválasztásokat a Kárpátalján, amikor beindultak mindenféle machinációk: külső nyomás, terror, hamisítások stb. Mindennek ellenére a nép a szavazatát a saját képviselőire adta, de a magyar hatóságoknak volt bátorságuk Dobranszky parlamenti képviselővé való megválasztását megsemmisíteni. A könyvből kirajzolódik a múlt század végén és századunk elején a két irányzat kegyetlen harca – a kormány magyarosító politikája (gróf Apponyi törvényei) és az orosz népi értelmiség hazafias tevékenysége, ill. harca a renegátokkal szemben; akik a már említett Pankovics püspök Romanecz Árpád és a hasonzorúek: – Pásztyei, Rabar, Demjanovich, Roskovics, Kecskóczy, Prodan, Kutkafalvi, Melles és más budapesti értelmiségiek voltak.

Részletesen tárgyalja a szerző a görögkatolikusok (unitusok) újraegyesülésének, visszatérésének kérdését az ősi pravoszláv egyház kebelébe (Iza; Nagylucska falvakban) és jól állapítja meg, hogy ezt nemcsak vallási, szertartásbeli okok (harc az egyháziszláv liturgiáért, a Julián naptárért) váltották ki, hanem mindenekelőtt társadalmi kérdések (harc az egyházi adó ellen, az egyházi földek szétosztásáért). Mi személyesen is szemtanúi voltunk egy ilyen esetnek, mikor az egész Kapor község és Valovec lakosságának fele áttért a pravoszláviára a 20-as évek elején, amikor Pankovics görögkatolikus pap nem akart eltemetni egy halottat, mert az nem fizetett a papnak egyházi adót. Akkor a nép felkérte a pravoszláv papot, aki ingyen eltemette szegény megboldogultat. Ez után a falu pravoszláv lett. Ezt a példát csak azért hoztuk fel, hogy megerősítsük a szerző azon megállapítását, miszerint a görögkatolikus egyházból a pravoszlávra való áttérésben szociális okok is szerepet játszottak. Az, hogy a szociális okokon kívül voltak politikai okok – az sem titok.

Különös köszönetet érdemel a szerző a „Ruszinok az USA-ban a századfordulón” c. fejezetért. Ez a fejezet a statisztikai adataival különös figyelmet és tanulmányozást érdemel. Sajnos, ebben a fejezetben megint találkozunk a megrögzött renegát Hodobay Andorral – aki a magyar kormány ügynöke volt –, az ő intrikáival az amerikai ruszinok között, és a cinkosaival Korotnoki Jánossal és Gábor Mátyákov Gáborral. A ruszinok azonban Zsatkovics Pállal az élen határozott ellenállást fejtettek ki a magyar kormány által felbérelt ügynökökkel szemben tömegszervezeteikben – a Szojegyinyenyije grekokatoliceszkih russzkih bratsztv-ban (Görögkatolikus Orosz Egyletek Szövetsége) és sajtótermékükben, az Amerikanszkij russzkij vesztnikben. (Amerikai Orosz Közöny) – és ezzel ellenállást fejtette ki azon kísérletek ellen, hogy az amerikai ruszinokat a magyar érdekeknek vessék alá. Az amerikai ruszinok nagymértékben elősegítették, hogy vidékünket a Saint-Germain-i békeszerződés alapján mint autonóm Kárpátalja a szláv, a demokratikus Csehszlovák Köztársasághoz csatolják, élen egy amerikai ruszinnal, Zsatkovicsal.

A könyv végi jegyzetekben található, egy széles körű bibliográfia, azoknak a könyveknek a felsorolása, amelyekből a szerző az egyes kérdésekre vonatkozó szükséges kiegészítő információ-

kat merítette. A gazdag irodalom annak az ékes bizonyítéka, hogy a szerzőnek – a már említett titkos anyagokon kívül – széles körű irodalmat kellett tanulmányoznia. Meg kell azonban jegyezni, hogy a névmutatóban nem találtunk olyan neveket mint pl. A. L. Petrov akadémikus, G. I. Gervolszkij professzor, E. L. Nedzelszkij, Ju. A. Javorszkij, A. V. Florovszkij, A. N. Fateev, D. N. Vergun, N. A. Beszkid és még sokan mások, akik történelmünknek és irodalmunknak értékes és kitűnő munkákat szenteltek. Viszont találunk egy sor olyan nevet, akiket népünk köpönyegforgatónak és alkalmazkodónak tart, akik – bár legyenek ruszinok – sosem írtak volna olyan objektív alapos és igaz könyvet, mint ahogyan ezt tette Mayer Mária a MTA Történettudományi Intézetének munkatársa (Budapest), amiért mély köszönetünket elismerésünket és jókívánságainkat fejezzük ki. *(Megjelent Szvobodnoje slovo Ruszi – Free Word, (Mount Vernon, USA) vol. 29, 1987 : 3–4.)*

Mayer Mária válasza

1989 május közepén történt, hogy egyik reggel korán megszólalt a telefon londoni lakásunkban. Réti Ervin, gyermekkori barátom, a nemzetközi ügyekben járatos budapesti újságíró hívott fel, elmondván, hogy a „Magyarország” című helyi politikai hetilapban (1989. május 19. 20. 1.) olvasható volt egy olvasói levél, melyben egy bizonyos Ivan Kovač Csehszlovákiából nagy elismeréssel említette könyvem, melyet tizenkét évvel ezelőtt írtam a 19. századi Ausztria-Magyarország egy kis népének, a ruszinoknak a történetéről.

A szóban forgó periódus az 1860–1910 közötti időszak volt, olyan korszak, melyben kialakult a ruszinok nemzeti identitása, akik 1918-at követően az újonnan létrehozott Csehszlovákia részévé váltak. 1945, a második világháború vége ismét nagy politikai változást jelentett a Csehszlovákiában élő ruszinok számára, mikoris többségüket a Szovjetunióhoz, a Kárpátokon túli Ukrajnához csatolták.

Az olvasói levél említette azt a tényt, hogy a fent említett Kovač Ivan úr ismertetést írt a könyvről, amely az Egyesült Államokban látott napvilágot a „Fres World” c. folyóiratban.

Mivel sohasem hallottam erről az ismertetésről, természetesen feltett szándékom volt, hogy megszerezsem ezt, lehetőleg a londoni amerikai nagykövetségen keresztül, ill. kulturális szolgálatának szíves segítségével. Elment a levelem és hetek teltek el, de válasz nem érkezett. Akkor elhatároztam, hogy kapcsolatba lépek a fent említett budapesti magyar hetilappal, kérve őket arra, hogy legyenek szívesek megküldeni számomra I. Kovač csehszlovákiai címét, s így megkaphatnám ismertetésének egy másolatát. Hamarosan választ kaptam, melyben közölték, hogy az ismertetés valójában egy 12 évvel ezelőtti, hozzám intézett személyes levél. Kovač emlékirataival és irataival együtt az Egyesült Államokban helyezték letétbe a híres orosz írónál és emigránsnál, Alexander Solzsenyicinnél. Ott helyezték letétbe könyvemnek egy példányát is. Kovač úr állítólag levelet küldött nekem.

Közismert, hogy 1977 szeptemberében Solzsenyicin bejelentette az „All Russian Memoir Library” megalapítását, melyet maga finanszírozott és saját birtokán helyezte el. Az Orosz Szociális Alap kibővítéséről volt szó és célja feltehetően az összes fellelhető anyag összegyűjtése volt, de főleg a személyes jellegű, a 20. századi orosz történelmet érintő emlékiratoké.

Az ok, amiért I. Kovač úr, a Kárpátaljai orosz gimnázium egykori tanulója, jelenleg ügyvéd, kéziratait Solzsenyicinnak küldte el – úgy tűnik – az volt, hogy ő maga is – hasonlóan Solzsenyicinhez – megjárta a második világháború után a Gulag táborait. Solzsenyicinhez elküldött, lepecsételt csomagjának tetején egy üzenet állt: „Őrizze meg jól, és kérem emlékezzék arra, hogy az ember nem keverhet össze két olyan dolgot mint emberek és rendszerek, mivel a rendszerek kelő időben jönnek és elmúlnak, elfelejtik őket, de az emberek örökké itt maradnak ...”

Kovač úr hozzám eljuttatott leveléből (1989. július 14.) megtudtam, hogy Solzsenyicin mint az „All Russian Memoir Library” igazgatója igazolta, hogy megkapta az iratokat, de Kovač úr meglepetéssel értesült arról, hogy hozzám intézett személyes levelét, melyet az iratokhoz csatolt, Solzsenyicin közölte az ottani orosz nyelvű „Free World” c. folyóiratban.

Időközben választ kaptam a londoni amerikai követségről, melyben értesítettek arról, hogy nincs tudomásuk egy az Egyesült Államokban „Free Word” címmel megjelenő folyóiratról. Most

már rajtam volt a sor, hogy elsőnek közöljem a hírt, miszerint nekem már sikerült megszereznem a címet: Mount Vernon, N. Y. USA és hogy a folyóirat orosz címmel „Szvobodnoje Szlovo Ruszi” és orosz nyelven jelenik meg, mi több már 30 éve rendszeresen. A tény, hogy egy folyóiratnak, melyet 30 éve publikálnak, sikerült elkerülnie az egész amerikai kontinens figyelmét, furcsának tűnt, de mindazonáltal elhatároztam, hogy teljesítem feladatomat és kértem az ismertetésről egy másolatot.

* * *

Időközben, május és április között, volt egy kevés szabad időm és régi kedvtelémnek, az olvasásomnak hódolva s mivel az érdeklődésemet is felkeltette, elhatároztam, hogy olvasok valamit Alexander Szolzsenyicinről ill. tőle. Természetesen olvastam „Iván Gyeniszovics egy napja” c. művét, de ez sok évvel ezelőtt történt, és nem lévén politikus lény, megelégedtem azzal az egyszerű ténnyel, hogy a fent említett úriember egy jól ismert politikai emigráns volt, aki első „The First Circle” (Az első kör) címmel nyugaton kiadott könyvével Nobel-díjas, de ez volt valószínűleg minden ...

„Mit csinált Szolzsenyicin az Egyesült Államokban, amióta oda érkezett?” – érdeklődött olvasott férjem és felhívta a szemöldökét, és megvonta a vállát.

Mindamellet olvastam Olga Carlisle „Solzhenitsyn and the Secret Circle” (Szolzsenyicin és a titkos kör”, New York, 1978) c. könyvét, melyből megismertem az egész történetet arról, hogyan csempészték ki titokban Szolzsenyicin kéziratát a Szovjetunióból és készítették elő azt nyomtatásra Olga Carlisle és barátai. Izgalmas volt ezt olvasni, de az utolsó oldalak a csalódottság érzetét kellették számomra, mert utolsó szavai a kiábrándultság szavai voltak Szolzsenyicint illetően, amikor is 6 év kemény munka után őt és barátait Szolzsenyicin „nyilvánvalóan üdvözlő szavak nélkül, legkevesebb köszönetet mondvá bocsátotta el.”

Miután ennek a könyvnek az olvasását befejeztem, leültem, hogy befejezzem Szolzsenyicin „The First Circle” c. könyvét, egy moszkvai munkabörtön politikai disszidenseiről szóló legfigyelemreméltóbb történetet.

* * *

Újra eltelt egy kis idő és augusztus 17-én egy nagy, Mount Vernon-ban (N. Y. USA) postára adott bélelt boríték érkezett, melyet a „Free Word” küldött nekem a kiadó legszívélyesebb üdvözlétével és Isten áldásával. Kinyitottam a csomagot és az égszínkék borítékban „Free Word” néhány másolatát találtam, melyeket xeroxon állítottak elő és szép régi orosz nyelven voltak írva.

Szükségtelen mondanom, hogy első reakciónak az volt, hogy megtaláljam könyvemnek ismertetését, melyet meg is leltem az 1987. 3–4. sz. 20–23. oldalán. Nagy volt a lelkesedésem a méltatás (elismerés) sorait olvasva, melyeket Ivan Kovač és (egy számomra ismeretlen) Vaszilij Kovač írtak. Miután minden tölem telhetőt megtettem, amikor ezt a könyvet írtam, természetesen nem volt idegen tőlem, hogy elismerést kapjak érte. Végülis valóban örömet leltem abban, hogy felelevenítettem a múlt századi ruszinok, tanárok, ügyvédek, írók, újságírók stb. harcait, melyeket főleg tollukkal és a parlamenti választásokon vívtak saját nemzeti nyelvükért, nemzeti identitásukért, saját újságaikért, saját kiadó vállalataikért. Meg kell mondanom azonban, hogy a nemzeti identitásért folytatott küzdelmet bonyolulttá tette az a tény, hogy az értelmiség a korszak legnagyobb részében bizonytalan maradt abban a vonatkozásban, hogy valójában milyen identitással kellene rendelkezniük. Néhányan úgy érezték, hogy a ruszinoknak magyarokká kell válniuk ez a fejlődés legjobb útja. Mások az orosz vagy az ukrán identitást részesítették előnyben, míg nagy részük a független ruszin nyelvet és nemzetet kívánta látni. Ennek a harcnak a folyamán mind magukkal, mind az őket kormányzó hatalmakkal konfliktusba kerültek. Valójában mind a csehszlovákiai, mind a szovjetunióbeli ruszinok körében végbement nagy történelmi fejlődés ellenére Ivan Kovač úr magát – úgy tűnik – még mindig russzofilnek tartja, azaz ő ruszinokat még mindig az orosz nemzet részének tartja és talán ez a másik oka annak, hogy elküldte emlékiratait és iratait az USA-ba Alexander Szolzsenyicinnek azzal a céllal, hogy őrizze meg azokat az „All Russian Memoir Library”-ban.

Ebben a kérdésben meglevő eltérő nézeteink ellenére azonban nagyon örültem annak, hogy megismertem: művem bestseller lett, kézről-kézre járva nemcsak a csehszlovákiai ruszinok között, de a 19. századi ruszinok az USA-ban és Ausztráliában élő kései leszármazottjai között is; és hogy könyvem mint az 1860–1910 közötti években a nemzeti identitásukért folytatott harcuk hű tükreként tartják számon.

* * *

Itt, talán be is lehetne fejezni az emberi életben előforduló érdekes véletlenekről szóló rövid történetünket, kifejezve megkésétt köszönetemet Kovač és Kovač uraknak kedves levelükért és természetesen Réti úrnak is kora reggeli telefonhívásáért, ha a múlt napokban meg nem jelent volna egy cikk a lapban, amely rám nagyon furcsán hatott (bár ennek semmi köze nem volt az én ruszinokról szóló történetemhez) a következő címmel: „Ők és mi” (15–18. l.). A szerző, egy bizonyos „N.N.” az 1917. évi és azt megelőző időszak orosz történelmének főbb vonásairól fejtette ki nézeteit, főleg az 1917. évi februári orosz forradalomra és az így nevezett 1917. októberi államsínyre koncentrálva, amit az elmúlt 60 év orosz irodalmában októberi forradalomnak neveztek.

Az egyik cikk a múlt századi Oroszország régi szlavofil antiszemita nézeteire emlékeztetett engem, és akkor hirtelen eszembe jutott egy Alexander Szolzsenyicinnel készített, a „Time” magazinban 1989 júliusában (30. sz.) publikált nagyon kiváló interjú, melyben ő arról beszélt, milyen nagy érdeklődést tanúsított a két hatalmas történeti regényében, az „1914 augusztus”-ban és a „Vörös kerék”-ben Oroszország 1917 előtti történelmének újraírása iránt. Hirtelen emlékeztem az interjút készítőnek arra a kérdésére, hogy mindazok, akik ismerték Alexander Szolzsenyicin legutóbbi műveit, a múlt századi orosz szlavofil antiszemita sovínisza hagyományok, a nacionalizmus bizonyos mértékű felelevenítésével vádolták meg őt, és mennyire gyűlöl mindent, ami kapcsolódik a nyugathoz, idegengyűlölő lévén.

Az N. N. által írott cikkben hasonló szellemmel találkoztam, és nem ezt volt az egyetlen ilyen jellegű cikk abban a kiadványban a 3–4. oldalon. Amikor V. Kolosov és L. Kolesnyikova a szovjetunióbeli évtizedes és tagadhatatlan élelmiszerhiányról írnak, ugyanezeket a koncepciókat követik; például minden, a Szovjetunióban 1917 óta meglevő bajoknak a gyökereit kizárólag a kozmopolita szabadkőművesség és a zsidók jelenlétében, a gonosz tevékenységében látják, mind belsőleg, mind helyi szinten.

* * *

Napjainkban közismert, hogy Oroszország és a Szovjetunió elmúlt 80–90 évének története nagyon is rászorul az újraírásra, de amit az ominózus cikkek tesznek, Alexander Szolzsenyicin nézeteit tükrözve valamiféle komoly és felelős történettudomány nevében — kérdezem én, vajon Kovač és Kovač urak örültek-e, midőn levelüket abban a folyóiratban publikálva látták.

Ami engem illet, az ember természetesen nem választhatja meg azt a lapot, melyben róla írnak, de nagyon szeretném, hogy a levél, ha azt egyáltalán publikálni kell, akkor az valahol másutt jelenjen meg. Nem ismerve teljes egészében a folyóirat történetét, természetesen elhamarkodott lenne általánosítani, de úgy gondolom, hogy nem véletlen, hogy a folyóirat 30 éves fennállása után sem szerzett magának hírnevet, és neve ismeretlenül a homályban maradt. Bár a nevem meg sem jelent volna abban, ha azon az „N.N.” szelleme uralkodott.

E számunk szerzői:

A. R. H. Baker, tanszékvezető professzor, Department of Geography University of Cambridge

Robin Butlin, tanszékvezető professzor, Department of Geography Loughborough University of Technology

Mark Billinge, egyetemi docens, Department of Geography University of Cambridge

Richard Dennis, egyetemi docens, University College of London

Havas László, a történettudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, KLTE Debrecen

Mayer Mária, a történettudomány kandidátusa, (London)

Tímár Lajos, tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja

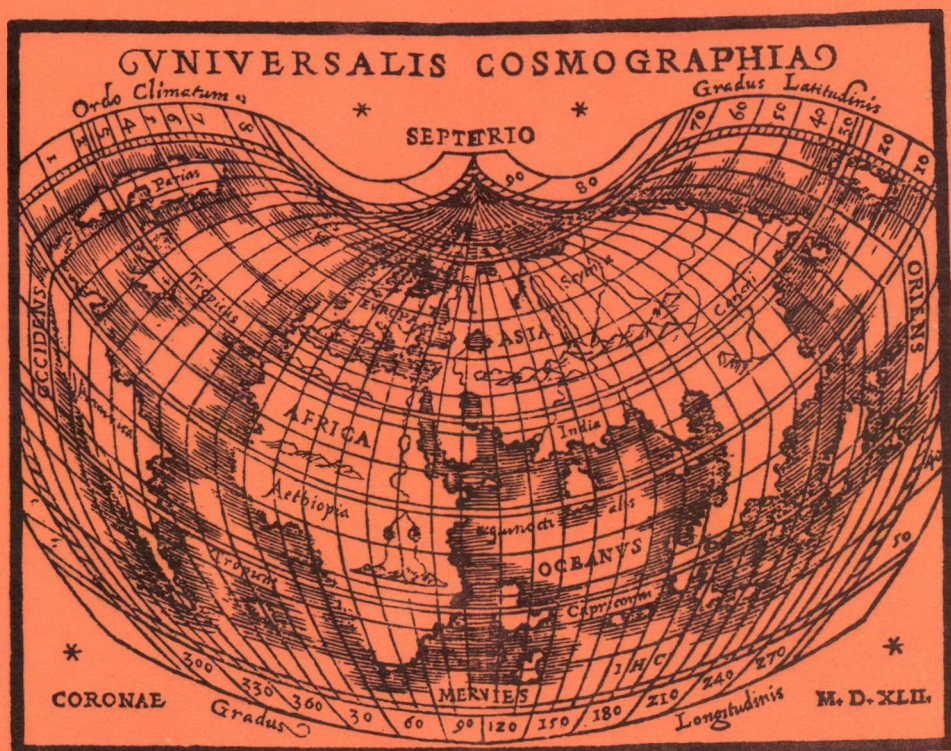

Ara: 30,- Ft

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1989. tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1989 tél

4. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Kóta Péter: Gondolatok a hazai egyháztörténet-írásról	3
Wagner Gyöngyi: Egy érdekes forrás az első keresztes hadjáratról	6
Nagy Márta: Eckhart mester gondolatai a mozgás természetéről	12
Szántó Richárd: A Brit-szigetek krisztianizációjának néhány problémájáról	18
Sümegi József: A középkori búcsúk kérdéséhez	27
Vígh Éva: Teológiai és kardinális erények a 16. századi olasz-spanyol udvari társadalomban	43
Kertészné Varga Beáta: Az 1596. évi vallási unió és hatása az 1648—54. évi Hmelnickij-felkelésre	52
Kovács Marian: Kuba: püspöki vizitáció 1754—57-ből	60
Anderle Ádám: Egy spanyol plebejus utópia	66
Péter Katalin: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció	72
Witold Kula: A gazdasági fejlődés egyik sajátos vonása (Az árak Európában a 13. századtól a mai időkig)	80
F. Font Márta: A Kijevi Oroszország megítélése a legújabb szovjet irodalomban	86
M. K. Juraszov: Batu magyarországi hadjáratának jellegéről és a tatárok elvonulásának okairól	92
M. Sz. Kupoveckij: Lett- és Észtország zsidó lakossága a 16.-tól a 20. század első feléig terjedő időszakban	104
Zarándy Zoltán: A kontinuitás problémájához	113
Mészáros Sándor: Položaj Mađara u Vojvodini 1918—1929. (Ism.: Kovács Teréz)	122

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

GONDOLATOK A HAZAI EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁSRÓL

Ez a bevezető a diszciplína jelenlegi állapotáról szóló beszámoló formáját akarta öltetni. Ha áttekintjük az egyháztörténeti kutatásokat, az utóbbi években szembetűnő konjunktúráról beszélhetünk. Ennek oka nyilvánvaló. A politikai rendszerváltás felszínre hozott olyan, korábban elfojtott társadalmi igényeket és lehetőségeket, amelyeket az európai és a világtörténelem az egyházak hatáskörébe utalt. (Amikor ezeket a sorokat írom, éppen egy lelkész tart „négy szemközi” telefonos fogadóórát a magyar rádió nyilvánossága előtt.) Az egyházat ért támadások a szellemi szférában tudták neki a legnagyobb kárt okozni, s hogy az egyház kára az egész társadalom kára, az csak mostanában, a sztalinista rendszer bukásával vált – nem nyilvánvalóvá, de – kimondhatóvá. De mi köze lehet mindehhez a történésznek? A történész társadalom különböző rétegei másképpen élték meg a sztalinizmus évtizedeit és másképpen is regálnak annak megszűntére.

A történészek sokféle szemszögből tekintenek az egyházra, maga az intézmény is változásokat szenvedett a történelem során. Továbbra is létezik az egyházon belül klerikus történetírás, amely számára ez teológiai tudomány, művelése csak teológiai képzettség birtokában képzelhető el. „Legitim módon foglalkozhatnak-e – egyházi oldalról nézve – nem hívők az egyháztörténelemmel mint tudománnyal? Erre a kérdésre nem mindenki válaszol még ma sem pozitívan, főleg hazai tájainkon, az egyházi konzervativizmus tájain.”¹ Vajon a konzervativizmus, vagy inkább a lehetőségek hiánya okozta-e, hogy – legalábbis a katolikus egyházon belül – sokáig alig lehetett hallani történetírásról? Hiszen még a legjelentősebb kezdeményezés a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége indító impulzusául is a História című folyóirat szolgáltatott alkalmat: tematikus száma és konferenciája (1985 februárjában) által. Ezek után aztán nagy energiával látott munkához az 1988-ban létrejött alapítvány és egyesület. Célja az egyháztörténeti kutatások koordinálása, ösztöndíjak alapítása, a levéltári források feldolgozása, publikálása, és a plébániák történetének megírása által a magyar egyháztörténeti enciklopédia munkálatainak előkészítése. Első kiadványai, a METEM-vázlatok (Bp. 1989) és a METEM-könyvek első kötete is napvilágot látott már. A Magyar Egyháztörténeti Vázlatokban Somorjai Ádám ismerteti a METEM megalakulásának történetét és tevékenységét 1988–89-ben.²

Az egyház konferenciák szervezésével is nagymértékben felkavarta a történeti kutatás állóvizét. Az érseki városok rendszeressé kívánják tenni ezeket a fórumokat. 1991 tavaszára máris újabb konferencia készül Esztergomban, amely az első ilyen rendezvény kezdeményezője volt (1985-ben). Kalocsán pedig 1987 után 1990. augusztus 17-én a második tanácskozást rendezték meg. Az ilyen alkalmak seregszemléi a régi és az új történész generációknak. Valóságos különbség ez, hiszen fájdalommal kell konstatálni, de évtizedekig hiányzott az utánpótlás nevelése, s a kimaradt évjáratok helyébe alig lépett néhány lelkes amatőr (mert hiszen csak így lehetett foglalkozni a dologgal). A hiányosságok eltüntetésére a legfőbb eszköz, és nem is csekély hatékonyságú, a külföldön élő, de valamilyen módon a magyarsághoz kötődő tudósok bevonása a munkába. A legna-

gyobb tisztelet hangján emlékezhethünk meg arról a készséges támogatásról, amellyel a külföldi magyar történészek – közöttük számos egyházi ember – sietnek a hazaiak segítségére.

1990. szeptember 10-e és 14-e közt zajlott a „Storia religiosa dell'Ungheria” című konferencia az olaszországi Gazzada-ban. Ez a rendezvény alkalmat adott egyházi és világi, külföldi (olaszországi) és hazai szakemberek találkozására. A VI. Pál alapította evangelizációs intézet meghívása a XII. „európai hét”-re minden bizonnyal a nemrégiben lezajlott politikai változásoknak köszönhető. Mutatja ezt egyfelől a meghívottak névsora, amelyben a magyar egyházi vezetés nagyjai foglalták el az első helyeket, akik kevésbé történészi, mint inkább (tudomány) szervezői szerepet játszanak, továbbá az az érdeklődés, amit az olasz rendezők tanúsítottak a legfrissebb magyarországi helyzet iránt (két kerekasztal-beszélgetést is rendeztek a magyar helyzetről Varese-ben ill. Milánóban). Az előadások iránti érdeklődés az idő haladtával egyenes arányban nőtt. A túlnyomórészt olasz egyetemistákból álló hallgatóság alapos bevezetést kaphatott a magyarországi középkori egyháztörténetről: pl. Érszegi Géza a kereszténység első századairól, Pásztor Edit a szentség típusairól beszélt, Fügedi Erik a szerzetesrendek középkori történetét foglalta össze, Holl Béla liturgiátörténeti adalékokat hozott. Erdélyi Zsuzsa a vallásos népköltészet forrásaiba adott betekintést. Az újkori témák széles területet öleltek fel: Szabó Ferenc Pázmány Péter teológiájáról beszélt,³ Pásztor Lajos a reformáció előtti magyar vallási életéről, Péter Katalin nagy érdeklődéssel fogadott előadásában a protestáns és a katolikus reform összefüggéseiről. A 18. századi kulturális megújulás és az egyház viszonyára Sárközi Péter, a 19–20. századi irodalom vallási motívumaira Ruzicska Pál előadása hívta fel a figyelmet. A magyar katolicizmus 19. századi helyzetét, jozefinizmus, liberalizmus és a katolikus mozgalmak kapcsolatát tárta föl, Hajnóczi Gábor pedig a zirci apátság művészeti értékeinek sorsát kísérté végig 1750-től 1950-ig. Egy forráskiadvány bemutatásának is tanúi lehettünk: Körmendi József hozta el frissen elkészült kötetét, a pápai annáták jegyzékét. Itt is elhangzott az a vélemény, hogy az egyháztörténet-írásban a magasabb minőség felé való továbblépés iránya a laicizálás lehet. Nem valamiféle antiklerikalizmus szülte ezt az ötletet, hanem az a tény, hogy a tudományegyetemek a történészképzés fő helyei. A budapesti egyetemen alakult meg a Pázmány Péter emlékülés alkalmával az Egyháztörténeti Műhely több történeti tanszék együttműködésével. Alapvető célja a képzés biztosítása, és ennek érdekében már széles körű együttműködést épített ki a nagy egyházak vezető történészeivel, leginkább a katolikus egyház képviselőivel.⁴

Az egyetemi oktatásban jóllehet eddig is szerénykedtek egyháztörténeti témák (tényleg csak szerénykedtek, hiszen legfőljebb csak egy-egy speciális kollégium vagy szeminárium méretét ölthették), különösen két ponton: a középkor és a legújabb kor oktatásában. Előbbiben mint sajátos segédtudomány, hiszen a mediavisták számára nem volt revelációszerű újdonság R. W. Southern tétele: egyház és társadalom a középkorban nem mint két külön entitás létezett, hanem a kettő sokszorosán egybefonódva, lényegében egyet alkotott. A középkori stúdiumokban tehát szükségszerűen nagy szerepet játszottak az egyházzal szóló ismeretek. Az újkori kutatás egészen más szándékkal történt: a velünk élő anakronisztikus szervezet kritikáját célozta, bár meg kell mondani, hogy az elmélyültebb ismeretek, vagy a szabadabb szellemi légkör hatására a marxista szerzők sem csupán negatív szerepet tulajdonítottak az egyház működésének. Most lényeges változásoknak vagyunk tanúi itt is.

Nemrég Szegeden alakult egy fiatalokból álló csoport, amelynek tagjai művészettörténészek, múzeológusok, egyetemi és főiskolai oktatók. A József Attila Tudományegyetemen a középkorkutatás és az utánpótlás-nevelés folyamatos volt, ennek a munkának, amelynek értékeit még a szegediekkel koncepcionális vitában állók is elismerik, egyik gyümölcseként jött létre a Középkori Egyháztörténeti Kutatócsoport. Ez a csupán névleg kutatási, valójában elsősorban oktatási feladatra készülő néhány ember az intézményesítés egyetemeken szokásos útját járja, mert hiszen végső céljuk az egyháztörténet mint diszciplína egyetemi rangú elismertetése. Elképzeléseik szerint a jövőbeni egyháztörténész-képzés ún. „c”-szak formájában (hat félévben) valósulna meg. Terveikhez már elnyerték az MTA-Soros Alapítvány anyagi támogatását. A pénzt jelentős részben eszközökre és könyvekre szánják, de komoly szerepet játszana vendégelőadók meghívása, illetve ezeknek az előadásoknak a finanszírozása. Meg kell barátkozni a gondolattal, hogy vidéken nincs más útja a szellemi építkezésnek: vagy profitálni a főváros fölös energiáiból, vagy helyben vállalni a nehézségeket. A két forma persze nem zárja ki egymást, és a Középkori Egyháztörténeti Kutatócsoport éppen egy is-is megoldással kísérletezik. A munka jelen fázisában ön-továbbképzésről van szó: felkészülés a módszeres oktatásra. Néhány éves átmeneti szakasz után már teljesen saját lábra kell állnia a vállalkozásnak, ami talán nem teljesen irreális elképzelés. Vannak ennél kisebb létszámú, és gyengébben ellátott tanszékei is az egyetemnek.

Ugyancsak a JATE egyik tanszékén született a gondolat, hogy egyháztörténeti tárggyal frissítsék a történetírói repertoárt. A Latin-Amerika Története Kutatócsoport az AHILA (az Európai Latin-Amerikanisták Társasága) 1987. évi VIII. kongresszusa vezérfonalául az „Egyház, vallás, és társadalom a latin-amerikai történelemben” témát ajánlották. Ezen a kongresszuson 21 országból 82 résztvevő tartott előadást, amelyek szövege immár nyomtatásban is olvasható.⁵

JEGYZETEK

1. *Rosdy Pál*: A katolikus történetírás elvi szempontjai a Zsinat után. In: A katolikus tanítás mai útjai. Bp. 1989. 194.
2. *Somorjai Ádám-Uzsoki András*: A METEM megalakulásának története és tevékenysége 1988–89-ben. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1. Bp. 1989. 279–322.
3. Ebben a tárgyban részletesebben l.: *Szabó Ferenc SJ.*: A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében (METEM-Könyvek 1.) Róma, 1990.
4. METEM-vázlatok 298., 306–309.
5. Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana (1492–1945) Congreso VIII. de Asociación de Historiadores Latinoamericanistas de Europa tom. 1–4. Szeged, 1989.

EGY ÉRDEKES FORRÁS AZ ELSŐ KERESZTES HADJÁRATRÓL

Albertus (Albericus) Aquensis tizenkét könyvben örökítette meg az első keresztes hadjárat és a jeruzsálemi királyság történetét. *Historia Hierosolymitanae expeditionis* című műve¹ 1095-től 1121-ig, II. Balduin uralkodásának második évéig követi nyomon az eseményeket. A szerző személyéről csak keveset tudunk. Valószínűleg azonos az aacheni Marienstift legrégebb halottaskönyvébe 1239 körül bevezetett *Albertus custos dyaconus frater noster*rel. Terjedelmes krónikáját 1121–1158 között írhatta, mivel 1158-ban az utrechti Paulusstift annak egy példányát már birtokolta. A mű első hat könyvében az első keresztes hadjáratot mutatja be a jeruzsálemi királyság alapításáig. A 7–12. könyv a jeruzsálemi királyság történetét tárgyalja 1100-tól 1121-ig. Ez a rész – szemben a krónikás szerkezetű előzővel – évkönyv jellegű.

Albertus Aquensis személyesen nem vett részt a hadjáratban, munkája részint szóbeli, részint írott forrásokra támaszkodik. Művében történeti és mesés elemek keverednek, emiatt ellentmondó állításokkal is találkozunk benne. Sybel² tagadta történelmi értékét. Álláspontja szerint a sok pontatlanság is igazolja: a szerző nem járt a Szentföldön. Úgy véli, hogy a krónika mesék halmaza, a korhangulatot ugyan ábrázolja, ám egyáltalán nem hiteles. Kugler és Kühn³ viszont igyekezett kimutatni, hogy a mű forrása egy, a Bouillon Gottfried kísérletéhez tartozó lotharingiai pap elveszett krónikája volt. Knoch⁴ szerint ez csak az első hat könyv forrása lehetett. A mű történeti értéke tehát máig vitatott.

Albertus Aquensis stílusa igen egyszerű. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy krónikája unalmas olvasmány. A szerzőt sok minden érdekelte: élelmezés, vízellátás, terep- és domborzati viszonyok, geográfiai jelenségek, haderők nagysága, megoszlása és a hosszas ostromok is. Terjedelmes művét nagy anyagbőség jellemzi, melyet a sok-sok érdekesség, izgalmas és részletes csataleírás páratlanul színes történetté tesz. Albertus figyelme minden részletre kiterjed, semmit sem szépít, és semmit sem hagy el haditudósításaiban. Szereplői nem minden esetben a keresztény erkölcs megtestesítői: nem ritkán rabolnak, gyűjtogatnak. A krónika néhol igen naív: a mesés elemek híven tükrözik a nyugati világ elképzeléseit a keresztes háborúk hangulatáról és körülményeiről. Művéből nemcsak az első keresztes hadjárat számos résztvevője, hanem annak útvonala is megismerhető, ezért a történeti földrajzi kutatás számára is igen hasznos. Leírásának segítségével a mai olvasó is nyomon követheti a keresztesek egykori útját.

Szemelvényeinkben a munka első könyvének érdekesebb fejezeteiből adunk ízelítőt. Először megismerhetjük az ún. népi keresztes hadjáratot, amely az aacheni kanonok tudósítása szerint 1096. március 8-án indult meg. Részletesen bemutatja a rendezetlen, szedett-vedett hadak áthaladását Magyarországon. Az első sereget egy bizonyos Walter Senzavehor (Sans-Avoir, azaz Nincsetelen Valter) vezette, a másodikat pedig Remete Péter. Ez utóbbi csapat átvonulását mutatjuk be részletükben.

VIII. fejezet

A népes seregével Jeruzsálem felé tartó Péter hogyan állt bosszút társaiért Magyarországon

Remete Péter igen nagy serege franciákból, svábokból, bajorokból és lotharingiaiakból állt. Péter útközben bejött Magyarországra, és Sopron kapuja előtt az általa vezetett egész sereggel letáborozott. A sátrak leverése után tüstént követeket küldött Magyarorszáig uralkodójához, hogy engedje be őt és társait, s adjon nekik áthaladást országa közepén. Erre engedély is kapott azzal a feltétellel, hogy a király országában nem lesz rablás: folytassa békén útját, és amire a seregnek szüksége van, azt mind civakodás és perlekedés nélkül pénzért vásárolják meg. Miután Péter meghallotta a király iránta és övéi iránt tanúsított jóakarát, nagyon megörült, és békességben áthaladt Magyarországon; a kelő mennyiségben, igaz mértékkel mérten mindent megkapott és megfizetett, amire szüksége volt, és így minden zavar nélkül eljutott egész seregével Malevilláig (Zimonyig).

Amint közeleldett a nevezett helység határához, fülükbe jutott a hír, hogy ama tájék Guz nevű ispánja, a magyar király egyik főembere gaz kapzsiságtól fűtve felfegyverzett katonákat gyűjtött egybe, és igen galád tervet szőtt egy fentebb már említett herceggel, Nichita bolgár fejedelemmel, Belgrád várának előljárójával, hogy ez is szedje össze csatlósai haderejét, verje le és ölje le Péter seregének elővédjét, míg ő maga katonáival az utóvédet veszi üldözőbe, s lemészárolja őket; ezután a hatalmas derékhadat teljesen ki tudják fosztani, elrabolják és elosztják maguk között lovaikat, aranyukat, ezüstjüket, ruháikat. Amikor ezt Péter meghallotta, egyáltalán nem akart feltételezni róluk ekkora gaztettet – hiszen a magyarok s a bolgárok keresztények voltak – egészen addig, amíg Zimonyhoz érve társai meg nem pillantották Walter tizenhat emberének a falra kiakasztott fegyvereit és ruháit, akiket a magyarok nem sokkal korábban csellel feltartóztattak, és nem átalloztak kifosztani.

Amikor Péter értesül társai ellen elkövetett jogtalanságról, és meglátja fegyvereiket, ruháikat, társait bosszúra tüzeli. Ezek harsányan megszólaltatják a kürtöket, felemelik hadi jelvényeiket, odarohannak, s nyílzápor közepette megostromolják a falakat: oly szakadatlanul, oly hihetetlen sűrűséggel záporozták nyilaikat a falakon állókra, hogy a magyarok egyáltalán nem tudtak ellenállni az ostromló franciák bátorságának, visszavonultak a falakról, hátha a városon belül meg tudnak állni a franciák erőivel szemben. Erre a Stampae (Étampes) városából származó Gottfried, melléknevén Burel, egy kétszáz gyalogosból álló csapat hatalmas testi erejű vezetője és zászlótartója, aki maga is gyalogos volt, látva az ellenség elmenekülését a falakról, egy véletlenül ott talált létra segítségével gyorsan átmászik a falon. A Breiae (Broyes) várából való Reinoldus, egy kiváló lovas, aki fejét sisakkal fedte, és mellvértet hordott, szintén felhág a falakra Gottfried után, miközben valamennyi lovas és gyalogos is iparkodik betörni. A magyarok látván az életveszélyt és a fenyegető pusztulást, kb. hétezeren összeverődnek, hogy védekezzenek, és egy másik, kelet felé néző kapun át kivonulnak egy magas kőszirt csúcsára, amely mellett folyt el a Duna, s azon az oldalon vetették meg lábukat, amely bevehetetlenül meg volt erősítve. De túlnyomó részüket, azokat, akik a keskeny nyílás miatt nem tudtak gyorsan kimenekülni, a kapun belül hányták kardéltre. Egyeseket, akik a hegytetőn reméltek szabadulást, az üldöző zarándokok koncoltak fel, másokat a hegytetőről taszítottak a mélybe, és a Duna hullámai nyelték el őket; többen hajón menekültek el.

Mintegy négyezer magyar esett itt el, a zarándokok közül viszont csak százan lették halálukat, nem számítva a sebesülteket. E győzelem után Péter összes emberével az említett Zimony várában maradt öt napon át, mert itt bőven talált ételmezt, gabonát, juhnyájakat, marhacsordákat, innivalót és rengeteg lovat.

Harmadikként indult egy Rajna-vidéki német pap, Godescalcus, aki seregével csak Székesfehérvárig jutott el.

XXIV. fejezet:

Egy bizonyos Godescalcus nagy csapatot gyűjt össze ugyanerre a hadjáratra

Nem sokkal Péter átvonulása után egy Godescalcus nevű Rajna-vidéki német pap, akiben Péter buzdítása keltette fel a jeruzsálemi út vágyát és óhaját, prédikációjával sokak szívét fellelkesítette a legkülönbözőbb népekből, hogy szintén útra keljenek; Lotharingia, Keleti-Frankföld (Hessen), Bavaria (Bajorország), Alemannia (Svábföld) különböző vidékeiről több mint 15 000 embert szedett össze, mind katonáskodó, mind gyalogos népséget, akik mondhatatlan mennyiségű pénzt és egyéb szükséges dolgot összegyűjtve a hír szerint békésen folytatták útjukat egészen Magyarorszáig.

A mosoni kapuhoz (porta Meseburg) és várhoz érkezve Kálmán király kegyessége folytán tisztességgel bebocsátották őket. Engedélyt adtak nekik élelmiszer vásárlására, és a király parancsára mindkét részről kinyilvánították a békességet, hogy ne keletkezzék viszálykodás a sereg nagysága miatt. De miután néhány napon át ott tartózkodtak, kószálni kezdtek: a bajorok és svábok, ez az izgága népség, és a többi ostoba mértéktelenül italozva megsértette a kinyilatkoztatott békességet, sorra elszedte a magyaroktól a bort, árpát és egyéb élelmiszert, végül a földeken rabolva leölték a juhokat és marhákat, sőt lemészárolták azokat is, akik ellenálltak és el akarták őket kergetni. Számos egyéb gaztettet is elkövettek (ezeket mind elsorolni nem tudjuk), mivel ez a népség paraszti módra ostoba, fegyelmetlen és féktelen volt. A szemtanúk elmondása szerint egy teljesen jelentéktelen veszekedés során egy magyar ifjút a piactéren a fenekén át nyársra húztak. A panaszok emiatt és a többi jogtalanság miatt egészen a király és főurai füléig eljutottak.

XXV. fejezet:

Godescalcus egész zabolátlan seregét elpusztítja Magyarországon

A király, akit nyugtalanított ez a gyalázat, mivel egész udvara felháborodott miatta, megparancsolta alattvalóinak, hogy fegyverkezzenek fel, egész Magyarország induljon meg e rémtett s a többi gyalázatosság megbosszulására: egyetlen zarándoknak se kegyelmezzenek, mivel ilyen szörnyűséges dolgot követtek el. Amikor Godescalcus serege tudomást szerzett a kiirtásukra kiadott kegyetlen királyi parancsról, minden csapattestnél megfűvatták a kürtöket, s Belegrava (Székesfehérvár) mezején Szent Márton kápolnája

mellett egybesereglettek. Egész Magyarország királyi hadereje haladéktalanul fegyverbe szállt, hogy az összegyűlt népséget szétkergesse. Ámde azt tapasztalták, hogy a németek, akik életüket féltették, karddal, lándzsával és nyilakkal bátran ellenállnak. Ezért csökkenő merészséggel támadtak rájuk. Amikor tehát a magyarok látták, hogy azok életre-halálra elszánták magukat, és hogy a franciákkal (keleti frankokkal?) hatalmas veszteség nélkül nem bocsátkozhatnak ütközetbe, nyájas, de álnok szóval így szóltak hozzájuk: „Eljutott a panasz Király Urunkhoz azon jogtalanságok miatt, melyeket ország ellen cselekedtetek. De ő azon a véleményen van, hogy nem mindnyájan vagytok bűnösök e gáztettben, hiszen a legtöbbet közületek józan embernek kell tartani, és a béke megsértése éppúgy felháborított benneteket, mint a királyt és övéit. Ezért ha a királynak elégtételt akartok adni, és az ország főurait ki akarjátok engesztelni, elengedhetetlenül szükséges, hogy minden fegyvereteket a Király Úr rendelkezésére bocsássátok, tanácsunk szerint békésen viselkedjete, minden pénzetekkel együtt hódoljatok be a királynak, csillapítsátok le haragját, és ily módon nyerjétek meg kegyét. Ellenkező esetben senki közületek nem állhat meg elevenen a király és övéi színe előtt, mivel igen nagy gyalázatot és gátságot követtek el országában.” Godescalcus és a többi józan férfiú ennek hallatára úgy vélték, hogy e szavakból őszinte becsületesség sugárzik, s mivel a magyarok keresztények, az egész seregnek azt tanácsolták, hogy az elmondottak szerint a királynak elégtételt szolgáltatandó adják át fegyvereiket, s ezáltal teljes lesz a békeség és egyetértés. Mindenki megfogadta ezt a tanácsot: vértjeiket, sisakjaikat, minden fegyverüket és pénzüket (amely Jeruzsálemig fedezte volna létfenntartásukat) a király tisztviselőinek a kezére adták, alázatosan és rettegve behódoltak a királynak, mivel hittek neki, bíztak könyörületességében és emberiségében. A királyi szolgák és katonák minden fegyvert bevitték a királyi palota egyik termébe, a pénzt és egyéb értékeket pedig, amelyeket a népes sereg egybehordott, a királyi kincstárba helyezték el. Miután valamennyiük fegyverét lerakták a teremben, egyáltalán nem adták meg a király által a seregnek ígért kegyelmet, hanem véres öldöklés közepette rájuk rohantak, a fegyvertelen embereket levetkőztették és fölkoncolták: szörnyű mészárlást vittek végbe köztük, olyanmódra, hogy – mint ama szemtanúk szavukra állítják, akik alig tudtak elmenekülni – az egész székesfehérvári síkságot ellepte a legyilkoltak teteme és vére, s csak kevesen kerültek el a vértanúhalált.

A Rajna-vidéken Godescalcus mellett még Emicho leiningeni gróf szervezett önálló keresztes hadat. Miután összeállt a sereg, rögtön a zsidókra támadtak. Először csak megkeresztelkedésüket követelték, később azonban szörnyű öldöklésbe kezdtek. Albertus Köln, Neuss és Mainz zsidóságának lemészárlásáról számol be.

XXVI. fejezet:

*A különböző országokból népes sereg
gyűlik össze a keresztes hadjáratra*

Ugyanebben az esztendőben [1096], amelyben Péter és Godescalcus összegyűjtött seregével előreindult, nyár elején a legkülönbözőbb országokból és területekről, nevezetesen Franciaországból, Angliából, Flandriából és Lotharingiából szinte megszámlálha-

tatlanul népes keresztény sereg gyűlt egybe az isteni szeretet tüzétől lángolva; felvették a kereszt jelét, s áradtak szüntelenül mindenfelől csapatostul, felszereléssel, élelmiszerekkel, harci fegyverzettel, amire csak szükségük volt a Jeruzsálembe indulóknak. Miután csoportonként a különböző országokból és városokból egybegyűltek, nem tartóztatták meg magukat a tiltott paráználkodástól, mértéktelenül dorbézoltak, a hasonlóan könnyelmű szándékból kirajzó asszonyokkal és lányokkal szüntelenül a gyönyört hajhászták, és újjukkal vakmerően hengegettek.

XXVII. fejezet:

A kölni zsidók lemészárlása

Nem tudom, vajon az Úr akaratából, vagy valami lelki eltévelyedés miatt ezután kegyetlen indulattal a zsidó nép ellen támadtak, amely egyes városokban szétszórtan élt, és kegyetlenül öldösték őket; különösen Lotharingiában azt hirdették, hogy elérkezett az idő az expedíció megkezdésére és a keresztély vallás iránti engedelmességük tanúsítására a hit ellenségeivel szemben. A polgárok először Köln városában gyilkolták le a zsidókat: hirtelen megrohanták kisszámú csoportjaikat, többségüket súlyosan megsebesítették, felkoncolták, házaikat és zsinagógáikat feldúlták, és temérdek pénzüket egymás közt elosztották. E kegyetlenség láttán mintegy kétszázan az éjszaka csendjében hajón Nussíába [Neuss] menekültek, de a zarándokok és keresztések erről tudomást szereztek, és egyet sem hagytak közülük életben: ugyanúgy lemészárolták őket, és mindent elszedtek tőlük.

XXVIII. fejezet:

A mainzi hasonló vérengzés

Ezután haladéktalanul útra keltek, és fogadalmukhoz híven nyomasztó sokaságukkal Moguntiába [Mainz] érkeztek. Itt Emicho gróf, a környék leghatalmasabb nemesura nagy német sereggel várta a zarándokok megérkezését, akik a különböző helyekről az országúton özönlöttek arrafelé. A város zsidó lakosai értesültek hitsorsosaik legyilkolásáról, de tudták, hogy ily nagy sereg elől nem tudnak elfutni, ezért Rothardus püspökhöz siettek a menekülés reményében, s mérhetetlen kincseiket az ő becsületére és őrizetére bízta: nagyon reménykedtek abban, hogy megvédi őket, hiszen ő volt a város püspöke. A főpap a tőlük átvett hallatlan mennyiségű pénzt biztonságba helyezte, a zsidókat pedig palotájának igen tágas padlásán rejtette el Emicho gróf és kísérei elől, hogy e felettébb biztonságos és jól felszerelt búvóhelyen sértetlenül, baj nélkül megmaradjanak. Ámde Emicho és a többiek emberei tanácskozás után napkeltekor nyilakkal és lándzsákkal megtámadták a padlason a zsidókat: feltörték a kapukat és reteszeket, s miután azok hiába próbáltak ellenállni a több ezer férfi támadásának, körülbelül hétszázat közülük leöltek; ugyanígy legyilkolták az asszonyokat, és kardélre hányták a gyermekeket is nemre, korra való tekintet nélkül. Amikor a zsidók látták, hogy ellenségeik, a keresztények rájuk és gyermekeikre rontanak, és senkinek nem kegyelmeznek, maguk is

rátámadtak egymásra, hitsorsosaikra, gyermekeikre, az asszonyokra, anyákra, nővérekre, és legyilkolták őket. Az anyák elvágták a csecsszopók torkát (elmondani is szörnyű), másokat leszúrtak, mert inkább választották, hogy tulajdon kezüktől pusztuljanak el, semmint a körülmételetlenek fegyverétől.

Szerzőnk nemcsak az első keresztesek sikereiről, hanem kudarcaikról és szörnyű szenvedéseikről is beszámol. Rettenetes képekben festi le a zarándokok áthaladását Anatólián, leírja, hogy az augusztus havi forráságban a szemtanúk állítása szerint naponta ötszázan is kilehelték lelküket. Igen érdekes az a fejezet is, amelyben több, éhínségtől fenyegetett nemes vitéz koldulását jegyezte fel.

LIV. fejezet:

Azon főurak jegyzéke, akik ínségükben koldultak

Számos kiváló és igen nemes vitéz, kiknek számát nem is tudjuk, miután lovaik megdöglöttek, őket pedig az éhség mardosta, átsorolódott a gyalogság közé: elsajátították a gyalogos harcmodort, holott ifjúságuktól kezdve mindig lóra szoktatták őket, és lóháton mentek a csatákba is. E jeles férfiak közül azok, akik öszvért, szamarat, hitvány barmot vagy igáslovat tudtak szerezni, ezeket használták paripaként: vitéz és hazájukban igen gazdag főurak számárháton vonultak ütközetbe. Nem is csoda, hiszen már rég elfogyott a pénzük, és ínségükben koldulásra vetemedtek; kénytelenek voltak eladni fegyvereiket, s a harcban a törökök nekik szokatlan, alkalmatlan fegyvereit forgatták. Közöttük volt a gazdag nemes Hartmann [Hartmann von Dillingen?], Alemannia egyik leghatalmasabb ura, aki állítólag számárháton ülve egy török pajzssal és karddal volt felfegyverkezve a csata napján. Ugyanerre a sorsra jutott Henricus de Ascha [Henrich von Assche], a nemes és kiváló katona. De a dicső Gottfried herceg megszánta őket: Hartmannak saját költségén kiutaltatott naponta egy kenyert egy adag hússal vagy hallal, Heinrichet pedig, mivel vitézeként és hűbéreseként sok éven át szolgált néki a háborúk veszedelmei közepette is, kísérijévé és asztaltársává fogadta.

JEGYZETEK

1. A mű szövegkiadásai: REINECCIUS, Reiner: *Chronicon Hierosolymitanum. De bello sacro*, Helmaestadii [Helmstedt], 1584.; BONGARSIUS, Jacobus: *Gesta Dei per Francos I.*, Hannover, 1611., 184–381.; MIGNE, Jacques Paul: *Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina CLXVI.*, Párizs, 1854., coll. 389–716 (az általunk használt kiadás); *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Historiens occidentaux IV.*, Párizs, 1879., 265–713.
A keresztes hadjáratok szakirodalmára lásd MAYER, Hans Eberhard: *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge*, Hannover, 1960; ATYA, Aziz S.: *The crusade. Historiography and bibliography*, Bloomington (Indiana), 1962.
2. SYBEL, Heinrich von: *Kleine historische Schriften III.*, München, 1880, 117–155.
3. KUGLER, Bernhard: *Albert von Aachen*, Stuttgart, 1885.; *Kaiser Alexios und Albert von Aschen – Forschungen zur deutschen Geschichte*, 23. (1883) 483–500; *Analekten zur Kritik Alberts von Aachen*, Tübingen, 1888. Tübinger Progr. 2., 6. März, 188.; *Die deutschen Codices Alberts von Aachen*, Tübingen, 1895. KÜHN, Fritz: *Zur Kritik Alberts von Aachen – Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 12. (1887) 545–558, és 13. (1888) 543–558.
4. KNOCH, Peter: *Studien zu Albert von Aachen*, Stuttgart, 1966.

ECKHART MESTER

Gondolatai a mozgás természetéről

Eckhart már egészen fiatalon a domonkos rend kötelékébe lépett az erfurti kolostorban. Az 1260 körül született Mester egy korai művének („Die Rede der Unterweisung”) egyik széljegyzetében fennmaradt ugyanis a következő utalás: „Ezeket a beszélgetéseket a thüringiai vikárius és erfurti perjel, Eckhart domonkos rendbeli testvér olyan gyermekekkel folytatta, akik sok kérdést tettek fel neki, amikor együtt ültek a tanleckéken.” Ez a szövegrészlet 1298 körül keletkezett Erfurtban. Egy még korábbi adat szerint 1277-ben Párizsban már az „artes liberales”-t tanulta rendjének megbízásából, következőképp valóban igen fiatalon kellett az erfurti kolostorba lépnie.

Eckhart korában az alább kifejtésre kerülő ferences—domonkos vita állt a teológiai disputák középpontjában, így diákként még követhette az Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás tanairól szóló vitát. Albert halálával egyidőben kezdte meg teológiai tanulmányait Kölnben, a domonkos rend főiskoláján.

Az 1293—1294. tanévben Eckhart már Petrus Lombardus Szentenciáiról tartott előadásokat Párizsban, harmadik párizsi tartózkodásakor (1301 és 1303 között) pedig a „szent teológia mesterévé” (magister sacrae theologiae) avatták. Ekkor lett Eckhart testvérből Eckhart mester, a teológia professzora.

1311 és 1313 között harmadszor tanított rendje megbízásából Párizsban a nagyhírű egyetemen. Ez a küldetés ritka megtiszteltetést jelentett, amelyben a domonkosok közül csupán Aquinói Szent Tamás részesült Eckhart előtt. A megbízatás oka éppen a ferencesek és domonkosok között egyre erősödő rivalizálás volt. A Mester személyében a domonkos rend különösen képzett és tehetséges teológussal képviseltette magát a párizsi egyetemen. Ekkor lett Eckhart „magister actu regens”. Ezen utolsó párizsi működése idejére tehető több fontos irodalmi művének keletkezése, így az „Opus tripartitum”-é és számos bibliai kommentáré. Ekkor született a „Quaestiones Parisienses” mozgásról szóló eszmefuttatása is.

A kora középkor magasabb képzettséget adó iskolái székesegyházi, kolostori vagy udvari központokban (schola cantorum, schola palatina stb.) működtek. A 11. és 12. században egyre kedvezőbbé váltak a feltételek az egyetemek létrejöttéhez. Arisztotelész, Eukleidész és Ptolemaiosz műveinek latinra fordítása, a római jog újjáéledése és az arab kultúrával való érintkezés nagy érdeklődést keltett a műveltség megszerzése iránt. A városok kialakulása és fejlődése, illetve a városi iskolák megerősödése megfelelő légkört teremtett a közös munkához és a tudományok fejlődéséhez. A négy legfontosabb diszciplína a teológia, a filozófia, a jog és az orvostudomány volt. Az ezen tudományokat művelő iskolák tanárai és diákjai testületeket, közösségeket, ún. „universitasokat” hoztak létre abból a célból, hogy különféle kiváltságokat nyerjenek az egyháztól és az államtól, illetve hogy már meglévő kiváltságaikat megvédjék. Ebben az értelemben a párizsi magiszterek közösségéből lett először „universitas”.

Már a 12. században neves tanárok oktattak a Sainte-Geneviève kolostor épületében, a kolostor védelme alatt, akiket diákjaik tartottak el. A legismertebb itt működött tanár Abelardus volt. Az első „universitas magistrorum” 1200 körül alakult meg, amelyből később az „universitas magistrorum et scholarium” fejlődött ki.

A pápa és a császár egyaránt igyekezett privilégiumokkal védeni az új intézményt, egyidőben a bolognai „egyetemmel”, a jogtudományok akkor létrejött központjával.

Négy nemzet vagy fakultás (*nationes vel facultates*) működött ekkor Párizsban: a francia, a pikárd, a normann és az alemann (ez utóbbihoz tartoztak az angolok, németek, magyarok, csehek, lengyelek és skandinávok). E „nemzetek” fiai tanulhattak itt filozófiát, teológiát, egyházjogot és orvostudományt, és az e fakultásokon szerzett tudományos fokozatot (*licentia ubique docendi*) mindenütt elismerték.

A tanítás alapját Petrus Lombardusnak, a St. Victor kolostoriskola magiszterének „A szentenciák négy könyve” című munkája, illetve az ehhez írt kommentárok képezték. Lombardus szentenciáit használták évszázadokon keresztül az egyik legfontosabb tankönyvként. Jelentős kézikönyvek (ún. kompendiumok) szerzői voltak, akiket később az egész középkorban olvastak: Cassiodorus (*De doctrina christiana, De artibus ac disciplinis liberalium litterarum*), Boëthius (*De consolacione philosophiae, De geometria, De institutione arithmetica ac musica*), Isidorus Hispalensis (*Etymologiae*), Martianus Capella (*De nuptiis Mercurii et Philosophiae*), Dionüsziosz Areopagitész (*De divinis nominibus*), Scotus Eriugena (*De divisione naturae, valamint Dionüsziosz Areopagitész és Nüsszai Gergely műveinek latinra fordításai*), Hugo de Sancto Victore (*Didascalicon*) és Bonaventura (*Itinerarium mentis in Deum, De triplici via*).

A korabeli egyetemi oktatás eredetileg „lectio” és „disputatio” formájában történt. Pseudo-Boëthius a reggel szokásos lecke mellett megemlíti az artes-fakultás délutáni disputációját is, amely a lecke anyagának elmélyítését és a gyakorlást szolgálta. Már Petrus Lombardus bibliakommentárját is több helyütt kérdések szakítják meg (*quaestiones incisae*), melyek azután a Lombardus-szentenciákhoz, a bibliai könyvekhez és az Arisztotelészhez fűzött quaestio-kommentárok révén végleg úrrá lettek a lectio felett.

A lejegyzett quaestiók szerkezetét a következőképpen lehet felvázolni: a cím a kérdés-feltevés témáját jelöli meg, többnyire egy tényleges kérdés formájában. Így Eckhart negyedik párizsi quaestiója esetében a következőképpen: „Vajon ellentmondás-e az, ha valamely mozgás határtalan?” Ezután a kérdés megválaszolása következik, majd ellenérvek sora és azok cáfolata (például az említett quaestio esetében: „Nyilvánvalóan nem, mivel találunk határtalan mozgást, például az ég mozgását”), vagy pedig a kérdés feltevését rögtön ellenérvek felsorolása követi. Maguk az ellenvélemények, illetve cáfolataik olvasott auktorok műveiből vagy ismert idézetekből származnak. Így Eckhart a mozgásról elmélkedő quaestiójában saját érvei mellett mindenekelőtt rendjének egyik legnagyobb antik példaképét, Arisztotelészt hívja segítségül, nemegyszer Aquinói Szent Tamás kommentálásában. „Ki kell jelentenünk, hogy az ellentmondás” – cáfolja a mozgás határos volta melletti ellenérvet Arisztotelész Metafizikája és Fizikája alapján – „mivel nincs mozgás, ha nincs mozgatus”. Az ég mozgása vizsgálatához is Arisztotelész nyújtja a példát: arról a határról kell elmélkedni Eckhart szerint, „amelyben az elmozdulás lejártszódik, és amely felé irányul”. Fontos forrásként használta a Mester mind Arisztotelész, mind Aquinói Szent Tamás „De caelo et mundo” című műveit. „Így hát az ég ré-

szei révén mozog, mivel elsődleges”. Helyenként azonban vitába is száll az ókor tudósai-
val, köztük a „Filozófus”-sal (Arisztotelésszel) is: „Az ókor szerint az ég mozgásának
a célpontja a nála alacsonyabb rendű dolgok létrehozása és elpusztítása. Ámde stb.”

Mint mondtuk, Eckhart mester Arisztotelész mellett nyilvánvalóan jól ismerte
Aquinói Szent Tamás és Albertus Magnus munkáit is. A mozgással kapcsolatban első-
sorban Tamás „De caelo et mundo”-ja és Fizikája jelenthetett forrást, illetve Albert Fizikája
és „De causis et processu universitatis” című műve. Ezekhez lásd alanti szemelvényünkben
az „Ami azt a határt illeti, amelyben az elmozdulás történik, ez alá van vetve egy mozgás-
nak, vagyis az elsődleges mozgónak” kezdetű részt (4. pont). Eckhart olvashatta Sigerius
de Brabantia Fizikáját is (vö. „az ég részei mozognak, de a középpontja nem”).

Miután Szent Bonaventura és Aquinói Szent Tamás közös küzdelmének eredménye-
ként a kolduló rendek is katedrát kaptak Párizsban, ez lett a ferences és domonkos bará-
tok teológiai képzésének központjává. Itt tanított 1248 és 1251 között Szent Bonaventura,
a régebbi ferences iskola legnagyobb mestere, a domonkosok közül pedig Albertus
Magnus (aki később a kölni domonkos főiskola „studium generale”-ját szervezte meg),
illetve Aquinói Szent Tamás két alkalommal is: 1256-ban, valamint 1269 és 1272 között.
Aquinói után tevékenykedett Párizsban Eckhart mester, valamint az újabb ferences isko-
la legjelentősebb képviselője, Johannes Duns Scotus. Ugyancsak velük egyidőben mű-
ködött itt a hispániai Gonsalvus mester, aki egyik fennmaradt quaestiójában (egy Eck-
hartra vonatkozó kiegészítéssel) a korabeli ferences–domonkos viták egyik fontos
problémáját, az akarat és az értelem egymáshoz való viszonyát vizsgálta.

Az egyetemek alapításával egy harmadik hatalom is megjelent a pápaság (sacerdo-
tium) és az állam (imperium) mellett, mégpedig a studium. Az univerzitások bizonyos
mértékig az egyház peremén álltak, többször kerültek összeütközésbe a dogmával, s bár
az egyház hatása mindig is érvényesült a középkori oktatás ezen legfontosabb intézmé-
nyeiben, mégis meg tudták őrizni önálló fejlődésüket, s ki tudták építeni egyre szélesülő
autonómiájuk biztosítékait.

Az egyetem volt az a szellemi műhely, ahol tudást oktattak, és a bölcsesség (sapientia)
kormányzott.

Az egyetemeken kialakult teológiai irányzat volt a skolasztika, melyből a legnagyobb
mesterek (így Aquinói Szent Tamás és Albertus Magnus) önálló filozófiát teremtettek.
Céljuk az egységes keresztény világnézet létrehozása és a keresztény hit igazságainak át-
fogó tartalmi rendszer keretében történő kifejtése volt a Canterbury-i Anzelm által meg-
fogalmazott „fides quaerens intellectum” elv alapján.

A skolasztikában alapvetően két szellemi irányzat fonódott össze. Az egyiket az egy-
házatyák öröksége jelentette, elsősorban Szent Ágoston alapján. Rajta kívül Dionü-
sziosz Areopagitész és Damaszkuszi Szent János szerepe volt meghatározó. Ebbe a ha-
gyományba keveredtek egyéb filozófiai irányzatok is, így például az újplatonizmus. A
másik vonal Arisztotelész tanainak áthagyományozódása volt. Arisztotelész munkái ez
idő tájt váltak ismertté nyugaton, javarészt kommentárok kíséretében. Az ő filozófiája
volt az első igazi filozófiai rendszer, amelyet a középkor megismert (Averroës, Avicenna
és mások közvetítésével). Ezzel együtt az arab-zsidó gondolkodók (így például Moises
Maimonides) is nagy jelentőségre tettek szert. Szélsőséges irányt jelentett itt az averroiz-
mus, amely az arisztotelészi tanokat kritika nélkül vette át, s az arisztotelészi filozófia
és a teológia ellentmondásainak kiküszöbölése érdekében a „kettős igazság” tanát vé-
delmezte.

A két hagyomány követői nemegyszer összeütközésbe kerültek egymással. Az augusztinizmus híveiként fellépő ferencesek hatására például az 1210-es párizsi egyházmegyei zsinat „kiközösítette” Arisztotelészt.

Nem bizonyítható, ám vannak feltevések arra vonatkozólag, hogy az 1326-ban Eckhart ellen indított inkvizíciós eljárást is befolyásolta a két rend vitája. A vádat ugyanis, amely Eckhartot eretnekként bélyegezte meg, két ferences testvér képviselte. S bár közvetlen munkatársai azonnal védelmükbe vették a tanúbizonyosságuk szerint feddhetetlen életű és tiszta tanokat hirdető mestert, két, amúgy igen rossz hírű rendtársa (akik egy korabeli forrás szerint „besúgók és rágalmazók” „*criminales et infamatores*”) voltak, ugyancsak a vád mellett tanúskodtak.

Maga a per a középkor köztisztületben álló és nagy megbecsülésnek örvendő teológusai ellen indított inkvizíciós eljárások sorába tartozott. Miután Eckhartnak a pápához intézett fellebbezését a bizonyítékok elégtelen volta miatt elutasították, arra még engedélyt kapott a mester, hogy megjelenjen az avignoni hatóságok előtt. Nem tudni, hogy az akkor 77–78 éves Eckhart eljutott-e Avignonba, az azonban bizonyos, hogy az őt elítélő bullát (In agro dominico, 1329. március 27.) már nem élte meg.

A 12. századra véget ért a középkori kolostorok fénykora. Egyes kolostorok és rendek ugyan továbbra is követték a hagyományokat, és minél teljesebb eltávolodásra törekedtek a világi élettől (ld. bencések: liturgikus kötelességek növelése; ciszterciek: a fegyelem szigorítása, a laikusokkal való kapcsolatok korlátozása, gazdasági önellátás), mások azonban a világi kapcsolatok erősítésén fáradoztak. Az utóbbiakhoz tartoztak a 13. század elején alakult kolduló rendek.

A ferences rendet 1210-ben ismerte el III. Ince pápa. A *fratres minores* eszménye a teljes szegénység volt, mely az egész közösségre vonatkozott. Kezdetben még pénzhez sem nyúlhattak, de 1230-ban IX. Gergely pápa bullája már engedélyezte, hogy a kolostorok kisebb vagyonnal rendelkezzenek. Bár egy kisebbség továbbra is tartotta magát Szent Ferenc alapító elveihez, fokozatosan enyhült a rend szigora. Elsősorban hittérítő és prédikáló tevékenységük volt jelentős. Legnagyobb gondolkodóiknak Duns Scotust és Szent Bonaventurát tekinthetjük.

A domonkos rend 1206 és 1210 között alakult, első generális káptalanja 1220-ban volt. (A két kolduló rendet legfőbb vezetőik, a generálisok egyenesen Rómából irányították a generális káptalan intézménye segítségével). A domonkos rend prédikáló rendként jött létre (*Ordo Praedicatorum*), s eredeti célja az albigens eretnekek megtérítése volt. Azonban már Szent Domonkos kiterjesztette más területekre is a hittérítő tevékenységet. Kezdetben ugyancsak a teljes szegénység eszményét hirdették, de 1465-ben Róma megszüntette az erre vonatkozó utasítást. A domonkosok jelentős eredményeket értek el a tudományok és a művészetek területén.

Alább teljes terjedelmében közöljük Eckhart negyediként fennmaradt, az 1311–1312. tanévben keletkezett előadásvázlatát („*Utrum aliquem motum esse sine termino implicet contradictionem*”) annak illusztrálására, hogyan épült fel egy korabeli *quaestio*. A fordítás alapjául Eckhart művei kritikai kiadásának ötödik kötete szolgált.

**Vajon ellentmondás-e az,
ha valamely mozgás határtalan?
(1311–1312)**

1. Nyilvánvalóan nem, mivel találunk határtalan mozgást, például az ég mozgását.
2. Ellenvélemény: a mozgás határa azonos az elmozdulással. Aki tehát tagadja a határ létezését, az tagadja a mozgást.
3. Ki kell jelentenünk, hogy ez ellentmondás, mivel nincs mozgás, ha nincs mozgatás. Továbbá: ez lehetőség volna megvalósulás nélkül. Az ég mozgásával kapcsolatos évrre azt kell válaszolnunk, hogy az ég mozgásának kiindulópontját el kell vetnünk. Így hát nem marad más hátra, mint elmélkedni arról a határról, amelyben az elmozdulás lejátszódik, és amely felé irányul.
4. Ami azt a határt illeti, amelyben az elmozdulás történik, ez alá van vetve egy mozgásnak, vagyis az elsődleges mozgónak. Az első mozgó test az elsődleges test, ezen oknál fogva az első testnek kisebb lehetősége van, következésképpen kisebb a mozgása: amennyiben tehát első mozgó, az ő mozgása a legkisebb. Mert vannak olyan fogalmak, amelyek a tökéletességet fejezik ki, és vannak olyanok, amelyek a tökéletlenséget; a mozgattatás pedig tökéletlenséget fejez ki. Így hát minél tökéletesebb valami, annál kevésbé mozgatják és szabják meg a helyét, ellenkezőleg: ő mozgat mindent, és ő szabja meg mindennek a helyét; mert a föld nem lokalizál semmit, a víz már több dolgot, és így felfelé haladva az ég mozog a legkevésbé, mivel egyetlen térben mozog, ott, ahol van; egyébként csak a mi elképzelésünk szerint mozog egyik helyről a másikra. Továbbá egyetlen mozgásról van szó: az ég részei mozognak, de a középpontja nem: mert ő elsődleges mozgó a benne rejlő mozdulatlansághoz képest, hiszen ez a tökéletesség tulajdonsága; így hát önmagában kell mozognia, de a középpontja nem mozdul el.
5. És ha valaki úgy érvel, hogy a részek csak lehetséges léttel rendelkeznek, azt kell válaszolnunk, hogy ez az érv épp az ellenkezőjét bizonyítja. Mert pusztán annál fogva, hogy a részek a lehetőség állapotában vannak, az eget ők mozgatják, mivel a mozgás a lehetőség állapotában lévő létező cselekvése. Mert a változandóság és változatlanság oka minden esetben az egész és a rész: a lét teljességével rendelkező jelenségek változatlanok, mint például Isten; ezzel szemben minden, ami a létezésből csak egy résszel rendelkezik, változékony. Ezt mondta ki Tamás „Értekezés a rosszról” című művének a démonokról szóló fejezete második kérdésfeltevésében, amikor egy érvet boncolgat. Így hát az ég részei révén mozog, mivel elsődleges; ezért egyetlen egységes mozgása van, amiből következik, hogy nincs ellentéte. A csillagászok viszont, mivel a csillagos égen eltérő mozgásokat észleltek, azt állították, hogy az ég nem az első mozgó.
6. Az ókor szerint az ég mozgásának a célpontja nála alacsonyabb rendű dolgok létrehozása és pusztulása. Ámde nekünk azt kell mondanunk, hogy az ég a maga mozgásában ugyanarra tart, amerre az anyag. Mivel az anyag nem rendelkezik teljes léttel, csak részlegessé, ezért mindenféle formák felé törekszik; hasonlóképpen mivel az ég egy kvantitás, vannak részei, s mivel „nincs helye”, „keresi” azt: tehát azért mozog, hogy valamennyi része elhelyezhető legyen a jobb és bal tájolás szerint. Úgy is mondhatnánk, hogy az ég mint test a legmagasabb rendű. Ámde a magasabbrendűség természetéből következik, hogy befolyásol és létrehoz, az alacsonyabbrendűség természetéből pedig az adódik, hogy létezésre törekszik: a magasabb rendű természetéből következik, hogy egyrészt a maga totalitásával, másrészt lényegének bármely megnyilvánulásával hat

minden nála alacsonyabb rendűre mint totalitásra és lényegének bármely megnyilvánulására: s mivel ezt nem képes egyszerre megtenni, ezért folyamatosan hat az alacsonyabb rendűre. Mi tehát az ő végcélja? Azt kell mondanunk, hogy nem a maga hasznát keresi, amiképpen a szem sem öncélúan lát, hanem az egész test érdekében, mivel az egész kedvéért létezik, és a maga egészében e cél érdekében létezik. Tehát az a cél, amely felé az ég a maga mozgásában törekszik, a világegyetem léte, illetve a világegyetem fenntartása.

*

IRODALOM

A középkori oktatásra és az egyetemek kialakulására vonatkozóan lásd H. GRUNDMANN: *Vom Ursprung der Universität im Mittelalter*. Berlin, 1957; R. SPRANDEL: *Verfassung und Gesellschaft im Mittelalter*. Paderborn, 1978²; G. ZARNECKI: *Kolostorok, szerzetesek, barátok*. Budapest, 1986.

A skolasztikáról és a kolduló rendekről: R. KRAUTHEIMER: *Die Kirchen der Bettelorden in Deutschland*. Köln, 1925; *Lexikon für Theologie und Kirche*. Begründet von Dr. Michael Buchberger. Freiburg, 1957–1967²; G. ZARNECKI: i. m.

Eckhart életéről és tevékenységéről: H. PIESCH: *Meister Eckhart. Eine Einführung*. Wien, 1946; F. BRUNNER: *Maitre Eckhart*. Paris, 1969; H. FISCHER: *Meister Eckhart. Einführung in sein philosophisches Denken*. Freiburg/München, 1974; K. RUH: *Meister Eckhart*. (In: *Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Neue Ausgabe, Bd. 2. Berlin, 1978, 327–348); A. M. HAAS: *Meister Eckhart als normative Gestalt geistlichen Lebens*. Einsiedeln, 1979; K. RUH: *Meister Eckhart: Theologe, Prediger, Mystiker*. München, 1985; G. WEHR: *Meister Eckhart*. Hamburg, 1989.

A BRIT-SZIGETEK KRISZTIANIZÁCIÓJÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁRÓL

A római hódítás Britanniában egy masszív nemzeti társadalommal találta szemben magát az első században. Ugyanakkor nem volt kétséges, hogy az ereje és hatalma csúcsa felé közeledő Róma győztesen fog kikerülni az összecsapásból. Britannia romanizálása a jól begyakorolt módszer szerint történt. A birodalom pilléreiként kiépültek a katonai bázisok és városok. De a katonai győzelem még nem jelentette a kelta társadalom átalakítását, amely a központi településen kívül sokáig hordozta a hódítás előtti vonásait. A katonai településekből és a városokból sugárzott ki a környező kelta társadalom felé a mediterrán kultúra, a latin nyelv és később a kereszténység.

Az egyik lényeges kérdés, hogy Róma uralma alatt milyen mélyen hatja át a kereszténység a provinciát. Ez azonban összefügg azzal a kérdéssel is, hogy Britanniát milyen mértékben sikerült romanizálni és a hagyományos kelta társadalmi kereteket fellazítani. Hispániához és Galliához viszonyítva Britanniát kétségkívül kevésbé hatotta át a mediterrán civilizáció. Annál inkább, mert négy évszázadig sem élvezte Róma fennhatóságát. Ezenkívül eléggé periférikus helyzetet foglalt el a provinciák között. Társadalmi viszonyai is az elmaradottabb területek közé sorolták. Ennek ellenére a II. évszázad végén a kereszténység gyökeret vert a szigeten. Létrehozták a püspökségeket, kiépült az egyházszervezet.

A korai brit egyházzal alig maradt fenn forrás. A régészeti feltárások főleg a sziget délkeleti részén hoztak napvilágra római-kelta templomokat. Püspökségek voltak Yorkban, Londonban, Lincolnban és Cearleonban. Tudjuk, hogy 314-ben az arlesi és a 359-ben tartott rimini zsinaton részt vettek brit püspökök.

A negyedik században a keresztényüldözések után a hatalom és kereszténység kiegyezésével a brit egyház helyzete javult. Ekkor viszont új ellenfele támadt a brit egyháznak, a pelagiánus eretnekség formájában.

A brit kereszténység szempontjából egy további lényeges veszélyforrás volt a birodalom védelmi rendszerének gyengülése, lévén Britannia határmenti provincia. A birodalom belső gyengesége nemcsak a határok védelmében mutatkozott meg, hanem belső egységének megszűnésében, kettészakadásában és területi zsugorodásában. Elsősorban a perifériális provinciákat adták fel, így Britanniát is az V. század elején.

Ez maga után vonta a Rómához kötődő népesség egy részének a birodalom megmaradt területeire (Armorica) való áttelepülését. Tehát a helyben maradt romanizált és kevésbé romanizált népesség aránya az összlakosságon belül csökkent. Nagyrészt ez a népesség hordozta a kereszténységet, amelynek tömegbázisa így jelentősen csökkent. Ezenkívül a Róma védelmét immár nem élvező lakosság kiszolgáltatott helyzetét kihasználták a picktek. Egyre gyakoribb támadásaik súlyos helyzetbe hozták a provincia népét. Már a korábbi évtizedek folyamán megjelentek, de az V. században a kontinens felől egyre gyakrabban támadtak a szász kalózok, a brit partok ellen.

A római hatalom visszahúzódása után a kelta hagyományokat őrző lakosság is meg erősödhetett eredeti, pogány hitében.

Ezen tényezők összességének hatására az V. században a kereszténység a brit provinciában vesztített jelentőségéből. Főleg azután, hogy a picktek ellen behívott százszok már a briteket is kezdték támadni, sőt alkalmilag összefogtak a picktekkel a britek ellen.

A kereszténység mindeztől olyan válságos állapotba került az V. század elején, hogy Coelestinus pápa Auxerre-i Szent Germanust és Lupust, Troyes püspökét küldte Britanniába, a brit keresztények kérésére. Ez annál is inkább érdekes, mert nem Britannia tartomány valamely püspöke kapott erre megbízást, hanem egy szomszédos provincia, Gallia püspökei, holott a pápa törekedett arra, hogy mindig olyan személyeket küldjön abba a tartományba ahol gondok adódtak, akik az illető tartományban működtek.

Germanus és Lupus 429-ben jártak először Britanniában. Minden bizonnyal sok munkájuk akadt, mivel Germanus egy későbbi, pontosan nem datálható időpontban visszatért a szigetre.

Utazásairól és tevékenységéről életrajzírója, Constantius számolt be. Uticélja a források szerint a pelagiánus eretnekség elleni küzdelem volt. Azonban feltételezhető, hogy a pogányság megerősödése ellen is fellépett, valamint a Rómától elszakított és az egyetemes keresztény közösségtől elszigetelődő, éppen ezért meggyengült brit kereszténységet is meg kellett erősítenie.

E.A. Thompson szerint az V. sz. elején a kereszténység Britanniában tömegmozgalom lehetett, lett légyen katolikus vagy pelagiánus, de elsősorban városi jellegű volt. Persze ez nem jelenti azt, hogy vidéken nem fordult volna elő. Figyelembe kell venni Britannia északnyugati és déli területeinek fejlettségbeli különbségeit is. Délen a keresztény és eretnek tanok is könnyebben eresztettek gyökeret.

A pelagiánus eretnekség külön említést érdemel, mert Pelagius maga is brit származású volt. Tagadta az isteni kegyelem szükségességét és az eredendő bűnt. Római tartózkodása alatt tapasztalta a város és sok keresztény alacsony erkölcsi színvonalát. Láta, hogy milyen tanokat hirdetnek ennek a magatartásnak az igazolására. Ilyen volt például a priscillianizmus, amely az anyag gonosz és bűnös természetéről szólt. Ezt sok keresztény kihasználta, és ezzel próbálta igazolni a szigorúbb erkölcsöt követelő egyház előtt életvitelét. Mások viszont túlságosan is az isteni kegyelemre számítottak és elhanyagolták az ember önálló cselekvésének jelentőségét az üdvösség elérése érdekében. Ezekkel az elképzelésekkel szemben akarta Pelagius ráébreszteni az embereket az egyéni felelősségre és a szabad emberi akarat jelentőségére. Ezt azonban túlhangsúlyozta, amely immár ugyancsak nem illett bele a kereszténységbe. Pelagius az embert szabadnak vélte. Az emberi értelem legnagyobb eredményének a szabad akaratot tartotta. Állította, hogy ennek révén az ember maga dönt arról, hogy milyen életet él, a bűnt választja-e vagy az üdvösséget. Így, tehát, túl tágan értelmezte az isteni kegyelem szükségességét az üdvösséghez. Az üdvözülést szinte a szabad akarat elhatározásává tette. Ezzel összhangban kérdőjelezte meg az eredendő bűnt. Tagadta, hogy Ádám bűne átöröklődik. Ennek megfelelően, az egyéni bűnt el nem követő meghalt újszülöttek üdvözülését vallotta.

A pelagiánusok úgy gondolták, hogy Ádám bűnbeesése nem jelentette az egész emberiség vétkekké válását, bukása nem jelenti az emberiség bukását. Az első emberpár halálát egyéni bűnük következményének tekintették. Ennek átöröklődését a későbbi generációkra nem fogadták el. Ezenkívül Pelagius igazságtalannak tartotta, hogy az első emberpár bűne miatt szenvedjenek a későbbi nemzedékek. Tagadta az újszülöttek keresztelek általi megtisztulását az eredeti bűntől. A kereszténységet annyiban tartotta többnek az ószövetségi vallásnál, hogy az embernek megmutatja Krisztus példáját, job-

ban megtanít a kötelességekre és ezzel megkönnyíti az üdvözlést. Pelagius eszméinek egy része már működése előtt kialakult. Azonban ő volt az aki összefoglalta, továbbfejlesztette és igen hatásosan terjesztette ezeket a nézeteket. Tanainak pragmatikus, miszticizmustól mentes gondolatvitele megfelelt a rómaiak gyarkolatias mentalitásának.

Pelagius tanait Coelestinus, majd a hagyomány szerint szintén brit Agricola fejlesztte tovább és terjeszti nagy sikerrel. A 411-ben összeült carthagói zsinat veszi fel a küzdelmet elsőként eretnekségükkel. Szent Ágoston több írásában is küzd ellenük. A három legmagasabb fórum küzdött tehát Agricola ellen: a zsinat, több pápa és maga a császári kormányzat.

Agricola és követői miután Rómából kitiltják őket, Britanniában jelennek meg. Agricola 420-ban lépett brit földre. Nem lehet tudni, hogy tanai már ezt megelőzően hatnak vagy ő kezdi el ezek terjesztését. Nézeteit Britanniában a legfontosabb egyházi és világi fórumok üldözik, ám ennek ellenére erőteljesen elterjedtek. Erre ad magyarázatot, hogy a birodalom ekkorra már feladta Britanniát, így akaratát sem érvényesíthette államhatalmi eszközökkel.

Charles Thomas szerint 420-tól, Agricola britanniai tevékenységének kezdetétől 429-ig, Germanus első britanniai útjáig eltelt idő alatt a pelagiánus eretnekség lélegzetvételnyi időhöz jutott. A kontinensen is tovább fennmaradt, bár törvényen kívül helyezték.

A brit katolikusok eretnekellenes küzdelmeiről semmi nem maradt fenn, de kétségkívül gyengeségük bizonyítékának látszik, hogy egy szomszédos provinciából küldtek Britanniába térítőket a brit kereszténység megerősítésére. Ez azt jelenti, hogy a brit egyházszervezet csaknem egészen vagy teljesen megsemmisült, illetve működésképtelenné vált. A térítők britanniai működésének emlékét a hagyomány őrizte meg. Auxerre-i Szent Germanus életrajza és Beda Venerabilis számot ad egy vitáról, amely egyrészt Germanus és Lupus, másrészt a pelagiánus eretnekek között zajlott. Talán jelen volt Agricola is. A források leírják, hogy az eretnekek gazdag öltözkűek voltak és hosszan beszéltek, mert megkapták az először szólók előnyét. Azonban a vita helyéről és tartalmáról nincs adat. Az eretnekek gazdag és díszes öltözkéből nem lehet szilárd következtetést levonni a pelagiánusok társadalmi és anyagi helyzetére vonatkozóan. Nem állítható a források ezen egyetlen kitétele alapján, hogy a vagyonosabb társadalmi csoportok lettek volna pelagiánusok. A két püspök, a források állítása ellenére, első útja során nem járhatott túl nagy sikerrel, mert Germanus még egyszer visszatért a szigetre. A második útján társa Severus, Toryes majd Trier püspök kísérte el. Ennek az útnak az időpontja még bizonytalanabb az első út időpontjánál. A hagyomány még kevesebbet őrzött meg, mint az első útról. Feltételezhető, hogy második útjuk sikerrel járt, mert egy harmadik brit utazásra nem került sor. Valószínű, hogy sikerrel küzdhettek a pelagiánusok ellen.

Ám a püspökök látogatásai másként is megközelíthetők, nemcsak az egyháznak tett szolgálat oldaláról. J.B. Bury feltételezi: A Nyugat-Római Birodalom elvesztette néhány tartományát, de véglegesen nem mondott le mindegyikről. A visszaszerzés kedvező alkalmára várni kellett, de addig is hasznos lehetett, ha provinciák lakói kötődtek Rómához érzelmi és hitbéli alapon. Ezenfelül, a Róma főségét elismerő egyház jelentéte a visszaszerzendő provinciában csak előny lehetett. Ugyanakkor Róma püspökének elsődlegességét is szolgálta, ha a távoli provinciában rá hivatkoztak.

Róma püspökeinek ilyen módon is lehetőségük volt elsődlegességük elismertetésére a többi egyházi vezetővel szemben. A pápa és a császár székhelyüket tekintve már elvál-

tak egymástól. A térbeli elkülönülés tovább erősödött abban, hogy a császári hatalom területileg zsugorodott, a pápa egyházfői befolyása területileg növekedett a nyugati birodalom tekintetében. Pedig kezdetben a két méltóság befolyási területe majdnem egybeesett. Bár a pápai befolyás nyugaton térbelileg mozaik jellegű volt, hiszen a beáramló pogányok és a feltűnő majd elhanyagolt eretnekmozgalmak színessé tették a birodalom felekezeti arculatát. A pelagiánus eretnekség lassan végleg megszűnt Britanniában, az egy évszázaddal később élő Gildas nem említi. Bár Beda feljegyezte, hogy Honorius pápa 634-ben és János pápa 640-ben levelet írt a skótokhoz a húsvéttartás és a pelagiánus eretnekség ügyében. Azonban ezenkívül nincs utalás Pelagius tanainak továbbélésére. Feltételezhető ezért az is, hogy a pápai udvar tévesen kapcsolta össze a húsvéttartás időpontját a pelagiánus eretnekség újraéledésével, vagy inkább csak figyelmeztetni akart, nehogy újabb eretnekmozgalom bontakozzék ki a Brit-szigeteken. Egyébként is nehezen elképzelhető, hogy a skótok – akik ekkor még nem települtek át teljesen Írországból Skóciába, de már Skócia nyugati részén megjelentek – átvették volna a britek közül kiszoruló pelagianizmust, és évszázadok múltán feltámasztották volna. Bár az írek és a skótok kereszténységének kezdete közel esik a pelagianizmus virágzásának időpontjához, a térbeli távolság miatt valószínűtlen, hogy eljutott volna hozzájuk Pelagius tanítása. A pápai levél, amely a pelagiánus eretnekségre utal, ebben az esetben inkább lehet a rossz emlékü eretnekség felidézésével egy fenyegető hangvételű szónokias fogás, sem mint valós tényekre építő állítás. Célja pedig egy új eretnekség kialakulásának megakadályozása, illetve félelem attól, hogy az egykori pelagianizmus hazájában egy új, súlyos konfliktus veszélye áll fenn a zsidó húsvétszámítás szerint eljárókkal, amely ellentétből újabb eretnekség nőhet ki. A pelagianizmust a VII. sz.-ban már Beda sem említi.

Az V. századtól az északi szigeteken jelentős népmozgások voltak, amelyek részben a kontinenshez köthetők. A hunok nyugati irányú támadásai a germán népeket mozgásba hozták. A tengerparti népek számára a szárazföld belseje felől rájuk nehezedő nyomás elől a menekülés útja a tengeren át vezetett. A római légiók kivonulása után a picktek majd a szászok által szorongatott római brit lakosság maradványai bizonyos nézetek szerint Walesbe és Cornwall-félszigetre szorultak vissza. Más vélemény szerint nem az egész lakosság, hanem csak egy részük menekült nyugatra és jelentős számban helyben maradtak. A keresztény vallás nyugatra szorulása mindenképpen helytálló véleménynek tűnik.

A szászok britanniai bevándorlása előtti néhány évtizedben a mai értelemben vett Brit-szigeteken és Írországbán a következő népek éltek: Hyberniában azaz Írországbán az írek és a skótok.

A skótok a III. század végén kezdtek a Brit-szigetek irányába vándorolni és a római uralom vége előtt Wales egyes részein megtelepedtek. Később a mai Skócia felé mozdult el központjuk. A mai Skócia, a régi Caledonia területén az V. század előtt a picktek éltek. A római légiók kivonulását követően indultak meg dél felé. A régi Britannia provincia területén éltek a britek és a birodalom egyéb területeiről betelepült kisebb népelemek. Római Britannia népessége a IV. század elején – a régiebbi kutatások szerint – a provincia virágkorában 1–1,5 millió főt számlált. A régészet újabb leletei azonban erről rációfoltok. A településsűrűség, a települések méretei, a házak nagysága arra vall, hogy inkább 3 esetleg 4 millió ember lakhatott Britanniában. Róma fennhatóságának megszűntével jelentős fogyás feltételezhető, mert volt kivándorlás Amoricaba (Bretagne) és a birodalom egyéb területeire. A szászoknak az északi szigeten az V. század előtt is vol-

tak támaszpontjaik, de nagyobb számban csak az V. század közepén jelentek meg. Beda Venerabilis 445 és 455 közé teszi a szászok Britanniába jövetelét. A szászokon kívül angolok és jüttök érkeztek. Az V. században a germánok telepeket hoznak létre, majd a VI. században királyságokat alapítanak. Egy évszázad leforgása alatt ez jelentős fejlődés.

A bevándorlás a későbbi időkben is tartott. Sőt nem is csak szászok, jüttök és angolok vettek részt benne, hanem sok germán népelem is. Extrém esetet jelez Kelet-Anglia, ahová a király Svédországból érkezhetett. A szászok a VI. században folyamatosan érkeztek, később Skandináviából is érkeztek germánok. A helyzetet bonyolítja, hogy a hajós népek mozgékonyaságuk folytán vissza is vándoroltak eredeti szálláshelyükre, illetve egy újabb szálláshelyre távozhattak.

A pogány angolszász törzsek sikerrel töltötték ki kelet felől nyomulva a Róma által kiűrt régió nagy részét. A germán betelepüléssel etnikai átszíneződés is végbemegy az elüldözött vagy elpusztított britek által üresen hagyott lakható területeken. A germán térfoglalás megítélését nehezíti, hogy egyes germán szokásokat átvettek a britek is. A brit temetőken angolszász szokásokra utaló leleteket tártak fel ott, ahol az angolszászok csak később jelentek meg. Britannia arculatát a kialakuló barbár királyságok határozzák meg. A nyugatra szoruló britek civilizációs hanyatlása érthető volt, de tudatukban eleve nem őrizték annak emlékét, hogy a sziget őslakosai ők, és az angolszászok csak hűtlen szövetségesek, akik betolakodókká váltak. Az erőviszonyokon azonban nem tudtak változtatni, viszont nem akarták feladni magukat. Ez teljes elzárkózáshoz vezetett. A hódítókhoz való viszonyuk ellenséges és rideg volt. Megkeresztelésükre nem vállalkoztak, sőt lenézték a hódító pogányokat. A megvetés persze kölcsönös volt, a szászok valószínűleg nem is fogadták volna el a legyőzöttektől a kereszténységet. Ezért a Heptarchia lakóit a kontinensről érkezett bencés szerzetesek kezdték sikerrel téríteni, valamint Írország felől az ír szerzetesek. Az írek az V. században vették fel a kereszténységet, nem sokkal előtte, hogy az angolszászok meghódították Britanniát. Ezzel az íreket elvágták a keresztény világtól. A kapcsolattartás az ír és egyetemes egyház között esetleges és nehézkes volt. Az ír egyház autonóm módon, az egyetemes egyház hatásaitól szinte elzártan fejlődött. Így azt az V. századi kereszténységet konzerválta, amelyik abban az időben gyökeret vert az írek között. Ezt a kereszténységet adta át az angolszászoknak a VII. században és később.

A kontinensről érkező bencés szerzetesek viszont egyenesen a pápai udvartól jöttek, közvetlen utasításokat kaptak és állandó összeköttetésben álltak Rómával. A kereszténység legújabb eredményeivel és módszereivel felvértezve érkeztek, amely az eltelt 200 év alatt lényeges elemeiben változott és finomodott. A két térítés, a kelta és a bencés, tehát találkozott. Egyértelmű volt, hogy az ír szerzetesek – a térítés munkájából részt nem vállaló britek – és a bencés szerzetesek egy hitet vallottak. Tartalmilag sem volt lényeges különbség. A külsőségekben, megnyilvánulási formákban viszont szembeötlő eltérések voltak a bencések és az írek között. Például a tonsúra, a keresztelés rítusa, vagy éppen a húsvétszámítás esetében. De megemlíthetők egyéb eltérések is, melyek a kelta és angolszász szokásokból adódtak. A pápa a bencéseket utasította, hogy a pogány angolszászok szokásait és ünnepeit nézzék el nekik. Így a tavaszi ököráldozat is sokáig megmaradt a szászok körében. Az angolszászok szokásait, szent helyeit nem felszámolni akarták a bencések, hanem keresztény tartalommal megtölteni és átszínezni. Ez kezdetben szinkretizmust eredményezett. A pogány ünnepeken keresztény szentek ünnepeit is megtartották, az áldozati helyek közelében kápolnát vagy templomot építettek. Így sike-

rült a régi és új vallás együttélését megvalósítani, majd a régi vallás megmaradt elemeit évszázados munkával népszokássá finomítani vagy megszüntetni. Ezek a különbségek sokszor konfliktushoz vezettek és az együttműködés lehetőségét is megakadályozták. A kelta és a bencés ellentétben végül évszázados viták után, a pápai udvar akarátát képviselő bencés szerzetesek álláspontja érvényesült. Állandó összeköttetésben álltak a Rómával és felkészültebbek voltak. Sikerük nem lehetett kétséges.

A keresztény térítés kapcsán érdemes egy kis kitérőt tenni az egyházszervezés és a kereszténységet befogadó társadalmi közeg kérdésében. A kereszténység a Római Birodalomban alakult ki annak belső hitbéli, erkölcsi és társadalmi problémáira keresve a választ. De lévén vallás, azaz világnézet – nemcsak társadalmi mozgalom – nem volt a birodalom társadalmi közegéhez kötve. Más társadalmak közegében is működőképes volt. Ki tudott lépni és ki is lépett a birodalom keretei közül. Példa erre Írország, Etiópia és Örménysorság. Írországból és Etiópiából a birodalmi légión és a közigazgatás nem egyengette a kereszténységet hordozó mediterrán civilizáció útját. Nem érvényesülhetett annak társadalomformáló ereje sem. A kereszténység ezekben a társadalmakban merőben eltérő közegbe került, mint amilyenben kialakult, ahol más nyelv, kultúra és civilizáció volt a jellemző. E társadalmak tagjai más szempontból közelítették meg a kereszténységet, mint a Római Birodalom nyomorgó osztályai, a kevésbé nyomorgó, de a császári önkénynek kiszolgáltatott és létbizonytalanságban élő csoportok, valamint a politeista vallásokból és egyéb kultuszokból kiábrándult tömegek. De más különbségekhez is alkalmazkodnia kellett a kereszténységnek a befogadó társadalmakban. Az adott kultúrák strukturális felépítését és az ezekben rejlő lehetőségeket messzemenően figyelembe kellett venni. A kereszténységnek az adott intézmény és településrendszerhez kellett alkalmazkodnia. Ebben a közegben kellett felépíteni az egyházszervezet kereteit. Ehhez a munkához felhasználták az adott társadalom által kínált struktúrákat.

A Római Birodalomban a plébánia a falu keresztény lakóit fogta egybe. A város és környéke alkothatta a püspökségek alapját. A provincia később az érsekség mintájára szolgált. A területi alapon szerveződő állam és társadalom közigazgatási, települési egységei és közösségei szolgáltak a legjobb alapként az egyház szervezeti kiépítéséhez. A birodalmon kívüli térítések esetében más volt a helyzet. Például, az Ír-szigetek lakossága még nem jutott el a keresztény térítés idejében az állam és a területi alapú társadalom szervezés állapotába. Nem rendelkezett városhálózattal és városi központokkal, amelyek otthont adhattak volna az új eszméknek. Ez igen jelentős különbség a Római Birodalomhoz képest. Nemzeti, vérségi alapon szerveződő társadalmak más közeget és más struktúrákat kínáltak a kereszténységnek intézményrendszere kialakításához. A nemzeti és törzsi központok mint az ír társadalom központi jellegű települései rendelkeztek akkora népességgel, forgalommal és kisugárzó erővel, hogy a térítés kiindulópontjára szolgálhattak. Az adott viszonyok a monasztikus szerveződésnek kedveztek. Ebben nem kis szerepe volt a nemzeti jellegű társadalmak struktúrájának. A Római Birodalomban is megfigyelhető, hogy a vidékies, alacsonyabb civilizációs szinten álló területek a remete hajlamú keresztények szerveződési terepét adták. Sokszor több százan is együtt éltek, és bizonyos szabályozása is megfigyelhető életvitelüknek. Mindez mai szemmel nem kifejezetten kolostorinak látszó körülmények között. Az ír szerzetesek sem a bencés romanika architektúrájának megfelelő monostorokban laktak. Hajlékaik sokkal szerényebb kivitelűek voltak. A monasztikus szerveződési forma bizonyos védelmen túl a közösség tagjainak kellektív önellátását is biztosította. Az önellátó társadalom

közegében életképesebbnek bizonyult, mint a jelentősebb társadalmi munkamegosztást feltételező, területi és települési alapon szerveződő finoman tagolt egyházi hierarchia.

Nagy Szent Gergely korát jelöli meg az egyházi történetírás az ókor és a középkor határaként. Érdekes megfigyelni a térítés módszerét és jellegének változását ezen időszak előtt és után. A folyamatban lényeges kiemelni a benedekrendi szerzetesek szerepét. Ők a gyors, eredményes, hatékony térítés letéteményesei. Bátorságuk, helytállásuk, önfeláldozásuk és felkészültségük páratlan a maga nemében. Eredményeik hatalmasak a kor közlekedési, hírközlési és közbiztonsági viszonyai között. Európa arculatának kialakításában szerepvállalásuk hallatlanul nagy volt. A működésük előtti, a Szent Gergelyt megelőző időszakban a térítés sokszor esetleges, kevésbé vagy egyáltalán nem összehangolt, alig előkészített. Szent Gergelytől és a bencés szerzetesek működésétől kezdve nagyszabásúak a változások. A pápák törekedtek a térítés előkészítésére, felvették a kapcsolatot a megtérni akaró uralkodókkal. Elsősorban a királyokkal vagy a feleségükkel, aki nem ritkán keresztény volt. Ebben persze a térítés politikai szándékának motívuma is felsejlik. Az egyház a kialakuló államok uralkodóival próbált együttműködni. Részt vett az állam megalapításában, támogatta azt, miközben önmaga szervezeti kereteit is kiépítette. Ez merőben új jelentőség a római korhoz képest. Rendszerint a királyokat és környezőket térítették meg először. Így volt ez az angolszászok esetében is.

Bár a Szent Gergelyt megelőző időszakban az egyház bizonyos esetekben együttműködött a politikai hatalommal a kereszténység térnyerése érdekében, de ez nem olyan stabil és hosszantartó, mint a középkori királyságok esetében.

Tehát, a középkorban a kereszténység a politikai hatalom, a kialakuló állam felől is megpróbálja megközelíteni a megtérítendő társadalmat. A római korban gyakran a politikai hatalom ellenében teszi ezt. Ez Britanniában is így alakult.

A bencés szerzetesek már térítésük első időszakában igyekeztek kapcsolatba lépni a sziget keresztény lakóival. 603-ban Augustinusnak sikerült is találkoznia néhány tekintélyes brit szerzetessel. Ismerte a kelta egyház sajátosságait, amelyek szilárdságáról a találkozóan meggyőződhetett.

Kompromisszumot ajánlott fel a briteknek. Ennek értelmében az egység minimális feltételeit és az együttes térítés lehetőségét akarta megteremteni, tehát nem akarta a római egyházhoz asszimilálni a briteket. Az egyezségnek három pontja volt:

1. A britek tartsák a húsvétot megfelelő időpontban.
2. A keresztelés rítusát a római szokások szerint végezzék.
3. Egyesült erővel lássanak hozzá az angolszászok megtérítéséhez.

Ezekért cserébe Augustinus hajlandó lett volna támogatni a britek minden szokását, amely az egyetemes egyháztól eltért. A britek azonban nem álltak rá az alkura. Érthető, hiszen tájékozatlanok voltak, s nem tudták, hogy Augustinus személyében a britanniai egyház pápa által kinevezett fejét köszönhetik. Ugyanis a pápa öt maroknyi csapata állt szemben a római Britannia egyházából megmaradt, Walesbe és Cornwallba szorult brit egyházzal. Ez a szűk kisebbség kínált fel egy alkut a többségnek.

605-ben újabb kísérlet történet a bencés misszió részéről az egység megteremtésének érdekében. Levelet írtak a skót apátokhoz a húsvét időpontjának ügyében. De ez sem járt sikerrel. Viszont erre az időre nyilvánvalóvá vált számukra, hogy az írek és britek kereszténysége inkább egymáshoz áll közel a szokások tekintetében, mint az egyetemes kereszténység szokásaihoz. De ezt a levelet is csak három bencés püspök írta az egész skóti-ír egyháznak. Az erőviszonyok még mindig szembeötlőek az írek (skótok) javára. (Itt

szükséges megemlíteni, hogy a skótok ekkor még nem a mai Skócia területén laktak, hanem nagyobb részük az Ír-szigeteken. Kereszténységüket is innen viszik magukkal vándorlásuk során. A hagyomány által megőrzött és Skóciára lokalizálható térítés célja a picktek megkeresztelése volt.)

634-ben Honorius pápa erélyes levelet intézett az írekhez (skótok). Szorgalmazta a húsvét helyes időpontban való megtartását, de nem sok sikerrel. Érdekes, hogy a határozott pápai követelés ellenére nemhogy visszaszorulna, de egyenesen terjedt a helytelen húsvétszámítás a térítés révén. Oswald király a skótoktól kért püspököt és nekik adományozta Lindisfarne szigetét 635-ben. Más volt a helyzet viszont Dél-Írországbán, ahol már kezdtek alkalmazkodni a kánon előírásaihoz.

A húsvét időpontja körül kibontakozó vita tehát nem a szász és kelta ellentét megnyilvánulása egyházi vonalon, hanem a római és kelta egyházak ellentéte, bencés közvetítéssel. Később kap etnikai színezetet, amikor a bencések nagyrészt magukra maradnak az angolszászok megtérítésében. A benedekrendiek az eredeti római szokásokat terjesztik el, az általuk megtérített angolszászok között.

A kelta és angolszász egyházak eltérő húsvétszámítási eljárását és az abból eredő ellentéteket akarták feloldani a Whitby zsinaton 664-ben. Ezen jelen voltak: Oswy Northumbria királya és fia Alchfrid, Hilda apátnő, Cedd püspök és a király püspöke Colman. A másik részről Agilbert a nyugati szászok püspöke, Wilfrid apát és Agilbert egyik papja, Agatho. A vitában a kelta húsvétszámítást Colman védte, a bencés húsvétszámítást Willfrid képviselte. Oswy király volt a döntőbíró. Számára Wilfrid érvei voltak súlyosabbak, ezért elvetette az írt álláspontot és elfogadta a húsvét időpontját a római számításnak megfelelően. A jelenlévő különböző rangú és rendű személyek is egyetértettek a királlyal.

Szükségesnek látszik megemlíteni, hogy dátum körüli vita miért jelentett ekkora gondot. Mivel a húsvét mozgó ünnep, amelyhez számos más egyházi ünnep is kapcsolódik, ha eltérő időpontokban ünnepelték, ez az egész naptári évet megmozgatta. Northumbriában lehetett ennek például különös jelentősége, ahol a skótok és bencések egyaránt térítettek. Így az eltérő szokások révén egyetlen tartományméretű királyságban két különböző időpontban tarthatták meg a húsvétot. Nem véletlen tehát, hogy ebben a királyságban jutottak el a radikális rendezésig. Ennek a zsinati határozatnak Northumbrián kívül ugyan nem lehetett még túl nagy foganatja. (Bár a jelenlévők között nemcsak Northumbriából voltak.) Inkább példa értéke lehetett jelentős. A Heptarchia egyik királya tehát nyíltan kiállt a bencés szerzetesek húsvétszámítása mellett. Ezt követően azonban még sokáig kellett küzdeniük a benedekrendieknek, hogy a szigetek minden zugában elfogadják a római metódust. Még sokáig tarotta magát a régi módszer is. Fél évszázaddal Whitby után, 715-ben Iona-szigetén az apátság például még a kelta módszert alkalmazta. Ebben az évben tértek át a rómaiakra.

De térjünk egy pillanatra még vissza a húsvét dátumának problémájához. A kelta kereszténység a keresztény húsvétszámítás legősibb módszerét vette át. A kelták János apostolra hivatkoztak, aki a húsvétot a zsidókkal együtt ünnepelte, húsvét napját a zsidó Nizsan hónap 14. napján tartva. Ez mindig holdtöltére esett, hiszen a zsidók hónapokban számoltak. Tehát az ő naptárukban nem a hét valamely napjához, hanem dátumhoz (Nizsan 14) kötődött a húsvét. A bencések érvében János zsidókkal egyező húsvéttartását azal magyarázzák, hogy keleten sok zsidókeresztény volt, aki Mózes előírásainak is meg akart felelni és ezért tartotta velük a húsvétot. De a bencések szerint Szent Péter emléke-

zett rá, hogy Jézust nem csütörtökön, Nisan 14-én feszítették meg, hanem egy nappal később. Ezért őt Rómában, ahol nem kötötte a zsidókeresztények törvénytisztelete, a helyes időpontban tartotta a húsvétot, a holdhónap 15. és 21. napja között keresve a húsvét dátumát. Azaz a holdtöltét követő vasárnapon. De ez még nem minden, hiszen a kelták a holdhónap 14. és 20. napja között keresték a húsvétot, ami Mózes előírásaival is ellenkezett. Hiszen ő a 14. és 21. napot adta meg a kovásztalanok ünnepének. Tehát a kelta egyház már Szent János hagyományát is helytelenül tartotta meg. A benedekrendiek ezt sikerrel láttatták be velük, aminek eredménye a helyes húsvétszámítás átvétele lett. Ezzel egy lépéssel közelebb kerültek a Brit-szigetek egyházának egységéhez, amit azután a politikai egység is követhetett.

IRODALOM

- Bede Venerabilis*: History of the English Church and People. Harmondsworth, 1979
J.H.S. Bur Leigh: A Church History of Scotland. Oxford, 1960
E.A. Thompson: Saint Germanus of Auxerre and the end of Roman Britain. Woodbridge, 1984
J. Godfrey: The Church in Anglo-Saxon England. Cambridge, 1962
Szántó Konrád: A katolikus egyház története I. Budapest, 1983
Jan Wierus Kowalski: Szerzetesek, egyházak, társadalom. Budapest, 1975
Félegyházi József: Az egyház a korai középkorban. Budapest, 1967
 Az első remeték és szerzetesek világából. Gyűjt. Szunyogh X. Ferenc. Budapest, 1944. In: Keresztény remekírók. Szerk: Kühár Flóris. VI-VII. kötet.
Artner Edgár: Ókeresztény egyház- és dogmatörténet. Budapest, 1946.

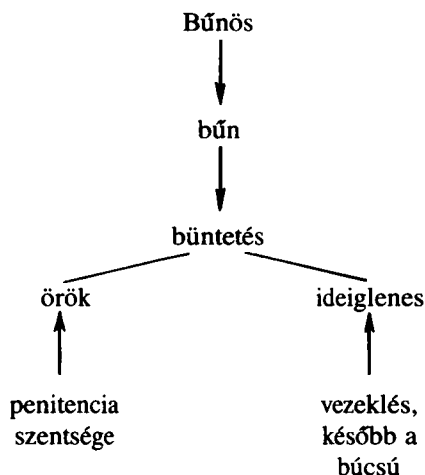
A KÖZÉPKORI BÚCSÚK KÉRDÉSÉHEZ

1. A bűcsúról általában

Bűcsú szavunk annak ellenére, hogy a bocsát, bocsánat szavakkal tartozik össze, nem a bűnök bocsánatát jelenti, és nem is jelentette soha, hanem a már megbocsátott bűnök ideiglenes büntetésének, elsősorban a tisztító tűzbeli büntetéseknek az eltörlését. Hogy mégis sokan bűnbocsánatról beszélnek, annak oka a következőkben keresendő. A bűcsú elnyerésének első és elengedhetetlen feltétele ugyanis a töredelmes gyónással és bűnbánattal elnyert feloldozás a bűnök alól, melyhez gyakran széles körű gyóntatói felhatalmazások járultak az egyes bűcsújáráshelyeken. Tehát ilyenkor olyan esetekben is feloldozhattak, amelyek egyébként a püspököknek, vagy magának a pápának voltak fenntartva. Ezenkívül sokan még arra is kaptak engedélyt, hogy gyóntatójukat szabadon választhassák meg. S miután így a bűnök alól feloldozást nyertek, kerülhetett sor az ideiglenes büntetések bizonyos körülmények közötti elengedésére.

Vázlatosan tekintsük át a dolgot még egyszer.

A bűnöst tehát kettős teher nyomja: a bűn s az érte járó büntetés, amely maga is kettős – örök és ideiglenes – lehet. A bűnt és az érte járó örök büntetést (örök kárhozatot) a penitencia szentsége oldja föl. Az ezután visszamaradó ideiglenes büntetések teljes vagy részleges elengedésében az egyház gyakorlata történelme során változott. Kezdetben szigorú vezeklések árán engedte el, később azonban szokásba jött kisebb erénygyakorlatok – önmegtagadás, áldozat – fejében e nagy adósság elengedése. Ez az elengedés a bűcsú.

Ahhoz, hogy a bűcsú jelentőségét, elterjedtségének, közkedveltségének okát megértjük, nézzük végig, hogyan alakult a penitencia gyakorlata a kezdetektől a bűcsúk engedélyezéséig.

2. A kánoni penitencia története

2.1. A kezdetek

Az első ezredév penitenciai gyakorlatát nagy szigorúság jellemezte. Az ideiglenes büntetések elégtétel által való eltörlésének gondolata megtalálható már az Ószövetségben is.¹ Pál apostol pedig a korinthuszi vérfertőzővel kapcsolatban úgy intézkedik, hogy „adjuk át az ilyet a sátnak testének romlására, hogy lelke üdvözljön az Úr napján”,² vagyis vezekeljen, míg meg nem tisztul.

Tertullianus már kifejti a penitencia célját is, tudniillik, hogy Isten az ideiglenes szenvedéssel helyettesítse az örök büntetést. „Mond: vétkeztem az Isten ellen, s veszélyben forgok, hogy örökre elveszek. Azért most reszketek, szenvedek: sanyargatom magam, hogy Istent megengeszteljem, akit vétkeimmel megsértettem. Ha félsz a penitenciától, tekints a gehennába, melyet a penitencia kiolt, és fontold meg a büntetés nagyságát, hogy vissza ne riadj az elégtételtől.”³

Gregoriosz Thaumaturgosz 254 körül keletkezett levelében már elkülöníti a bűnbánók két osztályát. A hallgatók (audientes) csak a katekumenek liturgiáján vehettek részt, a térdelők (genuflectentes) viszont végig együtt maradhattak a hívekkel, de térdén állva kellett vezekelniük és nem részesülhettek az eucharishtiában.⁴ A templomban a vezeklőknek külön helyük volt. „A sírók (flentes) helye a templom ajtaján kívül van. Ott kell a bűnösnek állnia, és kérnie a bemenő híveket, hogy imádkozzanak érte. A hallgatók helye az ajtón belül, az előcsarnokban van. Itt álljon a bűnös..., aztán menjen ki.”⁵

Euszebiosz elmesél egy nagyon érdekes esete, Nataliosz hitvallóét, aki átmenetileg csatlakozott Theodosz eretnekségéhez. Amikor rájött, hogy mit tett, „napféltör felkelt, zsákba öltözött, hamut hintett magára, és nagy sietve, könnyek közt Zephürosz püspök elé vetette magát, nemcsak a papság lábához borult le, hanem a világiakéhoz is. Könnyeivel megindította az irgalmas Krisztus könyörületes egyházát, de csak nehezen fogadták vissza a közösségbe, bár nagyon esdekelt, és mutogatta a kapott csapások okozta sebeket.”⁶ A felsorolt példákból jól látszik, hogy lényegében kétféle büntetés létezett, amely penitenciaszámba jöhet: az egyik az áldozástól való kizárás, a másik a közös imádságból való kirekesztés.

Az 5. századtól a keleti egyházban a nyilvános penitencia kiment a gyakorlatból, Nyugaton pedig a 8–9. században módosul. Egyre inkább az válik elfogadottá, hogy a titkos bűnökért nem kell nyilvános vezeklést tartani, csak a nyilvánosan elkövetettekért. Ezek szigora viszont még jobban erősödik. Erről tanúskodnak a Nagy Károly és Kopasz Károly korabeli zsinatok kánonjai.⁷ Nagy Károly kapituláráiban is olvashatunk azokról, akik a hét évi nyilvános penitenciát tartják. Ezek egy évig vezeklőövel testükön kérjék a templomba menők imáját; azután három évig hátul, a papok fölvygázata alatt álljanak, s ott is, bár nem a földön fekve, alázatosan imádkozzanak, s mások közbenjárásáért is esedezzenek, a következő két éven át még ne vegyenek részt az áldozásban, s végre a hetedik év nagycsütörtökén járuljanak az oltárhoz.⁸

A 9. századtól rohamosan hanyatlik a penitencia szigora, s ezzel együtt a gyakorlata is. Ennek a bomlásnak az első jele a nyilvános penitencia megváltása volt. A 9. században már a vezeklési gyakorlatot a szegények táplálására fordított pénzzel, imákkal, misékkal, néha ostorozásokkal lehetett megváltani. Kezdetben csak egyes vezeklési napokat lehetett megvenni. Később heteket, hónapokat, éveket. A zsinati kánonokból ez jól

látható. „Egy hónapért, melyet kenyéren vagy vízen kellene átélnie, térdén állva 1200 zsoltárt énekeljen, ha pedig nem akar térdelni, akkor 1680-at ...”⁹

A hanyatlás másik tünete, hogy kezdődik a penitencia igen hosszú időre, 50–60 évre, sőt századokra történő kiszabása. Ez abból adódott, hogy az egyes bűnökért járó külön vezekléseket matematikai úton összeadták.¹⁰ A hanyatlás következő jele, hogy alamiznával könnyen lehetett sok száz évet leróni. Prohászka elmondja, Vilmos párizsi püspök egyenesen azt ajánlja híveinek, hogy a kánoni vezeklés helyett inkább templomok, kórházak, hidak, utak építésére adjanak egy-két dénárt vagy 3–4 tojást.¹¹ A 11. század végének elkövetkeztével a vezeklésnek egy új, sajátos módja alakul ki: a keresztes hadjárat. Clermontban II. Orbán lelkesítő szavai ezt viszik az emberek fülébe: „A lopást, rablást, gyilkolást, gyűjtogatást s minden egyebet, ami Isten országából kizár, Istennek tetszően váltsátok meg, hogy áhitatosok gyakorlatai bűneiteknek gyors bocsánatát kieszközöljék. ... Intünk tehát és buzdítunk az Úrban, és a bűnök bocsánatáért azt rójuk ki rátok, hogy keleti keresztény testvéreink s az örök élet örököseinek gyászos sorsán megindulva, a hitetlenek garázdaságát kellően megtörjétek.”¹² S ha nem is ez volt a keresztes hadjáratok fő oka, a kezdeti lelkesedés, s főleg a gyermekek keresztes hadjárata e szempont figyelembe vétele nélkül nem érthető meg. Ez sugárzik Ordericus Vitalis egyháztörténetének soraiból is: tolvajok, zsványok, kalózkodók, s az elvetemült emberek hosszú sorai a Szentlélek kegyelme folytán bűneink mélyéből fölkeltek, azokat bevallották és megutálták, s Istennek bűneikért eleget teendőik útra keltek. A bölcs pápa pedig mindnyájukat, kik fegyvert foghattak, az Isten ellenségei ellen harcra buzdította, s a bűnbánókat ez órában, melyben a keresztes hadra szánták magukat, bűneiktől feloldozta, és minden sanyargatást, böjtöt és egyéb nélkülözéseket kegyesen elengedett, mert nagyon jól tudta, hogy útközben sok viszontagságon és szenvedésen esnek majd keresztül, mindenféle szorongattatás éri őket, miáltal Krisztus jóindulatú szolgálai minden bűneiktől megtisztulnak.¹³ Még javában harcoltak a Szentföldön, amikor kezdett elterjedni egy újabb gyakorlat, amelyben jelentéktelen gyakorlatok fejében a penitenciát elengedték. Tehát itt már nem helyettesítették a penitenciát, mint ahogy ez a keresztes hadjáratok esetében felfogható, hanem tisztán elengedték.¹⁴ Ez volt a búcsú, mely a kánoni penitenciát a 13. század végére majdnem teljesen kiszorította. Ideiglenes büntetés elengedése persze előbb is létezett. Zsinatok határozataiból tudjuk, hogy buzgó vezeklőknek gyakran megrövidítették a penitenciájukat. A 12–13. század zsinatai és pápai még viszonylag ritkán engedélyezték búcsúkat.¹⁵ Ugyanakkor emellett egyelőre él még a penitencia régi szelleme az elégtétel kiszabásánál, s mintha átmeneti erősödést is tapasztalánk. Guido, a római Tre Fontane apátja egyszer mise közben nem kevert vizet az áldozati borba, s nagy büntudatában Szent Bernáthoz fordult vigaszért, akitől ezt az utasítást kapta: „Nem találunk rosszelkűséget cselekedetekben, de hogy megnyugtassuk lelkiismereteket feladjuk neked, hogy leborulva hétszer énekelj naponként a hét bűnbánati zsoltárt, és hétszer ostorozd magadat.”¹⁶ Hugo de S. Victore azon kérdésre, hogy milyen a méltó penitencia, azt feleli: „mivel ezt nem tudhatod, ezért mindig vezekelj, eleget tehetsz, de fölösen soha. Jobb, ha többet teszel, mint ha kevesebbet. Azért szorgoskodjál, törekedjél, buzdulj, hogy áhitatodnak vége sohasem lévén, bűnödnek legyen vége.”¹⁷ 1178-ban Toulouse-ban elfogtak egy Péter nevű eretneket. Penitenciája: „bevezetik a templomba a mezítlábú csak vékonyan takart Péter, s egyik oldalról a toulouse-i püspök, a másik oldalról Szent Saturnin apátja mindaddig verik, míg az oltár előtt a legátus lábaihoz le nem borul. Birtokai eladattak, s ő maga három évre Jeruzsálembe uta-

síttatik a zárándokok szolgálatára. Addig is, míg ezt kivihette, arra köteleztetett, hogy a toulouse-i templomokat mindennap magát ostorozva járja be, az egyház javait,¹⁸ uzsora által összeharácsolt jószágait elosztogassa, s házáat, mely az eretnekek gyűlöhelyeül szolgált, alapjaitól felforgassa.”¹⁹ A 13. században is kirótták még a kánoni penitenciát, de aki sokallta, annak leszállították. A penitenciának akkor már három módja létezett: a böjt, ima és alamizsna.

2.2. A gyakorlat kialakulása

Tehát, amint láttuk, a büntetések egyre gyakrabban történő elengedése szinte egymás mellett él a legszigorúbb penitenciai gyakorlattal egészen a 13. század végéig, s csak ezután kezd teljesen kiszorítani a bűcsű a régi gyakorlatot. Ha a 13. századi pápák regesztá-könyveit végignézzük, nagyon kevés bűcsűkiváltságot találunk. A IV. lateráni zsinat bűcsút enged ugyan az ájtatosság növelése érdekében azoknak, akik templomszentelésen bűnbánólag vesznek részt,²⁰ de a pápai bűcsűengedélyezés ritka, s amit adnak, az is kismértékű, általában egy quadragena²¹ terjedelmű. A 13. század közepének néhány évét kiragadva lássunk példákat. Az 1243–1244-es évekből mindössze hat bűcsűengedély maradt fenn²², ebből egy vonatkozik Magyarországra.²³ Ebben a pápa mindazoknak, akik a tatárok ellen harcolnak ugyanazt a bűcsút engedélyezi, mintha a Szentföldön küzdenének. Ezután 1245-ből 12 bűcsűengedélyt ismerünk,²⁴ ezek közül magyarországi vonatkozású nincs. E század második felében kezd megélni és Magyarországon is elterjedni a gyakorlat,²⁵ melyen az 1300-as jubileumi szentév nagyot lendít. Erre az időre esik a bűcsűtan formálódása.²⁶ A bűcsűengedélyezés az ún. kulcsok hatalmán alapul. Krisztus ugyanis Péterre s rajta keresztül az egyházra bízta e hatalmat.²⁷ Így az egyház megbocsátja a bűnöket, s elengedi az értük járó örök büntetést. Márpedig aki ezt megteheti, az a kisebbet, az ideiglenes büntetést is elengedheti.²⁸ Ehhez az alaptételhez járul egy újabb momentum a 13. sz. második felében. Ez Krisztus és a Szentek érdemfölségéről szóló tanítás, mely szerint érdemeik kifogyhatatlanok. Ezek képezik az egyház lelki kincstárát (thesaurus ecclesiae). Maga a gondolat, hogy ez a kincs a hívők közösségének tulajdona, igen régi. Csak most, a 13. század második felében kezdik úgy értelmezni, hogy a jó cselekedetek érdemfölsége kimeríthetetlen tartalék, melyből az egyház „az érdem koldusainak” kicsiben osztogathat. Amint Huisinga említi, Alexander Halensis az első, aki a thesaurus ecclesiae-t abban az értelemben használja, melyet a mai napig megőrzött.²⁹ A tanítás heves ellenállást váltott ki, de végül is a 14. század közepén VI. Kelemen pápa az „Unigenitus” bullában megerősíti, és azt mondja e kincsekről, hogy Krisztus „nem kötötte keszkenőbe, nem ásta el a földbe, hanem fölhatalmazta Szent Pétert, a mennyek országa kulcsainak őrzőjét s az ő utódait, hogy abból a hívek lelkiüdvére juttassanak, s fontos okokból az ideiglenes büntetéseknak majd teljes, majd részleges elengedésére használják föl azokkal szemben, kik töredelmesen meggyónnak”.³⁰

2.3. A 14–15. század

Az avignoni korszak az, amikor okleveleink száma feltűnően megnő. A magyarországi kérvényezők között élen jár Erzsébet királyné és Nagy Lajos buzgósa. Ekkor látják el például bűcsűengedélyekkel a püspöki székesegyházakat, a híresebb szerzetesi és vi-

lági templomokat. A szentévek közti időt közben a pápák lerövidítették, így 1350-ben volt a második jubileumi szentév, melyre Nagy Lajos és számos magyar zarándokolt Rómába. A nyugati egyházszakadás időszakában már hihetetlenül felduzzad a búcsúk száma. Pápák, ellenpápák szinte ontják az oklevelek tömkelegét. Ekkor burjánzanak el leginkább a szabálytalanságok és visszaélések. Ezek megszüntetésére az első lépést a konstanzi zsinat teszi meg.³¹ Az egyes nemzetek a reformot elsősorban e téren sürgetik. A németek és angolok a búcsúk sokasága ellen tiltakoznak. V. Márton még a zsinaton intézkedik, s visszavonja az V. Kelemen pápa „Abusionibus” kezdetű konstitúciója óta engedélyezett búcsúkat,³² de gyökeresen a bajokat nem orvosolja. A második fontos lépés a kancelláriai szabályzatok egységesítése volt, melyekben a pápák trónra lépésükkor a búcsúengedélyezés módját hirdették ki. A 15. századi pápáknál azt látjuk, hogy egymástól veszik át ennek gyakorlatát.

V. Márton rendeletében megszabja, hogy az egyházakat felkeresőknek vagy egyéb ajátossági szent helyeket meglátogatóknak és egyúttal ezek kijavítására vagy felszerelésére adakozóknak, avagy ott alamiználkodóknak adott búcsúk csak 10 évig érvényesek. Tíz év elteltével újra kérendők. Az év egy bizonyos napjára engedélyezett búcsú örökké érvényes. Megszabták azokat a napokat is, amelyekre búcsúk engedélyezhetők. Ezek: az Úr hét ünnepe, a Boldogságos Szűz négy ünnepe, Keresztelő Szent János, Szent Péter és Pál apostolok, Mindenszentek, az illető védőszent ünnepe, a Kegyhely felszentelésének napja, illetve mindezek oktávai, ha vannak.³³

A búcsúk terjedelmét is meghatározták: A „Fiat” jelzésű supplicatiókra 3 vagy 2 évi, a „Fiat ut petitur” jelzetűekre 4 vagy 3 évi búcsú és ugyanannyi quadragena volt engedélyezhető templomoknak, kápolnáknak pedig 100 nap.³⁴ IV. Jenő elődeihez viszonyítva annyit változtatott, hogy az említett ünnepekre engedélyezhető búcsúk érvénye 20 évig tartson. Ugyanezt megtartotta V. Miklós is.³⁵ V. Miklós a kápolnáknak adható búcsúkat bővítette. „Fiat” által 1, „Fiat ut petitur” által pedig 2 évet engedélyezett.³⁶ Az utódoknál ez a gyakorlat megmarad.

A kancelláriai szabályzatok azonban papíron maradtak. A gyakorlat számos példával igazolta, hogy előírásaikat semmibe vették. Az alábbiakban számos 7 évi és 5 évi búcsúval találkozunk, amellyel ebben az időben templomokat ajándékoztak meg. De pl. V. Miklós kora előtt is előfordultak már kápolnáknak adott 2 évi búcsúengedélyek.³⁷

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy rendelkezésre álló anyag hogyan osztható osztályozható. A forrásokat 2 fő típusba oszthatjuk: supplicatiók és búcsúengedélyek.

A supplicatiók nagy általánosságban véve több adatot közölnek, mint amennyi az engedélybe belekerült. Forrásértékük nem kisebb, mint a búcsúengedélyeké. Gyakran előfordul, hogy a kért és a kapott búcsú megegyezik. Minden supplicatióban fel kellett tüntetni, hogy milyen búcsút kérnek, ugyanis ha ez elmaradt, nem engedélyezett búcsút a pápa.³⁸ A történelem viharaiiban sok vatikáni kódex elveszett, ezért minden supplicatio elintézését nem tudjuk ellenőrizni. A veszprémi egyházmegye okmánytára alapján azonban Erzsébet anyakirályné kérvényei és azok elintézése jól rekonstruálhatók.

Voltak olyan jelesebb események, amikor magyar királyok és főpapok jártak a pápai udvarban: ekkor a búcsúengedélyek, illetve kérvények száma is megnő. Több olyan kiemelkedő időszak van a történelemben,³⁹ amelyben sok magyarországi vonatkozású oklevelet kelteztek. Ezek sorából is kiemelkednek az 1433. július 13-a utáni napok. Ekkor Zsigmond Rómában van és arra kéri a pápát (július 23.), hogy kísérei részére a bullákat

díj nélkül állítsák ki. Az ezt követő napokban ő és kísérei csak búcsúügyben több, mint 150 supplicatiót nyújtottak be.⁴⁰ Ezek elintézéséről csak néhány adat maradt ránk, mert e regesztakönyvek nagyjából elvesztek.⁴¹ Mégis e rövid kérvényeknek hallatlan forrásértékük van. Nemcsak genealógiai szempontból, mint ahogy Fraknoi feldolgozta őket, de értesülhetünk belőlük új templomalapításokról, alapítókról, bárói udvarokról és az említett templomok és kápolnák patrocíniumairól. Nem érdektelen, hogy e források rávilágítanak a Zsigmondot elkísérő urak kilétére.

A búcsút engedélyező bullák a supplicatiók információit használják fel. Elmondják, hogy melyik templomnak és miért engedélyez búcsút a pápa, és mi a szándéka az adandó búcsúval. (Pl. a hívek ájtatosságának növelése, vagy egy templom kijavítása.) Tartalmazza a napot vagy napokat, amelyre adja, a búcsú mértékét, továbbá egyéb kegyelmeket. Például, hogy az összesereglődő nép gyóntatására a plébános időszaki gyóntatókat alkalmazhat,⁴² és ezek bizonyos fenntartott esetek alól is feloldozhatnak.

3. A búcsú devalválódása

Külön problémaként vetődik fel a búcsú leértékelődése, értékvesztése, amelynek mélypontján a protestánsok eljutottak a teljes tagadásig. Ennek okairól, folyamatáról kell még szólnunk.

E folyamat első állomása magának a búcsútannak a kialakulása volt, ahol a szigorú vezeklésnek enyhébb gyakorlatokkal való felcserélése, majd teljes elengedése a penitencián nagy rést ütött.

A második lépcsőfokot e folyamatban a keresztes hadjáratokkal és római zarándoklatokkal szerezhető teljes búcsú, illetve ennek megszerzése képezte. Először 1095-ben II. Orbán hirdett meg ilyen búcsút azoknak, akik a keresztes hadjáratban harcolnak a hitetlenek vagy eretnekek ellen. Később már azok is megnyerhették, akik keresztesvitézi szolgálatot nem teljesítettek. Ugyanis III. Ince már teljes búcsút engedélyezett azoknak is, akik maguk helyett más vitézt küldenek,⁴³ később pedig már elég volt csupán áldozni erre a célra bizonyos összeget, például egy zsoldos meghatározott időre szóló zsoldját.⁴⁴ Tehát a keresztes búcsú megszerzése szinte mindenki számára elérhetővé vált. El is veszíti kezdeti lelkesítő hatását.

A másik teljes búcsúszerzési lehetőség a római zarándokbúcsú volt, ahol szintén azt látjuk, hogy római zarándoklat nélkül is utóbb elnyerhetővé vált a 14. század legvégétől több országban azon híveknek, akik a római út költségeit vagy annak egy részét befizették, illetve a pápa szándékára pénzt adtak.⁴⁵

Mindehhez járultak a nyugati egyházszakadás idején elburjánzó visszaélések, amelyek miatt V. Márton több évtizedre visszamenőleg megszünteti a kiadott búcsúbullák érvényességét⁴⁶

Újabb állomás e devalválódási folyamatban a búcsú politikai eszközként való felhasználása. Erre egyetlen példát hoznánk fel hazánk történetéből: 1403. június 1-én IX. Bonifác pápa Nápolyi László trónraléptetése érdekében Angelus bíborost küldi Magyarországra, (valamint Cseh- és Lengyelországba) és intézkedéseit, ítéleteit (melyeket teljhatalommal hozhat) eleve megerősíti.⁴⁷ Szinte pápai hatalommal rendelkezik a bíboros: 47 féle felhatalmazással a tarsolyában jön Magyarországra.⁴⁸ Ezek között szerepelnek: püspököket áthelyezhet, hajnali miséket engedélyezhet, interdictum alá vetett he-

lyeken misézhet, az egyház ellenségeinek megkegyelmezhet, irregularitás alól feloldozhat, eskük alól felmenthet, minden világi ügyben is bírászkodhat, minden egyházi ítélet alól felmenthet, egyházakat megbüntethet, javadalmaktól megfoszthat, szimoniákusokat feloldozhat, törvényes életkort el nem érteknek pappá szentelését engedélyezheti, teológiai magistereket avathat a párizsi magisterekéhez hasonló kiváltságokkal, interdictum alá vetett helyeken misét engedélyezhet prelátusoknak, báróknak, hordozható oltár használatát engedélyezheti,⁴⁹ rokonok közti házassági akadály alól felmentést adhat,⁵⁰ 200 férfinak vagy nőnek engedélyt adhat a Szentföld felkeresésére, és zarándoki fogadalmakat átruházhat. Továbbá felruházták a római nagy penitenciárius jogkörével, felhatalmazták, hogy 300 hívőt a Szentszékek fenntartott esetekben is föloldozhasson, hogy 200 prelátusnak és mágnásnak teljes bűnbocsánatot adhasson, hogy az egyházak pusztítóit, ha a károkért elégtételt adnak, vagy a római Szent Pál székesegyház építéséhez hozzájárulnak a rájuk kirótt büntetések alól felmenthesse,⁵¹ hogy templomok, kórházak, hidak építése érdekében búcsúkat osztogathasson,⁵² hogy búcsút engedélyezzen azoknak, akik részt vesznek miséjén, prédikálásán vagy tanácskozásán, s hogy védelmezőinek oly búcsút engedélyezzen, amilyenben a Szentföldet felkeresők részesülnek.⁵³ A felhozott példák bizonyítják a legjobban a búcsú mindennapivá válását. Nem jelentett már kiemelkedést a mindennapokból, megszokottá, mindenki számára könnyen elérhetővé vált. S végezetül, bár a sort folytathatnánk, a gyakorlatban előforduló visszaélésekre kell utalni. Itt főleg a Luther által is méltán kifogásolt jelenségekre gondolunk. A búcsúhirdetők gyakran tévtanokat hirdetnek, maguk sincsenek tisztában annak lényegével. „A boldogtalan hívek rábeszéltetik magukat, és hiszik, hogy a búcsúlevelek megvásárlásával mennyei üdvösségüket biztosítják, továbbá, hogy a lelkek a tisztító tűzből nyomban kiszabadulnak, amint berakták a ládába érettők a garast...”⁵⁴ „A búcsúhirdetők a fuvarosoknak és vendéglősöknek vagy más szolgálattevőknek bér helyett 4–5 vagy épp annyi lélekre szóló búcsúlevelet adtak, amennyit akartak.”⁵⁵ Hasonló problémát hordoz a búcsús imádságok kérdése. Csak annyit ezekről, hogy aki elvégezte a szokásos feltételek mellett; annak bizonyos mennyiségű búcsút engedélyeztek. Csakhogy a Nyelvelméltár tanúsága szerint ezen imádságokért több ezer, sőt tízezer esztendei búcsút is lehetett nyerni. Végezetül a dolgozatban eddig felsorakoztatott adatok is bizonyítják a búcsú mindennapivá válását: hogy már nem jelentett vezeklést, mint az ősegyházban, nem jelentett kiemelkedést a mindennapokból, hanem megszokottá, mindenki számára könnyen elérhetővé, „megvásárolhatóvá” vált.

4. A búcsújárások okairól

A búcsú fogalmát már tisztáztuk. Most két másik fogalomról ejtsünk néhány szót. Az emberek többségének tudatában a zarándoklat⁵⁶ és a búcsújárás⁵⁷ egyazon fogalom, szinonimaként élt és él, noha e két fogalom nem fedi teljesen egymást: a búcsújárás fogalmi tartalma több, mert itt a cél a búcsú elnyerése. Búcsújárásról a 12–13. század előtt nem beszélhetünk, mert a búcsútán akkor alakul csak ki. Ezért a terminológiában következetesen nem használjuk ezt a kifejezést a 13. század előtti időkkel kapcsolatosan.

A búcsújárás okainak vizsgálatánál tisztában kell lennünk azzal, hogy tömegjelenségről van szó. Egy régi közmondásunk ezt jól szemlélteti: Úgy járnak oda, mint a búcsúra.⁵⁸ S mint tömegjelenség magában hordott bizonyos lehetőségeket a deformálódásra.

A fő oknak a középkori áhitat búcsúnyerési vágyát kell tekinteni. A 14–15. századi moralisták már egyetértettek abban, hogy az emberek gyakran „bolond örömök kedvéért” mennek zarándokútra. Az egyházszakadás időszakának jó ismerője, a reformpárti Nicolas de Clamanges azt panaszolja, hogy az emberek nem azért mennek zarándokutakra, mert fogadalmat tettek, hanem hogy jól mulassanak. A zarándokutak mindenféle kicsapongásra adnak alkalmat, mindig akadnak kerítőnők, és az emberek szerelmeskedni járnak oda. Kempis Tamás szerint ritkán lesz szent abból, aki gyakran megy zarándokútra.⁵⁹

Lutherben is felvetődik a kérdés: mi az oka a búcsújárás népszerűségének? Ő négy okot sorol fel. Első a kíváncsiság, második maga búcsú, amelyért felkeresik a templomot a hívek, a harmadik a bűn miatt való gyötörődés és lakolás, végezetül különös hódolat a szentek tiszteletére és Isten dicsőségére.⁶⁰

Jászi Oszkárt is foglalkoztatta e kérdés a századfordulón, s ő pszichológiai oldalról próbálta megközelíteni: „Így hatol be a szegény máléevő, robotoló munkás életébe a pihenés, a turisztika, a világlátás, a társalgás és a szabad emberi lét ismeretlen gyönyörűsége. S mindennek az élvezetnek nagyszerű betetőzéseként személyesen és közvetlenül fog találkozni áldott Szűzanyjával... Most eleven kezével és áhító szájával fogja érinteni a mondák csodáját, melyből a bűnbocsánat, a testi meggyógyulás és a lelki kiengesztelés, a házi béke és a társadalmi egyensúly rejtelmes fluiduma árad.”⁶¹

Hasonló véleményt mond Georg Schreiber német néprajzkutató is, aki 1934-ben a következőképpen összegez. A búcsújárás a mindennapiból, a köznapiságból való kiemelkedést jelentette, áldozatos és fáradságos, bátor kirándulást a léleknek a természetfeletti rendkívüli és ünnepélyes magaslataira.⁶²

Még egy pszichológiai megközelítést idézünk Steven Runciman angol történésztől:⁶³ „A zarándoklás vágya mélyen az emberi természetben gyökerezik. Ott állni, ahol állt akit tisztelünk, látni azt a helyet, ahol született, küszködött és meghalt, rejtelmes kapcsolat érzését kelti a példaképpel, egyben tiszteletünk gyakorlati kifejezése.”⁶⁴

Azért tartottuk szükségesnek néhány megközelítés, álláspont ismertetését, hogy amikor felvetődik bennünk a miért kérdése, lássuk a válasz összetettségét, bonyolultságát.

Ugyanakkor rá kell mutatnunk a zarándoklatok, búcsújárások társadalmi fontosságára is, hiszen ezek a zarándokok pótolták az újságot és korunk minden hírközlő szervét. A Keletről érkező zarándokok új ismereteket hoztak, addig alig ismert vidékekről, népekről, emberekről beszéltek, s szinte Európa vérkeringését adták. E zarándokutak hozzájárultak a horizontok szélesítéséhez: egyháziak és világiak járták be a Kelet és Nyugat útjait. A 10. században indulnak meg a nagy compostellai Szent Jakab-zarándoklatok, az első ismert külföldi zarándok Puy érseke.⁶⁵

5. A búcsújárások tipológiája

A búcsújárások tipológiájának alapját az képezi, hogy hova irányulnak. Ezt vizsgálva 4 típus különíthető el. Szándékosan használtuk a típus – és nem korszak – megjelölését, ugyanis nehéz ezeket időrendben elkülöníteni. A német vallási néprajz jó ismerője, Bauerreiss korszakokra osztotta a búcsújárásokat:

1. Ókeresztény idők, kora középkori keresztes hadjáratok kora: zarándoklatok és búcsújárások a szentek sírjaihoz;

2. 1250–1350: eucharisztikus, Szentvér- és üdvöztető-búcsújárások
3. 1350–1450: Pieta-búcsújárások
4. 1700-ig, ill. később: Mária-búcsújárások.⁶⁶

Noha Bauerreiss hangsúlyozza, hogy a korszakhatárok nem éles törésekkel különülnek el egymástól, hanem szinte egymásba olvadva lépnek át az egyik korszakból a másik korszakba, nem elég meggyőző az érvelés. Gondoljunk csak arra, hogy a reformációig milyen nagy kultusza volt a szenteknek. Magyarországon szinte vetekedett a Szentvér-búcsújárásokkal.⁶⁷ Vagy például nem egy vagy két Mária-búcsújáróhelyet ismerünk a 15. század előttről. Ezért tartjuk helyesebbnek a típus terminust, mert ez fejezi ki legjobban az áhitatformák változásait s ugyanakkor több típus együttélését.

Az első típusba tehát a szentek sírjaihoz történő zarándoklatok, búcsújárások tartoznak, melyek a kezdetektől szinte napjainkig – igaz, nem egyforma intenzitással – jelen vannak az egyházban.

Az első három évszázad keresztényei nagyon ritkán zarándokoltak. Nemcsak az üldözések korlátozták őket, hanem az is közrejátszott, hogy a Szenthelyek csak akkor alakultak ki. A vértanúk tiszteletének első bizonyítékai Antiochiai Szent Ignác és Szent Polikárp⁶⁸ művei, valamint a katakombák feliratai. Szent Péter és Pál tiszteletének első dokumentumát Euszebiosz egyháztörténete őrizte meg. Ő közöl egy levelet, melyet a 2. század végén vagy a 3. század elején élt Gaius római pap írt Proclusnak, a montanisták hitvédőjének. Ebben a következő áll: „Meg tudom néked mutatni az apostolok síremlékeit, mert ha te a Vaticanum-ba akarsz jönni, vagy az ostiai útra, úgy azok síremlékeit fogod megtalálni, akik ezt az egyházat megalapították.”⁶⁹

E tisztelet megnyilvánulásait a gyakorlat szülte, ugyanis a legkorábbi időktől kezdve az eucharisztikus áldozatokat a szentek sírjainál mutatták be, mintegy oltárul használva azokat. A 4. századtól kezdve már a templomokat is a sírok fölé emelték. Így vált gyakorlattá az ereklyéknek az oltárban történő elhelyezése. Ezzel együtt alakult ki az a nézet, hogy a vértanúság minden bűnt és büntetést eltöröl, tehát a vértanúk azonnal üdvözlnek, és a földön harcoló egyházért (ill. annak tagjaiért) közbenjárnak. Ezért a korai keresztények igyekeztek a szentek sírjaihoz közel temetkezni. A kereszténység elterjedésével nem tudtak minden templomot vértanúk sírjai fölé emelni, s így kerülhetett sor ereklyék, ereklyerészek megszerzésére, amelyeknek ugyanolyan kegyelmi erőt tulajdonítottak, mint az egész testnek.⁷⁰

A középkor leghíresebb kegytemplomai – a Szentföld templomai⁷¹ után – Róma bazilikái,⁷² Aachen, a Karoling székhely,⁷³ a 10. századból Compostella,⁷⁴ majd Köln,⁷⁵ Amiens,⁷⁶ Loreto, Bari, Altötting, Czestochowa⁷⁷ és Szent Patrik purgatóriuma Írországbán.⁷⁸ Persze a sort oldalakon keresztül folytathatnánk. Magyarországon a kereszténység alapjainak lerakásával párhuzamosan teremődik meg az igény, hogy legyenek szenthelyek. István felismeri a zarándoklatok jelentőségét, ezért megnyitja a Magyarországon keresztül vezető zarándokutat, s maga is ereklyéket kér⁷⁹ vagy zsákmányol.⁸⁰ E kora időkre nyúlik vissza Pannónia és a szomszédos terület első vértanúinak tisztelete: Szent Kálmán,⁸¹ Zoerand és Benedek remeték,⁸² majd néhány évtizeddel később Szent Gellért⁸³ kultusza. Az egész középkoron át virágzó kultusza lesz a szent királyok sírjainak, illetve az ezekhez fűződő tárgyaknak, ereklyéknek; II. Endre Szentföldi útjáról is ereklyékkel megrakodva tér vissza, melyeket nyomban szét is oszt az egyházak között.⁸⁴ Még négy nagyjelentőségű búcsújáróhelyről kell szólnunk, melyek már a virágzó középkort jellemzik: Boldog Margit nyulak-szigeti,⁸⁵ Szent Simeon zárai,⁸⁶ Remete Szent Pál budaszentlőrinci⁸⁷ és Kapisztrán Szent János újlaki sírjai.⁸⁸

A 13. század elején a Szentek tisztelete mellett új típus jelentkezik, mely egy új, misztikus irányzattal együtt teljesen átalakítja a hitéletet. Ezeket nevezi a szakirodalom eucharisztikus vagy Szentvér-jellegű búcsújárásoknak.

Az európai hitéletben tapasztalt változások felfoghatók egy folyamatos kihívásrendszer válaszainak is. A kihívás az eretnekségek részéről történt, melyek nemcsak gazdasági, társadalmi vonatkozásban támadják az egyházat, hanem teljes egészében, s e támadás útja általában a tan megkérdőjelezése. Ha e szempontból vizsgáljuk az európai eretnekmozgalmakat a 11. századtól a hitújításig, elmondhatjuk, hogy a tan tekintetében két dogma ellen irányult elsősorban az eretnekségek támadásának éle: az egyik az Oltáriszentség, a másik pedig Szűz Mária tana.

Ezekre a kihívásokra a válasz természetesen komplex módon jelentkezett. Mi mégis kiragadunk három szálát – s miután az eretnekségek kihívását áttekintettük –, ezek alapján nézzük meg, hogyan válaszol a hitélet az eretnekségek kihívására. E három szál:

- 1) Új szerzetesrendek, rendi reformok;
- 2) Ünnepek kifejlődése, liturgia;
- 3) A búcsújárások új típusai.

A 9–11. századok az Oltáriszentség körüli viták századai. Még a viták teljesen el sem ülnek, amikor Fours-i Berengár fellép (1050). Valószínűleg ő volt az első, aki a valóságos jelenlétet⁸⁹ kétségbe vonta az 1. században élő dokéták óta. A 11–12. század fordulóján működik Németalföldön Tanchelm. Ő Isten fiának, Szűz Mária jegyesének mondta magát, tagadta az egyházat, a papságot, az Oltáriszentséget pedig gyalázta. A 12. század legfélelmetesebb eretnekei a katharok voltak. E tan szinte egész Európát bejárta. Franciaországban Albi városáról kapták nevüket. Lombardiai águkat patarénusoknak, a németországi gazaroknak, ruszkeleknek, az angliait populikánusoknak, a balkánit pedig bogumiloknak nevezik. Ezen irányzatok megegyeznek abban, hogy az említett két tant elvetik. A 13. század közepétől jelentkező flagelláns mozgalom egyes irányzatai szintén kétségbe vonták a valóságos jelenlétet. Tehát ez az időszak, a 12. század második fele, illetve a századforduló az egyik gócpont, amikor az egyházat szinte minden oldalról körülveszik az eretnekségek. A másik ilyen gócpontunk, ahol szintén európai nagyságú mozgalommal állunk szemben: a Wyclif-mozgalom és a huszitizmus (időben a 14. század vége, a 15. század első fele). Wyclifnél nem világos, vajon magát a jelenlétet tagadta-e, vagy csak az átlényegülést. A huszitizmusban sem egyöntetű a tanítás. A Mária-kultuszt minden irányzat elveti, az Oltáriszentség tagadásáig csak a legradikálisabbak jutnak el. Az az általános eretnek nézet, hogy az ostyában csak Krisztus teste, a borban csak Krisztus vére van jelen, s bárki, világi is konsekrálnak.

Amint láttuk, két gócpontot figyelhetünk meg az eretnekségek történetében: a 13. század elejét és a 14–15. század fordulóját. Nagyon érdekesen alakul az egyház válasza e kihívásra. A konkrét beavatkozásokon túl – pl. az 1208-as keresztes hadjárat az albigensek ellen; a magyar királyok hadjáratai a bogumilok ellen – főleg a kultusz területén találunk erre módot, s kettős irányú válaszadás indul meg. Az egyik az eucharisztia tanának erősítése, a másik a Mária-kultusz serkentése.

A szerzetesrendek vonatkozásában szempontunkból a korai alapítások közül a két legjelentősebb a cisztercita-rend és a premontrei kanonokrend. A ciszterciták Mária-tisztelete közismert, hiszen minden templomukat Szűz Máriának szentelték; a Mária-kultusz nagy apostola volt maga Szent Bernát is, kit második alapítójukként tartanak számon. A premontrei kanonokrendnél Szent Norbert fő tevékenységül az Oltáriszentség és

Mária kultuszának erősítését jelölte meg. Közvetlen válasznak fogható fel a katharok felépésére a 13. század eleji három nagy rendalapítás: a domonkos rendé (1216), a ferenceseké (1223) és a karmelitáké (1226). Szent Domonkosról tudjuk, hogy rendjét az eretnokség visszaszorítására alapítja, s ezt nemcsak a szó szoros értelmében végzik, hanem a veszélyeztetett tan erősítésével is. Erős Mária-kultuszuk legjobb bizonyítéka a rózsafüzér-imádság. Az Oltáriszentségről szóló himnuszok Aquinói Szent Tamás nevéhez fűződnek. Szent Ferenc rendjének kapcsolata e két kultuszhoz szintén nagyon szoros. Gondoljunk csak Szent Ferenc keresztsodájára, Szent Klára csodájára az Oltáriszentséggel, vagy Szent Bonaventura Mária-, Oltáriszentség- és szenvedő Krisztushimnuszaira. Végül a karmelita rendet egyenesen Szűz Mária tiszteletének erősítésére alapítják. Talán még ide tartozik az ágostonos (1256) és a szervita rend (Szűz Mária szolgálói) alapítása is.

A 14–15. században nagy rendalapítások nincsenek. A már meglévő rendek fejtik ki tevékenységüket, viszont ez a korszak lesz a nagy rendi reformok időszaka. Például a bencés rend esetében 1336-ban XII. Benedek reformja, 1348-ban az olivetánusok, 1409-ben a pisai, 1414-ben a konstanzi zsinat reformjai, 1473-ban a melki-reform, 1450 körül a bursfeldi unió és 1500 táján a magyar bencés kongregáció.

A második szál, amelyet megvizsgáltunk, az ünnepek és a kultusz tanúsága. Természetesen nem a fő ünnepekről van szó, mert ezek az egyház gyökereihez nyúlnak vissza. Az e korban kialakult ünnepeket és a kultusz módosulásait jól szemlélteti a következő táblázat:

Jézushoz fűződő ünnepek és a kultusz módosulásai

- 1215. IV. lateráni zsinat:
Krisztus jelen van
az Oltáriszentségben
kötelező a húsvéti gyónás
- 1264. Úrnapja.
- 1278. Körmenet az Oltáriszentséggel.
- 13. század: Jézus Szíve-tisztelet gyökerei
- 13–14. század fordulója: Keresztúti
ájtatosság
- 14–15. század: Krisztus kínszenvedéseiről
való megemlékezés,
Humiliavit és Egredimini
misék.
- 15. század eleje: Jézus neve
- 15. század eleje: Kötelezővé teszik
Virágvasárnap
a passiót.
- 1413. Fájdalmas péntek.

Mária-ünnepek és a kultusz módosulásai

- 1090 körül: Szűz Mária szombatja.
- 12. század vége: Üdvözlégy Mária.
- 1212. Rózsafüzér-imádság
- 1250. Kisboldogasszony ünnepe.
- 1389: Sárkány Boldogasszony.
- 14. század vége: Mária bemutatása.
- 1412: Fájdalmas Szűz Társulata.
- 1413: Fájdalmas péntek.
- 1478: Szeplőtelen fogantatás.
- 15. század: Havi Boldogasszony

A harmadik szál – amint már említettük – a bűcsűjárások irányának változásában figyelhető meg, mely szoros kapcsolatot mutat az új misztika megjelenésével. Mint láttuk, itt az eucharisztikus, a Szentvér- és az Üdvözítő-bűcsűjárásokról van szó. Ezeket összefog-

laló néven Szentvér-búcsújárásoknak nevezzük. Jelképes nyitásuk a bolsenai mise (1260 körül). Egy cseh pap kételkedni kezdett abban, hogy kezei között az ostya valóban átváltozik-e. Mivel kételyeit eloszlatni nem tudta, elzarándokolt Rómába, a „hit forrásához.” Innen visszatérőben egy kis olasz faluban, Bolsenában misézett, amikor véletlenül mise közben feldőlt a kehely, s a korporálén nem bor, hanem vérfolt mutatkozott.⁹⁰ Szent Lajos legendája szerint ugyanezekben az években hasonló eset történt a francia király udvarában is. Szent Lajos Karácsony nyolcadán épp a szobájában volt, amikor udvari papja felrohant hozzá, és így szólt: Uram, királyom! Gyere gyorsan a kápolnába, mert a pap keze között az ostya gyermek Jézussá változott, és a kis Jézus ott ül az oltáron, és mosolyogva néz mireánk. Szent Lajos erre azt mondta lelkendező udvari papjának: menj csak vissza a kápolnába, folytassátok a misét, mondjátok meg a kis Jézusnak, hogy elég hite van a francia királynak ahhoz, hogy jelenések nélkül is elhiggye Jézus jelenlétét az Oltáriszentségben.⁹¹ Ezek az események egész Európában megindítják a legendaképződést. Ezt a hatalmas anyagot gyűjtötte össze és rendszerezte a már említett Bauerreiss, ki felhasználta a múlt században e témával foglalkozó P. Browe kutatási eredményeit is.

Bauerreiss megállapítja, hogy az általa megvizsgált legendák hasonló felépítésűek. Kiindulásuk általában az Oltáriszentség ellen elkövetett tiszteletlenség (gyakran zsidók részéről) vagy hitetlenség, amely csodálatos jelenséget vált ki. A megsértett isteni fölség bizonyítani igyekszik jelenlétét, kinyilatkoztatja magát, vagy szenvedésének jelét adja, hiszen az ostyát ért bántalmak az Üdvözítő szenvedései is.⁹² Ezután ünnepélyes körmenetben mennek érte, s a csoda helyén templom épül, ahová megindul a zarándoklás.⁹³ Tehát szerkezetileg e legendák három részre oszthatók: Az isteni fölség megbántása; csodálatos jelenség; kultusz kialakulása.

Problémaként vetődik fel, hogy hogyan jelentkezik ez a típus Magyarországon. Párhuzamosan az európaival, vagy később? Kónyi Mária e kegyhelyek megjelenését 1350 utánra teszi,⁹⁴ s régebben mi is a 14. század második felére helyeztük.⁹⁵ Elgondolkodtató azonban a gyermek Jézus köntösének legendája, melynek cselekménye szinte egyidőben játszódik le a már idézett bolsenai misével és a Szent Lajos-csodával. Eszerint 1260 körül a királyné káplánja a visegrádi várkápolnában a misét végezte. Előre figyelmeztést kapott, hogy készítsen az oltárra egy kis köntöskét. Mise közben a pap kezei között az ostya gyermek Jézussá változott, aki a köntöst magára öltötte, majd egy idő után levette, és visszaváltozott. A köntös további sorsa is ismert. Laszkarisz Mária odaadta egy keresztes lovagnak, aki ezt Kölnbe küldte. A köntöske bal ujjá azonban hazánkban maradt, és 1526-ig a Margit-szigeten tisztelték.⁹⁶ Érdemes odafigyelni Boldog Ilona legendájára is, amelyben ezt olvashatjuk: egy szelencében megmutatta az Úr csodálatos alakban lévő testét négy nővérnek. Közülük az egyik úgy látta, hogy húsvörösbe hajlik, és tündököl, a másik úgy látta, mintha kisdéd lenne, a többiek, ketten, kissé vörösnek látták. Egyiküknek azt mondta: „Ez az Úr teste, amelyet a pap keze megszentelt; az anygálok hozták az égből, és most elhozták nekem.”⁹⁷ Sőt a Margit-legenda is hasonló hatásokról tanúskodik: „Némikoron imádkozik a Szent Kereszt oltára előtt a kertben; ... némikoron pedig áll vala az ablaknál, kiről nézik Krisztusnak szent testét nagy ájtatossággal és nagy siralmakkal.”⁹⁸ Azt hisszük, ezek a példák amellet tanúskodnak, hogy Magyarországon egyidőben jelent meg e búcsújárás típus az európaival. A későbbi, a középkorban oly híres búcsújáróhelyek létrejöttéről szinte semmit sem tudunk, ezért nem lehet kizárni azt, hogy ezek gyökerei ide, az utolsó Árpádok idejére nyúlnak vissza. Emellett a Mária-tiszteletnek is kialakul egy sajátos formája, mely a barokk búcsújárás-

hoz fűzi a kora középkorit, s szoros kapcsolatban van a Szent-búcsújárással: ez a Pieta-típusú búcsújárás. Magyarországon ez csak a 15. század második felében jelentkezik, s a török hódítás korszakát fogja majd jellemezni igazán. Ezért itt ezekről nem szólunk.

Végezetül még egyszer összefoglaljuk a mondottakat. Bauerreiss korszakokra osztotta fel a búcsújárásokat, s négy szakaszt különített el. Véleményünk szerint ez hibás, mert az általa felsorolt szakaszok egymás mellett élnek szinte napjainkig, ezért ezeket időhatárok közé szorítani, vagy egymás elé sorolni nem lehet. Ezért a Bauerreiss-féle felosztást átvéve, de nem korszaknak, hanem típusnak tekintve mi is négy részre osztjuk a búcsújárások történetét:

- 1: zarándoklatok és búcsújárások a szentek sírjaihoz;
- 2: Szentvér-búcsújárások;
- 3: Pieta-búcsújárások;
- 4: Mária-búcsújárások.

JEGYZETEK

1. Jo 2, 12; Ez 18, 21–22; Mt 5, 27–31. (A bibliai szövegeket a Szent István Társulat 1979-es kiadása alapján idézzük.)
2. 1 Kor 5, 5–6.
3. *Tertullianus*: De poenit. C.9, C.11, C.12. Idézi *Prohászka Ottokár*: A keresztény bűnbánat és bűnbocsánat. In: *Prohászka összegyűjtött munkái* II. Bp. é.n. 228.
4. *Gregoriosz Thaumaturgosz*: Kánoni Levele. In: *Ókeresztény Írók V. Az Ókeresztény kor egyházfegyelme*. Bp. 1983. 72.
5. Csodatevő Sz. Gergely kánoni levele. Uo. 361.
6. *Euszebiosz* egyháztörténete In: *Ókeresztény Írók IV*. Bp. 1983. 238.
7. Pl. „a gyilkos a templomba öt évig be ne lépjen, hanem a kapu előtt siránkozzék; öt év múlva beléphet, de nem áldozhat, hanem a templom szögletében állhat ... Aki a nejét meggyilkolta, a templomban a többitől különállva az ajtó mellett bánkódjék, s a ki- és bemenők közbenjárását kérje, áldozásra pedig egész életén át méltatlannak tartsa magát ... Aki bestializmust követ el, 15 évig álljon a templom ajtajánál; ezután öt évig hátul. A templomban jelen lehet az imákon, s csak ezután áldozhat.” *Prohászka* i.m. 251.
8. *Prohászka* Id.m. 251. E hét évre kiszabott penitenciára emlékeztet a feltűnően sok és kedvelt 7 évi és 7 negyvenednyi (quadragena), azaz 7 nagyböjtre vonatkozó búcsú. Ez nem azt jelenti, hogy az egyház a tisztítófűzbeli szenvedésből 7 évet és 7 nagyböjtnyi időt enged el, hanem annyi szenvedést, amelyet a penitencia régi gyakorlata szerint 7 évi és 7 negyvenednyi szigorú vezekléssel le lehet róni.
9. Uo. 253.
10. Az ősegyházban ez nem fordulhatott elő. Ott a legnagyobb bűnökért is legfeljebb életfogytiglani vezeklést lehetett kiszabni. Eredménye pedig az lett, hogy a vezeklés teljesíthetetlené vált.
11. *Prohászka* i.m. 254.
12. Uo. 255.
13. *Foucher de Chartres*: Gesta Francorum. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény Bp. 1971. I/2, 676. Ugyanez látszik a clermont-i zsinat 2. kánonjából is: „Annak, ki nem pénzért vagy kitűnni vágyból Jeruzsálem fölzsabadítására siet, hanem csakis áhitatból, azt az utat teljes tökéletes vezekléssel kell betudni.” (*Prohászka* i.m. 256.)
14. A kánoni penitencia történetében eddig különböző megváltásokról beszéltünk, amelynél a penitencia gyakorlatait más gyakorlatokkal helyettesítették: azonban a megváltásokat nem mondhatjuk búcsúnak, ti. elengedésnek – hanem inkább cserének. Ugyanezt állíthatjuk a nagy zarándokutakról s a keresztes hadjáratokról is. Tehát a búcsú ott lép föl, ahol a büntetés elengedése kézzelfogható – ott, ahol apró gyakorlatokért Krisztus szenvedésére való hivatkozással elengedték az ideiglenes büntetést Isten színe előtt. Ez a tulajdonképpeni búcsú a II. Lyoni zsinat óta örvendő általános gyakorlatnak.
15. 1215-ben a IV. lateráni zsinaton megerősíti III. Ince pápa, hogy aki templomszentelésen bűnbánólag vesz részt, annak elengedik egy évi vezeklését. (*Prohászka* i.m. 259.)
16. Uo. 270.

17. Arra, hogy ez a gyakorlatban hogyan történt, jó példa a Tamás cantenbury-i érsek gyilkosaira kivetett penitencia. II. Henriket kötelezik 1200 katoná fenntartására a Szentföldön. Sz. Tamás rokonait köteles visszafogadni kegyeibe, ő maga háborúba menjen vagy a Szentföldre, vagy Spanyolországba a morok ellen. E kiszabott penitenciára a király így felel a követnek: „Íme, követ urak, testem kezeitek közt van! Higgyétek, hogy bármit is parancsoltok, megteszek mindent, s akár Jeruzsálembe, akár Rómába, vagy Szent Jakabhoz Compostellába elmegyek.” Uo. 271.
18. Ti. az eretnek „egyház” javát.
19. Uo. 271.
20. *Félegyházi József*: A középkor egyháza. Bangha Béla–Ijjas Antal [szerk.]: A keresztény egyház története. Bp. é.n. 4. kötet 30.; *Prohászka*: Id.m. 259.
21. Quadragena a negyvennap böjtöt jelöl. Először ilyen nagyböjtnyi vezekléseket engedtek el. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a tisztító tűzből büntetésből engedtek el egy nagyböjtnyi időt, negyven napot, hanem annyi ideiglenes büntetést, amennyi 40 napi vezekléssel a régi egyházi szabályok szerint leróható volt.
22. *Pothast, August*: Regesta pontificum Romanorum. Inde ab A. post Christum natum MCXCVIII. ad A. MCLCIV. Berolini, MDCCCLXXV. II. kötet 495, 953, 956, 958, 959, 965.
23. Uo. 495.
24. Uo. 978, 990, 991, 999, 1001, 1008, 1009, 1010, 1012, 1013.
25. Főleg a püspökök buzgolkodtak a búcsúosztásban: 1284-ben 22 püspök engedélyez búcsút az esztergomi domonkos zárdának. *Balics Lajos*: A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II. Bp. 1885–90. II. kötet 351–352.; *Magyar Sion* III., 1865 623.; *Pfeiffer Miklós*: A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa, 1917. 39. 1295-ben Benedek veszprémi püspök az egyházmegyéjében lévő ferences templomokat látja el búcsúkkal. *Karácsonyi János*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1922–24. I. kötet 29. 1298-ban pedig több érsek és püspök engedélyez búcsút azoknak, akik a segesvári domonkosok templomát felkeresik. *Pfeiffer i.m.*: 200.
26. Szándékosan használjuk a formálódás szót, mert a tan végleges rögzítése csak a tridenti zsinaton történik meg.
27. Mt. 16, 18–20; Ján. 20, 23;
28. Ez a dogma alapítója.
29. *Huizinga*: A középkor alkonya. M. Helikon é.n. 170.
30. *Prohászka Ottokár*: A Szentév (1900). In: Prohászka összes művei XII. 7. *Denzinger–Schönmetzer*: Enchiridion symbolorum definiti – onum et declarationum. Barcinone, 1967. 300–301.
31. E témával foglalkozik *Hübner*: Die Konstanzer Reformation und die Konkordate von 1418. Leipzig, 1867. 155. és kk.
32. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis I–IV. Budapestini 1896–1907. (a továbbiakban: Mon. Vespr.) III. kötet, Bevezetés, CXI.
33. Mon. Vespr. III. p. CXI. – Érdekes volna kultúrtörténetileg végigvizsgálni a búcsúengedélyekben szereplő ünnepeket, ezek változásait, módosulásait.
34. *Ottenthal*: Die päpstlichen Kanzleiregeln. Innsbruck, 1888. 196.
35. Uo. 246. és 263.
36. Uo. 243. és 263.
37. Mon. Vespr. III. 87 (CXXIV. sz.), 88 (CXXV. sz.).
38. Mon. Vespr. vol. III., p. CXI. (Bevezetés).
39. Ilyen időszak például 1400 októbere is.
40. Közli *Fraknói Vilmos*, Turul 1893, 3–4.
41. Uo. 4.
42. Ez a momentum nagyon fontos, mert viszonyításképpen következtetni lehet a hely kedveltségére, látogatottságára; középkori kultuszhelyeinkről gyakran az egyetlen adat. IX. Bonifác 1400-ban a sajládi kolostornak 12 időszak gyóntató alkalmazására ad engedélyt, vö. *Mályusz Elemér*: Zsigmondkori Oklevéltár I–II/1–II/2. Budapest, 1951–1958., (a továbbiakban: Zs.k.O.) II/1, 70. és Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia. Bp. 1881–1909. (a továbbiakban: Mon. Vat.) I/4. 194. Ugyanabban az évben az örményesi pálosok 10 gyóntatót alkalmazhatnak a Szt. László-napi búcsújukon. Zs.k.O. II/1 26; Mon. Vat. I/4 194.
43. *Schermann Egyed*: A búcsú. Bp. 1926. 17. *Holub József–Kónyi Mária*: A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje. Szekszárd, 1940. 39–40.
44. Főleg a jubileumi búcsú okmányainál találkozunk vele.

45. Nálunk először az 1450. évi jubileum alkalmával lehetett ezt a kegyet elnyerni. Először a pápa csak a főpapoknak és báróknak engedélyezte. Hunyadi János azonban kieszközölte annak további kiterjesztését. Lásd: Magyar humanisták levelei. Közreadja V. Kovács Sándor, Gondolat, 1971. 162–163.
46. Mon. Vespri. III. (Bevezetés) LX.
47. Zs.k.O. II/1. 289.
48. Regesztáit közli a Zs.k.O. II/1. 2443–2499 sz. alatt.
49. Zs.k.O. II/1. 289.
50. Uo. 291.
51. Uo. 290.
52. Uo. 291.
53. Uo. 289.
54. D. Luther Márton művei I. Bp.–Pozsony, 1904–1917. 28.
55. Uo. I. 151.
56. Zarándok szavunk az ógyházi szlávból került hozzánk, minden bizonnyal azoknak a szentéletű szerzeteseknek a nevéként, akik zarándokúton jöttek hazánkba, s tartottak Konstantinápoly és a Szent Sír felé. (Balázs János: Magyar deákság. Bp. 1978. 283.)
57. Feltűnően Katolikus Lexikon sem tesz különbséget a két fogalom között. vö. Katolikus Lexikon I. 266. „Búcsújárás.”
58. O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 106.
59. Huizinga: Id.m. 160–161.
60. Luther Id.m. I. 169–170.
61. Jászi Oszkár publicisztikája. Bp. 1979. 14.
62. Schreiber, Georg: Wallfahrt und Volkstum. Düsseldorf. 1934. 34.
63. Runciman, S.: A History of the Crusades. London 1965. I. 38–50.
64. Idézi: Györffy György: István király és műve. Bp. 1973. 293.
65. Robert-Henri Boutier: A középkori Mediterráneum főbb politikai és gazdasági kérdései. (Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései. III.) Bp. 1970. 154.
66. Bauerreiss, Romuald: Pie Jesu. Das Schmerzensmann-Bild und sein Einfluss auf die mittelalterliche Frömmigkeit. München, 1931. 108.
67. Gondoljunk csak Remete Szent Pálra vagy Kapisztrán Szent Jánosra.
68. Salamon Z. László: Hol Szent Péter sírba téve. Róma, 1975. 20–24.
69. Eusebiosz Egyháztörténete i.m. 91.
70. Vö. P. Testini: La catacombe e gli antichi cimiteri Cristiani in Roma. Bologna, 1966. 4. és kk.
71. Vö. Pécsvárdi Gábor: Jeruzsálemi utazás. Bp., 1983. és Magyar Sion, IV. 1866. 183, 261, 352.
72. Vö. Fraknói Vilmos: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház. – Katolikus Szemle, 1893, 169. és Fejérváthy László: Bátfától Rómáig. – Ország-Világ. 1882, 419.
73. Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 125–126.
74. Vö. Bálint Sándor: Compostela és hazánk. Vetera et nova rerum liturgicarum. Bp. 1975. 200–212 és Révay József: Zarándokút szenthelyekre. Bp. 1928. XI.
75. Pásztor Id.m. 126–129.
76. Froissart krónikája, Bp. 1971. 223.
77. Pásztor i.m. 129–133.
78. Magyarok közül is jártak ott néhányan, például Tar Lőrinc. Vö.: Tar Lőrinc pokoljárása. (Magyar ritkaságok) Bp. 1985.
79. Makkai László–Mezei László: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Bp. 1960. 85–87. (Odilo cluny-i apát levele István királyhoz.)
80. Györffy György: Id.m. 288.
81. Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium (I–II. Bp. 1977) II. 376–377.
82. Árpád-kori legendák és intelmek. Bp. 1983. 13–15.
83. Uo. 68–94.
84. Képes krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Bp. 1959. 188.
85. Némethy Lajos: Adatok Árpád-házi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez. Bp. 1884. 151.
86. Művészet I. Lajos király korában (1342–1382). Katalógus. Bp. é.n. 115–117.
87. Knapp Éva: Remete Szent Pál csodái. – Századok 1983/3. 511–557.
88. Vö. Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. – Forum, 1983.
89. Krisztusét a két szín alatti áldozásnál.
90. Bauerreiss Id.m. 63. Más variáció szerint a kehely fölött az ostyát megtörte.

91. *Spirago-Bezerédj*: Példatár. 106. sz. példa.
92. Vérzik, világít, levegőben lebeg, vagy súlyos és a földre esik, gyermek, vagy rózsza képét ölti fel.
93. *Bauerreiss* Id.m. 84. és kk.
94. *Kónyi-Holub* Id.m. 30.
95. *Sümei József*: Középkori hitélet, középkori misztika a magyarországi búcsújárások tükrében. Posztulátum, - Főiskolai hallgatók tudományos munkái II. évf. Pécs, 1981/1. 35.
96. *Némethy Lajos*: A gyermek Krisztus köntöskéje. - Magyar Sion, 1901. 358-371, 458-473.
97. Árpád-kori legendák Id.m. 105.
98. Uo. 113. A téma legújabb feldolgozása: *Tüskés Gábor-Knapp Éva*: A Szent Vér tisztelete Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1986. 76-116.

TEOLÓGIAI ÉS KARDINÁLIS ERÉNYEK A 16. SZÁZADI OLASZ-SPANYOL UDVARI TÁRSADALOMBAN

Ubique sunt angustiae
Labirintum *prudentia* vincit

Az 1527. évi „sacco di Roma”-t (Róma kifosztása) végzettszerű, emblematicus eseménynek tekintették a császári seregek ellen I. Ferencsel és VII. Kelemen pápával szövetségbe tömörült olasz fejedelemségek: egyfajta isteni ítéletnek, az Egyház romlottsága elleni isteni harag megnyilvánulásának. Valójában nem a „sacco”, hanem a gyors egymásutánban azt követő események (a franciák nápolyi veresége, a firenzei köztársaság sorsa, a genovaiak csatlakozása V. Károlyhoz) vezettek az 1529-es békekötéshez, amelyen Bolognában személyesen jelent meg V. Károly. Ekkor alakították ki az Itáliai-félsziget új arculatát: a milánói hercegség II. Francesco Sforza halála után császári fennhatóság alá került, Genova megőrizte névleges függetlenségét, a többi olasz állam a spanyol birodalom részét képezte. A bolognai kongresszus megpecsételéseként V. Károly átvehette a pápától a császári koronát. Bár még több, mint húsz éven keresztül a francia-császári konfliktus határozta meg Nyugat-Európa képét, az itáliai államok számára csak a Chateau-Cambrésis-i béke (1559) hozott újabb változásokat (a pármai és piacenai fejedelemség létrejötte), és biztosította véglegesen a spanyolok itáliai uralmát. Szétszórtan jelentkeztek ugyan spanyol-ellenes összeesküvések, veszélyt látva a félsziget fokozatos elspanyolosodásában, de ezeknek az elszigetelt mozgalmaknak, politikai írásoknak, inkvetíváknak nem sok reális lehetősége volt az európai politikai és gazdasági perifériára szorult Itáliában.

A spanyol uralom megszilárdulásával egyidőben zajlott az Egyház vallási restaurációs tevékenysége. Itália kívül rekedt a század nagy szellemi mozgalmán, a reformáción is, és „bizonyos, hogy ezek a tanítások csak Németországból kiindulva hatottak Itáliára, de már túlságosan későn, amikor a spanyol hatalom elég erős volt ahhoz, hogy részint közvetlenül, részint a pápaság útján és annak eszközeivel mindent elnyomjon”, állapította meg Burckhardt.¹ A tridenti zsinat évei végérvényesen átalakították a reneszánsz szabad szellemiségét. Az 1563 decemberében elfogadott *Professio fidei tridentinae* pedig hivatalosan is az ellenreformáció korának kezdetét jelentette. Az *Index librorum prohibitorum*, az inkvizíció cenzúrája, a jezsuiták kultúra- és oktatásszervező tevékenysége mind olyan tényező volt, amellyel számolnia kellett a reneszánsz individualizmus eszményein felnövekvő olasz értelmiségnek. A spanyol uralom alá kerülésével és a katolikus egyház ellenreformációs tevékenységével a félsziget egészen új helyzetben találta magát: a spanyolokkal való együttélés jelentette a kisebb problémát és, mint látni fogjuk, olykor termékeny kulturális kölcsönhatás jellemezte e korszakot. Az ellenreformáció szelleme viszont a kultúra *elitje* számára „az ortodoxiával való nyílt szakítás... a teljes alávetettség, a nehéz emigráció és a hasonlóképpen nehéz maradás”² közötti választás lehetőségét vetette fel.

A 16. századi értelmiség és a hatalom kapcsolata ebben az ellentmondásokkal terhes korban úgy jelentkezik, mint a (látszat)hatalom eszmei központját képező udvar és az udvart, annak fejedelmét kiszolgáló udvari ember (titkár, diplomata, nevelő stb.) komplex politikai–társadalmi–kulturális viszonya. Független értelmiségi lét – nagyon kevés kivétellel – megvalósíthatatlan, ezért a mecénás-fejedelem mellett betöltött udvari funkció nemcsak a társadalmi érvényesülés egyetlen útját, de egyben a létfeltételeket is jelentette. Az olasz udvarok, bár politikai jelentőségüket elveszítették a század folyamán, továbbra is megőrizték kultúraszervező szerepüket. Ennek köszönhetően jöttek létre a 16. századi késő reneszánsz, manierista, barokk olasz irodalom legkiemelkedőbb alkotásai, valamint a főleg kultúrtörténeti vagy historiográfiai jelentőséggel bíró etikai, viselkedéssel kapcsolatos értekezések, dialógusok az udvarról, az udvar középpontjában álló fejedelem és az udvari ember neveltetéséről.

A Cinquecento két olyan értekezéssel nyit (Machiavelli *Fejedelem* [1515] és Baldassare Castiglione *Udvari ember* [1528] című műveiről van szó), amelyek, mint ismeretes, az ancien régime udvarainak évszázadokon keresztül kézikönyvei lettek, és alapját képezték a 16–17. század mennyiségileg lenyűgöző, sok esetben minőségileg sem elhanyagolandó politikai, ill. etikai jellegű értekezésirodalmának. Machiavelli alaptéziseire támaszkodott a 16. század történetírásba burkolt politikai irodalma, amely az ellenreformáció kiteljesedett szellemi hegemoniája után a század végén az államrezon irodalomba torkollott. Ebben az indexre tett Machiavellit, a politika és az erkölcs kettéválasztóját látszatra elítélték, valójában az ő nyomdokain haladva kísérelték meg összeegyeztetni a keresztény morált és a politikai praxist. Ez, a Giovanni Botero *Ragion di Stato*jával (1589) kezdődő irodalom híven tükrözte az olasz udvarok politikai gyakorlatát, azaz a (látszat)hatalom megőrzésének, a spanyol és a francia monarchia közötti túlélés lehetőségének eszméjét.

Tehát míg a *Fejedelem* a politikai irodalom modernkori alapkönyve volt, Castiglione *Udvari embere* az etikai és viselkedési normákkal kapcsolatos értekezések forrásává vált, „az a tengely, amely közvetve vagy közvetlenül létrehozta az összes többi szöveget, általános és generatív grammatika, ezen arbor textuális törzse”,³ jegyzi meg Quondam. Függetlenül attól, hogy a fejedelemtől vagy az udvari emberről kíván szólni, az udvari értekezésirodalom közös vonása az, hogy jellemzi az udvart, azt az udvart, amely sosem volt statikus, amelynek dinamizmusa éppen az udvari élet szabályainak értelmezésével és értékelésével ragadható meg. E viselkedési és etikai szabályok a 16–17. század folyamán gyakran gyökeres változásokon mennek keresztül. Ezzel nemcsak az udvar *image* változását követhetjük nyomon, de mutatis mutandis, az egész korabeli itáliai társadalmát is. Ha tehát meg akarjuk ismerni az udvart a maga totális politikai–kulturális egységében, az udvar-jelenség modernkori értelmezéseinek és a több évtizedes interdiszciplináris vizsgálódások birtokában érdemes a kérdést egy másik, nem kevésbé figyelemre méltó szintre vinni: nevezetesen, vajon a 16–17. század értelmisége,⁴ saját emberi és művészi tapasztalataiból merítve, hogyan értelmezte és ítélte meg az udvart, milyen volt kapcsolatuk a hatalommal, hogyan rajzolódott ki világképük és milyen képet alkothattunk mi erről a világról a korabeli művek, levelezések és közvetlenebb módon az értekezésirodalom révén.

Ezekben az értekezésekben minden meghatározásnál, történelmi példák felhozásánál jobban jellemzi az udvari társadalmat és benne az értelmiség érvényesülési vagy pusztán fennmaradási lehetőségeit azoknak az *erkölcsi kategóriáknak* az értékelése, amelyek a

görög–latin klasszikusokon (különösen Arisztotelész, Platon, Cicero), a keresztény erkölcsön (a Biblián túl elsősorban Aquinói Szent Tamás erkölcszociológiáján) alapulva állandóan visszatérő motívumként jellemzik a kort: a teológiai (hit, remény, szeretet) és a kardinális (sarkalatos) erényekről (bölcsség, igazságosság, lelkierő, mértékletesség) és ezek reneszánsz szemléletéről, értelmezéséről van szó.

A középkori keresztény erkölcs, mint tudjuk, a teológiai erényekre helyezve a hangsúlyt, a kardinális erények gyakorlását is az ember Istenhez való visszatérésének útjaként vázolja fel. Az arisztotelészi etikát teológiaként értelmező Szent Tamásnál az erény Krisztus követése, hiszen az erényes élet teszi boldoggá az embert, de ez a boldogság Istenben van, a természetfeletti végső célban („ad ultimum finem supernaturalem”). Szent Tamás erkölcszociológiájában a boldogság elérése az *erények megvalósításának függvénye*, ahol a teologikus erények mutatják az Isten felé vezető utat, a célt; a kardinális erények az eszközöket. Dante *Színjátékában* is ez a felfogás tükröződik a hol csillagként, hol hölgyekként allegorizált erények kapcsolatában:

Három hölgy jött és lábát táncra nyújtá
a jobb kerék felől: piros a szélső,
hogy azt hinnéd, valaki lángra gyújtá;
smaragdból látszott lenni a középső.
Smaragdból csontja, smaragdszín a vére,
frissen esett hónap látszott a végső.

...

...

S a bal keréknél négy hölgy ünnepelt
bíbor ruhában; s járt, amint az egyik,
kinek három szeme volt, énekelt.

(Purg. XXIX. 121–26; 130–32.)

A lángvörös természetesen a Szeretet szimbolikus színe, a zöld a Reményé, a fehér a Hité. A négy közül az éneklő, a vezető, akár Cicerónál vagy Szent Tamásnál, a Bölcsség, amely a múltba, jelenbe, jövőbe pillantó három szemével az erkölcsi erények vezetője, Ciceróval szólva „az isteni és emberi dolgok tudása”. E helyt nem feladatunk kitérni arra, hogyan változtatta meg a reneszánsz gondolkodás az ember valláshoz való viszonyát: e kérdésre Burckhardtól napjainkig a szakirodalom kellően kidolgozott és a probléma összetettségéhez mért választ adott. A 16. század etikai, politikai, történeti irodalma a teológiai és kardinális erények felfogását, szerepét, és kapcsolatrendszerét kétszen kapta az ókori és középkori bölcselektől, de a reneszánszra oly jellemző módon az *ember földi érdekeivel* hozta összefüggésbe azokat. Ezek a földi érdekek a reneszánsz individualizmus kiteljesedésekor, a 16. század elején – modern kifejezéssel élve – az „önmegvalósításra”, a földi boldogulásra alkalmazták a Krisztus követésére hívó erényeket is, még akkor is, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az udvari társadalomban való érvényesülés nem más, mint rabság, a saját egyéniségről való lemondás, sőt – a gyakori szójáttékkal élve – halál. (Olaszul ui. a corte [udvar] és a morte [halál] kifejezések könnyen csábítottak erre.)

A fő erények, mint központi kategóriák természetesen már jelen vannak Machiavelli-nél és Castiglione *Cortegiano*-jában, és fejlődési ívük majd Baltasar Gracián *Oráculo manual*-jának „barokk hőisében” kulminál. Minden értekezés, függetlenül attól, hogy a fejedelem neveltetését, uralkodásának mikéntjét vagy az udvari ember érvényesülését célozza, egyetért abban, hogy az udvari társadalom labirintusában a *bölcsesség* képességének megszerzése és az aszerint való cselekvés a siker záloga. A bölcsesség vezeteti Castiglione „cortegiano”-ját, Guevara „favorito”-ját, Giralaldi Cinzio „giovane nobile”-jét, Gilio „letterato cortegiano”-ját, Malvezzi „privato politico”-ját, Pellegrino „savio”-ját, Gracián „héroe”-jét abban a közegben, amelyben Girolamo Frachetta *Cortegiano*-jával szólva „a fejedelemnek bölcsessége révén mindenki másnál jobban kell ragyognia”. E bölcsesség megszerzésének módjairól is szól a tehetséges, jó, keresztény fejedelem neveltetését célzó „institutione” irodalom, amelynek kétségtelen csúcsteljesítményeit (Machiavelli, Erasmus, Antonio de Guevara) kísérelték meg a 16–17. századi szerzők a korszellemhez, a saját udvari tapasztalataikhoz és műveltségükhöz mértén magyarázni, módosítani vagy parafrázálni. E kortárs klasszikusokhoz társultak a bevallott, gyakran szó szerint idézett antik klasszikusok, mint Platon, Arisztotelész, Plutarkhosz, Demoszthenész, Cicero, Seneca, Tacitus. A 16. századi értekezések a bölcsesség és a többi kardinális erény kapcsolatát tárgyalva szorosan kapcsolódnak az antik és középkori „spekulációkban” már kidolgozott hierarchiához, e téren nem is tudnak semmi újat mondani. Sőt, valójában az igazságosság, a lelkielő és a mértékletesség kérdését sem értelmezték másképpen, mint Cicero: „a három másik erénynek az a feladata, hogy megszerezze és biztosítsa a gyakorlati élet szükséges feltételeit, ezáltal fenntartsa az emberi társadalmat, megvilágítsa mind annak az embernek a lelki kiválóságát és nagyságát, aki saját maga és övéi számára megszerzi és gyarapítja az élethez szükséges javakat, mind még inkább azét az emberét, aki mindezt megveti”.⁵

A teologikus erények szerint élni oly magától értetődő, hogy kérdése fel sem merül. Valamennyi szerző viszont elsődleges jelentőséget tulajdonít a *bölcsesség*nek, megszerzési módjainak, és valóban ez az az erény, amelynek felfogása, értelmezése, sőt értelmezésének módosulása jellemzi a kort. A bölcsesség fogalma Machiavelli óta elveszítette, legalábbis részben, isteni természetét, és „polgári” vagy „udvari” vagy „politikai” bölcsességként nyert értelmezést. A Machiavelli-féle fejedelmi erény köztudottan azon alapszik, hogy a bölcs fejedelemnek „kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak kell nemcsak látszania, hanem annak is kell lennie. Ugyanakkor lélekben mindig fel kell készülnie az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni... De ezt a természetét jól el kell titkolnia és nagy szenteskedőnek és színlelőnek kell lennie”. Az itt evilági célokat szolgáló fejedelmi bölcsesség hirhedt tézise Castiglione udvari embere és fejedelme számára etikailag elfogadhatatlan, hiszen az „el mejor caballero del mundo”⁶ az udvari életre alkalmazva ugyan, de szigorúan a keresztény morál klasszikus felfogásához mérte a bölcsességet, amely „minden erény szükséges kísérője”.

A kor realitását tükröző politikai gyakorlat és az idealizált udvari társadalom normáinak egymás mellett éléséről van tehát szó. Castiglione műve a legközvetlenebb és legnagyobb visszhangra Spanyolországban lelt, kétségtelenül azért, mert a spanyol és az itáliai udvari társadalomnak már hosszú évtizedek óta tartó kapcsolata⁷ volt, és a mű számos közös elem meglétére és kölcsönhatására mutatott rá. A spanyol társadalom teljes tudatossággal alkotta meg a spanyol *hidalgo* erkölcsi, társadalmi képét az olasz *corti-*

giano mintájára. Castiglione *Udvari embere* két jeles, az olasz humanista költészetén és a késő reneszánsz kultúráján nevelkedett spanyol költőnek, Garcilaso de la Vegának (aki felfedezte) és Juan Boscánnak (aki lefordította) köszönhetően jelent meg 1534-ben Spanyolországban, és talált nagy érdeklődésre.⁸ Az itáliai udvari társadalomban hasonló sikert ért el V. Károly udvari prédikátorának és történetírójának, Antonio de Guevarának először 1529-ben Valladolidban publikált munkája, a *Libro aureo de emperador Marco Aurelio con el reloj de Príncipes*.⁹ A természetesen V. Károlynak dedikált hatalmas terjedelmű alkotás valódi királytükör, azaz *reloj* (óra), amely Guevara szándékai szerint „nem napóra, nem homok- vagy vízóra, nem is az órát mutatja, hanem az élet órája... amely mindenkor megmutatja a jó felé vezető utat és azt, hogyan kell elrendezni életünket”, olvasható a prológusban. A könyv a „jó keresztény fejedelem” útmutatójaként a keresztényi erények megtartására buzdít a „földi célok elérése” érdekében is. A bölcsesség földi célja Guevaránál azonos Guido Casoni *Emblemi politicijének* második emblémájával, amely egy viharos tengert uraló hajót ábrázol és mottója szerint „A fejedelem bölcsessége biztos vezető népe számára a boldogság elnyeréséhez”; az az erény tehát, mely a hibák, ambíciók, törvények és törvénytelenések szövevényében is világosan látja a kivezető utat:

Gran nave è il Regno, e del celeste Fabro
Opra divina, e vasto mare è il mondo,
Commosso ogn'hor da impetuosi venti
Degli humani interessi, e agitato
Tra gli scogli de' vitii...

...

...

Ma se Principe saggio in questo cupo,
E periglioso pelago del mondo
Questa gran nave de l'Imperio regge,
Ella con certo, e fortunato corso
Al porto d'ogni ben, felice, arriva.¹⁰

A világ veszélyes tengerét kell Guevara fejedelmének is uralnia, de a bölcsesség kétféle erényével: intellektuális és morális erénnyel. Ahogyan a morális erények vezetője a bölcsesség (*prudentia*), „amely megtanít az isteni dolgok megismerésére”, úgy az intellektuális erények között is a tudás (*sapientia*) az, „amely megmutatja az emberi dolgok értelmét”. A Machiavelli által szétválasztott politikai gyakorlat és keresztény morál összeegyeztetési kísérletével állunk itt szemben: a műveltség, a tapasztalat, az elsajátítható tudás felhalmozása intellektuális erényként a „cselekvés számára egyenes szabály”, ugyanakkor a kétféle erény végül is egyetlen közös célba érkezik, hiszen „a fejedelem, elsajátítva a tudást, megismeri önmagát, ebből születik a bölcsesség, amely az üdvösséghez vezet”. És ellenkező esetben „minden fejedelem, ki nem lesz jó keresztény és féltékeny a katolikus szentszékre, biztosra veheti, hogy az evilágon elveszti jóhírért, és a másikon veszélybe sodorja lelkét, mert minden rossz keresztény a pokol hívője”. Feltörik a kérdés: az ideális Marcus Aurelius (V. Károly) keresztényi kötelessége volt-e a könyv megírása előtt alig két évvel véghez vitt „sacco di Roma”? Nem az egyház iránti „féltékenységről” volt-e szó? Íme a valóságban hogyan lehetett összeegyeztetni a politikai praxist és a keresztényi morált...

A 16. század végére a fejedelmi bölcsesség azonosulni látszott az államrezonnal, melynek egyik legelső teoretikusa, a jezsuita Giovanni Botero szerint a „közjó” és a „szent vallásunk” etikai normái szerinti cselekvésben (*Della ragion di Stato*, 1589.) minden a katolikus eszmének van alárendelve.

A bölcsesség azonban megmaradt kardinális erénynek az udvari ember evilági, udvari érvényesülését illetően. Az udvari emberek azon csoportjáról van szó, akik születésük, neveltetésük révén az udvari szellemi arisztokrácia elitjét képezték: írók, költők, irodalmárok, történetírók, akik a korabeli irodalom legkimagaslóbb műveit hagyták ránk, miközben titkári, prédikátori, nevelői, diplomáciai stb. teendőket láttak el a fejedelmek mellett. A korabeli értelmiség érvényesülése, ritka kivételtől eltekintve, az udvartól függött, amelyek Tasso szavaival „a korral változnak”. Valóban, a humanista udvarfelfogások és az alpmű, az *Udvari ember* által felvázolt kép szerint az udvar egy olyan par excellence civilizációs jelenség, ahol a kultúra és a hatalom kölcsönösen kiegészítik egymást. A 16. századra az udvar-állam, az adminisztratív apparátus, a bürokrácia, a diplomácia egyre összetettebb, bonyolultabb funkciói miatt a korábban szinte csak a mecénás-fejedelem dicsőítését feladatul kapott értelmiség szabadsága beszűkült. Az értelmiség és a hatalom között újfajta kapcsolat alakult ki: a kulturális-politikai viszony politikai-kulturális szintre tevődött.

A fejedelmi udvarok dicsőítését, idealizálását célzó irodalom azonban már a 16. század első harmadától alapját veszítette: az az ideális urbinói udvar, amelyet Castiglione a század elején lefestett, a könyv megjelenésekor (1528) már olyan múltat idéző *image*, amelyhez a realitásoknak nem sok köze volt. Az *Udvari ember* mégis ideális maradt a szó mindkét értelmében még akkor is, amikor az udvari irodalomban a demisztifikáló realizmus hódított teret. Az ellenreformációs, elspanyolosodott Itáliában a késő reneszánsz és a barokk kor értelmisége valóban egyre nehezebben tudta összeegyeztetni a hatalom elvárásait saját művészi igényeivel. Az aranykor utáni humanista eszmények kimerültével a bölcsesség jelenthette egyaránt a lélek és a test megmentését az udvari értelmiség számára: a tisztán kardinális erényként felfogott bölcsesség kísértővel, az igazságossággal, mértékletességgel, lelkierővel; és ugyanaz a bölcsesség az udvari érvényesülésre vonatkoztatva ezúttal olyan újabb kulcsfogalmak előfeltétele, mint a tettetés, a türelem, a kellem, a szeretetreméltóság stb.

Hogy milyennek is látták a kortársak az udvart, érdemes idézni Marc' Antonio Cataldi érzékletesen jellemző szonettjét:

Un vario stato, un volubil sorte,
Un guadagno dubbioso, un danno aperto,
Un spirar non sicuro, un penar certo,
Un con la vita amministrar la morte.

Una prigion di sensi, un laccio forte,
Un vender libertade, a prezzo incerto,
Un'aspettar merce contraria al merto
È questo, che il vil vulgo appella Corte.

Quivi han gl'adulatori albergo fido,
Tenebre il ben'oprar, la fraude lume
Sede l'ambition, l'invidia nido.

L'ordine insidie, il farsi idolo, e nune
 Un huom mortal, l'esser di fede infido,
 Appar qui gloria: ah! secolo? ah! costume?"

Ebben a társadalomban tehát ismét a bölcsesség az, amely a „labirintusból”, „börtönből”, „zátonyokkal teli tengerből” a menekülést jelentheti. Giovanni Andrea Gilio szerint is (*Due dialoghi*) „a bölcsességgel felvértezettek legyőzhetetlenek maradnak és úgy járnak, mint a zátonyok között navigáló hajó, amelyet a gyakorlott kormányos megment és biztos révbe juttat”. A 16. század petrarkista költészetéből örökített toposzokkal (zátony, hajó, kormányos, kikötő) a szerző még feltételezi, hogy az egyes ember bölcsessége elegendő a „biztos révbe” jutáshoz, a barokk kor jelentős költője Fulvio Testi azonban a toposzokat újabbakkal egészíti ki: „Mar di corte ha i suoi naufragi”, azaz az udvar tengerének megvannak a hajótöröttei is. 1609-ben Nápolyban jelenik meg spanyol nyelven Giulio Antonio Brancalassi *Labirinto de corte con los diez predicamentos de cortesanos* című értekezése. A szerző jobbára 16. századi történelmi példákon keresztül vázolja fel a barokk kor udvari emberének tízparancsolatát. Könnyedén megfejthető szimbolikus magyarázataiból kitűnik, hogy „az udvar tengerében” sokan partot érnek érdemtelenül, mások „bár emberi eszközeik evezőivel: az irányt jelző Bölcsességgel, a vitorlázás művészetével segítik magukat”, mégis megfulladnak.

A 16. század második felétől egyre nyilvánvalóbb az etikai értekezésirodalomban, hogy a bölcsesség megmarad sarkalatos erénynek, de birtoklása már nem elegendő a fennmaradáshoz a mindennapi élet terén. A szerzők sem érzik, hogy bármit is hozzátehetnének a klasszikus idézeteken, meghatározásokon túl. Olyan erkölcsi és viselkedési kategóriák alapfeltételeként él tovább, amelyek, kevés kivételtől eltekintve, ha nem is jutottak az elméleti kidolgozásig, de a bölcsesség birtokában a statikus társadalmi viszonyok között a hatalom és az intelligencia újfajta kapcsolatát jellemezték. Így vonul be a köztudatba a 16–17. századi etikai értekezések révén a *tettetés-színlelés* fogalma, valamint a *türelem* kategóriája.

A *tettetés-színlelés* (olaszul simulazione-dissimulazione) kérdése végig jelen van a 16. századi irodalomban, meglehetősen zavaros, ellentmondástól sem mentes, hol pozitív, hol negatív udvari fogalomként. Már Machiavellinél fellelhető a *tettetés* első elméleti megfogalmazása, Castiglione is felhívja a figyelmet a látszat fontosságára, de az ellenreformáció korának írói kénytelenek voltak sokkal árnyaltabban fogalmazni, vallásos és moralizáló maximákba rejtve a mondanivaló lényegét. A *színlelés* első jelentős teoretikusa majd Torquato Accetto lesz az 1641-es *Della dissimulazione onesta* (A becsületes színlelésről) című kis értekezésével, amelyben a szerző, ha nem is logikailag, de legalább pszichológiailag különbséget tesz a *tettetés-színlelés* fogalompár között: „a *színlelés* az a képesség, amellyel nem olyannak mutatjuk a dolgokat, amilyenek. Azt *tettetjük*, ami nincs, azt *színleljük*, ami van”, hozzátéve, hogy bölcsesség kell mindkét képességhez.

A 16. század második felétől kezd a bölcsesség erénye a többi kardinális erénnyel együtt kiegészülni egy szinte ötödik sarkalatos erényként is felfogható kategóriával, a *türelem* (pazienza) képességével, erényével. „Bölcsesség és türelem volt, azoktól az évek-től kezdve, az irodalmár alapvető erénye... mert egyfajta méltósággal a vallási és politikai hatalmak közötti túlélés egyetlen módját jelentette”, állapítja meg Adriano Prosperi.¹² A politikai nyugalom elméleti lecsapódása volt a megőrzés, a megtartás, a

változatlanság eszméjét hirdető államrezon irodalom is. Ebben a mozdulatlan, refeudalizálódott udvari társadalomban etikai alapkövetelmények közé lépett a türelem, a kivárás taktikája. A megerősödött katolikus egyház sikerrel szállt szembe a reneszánsz kultúra racionalizmusával és immanens világszemléletével. A megemlékezés szintjén a türelem, mint viselkedési norma jelen van a század értekezésirodalmában. Már Antonio de Guevara 1539-es *Menosprecio de corte y alabanza de aldea* (Az udvar megvetése és a falu dicsérete) című értekezésében jelzi, hogy aki az udvarban él, mindenekfelett türelemmel kell felszerelkeznie, mert ellenkező esetben „alacsony és nyomorult helyzetben lesz mindig is az udvarnál, és végül megszegyenülten tér haza”. A türelem fogalma erőnné, az elméleti kidolgozás igényével, Lucio Paolo Rosello¹³ *Dialogo de la vita de Cortegiani, intitolato la patientia* (A türelem című párbeszéd az udvari emberek életéről) című munkájában válik. Rosello az, aki elsőként jegyzi meg: „a türelem minden erény biztosítéka”, sőt történelmi példáiban odáig megy, hogy „joggal állapíthatjuk meg, hogy a türelem szilárdította meg a Római Birodalmat is, stabillá, dicsőségessé téve”. Nem feladatunk a szerző történelemszemléletével vitatkozni, csak arra a szimptomatikus jelenségre érdemes felhívni: *a türelem a századvég sarkalatos erénye*, olyannyira, hogy Virgilio Malvezzi (aki egyébként Baltasar Gracián stílusára volt nagy hatással) a 17. század elején a türelmet minden erény anyjának nevezi.

Castiglione udvari emberének adott „univerzális szabálya” a fesztelen könnyedség (sprezzatura) normáját célozza, harmóniát sugallva. Az ellenreformáció korának udvari embere számára a Rosello-féle „általános szabály” a türelem, mely „minden szerencsétlenségben gyógyír, különösen az udvari életben kívánatos”. Hogy az itáliai társadalomban a türelem kora meddig tartott, arra a történelem adta meg a választ.

JEGYZETEK

1. Jacob *Burckhardt*, A reneszánsz Itáliában. Budapest, 1978. 284.
2. Giuliano *Procacci*, Storia degli Italiani. Bari, 1987. 215.
3. Amedeo *Quondam*, La „forma del vivere”. Schede per l’analisi del discorso cortigiano. In: La Corte e il „Cortegiano” II. Roma, 1980. 19–20.
4. Az értelmiségen belül érdemes megkülönböztetést tenni, és az irodalommal foglalkozókról beszélni, nemcsak azért, mert a 16. századi Itáliában még éles különbséget tettek az irodalommal foglalkozók és más kulturális tevékenységet folytatók között, mert végül is az irodalmárok művein keresztül ismerhetők meg a kor jellemző részletei a kérdéssel kapcsolatban.
5. *Cicero*, A kötelességekről. In: Cicero válogatott művei. Budapest, 1987. 295.
6. „A világ legkiválóbb lovagja” – mondta állítólag V. Károly Castiglionéről, aki a madridi udvarban pápai nunciusként diplomáciai szolgálatot teljesített.
7. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a 15. századi kapcsolatokat sem, hiszen Nápolyban az aragóniai királyok uralkodtak 1420-tól, ami nagyszámú spanyol nemesi család, katona, közember bevándorlását segítette elő. Hasonló mértékű spanyol „invázió” következett be Rómában, amikor 1455-ben Alfonso Borját (vagy olaszosan Borgiát) pápává választották. Majd Rodrigo Borgia, a híres-hírhedt VI. Sándor pápa neve és a 15–16. század fordulójának eseményei közismertek.
8. Közvetlenül a Castiglione-mű ihlette Luis Milán a „legyzőhetetlen” II. Fülöpnek dedikált *Libro intitulado El cortesano* c. művét, amelyben a szerző maga mutatott rá: néhány valenciai hölgy biztatására fogott tollat, mert ők kezükben tartották Baldassare Castiglione gróf Udvari emberét.
9. A mű itáliai sikerére jellemző, hogy 1543-tól közel negyven éven keresztül évente kiadták Velencében, ill. Rómában. Guevara műveinek európai sorsáról vö. Gómez *Canedo*, P. *Lino*, Las obras de Fr. Antonio de Guevara. Ensayo de un catálogo completo de sus ediciones. Madrid, 1946.

10. „Nagy hajó a királyság, és az égi Alkotó / isteni műve, és hatalmas tenger a világ / az emberi érdekek erős szele / korbácsolja fel mindig és viharos / a bűnök zátonyai között... De ha a bölcs Fejedelem a világ / e mély és veszélyes tengerén a Birodalom e nagy hajóját uralja, biztos és szerencsés úton boldogan érkezik az összes jó kikötőjébe.”
11. (Különféle helyzet, változó sors, kétséges kereset, nyílt veszteség, bizonytalan ambíció, biztos fáradozás, étellel siettetni a halált.) (Érzékek börtöne, erős lánc, szabadság kiárúsítása bizonytalan áron, az érdemmel ellentétes jutalom reménye. Ez az amit az egyszerű köznép udvarnak hív. Biztos szállásra lelnek itt a hízelgők, elhomályosul a jó tett, ragyog a csalás, törekvés székhelye, irigységnek fészke.) (Cselszövések, bálványfaragás, halandó ember istenítése, hitetlenség itt úgy látszik megdicsőül: micsoda század? Micsoda erkölcsök?)
12. Adriano *Prosperi*, *Intellettuali e Chiesa all'inizio dell'età moderna*. In: *Storia D'Italia. Annali II. Intellettuali e potere*. Einaudi, Torino, 1981. 191.
13. Lucio Paolo Rosello személyisége azért érdekes, mert részese volt a századközép reformációs mozgalmának a velencei körökben. Több dokumentum tanúskodik a heterodox eszmék iránti fogékonyságáról (pl. összegyűjti lutheránus és református szerzők műveit). Letartóztatják, az inkvizíciós per után „csak” pénzbüntetésre ítélik, elkobozzák és elégetik könyveit. Ilyen tapasztalatokkal gazdagodva írja az említett dialógust.

AZ 1596. ÉVI VALLÁSI UNIÓ ÉS HATÁSA AZ 1648–54. ÉVI HMELNYICKIJ-FELKELÉSRE

(Historiográfiai vázlat)

Az 1596. évi breszti vallási unió következménye a lengyelországi unitus egyház kialakulása volt. A lengyel–litván nagybirtokosok meg akarták valósítani a „*cuius regio, eius religio*” elvét, ami a fennhatóságuk alá tartozó ukrán és belorusz területek pravoszláv lakosságát érintette volna érzékenyen. Az 1569. évi lublini unió értelmében ugyanis Lengyelországnak és Litvániának egy állammá kellett egyesülnie, melyet a hit egységének megteremtése nélkül nem tartottak elképzelhetőnek.

A római pápa főségének a lengyel–litván államon belüli pravoszláv egyház fölé kiterjesztésére, először I. Jagelló Ulászló tett – sikertelen – kísérletet 1396-ban. A katolicizmus pozícióinak megerősítésén túl, fontos szerepet játszott a lengyel–litván kormányzat törekvéseiben annak a lehetőségnek a megelőzése is, hogy a pravoszláv vallás esetleges ideológiai alapot szolgáltatson az orosz, ukrán és belorusz nép egyesüléséhez egy közös államban.¹ A pravoszláv főpapság ellenállása, a parasztság megmozdulásai és Moszkva beavatkozása miatt azonban Ulászló kénytelen volt megelégedni egyes korlátozó jellegű intézkedésekkel: a pravoszláv papságot súlyos adókkal terhelte meg, vezetőik pedig nem vehettek részt a Szenátusban.

A reformáció irányzatainak lengyelországi elterjedése átmenetileg háttérbe szorította a vallási unió megvalósítását: a katolicizmus és pravoszlávia párharca „szünetelt”, helyette a reformáció és ellenreformáció összeütközése került előtérbe.

A lengyel nemesi reformáció legfőbb célkitűzése nem az egyházi birtokok elvételére irányult, – hiszen a Rzecz Pospolitában még viszonylag nagy mennyiségű megműveletlen föld állt rendelkezésükre – hanem az egyházi tized beszüntetésére. Ezen irányzat nem is – vagy csak ritkán – vezetett a nemesek részéről a katolikus egyházzal való szakításhoz, ami azt eredményezte, hogy az ellenreformáció könnyen és gyorsan felülkerekedett. A lengyel protestantizmus legkiemelkedőbb eredménye a Lengyel Testvérek² elnevezésű felekezetnek a kialakulása volt.

A katolicizmus helyzetének megszilárdításában Lengyelországban is élen járt az 1540-től működő jezsuita rend: Stanislaw Hosius warmiai püspök kezdeményezésére az 1540-es évek végén már mintegy 450 jezsuita élt a Rzecz Pospolitában, akik egyházi kolégiumokat alapítottak és nagy hatást gyakoroltak az oktatásra. Miután a protestáns „szkizmával” leszámoltak, a jezsuiták felléptek a pravoszlávia ellen.

A 15. században az ukrainai pravoszláv egyház elszakadt az orosz metropolitától és közvetlenül a kijevi metropolita fennhatósága alá került, elvesztve ezáltal a moszkvai fedelmek támogatását. Ezt a helyzetet kihasználva a jezsuiták a katolikus egyházzal való unió aktualitását és szükségességét hirdették, propagandájuk azonban nem talált kedvező visszhangra az ukrán lakosság körében.

A pravoszlávia legkorábbi védelmezőiként az ukrán nagybirtokosok léptek fel az Osztozsszkij család – Konsztantin Ivanovics (1460–1530) és fia, Konsztantin Konsztan-

tinovics (1526–1608) – vezetésével. A pánok patronátusi joggal rendelkeztek egyházuk és monostoraik felett: beleszólhattak a papok választásába, egyházi ügyekben felléphetek az egyházi méltóságok visszaélései ellen.

A nagyobb városok – Osztrog, Kijev, Luck – polgári lakossága pravoszláv hitet védő társulatokat, ún. „egyházi testvériségeket” hozott létre, melyek feladata az istentiszteletek zavartalan biztosítása és a katolikus egyház részéről jelentkező uniós törekvések visszaszorítása volt. Az ukrán nép kulturális hagyományait folytatandó, a „testvériségek” szláv nyelvű iskolákat, egyházi kollégiumokat, nyomdákat és Osztrogban pravoszláv akadémiát is alapítottak a 16. sz. második felében.

A világiak beavatkozása az egyház hatáskörébe tartozó ügyekbe egyre jobban nyugtalanította a pravoszláv érsekek azon csoportját, akiket a lengyel kormányzat segített pozícióikba és akik nem is törődtek egyházuk helyzetével, hanem „világi” életet éltek. Ez a „demoralizált egyházi hierarchia”³ a 16. század végére arra a megállapításra jutott, hogy a vallási uniót elfogadva, magukat a Vatikánnak alárendelve, elnyerik a pápa és a lengyel uralkodó támogatását illetve függetlenednek saját híveiktől. 1591-ben küldöttséget indítottak III. Zsigmond királyhoz azzal a nyilatkozattal, melyben elfogadták a katolikus és pravoszláv egyház egyesítését. Két követük – a lucki és volhíniai püspök – VIII. Kelemen pápa elé járult azzal a kéréssel, hogy az egyházfő a nyugati orosz egyházat⁴ fogadja fennhatósága alá.

1595-ben a kijevi metropolita – Mihail Rogoza, az unió híve – Breszt városába hívta össze a pravoszláv főpapságot, ahol a pápai nuncius a római katolikus egyházzal való egyesülésre szólította fel a jelenlévőket. Kihangsúlyozva az ortodox egyház nehéz helyzetét, – utalva Bizánc 1453-as elestére és annak következményeire⁵ illetve a moszkvai pravoszláv egyházon belül jelentkező eretnek áramlatokra⁶ – a kijevi érsek a következő szavakkal fordult a zsinathoz: „... egyesüljünk a római katolikus egyházzal, mellyel válásunk hosszú évszázadokon keresztül teljes egységben és egyetértésben volt, de amelytől minden ok nélkül mégis elszakadtunk...”⁷

Mivel azonban az érsekek és püspökök kisebb csoportja és az alsópapság ellenezték az uniót, megtörtént a szakadás a pravoszláv egyházon belül, melyből kiváltak az unitusok. Kölcsönösen megátkozták egymást, miközben a király törvényesnek ismerte el az 1596. évi unitus zsinat határozatát, és megszűntnek nyilvánította a pravoszláviát. Az unitus (=görögkatolikus) egyház megtarthatta ugyan a szláv istentiszteleti nyelvet, de el kellett fogadnia a katolikus dogmákat és a pápa egyházfőségét, ami a római egyháztól való függést jelentette.

A történeti irodalomban főképp az 1940-es évektől kezdve fordítottak a szerzők figyelmet arra, hogy a lengyel kormányzatot milyen célkitűzések vezérelték az unió megvalósításában. A korszakot képviselő szinte valamennyi ukrán témájú műben előtérbe kerül az a megállapítás, hogy az unió „az ukrán nép rabságba döntésének eszköze lett a lengyel feudális urak kezében”.⁸ E gondolatot kitágítva, kiemelik a történetírók, hogy

1. az unió fegyverként szolgált az ukrán parasztság és városlakók asszimilálásához (=lengyelesítéséhez), az ukrán nép elszakadási törekvéseinek megfékezéséhez és az orosz néptől való elszigetelésükhöz,

2. az uniónak elő kellett segítenie az ukrán nemességnek a lengyel uralkodó osztályba való szerves betagozódását,

3. fontos szerepet szántak az uniónak abban is, hogy a Vatikán fokozatosan kiterjessze hatalmát az orosz állam területére is.

N. I. Kosztomarov találóan jegyezte meg egyik művében,⁹ hogy a lengyel kormányzat a pravoszláv egyház háttérbe szorításával a „kegyelemdőfést” adta meg az ukrán népnek, amelynek alávetett helyzete teljessé vált, és – eltérő vallásukból következő – részleges különállásuk a Rzecz Pospolitában megszűnt. A történetíró másik fontos megállapítása ebben a kérdésben az, hogy az uniót az „egyszerű nép számára találták ki”,¹⁰ míg az ukrán nemességnek közvetlenül kellett áttérni a katolikus hitre.

Mivel a pravoszláviát hivatalosan megszüntnek nyilvánították, védelmezőit üldözni kezdték. A pravoszláv templomok többségét bezárták, – ezáltal akadályozva az ukrán lakosságot vallási szertartásaik gyakorlásában – újak építését pedig megtiltották. Az is gyakran előfordult, hogy a városi templomokat bérbe adták a zsidóknak, akik azokat pénzért adták ki istentiszteletek tartására. A pravoszlávokat megfosztották politikai jogaitól – ez főképp a nemességet és a városi polgárságot érintette: egyházi tizedet kellett fizetniük, hitüket „chlopszkanak”,¹¹ a csőcselék hitének kezdték nevezni. Sz. M. Szolovjov egy Athosz-hegyi szerzetes – Joann Viszenszkij – szavaival jellemzi az 1596 után kialakult ukrainai helyzetet: „A hit, remény és szeretet helyett most hitetlenség, kiábrándultság, gyűlölet és pusztulás uralkodik.”¹²

Az 1596. évi breszti egyházszakadás után harminc évvel egyre nagyobb számban kezdtek „megtérni” az uniót addig ellenző és a pravoszlávia mellett kitartó ukrán földbirtokosok. Minthogy a legjövedelmezőbb hivatalokat csak katolikus vallásúak kaphatták meg, a királyi udvarban érvényesülni vágyó ukrán pánok sorra adták fel a pravoszláviát. Egyre gyakoribbá vált az a gyakorlat, hogy az ukrán nemesek „beházasodtak” a lengyel előkelő családokba, majd átvették feleségük vallását és nyelvét. Fontos szerepet játszott az ukrán előkelők „ellengyelesedésének” folyamatában a jezsuiták által irányított oktatás: a nemes ifjakat a pravoszláv hit elleni gyűlöletre és a katolikus egyház egyedüli kultúrahordozó szerepének elismerésére nevelték.

N. I. Kosztomarov fentebb jelzett művében az ukrán nemesség e magatartását úgy értékeli, hogy őseik hitének feladásával elvesztették „nemzeti létüket”,¹³ és ha a parasztság és kozákság nem lépett volna fel a katolicizmus ellen, akkor az ukrán nemzetiség megszűnt volna létezni. A 17. század elejétől állandósuló közös kozák-parasztfelkelésekben a Lengyelországtól való elszakadási törekvések mellett – illetve azzal párhuzamosan – megjelent a pravoszlávia védelmének jelszava is.

Az alábbiakban azt kívánjuk felvázolni orosz, szovjet és ukrán történeti művek alapján, hogy az 1648–54. évi Hmelnyickij-felkelést – melynek eredménye Ukrajna és Oroszország 1654. évi újraegyesülése lett – kiobbantó okok között és a mozgalom ideológiájában milyen szerepet játszott a vallási kérdés.

A 17. század végi – 18. század eleji *ukrán krónikákban*¹⁴ a szerzők első helyen emelik ki a pravoszláv egyházat és híveit ért sérelmeket, melyeket azonosítanak az ukrán nép elnyomásával. Az ukrán „nemzet” – amely alatt a krónikások elsősorban a nemességet és a kozák elitet értették – pravoszláv vallásért folytatott lengyel-ellenes küzdelmét egyben saját fennmaradásáért vívott legális akciónak tekintik.

A 18. század második felének ukrán nemesi historiográfiájában a kozák vezetőknek és az ukrán nemeseknek az orosz kormányzathoz fűzött reményei és várakozásai jelennek meg a Hmelnickij-mozgalom felelevenítésén keresztül. E korszakot jól szemlélteti *G. Konyisszkij* (1717–1795) műve¹⁵ („Isztorija Ruszov”). Konyisszkij felsőfokú tanulmányait a kijevi Egyházi Akadémián végezte és 1783-tól haláláig mint Belorusszia érseke tevékenykedett. A szerző hangsúlyozottan emeli ki a breszti vallási unió negatív hatását a lengyel fennhatóság alatt élő ukrán nép helyzetére. A történetíró szerint a hetman közös céllal buzdította Ukrajna pravoszláv lakosságát: „Kinek kedves a szent hit... az jön Belaja Cerkov alá ... kiszipolyozói, ellenségei, a lengyelek ellen”,¹⁶ emeli ki a cári kormányzat előtt Konyisszkij a felkelők – főképp azok vezetőinek – érdemeit a pravoszláv vallás védelmében.

Az Oroszország és Ukrajna között a viszony feszültté vált a 18. század végére, mert II. Katalin 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szecset, majd 1780-ban az ukrán autonómia eltörlésével véget vetett az ukrán területek részleges különállásának az orosz birodalmon belül. A század végén állandósuló orosz parasztmozgalmak miatt azonban a cár kénytelen volt igénybe venni az ukrán uralkodó osztály fegyveres segítségét, amiért cserébe az orosz nemességgel azonos jogokkal ruházta fel őket.

Ebben a periódusban újabb történeti munkák születtek ukrán nemesi szerzők tollából, melyekben a cárhű nézetek rajzolódtak ki. *D. N. Bantüs–Kamenszkij* (1788–1850) „Kis-oroszország történetében”¹⁷ a Hmelnickij-felkelést kiváltó okok között – a kozák sérelmek és a „nemzeti”¹⁸ elnyomás mögött – az utolsó helyre kerül csak a pravoszlávia védelmének motivációja. A vallási kérdés elhanyagolása azzal magyarázható, hogy az I. Péter cár által elkezdett egyházügyi reformot befejezve II. Katalin 1762-ben teljessé tette az államegyházat: az egyházi vagyont állami ellenőrzés alá vonta, jövedelmeit pedig ki-sajátította.

N. A. Markevics (1804–1860) „Kis-oroszország története”¹⁹ című művében a szerző Hmelnickijt idézve mutatja be az ukrán nép sérelmeit: „... a lengyelek tőlünk mindent elvettek: becsületünket, jogainkat, birtokainkat és hitünket...”²⁰ A fenti felsorolásból azonban kitűnik, hogy csak a pravoszláv vallás üldözése érintette az egész lakosságot. A szerző azonban ezt is az ukrán nemesség „panaszai” között említi, mint ahogy az 1648-ban kirobbant felkelést is a kozákok és nemesek „ügyének” tekinti.

A 19. század második felétől – 1917-ig megalkodott orosz és ukrán nemesi és polgári történeti művekben az ukrán mozgalom okait kutatva szinte mindenkinél megtaláljuk a pravoszláv vallás védelmének motívumát. Az ukrán polgári-nemzeti történetfelfogást megalapozó *N. I. Kosztomarov*²¹ Hmelnickij-monográfiájában a hit kérdése csak mint másodlagos tényező jelenik meg az autonóm ukrán állam kialakításának igényével szemben. (Ennek egyik megalapozása a Kijevi Rusz hozzákapcsolása az ukrán nép történetéhez.) A szerző szerint a pravoszláv vallás összefogta az eltérő társadalmi helyzetük miatt különböző érdekű ukrán nép csoportjait Lengyelország ellen, míg az orosz fennhatóság alatt a két nép összetartozását erősítette, megakadályozva Ukrajna elszakadását.

M. Grusevszkij (1866–1934) ukrán történetíró az „Ukrán kérdés történeti megvilágításban”²² című munkájában a Hmelnickij-mozgalom mint a „nemzeti újjászületésért vívott harc”²³ jelenik meg. A szerző szerint a hetman kezdeti célkitűzései között szerepelt az ortodox államok – Oroszország, Ukrajna, Moldvai Fejedelemség, balkáni államok – szövetségének létrehozása Lengyelország és Törökország ellen, melyhez azonban

nem bizonyultak alkalmasnak a történelmi körülmények. A későbbiekben Grusevszkij nem említi a pravoszláviát, ami az Oroszországhoz közeledést és csatlakozást alátámasztotta.

Az ukrán származása ellenére nagyorosz konzervatív-nemesi történetírói felfogást képviselő *P. A. Kulis*²⁴ (1819–1882) ellenségesen viszonyul az általa „egyszerű kozák lázadásnak” nevezett 1648–54. évi ukrainai eseményekhez, melyek szerint a gazdasági helyzet romlására vezethetők vissza. „A hitről, amelyet a mi krónikásaink és történetíróink a lázadás első és fő okának tartanak, ... a hetman egyetlen szót sem említ²⁵ ...” – fejti ki véleményét a szerző a vallás szerepéről a mozgalomban. A szent pravoszláv hit védelmének jelszava – írja Kulis – nem vezérelhetett egy olyan „sötét és ösztönös” lázadást, mint a Hmelnyickij-felkelés.

*Sz. M. Szolovjov*²⁶ (1820–1879) orosz polgári történész szerint az ukrán mozgalomban az 1652. év tekinthető fordulópontnak, mert Hmelnyickij akkor kezdett Oroszország felé közeledni. Ettől kezdve – írja a szerző – a pravoszláv vallásért vívott harc eszméje került előtérbe, és a felkelők az egyhitűek (=pravoszlávok) cári hatalom alatti egyesülését tűzték ki célul.

V. O. Klucsevszkij, az ismert orosz polgári történetíró (1841–1911) az 1870-es évek végéig figyelmét az egyháztörténet tanulmányozásának szentelte – miközben 1871-től a moszkvai Egyházi Akadémián oktatott –, majd ezután kezdte az orosz történelmet kutatni, először a pozitívizmustól ihletve, majd az „állami iskola”²⁷ irányzatát képviselve.

Az 1890-es években kiadott „Előadások az orosz történelemről”²⁸ című tanulmányköteteiben megtaláljuk a „Kisoroszországi kérdést”²⁹ is. A lengyel fennhatóság elleni kozák felkeléseket a szerző két szakaszra osztja: 1) a 16. század végéig tisztán szociális jellegűek voltak szerint, majd 2) az 1596. évi breszti vallási unió megadta a „vallás-nemzeti” színezetet e megmozdulásoknak, és az eltérő érdekű ukrán társadalmi rétegeket – kozákság, polgárság, parasztság, alsópapság – egymáshoz közelítette, majd 1648-ra „egységfrontba” tömörítette. A nagyorosz nemzet érdekeit képviselve Klucsevszkij elítéli Ukrajna befogadását az orosz kötelékbe, mely sorozatos háborúkat eredményezett. Ezen nézetében közvetve mégis felsejlik egy új pravoszláv állam, az önálló Ukrajna képe.

Az 1917–1954 közötti történetírásban a vallási motiváció már teljesen háttérbe szorult az ukrán lakossággal szemben alkalmazott lengyel „gyarmatpolitikával” és a hetmant ért személyes sérelmekkel szemben. Az „összorosz” érdekeket képviselő művek három kérdésre fordítanak megkülönböztetett figyelmet: az orosz segítség túlhangsúlyozására, az ukrán autonóm törekvések elhallgatására, és az 1939 utáni Ukrajna határainak³⁰ visszavetítésére a 17. századba.

Egyedül az 1954-ben kiadott – szovjet szerzők által összeállított – „Lengyelország története”³¹ foglalkozik behatóbban a vallási kérdéssel. A breszti vallási unió hatásait elemezve a történészek rámutatnak arra, hogy az ukrán lakosság „ellengyelesítése” mellett a lengyel kormányzat az uniótól azt is remélte, hogy „fegyverként szolgáljon az orosz állam alávételéhez a Rzecz Pospolita és Róma fennhatósága alá”³². Ezen körülmények hangsúlyozásával kívánták igazolni a kötet írói Oroszország fellépését az ukránok mellett ill. Lengyelország ellen.

Az Oroszország és Ukrajna újraegyesülésének 300. évfordulójára kiadott művek hasonlóan sematikusak és kevésbé részletes kidolgozásúak, mint az előző korszakban. Az 1940-es évek végéig háttérbe szorított és elhallgatott „ukrán kérdés”³³ kutatásának ekkor szabad teret engedtek, ami az 1954-ben megjelent nagymennyiségű ukrán témájú feldolgozásokban³⁴ is tükröződött. Az 1648–54. évi Hmelnyickij-mozgalom – melyet a

történészek gyakran parasztháborúként interpretáltak – kutatásában továbbra is kevés figyelmet kapott a pravoszláv egyház üldözése.

V. A. Golobuckij ukrán történész két könyvvel és egy tanulmánnyal³⁵ járult hozzá az évforduló megünnepléséhez, melyekben az ukrán nép „sérrelmei” között megemlíti a lengyel kormányzat által támogatott erőszakos katolizálást. A breszti vallási unió mögött Lengyelországnak azt a szándékát látja a szerző, hogy az ukrán népet elszakítsák az orosz államtól és megerősítsék a Vatikán pozícióját Kelet-Európában.

Az 1954 utáni ukrán témájú szovjet történetírásban a Hmelnickij-mozgalmat kiváltó okok között – helyenként – ismét megtaláljuk a pravoszláv vallásúak üldözését.

V. A. Golobuckij 1957-ben kiadott – „A zaporozsjei kozákok”³⁶ című művében még az ukrán nép feudális, földesúri és nemzetiségi elnyomását emeli ki, elhallgatva a vallási megkülönböztetést. Az 1962-es „Az 1648–54. évi felszabadító háború diplomáciatörténete”³⁷ c. munkájában azonban a breszti vallási uniót és következményeit is az ukrán mozgalom motivációi közé sorolja a szerző.

A Moszkvában 1958-ban megjelent 10 kötetes *Világtörténet* 5. kötetében³⁸ J. B. Grekov írta meg a Hmelnickij-mozgalmat tárgyaló fejezetet. A történész a vallási sérelmeket érzékeltetve, kihangsúlyozza: a katolikus papság a Vatikán jóváhagyásával támogatta és ösztönözte az ukrán nép asszimilálását és katolizálását.

A. I. Baranovics³⁹ műve („Ukrajna a 17. század közepén: a felszabadító háború előestéjén”) részletesen foglalkozik a vallási unió után kialakult viszonyokkal. Lengyelország uralma – írja a történész – Ukrajna felett vallási tekintetben a római katolikus és az unitus egyház tekintélyének növekedését és a pravoszláv hit illetve lakosság üldözését jelentette. Az „ősi vallásuk” mellett kiálló ukrán kismemesség, polgárság, kozákság és parasztság – folytatja Baranovics – a pravoszláv egyház irányításával már a 16. század végétől Oroszország felé kezdett orientálódni, vagyis a közös vallás védelme adta meg a fő alapját az ukrán nép összefogásának.

Az 1983-as kiadású 10 kötetes „Ukrajna történetében”⁴⁰ a szerzők az ukrán nép szociális elnyomását, nemzetiségi és vallási megkülönböztetését a következőképpen jellemzik: „A lengyel pánok a Vatikán segítségével ... az ukránok erőszakos lengyelesítésének politikáját folytatták ... megkísérelték az ukrán népet szellemileg rabságba dönteni és elszakítani őket az orosz néptől ...”⁴¹ Mind a kiváltó tényezőket, mind a lengyel „gyarmatpolitika” előtérbe állítását tekintve, továbbra is az 1950-es évek politikai irányvonalát látjuk tehát folytatódni az 1980-as években.

Az 1648–54. évi ukrainai mozgalmat feldolgozó orosz, szovjet és ukrán történeti munkákban a pravoszlávia védelmének a motivációja, mint láttuk, eltérő megközelítésben jelenik meg.

1917-ig a történetírók a felkelés okait kutatva, hangsúlyozottan emelik ki az ukrán nép vallási sérelmeit. Az *ukrán krónikákban* a szerzők első helyen említik meg a breszti vallási unió káros következményeit és stimuláló hatását a későbbi kozák-parasztfelkelésekre. Az *ukrán nemesi történetírás* az 1780-as évekig továbbviszi az évkönyvek ezen gondolatmenetét e kérdésben, majd 1783 után, amikor az orosz nemességhez hasonló jogokat kapott az ukrán nemesség, az ő felfogásukat képviselő történetírók a Hmelnickij-mozgalomban a „nemesi nemzet” képét állítják előtérbe. A 19. század második felétől 1917-ig megjelent nagyorosz illetve ukrán felfogást képviselő művekben a hit szerepe fokozatosan elhalványult. A cári rendszert szolgáló feldolgozásokban kétféle megközelítés rajzolódik ki: a pravoszláviát nem az ukrán felkelés motiváló tényezői között tartják fon-

tosnak, hanem az orosz és „kisorosz” nép összetartozásának hangsúlyozásában. A konzervatív-nemesi irányzathoz tartozó Kulis ennél durvább változatot képviselt: a válás védelmét nem tartja összeegyeztethetőnek az ukrán „csőcselék” lázadásával.

Az ukrán történeti munkákban a pravoszlávia védelmét csak másodlagos elemként kezelik az ukrán autonóm illetve függetlenségi törekvésekkel szemben.

Az 1917 utáni művekben a vallási motiváció már teljesen háttérbe szorul a lengyel „gyarmatpolitika” és az erőszakos „ellengyelesítés” túlhangsúlyozásához viszonyítva. A vallási tényezőnek nem jutott hely a sztálini történelemfelfogásában.

JEGYZETEK

1. *K. Oszipov*: Bogdan Hmelnickij. Moszkva, 1948, 64. – A szerző arra utal, hogy a lengyel kormányzat a pravoszláv vallásban az orosz nemzetiség legfőbb elemét látta.
2. A Lengyel Testvérek néven ismert felekezet tanítása nem ismerte el a Szentháromság dogmáját, erőteljesen hangsúlyozta az ember méltóságát és szabadságát és fellépett a vallási türelem ügyéért.
3. *V. O. Kljucsevszkij*: Kursz russzkoj isztoriji III. Moszkva, 1957, 112.
4. Joan kijevei metropolita után (1448–1461) – aki utolsóként nevezhette magát Kijev és egész Oroszország érsekének – a kijevei és a moszkvai egyházszervezet kettévált. A továbbiakban a lengyel fennhatóság alatt lévő Kijevei Érsekséget nevezték a nyugati orosz (pravoszláv) egyház központjának.
5. Bizánc- és ezáltal a Konstantinápolyi patriarchátus – eleste után felerősödtek a Vatikán egységesítő törekvései.
6. A metropolita valószínűleg a sztrigolnyikokra utal, akik Pszkov, Tver és Novgorod városokban a 15. század végén felléptek az apostolok tanításai és kinyilatkoztatásai ellen.
7. In: *G. Konyisszkij*: Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji. Moszkva, 1846, 35.
8. Világtörténet V. kötet. Szerk.: I. I. Zutyisz, O. L. Vajnsztajn N. I. Pavlenko, V. F. Szemjonov, Budapest, 1964, 188.
9. *N. I. Kosztomarov*: Isztoricicseskaja monografija Bogdana Hmelnickogo I–III. Szpb (Szentpétervár) 1884.
10. Uo. – II. kötet 28.
11. *Sz. F. Platonov*: Oroszország története. Budapest, 1936, 222.
12. *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. X. tom. Szpb, 1860, 60.
13. *N. I. Kosztomarov*: Id. m. 34.
14. Létopisz Szamovidca. Kijev, 1878.; Létopisz G. Grabjanki. Kijev, 1854.; Létopisz Sz. Velicsko. Kijev, 1848.
15. *G. Konyisszkij*: Id. m.
16. Uo. 71.
17. *D. N. Bantüs–Kamenszkij*: Isztorija Maloj Rossziji. Szpb, 1903.
18. A szerző „nemesi nemzetben” gondolkodik, ezért a nemesi sérelmeket helyezi előtérbe.
19. *N. A. Markevics*: Isztorija Malorossziji I–V. Moszkva, 1842.
20. Uo. II. kötet 167.
21. *N. I. Kosztomarov*: Id. m.
22. *M. Hruscsevszkij*: Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915.
23. Uo. 38.
24. *P. A. Kulis*: Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. I–III. Moszkva, 1887–89.
25. Uo. II. kötet 145.
26. *Szolview, Szergiusz* – Oroszország története. Ungvár, 1895.
27. A konzervatív, hivatalos történetíráshoz legközelebb álló polgári történészek irányzata, akik műveikben az önkényuralmi államot idealizálták, melyben a történelem egyetlen alkotó- és mozgatóerejét látták.
28. *V. O. Kljucsevszkij*: Kursz russzkoj isztoriji III. Moszkva, 1957.
29. A történetíró az ukrán területeket Kisoroszországnak nevezi, kihangsúlyozva alávett helyzetüket az orosz birodalmon belül.
30. Az 1939. augusztus 23-án megkötött szovjet–német meg nem támadási egyezmény titkos záradékában, a szerződő felek Lengyelországot érdekszférákra osztották.

31. Isztorija Polsi v trjoh tomah (2. kiadás) I. kötet Moszkva, 1956.
32. Uo. 245.
33. Az ukrán kérdés az 1920–50-es években mindig kényes és politikai töltetű probléma volt.
34. *I. D. Bojko*: 300 letyije vosszozegyinyenyija Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954.
35. *V. A. Golobuckij*: Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda pod rukovodstvom Hmelnyickogo. Moszkva, 1954, Uő: Bogdan Hmelnyickij – velikij szün ukrainszkogo naroda. Kijev, 1954.
36. *V. A. Golobuckij*: Zaporozsszkoje kazacsesztvo Kijev, 1957.
37. *V. A. Golobuckij*: Diplomaticseszkaja isztorija oszvobogyityelnoj vojnü 1648–54 gg. Kijev, 1962.
38. Világtörténet V. kötet. Budapest, 1964.
39. *A. I. Baranovics*: Ukraina nakanunye oszvobogyityelnoj vojnü szeregynü XVII veka. Moszkva, 1959.
40. Isztorija Ukrainszkoj SZSZR v gyeszjatyi tomah. Szerk.: G. Ja. Szergijenko, V. I. Boriszenko V. V. Panasenko. tom III. Kijev, 1983.
41. Uo. 19.

KUBA: PÜSPÖKI VIZITÁCIÓ 1754–57-BŐL

I. A visita (vizitáció) mint műfaj

A visita a spanyol gyarmatok megismerésének jellegzetes 16–18. századi műfaja, melynek az idők folyamán hagyományai, szabályai jöttek létre, és ezek a műfaji kötöttségek három évszázad alatt alig változtak. Tartalma sokszínű, a földrajzi viszonyoktól kezdve a közigazgatáson, az egyházi életen át számtalan tárgykört ölel fel.¹ Eredete a tényleges pasztorális visitákra, látogatásokra megy vissza, melyek az Újvilágban már a tridentini zsinat előtt is ismeretesek voltak,² bár kétségtelen, hogy a püspökök számára kötelezővé és kiemelkedő egyházi feladattá Európában és Spanyol-Amerikában is a katolikus egyház szervezeti megújulásában oly fontos zsinat határozatai által váltak.³ A gyarmati Latin-Amerikában azonban az egyház és a spanyol állam speciális helyzetéből⁴ adódóan a visiták különlegesen fontos szerepet tölthettek be, nemhiába foglalkozott velük II. Fülöp is számtalan rendeletben, dekrétumban.⁵

Annak ellenére, hogy idővel rutinná vált maga a látogatás és az arról szóló beszámoló, a spanyol Korona, az Indiák Tanácsa és az egyházi hatóságok érdeklődése és igénye a visiták, a bennük szolgáltatott információk iránt mindig megmaradt, sőt a 18. században a Bourbon uralkodók reformintézkedéseit előkészítve, megalapozva újra intenzívebbé vált.⁶ A történészek számára pedig a történelem tanulmányozásához nyújthatnak nélkülözhetetlen információkat a gyarmatok egyházi, világi közigazgatásáról, a településekről, a gazdaságról, a társadalom tagozódásáról, az oktatásról, az egyház munkájáról, a betegápolókról, természetesen magáról a jelentést készítőről is – és a felsorolás még korántsem teljes.

E nagyértékű történelmi forrástípust a Kuba történelmét tanulmányozók eddig nemigen használták kutatásaikban. Oka lehet ennek egyrészt az, hogy a Kubával foglalkozó történészek a gazdaság,⁷ a társadalom, az etnohistoria és a kultúra szféráját⁸ elsősorban a spanyol hódítást követő közvetlen időszakban, valamint a 18. század utolsó évtizedeitől, az angol hódítással induló korszaktól vizsgálták alaposabban; másrészt az, hogy a Santiago de Cuba-i püspökség a 17. század közepéig a latin-amerikai püspökségek hierarchiájában a legalsó szinten foglalt helyet,⁹ s így különösebben nem ösztönözhetett kutatómunkára.

A 17. század elejétől induló kubai visiták sorába¹⁰ illeszkedik bele forrásunk, Pedro Agustín Morell de Santa Cruz *La visita eclesiastica* című, 1754–57 között megírt műve.¹¹

II. Morell de Santa Cruz

A visita szerzőjének élete, egyénisége önmagában is érdekes, át- meg át van szöve a történelem fonalának néhány érdekes szálával. Morell a mai Dominikai Köztársasághoz tartozó Santiago de los Caballerosban született 1694-ben. Ősei Spanyolországból menekültek, ahonnan a vallási türelmetlenség űzte ki őket sok más zsidóval együtt. Teológiai

tanulmányait a Santo Domingo-i Egyetemen végezte oly kiváló minősítéssel, hogy már ekkor felfigyelt rá a Korona.¹² Így *mulatt* volta ellenére emelték magas egyházi méltóságokba;¹³ hogy csak a legfontosabbakat említsem: Santa Cruz de la Sierra (a mai Bolívia) püspöke volt 1745 és 1749 között, Nicaragua püspökségének élén állt 1750-től 1753-ig, és végül haláláig a Santiago de Cuba-i püspökség – ami akkor Florida területét is felölelte – vezető méltóságát töltötte be.¹⁴ Már püspökként került Kubába. Ez (püspök kinevezése újabb püspökségbe) igen ritka jelenség volt a 16–18. században; mint ahogy az is, hogy ott maradt 15 éven át, hiszen az általános magatartás a Karib-térség püspöki hivatalait csupán „ugródeszkának” tekintette jövedelmezőbb püspökségek, magasabb pozíciók megszerzéséhez.¹⁵

Morell életének rejtélyes vonása, hogy magas egyházi méltósága ellenére megtartotta ősei *zsidó hitét*, sőt éppen – úgy, mint sok társa – az egyházba beépülve talált védelmet az Inkvizíció zaklatásai elől. Titkos hitére, titkos zsidó voltára csak végrendeletének felnyitásakor derült fény,¹⁶ s az ezzel kiváltott botrány is szerepet játszhatott abban, hogy az életében oly nagyhatású, kiemelkedő jelentőségű személyről már közvetlenül halála után elfelejtettek szólni.¹⁷ Pedig valóban nagyformátumú személyiségről van szó, aki élő kapcsolatokat épített ki kora politikusaival és az Udvarral;¹⁸ sikeresen játszott közvetítő szerepet a béke érdekében az 1731-es cobrei bányák felkelői és a kormány között.¹⁹ 1762-ben, Havanna egy részének angol megszállása idején az ellenállás vezetője volt, ezért még száműzték is.²⁰ Floridából, száműzetésének helyéről méhkaptárakkal tért vissza, Kuba gazdasága neki köszönheti a méztermelés fellendülését.²¹ Történetírói művek sora született meg keze alatt,²² s nem utolsósorban, nagy figyelmet szentelve karitatív feladatainak teljesítésére, tovább fejlesztette a 17. század végén Compostella püspök által útjára bocsájtott egyházi reformokat, melyek a kubai egyházszervezet modernizálását, erősítését voltak hivatva szolgálni.

III. P. A. Morell de Santa Cruz *La visita eclesiastica* című műve mint történeti forrás

A történelmi hitelesség kérdése

A Morell-féle *visita* adatainak hitelességét egyesek bizonyos fenntartásokkal fogadják;²³ a teljes hitelesség mellett szóló több tényezőtől itt csupán azt az egyet emelném ki, hogy a mű a *földrajzi patriotizmus* jegyében fogant alkotások sorába tartozik, mely patriotizmus azt jelenti, hogy a kreol értelmiség soraiban a 18. század közepétől kezdetét vette a haza intellektuális birtokbavétele azzal a célkitűzéssel, hogy mindenki az igazat tudva ismerje meg hazáját.²⁴

Morell visitájának forrásértéke

E *visita* információbőssége – melyről több történész elismerően nyilatkozott²⁵ – lehetővé teszi annak többszemponútú megközelítését. Demográfiai adatai²⁶ a településekről nyújtott beszámolóit²⁷ módot adnak arra, hogy Kuba történetének azt a rétegét próbáljuk felderíteni, ami eléggé feldolgozatlan még; a gyarmati Kuba településszerkezetét, lakosságát.

Kuba lakosságának viszonylag pontos számbavétele 1774-től az állami censzusokkal vette kezdetét. Történeti szempontú elemzésükre eddig kevesen vállalkoztak,²⁸ Kuba településszerkezetének történeti fejlődése pedig még megíratlan.²⁹ E témakörben a 16. századból és a 18. század második feléből rendelkezünk adatokkal, de e két századot mint kezdő és végső láncszemet összekapcsoló láncszemsor nagyon hiányos. A településszerkezet különböző korszakokból származó metszetei, e pillanat-metszeteknek láncszemenként való időrendbeli felfűzése és a pillanatfelvételek egymáshoz viszonyított elmozdulásainak vizsgálata arra ad lehetőséget, hogy felvessük a kérdést: Kuba története érdemileg megközelíthető-e az európai történettudomány nézőpontjából, a falu-város viszonyának szemszögéből. Úgy véljük ugyanis, hogy a *településszerkezet* történeti változásai feltárhatják a *város-falu dinamizmusát*, új aspektusokat láttatva meg Kuba történetéből.

Ebben a munkában célszerű volt felhasználni a kubai egyháztörténetben elért kutatási eredményeket,³⁰ melyek révén ismert, hogy a helyi egyház a 17. század végétől az éppen akkor nekilendülő dohánytermelés- és feldolgozás újonnan kialakult útvonalaira alapozva, 1685-től kezdve szélesítette ki parókiahálózatát. Tevékenységével egyrészt tökéletesítette, erősítette az egyházi szervezetet; másrészt annak jelenlétét kiterjesztette az újonnan fontossá vált friss településekre, nem utolsósorban pedig biztosítani igyekezett az egész ország területén a 16–17. században oly bizonytalan egyházi jövedelmeket.³¹ A 17. század végétől meglévő és az éppen kialakulóban lévő egyházközségi hálózat megrajzolásával – amely tükrözi a települések fejlődésének ritmusát, a korabeli gazdasági régiók fejlettségét – a történész fontos információhoz juthat a településszerkezet szintjén is jelentkező gazdasági és társadalmi struktúraátrendeződés vonatkozásában.

A 18. század kubai településszerkezetének rekonstruálása természetesen a Latin-Amerika más régióira való kitekintést, és az ottani alapvető településtípusok kapcsolatrendszerének ismeretét is igényli. Ezen újabb források kézbe vételével megszerzett információk pedig Latin-Amerikán belül Kuba és más gyarmatok, valamint a kontinensen kívül Kuba, illetve Latin-Amerika és Európa között meglévő lehetséges *analógiák* felkutatására és *fejlődési típusok* elkülönítésére is alkalmat adhat.

Morell visitáinak másik lehetséges szempontú elemzése elsősorban a gazdasági adatokra alapozódik.³² Mivel a püspököt elsősorban egyházszervezési gondok foglalkoztatták, kevesebb figyelmet fordított a gazdasági tényezők lejegyzésére, magyarázatok adására, így nem tudunk képet adni a korabeli kereskedelmi tevékenységről és iparos életéről, s nem lehet bevonni a vizsgálatba a lakosság foglalkozás szerinti megoszlásának szempontját sem. Ezek az adatok pedig fontosak lehetnek volna pl. a települések gazdasági funkcióinak szemszögéből. Ugyanakkor megkönnyíti elemzési munkánkat a püspök pontos kategóriahasználata a dohánytermesztésre és a cukornád-feldolgozásra vonatkozóan az estanciák és vegák,³³ a trapichék és ingeniók elkülönítésével.³⁴

A világi és egyházi közigazgatás és igazságszolgáltatás szempontjának felvétele a visita elemzésekor egyrészt indokolt a sok információ miatt,³⁵ másrészt azért, mert a kormányzósági felosztások, azok határainak módosítása,³⁶ a helységek világi és egyházi közigazgatása, valamint az igazságszolgáltatás hivatalai, azok jogköre³⁷ szoros kapcsolatban van a települések gazdasági fontosságával, Kuba településhálózatának hierarchiájában elfoglalt helyükkel. Harmadrészt pedig a világi és egyházi hivatalok érintkezései³⁸ információkat nyújthatnak az állam–egyház viszonyáról, összefonódásáról is.

A 18. századig Latin-Amerikában szinte kizárólag csak egyháziak kezében lévő oktatási intézmények,³⁹ és az általuk ellátott egészségügyi szolgáltatás⁴⁰ vizsgálata ismét a települések hierarchiájának szempontjából érdekes, de a kubai értelmiség képzési lehetőségeiről, nehézségeiről is képet ad.⁴¹

A Kubában állomásozó spanyol katonai haderő és a helyiekből megszervezett milíciák számát és területi eloszlását⁴² több egymáshoz szorosan kötődő tényező alakította. A katonaságra vonatkozó adatok ezekről, összhatásukról informálnak: a sziget és a Karib-térség védelméről, főként Anglia nyílt gyarmatszerző igényeivel szemben, a gazdasági, elsősorban kereskedelmi érdekekről, a csempészkereskedelem útvonalairól, a belső rendfenntartás problémáiról, a közigazgatási, igazságszolgáltatási központok elhelyezkedéseiről. A haderő osztagainak bőrszín szerinti felállítása⁴³ a spanyolok hivatalos ideológiai elképzeléseibe enged bepillantást.⁴⁴

Az a kép, mely mindezen szempontok együttes figyelembevételével összerakható Morrell de Santa Cruz visitájának mozaikjaiból, azért különlegesen fontos, mert éppen V. Fülöp még bizonytalan kezdeményezései, majd VI. Ferdinánd határozottabb reformjai után, de még a 18. század nagy felvilágosult abszolutista uralkodói között számon tartott III. Károly⁴⁵ trónra lépése (1759) és a Kuba történelmében oly meghatározó 1762-es angol megszállás *előtt* ad megbízható adatokat a gyarmati Kubáról, és így lehetőség nyílik a III. Károly előtti, valamint az angolok rövid, de mélyen ható jelenléte előtti és utáni Kuba összevetésére.

A 18. század közepén két kormányzóságra felosztott gyarmati Kuba világi közigazgatásának területi vonalai megfeleltek az egyházi közigazgatás területi beosztásának; s e két típusú közigazgatás hierarchiájában a városok, villák, falvak és kisebb települések besorolásával kb. azonos volt a parókiák, kisegítőtemplomok, és a vidéki egyházközségek vertikális tagozódása. Vagyis, az említett kategóriákba megközelítően ugyanazok a települések tartoztak bele. Az igazságszolgáltatás egyházi és világi törvényszékei mindig egymás mellett, csak városban vagy villában működtek, sokszor közös tisztviselőkkel, sőt ülnökökkel. Törvényszék nélküli igazságszolgáltatást gyakoroltak egy-egy kivétellel a városok és a villák kormányzói, illetve kormányzóhelyettesei.

A gazdaság szféráinak – a 17. században területenként eltérő időpontban meginduló – átstrukturálódása új településeket hozott létre, vagy emelt ki a névtelenség homályából, elsősorban a nyugati kormányzóságban, ott is Havanna közvetlen körzetében.⁴⁶ E folyamat a 17. század végén kezdődött el, s folytatódott a 18. század első felében is. Ezek az új helységek főként gazdasági jelentőségüknél fogva integrálódtak a világi és egyházi közigazgatás és igazságszolgáltatás hierarchiájának felsőbb szintjeibe. A lakosság növekedése, a szűkülő tér egyéb problémákat is hozott magával. A keleti régió más irányú gazdasági beállítottsága kisebb mértékben eredményezte új települések alapítását, s a már meglévők „legalizálását”. Tág tér, nagyfokú csempészkereskedelem, a sziget belső és külső biztonságán őrködő katonaság jellemezte többek között a Bayamo és Baracoa közt húzódó területet. A köztes régió, a Las Villas és Puerto Principe szintén három, a világi és az egyházi közigazgatás legalsó kategóriájába sorolt vidéki egyházközséggel gazdagodott;⁴⁷ s valóban köztes régióként az új tendenciák és a régi hagyományok együtt formálták gazdasági jellegét.

JEGYZETEK

1. *Pollmann-né Fodor Judit*: A perui alkirályság gazdasága a XVI. században (doktori értekezés) Szeged 1982.
2. *Johannes Meier*: Los obispos y la visita pastoral en las diócesis del Caribe (siglos XVI–XVII) In: Iglesia, Religión y Sociedad en la Historia Latinoamericana (1492–1945). Congreso VIII de Asociación de Historiadores Latinoamericanistas de Europa, Szeged, Hungría 1989 Tomo I. 234.
3. Uo.: 233.
4. Uo.: 232., *Izmael Sánchez Bella*: Actitud de la Santa Sede ante el Partonato. In: Iglesia Tomo I. 277–282.
5. *Isabel Arenas Frutos*: La Iglesia en la Florida Española a través de las visitas eclesíasticas (siglo XVII). In: Iglesia Tomo I. 245.
6. *J. Meier*: Id. m. 237.
7. *Ramiro Guerra y Sanchez*: Historia de la nación cubana I–II–III, La Habana, 1952. *Oscar Pino-Santos*: Historia de Cuba. La Habana, 1966. *Heinrich Friedlaender*: Historia económica de Cuba. La Habana, 1978. *Manuel Moreno Friginals*: El Ingenio I–II–II, La Habana, 1978. *Wittman T.*: A monokultúrák történetéhez a Karib-térségben és Venezuelában (XVI–XVIII. sz.) – Acta Historica XXII. Szeged, 1966, 3–24. *Wittman T.*: El Tabaco en la Economía de las Antillas en los siglos XVII y XVIII. – Revista Venezolana de Ciencias Sociales 1968, 45–60. *Tóth Ágnes*: A dohánytermesztés története Kubában 1717–1836. – Agrártörténeti Szemle 1980/3–4. 472–520.
8. *Juan Jiménez Pustrana*: La rebelión de los vegueros. La Habana, 1979. *José Luciano Franco*: Las minas de Santiago del Prado y la rebelión de los cobreros 1530–1800. La Habana, 1975. *Diana Iznaga*: La burguesía esclavista cubana. La Habana, 1987. *Fernando Ortiz*: Los negros curros. La Habana, 1986. *F. Ortiz*: Entre cubanos (psicología tropical). La Habana, 1987.
9. *J. Meier*: Id.m. 7.
10. Uo.: 236–237.
11. Az információbőrsége révén G. Douglas Inglish által Kuba első cenzusaként említett Morell-féle visita egy részét 1928-ban találták meg, s azt meg is jelentették 1939 és 1941 között a Kubai Köztársaság Egyházi Tartománya című lapban. César García del Pino – aki rövid életrajzot is szentelt a püspöknek – egészítette ki az anyagot 1985-ös publikációjában, amely azonban a forrásközlő akaratának ellenére továbbra is töredékes maradt volna, ha a visita újabb fejezetei – bár már a szerkesztési munkálatok után – elő nem kerülnek az Archivo General de las Indias de Sevilából. A jelenleg ismert részek együttes anyaga szolgált dolgozatom forrásául. Az eredeti alkotás első, a feltehetően 1754 utolsó hónapjaitól 1755 közepéig megírt része azonban még ismeretlen.
12. *César García del Pino*: Vida de Pedro Agustín Morell de Santa Cruz. La Habana, 1985.
13. *J. Meier*: Id.m. 19.
14. *C. G. del Pino*: Id.m.
15. *J. Meier*: Id.m. 6–7.
16. *C. G. del Pino*: Id.m. 2., 43., 44.
17. Uo. 45.
18. Uo. 12.
19. Uo. 7–8.
20. Uo. 25, 31.
21. Uo. 38.
22. *Morell művei*: Kuba első püspökeinek és kormányzóinak történelmi kapcsolata (1750 körül írta), – Memorias de la Sociedad Patriótica 1841 La Habana; Az angolok szándékai Amerikában (eltűnt); Apostoli topográfiai, történelmi és statisztikai vizit Nicaragua és Costa Rica valamennyi településéről; a felvilágosult Pedro Agustín Morell de Santa Cruz, az egyházi kerület püspöke által megtéve 1751-ben, – Documento Antiguo Biblioteca del Diario de Nicaragua, 1909. Kuba katedrálisa és a sziget története (1760 táján írta, egy része levezett) *C. G. del Pino*: Id.m. 9., 13–14., 22.
23. *C. G. del Pino*: Id.m. 18. o. La visita eclesíastica, Seleccion e introducción de César García del Pino, La Habana, 1986. VII., XXXI–XXXIII.
24. Biblioteca Ayacucho N° 51, Pensamiento de la ilustración (Selección y prólogo por José Carlos Chiaramonte), Caracas, 1979.
25. *C. G. del Pino*: Id.m. 18. *Nicolas Joseph de Ribera* (Compilación e introducción por Olga Portuondo Zuñiga): Descripción de la Isla de Cuba, La Habana 1986, 101.

26. Táblázatba foglalását lásd: *Kovács Marian*: Kuba településszerkezete a XVIII. század közepén (Pedro Agustín Morell de Santa Cruz La visita eclesiastica című műve alapján – kézirat), Szeged, 1988, 92., 94.
27. La visita eclesiastica, Selección ... 5.
28. Colección sobre la isla de Cuba por *Don José Antonio Saco*, I, Paris, 'Imprenta Deud' Anbasson y Kugelman 1858. *Juan Pérez de la Riva*: El barracon y otros ensayos. La Habana, 1975.
29. Kiindulási pontot nyújt e témakörben *Hortensia Pichardo Vinals*: La fundación de las primeras villas de la Isla de Cuba. La Habana, 1986.
30. *Eduardo Torres-Cuevas*: Formación de las bases sociales e ideológicas de la Iglesia católica – criolla del siglo XVIII, Santiago, 1982/dec. 48. sz. 158–188.
31. Uo. 155., 162., 166.
32. Táblázatba foglalását lásd: *Kovács M.*: Id.m. 93., 95.
33. La visita eclesiastica selección... 32., 36., 43.
34. Uo.: 40., 105.
35. Uo.: 35.
36. Uo.: 20–21.
37. Uo.: 171.
38. Uo.: 24.; *J. Meier*: Id.m. 13.
39. Táblázatba foglalva: *Kovács M.*: Id.m. 49., 92., 94. La visita eclesiastica Selección... 19., 89.
40. Táblázatba foglalva: *Kovács M.*: Id.m. 49., 92., 94. La visita eclesiastica Selección... 14., 15., 76.
41. Uo.: 25–26., 108., 116.
42. Táblázatba foglalva: *Kovács M.*: Id.m. 56., 93., 96.
43. La vista eclesiastica Selección... 24., 49., 104., 172.
44. *Julio Albi de la Cuesta*: El modelo borbónico para la defensa de las Indias, Cuadernos Hispanoamericanos, Los complementarios (2. Madrid, Diciembre 1988.
45. *Gonzalo Anes*: El antiguo régimen: Los Borbones. Madrid, 1981. 307.
46. La visita eclesiastica Selección XXV., 33., 35., 41.
47. Uo. 80–81.

EGY SPANYOL PLEBEJUS UTÓPIA

I.

R. O. Jones a spanyol irodalom aranykoráról írott 1974-es könyvében arra a következtetésre jutott, hogy Spanyolországban nem születhettek utópiák, mert ehhez a gondolkodás szabadságának lehetősége kellett volna. Ez az oka annak, hogy, úgymond, a kritikai, szellemi energiák a szatíra felé fordultak, s nem alternatív társadalmi modellek megalkotására.¹ Ám az evidencia biztonságával kimondott véleményének csattanós bírálatát jelentette, hogy 1975-ben *Stelio Cro* közzétette *Sinapia. A classical utopia of Spain* című könyvét², majd egy év múlva *Miguel Aviles Fernandez* ugyanezt az utópiát publikálta.³ Francisco Franco diktatúrájának utolsó évében megalálták tehát az első spanyol utópiát.

Ez a tény ugyanakkor látványosan szimbolizálhatta azt a szemléleti fordulatot, amely a spanyol historiográfiában megkezdődött. Az a Marcelino Menéndez Pidalról induló felfogás, mely szerint az „Isten, Haza, Király” jelszával fellépő reakciós irányzatok jelentik az autentikus nemzeti gondolatot, és a felvilágosodás, valamint a liberalizmus képviselői „a Rossz egyetemes konspiriációját”, általában a spanyol reformtörekvések diszkreditálását vonta maga után⁴, s az ezeket a vonulatokat kutatókat, mint például Colmeirót, aki talán a legtöbbet tette ez ügyben, „a liberális elfogultság” vádjával illették.⁵

Ez, a Franco idején hivatalos történetfelfogássá váló irányzat a 17–18. századi *arbitristák* esetében például – ezt a nagy spanyol történeti szótár is illusztrálja – kevés értékelni valót látott ennek, a 17. század hanyatlásában gyökerező „reformirányzatnak” a képviselőiben.⁶ A 17. századi írók, például Oviedo szatirikus tónusban mutatták be az arbitristákat, s talán ez az oka annak, hogy ez, a gazdasági gondolkodás történetéhez tartozó jelenség sokáig elsősorban az irodalomtörténészek témája volt.⁷ Ez az официális történetfelfogás persze a 17. századot a valóságosnál sötétebb színekkel mutatta be – vagy éppen apologetikusan⁸ –, ám mindenképpen kiegyensúlyozatlanul.

A Franco utáni spanyol történetírás azonban elsősorban francia ihletésre egyre nagyobb figyelemmel fordult a 17. század felé, s a nem spanyol történészek közül is egyre többen kapcsolódtak be a kutatásokba. A spanyol hanyatlás értelmezése⁹ és tényei mellett a 16–18. századi spanyol közgazdasági gondolkodás ekkor vált fontos kutatási iránynyá, ez egy még szélesebb kutatási áramlatban foglalt helyet, amely a spanyol történelemben a toleranciát, a másképpen gondolkodást vizsgálja, egyszerre vállalva a forráskiadást és az értelmezést, egy új spanyol történelem kontúrjait rajzolva meg.¹⁰

Ebben az új, „másik” 16–17. századi spanyol történelemben Erasmus hatása és a spanyol erasmisták működése, a spanyol gondolkodás utópikus vonása, az arbitristák műveinek összegyűjtése, közlése és értelmezése jelent meg, s ezzel együtt egy-egy konkrét történelmi korszak árnyaltabb elemzése és új interpretációja is.

Témánk szempontjából figyelmet érdemel II. Károly korszakának új megítélése is, amely az angol *Henry Kamen* nevéhez fűződik.¹¹ Kamen művében azt akarta bebizonyítani, hogy az a kép, mely szerint a spanyol 17. század vége „teljes dekadencia” hamis.¹²

Kamen azt mutatja be, hogy az 1580-tól jelentkező problémák: a demográfiai csökkenés, az agrártermelés hanyatlása, az infláció és a kereskedelmi nehézségek, a háborúk okozta adósságok a 17. század végén kezdenek rendeződni. A világbirodalom szétesése forrásokat szabadított fel, a pénzügyi infláció 1680 körül véget ért. E század hetedik évtizedétől stabilizálódott, majd nőtt a lakosság száma, hasonlóképpen a mezőgazdasági termeléshez.

Új korszak kezdete ez, ha a kortársak ezt még nem is érezték; az inkvizíció lehanyatlott, új eszmék jelentek meg. A poraiból éppen feltámadó főnixmadárhoz kezd hasonlítani Spanyolország, írja Kamen. A „helyreállítás”, a magához térés periódusa kezdődik ekkor, bár Spanyolország továbbra is Európa periferiáján maradt.

A Kamen által nyitott új csapáson elinduló spanyol történetírás reprezentatív összefoglaló sorozatában már ilyen felfogású képet kaphat az olvasó, különös tekintettel a 17. századi új spanyol gondolkodás és az európai eszmeáramlatok összefüggéseire.¹³ Témánk szempontjából Morus Tamás Utópiájának spanyolországi hatása és a spanyol utópikus gondolkodás kérdései igényelnek még említést. Ennek az új történeti felfogásnak a képviselői közül sokan jutottak olyan következtetésre az 1970-es években, mint amire Cro jutott: utópiának pedig „lennie kell” a spanyol történelemben. Don Quijote hazájában ugyanis természetesnek tűnik, hogy egy *preutópikus* szakaszban, már Amerika felfedezése előtt is, az Atlanti-óceánon túli, ismeretlen világ milyen erősen megmozgatta az Ibériai-félsziget népeinek fantáziáját. A legendák jelentették e periódus fő műfaját.¹⁴ Ám éppen J. A. Maravall hívta fel a figyelmet arra, hogy Amerika felfedezése és maga az Újvilág, az „Indiák” milyen erős utópikus vonásokat alakított ki a spanyol irodalmi és politikai gondolkodásban¹⁵, s ez az oka szerinte Morus munkája tartós és erős hatásának, amely a 17. század végén egy önálló spanyol utópia megszületésében kulminált.¹⁶

II.

A szóban forgó spanyol utópia a *Sinapia* nevet viseli, szerzőjét nem ismerjük. A kéziratot a Campomanes-archívumban fedezte fel Jorge Cejudo López levéltáros, s egymástól függetlenül közölte a szöveget *Stelio Cro* (1975) és *M. Aviles Fernandez* (1976). Cro az utópia szövege mellett könyvében közreadja az ismeretlen szerző másik, befejezetlen kéziratát is az oktatásról (*Discurso sobre la educación*).

A mű címéből nem nehéz rájönni: az Ispania (=Spanyolország) anagrammájáról van szó, az ismeretlen szerző tehát hazája gondjainak megoldását kereste. Ám igaza van Cronak, amikor kiemeli: ez a megoldás teljesen ellentétes a korábbi és kortárs arbitristák felfogásával. Mert bár mindkét magatartás és felfogás a spanyol válság megoldására irányult, az arbitristák a létező rendszert akarták erősíteni, az utópista viszont a létezőt szétzúzni és meghaladni akarta¹⁷. Aviles ugyanakkor inkább az antiutópia fogalmat javasolja alkalmazni Sinapiára, mert a Névtelen ki-kilép utópiájából és hazájával, Spanyolországgal hasonlítja azt össze.¹⁸ Aviles egyébként arra következtetésre jut, hogy a szerző – mert művében a munka dicséretét zengi, és mert szerinte a munka a méltóság forrása – plebejus származású;¹⁹ Cro viszont azt veti fel, lehetett-e pap a szerző.²⁰

A képzeletbeli Sinapia geográfiai jellemzőit, természeti kincseit, gazdaságának jellegzetességeit, növény és állatvilágát tekintve rendkívül hasonlít Spanyolországra, s maga

is félszigeten található (Bireira=Iberia,) Új-Zéland és Új-Guinea közelében. Fontos szomszédaiban ugyancsak nem nehéz felismerni Franciaországot (Lagos ~ Galos-franciák) és Németországot (Merganos ~ Germanos=németek). Népei sokfélék: malájok, peruiak, kínaiak és perzsák. Ez a lakosságról szóló fejezet az első, mely közvetetten erős kritikáját jelenti a 17. századi Spanyolországnak, hiszen az utópia az *etnikai toleranciát* képviseli, egy türelmes és eszméit nem hódítással, fegyverrel terjesztő egyház normáját fogalmazza meg, ahol a térítés a személy meggyőzése révén történik. Cro ezért joggal emeli ki a Sinapiában a 16. századi spanyol erasmisták nagy hatását.²¹ Közigazgatási beosztását, gazdaságát, társadalmi szerveződését tekintve Sinapia kommunisztikus rendszert mutat, mely nem ismeri sem a magántulajdont, sem a pénzt, sem a piacot és a kereskedelmet, a külkereskedelmet viszont állami szervezet mozgatja. Ugyanakkor hierarchikus ez a társadalom, mely *választáson* alapul, de arisztokratikus jellegű és egy alkotmányos monarchia képét mutatja, ahol a család, a kerület, a falu, a város és a szenátus „atyáinak” hierarchiája jelenti az állam szilárd szervezetét, mely az egész társadalmat szervezi, nem feledkezve meg a magánélet szféráiról sem.

Ebben az utópiában nagy szerepe van az oktatásnak és a nevelésnek, melyet igen cizellált részletességgel képzel el a szerző, a társadalom s állam legfontosabb tevékenységének tartva ezeket. E mélyen keresztény társadalom és egyház erősen eltér a spanyol jelentől. Az anyanyelvre lefordított biblia, az anyanyelven celebrált istentiszteletek, az egyházi személyek világi tisztségviselésének tilalma, a pompától mentes egyszerű templomok erős barokk-ellenes felfogásról árulkodhatnak éppúgy, mint ahogy a halálbüntetés tilalma is az inkvizíció elleni magatartásra utal. Az a gondolat pedig, hogy a fiatalokat csak 18 éves korukban keresztelik meg, életveszélyesen eretnek megítélést kapott volna a kortárs spanyol katolikus egyház részéről. Ez a képzeletbeli társadalom nem ismeri az egyházi ünnepeket sem: a négy fontos ünnep mindegyike világi jellegű, s a többnyelvű és népű nemzet egészének közös történelmi eseményeire való emlékezést jelzi. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk: a Sinapia az állam és egyház szétválasztásának első – gondolati – kísérletét jelentette Hispániában. Az erős korabeli militarizmussal ellentétben Sinapia pacifista ország, mely csak védelmi háborút vívhat.

Megfontolandó Aviles véleménye, aki a Névtelen plebejus voltára utal. Kétségkívül, a munkáról szóló fejezetek ezt a feltételezést megengedik. Sinapiában mindenkinek, még a fejedelemnek is dolgoznia kellett, e társadalom nem ismeri sem a dőzsölést, sem a pompát, sem a henyélést. E társadalomban a természet- és társadalomtudományok közötti *finom munkamegosztás* is ismert, ezen alapul az oktatás és a termelés is. A szerző az utolsó, a 33. fejezetben („Reflexiones”) pillant ki művéből, és kapcsolja azt össze a korabeli Spanyolországgal, egyértelművé téve, hogy itt egy kritikai utópiáról van szó, ahol – a Sinapiában – nincs örökös nemesség, nincs gazdag-szegény ellentét, nincs korrupció, hiányzik az ember ember feletti uralma. Művét a szerző e mondattal zárja: „Végül megállapítható, hogy ... ez az egész tökéletes félsziget a mi Hispániánknak éppen ellentéte.”

III.

Cro említett könyvében és egy tanulmányában²² a Sinapiát Morus Utópiájához köti, s joggal, kiemelve ugyanakkor az *Újvilág* hatásából táplálkozó utópikus spanyol vonulat hatását is, amely a „jó vadember” mítoszában jelent meg. Ez a Sinapiában, Cro szerint,

az európai társadalmi modell és hagyomány elutasításáig jutott el. Sinapia lakói ezért ázsiaiak. A spanyol utópia azt fejezi ki szerinte, hogy „a dekadencia olyan fokra érkezett, amikor már lehetetlen megreformálni. Krisztus egyházának emigrálnia kell és új földön, távol az európai és pápai korrupciótól kell megújulnia.”²³ E gondolatmenet mentén azonban érdemes megfontolni azt is, hogy a *Sinapia* milyen viszonyban van a paraguayi jezsuita állam kísérletével. Első pillantásra meglehetősen erős analógiákra bukkanhatunk, ezért azt mondhatjuk: a Sinapia a kortárs paraguayi jezsuita államkísérlet kritikája is, egyfajta antipólusa, éppen annak *teokratikus* vonásai és a szabad gondolkodást korlátozó volta miatt. Ezzel persze jelezve azt is, hogy az Egyház onnipotens szerepe idegen e spanyol kortársi gondolkodás számára.

Egy ilyen analógia illetve ilyen szempont eddig nem vetődött fel a szakirodalomban, pedig ez az összevetés kézenfekvő a 17. század végén, a 18. század elején, amikor a jezsuita missziókból szervezett állam ugyancsak – egyfajta realizált – utópiaként jelent meg az Indiák spanyol birtokain. A kortárs Európa csak a 18. század közepén ismeri meg e redukciókat, de a spanyol világi és egyházi gondolkodók ezt a modellt már ismerték. A Sinapia és a paraguayi kísérlet összefüggéseit – éppen a nagy hasonlóságok és a döntő eltérés, a *laikus jelleg* miatt – érdemes lenne elmélyültebb kutatás tárgyává tenni.

Névtelenünk, erős erasmista kötődéssel, a korai kereszténység eszméihez fordul ihletért. S ezért az is jelentőséggel bír, hogy a spanyol szerző immár nem Amerikába helyezi utópiáját, ahogy a 16–17. század közötti spanyol kísérletek ezt tették, azt remélve, hogy a katolikus egyház az Újvilágban meg tud újulni. (pl. Vasco de Quiroga, aki Új-Spanyolországban már 1535-ben Morus ihlette városokat akart létrehozni). A Sinapia szerzője a távoli tengereken keres egy, még tiszta földet a megújulás számára, folytatva azt a spanyol erasmista tradíciót, mely a barbár népekből a keresztény hit kohójában alkotná meg a haladás és tolerancia magas kutlúráját, amely ugyanakkor a létbiztonság vi-lága is lenne.

A Sinapia helyét és jelentőségét a spanyol gondolkodás történetében, úgy vélem, a kronológiai kérdések felől lehet megérteni. Aviles egyszerűen „18. századi”-nak véli, illetve „a 18. század utolsó harmadának egy műveként” értékeli. Tulajdonképpen ezt annyira evidens ténynek tartja – lévén, hogy a kéziratot Campomanes levéltárában találták meg –, hogy nem is szentel e problémának kellő figyelmet. Megelégszik annak regisztrálásával, hogy Feijoo bizonyos gondolataihoz hasonló nézeteket olvashat – ebből *Feijoo hatására* következett; művészeti, építészeti felfogását pedig (pl. szimmetria) neoklasszicistának minősíti, ugyanígy a mű nyelvezetét is. Cro maga is feijoo-ista vonásokat lát a Névtelennél; az orvoslás iránti érdeklődés, a világos nyelvezet és a szabatos kézírás, a nép és külföld iránti érdeklődés alapján. Felveti ugyanakkor Gregorio Mayans y Siscar gondolataival való hasonlóságokat is, s más vonások alapján (egalitarizmus, művének autokratikus vonásai, stb) arra a következtetésre jut, hogy e vonások együttesen 18. századi emberként mutatják be a Sinapia szerzőjét. A szöveg más elemei azonban nem zárják ki a 17. század végi keletkezést sem, teszi hozzá mindehhez Cro. A Sinapia szerzője ugyanis csak Descartes nevét említi a nagy európai gondolkodók közül, ugyanakkor Rosellónt és Portugáliát spanyol birtoknak tekinti – e vonások a 17. század utolsó harmadának felfogására utalnak – s említi II. Károly nevét is, V. Fülöpét viszont nem... Cro úgy véli, a Sinapia megszületését éppen a II. Károly alatt elszenvedett katonai vereségek ösztönözhatték. Ezért a 17. század végén, esetleg a 18. század elején látja elhelyezhetőnek a művet és szerzőjét.²⁴ Egy későbbi tanulmányában, melyet a hispanisták nemzetközi

kongresszusán mutatott be, Cro viszont már egyértelműen a 17. századi keletkezés mellett érvel, 1682-re datálva a művet²⁵, s a Jover Tamora által irányított spanyol összefoglalás is efelé hajlik, a mű „prefelvilágosodás” jellegét emelve ki.²⁶

Tulajdonképpen magunk is erre az álláspontra jutottunk – a spanyol eszmetörténet felől közelítve meg a kérdést. Úgy látjuk ugyanis, hogy a 17. századi arbitristák és a 18. század közepének átfogó reformkoncepciói közötti váltás periódusában „keltett” egy ilyen jellegű műnek megszületnie. A 17. század végére ugyanis az arbitristák által javasolt reális vagy irreális jellegű *konkrét* eszközök útja, mellyel a királyság dolgainak rendbehozatalát vélték megvalósíthatónak zsákutcának bizonyult. Más utakat kellett keresni, s ennek az útkeresésnek egyik változata lehet a Sinapia, mely éppen társadalmi-politikai radikalizmusával jelezte megvalósításának lehetetlenségét. Talán ennek felismerése az oka annak, hogy a mű nem is jelent meg nyomtatásban. Ám ez a tény, hogy a kéziratot éppen a nagy reformpolitikus, Campomanes irattárában fedezték fel, jelezheti, hogy e ténnyel – mint megvalósíthatatlan alternatívával – a 18. század reformerei számol(hat)tak. Az arbitristák sokszor gőzös és mosolygató tervei és a 18. század felvilágosult és megvalósítható reformkoncepciói közötti „űrben” jelenhetett meg a Sinapia, jelezve ugyanakkor persze „egy másik, titokban és csendben létező Spanyolország jelenlétét, mely sem a bigott és intoleráns egyház, sem a katonai kaszt”²⁷, sem a barokk arisztokrácia létét nem fogadta el, és egy új Spanyolország igényét fogalmazta meg, a ráció módszerét először próbálva ki a spanyol társadalomtervezés szférájában.

JEGYZETEK

1. *R. O. Jones*: Historia de la literatura española. Siglo del Oro. I–II. k. Barcelona, 1974, 287.
2. *Stelio Cro*: Sinapia. A classical utopia of Spain. McMaster University, 1975.
3. *Miguel Aviles Fernandez*: Una utopia española del Siglo de las Luces. Biblioteca de visionarios heterodoxos y marginados. No. 16. Madrid, 1976. Ed. Nacional.
4. *Vö. Javier Herrero*: Los orígenes del pensamiento reaccionario español. Madrid, 1978. *Francisco Puy*: El pensamiento tradicional en la España del siglo XVIII. Madrid, 1960.
5. *José Larraz*: La época del mercantilismo en Castilla (1500–1700). Madrid, 1943.
6. Lásd: „arbitrismo” címszó, In: Diccionario de Historia de España. I. k. 314–315.
7. *Jean Vilar*: Literatura y economía. La figura satírica del arbitrista en el siglo del oro. Madrid, 1973.
8. *Miguel Herrero Garcia*: Ideas de los españoles del siglo XVIII. Madrid, 1966; *José Jesus de Bustos Tovar*: Vida y literatura en el siglo XVII. Cuenca, 1966., *Henry Kamen*: La España de Carlos II. Barcelona, 1981.
9. Például *Julián Marias*: España inteligible. Razón histórica de las Españas. Madrid, 1987.
10. Talán legtöbbet *José Antonio Maravall* tette ebben az irányban. *Vö. Uő*: Utopia y reformismo en la España de Austrias. Madrid, 1982. *Uő*: La oposición política bajo los Austrias. Barcelona, 1984. *Uő*: Antiguos y modernos, Madrid, 1986; Mellette *Antonio Dominguez Ortiz* munkássága kiemelkedő: lásd pl. Crisis y decadencia de la España de los Austrias. Barcelona, 1969. Lásd még *José Luis Abellán*: Historia crítica del pensamiento español. I–III. k. Madrid, 1981.
11. *Henry Kamen*: La España de Carlos II. Barcelona, 1981.
12. A II. Károly korszakát tárgyaló – kevés – könyv közül *Julián Juderías*: España en tiempo de Carlos II. El Hechizado. című könyvét érdemes említeni, aki, bár rendkívül széles forrásbázist használ és nagy figyelemmel gyűjti össze a különböző kortárs tervek az ország helyzetének javítására, a *közömbösség, erkölcsi lezüllesztés és ürvészítés* kategóriájával jellemzi ezt a periódust. Lásd id. m. bevezetőjét.
13. *Ramón Menendez Pidal*: Historia de España. T. XXIX. Vol. 2.: La época de los primeros Borbones. La cultura española entre el barroco y la ilustración (1680–1959). dirigida por José Maria Jover Zamora. (az általunk említett rész, id. m 7–69. Giovanni Stiffoni munkája).

14. *Demetrio Ramos*: Por qué tuvo Colón que ofrecer su proyecto a España? – Cuadernos Colombinos, No. 3. Valladolid, 1973; *Luis-Andre Vigneras*: La búsqueda del Paraíso y las legendarias des Atlantico. – Cuadernos Colombinos, No. 6. Valladolid, 1976. Magyarul e legendairodalomról egy ismeretterjesztő cikkben adtam ismertetést: *Anderle Ádám*: Mi van az óceánon túl, avagy Amerikának pedig lennie kell. – Interpress Magazin, 1990. május, 166–169.
15. Lásd Utopia y reformismo című már említett művét.
16. *Fernando Gomez Redondo*: Tomás Moro en el ámbito hispánico. – Cuadernos Hispanoamericanos No. 385. Madrid, 1982, 214–221. A cikk *Francisco López Estrada*: Tomás Moro y España: Sus relaciones hasta el siglo XVIII. Madrid, 1980. című könyvének kritikai olvasatát jelenti. Lásd még pl. *Francisco López Estrada*: Quevedo y la Utopia de Tomás Moro. In Actas des Segundo Congreso Internacional de Hispanistas, Nijmegen (Hollandia), 1967, 403–409.
17. *Cro* id. m. XLI.
18. *Aviles* id. m. 24.
19. Uo. 25.
20. *Cro* id. m. XXXVII.
21. Uo. VII–X.
22. *Stelio Cro*: El mito de la ciudad ideal en España: Sinapia. In: Actas del Sexto Congreso Internacional de Hispanistas. Toronto, 1980. 192–194.
23. *Cro* azonban jelzi Platon, Bacon és Campanella hatását is. Id. m. XII–XIII.
24. Uo. XXII–XXXVIII.
25. *Cro*: El mito ..., 192.
26. *R. Menendez Pidal*: Historia de España. I. XXIX. 31. E mű a Sinapia „agrárkollektivistá jellegét” Acosta művével rokonítja (Historia natural y moral de las Indias)
27. *Cro*. El mito, 194.

A KATOLIKUS MEGÚJULÁS ÉS A PROTESTÁNS REFORMÁCIÓ*

Az egyetemes történetírás talán legnagyobb vitája manapság a protestáns reformáció körül zajlik. Ezzel kapcsolatban felmerül a katolicizmus sok problémája is. Százszázötven éve használt fogalmak értelmezése mellé került kérdőjel. Az „ellenreformáció” kifejezéssel például, amelyet még 1776-ban alkotott Pütter, ma már egyes protestánsok sem élnek, egyes katolikusok viszont (Paschini, Villoslada) elfogadják. Vagy az egyház reformáció előtti állapotáról angolszász kultúrterületen nem lehetne leírni a Lukács László Rómában megjelent jezsuita kiadványának egyértelműen súlyos kritikát tartalmazó mondatait.

A helyzet lényege tehát az, hogy feloldódott a reformáció időszakáról alkotott vélemények hagyományosan felekezeti kötöttsége. A felekezeti elfogultság helyett ma inkább a világszemlélet vagy nemzeti történetük tradíciói illetve tradíciómentessége osztja meg a kutatókat. Nyilván nem véletlen, hogy amerikai tudós, Gerald Strauss vonta kétségbe legsúlyosabban a reformáció kultúragyapító jellegét.

Úgy tűnik, egyetlen szempontból, az időbeliség tekintetében van közmegegyezés. Vagyis abban, hogy először a protestáns reformáció ment végbe, majd utána következett valami, amit a kutatók a „katolikus reformáció” vagy a „katolikus reform” vagy a „katolikus megújulás”, esetleg az „ellenreformáció” névvel illetnek. Nem valamennyi fogalmat megnevezve, de legvilágosabban Hubert Jedin foglalta össze. „Mind a „katolikus reform”, mind az „ellenreformáció” fogalma feltételezi a „reformáció”-t mint a protestáns hit- és egyházszakadás történeti megjelölését.” Vagyis a katolikus egyházban a protestáns reformációra válaszképpen indult el egy – a kutatók által különböző módon megnevezett – folyamat.

Én itt ezzel a közfelfogást kifejező véleménnyel kívánok vitatkozni. Nem mintha megdöbbentő kutatási eredményeim lennének, de a reformáció körüli vita során manapság nem is új eredményekre, hanem régi tekintélyekre szokás hivatkozni. A modern történetírás megalapítójáig, Leopold von Rankéig mennek vissza. Joseph Lortz, aki az 1930-as évek végén fogalmazta meg a nézeteit fiatalnak számít a vitában emlegetett nagyságok között. Az eljárás pedig az, hogy régen bizonyított tételeket újszerű logikai rendbe rakva állítanak fel új koncepciókat.

Az én koncepcióm az, miszerint a protestáns reformáció a katolikus megújulásból nőtt ki. Ezt az utóbbit nem nevezném katolikus reformációnak, mert ismerem ugyan a Maurénbrecher által még 1880-ban meghatározott fogalmat, de az a véleményem, hogy azoknak van igazuk, akik szerint a hit- és egyházszakadáshoz vezető változást illetve a római egyházon belül maradt folyamatot nem szerencsés azonos névvel illetni.

A tekintélyek pedig, akikre hivatkozom, a régen elhunyt Arthur F. Leach és a közöztünk ülő Pásztor Lajos.

*Elhangzott 1990. szeptemberében Gazzada-ban a „Storia religiosa dell'Ungheria” című konferencián.

Leach az angliai viszonyok vizsgálata alapján azt állította, hogy a protestáns reformáció igen magas színvonalú műveltséget semmisített meg. Tételét egyesek általánosították, és egész Európára vonatkozóan írnak, rá hivatkozva, a protestáns reformáció romboló hatásáról. Én ezt a messzemenő általánosítást nem fogadom el. Nem értek egyet azzal sem, miszerint a reformáció a műveltséget megsemmisítette volna, akár csak Angliában is, mert kolostorok és könyvtárak kétségtelenül pusztulnak, de a kultúra nem az eszközökben, hanem a fejekben van.

Teljes mértékben elfogadom viszont Leach tételének a lényegét, vagyis azt, hogy a reformációt megelőzően Angliában virágzott a műveltség. És a tételnek ez a része szerintem is általánosítandó egész Európára.

Pásztor professzor véleményét nem kell közvetítenem. Előtte mondta el. A reformáció előtti viszonyokat bemutatva virágzó műveltségről, virulens katolicizmusról beszélt Magyarországon.

Választott tekintélyem véleménye tehát egybehangzó. Csak egy ponton nem segít nek. Ott, ahol a római egyházzal szemben a humanisták óta hangoztatott kritikát kellene értelmezni. Mert Leach egyszerűen arányokat mérlegelt, és végül úgy döntött, hogy az egyház ellen felhozott vádak eltörpülnek amellet a rombolás mellett, amit a reformáció okozott. Pásztor Lajos pedig nem tekintette tárgyahoz tartozónak a vádak.

Ugyanezt tehetném én is, ha az lenne a véleményem, hogy a katolikus reform vagy megújulás a protestáns reformációra válaszolt. Olyan összefüggésben ugyanis tulajdonképp nem fontos, mi történt a reformáció előtt. A katolikus megújulásról lehetne a humanizmus óta hangoztatott vádak nélkül is beszélni.

Jeleztem azonban, hogy koncepcióm szerint a protestáns reformáció a katolikus megújításból következett. Ilyen közelítéssel nem térhetek ki a vádak tárgyalása elől. Mert katolikus megújulás, protestáns reformáció és az egyház ellen emelt vádak a 16. század fordulóján szerintem a legszorosabban összefüggnek.

Szándékosan beszélek vádakról, és nem az egyház illetve az egyháziak bűneiről vagy mulasztásairól. Emellett az eljárás mellett nem tudok tekintélyre hivatkozni. Tisztán logikai alapon merült fel bennem az a meggondolás, hogy vajon valóban olyan kivételesen mély volt-e a római egyház szellemi és erkölcsi válsága a századfordulón, mint ahogyan a humanistákra visszavezethető kritika alapján ábrázolni szoktuk.

Ezzel nem kívánom azt állítani, hogy a vádak mögött álló tények nagy részét nem lát-nám bizonyítottnak. Mert a pápai udvar valóban elvilágiasodott, valóban voltak művel-letlen papok és kicsapongó szerzetesek. Összefoglalóan szólva, az egyház képviselőinek tekintélyes része szemmel láthatóan is hivatalához méltatlanul élt.

Kérdezem azonban, nem a mindenkori egyházak legsúlyosabb problémája-e az, hogy emberek formájában kell megjelenniük. Mert tökéletes Ember egy született; mindenki más emberi természeténél fogva voltaképpen méltatlan arra, hogy az egyházat képviselje. Ilymódon állandó és feloldhatatlan az egyház küldetése és megjelenítőinek esendősé-ge között az ellentmondás. Emlékeztetek arra, hogy „a jelen való világhoz ragaszkod-ván” már Pál apostol egyes tanítványai elhagyták a szolgálatot.

Ez a szerintem természetesnek tekinthető ellentmondás az egyház küldetése és képvi-selőinek méltatlansága között aztán hol felerősödött, hol lanyhult. És nagyon valószínű-nek tartom, hogy a kutató számára olyan időszakokban vált jól megfoghatóvá, amikor a külvilágot, azaz a híveket különösen zavarta. Egyszerűen azért, mert olyankor készítet-tek a tüneteiről feljegyzéseket.

Ilyen pillanat vagy időszak lehetett a reformáció előtti századforduló. A világ felfokozott érdeklődéssel fordult az egyház felé. Egyesek, akiket a kényelmes „humanista” fogalommal szoktunk meghatározni, újszerű műveltségük vértetében eldobtak sok régi tanítást. De ezt rendszerint az egyházi dogmák vagy egyes egyháziak ellen támadva tették. Mások – szerintem a hívek többsége – viszont hitbeli élményekre éhesen, túlvilági sorsa feletti mély aggodalomban keresett az egyháznál eligazítást.

Luther fellépésének körülményei adják a legvilágosabb bizonyítékot. Hagyományosan azt szoktuk írni: átütő erejű fellépése 1517-ben a bűcsúárusítás ellen irányult. A valóságban egy bűcsúárus hamis, az egyház tanításával is ellenkező prédikációi háborították fel. Dühét azonban nagyon erősítette az a tény, hogy – mivel az akkori bűcsút az ő működése területén nem hirdették meg – az ottani hívek seregestül mentek olyan vidékekre, ahol a bűcsúcédulákhoz hozzájutottak. Erről Luthernek 1517. október 31-i keltezéssel levele maradt fenn.

A hagyományosan ugyanarra a napra datált híres 95 tétel pedig csak nagyon durva leegyszerűsítéssel értelmezhető úgy, mintha a bűcsúárusítás ellen szólt volna. Ehelyett a bűnök feloldozásáról, a bűnbánatról, a kegyes cselekedetokről, összefoglalóan a megigazulás feltételeiről fogalmazta meg Luther – az egyház akkor érvényes dogmáinak értelmezésével – a nézeteit. És tette ezt mint az Ágoston rend szigorúbb irányzatához tartozó, fontos hivatalt viselő szerzetes, egyben a wittenbergi egyetem teológiai karának professzora. Az egyház hűséges szolgálja volt, éppen úgy, ahogyan katolikusok voltak azok a hívek, akiket a hamis bűcsúárus félrevezetett, Luther pedig a megigazulás helyes útjára kívánt vezetni. Valamint katolikus volt az az Európa, ahol a megigazulásról szóló 95 tétel szövege röplapok formájában hetek alatt elterjedt.

Az üdvösségre illetve az üdvösséget közvetítő egyházra irányult különleges figyelem tehát a katolicizmuson belül alakult ki. Előzményeként vagy mint kísérőjelenség számba vehető mindez, amiről itt a magyarországi viszonyokat bemutatva Pásztor professzor beszélt. Mert a bensőséges hitbeli élmények iránti igény, a „vulgus” gondolkodásához és gondoljaihoz közelítő prédikáció, e prédikációk újszerű teológiája és társasalombírálata nemcsak nálunk volt jellegzetes, de Európa-szerte megfigyelhető. Hozzáteszem: Magyarországon is fellépett az a türelmetlenség, amellyel viszont a hívek az ő igényeiket elhanyagoló vagy az ő elvásárait megcsúfoló egyháziak ellen fordultak.

Végeredményben az a véleményem, hogy katolikus megújulásnak azt a folyamatot kell tekinteni, amely – eléggé bizonytalan kezdetek után – az egyházra irányult különleges figyelemhez vezetett a 16. század fordulóján. Ez termelte ki a méltatlan szolgálk bírálatát éppen úgy, ahogyan a küldetésüket betölteni igyekvő egyháziak viszont az új igények kielégítésével válaszoltak rá.

A válaszáadás két ágon folytatódott. Az egyik a katolicizmuson belül maradt, és a tridentinummal vett nagy lendületet, a másikat a pápaság eltaszította magától. Ebből az utóbbiból lett a protestáns reformáció. Hit- és egyházszakadáshoz vezetett, holott a katolikus megújulás nélkül nem lett volna talaja. Az egyházra irányult különleges figyelem tette lehetővé, hogy Luther tanaiból a reformáció bontakozzék ki. Más körülmények között éppen olyan módon folyt volna szét, mint Wyclif vagy Hus tanításai.

Így, a különleges figyelem állapotában, az egyház ügye – a történelemben talán utoljára – mindenki közös ügyévé vált. Mert igaz, hogy a kereszténység tagadásáról divat lett beszélgetni akár a pápai udvarban is, de a szkepszis ugyanabból az érdeklődésből fakadt, amivel mások viszont a megigazulás útját keresték.

Magyarországon, mint ahogyan mindenütt, kocsákban, magánházaknál vitatkoztak egyszerű emberek egyházi tanítások felett. A reformáció igen korán jutott el ide. A lutherizmus elleni első nyomozások anyagából 1526 előtt kiderül, milyen óriási volt az érdeklődés. „Aki tud, olvassa, a többiek hallgatják” az új írásokat, jegyezték fel, és laikusok, iparosok, sőt nők is hirdettek lutheri vagy Luthernek tulajdonított tanokat. Ugyanezek a jegyzőkönyvek tárják fel azt is, hogy igen nagy volt a teológiai bizonytalanság. Nem egyszer külső szakértőt kellett hívni annak megállapítására, kiátkozott, vagy hivatalos eszméket tartalmazott-e egy-egy prédikáció. Szakértőként pedig többször is Szegedi Gergely váradi ferences barát működött. Úgy látszik, őt tekintették csálhatatlannak az egyházi tanításokban. Sok teológiai szakembert a hivatalos egyház mindenestre nem tudott kiállítani. A belső katolikus megújulás az ígéretes kezdetek után ugyanis elakadt.

1520, majd 1521, a reformáció sorsdöntő évei, jelentős változásokat hoztak Magyarországra is. Luther tanainak pápai kiátkozásával egyidejűleg jelentek meg az új tanítások itt, és nagyjából ugyanakkor, amikor az első reformátor személye birodalmi átok alá került, esett török kézre az ország védelmének nélkülözhetetlen eleme, a belgrádi vár. 1521 augusztus végén nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország sorsa az ellenség akaratától függ. Továbbá ugyanebben az évben született az az uralkodói döntés, miszerint Bakócz Tamás esztergomi érsek, a magyarországi katolikus egyház feje, rokonaira hagyhatja „minden várát, városát, kastélyát, mezővárosát, falvát és minden birtokait”.

A legkisebb súlyú eseménynek ez az utóbbi látszik, holott igen súlyos következményekkel járt. Bakócz elindította azt a gyakorlatot, amelynek értelmében a főpapok magánvagyonként kezelték és örökölték az egyházi birtokokat. Viszonylag sok köznemes család emelkedett így az arisztokráciába, ami sok szempontból nem volt baj, de igen nagy mértékben ártott a római egyháznak. A folyamatot csak egy másik esztergomi érsek, Pázmány Péter tudta a 17. század elején megállítani. Ő kieszközölte az egyházi birtokok előörökítésének tilalmát, visszaperelt az egyháznak uradalmakat, főpapi jövedelmeit nagyvonalú mecénásként fektette be, de Bakócz és Pázmány érseksége között a magyarországi katolikus egyház elképesztően szegény volt. Hozzájárult ehhez az a politikai ok is, hogy az erdélyi fejedelemség anyagi alapját katolikus főpap, Martinuzzi György kormányzó katolikus uralkodó, János özvegye érdekében az erdélyi püspökség javaiból vetette meg. Végül a legegyszerűbben az egyháztól lehetett a kincseket az állandóan folyó törökellenes harc céljára begyűjteni, és sok minden veszett el sorozatos menekítések alatt.

A török 1526-ban, Mohács mezején mért döntő csapást a magyarokra. Ugyanebben az esztendőben választottak az urak két királyt, előbb Szapolyai Jánost, aztán V. Károly császár fivérét, Habsburg Ferdinándot. A két király a törökkel szemben eltérő politikai várakozásokat testesített meg. János jelentette a nemzeti összefogást és a lengyel segítséget, Ferdinánd a nyugati orientációt. Végül egyik elképzelésből sem valósult meg semmi. 1541-ben Szulejmán szultán elfoglalta Budát, a fővárost, és három részre darabolta Magyarországot. Ez után az intézkedés után alakult ki keleten az erdélyi fejedelemség nemzeti uralkodók alatt, de török protektorátusban, nyugaton megmaradt a királyság a Habsburg-házból választott királyok alatt, az ország középső része viszont közvetlenül török megszállás alá került. Buda csak 1686-ban szabadult fel.

A három részre hullott ország egyetlen egységes szervezeteként a római katolikus egyház működött. Tevékenységét azonban számtalan akadály nehezítette. A mohácsi csatá-

ban például a király mellett két főpap, közöttük az esztergomi érsek is elesett. A török megszállás alá került országrészbe kinevezték ugyan a püspököket, de ők soha nem laktak helyben. Erdély azért maradt főpapok nélkül, mert a katolikus egyház a Habsburg-uralommal azonosult. Ilymódon, jóllehet az erdélyi uralkodók az esztergomi érsek főségét elvben elismerték, gyakorlatilag nem engedték működni az egyház felső szerveit. Egy ideig – politikai okból – a katolikus vallásgyakorlat erdélyi szabadsága is szünetelt. Ebből tíz év katolikus fejedelem, Báthori István uralkodása idejére esett.

A magyarországi katolicizmus ezektől a csapásoktól aléltan hevert egészen a 17. század közepéig. Időleges elesettsége azonban a jövőt tekintve igen nagy előnnyel járt. Emiatt jött ugyanis létre az a meghökkentő helyzet, hogy az egyházi hierarchia felszámolásának igénye protestáns részről soha fel sem merült. Meghökkentő azért volt a dolog, mert az ország lakosságának 75–80%-a nagyjából 1570-től 1620-ig valamelyik protestáns egyházhoz tartozott. Protestánsok voltak a legmagasabb világi méltóságok, és két háború is zajlott a protestáns vallásszabadság jelszavával a Habsburg-uralom ellen a 17. század legelején, majd valamivel később, de a katolikus egyházi szervezet felszámolásának gondolata senkit nem foglalkoztatott. Nem tudom természetesen, mi lett volna, ha Bocskai István vagy Bethlen Gábor, az említett Habsburg-ellenes hadjáratok vezérei, magának a katolikus egyháznak a megsemmisítését tűzik ki célul. Így, ahogy a valóságban az események végbementek, az történt, hogy a Pázmány Péter vezette ellenreformáció nyomán a katolikus egyház fokozatosan feltámadt.

Nem kívánok itt Pázmányról beszélni. A következő referátum főszereplője ő lesz. Saját gondolatmenetemhez kapcsolódva annyit azonban el kell róla mondanom, hogy az ő személyes érdeméből indult térítéssel a magyarországi ellenreformáció. Pázmány egyházfői működése 1616-ban kezdődött. Akkorra a Habsburg-ház egyes tagjai az ausztriai tartományokban a katolikus abszolutizmus mintáit teremtették meg, Pázmány azonban nem engedett Magyarországon teret az erőszaknak. Prédikációkkal, személyes beszélgetésekkel hódította vissza a híveket a katolikus egyházba. Erőszakoskodni egyes rekatolizált főurak kezdtek, majd 1671-től melléjük állt az államhatalom. Akkor kezdődött a magyarországi protestantizmus gyászévtizede.

Ezeket az eseményeket azonban már nem tekintem a témához tartozóknak, mert az a véleményem, hogy az ellenreformáció nem azonos a katolicizmus megújulásával. A megújulás ugyanis az egyház híveinek belső igényeiből indult, míg az ellenreformáció, akár térített, akár erőszakot alkalmazott, a protestantizmus megsemmisítésének céljával, vagyis külső kényszerre született.

A kétféle ellenreformáció különbsége azonban nemcsak a protestánsok, hanem a katolikus egyház szempontjából is jelentős. A magyarországi események azt mutatják, hogy az ellenreformáció addig volt sikeres, amíg térített. Az erőszak ellenállást és ellenszenvet eredményezett. Az ország lakosságának katolikus többségét a 18. századra nem is az erőszak, hanem a háborúkban elpusztult területekre szervezett telepítések alakították ki.

Magyarországon tehát a katolicizmus a megújulásból mély hullámvölgybe zuhant, majd protestáns többségű országban kezdett hódítani az ellenreformáció.

A katolicizmus hullámvölgye azonban nem jelentette a műveltség pusztulását. A megújulás ereje az 1520-as éveket követően csak katolikus formájában lanyhult. A gondolatok nem semmisültek meg; a protestáns reformációban éltek tovább.

Magyarországon éppen úgy történt, mint máshol, az új hithez csatlakozó gyülekezetek első lelkészei a római egyházból kerültek ki. Máshogy nem is lett volna lehetséges; teo-

lógiai képzettséget nem szerezhettek senki az egyházon kívül. Már az első időkben is, az 1520-as évek elején, főként ferencesek hirdették az új tanításokat szószékről. A laikusok, nők tevékenysége alkalmi társaságokra, véletlenül összeverődött csoportokra korlátozódott. Így érthető, hogy Magyarország első egyházszervező nagy hatású reformátorai minoriták voltak.

Szent Ferenc rendjéből került ki például Dévai Bíró Mátyás, akiről azt jegyezték be a krakkói egyetem anyakönyvébe, hogy ő „vitte a magyarok közé Luther pestisét”. Ferences volt Sztárai Mihály, a török uralom alá került területek protestáns gyülekezeteinek nagy szervezője. De a reformáció szervezőivé váltak a római egyház olyan megbecsült tagjai is, mint Kálmáncsehi Sánta Márton, aki Erdélyben a gyulafehérvári káptalan tagja volt előzőleg. Dávid Ferenc eredetileg ugyancsak azzal a káptalannal lehetett kapcsolatban, majd a Magyarországon kialakuló valamennyi felekezetenél, a lutheránusoknál, a kálvinistáknál, az unitáriusoknál püspökké választották. Élete végén mint szombatost taszította el magától az unitárius egyház, és mint ilyet vetette fogságba a világi hatalom.

A magyarországi reformáció átütő erejét aztán lehet érzékeltetni azzal is, hogy nemcsak a katolikus megújulás oldaláról támadtak harcosai, hanem a szkeptikusok vagy a méltatlan szolgák közül is kerültek ki reformátorok. Az egyik, Kresling János maga jegyezte fel 1521-ről szólva: „Csuda bujaságban élvezkedtünk Budán. Gryneus kurválkodott, én aranyat gyűjtöttem a legnagyobb fősvénységgel. A többiek istentelen vadságáról nem teszek hozzá semmit.” Humanista katolikus egyháziaknak a királyi udvarhoz közelálló köréről írta ezt, már az után, hogy az egyik fontos magyarországi bányavidék reformációját megindította. A szövegben említett Gryneus akkor már Heidelbergben, a reformáció egyik fellegvárában volt professzor, „a többiek” magyar főurakhoz juttatták el a reformáció tanításait.

Az 1520-as évektől rohamosan bontakozott ki a reformáció Magyarországon. Az új egyházak szerveződését segítette mindaz, amit a katolicizmus gyengüléséhez vezető tényezőként említettem. A római egyház elszegényedésének előnyeit a protestantizmus szempontjából nem kell magyaráznom. Az ország felosztásának tragédiája viszont személy szerint éppen úgy sújtotta a reformátorokat illetve a protestánsokat, mint mindenkit, az egyház szerveződését tekintve mégis azzal az előnnyel járt, hogy lekötötte a világi hatalom erőit. A királyok végig katolikusok voltak, Erdélyben alig kilenc évig uralkodott a 16. század folyamán protestáns fejedelem, a török birodalomhoz tartozó terület szultánja természetesen mohamedán hitet tartott, de a protestantizmussal szemben egyikük sem lépett fel határozottan. Nem engedhették meg maguknak, hogy a sok politikai nehézség között még vallási ellentéteket is támazzanak.

A királyság és Erdély országgyűlései már az 1540-es évek elején sem voltak hajlandók protestáns-ellenes törvényt hozni. A török által megszállt területen magyar országgyűlés nem működött. Ott a világi hatalom erőitlen kísérletet tett ugyan arra, hogy a katolikus alattvalókat a protestánsokkal szembefordítsa, de amikor nem járt sikerrel, nem bolygatta többet a keresztények vallásügyét.

A török háborúkkal hasonló volt a helyzet. Rengeteg személyes tragédiát okoztak, családokat szakítottak szét, rabokat vittek, romboltak, pusztítottak, a protestantizmus lendületes előretöréséhez mégis hozzájárultak. Mert a katolicizmust talán saját gondjai kötötték le, talán nem talált a remény mellett érveket, – a jobb jövőbe vetett biztos hitet mindenesetre a reformátorok hirdették.

Protestáns prédikátorok írtak bonyolult történetfilozófiát is arról, hogy a török mint Antikrisztus az utolsó ítélet közeledtét jelzi. Szélesebb körben, tanulatlan emberek között is vonzóbb lehetett azonban az az egyszerű összefüggés, miszerint „megtérésünkkel szabadulunk meg Isten ostorától, a pogány ellenségtől”. És nagyon jellemző, hogy a legnépszerűbb protestáns gyülekezeti énekek a 16. században főként erről szólnak. Teológiai tanításokról, a kegyesség élményeiről alig énekeltek a templomokban. Ehelyett gyakran hangzott el már akkor a 90. vagy 23. zsoltár, az Úrtól bizonyosan várt segítség máig élő himnuszai. Meggyőződéseim, hogy az állandó rettegésben élő kortársakra a földi remény igéi még jobban hatottak, mint a túlvilági megigazulás ígérete.

Nyomorult, háborútól sújtott Magyarországot hódította meg tehát a reformáció. Mégis csodával határos eredményeket hozott: a 16. század utolsó harmada, a protestantizmus túlnyomó többségének időszaka egyben az anyanyelvű műveltség aranykora lett Magyarországon.

Protestáns prédikátorok, iskolamesterek, tisztviselők írtak magyarul távoli világokról, a dicsőséges magyar múltról, hadvezérekről és mesebeli figurákról. Benczédi Székely István prédikátor egy kis mezővárosban, Göncön írt 1559-ben világrónikát, és „azoknak, akik magyarul tudnak olvasni”, Amerika felfedezését is elbeszélte. Egy másik mezővárosban, Sárospatakon állította össze Szikszai Fabricius Balázs református tanár a humanizmus alapszókincsének latin-magyar jegyzékét. Lediktálta tanítványainak, majd 1590-ben a debreceni nyomda adta ki először. Utána több helyen is megjelent „in usum puerorum”.

E kiadványok mezővárosi jellegét azért hangsúlyozom, mert a mezővárosokban zömmel jobbágyok éltek. És a szóban forgó művelődéstörténeti aranykor legfontosabb jellemzője, hogy a legmagasabb kultúrával a társadalom legalacsonyabb rétegei is kapcsolatba kerülhettek.

A másik jellemző a Magyarországon élő többi népre vonatkozik. A művelődéstörténeti aranykor idején valamennyinek a nyelvén jelentek meg könyvek. 1571 és 1600 között magyar munkák mellett németül, románul, szlovákul, szlovénül, horvátul adtak ki könyveket. Az egyik legszebb nyomtatvány éppen Mózes első két könyvének román fordítása. Az előző szerint református gyülekezeteknek készült.

A sok anyanyelv mellett a sok felekezet egymás mellett élése jellemzi az aranykort. Főként Erdélyre áll ez, ahol 1557-ben még a katolikus Izabella királynő alatt mondta ki a lelkiismeret teljes szabadságát az országgyűlés. Aztán voltak időnként fennakadások. Ahogy említettem, a katolikus vallásgyakorlat szabadsága is szünetelt, de az 1570-es évekre Erdély az európai szabadgondolkodók egyik menedékhelyévé vált. E tekintetben a fejedelemség egyedülálló szerepet töltött be.

A különböző felekezetek híveinek békés egymás mellett élése viszont jellemző volt mind a három országrészben egészen az erőszakos ellenreformáció megindításáig. Közösén használtak templomokat, és senki nem zavarta a másik szertartásait. Még a katolikus körmenetek is nyugodtan zajlottak. Vitákat csak az egyházak képviselői folytattak. Ők vadul és élesen. 1568-ban például nyomtatott formában is megjelent 16 teológiai vita-irat. A papok azonban a legélesebb harcok idején sem vittek ellentétet a hívek közé. Jól tükrözik ezt a tényt a gyülekezeti énekeskönyvek: katolikus himnuszokat vettek fel protestánsok, és protestáns énekeskönyvben megjelent dicséretet énekeltek a katolikusok. Hangsúlyozom azonban, hogy a gyülekezetek békéje csak az erőszakos ellenreformáció megindításáig tartott. Akkor elkezdték a híveket is egymás ellen szítani.

A műveltség protestáns jellegű aranykora azonban arra az időre már elmúlt. A 17. század első felében egyes egyháztörténészek – közöttük Révész Imre református püspök – szerint az új egyházak a hívek igényeit elhanyagolták. Én úgy gondolom, a térítő ellenreformáció hatása alatt kaptak megint erőre.

A 17. század közepén fiatal református lelkészek hazahozták a puritánizmus tanításait Hollandiából és Angliából. Otthon aztán – születési helyüktől gyökeresen eltérő körülmények között – új célra, a térítő ellenreformáció hatásának kiegyenlítésére használták a puritánizmus eszméit. Bizonyos értelemben tehát azt lehet állítani, hogy a térítő ellenreformáció megtermékenyítette a magyarországi protestantizmust. Katolicizmus és protestantizmus között az erőszakos ellenreformáció szakította meg a szerves kapcsolatot.

Mondanivalómat röviden úgy foglalhatom össze, hogy a katolikus megújulástól az erőszakos ellenreformációig húzódott egy egységes művelődéstörténeti folyamat. Ezen belül a kezdeményezés hol a katolicizmusnál, hol a protestantizmusnál volt. Hol meghaladta egyik a másikat, hol kívülről hatottak egymásra. És azt remélem, ma már nemcsak az egyetemes történetírás emelkedett felül a felekezeti elfogultságokon, hanem a magyar is ott tart, hogy szerves egészként tudja bemutatni az akkori műveltség katolikus illetve protestáns elemeit.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS EGYIK SAJÁTOS VONÁSA

Az árak Európában a 13. századtól a mai időkig

C. E. Labrousse¹ mutatta ki először gazdag történeti dokumentáció alapján azt az elméletet, hogy a fejlődés korszakaiban a „szegényebb” cikkek ára gyorsabban emelkedik a többinél. Meghirdetésekor a szerző biztosította magát, amennyiben egy sor fenntartást is felhozott és számításba vette, hogy lehetnek kivételek a hely, az idő és a vizsgált termék szerint; egyébként pedig nem merte határozottan állítani, hogy ez az elmélet, ha indokolt a ciklikus fejlődés esetében, áll-e egy esetleges „hosszú időtartamú” fejlődésre is.

Azóta majdnem harminc év telt el, és ezalatt ezeket a megállapításokat számos ellenőrzésnek vetették alá. Maga a szerző is újra felvetette a regionális kutatóknak² mint ellenőrizendő kérdést. A továbbiakban E. Sol kanonok³ szolgáltatott dokumentációt; Walter Elliott Schaap különös hangsúllyal szólt erről a problémáról 1939-ben a „Forradalom gazdasági életére vonatkozó dokumentumok kutatására és kiadására alakult Bizottság közgyűlésén”⁴ tartott előadásában. Egyéb adalékokat nyújtott Chabert az 1798–1820 közötti évek áráiról szóló munkájában.⁵

Mint látjuk, az elmélet ellenőrzése francia anyag alapján már nagyon előrehaladt. Mielőtt az újabban kiadott kötetek a különböző országok ártörténeti statisztikájának anyagából lehetővé teszik, hogy próbára tegyük az elméletet más országok vonatkozásában is, némi összehasonlító anyagot mutatunk be Lengyelország történetéből. A közölt adatok a Bujak professzor tanítványai által gyűjtött és az általa szerkesztett sorozat kilenc kötetében kiadott dokumentumokból származnak. Ezekben a kötetekben megtalálhatók a varsói, a krakkói, a danzigi, a lemergi és a lublini árak teljes adatai a 15. századtól a 18. századig.⁶

Itt a fenti anyagon alapuló hosszabb munka összefoglaló eredményeit közöljük. A számításokhoz lehetőleg a nyers adatokat használtuk, vagyis kerültük a szerzők által megadott átlagokat és mutatókat, kiszámítottuk a fenti öt város együttes átlageredményeit a tizenöt, egyenként húszéves időszakra, amelyre a három évszázad felosztható. Ez az eljárás talán meglehetősen kezdetlegesnek tűnhet, de az anyag természete kényszerített bennünket alkalmazására, mert bár az bőséges, de a legkülönbözőbb forrásokból származik (leginkább többféle számadáskönyvekből: városi igazgatási szervek, mezőgazdasági üzemek, kórházak, magánemberek számadásaiból stb.).

Megadjuk a mutatókat tizenkét árucsoporthoz és a bérekhez. Ezeket úgy számítottuk ki, mint a részleges mutatók egyszerű számtani középátlányosait. A gabonafélék mutatója 6 különböző cikk mutatóit foglalja magában, az állati termékeké ugyancsak hatét, az importált italoké kettőt, a hazai termesztésűeké hármát, a gyarmatarúké tizenegyet, a sóé egyet, a fűtés és világításé négyet, a kőházak lakbéréé hármát, a faházaké négyet, a luxus ruházati cikkeké kettőt, a mindennapi ruházaté ötöt, a papíré egyet. A bérek indexe hatféle különleges képzettség nélküli iparos és a tanoncok díjazását tartalmazza. A csoportokat úgy állítottuk össze, hogy mindegyik magában foglal egymással helyettesíthető cikkeket (gabonafélék, állati termékek, italok, ruházat), vagy eredetüknél fogva

szorosan összefüggő árukat – ami döntő az ár ingadozására (gyarmatárúk) –, vagy rendeltetésük miatt összetartozó cikkeket (építkezés). Minden mutató kiszámítása a névleges árak ingadozása alapján történt. E számításunk eredményeként kaptuk az 1. és 2. sz. táblázatban megadott csoportok szerinti mutatókat.

Ezek a táblázatok igen szabályosan igazolják C. E. Labrousse elméletét. Meglátjuk belőlük, hogy a gabonafélék ára gyorsabban növekszik, mint az állati termékeké, a só gyorsabban drágul, mint az importált fűszerek (a só árának szabálytalansága egyes időszakokban a sóadók rendszertelen behajtásától függ), a faházak lakbére gyorsabban emelkedik, mint a kőházaké, a luxus ruházati cikkek emelkedése lassúbb, mint a hétköznapiaké. Látjuk továbbá, hogy az alapvető élelmiszerek gyorsabban drágulnak, mint a másodrendűek (italok és fűszerek); még kevésbé drágulnak a lakberek, ennél is kevésbé a papír, amit itt a nem nélkülözhetetlen iparcikkek hozunk fel például. Az egyetlen kivételt az importált italok árának a hazaiakéhoz képest erősebb növekedése képezi, de ezt is az előbbiekre ártó pénzügyi terhek magyarázzák. Könnyen elképzelhető, hogy ez a helyzet különbözőképpen nehezedett az egyes társadalmi osztályok családi költségvetésére. Ez az első és legfontosabb tényező, amit itt hangsúlyozni szeretnénk.

Ennek a ténynek a következményeit nem olyan könnyű felismerni, mint ahogy első pillanatban látszik. Egyes feltételezések, amelyek gyakoriak a nyugati történetírásban, különösen a franciában, bizonyos naturalizmus hibájába esnek, és ez abból ered, hogy változatlanul tekintik az emberi természetet és el nem térőnek az egyén viselkedését azonos helyzetekben a különböző történelmi korszakokban. Mindamellett az úgynevezett Engels-törvényt az élelmiszerárak növekvő szerepéről a fokozatos elszegényedéssel arányban nem lehet szabadon alkalmazni minden országra és minden korra. Például a kapitalizmus előtti Lengyelországban a nép élelmezésének aránylag alacsony költségei és az alapvetően szükséges iparcikkek magas ára mellett a felsőbb rétegek és főleg a középosztály fényűzése főként éppen a luxus élelmiszerekben nyilvánul meg (import fűszerek, gyümölcs és borok).⁷

Ha a Labrousse által a 18. századi Franciaországra vonatkozóan megállapított jelenség megfelelője megtalálható Lengyelország történetében a 16-tól a 18. századig, tehát egy olyan ország történetében, amely már csak a nagyfokú gabonakivitel és a csekélyebb iparosodás folytán is teljesen eltérő gazdasági helyzetben volt, szabad arra a következtetésre jutnunk, hogy itt a kapitalizmus előtti gazdaság alapvető problémájával van dolgunk. Valóban, táblázataink teljesen hasonlóak Labrousse-éhoz. Csupán két – bár érthető – különbséget észlelhetünk. Az első a borok magas ára: ez jellemző az importáló Lengyelországra, szemben a nagy exportőr Franciaországgal. A második, hogy Lengyelországban nincs meg a fa árának erős emelkedése, ami az erdeitől megfosztott 18. századi Franciaország jellegzetes vonása.⁸

Második táblázatunk, amely ugyanazon árváltozások adatait mutatja be, de ezúttal lánc-indexekben, lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a megfigyelt jelenség nemcsak a háromszáz év folyamán végbement változások végső eredménye, hanem épp ellenkezőleg, majdnem állandó jelenség és felismerhető a vizsgált tizenöt, egyenként húszéves periódus legnagyobb részében. Hogy lehet ezt megérteni? Természetesen alapos kutatásokra van szükség. Ebben a tanulmányban csak a probléma egy sajátos társadalmi vonására szeretnénk felhívni a figyelmet. Már Simiand elemzéséből⁹ világosan kitűnik, hogy legalábbis a 15. századtól kezdve az áremelkedések időszakai hosszabbak és észrevehetőbbek az áreséseknél. Európában az újkor nagyrésze az áremelkedések

jegyében telik el, ez pedig éppúgy a nemesfém beáramlásának, mint az egyes országok inflációs pénzpolitikájának eredménye a különböző korokban. Miután a bérek valamivel később emelkednek, mint az árak, a gazdasági egység (a család) úgy kényszerül reagálni vásárlóképességének csökkenésére, hogy csak a szükséges kiadásokra korlátozza magát és gyengébb minőségű cikkekre tér át. Ez jól ismert folyamat.

De ennek a jelenségnek más oldala is van. A technikai fejlődés, amely a 15. századtól kezdve az egymást követő „ipari forradalmak”-on keresztül valósul meg, nem egyforma mértékben hat ki a különböző cikkek csoportjainak áráira. Általában minél inkább befolyásolta egy adott cikk árát az átalakítás vagy a szállítás költsége, annál inkább csökkent a cikk ára. Ezért nem az alapvetően szükséges cikkek drágultak, hanem a másodrendű fontosságú áruk árai csökkentek hozzájuk viszonyítva.¹⁰

Nyilvánvaló, hogy a jobbmódú emberek nagyobb mennyiségben vásárolták ezeket a cikkeket, mint a szegényebbek, tehát az előbbiek nagyobb hasznot húztak az árcsökkenésből. *Valószínűleg ez a jelenség az alapja a kor növekvő társadalmi ellentéteinek.*

Másrészt, amilyen mértékben csökkentek a másodrendű fontosságú cikkek árai (amik ugyanakkor általában „magasabb igények” kielégítését szolgáló cikkek voltak), úgy csökkent szabályosan a vagyonosság színvonala is, úgyhogy ezek a cikkek fokozatosan egyre hozzáférhetőbbé váltak, és ennek megfelelően az egyre keresettebb cikkek fogyasztása demokratizálódott. *Valószínűleg ez a jelenség az alapja az európai népesség széles rétegei életszínvonal-emelkedésének abban a korban.*

A jelenségnek éppen erre az oldalára kívántuk felhívni a figyelmet, felhasználva az összehasonlító anyagok kiadását, amelyek alkalmasak a jelenség megvilágítására.

I. TÁBLÁZAT

Tizenkét elemi szükségletű árucikk árának és a béreknek mutatói 1501-től 1800-ig:

	1501 1520	1521 1540	1541 1560	1561 1580	1581 1600	1601 1620	1621 1640	1641 1660	1661 1680	1681 1700	1701 1720	1721 1740	1741 1760	1761 1780	1781 1800
Élelmiszerek															
Gabonafélék	100	131	174	284	335	459	1143	1417	1474	1798	2445	2152	2561	2740	3754
Állati termékek	100	127	155	212	252	348	773	951	961	1086	1292	1370	1603	1747	2141
Importált italok	100	115	151	288	372	472	1034	1189	2259	2779	3583	3585	3872	3756	3981
Hazai italok	100	114	156	203	294	370	636	941	1139	1333	1466	1422	1493	1687	1754
Só	100	114	156	203	207	186	389	405	535	637	631	827	827	1199	1451
Gyarmatárúk	100	131	162	191	231	254	523	445	565	548	685	617	747	837	904
Világítás és fűtés	100	121	148	210	269	401	750	930	986	1055	1287	1223	1480	1791	1827
Lakbérek															
Kőházak	100	93	105	131	148	189	457	530	551	623	822	847	847	1033	961
Faházak	100	118	126	152	181	221	446	540	545	621	764	726	878	1220	1257
Papír	100	91	102	113	146	171	404	529	756	854	982	962	1116	1261	1173
Ruházat															
Luxus ruházati cikkek	100	118	110	128	128	124	239	289	370	366	373	380	353	388	330
Mindennapi ruházati cikkek	100	101	110	125	146	168	312	334	384	415	486	525	604	755	785
Bérek	100	104	114	171	202	271	509	621	708	843	910	974	1130	1277	1456

II. TÁBLÁZAT

Tizenkét elemi szükségletű árucikk árainak és a béreknek mutatói 1501-től 1800-ig:

	1501 1520	1521 1540	1541 1560	1561 1580	1581 1600	1601 1620	1621 1640	1641 1660	1661 1680	1681 1700	1701 1720	1721 1740	1741 1760	1761 1780	1781 1800
Élelmiszerek															
Gabonafélék	—	131	133	163	118	137	249	124	104	122	136	88	119	107	137
Állati termékek	—	127	122	137	119	138	222	123	102	113	119	106	117	97	106
Importált italok	—	115	131	191	129	127	219	115	190	123	129	100	108	97	106
Hazai italok	—	114	137	130	145	126	172	148	121	117	110	97	105	113	104
Só	—	114	137	130	102	90	209	104	132	119	99	131	100	145	121
Gyarmatárúk	—	131	124	118	121	110	206	85	127	97	125	90	121	112	108
Világítás és fűtés	—	121	122	142	128	149	187	124	106	107	122	95	121	121	102
Lakbérek															
Kőházak	—	93	113	125	113	128	242	116	104	113	132	103	100	122	93
Faházak	—	118	107	121	119	122	202	121	101	114	123	95	121	139	103
Papír	—	91	112	111	129	117	236	131	143	113	115	98	116	113	93
Ruházat															
Luxus ruházati cikkek	—	118	93	116	100	97	193	121	128	99	102	102	93	110	85
Mindennapi ruházati cikkek	—	101	109	114	117	115	186	107	115	108	117	108	115	125	104
Bérek	—	104	110	150	118	134	188	124	114	119	108	107	116	113	114

JEGYZETEK

1. C. E. *Labrousse*: Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle (Vázlat az árak és a jövedelmek változásairól Franciaországban a 18. században) Párizs, 1933, I. k. 241.
2. C. E. *Labrousse*: Observations complémentaires sur les sources et la méthodologie pratique de l'histoire des prix et des salaires au XVIIIe siècle (Kiegészítő megjegyzések a 18. századi árak és bérek történetének forrásairól és gyakorlati módszertanáról) – Revue d'histoire économique et sociale; XXIV, 1938, 289–308.
3. Eugene *Sol*: Les céréales inférieures en Quercy. Les prix de 1751 à 1789 (Az alacsonyabbrendű gabonafélék Quercyben. Az árak 1751-től 1789-ig) – Revue d'histoire économique et sociale; XXIV, 1938, 335–355.
4. Walter Elliot *Schaap*: Etude du mouvement des prix des céréales dans quelques villes de la Généralité de Champagne pendant les années qui précèdent la Révolution (Tanulmány a gabonáárak változásáról a champagne-i tartomány néhány városában a forradalmat megelőző években) In: »Commission de recherches et de la publication des documents relatifs à la vie économique de la révolution. Assemblée générale de la commission centrale et des comités départementaux (1939)« (A forradalom gazdasági életére vonatkozó dokumentumok kutatására és kiadására alakult bizottság. A központi bizottság és kerületi albizottságok közgyűlése) Párizs, 1945, 37–72.
5. A. *Chabert*: Essai sur les mouvements des prix et des revenus en France de 1789 à 1820. Avec préface de M. C. E. Labrousse: Les prix (Tanulmány az árak és jövedelmek mozgásáról Franciaországban 1789-től 1820-ig. M. C. S. Labrousse előszavával: Az árak) Párizs, 1945.
6. *Hoszowski*: Ceny w Lwowie w XVI–XVIII w (Az árak Lembergben a XVI–XVIII. században); *Pelc*: Ceny w Krakowie w l. 1369–1600 (Az árak Krakkóban az 1369–1600-as években); *Tomaszewski*: Ceny w Krakowie w l. 1601–1815 (Az árak Krakkóban az 1601–1815. években); *Adamczyk*: Ceny w Lublinie w w. XVI–XVIII (Az árak Lublinban a 16–18. században); uő: Ceny w Warszawie w w. XV–XVII (Az árak Varsóban a 15–17. században); *Siegel*: Ceny w Warszawie w l. 1701–1815 (Az árak Varsóban az 1701–1815 években); *Pelc*: Ceny w Gdansk w XVI i XVII (Az árak Gdanskban a 16–18. században); *Furtak*: Ceny w Gdansk w l. 1701–1815 (Az árak Gdanskban az 1701–1815 években).
7. Ez magyarázza, miért csodálkozott annyira minden szakember a Zieleniewicz-i költségvetés szerkezetén, amit Arnold dolgozott fel. L. Pamiętnik VI Powstania Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie (A lengyel történészek vilnai VI. általános kongresszusának iratai) 1935, II. k. 293–295.
8. H. *Sée*: Landes, communaux et défrichements en Haute-Bretagne (Landok, községi földek és írtások Haute-Bretagneban) 1926; Uő: Histoire économique de la France (Franciaország gazdaságtörténete) I. k. 205–207.; C. E. *Labrousse*: Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle (Vázlat az árak és a jövedelmek változásairól Franciaországban a 18. században) II. k. 343–348.
9. F. *Simiand*: Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle (Régi és új kutatások az általános árváltozásokról a 16. századtól a 19. századig) Párizs, 1932.
10. R. *Marjolin*: Prix, monnaie et production. Essai sur les mouvements économiques de longue durée (Ár, pénz és termelés. Tanulmány a hosszútávú gazdasági változásokról) Párizs 1941, 172–178. Ha nem vizsgálnánk meg ezt az oldalát a kérdésnek, végül is René Parodnak lenne igaza, aki munkája címében így kiáltott fel: Kevesebbet keresünk, mint 1500-ban! (Párizs, 1914).

Fordította: Jászay Gabriella

A KIJEVI OROSZORSZÁG MEGÍTÉLÉSE A LEGÚJABB SZOVJET SZAKIRODALOMBAN

Az óorosz állam (Kijevi Rusz) megítélése nemcsak napjaink historiográfiájának problémája, hanem a múlt századi történettudománytól kapott „örökség”.¹ Az utóbbi időben inkább a hangsúlyok változtak: a normann-kérdést háttérbe szorítani látszik a feudalizmus-vita, amely az 1960-as évek óta állandóan napirenden van,² és az 1980-as évek irodalma is számos adalékkal járult hozzá.

A kardinális kérdés továbbra is az, feudális államnak kell-e tartanunk a Kijevi Oroszországot vagy sem. Három, végkövetkeztetéseiben egymástól eltérő felfogás alakult ki. Az első, a Grekov teremtette iskola³ folytatása, eszerint a Kijevi Ruszt már a 11. században feudális államnak kell tekinteni. Az álláspont képviselői meglévőnek tartják a feudalizmus minden sajátos vonását: a feudális nagybirtoktól a vazallitás orosz változatáig.⁴ A tradicionális felfogást bíráló álláspontok egyike Goremikina munkásságában nyer kifejtést.⁵ A nevezett szerző a Kijevi Oroszországban a rabszolgatartó formáció kialakulása mellett tör lándzsát. A bírálók más csoportja (legmarkánsabb képviselőjük Frojanov)⁶ az államalakulás utáni folyamatokban is a törzsi-nemzetiségi viszonyok lassú bomlását látja a felszín alatt; így az egész tatárjárást megelőző időszakot nem nevezi feudálisnak. Az általuk használt prefeudális (vagy a feudalizmus kialakulásának közvetlen előzményeire utaló „dofeodalnij”) jelző azt hivatott kifejezni, hogy vannak a feudalizmus irányába mutató jelenségek, ezek szaporodnak is, a tendencia a feudális viszonyok kialakulása irányába mutat, de a kijevi korszak még nem a kialakult feudalizmus!

Az álláspontok elhatárolódása az egyes részletkérdésekben azonban nem ennyire éles. Ezt a fejedelmi hatalom megítélésével tudjuk a legplasztikusabban bemutatni.⁷ A fejedelmi hatalom eredetéről úgy vélekedik mind Ribakov, mind Frojanov és Goremikina is, hogy az a törzsfői hatalomból ered, amely már a varégek bejövetele előtt kialakult. Ezzel ellentétes Janyin, Aleskovszkij, Alekszejev nézete, ők Novgorod és Szmolenszk példájából kiindulva a fejedelmi hatalmat idegen eredetűnek vélik. A fejedelmi hatalom természetét és politikai tartalmát illetően másképp polarizálódtak az álláspontok. Cserepnjin (valamint Ribakov, Rapov, Janyin) a fejedelem helyzetét a bojársággal való küzdelem alakulásából vezették le, ebből kiindulva értelmezték Oroszország egymástól eltérő fejlődésű részeinek (Novgorod, Vlagyimir-Szuzdal, Kijev) fejlődését. Goremikina szemében a fejedelem a rabszolgatartó, vele szemben képviseli az obscsina érdekeit a vecse. Frojanov álláspontja szerint a fejedelmi hatalom az egész közösség érdekeit kifejezi, de változó módon: a 9–10. században még elsősorban törzsi-nemzeti vezető, de még a 11–12. században is erősen függ a vecsétől, bár igazságszolgáltatási funkciója és az egyház támogatása hatalmát a korábbiakhoz képest megnövelte. Mégis: a fejedelem függetlenségének záloga a druzsina, de az sem feltétlenül a fejedelmi akarat végrehajtója. A vazallitás és a fejedelmi földtulajdon kérdésében a tradicionális felfogás és a Frojanov-i koncepció áll szemben egymással. Grekov, Ribakov és Rapov feudalizmus-értelmezésükből következően a nagybirtokra épülő vazallitás létét vallják, úgy vélik, a vérségi viszonyok helyettesítik a vazallusi szerződéseket. Ezt Ribakov kiegészítette azzal, hogy a

vazallítás viszonyait az erő pozíciói befolyásolták. A vazallítás fogalmát Frojanov is alkalmazza, de értelmezésében az orosz szisztéma nem a földadományokon nyugodott, hanem a jövedelem-adományokon, amely a 10–11. században az adók (dany) egy részének átengedéséből, később a „táplálás” (kormlenyije) rendszeréből állt. Frojanov differenciáltan kezeli a senioritas fogalmát is, úgy véli, különbséget kell tenni genealógiai és politikai senioritas között, mivel a kettő nem esik egybe. A Frojanov nézeteit osztó Petrov még hozzáteszi, hogy a földmagántulajdon és a feudális nagybirtok a Kijevi Rusz számára ismeretlen volt, csak a moszkvai korszakban jött létre.

A feudális Kijevi Oroszország hagyományos felfogását vallók elvetették mind Goremikinának az orosz rabszolgatartás mértékétől, mind Frojanovnak a törzsi-nemzeti kötelek szívszövés továbbéléséről alkotott teóriáját. Egyik szerző⁸ mindkét irányban gyakorolt kritikája Marx „A 18. század titkos diplomáciája” c. munkájának orosz vonatkozású megjegyzéseire épül. Marx e munkájának szaktudományos alapjait vizsgálta legújabbán Szvák Gyula, és kimutatta, hogy a marxi megállapítások nem egy pontja később, a „Kronológiai kivonatok”-ban módosult.⁹ Valamint az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a „titkos diplomácia” írásakor Marx csak Karamzin történeti munkájára támaszkodott.

A feudalizmus problematikán belül az utóbbi időben fontos hely jutott a Kijevi Oroszország városfejlődésének. Minden városokkal foglalkozó munkában azonban zavarónak tűnik számunkra a „város” fogalma. A városokról nem a nyugat-európai értelemben beszélnek – ilyen a Kijevi Oroszországban nincs is –, de összehasonlításra sem kerül sor. Nem határolódik el a város a falusias jellegű településektől sem,¹⁰ így születhetett olyan eredmény, mely szerint Tyihomirov háromszáz városról beszélt, Kuza pedig 414-et említ, de a régészeti feltevések megerősített települések számát 1500-ra taksálja.¹¹ A magunk részéről a Kijevi Rusz városain – ha át is vesszük a szovjet szakirodalom szóhasználatát – általában települést értünk; amelyek közül kiemelkedő szerep jutott a védelem szempontjából megerősített adminisztratív-igazgatási központoknak. A „legvalószínűbb”, Bizánchoz és az arab világ központjaihoz mérhető városok voltak a távolsági kereskedelem központjai, mint pl. Kijev és Novgorod. Ilyen típusúakat a „Földközi-tenger visszahódítása előtt a Nyugat nem ismert”.¹²

A városok megítélésével kapcsolatban két koncepció körvonalai rajzolódtak ki. Az egyik a Frojanov-féle „leningrádi iskola” megfogalmazásában,¹³ a másik a kijevi történészek nevéhez fűződik.¹⁴ A kijevi történészek, Kotljár és Tolocsko a hagyományos felfogás talaján állnak, tudniillik a keleti szláv területek igen korai feudalizációját vallják: „A keleti szláv társadalom feudalizációja a 8–9. században elősegítette a városok mint kézműipari-kereskedő és adminisztratív központok kialakulását.”¹⁵ Vizsgálódásaik azonban nem terjednek ki a Kijevi Rusz egészére, hanem szűkebb körben mozognak: Kotljár a halics-volhíniai városok létrejöttét, Tolocsko pedig Kijev szerepét vizsgálta.¹⁶ Mindkettejük kutatói módszerére jellemző a régészeti anyagra való erőteljesebb támaszkodás, de Tolocskonál a régészet prioritása mindvégig megmarad az írott forrásokkal szemben, Kotljár monográfiájában az arány fordított. Kotljár a régészeti adatokat a városok keletkezési idejének a távolabbi múltba vetítésére használja fel. Ezekre az általa sem igazán városoknak tartott 6–9. századi települések jelölésére vezeti be az „embrionális város” (gorod-zarodis) terminust. Hangsúlyozza továbbá, hogy ezek zöme nem alakult át feudális várossá; ez utóbbiakra a valódi (podlinnij) jelzöt használja.¹⁷ Úgy véljük, a terminusokban uralkodó zavart nem sikerült mérsékelnie, a „város” fogalmon belüli dif-

ferenciálással, mégis egy lépést tett előre. Tolocsko Kijevet a feudális földbirtokok központjának nevezi, fontos gyakorlati eredmény annak tisztázása, hogy a kereskedelem és a kézműipar mellett a 10–13. századi Kijev életében a mezőgazdasági tevékenységnek igen fontos szerepe volt.¹⁸ A városfejlődés régészeti oldalról való megközelítése inkább a települések fejlődésének korai szakaszához nyújtott adalékot. Kimutatták, hogy a korai települések és a 10–11. századi városnak nevezett helységek nem esnek egybe. Eme elentmondás folodását Dubov a Városok „áthelyeződésével” magyarázza; Tolocsko pedig a centrum és periféria fejlődésének egyenetlenségére utalt, amely egyes települések számára zsákutcát jelentett.¹⁹

A városok keletkezésével kapcsolatban is új nézeteket dolgoztak ki a leningrádi kutatók.²⁰ A centrális szerepet betöltő települések kialakulására nem állítottak fel abszolút kronológiát, úgy vélik, ez „akkor következett be, amikor a társadalom olyan bonyolult organizmussá vált, hogy koordináló központ nélkül további működése lehetetlen.” Ez az állapot pedig a törzsi-nemzetségi szervezet kései szakaszára jellemző, amikor a törzsnél nagyobb egyesületek (törzsszövetségek) jönnek létre; a központok a törzsi hatalmat megtestesítő előkelők (sztarejsina), a fejedelem (knyaz) és a népgyűlés (vecse) hatalmi, politikai, kultikus centrumai.²¹ Azt a változást, amelyet a régészet a 10–11. századi településeknél jelzett (ezt vette át Kotljár is) azzal magyarázzák, hogy ekkorra a vérségi alapon szervezett társadalmi viszonyok helyébe a területiális alapokon nyugvó társadalmiszerveződés lépett.²² A szerzők a szakirodalom korábbi álláspontjával szemben, amely Novgorodot speciális képződménynek tekintette,²³ úgy vélik, hogy a tatárjárás előtti időszakban Novgorod fejlődése nem egyedi, hanem ez a tipikus: a város politikai életének meghatározó eleme, a szabad fegyverforgatók (voi) gyülekezete (vecse), a felfegyverzett obscsinával azonosítható.²⁴ A területi alapokon való szerveződés egysége a voloszty, amely Frojanov-Dvornycsenko értelmezésében nem a fejedelmi birtok alapja, mint régóta és sokan vélik, hanem a város mint központ „vonzáskörzetét”, azaz egy területi szervezeti egységet jelöl, amely önmagában szuverén. Frojanov hasonlatával az antik poliszhoz hasonlítható. A város-állam (gorod-goszudarsztvo, gorod-voloszty) irányítása az obscsina kezében van, erre vonatkoznak azok a kitételek az évkönyvekben, amelyek „a kijeviek”, „a szmolenszkieket” stb. emlegetnek. (A területi alapokon szervezett társadalom már nem a törzsek neveivel jelöli az egyes csoportokat.) A területi alapon szervezett közösségnek nemcsak a központban élők, hanem az egész voloszty területén lakók a tagjai; az élükön álló tisztségviselő a fejedelem, aki nem függetlenítheti magát az obscsina akaratától, őt „hívják”, a fejedelmi székbe „ültetik”, megállapodást (rjad) kötnek vele, korlátozzák a háború és béke kérdésében. A vecse és a fejedelem nem állítható egymással szembe, mindkettő ugyanarról a töről fakad. Frojanov szerint a fejedelmi hatalom nem monarchisztikus hatalom, ennek csak lehetőségét hordozza magában.²⁵ A druzsina a fejedelem fegyveres különhatalmának létezéséről tanúskodik,²⁶ ez azonban a 11–13. század első felében nem elegendő a vecse háttérbe szorításához. Ezt az elméleti alapot fejtette ki részletesebben Dvornycsenko legfrissebb munkája is.²⁷ Cáfoltta azt a nézetet, hogy a vecse irányítása a bojárság kezébe került volna, a szociális konfliktusokat a vecse egyes csoportjai közti harcnak ábrázolja. Az egyes volosztyok szaporodását a kolonizáció eredményének, a széttagolódást pedig a gazdasági, politikai sajátosságok következményének tekinti. A feudális jelzőt azonban elvitatja mellőle, mivel a Kijevi Ruszban a feudális viszonyok még nem alakultak ki: „az erős fejedelmi

hatalom, a hatalmas uralkodó osztály és a sokezeres létszámú függő népelem – ez nem más, mint egyes történészek képzeletének szüleménye.”²⁸ Feudális viszonyokról csak a moszkvai állam keretei között beszélhetünk.

A leningrádi iskola elméleti eredményeit Frojanov és Dvornycsenko Novgorod, Polog, Szmolenszk és Kijev történeti anyagán illusztrálják.²⁹ Ezen gondolatok jegyében fogant legújabbán Krivosejev munkája,³⁰ amely Vlasyimir-Szuzdal viszonyain mutatja be, hogy a 12–13. század fejlődésében csak az alakulóban lévő feudális fejlődés nyomai érhetők tetten.

Nem viták, hanem egy évforduló világított rá, mennyi megoldatlan kérdést rejt magában az eddig háttérbe szorult egyháztörténet. Ramm munkáját leszámítva³¹ tulajdonképpen egyedül Scsapov kutatásai fordultak az egyháztörténet felé.³² Vlasyimir fejedelem megkeresztelkedésének ezredéves évfordulója állította reflektorfénybe a prvoszláv egyház történetét.³³ Árnyaltabb kép rajzolására van szükség a Róma-hoz és a katolicizmushoz való viszony esetében, a tizedfizetés szokásának eredetét és módját illetően, az egyházi birtok kialakulásának kérdésében (a feudalizmus problémával összefüggésben). Az árnyaltabb kép rajzolására gondolunk akkor is, midőn Oroszország egyes részeit ért különböző hatások felvázolását tartjuk szükségesnek. Kuzmin vetette fel legújabbán, hogy a Kijevi Ruszt nyugat felől nemcsak Róma és a Német–Római Birodalom irányából érhettek hatások: mindeddig figyelmen kívül maradt az ezredfordulóig az aktív ír miszsiós tevékenység és az akkor még fennálló ariánus közösségek hatása. Néhány erre utaló jelenséget sorol fel Kuzmin, pl. a kijevi barlangkolostort alapító tizenkét szerzetes száma, a püspökök választhatóságáról tanúskodó esetek. Az arianizmus esetleges térhódítása mellett úgy is érvel a szerző, hogy az jobban megfelelt a katonai demokrácia stádiumában lévő társadalom elképzeléseinek, mivel a tényleges hatalom még nem szakadt el a társadalomtól.³⁴

Úgy véljük, ugyancsak a társadalom osztályokra bomlása befejezetlenségének, a fejedelmi hatalom instabil voltának a kifejeződése a pogány szokások hosszú idejű fennmaradása. Ez olyan mértékű volt, hogy szokás ún. kettős hitről (dvojeverije) beszélni.³⁵ A kereszténység lassú ütemű térhódítása,³⁶ alapvetően városokra korlátozódó volta, az egyházszervezet kiépülésének üteme³⁷ nézetünk szerint szintén a feudalizáció folyamatával párhuzamosan zajlik, így a tatárjárás előtti időszakban nem is ér véget.

Több részletkérdésben is hangot adtunk annak a véleményünknek, hogy a Kijevi Rusz államiságának megítélésében Frojanov és a „leningrádi iskola” nézetei elfogadására hajlunk. Ez az álláspont a grekovi elképzeléseknél objektívebb képet tudott rajzolni a 11–13. századi Oroszországról. Ezt azzal a módszerbeli változtatással sikerült elérnie, hogy szakított a grekovi prekoncepcióval, amely mindenáron a feudalizmus „skatulyájába” akarta a korai orosz fejlődést szorítani, és bizonyító tényanyagát is ennek megfelelően válogatta. Frojanovék szakítottak a merev formációs szemlélettel, amelytől a másik oldali kritika (Goremikina) nem mentes (a rabszolgatartó formáció hangsúlyozása). Frojanov Kijevi Rusz-képe egyidejűleg mutat rá azokra a jelenségekre, amelyek a feudális fejlődés csíráit hordozták, és a fejlődés lassú ütemére.

Az oroszországi feudális viszonyok kialakulásának elhúzóódó üteme az egyetemes történet felől megközelítve jól beilleszthető a 11–13. századi Európa képébe.³⁸ Szűcs Jenő szerint az „1200 körüli időnkig úgy látszik, hogy rokon vonásokkal egy autochton kelet-európai feudalizmus van formálódóban.” „A korai kijevi állam azért olyan érdekes képzet, mert felvillantotta a lehetőségét Európa keleti pólusán egy ahhoz fogható „eredeti”

későantik-barbár szimbiózisnak, ami a megelőző századokban Nyugaton római-frank relációban játszódtott le.”³⁹ Bizonyos, hogy a Kijevi Ruszt számos bizánci hatás érte, ezek között szerepet kell juttatni annak is, hogy a későantik Bizánc gazdasági-társadalmi viszonyai a 11–12. századra az adott állami keretek között egy igen lassú evolúció eredményeként fejlődtek tovább. Talán Bizánc és a Kijevi Rusz viszonylatában is érvényes lehet Makkai megállapítása,⁴⁰ hogy nem csupán egyes elemek, hanem egész rendszerek hatásával kell számolnunk a feudalizmus „expanziója” során.

JEGYZETEK

1. Ld. erről Szvák, Gy.: The Outline of the Historiography of „Russian Feudalism”. In: Hungaro-Slavica 1988. Budapest, 1988, 203–220.
2. Az 1960–70-es évek vitáiról ld. *Filippov, Sz.*: Az 1960–70-es évek szovjet történettudományának vitái a feudalizmus-kori Oroszország fejlődéséről. – Világtörténet 1984/3. 24–46.
3. *Grekov, B. D.*: Feodálne otnosenija v Kievskom gosudarstve. Moskva–Leningrad 1937.; *Uő.* Kievskaja Rus. Moskva–Leningrad 1949.; *Uő.*: Krest’ane na Rusi. Moskva–Leningrad 1952.
4. Főbb képviselői és műveik *Ribakov, B. A.*: Novaja koncepcija predistorii Kievskoj Rusi. – Istoriija SSSR 1981/1–2. 55–75.; *Uő.*: Kievskaja Rus i russkie knazestva. Moskva 1984.; *Rapov, O. M.*: Knažeskie vladenia na Rusi v X-pervoj polovine XIII vv. Moskva 1977.; *Čerepnin, L. V.*: Formirovanie krest’anstva na Rusi. In: Istoriija krest’anstva v Evrope. I. Moskva 1985. 314–349.; *Pašuto, V. T.*: Istoričeskoje značenie perioda feodal’noj razdroblennosti na Rusi. In: Polša i Rus. Moskva 1974. 9–17.; Puti razvitija feodalizma. red. *Novoselcev, A. P.*, *Pašuto, V. T.* *Čerepnin, L. V.* Moskva 1972.; *Kotl’ar, N. F.*: Formirovanije territorij i vzniknovenie gorodov Galicko–Volinskoj Rusi. Kiev 1985.
5. *Goremikina, V. I.*: K probleme istorii dokapitalističeskikh obšestv. Minsk 1970.; *Uő.* O genezise feodalizma v Drevnej Rusi – Voprosi Istории. 1987/2. 78–100.
6. Ld. összefoglaló műveit: *Frojanov, I. Ja.*: Kijevskaja Rus. Moskva 1974.; *Uő.* Kijevskaja Rus. Leningrad 1980.; *Frojanov, I. Ja.–Dvorničenko, A. Ju.*: Stanovlenie i razvitie ranneklassovih obšestv. Leningrad 1986.; *Uő.* Goroda-gosudarstva Drevnej Rusi. Leningrad 1988.
7. Ld. erre összefoglalóan *Petrov, A. V.*: Knažeskaja vlast’ na Rusi X–XII vv. v. novejšej otečestvennoj istoriografii. In: Genezis i razvitie feodalizma v Rossii. Leningrad 1983. 82–90.
8. *Kizilov, Ju. A.*: Spornie voprosi istorii russkogo feodalizma. – Istoria SSSR 1973./5. 146–165.
9. Szvák, Gy.: Moszkóvia és a Nyugat. Budapest 1988. 191–221.
10. *Rapov, O. M.*: K voprosu o zemelnoj rente v Drevnej Rusi v domongolskij period. – Vestnik MGU seria istorii. 1963./1.
11. *Tihomirov, M. N.*: Drevnerusskie goroda. Moskva 1956. 32–43.; *Kuza, A. V.*: Goroda v socialno-ekonomičeskoj sisteme drevnerusskogo gosudarstva X–XIII. vv. In: KSIA AN SSSR 1884. vip. 179. 3–11.
12. *Szűcs, J.*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest 1983. 56.
13. Ld. *Frojanov–Dvorničenko*: Id. m. 1986., *Uő.*: Id. m. 1988.
14. *Kotl’ar*: Id. m.; *Toločko, P. P.*: Drevnij Kiev. Kiev 1983.; *Uő.* Ob odnom iz putej drevnerusskogo feodalnogo goroda. In: Miždunaronij zjazd slavistiv. Istoriija, kultura, folklor ta etnografija. Kiev 1988. 96–104.
15. *Kotl’ar*: Id. m. 7.
16. *Toločko*: Id. m. 1983.
17. *Kotl’ar*: Id. m. 5–23.
18. *Toločko*: Id. m. 1983. 130–137.
19. Archeologičeskie pamatniki. Leningrad 1978.; *Dubov, I. V.*: K probleme perenosu gorodov v Drevnej Rusi. In: Genezis i razvitie feodalizma v Rossii. Leningrad 1978.; *Toločko*: Id. m. 1988.
20. *Frojanov–Dvorničenko*: Id. m. 1986. 199–311.
21. Uo. 215–216.
22. Uo. 225–226.
23. *Janin, V. L.–Aleškovskij, M. H.*: Proischoždenie Novgoroda. – Istoria SSSR 1971./2.
24. Id. még erre *Frojanov*: Id. m. 1980. 150–244.
25. *Frojanov–Dvorničenko*: Id. m. 1986. 311.
26. *Frojanov*: Id. m. 1980.

27. *Dvorničenko, A. Ju.*: Evolucija gorodskoj obščini i genezis feodalizma na Rusi. – Voprosi istorii. 1988./1 58–73.
28. Uo. 67.
29. *Frojanov-Dvorničenko*: Id. m. 1986. 227–311
30. *Krivošejev, Ju. V.*: Social'naja borba i problema genezisa feodalnih otnošenij v Severo-Vostočnoj Rusi XV- načala XIII vv. – Voprosi istorii 1988./8. 49–64.
31. *Ramm, B. Ja.*: Papstvo i Rus v X–XV vv. Moskva–Leningrad 1959.
32. *Ščapov, Ja. N.*: Cerkov' v sisteme gosudarstvennoj vlasti Drevnej Rusi. In: Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie. Moskva 1965. 279–354.; *Uč.* Z istorii davnorusskoj cerkvi X–XII st. – Ukrainiskij istoričnij žurnal. 1967./9. 87–93.; *Uč.* Knažeskie ustavi cerkov' v drevnej Rusi XI–XIV. vv. Moskva 1972.; *Uč.* Drevnerusskie knažeskie ustavi. Moskva 1976.
33. *Rapov, O. M.*: O date prinatija hrist'ianstva knazem Vladimirom i kievl'anami. – Voprosi istorii. 1984./6. 34–47.; *Uč.* O vremeni i obstojatelstvach kreščenia Novgoroda Velikogo. – Vestnik MGU seria istorii. 1988/3.; *Ovčinnikov, V. G.*: Pravoslavnaja cerkov' v istorii našej strani. – Voprosi istorii 1988./5. III–121.; „Kreščenie Rusi” v trudah russkih i sovetskih istorikov. Moskva 1988.
34. *Kuzmin, A. G.*: „Kreščenie Rusi”. Konceptii i problemi. In: „Kreščenie.” 1988. 3–56.
35. Id. pl. *Kartašev, A. V.*: Očerki po istorii russkoj cerkvi. I. Paris 1959.; újabban *Ribakov, B. A.*: Jazičestvo drevnej Rusi. Moskva 1987.
36. *Kuzmin*: Id. m. 56.
37. *Ščapov*: 1976.
38. *Makkai, L.*: Feudalizmus és eredeti jellegzetességek Európában. – Történelmi szemle 1976./1–2. 257–277.; *Szűcs J.*: Id. m. 55–57.
39. *Szűcs J.*: Id. m. 57.
40. *Makkai, L.*: Az európai feudális rendszer genezise, működése, fejlődése. (Előadások a Történettudományi Intézetben., 2.) 1986.

BATU MAGYARORSZÁGI HADJÁRATÁNAK JELLEGÉRŐL ÉS A TATÁROK ELVONULÁSÁNAK OKAIRÓL

(O haraktere pohoda Batu v Vengriju i pricsinah uhoda tatar.)

A tatárjárást megszenvedő európai országok közül Magyarország sorsa a legérdekesebb. Míg Oroszország és Lengyelország esetében az ellenállásra képes erők hiánya ezen államok széttagoltságával magyarázható, Magyarország politikailag egységes volt, ráadásul a katonai erők mozgósításának az ország egész területére kiterjedő, a központi hatalom által ellenőrzött fejlett rendszerével rendelkezett. Mégis, csupán néhány, az ostromot kiálló vár és az erdők mélyén levő rejték hely jellemzi a magyaroknak a tatárok támadásával szembeni ellenállását.

Batu magyarországi hadjáratának jellegét (1241–1242) a mai napig vitatják a történészek. Az Oroszország elleni támadás egyértelműen rablóhadjárat volt, bekebelezés nélkül, de adókivetéssel, a hadjáratok pedig az orosz fejedelemségek területén s határaikon túl folytatott heves portyák voltak. A Közép-Európa elleni mongol támadásokban azonban különös módon egyesültek a merész támadó hadjáratok az ellenséges területen történő hosszas „állomásozással”. Ebből következően a történészek máig vitatkoznak azon, milyen volt a hadjárat jellege: tisztán rablóháború, hódító háború, vagy egyszerűen olyan felderítő jellegű háború, amely a hódítást előkészíti.

Az osztrák és magyar polgári történetírás nem foglalkozott Batu közép-európai hadjárata jellegének meghatározásával. A leírás szintjén maradt, s még a Magyarország és szomszédai elleni tatárjárás legkomolyabb kutatói is (G. Strakosch-Grassmann, Doberdói Breit J. [Bánlaki], Zichy L.) egyszerű rablótámadásnak s nem másnak tartották azt.

A Magyarország elleni tatár támadás jellegének kérdését először az 50-es években vetették fel a magyar kutatók: Lederer Emma és Schütz Ödön. Lederer és Schütz, miután alaposan tanulmányozták Kína, Közép-Ázsia, a Kaukázuson túli területek, valamint a nomád népek elleni tatár hódító hadjáratok módszereit, arra a következtetésre jutottak, hogy Batu Magyarország elleni hadjárata felderítő jellegű támadás volt, hasonlóan ahhoz, ahogy más államok és népek végleges elfoglalását is felderítő hadjáratok előzték meg (Lederer, 1953; Schütz, 1959). A későbbiekben e nézet számos követőre talált, elsősorban a magyar történetírásban. A szovjet történészek közül V. P. Susarin osztja ezt a nézetet (Susarin, 1970).

Egészében véve azonban a szovjet történészek nem fogadták el Lederer és Schütz elméletét. M. A. Pavluskova már az 50-es években jogosan bírálta a felderítő hadjárat koncepcióját. Lederer Emma egyik cikkéről írt recenziójában – a cikk a nemzetközi kapcsolatok alakulását elemezte az európai tatár hadjáratok idején – M. A. Pavluskova kifejti, hogy a hadjárat tervei összeegyeztethetetlenek az előzetes felderítő jelleggel. Pavluskova érvei azonban elsősorban a „kánok kánja” gondolkodásának feltételezett logikáján alapulnak (egy felderítő hadjáratban Batu nem vetette volna be egész hadseregét és legjobb hadvezéreit, s nem vezette volna azt személyesen) (Pavluskova, 1945, 408.) s nem annyira a hadjárat egyes aspektusait jellemző források adatain.

Érdekes álláspontot képvisel a szóban forgó hadjárat jellegéről V. T. Pasuto. Az Oroszország és Közép-Európa elleni tatár támadásról szóló munkáiban azt írja, hogy a tatárok „lovasságuk élelmezési bázisává akarták a magyar Alföldet kiépíteni”. (Pasuto, 1956, 170.) Sajnos Pasuto e gondolatát nem fejlesztette tovább, forrásokkal is alátámasztva azt a hódító háború koncepciójává.

Napjainkban tehát három koncepció létezik Batu 1241–1242-es közép-európai hadjáratának jellegéről. Ez komoly tudományos vita tárgya lehetett volna, a magyar történészek azonban rögtön, komolyabb ellenőrzés nélkül elfogadták Lederer és Schütz álláspontját, a szovjet történetírás pedig V. T. Pasuto feltételezését nem fejlesztette tudományosan ellenőrzött koncepcióvá.

Ugyanakkor valamennyi fent említett álláspont tényleges fogyatékosága, hogy nem fordít kellő figyelmet a részletekre, amelyekből az 1241–1242-es hadjárat dinamikája összeáll. A történészek összességükben értékelik a mongol hadjáratokat, kiemelve a történelmi törvényszerűségeket, pedig még távolról sem merültek ki az egyes hadjáratok külön, részletes elemzésének lehetőségei.

Nem állíthatjuk, hogy napjainkra nincs eléggé részletes képünk a Magyarország és szomszédai elleni tatár támadásról. Sokat foglalkozott ezzel a magyar és osztrák polgári történetírás (Rosty, 1856; Szalay, 1856; Strakosch-Grassmann, 1893; Doberdói Breit, 1930; Zichy), de nem tartotta kutatási feladatának, hogy meghatározza Batu magyarországi hadjáratának jellegét.

Már az említett történészek is gyakran ellenőrizték a források adatainak helyességét a történeti földrajz segítségével. A számítások alapján bebizonyosodott, hogy a források által rögzített távolságokat egy ember vagy egy sereg mennyi idő alatt tehette meg. (Strakosch-Grassmann, 1893, 69, 72, 75; Doberdói Breit, 1930, 65; Zichy, 1934, 34–35, 41.) Zichy ezen túl még a napok hosszát, az utak járhatóságát is figyelembe vette (Zichy, 1934, 35).

Ugyanakkor a történeti földrajz alkalmazása hosszú ideig nem lépett túl az ilyenfajta részfeladatok megoldásán. Györffy György volt az első, aki a Magyarország elleni tatár támadás tanulmányozásához szélesebb nézőpontból közeledett. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzáról (X–XIII. sz.) írt nagyszerű művének első kötetében (Györffy, 1963–1987) a tatárjárás következtében elszenvedett veszteségek meghatározásánál a számszerű meghatározást alkalmazta. Györffy módszerének lényege a következő: a fennmaradt oklevelek alapján megállapította az egyes vármegyék lakott településeinek számát; közvetlenül a tatárjárás előtt és a tatárok elvonulása után. A lakott települések számának csökkenését – százalékosan kifejezve – Györffy azonosította az adott vármegye által a tatárjárás során elszenvedett veszteségekkel.

A magyar történészek túlzónak találták Györffy statisztikáját (M. T., 1984, 1434). Fő ellenvetésük az volt, hogy nem számolt a lakosság nehezen megközelíthető helyekre történő menekülésének s a tatárok elvonulása utáni visszatérésének lehetőségével (Szabó I., 1966, 178). Összefoglaló művének további kötetében maga Györffy is mellőzi a számszerű meghatározás módszerének alkalmazását.

Ugyanakkor a történeti földrajz eredményei, kiegészítve a számszerűsítési módszerrel, lehetővé teszik, hogy elméleti kérdésekre is választ adjunk. Jelen cikk szerzőjének célja az, hogy az általa kidolgozott kvantitatív módszer segítségével – a hadjárat kronológiai tábláját felállítva – egy elvi kérdésre, nevezetesen az 1241–1242. évi hadjárat jellegének kérdésére adjon választ, újszerűen megközelítve a tatárdúlás okozta veszteségeket és a tatárok elvonulásának okát.

A nomád hadjáratok fentebb említett három típusát elsősorban dinamikájuk és kiterjedtségük különbözteti meg egymástól. A felderítő hadjáratot az ellenség területén végrehajtott gyors rajtaütés jellemzi. A felderítendő országok területén való bármiféle hosszabb tartózkodás veszélyes a felderítő osztagra nézve, mert az osztag nem lehet túl nagy létszámú, hiszen meg kell őriznie a mozgékonyágát. A felderítő osztagnak meglepetésszerűen kell rajtaütni az ellenségen, megakadályozva, hogy az felkészülhessen a támadás elhárítására. Az ilyen osztag még akkor sem bocsátkozhat hosszú állóháborúba, ha győzött.

Az annexió nélküli rablőháború – dinamikáját tekintve – közel áll a felderítő jellegű háborúhoz. Itt azonban rendszerint előfordulnak gyakori állomásozások, néha elhúzódozó ostromok is. Ugyanakkor a hadvezérek ez esetben is igyekeznek az állóháborút elkerülni.

Teljesen más az annexiót előkészítő hódító háború. Itt az időtényező nem döntő. Az ilyen hadjárat fő célja az, hogy maximálisan tönkretegye az adott ország haderejét, lehetetlenné tegye az ellenállást, nemcsak a betörés pillanatában, de a megszállás idején is. Itt a gyors portyák összekapcsolódhatnak a hosszas ostromokkal, a fő csatára való készülődéssel.

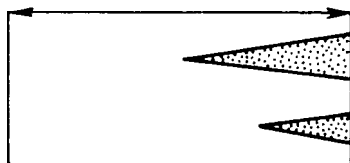
Az egyes típusokra jellemző sajátosságok különösen világosan megmutatkoznak, ha grafikonon ábrázoljuk őket. Felmerül azonban a kérdés, milyen koordináta-rendszerben lehet tudományos alaposságú grafikont készíteni. A földrajzi térkép fogyatékosága jelen esetben az, hogy csak térbeli paraméterek bemutatására alkalmas, holott az időbeliek ábrázolására is szükség van.

Az említett fogyatékoság leküzdésére jelen tanulmány szerzője az alábbi koordináta-rendszert javasolja. Felállításánál a cikk írója abból indult ki, hogy az ellenséges támadás dinamikáját mennyiségileg csak az elfoglalt és továbbiakban megszállt vagy egyszerűen kirabolt területekkel lehet ábrázolni. Más szóval: a támadás „szétárad”-e az országban, vagy úgy mozog, mint vízcsepp az üvegen, nyomot húzva maga után.

Az invázió mindkét esetben a megszállt vagy kirabolt terület alapján „számítható ki”. A grafikonhoz olyan koordináta-rendszerre van tehát szükség, amelyben a függőleges tengely az időmértéket mutatja (napok, hónapok, évek), a vízszintes tengely pedig a területegységeket (négyzetkilométer). E rendszerben a következőképpen ábrázolható a fent említett három hadjárat típus.

Felderítő hadjárat

Az ország összterülete

négyzetkilométer

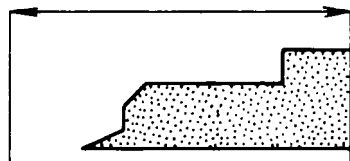
vagy

A kirabolt terület nagysága

Rablóhadjárat

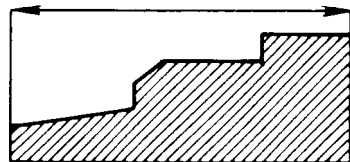
Az ország összterülete

négyzetkilométer

Hódító (annexiós) hadjárat

Az ország összterülete

négyzetkilométer

megszállt terület

Felmerül azonban a kapott grafikon pontosságának kérdése. Természetesen lehetetlen naprakész és négyzetkilométernyi pontosságú grafikon készítése, elsősorban a források adatainak hiányossága miatt. A középkori elbeszélő forrásokban rendszerint csak az adott ország területére történő betörés időpontját említik meg, tehát a határ átlépését néhány lakott terület elesését. Következésképpen csak hozzávetőlegesen határozható meg, hogy mekkora területet foglaltak el a megszállók egyik vagy másik erődtítmény dokumentumokban rögzített eleste után, s így vihető rá az említett koordináta-rendszerre. Az ily módon kapott pontokat összekötő vonalak hozzávetőlegesen mutatják az adott időpontban elfoglalt vagy kirabolt területet.

E területek meghatározását megkönnyíti, hogy Magyarországon már a kora középkorban kiépült a vármegyerendszer. Több, már a 13. században meglevő vármegye területe egészen 1918-ig változatlan volt, területük meghatározásához felhasználhatjuk tehát a 19–20. század fordulóján készült statisztikákat. (Pl. Láng, 1983; Illyefalvi, 1913).

Ily módon, a magyarországi tatár invázió terjedési grafikonjának elkészítésekor egész vármegyékkel számot vehetünk a tanulmány címében jelzett feladat megoldásához. Ez a megközelítés helytálló a tatárdúlás mértékének meghatározásánál is. Itt azonban pontosítani kell, mit értünk adott esetben a „veszteség” fogalma alatt.

Györffy György kísérlete, hogy vármegyénként határozza meg a tatárjárás okozta veszteségeket, arra int, hogy lehetetlen az *abszolút* veszteség megállapítása, annak minden formájában (a felégetett és feldúlt falvak száma, a megöltek és a tatárok elvonulása után éhen haltak száma stb.). Bizonyos értelemben azok is áldozatai a tatár hordáknak, akiknek sikerült a sűrű erdőkben vagy a hegyekben elrejtőzniük. Hogy ők milyen szenvedéseket viseltek el, arról ékesszólóan tanúskodik Rogerius „Siralmas ének”-ének utolsó fejezete (Rog., XL.). Ebből következően nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy azokban a megyékben, ahová a tatárok betörték, többé-kevésbé a lakosság egésze viselte a veszteségeket. Ez a *relatív* veszteség, amelynek nagyságát Györffynek a népesség nagyságára és az egyes (ritkán, közepesen és sűrűn lakott) vármegyecsoportok népsűrűségére vonatkozó számításai (Györffy, 1960) alapján meghatározhatunk, legalábbis a minimum és a maximum érték határai között.

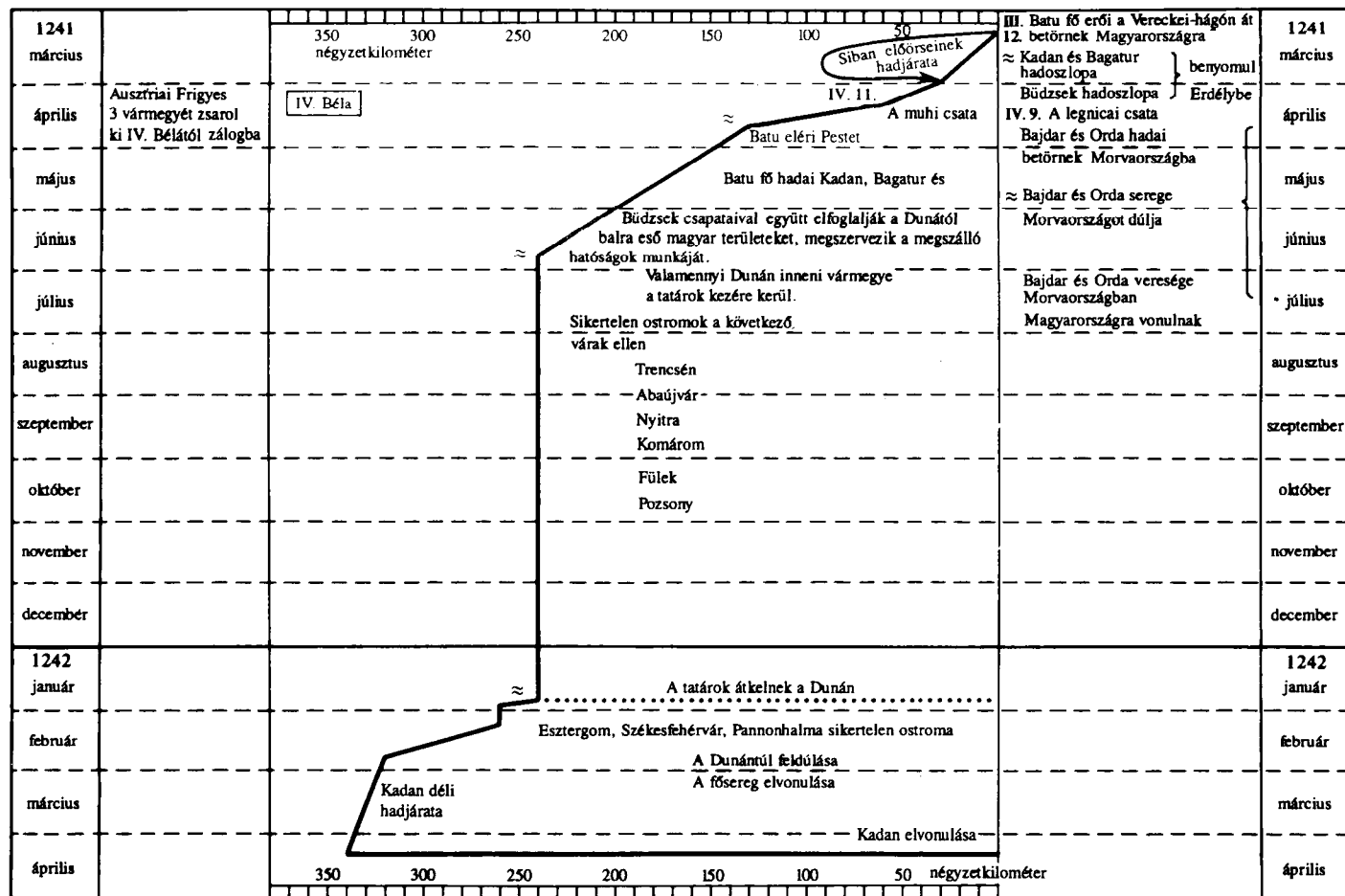
Ami konkrétan Magyarország elleni tatár inváziót illeti, ahhoz, hogy teljes mértékben rekonstruáljuk dinamikáját, nagyon szűkszavúak a források. Gyakorlatilag csak a váradi kanonok, Rogerius mester „Siralmas éneke”, (Rog.) Spalatoi Tamás főesperes „Historia Salonitauorum”-ának 36–39. fejezete (Thomas) és az egyik karintiai kolostorban írt friesalki évkönyv (Ann. Fris.) 1241. évi bejegyzései tartalmaznak datált adatokat. A többi forrás egyszerű, időpontmeghatározás nélküli elbeszélés.

A forrásokban rögzített dátumok és a korszakra vonatkozó történeti földrajz eredményei alapján az alábbi statisztikai képet kapjuk:

Időpont	Esemény	Melyik krónika említi	Az elfoglalt terület (ezer km ² -ben)
1241. március 12.	Batu fő erői betörnek a Vereckei-hágónál	Rog.	—
1241. március 31.	Kadan és Bohetor seregei betörnek Erdélybe	Ann. Fris.	kb. 10
1241. április 2.	Beszterce eleste	Ann. Fris.	kb. 15
1241. április 4.	Koumelburch eleste (Nem azonosított hely)	Ann. Fris.	kb. 20
1241. április 9.	Szeben eleste	Ann. Fris.	kb. 50
1241. április 11.	IV. Béla döntő ütközete a tatárokkal a Muhi pusztán	Több európai krónika	kb. 60
1241. március eleje	Kadan Dalmáciában	Thomas	kb. 320

Ezen túlmenően, a kortárs magyar történetírás által publikált adatokból tudjuk, hogy 1241. június közepére a tatárok gyakorlatilag minden megyét feldúltak a Duna bal partján (MT, 1986, 148), s ez kb. 230 ezer km²-t tesz ki. A Magyar Királyság területe ebben az időben mintegy 380 ezer km² volt, ahol kb. 1,8–2,2 millió ember élt, (Györffy, 1960. 177).

Ami az 1241-es támadás relatív veszteségeinek mértékét illeti, amikor is a tatárok elfoglalták a Dunától balra eső teljes országrész kis- és közepes népsűrűségű és ritkán lakott megyéit, a közvetlen áldozatok és a menekülők számát 0,8–1,3 millió főre tehetjük.

Az így kapott statisztikai adatok alapján felállíthatjuk az 1241–1242. évi hadjárat grafikonját. A leszakított területek nagysága kb. 10 ezer négyzetkilométer, ami teljesen elegendő ahhoz, hogy a hadjárat jellegét megállapítsuk. Az előző oldalon közöljük Batu magyarországi hadjárata időrendi térképét (egyszerűsített változat).

A hadjárat grafikonja alapján az alábbi következtetések vonhatók le:

1. Ezt a hadjáratot nem lehet egyértelműen a fent említett három típus egyikébe sem besorolni. Mindhárom elemei megfigyelhetők benne: Sibán előőrseinek 1241 március–áprilisi hadjárata felderítő jellegű háború, az 1241-es hadjárat hódító, az 1242-es akció pedig tisztán rablóháború.

2. Kétségtelen, hogy a hadjárat hódító háborúként indult. Ezt bizonyítja elsősorban az, hogy a tatárok nem egy helyen törték át a határt s hatoltak gyorsan előre, majd vonultak gyorsan vissza, mint ezt Oroszország feldúlásakor tették, hanem fokozatosan, három oldalról támadva foglalták el Magyarországot. Ennek megvalósítását pedig Bajdar és Orda hadai már 1241. januárjában, tehát két hónappal korábban megkezdték, mielőtt Batu fő serege betört volna a Vereckei-hágónál. Ugyancsak ezt bizonyítja, hogy a megszállt Dunán inneni területeken a tatárok megpróbálták közigazgatást kiépíteni. (Rog., XXX; Pasuto, 1977, 221). Hogy e törekvésük nem volt eredménytelen, azt mindenekelőtt az bizonyítja, hogy a mintegy 150 ezer lovas számláló tatár hordák csaknem egy évig „állomásoztak” Magyarországon, holott még a tavaszi vetés előtt törtek be az országba. Az 1242. márciusi gyors elvonulás tehát nem előre tervezett volt, mint ez Lederer Emma és Schütz Ödön koncepciójából következik.

3. A hadjárat során fokozatosan csökkentek Batu stratégiai céljai, amelyek a helyzet változásával párhuzamosan és a tatár haderő csökkenésének mértékében módosultak.

Ennek kapcsán felmerül a kérdés, végül is miért vonultak el valójában a tatárok Magyarországról. Ez régi vitatéma a magyar történetírásban, s ez a vita elsősorban abból fakad, hogy a tatárok elvonulásának okát sok történész nem az objektív tényezőkben – tehát a katonai-stratégiai helyzet 1242 tavaszán bekövetkezett változásában – látja, hanem a szubjektív tényezőkben: Ögödej nagykan 1241. december 11-i halálában.

Az osztrák és magyar polgári történetírás – Batu magyarországi hadjáratának jellegét figyelmen kívül hagyva – Ögödej halálát tartotta az egyetlen lehetséges oknak, amiért a tatárok elvonultak Magyarországról. Ezt a verziót a legjobb esetben is csak azok a számítások ellenőrizték, hogy vajon a nagykan halálának híre hány nap alatt érte el Batu magyarországi főhadiszállását. (Doberdói Breit, 1930, 190).

A francia pozitivisták történetészei – az „Egyetemes történet a IV. századtól napjainkig” című mű szerzői (Lavissee, Rambaud, 1897–1903) – ennek kapcsán a következőket írják: „Amikor Magyarországra megérkezett a hivatalos hír haláláról (ti. Ögödejéről – M. Ju.), valószínűleg 1242 márciusában, Batut semmiféle erő nem tarthatta vissza. Maga Szübedej is egyetértett útrakelésével, s intézkedett, hogy ürtsék ki az egész országot az Adriai-tengertől a Dnyeszterig (Lavissee-Rambaud, 1897–1903, II. 879).

A történeti kutatások jelen állása alapján ez az álláspont eléggé pontatlan, hiszen bizonyított, hogy Batu már jóval előbb tudott Ögödej haláláról, 1242 márciusában aztán egyszerűen csak már a Fekete-tenger melléki sztyeppéken nyomult, Kadan pedig IV. Bélát igyekezett elfogni Dalmáciában – sikertelenül. Egészében véve a fent említett műben kifejtett álláspont azon alapul, hogy Batu gyenge jellemű, erőtlén játékszer volt Szübedej kezében (Lavissee-Rambaud, 1897–1903, II., 877).

Elsőként Lederer Emma igyekezett objektív magyarázatot találni arra a kérdésre, hogy miért fordult vissza Batu a Volga-vidéki sztyeppékre. Véleménye szerint egyáltalán nem volt váratlan a tatárok kivonulása Magyarországról. A magyar történész nő álláspontja szerint ez további bizonyíték arra nézve, hogy az egész 1241–1242-es hadjárat felderítő, előkészítő jellegű volt. Lederer meggyőződően bírálta az elvonulás okait szubjektív tényezőkkel magyarázó álláspontot, s felhívta a figyelmet arra is, hogy Batu nem volt jogosult a nagykan trónjára (Lederer, 1953, 25), oka sem volt tehát arra, hogy hirtelen lóra pattanjon s Európa közepéből Ázsia közepébe vonuljon azért, hogy „hódoljon” az új nagykan előtt, akinek megválasztása valószínűleg nem mehet intrikák és belviszályok nélkül. Végső soron Batu így sem vett részt a három év múlva tartott kurultájon. Lederer azt írja továbbá, hogy a felderítő hadjárat után tervezett hódító háborúra azért nem került sor, mert az orosz fejedelemségekben széles körű tatárelleses mozgalom lángolt fel (Lederer, 1953, 25).

Lederer Emma álláspontja sok követőre talált a magyar történészek körében. Elegendő csak arra utalnunk, hogy a nemrég megjelent „Magyarország története” című összefoglaló mű kora középkori fejezetének szerzői is erre hajlanak (MT, 1984, 1439). A kérdést azonban még nem zárták le teljesen, s erről Herczegh Géza utóbb megjelent könyve, a „Magyarország külpolitikája (896–1919)” című munka tanúskodik (Herczegh, 1987, 39). A probléma tárgyalásakor Herczegh egy további tényezőre hívja fel a figyelmet: „Magyarországon ért véget a tatár lovasságnak szabad mozgást nyújtó pusztaság, amelyen túl aligha harcolt volna olyan sikeresen, mint addig. A keleti hódítók számára Magyarország mint nyugat és dél felé irányuló hadműveleti bázis volt fontos, és miután a további előnyomulásról Batu kán lemondott, az ország megszállása sem látszott célszerűnek.” Az 1241–1242-es hadjárat jelentősége az volt, hogy „kikapcsolta Magyarországot azon tényezők sorából, amelyek veszélyeztethették a tatárok Oroszország feletti uralmát”. (Herczegh, 1987, 39–40).

Ami a szovjet történetírást illeti, az – V. P. Susarint kivéve, aki Lederer álláspontját osztja (Susarin, 1971, 148) – szilárd hazafias álláspontot képvisel, s a tatárok Magyarországról való elvonulását az orosz fejedelemségekben és a magyar területeken fellépő népi mozgalmak eredményének tartja (Pasuto, 1956, 171; Kargalov, 1973, 43). Az álláspont kétségtelenül helytálló, de túlságosan leegyszerűsítő. Annál is inkább, mert míg Oroszországban sok olyan bizonyíték maradt fenn, amely a népek a hódítók elleni hősiek harcáról tanúskodik, Magyarország esetében csak sikerrel kiállt ostromokról tudunk, de – a legendák kivételével – sehol nincs szó partizánmozgalomról (Pavluskova, 1954, 408).

E rövid historiográfiai vázlat következtetéseit összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a kérdés megoldhatatlan, ha a tatárok Magyarországról történő elvonulásának okát csak egy, szubjektív vagy objektív jellegű tényezőben keressük. Lederer Emma meggyőződően cáfolta az elvonulást szubjektív indokokkal magyarázó kísérleteket, de koncepciójába sehogy sem illeszkedik be Kadan seregének déli hadjárata. Ha Batu hadjárata egészébe véve előkészítő jellegű volt, akkor miért kellett olyan parancsot adnia Kadannak, hogy minden áron fogja el IV. Bélát? Ez az eredménytelen üldözés 700 kilométeren át tartott (Zichy, 1934, 93).

A tatárok Magyarországról történő hirtelen kivonulásának okait keresve elsősorban azokat a változásokat kell figyelembe venni, amelyek a hadjárat során a stratégiai helyzetben bekövetkeztek.

V. T. Pasuto és Herczegh Géza helyesen jegyzi meg, hogy 1241. március-áprilisában, a hadjárat elején Magyarország meghódítása és annektálása volt a cél, azért, hogy az a tatár lovasság takarmánybázisává s az „utolsó tengerig” terjedő további hadjáratok felvonulási terepévé váljon. Ekkor Batu és hadvezérei úgy gondolták, hogy elég az erejük ennek elérésére. Miután Batu 1241. áprilisának közepére elérte a Duna vonalát, nem fogott menetből az erőszakos átkeléshez, megvárta a többi hadoszlop megérkezését. Amikor ezek május-június folyamán (Bajdar és Orda seregei júliusban) megérkeztek főhadiszállására, a kánok kánja összeszámolta veszteségeit, és értesülve a Morvaországban elszenvedett vereségről, továbbá arról, hogy hátszágában egész sor nyugati szláv erődítmény tart ki, úgy döntött, hogy nem kockáztat, hanem bevárja, amíg a folyó befagyása után természetes módon kelhet át a Dunán.

A „villámháború” ily módon kudarcot vallott, s Batu a saját szemével győződhetett meg arról, hogy hadai napról napra gyengülnek, s egyre alkalmatlanabbá válnak a grandiózus feladat megvalósítására. Már a Dunán való átkelés ideje előtt, még az Ögödej haláláról szóló hír megérkezése előtt elhatározták, hogy elvonulnak.

Viszont közvetlen közelükben, a Duna túloldalán őrizték a Magyar Királyság legértékesebb kincseit, a koronázási és egyéb uralkodói jelvényeket és a kincstárat is. Batu ezért úgy döntött, hogy az „orosz változatot” elrölteti IV. Bélára – kirabolja az országot és adófizetésre kötelezi. Pontosan ettől az időponttól – 1241–1242. telétől – kezdődik a magyar területek tervszerű és a legbrutálisabb formákban történő feldúlása. A tatárok-nak már nem volt érdekük az ország termelőerőinek megőrzése.

Ily módon, az 1242. évi hadjárat célja a királyi kincstár kifosztása és a király elfogása volt. Az első célt, annak ellenére, hogy több hadoszlop jelentős erejét bevetették, nem érték el. Ráadásul Kadan Esztergom, Székesfehérvár és Pannonhalma ostromába „bonyolódott”. Batu látta, hogy ezen erődítmények bevételenek erőltetése rendkívüli veszélyekkel jár hadaira nézve, ezért kiadja a visszavonulási parancsot, ugyanakkor Kadant a király elfogására küldi. A király foglyul ejtése jelentette az utolsó lehetőséget, hogy adófizetésre kötelezheti a lábai előtt fekvő, feldúlt országot. Egyébként a kánok kánjának csak pillanatnyi hasznot hozott a saját maga által kitervelt hadjárat, de a jövőre nézve semmiféle „járadékot” nem jelentett.

Hála Batu körütekintésének és hidegvérének, a visszavonulást teljes hadrendben sikerült lebonyolítani, mellékesen kirabolva az útba eső magyar területeket. Mindez azt mutatja, hogy az 1241–1242-es hadjárat, bár nem hadi kalandnak tervezték, mégsem volt összhangban a mongolok által ismeretlen európai viszonyokkal. Mivel a hadjárat céljai alig voltak reálisak, Batunak kezdettől fogva állandóan korrigálnia kellett azokat. Emellett figyelmet érdemel, hogy igyekezett minél több harcosát megóvni. Éppen ez az oka annak, hogy bár a mongolok már 1241 nyarán akadálytalanul átkelhetek volna a Dunán, ezt csak egy fél év múlva – s akkor is hadicsellel – tették meg.

Így vagy úgy, de Batunak Magyarország esetében be kellett érnie egy viszonylag gazdag zsákmánnyal. Kadan elkeseredett kísérleteit, hogy a jól megerősített, kitűnő természetes védelmi adottságokkal rendelkező dalmát városok védelmét megingassa, nem koronázta siker, még kevésbé IV. Béla elfogását illetően.

Az a tény, hogy Batunak nem sikerült megvalósítania magyarországi hódító terveit, nem rejtheti el a királyság belső gyengeségét. A történeti-földrajzi kutatások lehetővé teszik, hogy a harci események tanulmányozásakor egy-egy győzelem vagy vereség esetén elkülönítsük egymástól a tisztán földrajzi okokat a tisztán katonaiaktól. Ezzel kapcsola-

tosan érdekes lesz összevetni, milyenek voltak Magyarország és Oroszország természeti-földrajzi védelmi vonalai a 13. század közepén.

A 13. század első fele Magyarországnak határait illetően elsősorban azt kell megjegyeznünk, hogy azok – néhány folyó völgy kivételével – különböző magasságú hegygerinceken és hegynyúlványokon húzódtak. Az országot gyakorlatilag három oldalról – északról, keletről és délről – a Kárpátok hegyvonulata védte. Magyar területre csak néhány hágón át tudtak nagy haderők bevonulni. Ha elegendő figyelmet fordítanak e hágók védelmére, s ha a szükséges véderő állt volna rendelkezésre, meg lehetett volna állítani a tatár hordákat Magyarország határain. Az örményeknek éppen a hegyvidék domborzata révén sikerült sokszor feltartóztatniuk az övéknél jóval nagyobb, különböző támadó seregeket.

Ha az orosz fejedelemségek természeti-földrajzi védettségét nézzük az adott időben, akkor az sok tekintetben elmarad a magyar határokétól. Elegendő annyit mondani, hogy Oroszország csaknem valamennyi keleti és déli határa a sztyeppén húzódott, s legfeljebb kisebb erdőség védte. Az orosz határok nyitottsága következtében, továbbá, hogy a tatárok nagy tapasztalatokkal rendelkeztek a lovasságnak sztyeppei harcokban történő alkalmazásában, sokkal nagyobb haderőre volt szükség a nomádok támadásának feltartóztatásához, ráadásul a gyeptű bárhol áttörhető volt.

Ami az országon belüli természeti védettséget illeti, itt Oroszország és Magyarország helyzete körülbelül azonos volt. Magyarország területének nagy része síkság, itt-ott dombvidékekkel tarkítva, de még e területeket (Duna–Tisza köze, Alföld, Dunántúl, Kisalföld, Tiszántúl) sem tarthatjuk teljesen védteleneknek. Jelentős részük kiterjedt mocsárvidék volt, s néhány várat és erődítményt is mocsarak határoltak egy vagy több oldalról. Ez szintén természetes védelmet jelentett, sőt az ostrom sikeres visszaverésében is segíthetett (Rog., XL).

A 13. század első felében Magyarországon még hatalmas erdőségek voltak. Éppen ezek az erdőségek váltak a hódítók határtalan kegyetlenkedései elől menekülő lakosság fő búvóhelyeivé. A magyarországi tatárjárás idején éppen az befolyásolta döntő mértékben az elszenvedett veszteségek nagyságát, hogy volt-e vagy sem egy-egy megyében kiterjedt erdőség. A veszteség az erdő nélküli, leginkább meghódított, legnagyobb népsűrűségű területeken volt a legjelentősebb, ott, ahol a nomádok átteleltek és felélték az élelmet és a takarmányt.

Az oroszországinál jóval enyhébb klíma következtében a tatárok Magyarországon nem tudták a befagyott folyókon való átkelésnek azt a kidolgozott és igen hatékony taktikáját alkalmazni, amely sikeres volt a Vlagyimir–Szuzdali fejedelemség feldúlásakor. Sőt mi több, egy olyan széles, bővizű folyó, mint a Duna, amely természetes akadályként két egyenlőtlen részre osztja Magyarországot, lehetővé tette, hogy a magyarok lélegzetvételní szünethez jussanak, s ennek jelentősége a legközvetlenebb módon mutatkozott meg a hadjárat során. A Duna több mint egy fél évre feltartóztatta a tatárok nyugat- és dél-nyugat-magyarországi előrenyomulását, ezalatt a dunántúli várakat megerősítették, s ennek következménye, hogy több erőd is sikerrel állt ellen a tatárok támadásának.

Egy-egy készülő hadjárat céljainak meghatározásakor a tatárok nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy az adott ország területe – a támadás tárgya – alkalmas-e a nomád állattenyésztésre, főként lótenyésztésre. Ha összevetjük a magyar Alföldet és az erdélyi fennsíkokat az orosz síkvidékekkel, arra a következtetésre jutunk, hogy Magyarország az „utolsó tenger” felé törekvő nomádok számára kedvezőbbek voltak a feltételek az ideiglenes vagy állandó letelepedésre.

Az ország védelmi rendszerében döntő szerepük volt a váraknak és erődítményeknek. Ebből a szempontból annak van a legnagyobb jelentősége, hogy miből építették ezeket a várakat, s hogyan helyezkedtek el az ország területén.

Ami az első kérdést illeti, a 13. század első felében a magyar várak és erődítmények túlnyomórészt földvárak voltak. A forrásokból ismert 124 erődítmény (Zichy, 1934, 76–81) közül csak tíznek voltak kőfalai (Fügedi, 1986, 45). Fügedi Erik jogosan jegyzi meg, hogy a 72 vármegyére eső 10 valódi kővár szinte a semmivel egyenlő (Fügedi, 1986, 49).

Ilyen körülmények között megint csak az erődítmény természetes földrajzi védettségének volt nagy szerepe. Ha a nomád támadásnak sikerrel ellenálló magyar várak földrajzi helyzetét vizsgáljuk, majd mindegyiknél megjeljük a védelem természet adta elemeit: a magas dombokat (Tihany, Pannonhalma), a szigeten (Zalavár) vagy két folyó összefolyásánál lévő félszigeten (Komárom) való elhelyezkedését, vagy azt, hogy mocsarak vették körül a várat (Székesfehérvár) stb.

Az erődítmények egészében véve egyenletesen oszlottak el az ország területén, de mint azt a tatárjárás megmutatta, a földvárak nem jelentettek jelentős akadályt a kínai faltörő gépekkel felszerelkezett nomádok számára. A 10 kővár elhelyezkedése viszont stratégiai szempontból igen előnytelen volt. Fele a Lajta mentén, az osztrák hercegség határán helyezkedett el, 4 Szlovákiában [sic! – Felvidéken], 1 pedig Erdélyben. Mindez arról tanúskodik, hogy a magyar uralkodók alábecsülték egy keletről jövő fegyveres támadás veszélyét. Míg Magyarország nyugati vármegyéit állandóan fenyegette az osztrák hercegek támadása, különösen IV. Béla kortársa, II. Harcias Frigyes uralkodása idején, addig keleten a Halicsi–Vohliniai fejedelemség a magyar expanzió állandó tárgya volt. Elegendő csak arra utalni, hogy IV. Béla öccse, Kálmán herceg 1215–1219-ben halicsi fejedelem volt.

Ily módon, az erődítményeket nézve a magyar királyság teljességgel felkészületlen volt arra, hogy egy nagyarányú keleti támadást visszaverjen. A magyar uralkodók stratégiai szempontból a nyugati határok védelmét tartották fontosabbnak, a német hercegeket veszélyesebb ellenfélnek ítélték meg, mint az oroszokat vagy a Fekete-tenger északi partvidékének nomád népeit. A korabeli Magyarországon az volt az általános vélemény, hogy a nomádok csak addig képesek rövid idejű rablótámadásokra, amíg visszaverésükre fel nem sorakoznak a vármegyei alakulatok.

A tatárok elvonulása után IV. Béla kormányzata határozottan megváltoztatta politikáját a várépítés terén. 1241 előtt a központi hatalom monopóliuma volt az erődítmények létesítése, ezután bárki építhetett várat, ha akart, s volt rá pénze. Sőt, IV. Béla egyfajta nemzeti kötelességgé tette a várépítést. A tatárok elvonulásától a király 1270-ben bekövetkezett haláláig Magyarországon 68 új kővár épült.

Ugyanakkor, miközben IV. Béla megértette a várépítés fontosságát, rövidlátónak bizonyult az erődítmények területi elhelyezése terén. Még jobban megerősítették az osztrák határt, sok várat építettek Szlovákiában [Felvidéken], s kettőt-kettőt a magyar–orosz határon, Erdélyben és a Tiszántúlon. Még azután sem foglalkozott komolyan a keleti határok megerősítésével, amikor 1243-ban a volgai és Fekete-tenger melléki sztyeppéken megjelent az Arany Horda.

A történeti földrajzi kutatások pontosították az ország gyengeségének politikai és a haderő gyenge ütőképességének okai mellett a katonai-stratégiai tévedéseket, különösen a várépítés terén. Rámutattak továbbá a földrajzi tényezőkre, amelyek adott esetben igen

fontos szerepet játszottak abban, hogy Batu hadjárata az eredeti célokhoz képest eredménytelenül végződött. Pontosán Magyarország kedvező természeti védelmi adottságain akadtak el Batu tervei, hiszen a hordáival szemben tanúsított magyar ellenállás jóval gyengébb volt, mint Oroszországban, vagy Csehországban.

FORRÁSOK

1. Ann. Fris. Annales Frisacenses. In: Gombos F. Albin: Catalogus fontium historiae Hungaricae, tomus 1, Bp. 1937, 131.
2. Rog. Rogerius magister [Carmen miserabile] In: Gombos F. Albin... tomus 3, 2067–2087.
3. Thomas. Thomas Spalatensis archidiaconus. Historia Salonitanorum. In: Gombos F. Albin... tomus 3, 2223–2254.

FELDOLGOZÁSOK

1. Kargalov, 1973. Kargalov, V. V.: Szverzszenie mongolo-tatarszkogo iga. Moszkva, 1973.
2. Lavissee, Rambaud, 1897–1903. Vszeobscsaja istorija sz IV. sztoletija do nasego vremeni. Pod red. É. Lavissee, A. Rambaud. Moszkva, 1897–1903, t. 2.
3. Lederer. E.: Tatarszkoe nasesztvie na Vengriju v szvjazi sz mezsduarodnűmi szobűtjiami épohi. – Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae, t. 11. 1953, No. 1–2, 1–45.
4. Pavluskova, 1954. Pavluskova, M. A.: Annotacija na sztat'ju E. Lederer „Mezsduarodnűe otnosenija v period tatarszkogo nasesztvija”. – Szrednie veka, t. 5. 1954, 407–409.
5. Pasuto, 1956. Pasuto, V. T.: Geroicseszkaja bor'ba ruszszkogo naroda za nezaviszimost'. XIII. vek. Moszkva, 1956.
6. Pasuto, 1977. Pasuto, V. T.: Mongolszkij pohod vglud' Evropű. Tataro-mongolű v Azii i Evrope. Moszkva, 1977.
7. Susarin, 1971. Isztorija Vengrii. t. 1. Moszkva, 1971, 147–148.
8. Doberdoi Breit, 1930. Doberdoi Breit J.: A tatárjárás (1236–1242). Budapest, 1930. (Magyar nemzet hadtörténelme, V.)
9. Fügedi, 1986. Fügedi Erik: Castle and society in medieval Hungary (1000–1437). Budapest, 1986.
10. Györffy, 1960. Györffy György: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. In: Etudes historique, Budapest, 1960.
11. Györffy, 1963–1987. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I–III. Budapest, 1963–1987.
12. Herczegh, 1987. Herczegh Géza: Magyarország külpolitikája, 896–1919. Budapest, 1987.
13. Illyefalvi, 1913. Illyefalvi Vitéz Géza: Magyarország statisztikája, Budapest, 1913.
14. Láng, 1893. Láng L. és Jekelfalvi J.: Magyarország népességi statisztikája. Budapest, 1893.
15. MT, 1984. Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Fűszerk.: Székely György. Budapest, 1984.
16. Rosty, 1856. Rosty Zsigmond: A tatárjárás történelme IV. Béla király idejében. Pest, 1856.
17. Strakosch–Grassmann, 1893. Strakosch–Grassmann, G.: Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241–1242. Innsbruck, 1893.
18. Schűtz, 1959. Schűtz Ődűn: A mongol hűdítás néhány problémájához. – Századok, 1959. No. 2–4.
19. Szabű, 1966. Szabű István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest, 1966.
20. Szalay, 1856. Szalay Lászlű: A tatárjárás Magyarországon 1241/1242. Pest, 1856.
21. Zichy, 1934. Zichy Ladoműr: A tatárjárás Magyarországon. Pécs, 1934.

Fordította: Pűth Piroska

LETT- ÉS ÉSZTORSZÁG ZSIDÓ LAKOSSÁGA A XVI-TÓL A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉIG TERJEDŐ IDŐSZAKBAN

(Etnodemográfiai vázlat).

(Evrejszkoe naszelenie Latvii i Észtonii v XVI – pervoj polovine XX v. Opüt étnodemograficseskogo iszsledovanija. In: Malüe i diszpersznüe étnicseszkie gruppü v evropejszkoj csaszti SzSzsZR. Red. I. I. Krupnik. Moszkva, 1985, 70–83.)

Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy rekonstruáljuk a mai Észt- és Lettország területén a zsidó lakosság kialakulásának, etnodemográfiai fejlődésének és széttelepülésének jellegét és történetét: az ideköltözők első csoportjának megjelenésétől a II. világháború tragikus eseményéig.

Találkozhatunk olyan véleménnyel, amely szerint Észtország és Lettország területén (amely a 13–16. században Livónia néven volt ismert) a zsidó lakosság már a 14. sz. második felében megjelent.¹ Ez azonban aligha hihető az ott uralkodó vallási türelmetlenség miatt. Valószínűbb, hogy a 14. sz. és a 16. sz. első fele közötti, a livóniai zsidókra vonatkozó adatokat a Németországból, Litvániából és Lengyelországból alkalmasszerűen, a helyi kereskedelmi központokba érkező kereskedőkkel hozhatjuk összefüggésbe.² Minden bizonnyal ez a helyzet jellemezte a 16. sz. második felét is, amikor Livónia területén Lengyelország és Svédország osztozott. A 16. sz. utolsó harmadában kezdenek zsidók betelepülni Livóniának Lengyelországhoz került részébe: a Kurlandi hercegségbe, a Kurlandi püspökségbe, Latgaliába és Livlandra. Bár ez utóbbit, miután Livland 1621-ben a Svéd Királysághoz került, ahova tilos volt zsidóknak betelepülni, el kellett hagyniuk.

Különbözőképpen alakultak a zsidók betelepülésének a feltételei Livónia fennmaradó, Lengyelországhoz csatolt részén is. A Kurlandi hercegségben például nem kaptak jogot az állandó ottlakásra és letelepedniük csak egyes, úgynevezett „oltalomba fogadott” zsidó családoknak sikerült.³ Nehézségeik adódtak a zsidóknak a Kurlandi püspökségbe (1617-től Pilteni terület) való betelepülés során is. Ennek ellenére a 16. sz. végén Ajzpute-ban (Hasepat) poroszországi⁴, Piltenében pedig litvániai zsidók telepedtek meg. A zsidók letelepedése egyedül Latgaliában nem ütközött adminisztratív korlátokba. A 17. sz. közepéig azonban az ide irányuló bevándorlás jelentéktelen maradt. Mindennek eredményeképpen a 17. sz. közepén a mai Lettország területét tekintve feltehetően csak néhány száz zsidó élt.

A 17. sz. második felében a helyzet gyökeresen megváltozott. Azaz, míg korábban Lettországra lényegében csak egyes családok költöztek, addig 1650 után néhány tucat családot összefogó csoportok figyelhetők meg. Ez egyenes következménye volt annak, hogy a Rzecz-Pospolita (Lengyelország) kozák felkelésektől és harci cselekményektől dúlt déli és keleti körzeteiből tömegesen vándoroltak el a zsidók. A kitelepülők főként Latgaliában, részben pedig a Pilteni területen és a Kurlandi hercegségben telepedtek le.

A 18. században a zsidók Lettországra való betelepülése még nagyobb arányúvá vált. Ahogy korábban is, sok minden a zsidó lakosságnak az adott adminisztratív egységeken

belüli konkrét jogi státusától függött. Így például a Kurlandi hercegségben a szabad bevándorlás és az erőszakos kitelepítés időszakai váltakoztak, ami az ottani zsidók számának erős ingadozásához vezetett. A Pilteni területen a zsidó lakosság növekedési üteme viszonylag lassú volt Piltene kereskedelmi súlyának csökkenése következtében. Livlandon, amelyet Esztlanddal együtt 1710-ben Oroszországhoz csatoltak, az állandó zsidó lakosság csak az 1670-es évektől jelent meg, amikor Rigában, néhány Kurlandról és Németországból érkezett család letelepedését engedélyezték. Ezenkívül 1785 után, Kurlandról és Belorussziából bevándorolt zsidók egy csoportja telepedett le Slokban.

A bevándorlókat leginkább vonzó központ a 18. században is Latgalia maradt. Ide igyekeztek Litvánia, Belorusszia és a Kurlandi hercegség áttelepülői. Latgalia falusi körzeteiben élő zsidók számának növekedésével egyidőben a kereskedelmi és manufaktúraközpontokban, Daugavpilsben, Krustpilsben, Kraslavban, Griveben és Viskiben való koncentrálódásuk is megtörténik. 1766-ban a latgaliai zsidók száma kb. 3,6 ezer volt.⁵ A Pilteni területen és a Kurlandi hercegségben a közvetett adatok tanúsága szerint még kb. 1,4 ezernyi élhetett⁶ (főként Ajzputeban és Pilteneben). Az ezt követő években Lettország zsidó lakosságának a száma tovább nőtt. 1787-ben Latgáliában, amelyet a Rzecz-Pospolita első felosztása (1772) után Oroszországhoz csatoltak már 7 ezer zsidót számláltak meg.⁷ Később azonban ennek kb. a fele Kurlandba települt át, mert Oroszországban kampányt folytattak, hogy a falvakból a kereskedő és a kispolgári kategóriába tartozó zsidókat városokba és stetlekbe telepítsék.

1795-ben Kurlandnak Oroszországhoz (Rzecz-Pospolita harmadik felosztása) csatolásával Lettország egész mai területe az Orosz Birodalom része lett. Ezen a területen ebben az időben több, mint 13,3 ezer zsidó élt (2. tábl.). Számuk ennyire dinamikus növekedése a 18. sz. folyamán nem csak a bevándorlással, hanem a késő középkorban az egész kelet-európai zsidóságot jellemző magas természetes szaporodással is magyarázható. A rendelkezésre álló becslések szerint a 16–18. században e körben a születési arányszám 55–60‰, a halálozási 35–40‰, a természetes szaporulat pedig 20‰ körül mozgott.⁸ E korszakban a születések e magas arányát az általános connubialitás és a magas termékenység magyarázza. Így például Kurlandon a 18. sz. végén a zsidó asszonyoknak csaknem 80%-a 19 éves koráig megszülte az első gyermekét, 20%-uk pedig már 17 évesen.⁹ Az összehasonlítás kedvéért: a 15–19 éves észt nőknek 1782-ben csak 1,2%-a volt férjénél,¹⁰ a születési arányszám a 18. sz. végén 41,7‰, a halálozási 30,2‰ volt, a természetes szaporulat pedig 11,5‰.¹¹

Az 1790-es évek elején elkezdődött Oroszországban a hirhett „zsidó letelepedési övezet” jogi kialakítása. Megjelenése a legközvetlenebbül érintette a lettországi és az észtországi zsidó lakosság életének gyakorlatilag minden mozzanatát. Több, mint egy évszázadra konzerválta a 17–18. században létrejött különbséget egyrészt Latgalia, másrészt Kurland, Livföld és Észtország között.¹² Míg Latgalia lakói etnikailag a litván–belorusz kormányzóságok ún. „litvak”-jaihoz maradtak közel, addig Lettország és Észtország fennmaradó zsidó lakossága a 19. sz. folyamán a kelet-európai askenáziaiakon belül külön etnográfiai csoportot alkotott. A 19. században ezt a csoportot mint „kurlandiakat”, később, mint „balti zsidókat” tartották számon. A „kurlandiak” a német kultúra domináns befolyása alatt éltek, a jiddisnek egy erősen germanizált dialektusát beszélték, s ezt már a 19. sz. első felében elkezdték felváltani a némettel, a 19. sz. végétől pedig az oroszsal. A 19. sz. közepére anyagi kultúrájukban is bizonyos mértékig

elvesztették etnikai különállóságukat. Összességében a környező lakossággal való akulturáció összehasonlíthatatlanul magasabb foka jellemezte őket, mint a litvakokat.

Észtország területén a zsidó lakosság megjelenését csak a 18. sz. első harmadától számíthatjuk. Ekkor Tartuban kurlandiak egy kisebb, 19 főt számláló csoportja telepedett.¹³ Az 1742-es ukázt követően azonban vissza kellett térniük a Rzeczn-Pospolita területére. Csak a 19. sz. elején sikerült néhány, a Kurlandi és Kovnoi kormányzóságból érkezett családnak állandó letelepedési engedélyt kapnia Tallinnban és Tartuban. Ők az 1804-es „Szabályzat”, a zsidók néhány kategóriájára vonatkozó kedvezmény lehetőségével éltek. 1820-ban Tallinnban 36 zsidót számoltak; Észtország mai területén a 19. sz. első harmadában az összlétszámuk minden bizonnyal a 100 főt sem haladta meg. Az Észtországba irányuló betelepedési hullám a 40-es 50-es években erősödött meg. (1. 1. sz. tábl.).

1. sz. táblázat

Az észtországi zsidók számának dinamikája és széttelepedésük (1835–1934)¹⁴

Megnevezés	évek						
	1835	1858	1881	1897	1913	1922	1934
összlétszám (ezer fő)	0,1	0,5	4,4	5,0	6,0*	4,4	4,4
ebből városlakó (%)	99,9	99,0	88,4	94,1	....	96,4	97,6
az alábbi városokban (ezer fő)							
Tallinn	0,0	0,4	1,2	1,2	...	1,9	2,2
Tartu	0,0	0,0	1,0	1,8	...	1,1	0,9
Valga	–	0,0	0,3	0,3	...	0,4	0,3
Pärnu	–	0,0	0,5	0,6	...	0,2	0,2
Narva	–	0,0	0,3	0,4	...	0,3	0,2
Voru	–	0,0	0,2	0,3	...	0,1	0,1
Viljandi	–	0,0	0,2	0,2	...	0,1	0,1
A zsidók arányszáma Észtország összlakosságához képest (%)	0,0	0,1	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4

* – becslés

A reformot követő időszakban a zsidóknak Észtországba való vándorlása tömegesebbé vált. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy 1865-ben megengedték a zsidó iparosoknak – később ezt még néhány szociális csoportra, így pl. az obsitos katonákra is kiterjesztették –, hogy az „övezeten” kívül is letelepedhessenek. Miként korábban is, Észtországba most is zömmel a litván–belorusz kormányzóságokból és Kurlandból származó zsidó családok költöztek.

A 19. sz. végétől az Észtországba vándorló zsidók áradata észrevehetően csökkent. Ezt a „letelepedési övezeten” kívül élő zsidók elleni adminisztratív intézkedésekkel magyarázhatjuk. A 20. sz. elejétől a növekedés ütemének lassulásához a születések számának csökkenése is hozzájárult. 1897-ben az Észtlandi kormányzóság zsidó lakosságának természetes szaporulata 11,4‰ volt.¹⁵ 1913-ban Észtországban a zsidóság összlétszáma kb. 6 ezer fő volt. Ezek nagy többsége a városokba tömörült, ahol is egy-máshoz közel élhetett. Így például Tallinnban az „Orosz piac” közelében.

A mai Lettország területén a zsidó telepések különböző kategóriáit sújtó társadalmi szelekció gyakorlata 1804-től előbb csak az északi körzetekre (Widzeme Rigával

együtt), ezek a Lettlandi kormányzósághoz tartoztak, majd 1829-től már a a Kurlandi kormányzóság területére is (Kurzeme és Zemgale) kiterjedt. Ez a megjelölt történeti-demográfiai körzetek és egész Lettország zsidósága számarányának dinamikájára is a legközvetlenebb módon kihatott (2. tábl.) Így a 19. sz. első harmadában a szomszédos litván és belorusz kormányzóságokból való immigráció következtében a kurlandi és latgaliani zsidók száma hirtelen megnőtt. 1835 után azonban ellenkező tendencia figyelhető meg. Ezt a helyi kormányzósági adminisztráció intézkedései váltották ki.¹⁶ Csak 1840-ben 346–353 kurlandi zsidó család (kb. 2,5 ezer ember) települt át Novorosszija zsidó földművelő kolóniáira.¹⁷

A reform utáni időszakban érte Kurlandot a zsidó betelepülők újabb hulláma. Ekkor váltak a zsidóság főbb lettországi vonzásközpontjaivá Riga és Daugavpils. Érdekes, hogy a 19. sz. végén és a 20. sz. elején az oroszországi zsidóságra olyannyira jellemző Amerikába és Nyugat-Európába vándorlás viszonylag enyhén érintette Lettországot; csak Kurlandban az 1880-as és 1890-es években és Latgáliában a 20. sz. elején volt érzékelhető ez a jelenség.

2. sz. táblázat

A lettországi zsidók számának dinamikája és széttelepedésük (1766–1935)¹⁸

Évek	Összlétszám (ezer fő)	ezen belül (%)		Letto. össztlakossá- gához (%)	A történeti-etnográfiai tájak szerinti meg- oszlás (Letto. össztlak. viszonyítva %-ban)			
		városok	ujezdek**		Latgale	Kurzeme Zemgale	Widzeme	Riga
1766	5,0*	34,0*	66,0*	0,9	70,0*	29,3*	–	0,7*
1797	13,3*	43,8*	56,2*	1,8	36,9*	60,0*	2,4	0,7*
1835	33,7	....	....	...	30,6	67,9	–	1,5
1858	39,2*	....	....	...	31,7	65,4*	0,7*	2,2*
1881	126,1	66,9	33,1	...	40,2	39,5	4,4	15,9
1897	141,0	70,3	29,7	7,4	45,5	35,7	3,1	15,7
1913	178,0*	....	....	7,0	45,0*	33,7*	2,8*	18,5*
1920	79,4	92,1	7,9	5,1	38,2	25,5	5,1	31,2
1925	95,7	92,4	7,6	5,2	33,2	23,6	2,0	41,2
1935	93,5	92,6	7,4	4,8	29,9	20,7	2,7	46,7

* -becslés; **-a stettl-ekkel együtt

A jelentős bevándorláson kívül Lettország zsidóságának 19. sz. végi és 20. sz. eleji létszámnövekedésében jelentős szerepe volt a természetes szaporulatnak.¹⁹

3. sz. táblázat

**A Kurlandi kormányzóság lakosságának népmozgalma
(1861–1910)²⁰ ‰-ben)**

Évek	születések		halálozás		term. szaporodás	
	összlakosság	zsidók	összlakosság	zsidók	összlakosság	zsidók
1861–1865	32,6	45,6*	18,4	15,7*	14,2	29,9*
1866–1870	31,0	38,3	24,5	16,2	6,5	22,1
1881–1885	28,8	30,4	19,2	14,7	9,6	15,7
1896–1900	28,6	28,7	19,3	13,2	9,3	15,5
1906–1910	23,4	20,6	16,6	11,4	6,8	8,2

* 1863-as adatok

A fenti adatokra támaszkodva és a 18. sz. végi helyzet értékelését figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a 19. sz. első felében a lettországi zsidóság természetes szaporodása évente kb. 20–25‰-et tett ki (kb. 50‰-es születési és 25–30‰-es halálozási mutató mellett).²¹ Lettország összlakosságát ebben az időszakban 5–10‰-es természetes szaporodási szint jellemezte (40–45‰-es születési és 35‰-es halálozási hányadossal).²²

A Kurlandi kormányzóság 1861–1910 közötti adatai (3. tábl.) érzékletesen mutatják a Lettországból a 19. sz. második felében lejátszódó demográfiai átmenet utolsó fázisát. Hozzá kell tenni, hogy egész Lettország 1897-es születési (30,8‰), és halálozási (20,6‰) mutatója valamivel meghaladta a Kurlandi kormányzóságét.²³ Számításaink szerint Lettország mai határain belül 1897-ben a születési index 31,4, a halálozási pedig 13,6‰ volt. A természetes szaporodás 17,8‰ lehetett. A helyi zsidó lakosság prokreációs magatartásában fellelhető regionális eltérések a 19. sz. 80-as éveinek elejére még érzékelhetőbbé váltak. Így pl. a „kurlandiak” születési koefficiense 30,4‰-et tett ki, Lettország egész zsidó lakosságáé viszont 41,3‰-et.²⁴ A demonstrált eltérések gyökerét a „kurlandiaknak” a „litvakokénál” összehasonlíthatatlanul erősebb akkulturációjában kereshetjük.

A 19. századi lettországi zsidóságban a születések számának csökkenését a házassági szokások megváltoztatása, nevezetesen a házasság nők átlagos életkorának emelkedése involválta. 1899-ben a Kurlandi kormányzóságban a házasság zsidó menyecskének csak 6,8%-a volt 20 évesnél fiatalabb (a 18. sz. végén több, mint 80%-uk). Ez a mutató ugyanakkor már a tradicionális családi életvitelt erősebben őrző litvakoknál is csak 16,7% volt (az adatok a Vitebszki kormányzóságból valók).

A 19. sz. Lettország zsidó lakossága számára az intenzív urbanizáció korszaka volt. (lásd a 2. tábl.) Ugyanakkor az ujezdekben a zsidó törzslakosság a városi típusú „stetl”-ekben koncentrált. Ennek következtében a szorosan vett falusi lakosok számaránya 1797-től 1897-ig több, mint öt és félszer kisebb lett, 56,3%-ról 10,4%-ra süllyedt. A lettországi zsidók urbanizációja már a 18. sz. végén megindult. Ennek nem csak társadalmi és gazdasági okai voltak, de közrejátszott benne a hatalomnak az a szándéka is, hogy a zsidó lakosságot városokba és stetl-ekbe zsúfolja. (Latgáliában még az erőszakos betelepítés útján is, különösen 1780 és 1827 között). A 19. sz. utolsó negyedében ezt a folyamatot segítették az 1882-es „Ideiglenes szabályok”, amelyek meg-

tiltották, hogy a „letelepedési övezetben” a zsidók a városokon és stettl-eken kívül bárhol is letelepedjenek. Ennek következtében 1897-re Kurzeme és Zemgale egész városi lakosságának kb. 22%-át tették ki a zsidók, Latgáliában ez a mutató elérte az 50%-ot is.

4. sz. táblázat

Lettország városainak zsidó lakossága (1797–1897)

Városok	zsidók száma (ezer fő) és az összlakossághoz visz. aránya (%)									
	1797	1835	1858	1881	1897	1797	1835	1858	1881	1897
Daugavpils	1,5*	3,6**	...	20,7	32,4	85,7	36,5	...	41,7	46,3
Riga	0,1	0,5	0,9	20,1	22,2	0,7	1,5	2,2	15,9	15,6
Liepaja	0,0	1,3	1,3	6,7	9,5	1,0	12,7	13,3	22,5	14,7
Resekne	1,1*	0,9*	...	6,6	6,5	91,7	66,2	...	72,3	54,0
Jelgawa	1,3	5,0	4,8	6,3	5,9	16,3	19,5	21,3	22,1	16,7
Jaunelgawa	–	1,3	1,9	4,1	3,3	–	25,5	63,3	70,9	62,9
Ludza	1,1*	0,7**	...	2,4	2,8	68,8	28,9	...	44,1	54,5
Bauska	–	2,7	1,4	3,6	2,7	–	44,3	66,6	59,4	41,9
Tukums	–	2,4	1,4	2,9	2,6	–	31,5	46,6	46,5	33,9
Kuldiga	0,1	2,3	1,5	2,7	2,5	...	25,0	20,9	33,6	26,2
Jekabpils	–	2,6	2,6	2,3	2,1	–	27,3	51,5	40,9	35,9
Ventspils	–	0,5	0,7	1,4	1,3	–	17,9	15,5	24,0	18,4
Ajzpute	0,4	2,1	1,6	1,5	1,2	...	37,5	59,3	39,4	35,0
Piltene	0,0	1,2	0,7	0,7	0,6	...	36,4	63,6	53,0	41,7
Grobinja	–	0,5	0,7	0,7	0,4	–	33,3	42,9	41,3	24,9

* – 1787-es adatok; ** – 1847-es adatok

1897-re Lettország zsidóságának 45,5%-a olyan településeken összpontosult, ahol ő alkotta a lakosság többségét. Figyelembe véve azt, hogy Lettország más városaiban és stettl-eiben a zsidók, szokás szerint egy helyre tömörültek, zárt közösségekben, külön negyedekben és kerületekben éltek, ezt a településmódot „etnikai szigetnek” tekinthetjük. Minden valószínűség szerint éppen ennek az etnikai sziget jellegű településrendnek és a hitközségi elkülönültségnek tudható be, hogy a 19. sz. folyamán Lettország zsidó lakosságát viszonylag gyenge asszimiláció jellemezte.

Az I. világháború, az azt követő német megszállás, majd a polgárháború, ill. Lettország és Észtország függetlenné válása a közvetlen demográfiai hatásokon kívül (mint a születések számának csökkenése, a halálozási ráta emelkedése, a normális életkor- és nembeli megoszlás rendjének felbomlása) jelentős mértékű népességcserével és emigrációval is járt. Lettország összlakossága például 1913 és 1920 között 2,5 millióról 1,6 millióra, Észtorszáé ugyanebben a periódusban 1,2 millióról 1,1 millióra csökkent. A helyi zsidóság lélekszámának csökkenése még jelentősebb volt. Észtországban kb. egynegyedével (6 ezerrel 4,6 ezerre), Lettországban pedig több, mint a felével (178 ezerrel 79,4 ezerre) fogyatkozott meg a zsidó lakosság. Lettországban ez döntő mértékben az 1915-ös tavaszi deportáció következménye volt, amikor 40 ezer kurlandi zsidót szállítottak Oroszország belső körzeteibe.²⁵ A huszas évek elején csak kb. 12300 ember tért vissza Lettországba és kb. 200-an Észtországba.

A 20-as évek végének és a 30-as évek elejének gazdasági válsága újra észrevehető emigrációs hullámot indukált. A kivándorlás következtében Lettország zsidósága 1925

és 1934 között 6200 lélekkel, míg Észtországaé 1922 és 1933 között több, mint 200 fővel csökkent. A gazdasági válság a demográfiai folyamatokra is negatív hatást gyakorolt. Tovább csökkent a születések száma és nőtt a halálozásoké.

5. sz. táblázat

Lettország népmozgalma az 1920-as, 1930-as években (‰)²⁶

Évek	születések		halálozás		term. szaporodás	
	összlakosság	zsidók	összlakosság	zsidók	összlakosság	zsidók
1925—1929	21,5	17,0	15,2	11,1	6,3	5,9
1930—1934	19,0	14,2	14,1	11,7	4,9	2,5
1935—1939	18,0	13,4	14,0	12,5	4,0	0,9

Észtországban 1920 és 1934 között a zsidóság átlagos születési mutatója 12,2‰ volt, a halálozási pedig 10,4‰. A természetes szaporodás tehát mindössze 1,8‰ volt.²⁷ Egész Észtországra vonatkozóan ezek a mutatók a következőképpen alakultak: 18,1‰, 16,1‰ és 2,0‰.²⁸

A két háború közötti időszakban Lettország és Észtország zsidóságát is többé-kevésbé ugyanazok a demográfiai tendenciák jellemezték, mint az összlakosságot, azzal a különbséggel, hogy mind a születések, mind a halálozások száma alacsonyabb volt. Az 1930-as években az erős „előregedés” eredményeként megkezdődött a halálozási ráta folyamatos emelkedése, ami végeredményben a gyakorlatban a természetes szaporodás megtorpanásához, majd a zsidóság számának stagnálásához vezetett. Ugyanekkor indult meg a „litvakok” és a „balti zsidók” születési mutatói közötti különbségek kiegyenlítése is.

A 20. sz. 20-as 30-as éveiben a helyi zsidó lakosság egyre inkább az adminisztratív és a főbb gazdasági és kulturális centrumokban, Rigában és Tallinnban koncentrált. Rigában a zsidók száma 1925 és 1935 között 39,5 ezer főről 43,7 ezerre nőtt. Lettország más városaiban viszont éppen ellenkezőleg, csökkent: Daugavpilsben 1925 és 1935 között 12,7 ezerről 11,4 ezerre, Liepajában 9,9 ezerről 7,4 ezerre, Rerekneben 3,9 ezerről 3,3 ezerre.

A fővárosokban való koncentrációval párhuzamosan intenzíven folyt a letelepedés diszperzzá válása. Rigában pl. a 30-as évek végére lényegében megszűnt a „Moszkvai Vorstadt” körzetének az a kompakt jellege, ami az egész 19. századot és a 20. sz. elejét is jellemezte.

A diszperzitás növekedése és az egyre erősödő szekularizáció fokozta az asszimilációs tendenciákat, és többek között a 19. században vagy a 20. sz. elején még csak elvétve jelentkező vegyes házasságokhoz vezetett. Lettországban 1936–1940 között más nemzeti-ségűvel a zsidó férfiak 2,1%-a, a nők 1,5%-a kötött házasságot. Észtországban pedig 1932 és 1935 között a férfiak 14,6%-a, a nők 6,7%-a lépett vegyes házasságra.²⁹ Az igen alacsony népszaporulatot, a mégoly jelentéktelen asszimilációt és az emigrációt is (1935 és 1939 között kb. 2 ezer fő) figyelembe véve, Lettország zsidó lakosságának számát a II. világháború előtt 92,0 ezer főre becsülhetjük. Ugyanekkor Észtországban kb. 4,3 ezer zsidó élt.

A Lett SZSZK náci megszállásának időszakában 100 ezer polgári lakos, ezek közül 85 ezer zsidó pusztult el.³⁰ Észtországban a 60 ezer polgári áldozat között 1–1,5 ezer zsidó volt. A hitleristák és kollaboránsaik tehát Lettország zsidó lakosságának több, mint 92 %-át, Észtország zsidóságának pedig kb. 1/3-át pusztították el. Egy tört hányaduknak sikerült túlélni a gettókat és a koncentrációs táborokat, másoknak a Szovjetunió keleti körzeteiben sikerült megmenekülniük. Őket részben 1941 júniusának közepén telepítették ki, részben evakuálták. S bár a háborút követő első években, az életben maradt zsidók többsége visszatért Lettországba és Észtországba, ezen köztársaságok mai zsidó lakosságát döntő többségben a Szovjetunió más körzeteiből bevándoroltak alkotják.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a mai Lettország és Észtország zsidó lakossága részben Litvánia és Belorusszia szomszédos körzeteiből bevándoroltakból, részben a németországi emigránsokból alakult ki. A 16–19. sz. történelmi fejlődésének sajátosságai ezen belül is két etnográfiai csoportot különítettek el: a „litvakokat” Latgáliában és a „balti zsidókat” Lettország és Észtország fennmaradó területein. A megtelepedés geográfiaját és jellegét, a migráció irányát és intenzitását egészen az I. világháborúig döntően zsidó lakoságnak az adott adminisztratív politikai egységen belüli sajátos jogi státusa határozta meg. Népesedésük dinamikája a 19. sz. 20-as éveinek végéig Lettországban, a 19. sz. 80-as éveinek elejéig Észtországban elsősorban a bevándorlás intenzitásától függött. A főszerepet a későbbiekben a természetes szaporodás játszotta, de egyes időszakokban a migráció újra döntő tényezővé vált.

A 19. sz. közepéig a helyi zsidó lakosság népességreprodukcióját a hagyományos demográfiai modell jellemezte. A 19. sz. második felében játszódik le a modern típushoz vezető igen hirtelen átmenet, de a „litvakok” esetében, azok társadalmi-gazdasági és etnokulturális sajátosságainak köszönhetően az átmenet csak évtizedekkel később kezdődött el és fejeződött be. A Baltikum e részének zsidóságánál – a környező lakossághoz képest – a demográfiai átmenet jóval később kezdődött, de sokkal intenzívebben játszódik is le. A vizsgált időszakban az asszimiláció hatása minimális volt, amit az ismert vallási-hitközségi elkülönülés és a specifikus, etnikai sziget jellegű településmód magyaráz.

JEGYZETEK

1. Allgemeine Zeitung des Judentums, 1857, 1. 8. *Genss, N.*: Zur Geschichte der Juden in Eesti. Tartu, 1933, 9.
2. *Bove, M.*: Prakim be'tholdoth yahaduth Latvia (1561–1918). 1965. 32.
3. *Wunderbar, R. J.*: Geschichte der Juden in der Provinz Liv-und Kurland. Mittau, 1853. 20.
4. *Wunderbar*: Id. m. 17.
5. A lengyelországi 1766-os zsidóösszeírás alapján Latgáliában 3 ezer zsidó élt. *Korobkov, H.*: Sztatisztika evrejszkogo naszelenija Pol'si i Litvü vo vtoroj polovine XVIII veka. – *Evrejszkaja Sztarina*, 1911, 4. 556. Ezek az adatok azonban a valóságnál kb. 20 %-kal kevesebbet mutatnak. *Mahler, R.*: Yidn in amoliken Poilen in licht fun zifern. Warsaw, 1958.
6. Becslésünk az adókövetés adataira támaszkodik. *Gesztszen, Ju.*: Evrei v Roszszzii. Szanktpeterburg, (SzPb) 1906, 380–384.
7. *Gesztszen, Ju.*: Isztorija evrejszkogo naroda v Roszszzii I. Leningrad, 1925, 61.
8. *Weinryb, B. D.*: The Jews of Poland. A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800. Philadelphia, 1982, 320.
9. *Plakans, A.–Halpern J.*: An Historical Perspective on Eighteenth Century Jewish Family Households in Eastern Europe. In: *Modern Jewish Fertility*. Leiden, 1981, 18–32.

10. *Palli, H.*: Voszproizvodszto naszelenija Észtónii v XVII–XIX vv. In: *Bracsnoszt', rozsdamoszt', szmertnoszt'* v Roszszii i SzSzSzR. Moszkva, 1977, 222.
11. *Vahre, S.*: Rahvastiku likumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. Ajaloo järskudel radadel. Tallin, 1966, 82.
12. Latgalia, amelyet a Polocki kormányzósághoz csatoltak (1802-től Vityebszki) az „övezethez” került. Kurlandiába 1828-ig szabad volt a zsidóknak a bevándorlás, de később csak azok őrizhették meg a helybenmaradás jogát, akik felkerültek az V. revízió (1797) jegyzékeire.
13. *Buchholtz, A.*: Geschichte der Juden in Riga. Riga, 1899, 51.
14. A számítás a következő művek alapján: *Gurin, S.*: Di statistik fun yidisher bafelkerung in Estonie. Tallin, 1936, 21. *Vejmarn, F.*: Lifljandszkaja gubernija. Materialü dlja geografii i sztatistiki Roszszijzkaj imperii. SzPb, 1864, 27.: Pervaja vszeobscsaja perepisz' naszelenija Roszszijzkaj imperiji 1897 g. t. 25. 3., t. 49, 3. Szbornik sztatisticeszkij szvedenij po Lifljandszkaj gubernii. Riga, 1886, 17. *Palli, H.*: Id. m. 224, 228. *Pullat, R. N.*: Gorodszkoje naszelenie Észtónii sz konca XVIII v. do 1940. Tallin: Eesti raamat, 1976. 22.
15. Dvizsenie naszelenija v Evropejszkaj Roszszii za 1897 g. SzPb., 1900, 15.
16. Ukaz Pravitel'sztvujuscsego Szenata ot 24 maja 1829 g. o szredsztvah k umen'seniju csiszla evreev v Kurljandii i Észtljandii. – Zsurnal Miniszttersztva Vnutrennih gel. 1830, kn. I.
17. *Borovoj, Sz. Ja.*: Evrejszkaja zemledel'cseszskaja kolonizacija v sztaraj Roszszii. Moszkva, 1928, 155.
18. *R.*: Baltijszkie ocserki. – Nedel'naja hronika Voszhoda, (SzPb.) 1884, 52, 720. *Keppen, P. I.*: Ob étnograficeszkaj karte Evropejszkaj Roszszii. SzPb., 1852, 33. *Miljutin, B.*: Hozjajasztennoe usztrojstvo i szosztojanije evrejszkij obscsesztv v Roszszii. – ZsMVD, 1850, csaszt' 29, 245, 428–429.; Sztatisticeszkie tablicü Roszszijzkaj imperii, SzPb., 1863, 225.; *Vejmarn, F.*: Id. m. 274.; Kurljandszkaja gubernija. Szvod sztatisticeszkij dannüh. I., Mitava, 1888, 53.; Szbornik sztatisticeszkij szvedenij po Lifljandszkaj gubernii, 17.; *Alenicün, V.*: Evrejszkoje naszelenie i zemlevladienie v jugo-zapadnüh gubernijah Evropejszkaj Roszszii. Szerija 3, vüp. 2. SzPb., 1884, 7.; Pervaja Vszeobscsaja perepisz' ... t. 5. tetrad' 3. 92., t. 19, 85., t. 21, 88–89.; *Mezgailz, P.–Zvidrinš.*: Padomju Latvijas iedzivotaji. Riga, 1973, 16.; *Brambe, R.*: Rigas iedzivotaji feodalisma perioda beigas. (Riga, 1982, 130–131.; *Andri, M.*: Yidn in Latvie (historish-statistishe sakhaklen). – Ufboi, (Riga) 1940, 1. 68. ill. az 5, 6, 7-es jegyzetben említett munkák.
19. Az Orosz Birodalom zsidóságának népmozgalmára vonatkozó adatok csak 1835-től állnak a rendelkezésünkre, de a 20. század elejéig elég megbízhatatlanok, ez szükségessé tette egy speciális korrekció elvégzését, a Sz. A. Novoszelszkij által javasolt módszer alapján. *Binstok, V. I.*: Novoszelszkij, Sz. A.: Materialü po esztiesztvennomu dvizseniju evrejszkogo naszelenija v Evropejszkaj Roszszii za 40 let (1867–1906 gg.). Peterburg, 1915.
20. A számítás a következő művek alapján készült: Kurljandszkaja gubernija. Szvod sztatisticeszkij dannüh... 108, 189. *Binstok–Novoszelszkij*: Id. m. 12. *Rasin, A. G.*: Naszelenie Roszszii za 100 let. Moszkva, 1956, 167–168., 187–188.
21. Nem feledkezhetünk meg a külső eredetű halálozási okok időszakos felmerüléséről sem, pl. az 1848-as pestisjárványról.
22. *Zvidrinš, P. P.*: Uroven' rozsdamoshti i szmertnoszti v Latvii v period do Szovetszkaj vlaszti (1840–1940 gg.). – Ucsenüe zapiski Latvijszkogo universzteta. (Riga) t. 177. 1973, 48–56.
23. Narodnoe hozjajszto Latvijszkaj SzSzR v 1980 g. Riga, 1981, 23.
24. *Andri, M.*: Id. m. 63.
25. Iz „Csernoj knigi” Roszszijzkaj evrejsztva. – Evrejszkaja Sztarina, (Peterburg) 10, 1918, 240.
26. *Andri, M.*: Id. m. 26, 65.
27. *Gurin, S.*: Id. m. 17.
28. *Laas, K.*: Rahvastiku protsessidest Eestis. Tallin, 1978, 86.
29. Eesti Arvudes 1920–1935. Tallin, 1937, 42.
30. *Zarins, V.*: Terroriszticeszkaja dejatel'nost' fasisztizskij okkupacionnüh organov na territorii Latvii (1941–1945 gg.). – Ucsenüe zapiski Latvijszkogo universzteta. (Riga) t. 159, 1972, 108.

(Fordította: Siklós Péter)

A KONTINUITÁS PROBLÉMÁJÁHOZ

A „kontinuitás” fogalma a mai történetírásban kétséget kizárva tágabb, mintsem hogy egyszerűen kronológiai, az események következési rendjét leíró eszközként kezeljük. Adott társadalmi és politikai struktúrák kontinuitását olyan történeti tényezőkként is számba vehetjük, mint amelyek speciális történeti fejlődésnek biztosítanak keretet. Ebben az értelemben a „kontinuitás” magyarázó és okfeltáró történeti vizsgálódások alapkategóriája is lehet. A történészek gyakran élnek a fogalom használatával, amikor erőteljes társadalmi változásokat értékelnek, általában azzal a motivációval, hogy a kataklizmák után esetlegesen /szükségszerűen továbbélő, a „rég” történeti rendszerben már meglévő és most örökölt, történetileg identifikációt biztosító jelenségeket azonosítani tudják.¹

Nyilvánvaló, hogy nincs olyan társadalom, melynek kontinuos történeti sajátosságai csak egyféle logikai láncon kapcsolhatók egymással össze, mint ahogy az is nyíltan kimondható, hogy nincs tökéletes átfedés a társadalom egy adott korszakbeli és az azt megelőző történeti karakterei között. A „kontinuitás” fogalma tehát összegzése mindannak, amit a történészek egy adott társadalmi és politikai rendszerben domináns és divatos kifejezéssel élve, „eredeti jellegzetességeknek” tartanak. Ebből következik, hogy egy társadalomban eltérő: részleges vagy teljes kontinuitások, diszkontinuitások vannak jelen egyidejűleg, illetve a történelem különböző periódusaiban. Lehet találkozni utalásokkal ún. ellen/negatív kontinuitások meglétére is.

Német történeti kontextusba helyezve ezt az utóbbi megállapítást, eszünkbe juthat a szociáldemokrácia és a liberális szabadságjogokhoz való ragaszkodás „negatív” kontinuitása, mely még a Harmadik Birodalom korában is jelen van, mintegy ellentételül a modern német történetben végig megbúvó autoriter, a náciizmust is részben produkáló struktúráknak.²

A német társadalom-, és politikatörténetben fellelhető kontinuos illetve diszkontinuos elemek számbavétele azért izgalmas, különösen a 20. századi eseményeket véve alapul, mert közelebb hozhat bennünket az e századi összeurópai történeti folyamatok teljesebb megértéséhez is, lévén Németország központi „történetformálója” kontinensünknek.

1933-mal kapcsolatban a történészek kétféle, egymással szorosan összefüggő kontinuos jelenségcsoportot különböztetnek meg leggyakrabban. Az egyik megközelítési módban a történészek „alapvető” gazdasági, társadalmi, ideológiai, politikai struktúrákat írtak le Németország egyesítése utáni történetét tárgyalva, azzal a céllal, hogy bemutathassák a náci hatalomátvételnek teret adó német történeti helyzet alapelemeit. A másik megközelítésben a kutatók a hitleri, bismarcki, és wilhelmi Reichek közötti hasonló szálat keresnek, hogy azokat elhelyezhessék valamilyen logikai láncra fűzve a német történelem menetében. Célokat, struktúrákat, „tipikus” politikai mechanizmusokat vázolnak fel ezekben a történeti képletekben, hogy valamiképpen a Harmadik Birodalmat elhelyezzék a német történeti fejlődésben.³

A második világháborút követő évtized főképpen moralizáló történészvitái könnyen összefoglalhatók ebben a kérdéskörben. A győztes nyugati hatalmak történetírói egyön-

tetűen azt vallották, hogy a náciizmus a német múlt egy hosszas intellektuális és politikai áramlatának kulminációja, melyet Lutherig, sőt korábbra is vissza lehet vezetni.⁴ A német történészek, egyáltalán nem meglepő módon, a Harmadik Birodalom létrejöttét katasztrofális véletlenként értékelték: olyan történeti balesetnek, amely az első világháborút jellemző és az azt követő negatív tendenciák eredője. Az ő interpretációjukban a náciizmus szakítást jelent a „tradicionális” német történetiséggel, és nem látni azokat a történeti okokat, legalábbis a 20. század előtti időkben, melyek 1933-hoz kontinuous módon vezettek volna.⁵

A szakmai vita teljesen új alapokon folytatódott 1961 óta, amikor publikálásra került Fritz Fischer⁶ szintézise a német világhatalmi törekvések érvényesüléséről az I. világháborút megelőző időszakban és a háború alatt. E nagy jelentőségű mű jelentős ösztönzést adott a wilhelmi Németország politikai és társadalmi struktúrájának gyökeres felülvizsgálatához, különösen az 1871–1918 közötti időszakra vonatkozóan.

A mai német és angol történészek többsége lényegében egyetért véleményünk szerint abban, hogy a náciizmus hatalomra kerülésének magyarázatához figyelembe kell venni olyan „különös jellegzetességeket” (singular features) a németiség történetében, amelyek egytől egyig a gyors iparosodás, a Reich megalapozása és a keretek konszolidálása, valamint a világhatalmi tényezővé válás éveiben alakulnak ki és válnak döntő fontosságúvá.

A továbbiakban a történeti kontinuitás fogalmát persze nem abszolutizálva, de azt figyelembe véve, négy folyamatosan meglévő történeti tünetegyüttest vizsgáltunk meg közelebbről: a politika elitista jellegét, az expanzionista külpolitika folytonosságát, az ideológia és a politikai kultúra alakulását és a politikai tényezők mobilitását illetve mobilizálhatóságát.

Mióta Fritz Fischer imponáló magabiztossággal bemutatta a német politikai elit tudatos expanzionizmust erőltető és Európát meghódítani akaró törekvéseit az 1914–18-at közvetlenül megelőző időben és a háborúban, az elitet alkotók szerepe az 1933-mal kontinuitást keresők számára az egyik fő kutatási terület lett. A németek részéről Hans-Ulrich Wehler⁷ képviseli legmarkánsabban azt a nézetet, miszerint igenis létezik egy olyanfajta történelmi kontinuitás, amely abból áll, hogy a Reich megalapítása óta az ipar, a hadsereg, a bürokrácia és a nagybirtokos réteg tagjai: a német hatalmi elit hatalma megtartása érdekében folyamatosan autoriter és úgy mond „ellenforradalmi” politikai stratégiákat alkalmaz. Ezek a veszélyesnek nyilvánított társadalmi erők – főképp a szociáldemokraták által megszervezett munkásosztály – megfékezésére irányulnak. Ezen interpretáció szerint a konzervatív, reakciós hatalmi elit tevékenysége és politikai dominanciája jelenti a legfőbb kontinuous elemet abban a történeti folyamatban, amely így szükségképpen nem vezethet egy liberális, demokratikus jellegű német politikai struktúra kialakításához. Ezekből az következik, hogy a náciizmus lendületét, legalábbis részben abból az ellenállásból merítette, amelyet az elit egy jelentős része az ipari társadalom egalitáriánus tendenciáival szemben fejtett ki.

Bár mostanára az alulról építkező „grass roots” politikai mobilitást elhanyagoló és túlzottan a hatalmi elit politizálásra koncentráló történészi megközelítést heves támadások érték.⁸ Nem lehet elvitatni annak történeti jelentőségét, hogy ez az elit milyen nagymértékben képes volt hatalmi pozícióit – az 1918-as forradalom ellenére vagy épp annak következtében – végig megtartani és a Weimari Köztársaságon belül ezt rekonszolidálni. Elhatárolódásuk a Köztársaságtól a kezdettől fogva nyilvánvaló volt, egy politi-

kai alternatíva keresése egyre erősebb mértékben evidenssé vált, és Hitler hatalomra jutásában minden kétséget kizáróan meghatározó szerepük volt.

Összefoglalásul talán annyit lehet kijelenteni, hogy a konzervatív politikai elit kontinuos pozíciómegtartása és fentebb vázolt stratégiája nélkül a náci nem valószínű, hogy hatalomra juthattak volna és az még kevésbé, hogy hosszú távon megtarthatták volna hatalmukat.

A külpolitikai expanzionizmus olyan jelenség, amely szoros kapcsolatban van az előbb vázolt hatalmi elit autoriter belpolitikai céljaival. Fischer műve azt mutatja többek között meg, hogy az I. világháborút megnyitó német–osztrák katonai és diplomáciai agressziót nem lehet csupán a Kaiser és közvetlen környezetének megalomán törekvéseivel magyarázni, hanem fel kell hívni arra a figyelmet, hogy ezek a törekvések a német hatalmi elit széles körű konszenzusával találkoztak. A belpolitikai törekvéseket összekapcsolva a külpolitikával, mégpedig elméletileg elemezve a hatalmi elit struktúráját, arra vezette Wehler-t és még többeket,⁹ hogy a II. Vilmos vezette ország egyre expanzívabbá váló külpolitikai törekvései mögött az áll, hogy a birodalmi állam keretei között meglévő szociális feszültségeket le kellett valamilyen módon vezetni. A „szociális imperializmus” (social imperialism) ilyen megközelítésben egy kulcskomponensként kezelhető a második és a Harmadik Birodalom között meglevő történeti kontinuitás bizonyításakor.¹⁰

Más, és nemcsak keletnémet történészek azt vallják meghatározónak, hogy nem „szociális imperializmusról” van itt szó, hanem kapitalista imperializmusról, amely a fő összekötő- és magyarázóelem a wilhelmi és hitleri Németország története megértéséhez. Szerintük a kapitalista uralkodó osztályok egyre erőteljesebben monopolizálták a politikai hatalmat és a kapitalizmus természetrajzához „by definition” hozzátartozik egy erőszakos, imperialista, expanzionista külpolitika, melynek fő célja a monopóliumok maximális profitkitermelésének megszerzése és megtartása, bizonyos piacok, a munkaerő, a nyersanyag és a fizetőképes kereslet folyamatos biztosítása stb.¹¹

Látható tehát, hogy bár a német wilhelmi és hitleri expanzionizmust eltérő okokkal lehet magyarázni, maga az expanzionizmus ténye jellegében összeköti a két birodalmat. A hódítási vágy nem egy maroknyi szélsőségesen gondolkodó német programja volt, hanem jelentkezett a politikai „pressure group”-ok célkitűzéseiben és propagandájában az I. világháborút megelőzően.

A vereség és a versailles-i békerendezés nyomán bekövetkezett területi veszteségek – különösen a német politikai spektrum jobb oldalán – mintegy legitimizálták a revizionista törekvéseket, hivatkozási alapot adva a területi rendezés szükségességének.

Hitler politikai sikerességét többek között a német expanziós törekvéseket illetően széles társadalmi konszenzus kontinuitása magyarázhatja. Döntő fontosságú, hogy a hatalmi elit éppen a külpolitikai expanzió kérdésében tudta hosszú távon konszolidálni a társadalmi feszültségeket.¹²

Az ideológiai és politikai kultúra kérdése talán az a terület, ahol a kutatók egy része a legtávolabbi múltig visszavezetve véli a náciizmussal összezsugorított német történeti, kultúrantropológiai elemeket felfedezni. A „német betegség” (German disease) áltudományos és érzelmekkel túlfűtött megfogalmazásának mellőzése és elítélése mellett megfontolandó felhívni a figyelmet azokra a politikai és társadalomelméleti vonulatokra, amelyek a múlt század főleg utolsó két évtizedében erősödtek meg, hogy aztán a társadalom széles körei ismerjék és fogadják el azokat a háborús vereség, majd pedig a forrada-

lom bukása hatására. A náci ideológiának jelentős összetevői közül többet meg lehet találni a wilhelmi „populista imperializmus” korának ideológiai építőelemei között. A rasszista, szocio-darwinista filozófiák, a neokonzervatívok antidemokratikus elképzelései, kiegészülve az „Új Birodalom” felépítésének, egy „konzervatív forradalom” felülről való megszervezésének gondolatával egy olyan pszeudo-intellektuális hátteret jelentettek, amelyből a náci ideológia logikusan fejlődhetett ki.¹³

A századeleji Európában szinte mindenütt megtalálható az antimarxista és az antiszemita ideológiai képződmény. A német társadalomban ez különösen nagy intenzitással jelentkezett és megfigyelhető volt az a nem elhanyagolható tünet is, ahogyan a burzsoázia előtérbe helyezi az egység, szolidaritás és társadalmi harmónia jegyében az osztály nélküli „nemzeti közösség” programját. Az extremitásig fokozott és hangoztatott sovinizmus, a militarizmus glorifikálása és a német nemzeti karakter minden más fölé emelése ugyancsak fontos történeti kontinuitási elemként kezelhetők. Világosan látható azonban az is, hogy az eszmei kontinuitásnak úgy van igazán jelentősége a két birodalom történetének összefüggésrendszerében, ha megvizsgáljuk ezen ideológiák politikai súlyát is. Például az antiszemitizmus kulcsszerepet játszik a náci Németország ideológiájában, de csak marginális helye van a wilhelmi birodalomban.

A politikai eszmék politikai súlyát nagymértékben befolyásolták az új típusú politikai mobilizációs és szervezési keretek, melyeket vizsgálódásunk negyedik pontjaként korábban említettem már.

A wilhelmi korszakban jelentkezik a német történelemben első ízben nagy lendülettel a populist, radikális jobboldal, amely mind a szocialista, mind pedig a konzervatívnek nevezett „status quo-őrző” politizálást elveti, és a nemzet megújulását összekapcsolja a bel- és külpolitikai nacionalista stratégiával. Ez a stratégia politikailag mobilizálta azt a többségében középosztályi társadalmi tömeget, amely a századelőn kifejezetten potenciális destabilizáló erőt képviselt és az antimarxista, imperialista „pressure group-ok” tömegbázisát adta.

A legnagyobb csoportosulás ezek közül a Flotta Liga volt (1907-ben). A kérészéletű Vaterland Partei 1917–18-ban mintegy 800 000 németet tömörített szélsőséges sovinszta programjával. Az olyan félkatonai szervezetek, mint az exkatonákból álló Stahlhelm, amely különben több, mint 1 millió tagot számlált ugyanebben az időpontban, nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a háborúk közötti időszakban végig jellemző maradjon a politikai atmoszférára a szélsőséges nacionalista és szocialistaellenes ideológia. E szervezetek tagságának jelentős része a későbbiekben a náci mozgalom tömegbázisává vált.¹⁴ Az 1890-es évek végétől jelentkező erőteljes politikai-szervezeti tömegmobilizáció szociológiailag véve elsősorban a középosztályok alsóbb szegmentumára hatott döntően. A fenti kontinuitás-elemek számos történész számára döntő bizonyítéknak tűntek a wilhelmi és a hitleri birodalmak szerves társadalomtörténeti összefüggéseinek leírásánál.

Geoffrey Eley egy évtizeddel ezelőtt erről az összefüggésről így számolt be: „Addig nem fogjuk tudni megérteni a jobboldali radikalizálódás természetét, – amely pedig döntő jelentőségű a német fasizmus sajátosságainak megértésénél – amíg azokat a széles körben elterjedt aspirációkat és követeléseket meg nem értjük, amelyekkel az 1890–1914 közötti időszakban a régi típusú konzervatív pártoknak szembe kellett nézniük.”¹⁵

Ha a történész egy adott korszak jellegzetességeit az azt megelőző vagy követő korok kontinuuusan meglévő elemeinek leírásával próbálja meg bemutatni, mindenképpen el kell kerülnie azt a hibát, hogy egyes elemeket abszolutizáljon mások rovására. Éppen

napjaink hazai történetírói megújulása adja meg számunkra erre a lehetőséget. Az 1933-as politikai hatalomátvételt ezért az eddig vizsgált szálak eredőjeként próbáljuk meg értékelni. Az 1932–33-as évek fordulóján azt láthatjuk a német politikai élet színpadán, hogy a náciizmus az a politikai- ideológiai mozgalom, amely a legerőteljesebben koordinálja a politikai elitizmus érdekeit az összes mozgalom közül. Vallotta a külpolitikai expanzivitás elsődlegességét, mellyel már önmagában is képessé tette magát a mozgalom és a politikai elit támogatásának összehangolására, valamint emellett politikai arculatának ezt az elemét össze tudta kapcsolni a nacionalista szolidaritás nemzeti-soviniszta, antimarxista ideológiájával.

Ez volt az az indítóerő, amely képes volt arra, hogy politikailag mobilizálja, illetve ahogy láttuk, mobilizálva tartsa elsősorban az ún. „Petty bourgeoisie” tömegeit.

Látni kell azonban, hogy a náci mozgalom nem volt képes az önmagukban véve egymással antagonisztikus viszonyban lévő ideológiai és politikai stratégiai elméleti elemeket, az ezeket elfogadó és a mozgalomhoz csatlakozó politizáló rétegeket hosszú ideig megfélemlíteni egymással.¹⁶

Már a kortársak is felismerték, hogy az 1933-as náci politikai győzelem a konzervatív elitcsoportok szövetség-jellegű támogatásának volt többek közt köszönhető. A szövetség azon az elvi alapon konstruálódott, hogy az elit a későbbiekben is kézben tudná tartani Hitlert és mozgalmát, valamint a csatlakozó tömegmozgalmat. Az elit „új” és „rég” csoportjainak egyesülését fejezi ki az a kép, amikor a politikai kontinuitás és a teljes egyetértés egyik megnyilvánulásának szánt jelenetben 1933. március 21-én, a „potsdami napon” Hitler mint a dinamikus politikai változások motorja meghajol Hindenburg birodalmi elnök előtt, aki pedig tudvalevőleg a régi Németország erejét juttatta eszébe a bel- és külföldi szemlélődőknek. A náci hatalomátvétel idején tehát még/már színen van a kontinuitások antagonizmusa, mely a politikai spektrumot negatív, később nihilista irányba polarizálta, majd pedig széttöbbszította.

Bár az eddigiekben láhattuk, hogy a náci diktatúra nem kis részben kontinuus történeti szálak összegződése révén jöhetett létre, nem tarthatjuk teljesen véletlennek azt sem – éppen a történeti kontinuitások jellege miatt –, hogy 12 éven belül ezek ellentmondásai a kontinuitások megtöréséhez, végeredményben a Birodalom vereségéhez és bukásához vezettek.

1933-at a továbbiakban a német történelem adott időszakában meglévő diszkontinuitások fényében is megpróbáljuk bemutatni. Másszóval: amilyen mértékben a kontinuus elemek segítenek azokat a politikai folyamatokat megérteni, melyek Hitler hatalomra jutását lehetővé tették – gyakori angolszász terminológiával élve: „What made Hitler possible” –, ugyanannyira tanulságosnak látszik talán azt is megfontolni, hogy ugyanez az év egy olyan történeti korszak kezdetét is jelzi, melyben ezek a kontinuus elemek megtörnek.

A politikai elittel kapcsolatban elmondható, hogy a hatalomátvételt követően egyre növekvő mértékben megfigyelhető a tradicionális elitfaktorok hatalomból történő kiszorítása, a rezsim folyton erősödő hatalmi, politizáló autonómiájának növekedése áraként. Másodszor: megfigyelhető a hagyományos erőket alkalmazó „powerpolitics” politikai módszerek tranzíciója egyfajta rasszista imperializmus keretei közé, mely a rezsim politikai image-nek középpontjába az antiszemitizmust mint tartalmi elemet, valamint a kárizmatikusságot mint formai elemet helyezi.

1936–37 előtt nem volt lényeges érdekellentét a náci vezetés és a hagyományos elitcsoportok között.¹⁷ Ekkor sokkal inkább kölcsönös érdekszövetségekről lehet beszélni. A baloldal 1933-as brutális megtörése közvetlenül is a vagyonos elit érdekeit volt hivatva szolgálni. Ugyanakkor megkezdődött egy olyan „szociálpolitika” gyakorlatának alkalmazása, ahol a szakszervezetek szétzúzásával legyengítették a szervezett munkásság tárgyalási pozícióit és a bérek és az életszínvonal alacsony szinten tartásával a gazdasági fellendülés alapjait. Ez pontosan az a fajta gazdaságfilozófia volt, melyet a tőkés beruházók magukévá tettek. A bevezetett magas vámtarifák és az egyidejűleg hozott jelentős agráröllő-csúszás a gabonatermelőket érintette, főképpen kedvezően, és tette őket is a rendszer támogatóivá. Az újrafegyverkezésnek adott határozott és jelentős prioritás, a katonai erőknél adott kiemelt politikai státus és az ideológia szerves részeként megjelentett nagyratörő, revizionista külpolitika teljes mértékben kiszolgálta a katonai elit hatalmi érdekeit és az elitcsoportok összességének kedvezett munkaerő- és nyersanyag illetve áruszükségletével.¹⁸

Mindebből következik, hogy 1933-ban és a rákövetkező első években a náci politikai főirányvonal követte a tradicionális elit törekvéseinek irányát. Ide sorolható még az SA vezetésének 1934-es, a társadalmi béke fenntartására való hivatkozással történt felszámolása is. A felsorolt példák azt az általánosabb érvényű megállapítást engedik megtenni számunkra, hogy a náci uralom első éveiben bel- és külpolitikai téren egyaránt megtalálhatóak voltak a wilhelmi korszaktól kölcsönzött politikai stratégiai prioritások, melyek restaurálták a Weimari Köztársaság idejében némiképp kiszorult konzervatív hatalmi elit pozícióit. 1936 után azonban jól nyomon követhető, hogy a rezsim egyre jobban függetleníteni igyekszik magát attól az elitől, amely korábban a hatalomra segítette. A négyéves terv bevezetése ebben az évben, Schacht menesztése a Gazdasági Minisztériumból 1937 végére a konzervatív erők pozícióvesztését jelzik a gazdasági szférában: von Neurath kicserélése Ribbentroppal a Külügyminisztérium élén tovább gyengítette helyzetüket. Legalábbis 1938 elejétől kezdődően a hagyományos elit prominens képviselői kezdtek eltávolodni a náci politikai kurzustól, kezdetét vette az az „elidegenedési folyamat” amely az 1944. évi Hitler elleni merényletben a tradicionális elit aktív előkészítő és lebonyolító szerepéhez vezetett.¹⁹ A júliusi merénylet után Hitler és pártja is nyíltan kifejezésre juttatta ellenszenvét a német arisztokrata körök képviselőivel és a Wehrmacht vezérkarának egyes tagjaival szemben.²⁰

A fenti vázlatos eseménytörténeti adalékokon kívül a szakításhoz vezető utat a kontinuitás-diszkontinuitás problematikájával is meg lehet világítani. A hagyományos expanzív jellegű német külpolitika azon a premisszán alapult, hogy lehetséges és szükséges Németország hegemoniája Közép-Európában valamint bizonyos fokú tengerentúli kolonizációs tevékenység is. Ezzel a külpolitikai doktrínával szemben állt Hitler érdektelensége Németország tengerentúli kolonizációs tevékenységében, illetve az a gyakorlat, ahogy a hagyományos európai hegemoniára törekvést összekapcsolta azzal a szociál-darvinista jellegű utópiával, hogy Németországnak létkérdés ez a hegemoniáért folytatott harc.

A németeknek a világot kell uralniuk – vagy el kell veszniük. Ezzel a felfogással a külpolitikába emelkedett egy metahistorikus elem: egzisztencializmus nemzeti fokon. Ez az, ami minőségileg más és teljes mértékben új a hitleri külpolitikai doktrínában, bár igaz, hogy a korábbi wilhelmi expanzionizmusból nőtt ki, de lényegében diszkontinuitást idézett elő. Az imperialista célok erőteljes rasszista megideologizálása is szakítást jelentett a tradicionális doktrínával.

Egy másik szakítási pont történetileg az antiszemitizmus döntővé válása a német politikai életben.²¹ Bár maga az antiszemitizmus nemcsak a német közgondolkodás elemeként jelentkezett a 19. század végétől kezdődően, hanem más európai országokban is, például abban a Monarchiában, ahol Hitler felnőtt. Viszont csak Németországban vált mind a kül-, mind a belpolitika döntő komponensévé. Ehhez azonban itt csak az 1933-as hatalmi struktúraváltáson vezethetett az út. Az antiszemitizmus prioritása, mely a német és az európai zsidóság gazdasági, szellemi jelenlétének, örökségének, majd fizikai létének megsemmisítését tűzte ki célul – ez az a jellegzetesség, amely a legmarkánsabban mutatja meg a két birodalom közötti diszkontinuus elemet. Bármennyire is fontos Hitler személye és a saját maga készítette ideológia ebben a folyamatban, nem lehet őket abszolutizálni.

Nem vitatjuk, hogy az antiszemitizmus uralmához a politikában csak Hitler hatalmas személyes kezdeményezésén, majd vezetésén illetve a náci hatalom olyan értelmű küldet tudatán keresztül vezetett az út, melyben a küldetés célját csak Németország megtisztításával tudták csak elképzelni. Hogy Max Weber-i terminológiát használjunk: az őrült, paranoiás, fajgyűlöleten alapuló ideológiából a tömeggyilkosságnak a kormánypolitikába való átmenete azzal a német politikatörténeti diszkontinuitással járt, hogy a „legális-racionális” kormányzási formát felváltotta egy „karizmatikus” forma. Ez elkerülhetetlenül vezetett ahhoz, hogy a német állam Hitler idejében a törvénytelenések uralmának törvényesítőjévé, káoszteremtővé válik. A karizmatikus politikai gyakorlat aláássa a tradicionális állami bürokratikus keretek eredetileg alkotmányosan szabályozott formáját és a működési elveket.²²

Ahogy pedig a Führer egyre magabiztosabbá válik, és kezdi elhinni és elhitetni csalahatatlanságát, és egyre erőteljesebben hirdeti a „misszió” céljának nemes jellegét, úgy tesz az általa preferált, kevésbé bürokratikus kormányzási módszerek lehetővé és mind nyilvánvalóbbá a hagyományos központi kormányzat fokozatos dezintegrálódását a különböző intézményekre azzal a céllal, hogy bürokratizálja a karizmatikus ideológiát.

A civil kormányzat elkeseredett bürokráciavédő küzdelmében egymással rivalizáló ágensek káoszává züllik. Az államiság és a törvényesség koncepciójának erőteljes Führerhez való kapcsolása – alárendelve ezeket a „vezér” akaratának és megkérdőjelezhetlen bölcsességének – az elméletben és a politikai gyakorlatban egyaránt a legteljesebb értelemben vett szakítást jelentette a „Rechtstaat”-tól, még ha annak alkotmányos elvei a gyakorlatban csak kis részben realizálódtak. A kormányzati munkastílus erőteljes tartalmi változásokat is takart: a mommseni értelemben vett ámokfutás a Harmadik Birodalom utolsó éveiben csak e megváltozott keretekben válhatott valóra.²³

1933 tehát olyan év a német történelemben, mely az általunk is tárgyalt történeti kontinuitásokból vett elemek eredőjeként eredményezett logikusan egy hatalmi struktúraváltást. Ez a struktúra, karizmatikus vezetőjével az élen, lehetővé és szükségszerűvé tette az őt szülő kontinuitások megtörését. 1933 eseményeiben a kontinuitás eredői és a diszkontinuitás gyökerei egyaránt megtalálhatóak.²⁴

A teljes katasztrófa 1945-ben, a totalitárius hatalom összeomlása adott lehetőséget arra, hogy – legalábbis – a Szövetségi Köztársaságban a weimari időszaknál stabilabb alapokon építkezhesse a liberális demokrácia erői. Ez azonban már egy másik történeti elemzés tárgya.

JEGYZETEK

1. A dolgozat, melyet elsősorban az utóbbi negyven év német, brit és angol történetírás számunkra legjelentősebbnek tartott feldolgozásaira, historiográfiai művekre és kisebb részben primer forrásokra építve írtunk, műfajilag pedig a történelmi esszé és a historiográfiai számadás határmezsgyéjére helyeznénk, a következő négy elméleti kérdés körüljárása igényével készült.
  - I. Miként jelentkeznek a történetírásban az Iggers által is megfogalmazott jelenség, hogy tudniillik a múltat a jelentől elválasztó szakadék elmélyülőben van, s hogy „a mai világban kezd a jelen (...) elfutni a történelemtől”, mivel a modern társadalom tudata a diszkontinuitásra épül. vö. *G. Iggers: A német historizmus*, Gondolat, 1988. 390., *J. Plumb: Death of the Past*. Pelican 1968., *T. Schieder: Erneuerung des Geschichtsbewusstseins*. In: *Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit*, München, 1958. 188–207.
  - II. 1933 hogyan magyarázható a német történelmi kontinuitásokkal, illetve 1933 milyen újabb szempontokat vethet fel a megelőző német történelmi problémákkal kapcsolatban vö. *I. Nipperdey: 1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte*. In: *Nachdenken über die deutsche Geschichte*, München 1986. 186–205. *Martin Broszat: Der Staat Hitlers* dtv., München, 1971. 423–443.
  - III. Annak megfigyelése, hogy a történetírás történetében szintén léteznek kontinuus elemek és melyek a(z) (át)törési pontok. Nagyon magasszintű bevezető tanulmány erről: *K. Hildebrand: Das Dritte Reich*. Wien, 1980.
  - IV. A kontinuitásokkal és diszkontinuitásokkal számot vető történetírás hatékonysága, a módszer alkalmazhatóságának határai egy adott történelmi probléma esetében.
2. *E. J. Feuchtwanger* (ed.): *Upheaval and Continuity, A Century of German History*. 1973. 188–207. *G. Ritter: Das deutsche Problem*. München 1962. *H. U. Thamer: Verführung und Gewalt*. Siedler Vg. 1986. *Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről*. In: *Válogatott tanulmányok I. kötet*. 429–430.
3. *Emil Ludwig: Geschichte der Deutschen*. Zürich 1945. 295–298. *Fritz Wagner: Moderne Geschichtsschreibung*. Berlin, 1960. *H. Mommsen: National Socialism. Continuity and Change*. In: *W. Laqueur: Fascism. A Reader's Guide*. 1979.
4. *W. M. Montgomery: From Luther to Hitler*. London, 1946. *Edmond Vermeil: L'Allemagne contemporaine 1890–1950*. (1–2) Paris, 1953–54. *W. Wippermann: „Deutsche Katastrophe 'oder' Diktatur des Finanzkapitalismus”*. Ez jó összefoglalója az idevonatkozó irodalomnak. In: *Zur Interpretationgeschichte des Dritten Reiches im Nachkriegsdeutschland*. Stuttgart, 1976. *W. L. Shirer: The rise and Fall of the Third Reich*, London, 1962.
5. *Gerhard Ritter: Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatdenkens*. München, 1948. *Friedrich Meinecke: Die deutsche Katastrophe*. Wiesbaden, 1950. *Gerhard Ritter: Das Problem des „Militarismus” in Deutschland*. – *Historische Zeitschrift* 177 (1954) 21–48.
6. Itt elsősorban a hamburgi történész Griff nach der Weltmacht című, 1961-ben, Düsseldorfban megjelent művére gondolunk, melyben csaknem kizárólag hivatalos okmányanyagra támaszkodva az első világháborút megelőző és a világháború alatti német expanziós hadicélokot a náci világuralmi tervek közvetlen és szerves előzményként aposztrofálta. Munkássága azóta is a német historizmus elleni kihívás példázata. A témában azóta legjelentősebb műve az 1969-ben megjelent *Krieg der Illusionen* c., ugyancsak Düsseldorfban megjelent műve. Ezenkívül I. még: *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild*. Düsseldorf. 1977.
7. A bielefeldi professzor, a „Geschichte und Gesellschaft” c. folyóirat egyik alapító szerkesztője műveiben az egyik leglényegesebb alapp probléma a német modernizáció és iparosodás egybevetése a német politikai hagyományok demokratizálódásával. Egyik legfőbb érdeme, hogy kimutatta: az elsőből nem feltétlenül következik a második. „A német Második Birodalom és a hitleri Reich közötti történelmi kontinuitások közül kiemeli az inadekvát politikai, államszervezeti konstrukciók jelenlétét a modern ipari társadalom és gazdaság felépülésének korában. A „modern szociális állam” megléte feltétele lett volna az ipari társadalom fejlődési rendellenességeinek tragédiamentes feloldásához. *H.-U. Wehler: Krisenherde des Kaiserreiches 1871–1918*. Göttingen, 1970. 161. *Uő.: Das deutsche Kaiserreich 1871–1918*. Göttingen, 1973.
8. *W. J. Mommsen: Domestic Factors in German Foreign Policy Before 1914*. – *Central European History*, VI. no. 1. 1973.
9. *Alfred Kruck: Geschichte des alldeutschen Verbandes (1890–1939)*. Wiesbaden, 1954. *Gordon Craig: Germany 1866–1945*. Oxford, 1978. Főleg: 252–254. *Dirk Stegmann: Die Erben Bismarcks* Cologne. 1970. 113.

10. *H.-U. Wehler* szintén rendkívül erősnek és homogén kapocsnak tartja az ún. „social imperialism” jelenlétét. Olyan elemnek, mely a Bismarck-érától a Harmadik Birodalomig haladva azt jelenti, hogy a külpolitika a belpolitika „görcsoldója” (Krisenstrategie), valamint a fennálló uralmi viszonyok konzerváló ereje. A „social imperialism” elve végigkíséri a német politikai vezetést Bismarcktól Bülow, Tirpitzén át Hitlerig. Ezt ő úgy tekinti, mint egy extrém, aktív terjeszkedő külpolitikai tevékenység „Ostland” felé való kitörését, egy alapvetően konzervatív belpolitikai stratégia jegyében. vö. *Krisenherde des Kaiserreichs, 1871–1918. Göttingen, 1970. 161.* Bővebben a kérdés historiográfiájáról lásd. *Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. 180–191.*
11. *Klaus Hildebrand: i.m. 112–113.* A szerző itt figyelmeztet arra, hogy a modernkori német történelem 1862 és 1945 közötti szakaszában a bel- és külpolitikája nem írható le kizárólag a szociális imperializmus jelenlétével, hiszen „a bismarcki és a hitleri politika minőségi megkülönböztetésének kulcsa abban rejlik, hogy egyikük a Birodalom alapítása után azon igyekezett, hogy a külpolitikai keretek és a béke fenntartása jegyében a belpolitikai rendet nagyjában-egészében megőrizze, míg a másik egy háborús expanzionizmus vonzásában addig ment el, hogy még a társadalmi és uralmi struktúrát is kénytelenül lerombolja.”
12. *H. Mommsen: Antifascism. In: Marxism and Wilhelmine Society, N. Y. 1972. 134–141. E. Nolte. (ed.): Theorien über den Kommunismus und Faschismus. Köln, 1970. Wolfgang Abendroth, (ed.): Faschismus und Kapitalismus. Frankfurt, 1967.*
13. vö. Bibó immár klasszikus tanulmányával a történelmi zsákutcsás fejlődésről a német történelemben (Válogatott művei II. kötet) *Craig: i. m. 550–551. Hitler's Secret Book. Szerk: Salvator Attanasio, Bev. Telford Taylor. N. Y. 1961.*
14. *Louis Snyder: Roots of German Nationalism, Bloomington, 1978. Th. Dürsterberg: Der Stahlhelm und Hitler Köln, 1949.* *Craig* a már említett művében feleleveníti Alfred Hugenberg filmcézár emlékét, aki a Pängermán Liga (1890) és a Vaterlandspartei megalapítója. 1929 után a Krupp egyik vezetőjeként (igazgatója is volt) az UFA tulajdonosaként Hitler egyik erőteljes támogatója. A német nép stagnálásának oka szerinte a parlamenti demokrácia bevezetése. *Craig: Im. 508.* Arra a körülményre is érdemes utalni, hogy 1933 február 17-én Göring utasítja az összes rendőri szervet az SA SS és a Stahlhelm alakulatokkal való akcióegységekre a baloldali erők ellen. Bővebbet erről: *K. Bracher: Die Nazi Machtergreifung Köln, 1960. 72 és kk.*
15. *Geoffrey Eley: Reshaping the German Right. Yale University Press, 1980. 105.* valamint vö. *1.5,11,12 fejezetek Geoffrey Eley: The Wilhelmine Right „How it Changed”, Croom Helga, 1978.*
16. *George K. Romoser: The Politics of Uncertainty – Social Research XXXI., 1964 Thomas Nipperdey: Nachdenken über die deutsche Geschichte. München, 1986. 193–195.*
17. *M. Broszat: Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg. Stuttgart, 1971. 812–815.*
18. *F. Neumann: Behemoth: The Structure and Practice of national Socialism, Gollancz, 1942. Weltherrschaft in Viseier. hrsg. von W. Schumann und L. Westler, Berlin-O. 1975 K. Hildebrand: Innenpolitische Antriebskräfte. Darmstadt, 1978, 175–197.*
19. Fontos, hogy a hadsereg vezetői sem voltak ezalól kivételek, talán a 85 éves von Mackensent és von Hammersteint kivéve. vö. *L. Shiner: i.m. 221.* Megjegyzendő, hogy mind a két német államban különleges politikai szerepet kapott az ellenállás kutatása, elsősorban hatalmi-legitimációs okok miatt. Például: *Fabian von Schablendorff: Offiziere gegen Hitler, Zürich, 1946. Rudolf Pechel: Deutscher Widerstand. Zürich, 1947.* Megfigyelhető, hogy míg közvetlenül a háború utáni időkben a hatalmi eliten belüli ellenállás volt a nyugatnémet kutatások középpontjában, a 60-as évektől kezdve a társadalom egyéb rétegeiben megmutatókozó ellenállási pontok kerültek előtérbe. pl. *Rahl Dahrendorf: Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland, München, 1961.*
20. Van forrás arra, hogy 1944. július 20-án 4980 főt végeztek ki. A GESTAPO 7000 letartóztatást tartott nyilván. A Führer és a Flotta közti tárgyalások jegyzőkönyvei, 1944. In: *Documents of the 20th Century European History. OUP, 1983. 34. K. Hildebrand: i.m. 103–104.*
21. *L. Davidowicz: The war Against the Jews. N. Y. 1975. U. Adam: Judenpolitik im Dritten Reich. Düsseldorf, 1972. G. Sereny: Into that Darkness. N. Y. 1974. D. Erdmann: Handbuch der deutschen Geschichte. Stuttgart. 1960, 212–213.*
22. *M. Broszat: i. m. 822–823.*
23. *H. Mommsen: i. m. 201–202.*
24. *H. Mommsen: i. m. 210.*

POLOŽAJ MAĐARA U VOJVODINI 1918–1929

Novi Sad, 1981. 281.

(A magyarok helyzete a Vajdaságban, 1918–1929.)

A szerző Újvidéken élő történész. Könyvében érdekes adatokkal szolgál a napjainkban folyó történelmi önvizsgálathoz. Művének hézagpótló szerepe van, hiszen a határon túli, nagyobb tömegekben élő magyarság e részéről áll rendelkezésünkre legkevesebb irodalom. E könyv mellett A. Sajti Enikő Délvidék 1941–1944. (Kossuth 1987.) című munkája is azt a reményt kelti bennünk, hogy legalább a történészek részéről megindult egy folyamat, amely a jugoszláviai magyarság helyzetének jobb megértését szolgálja.

Mészáros Sándor az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követő első tíz éven keresztül kíséri végig a jugoszláviai, illetve vajdasági magyarok sorsát. Mondanivalóját, amelyet hat fejezetbe foglalt, három témakörre csoportosíthatjuk:

1. Az 1918 utáni, a magyarokkal szemben alkalmazott nemzetiségi politika, annak tudati és lélektani viszatükröződése a vajdasági magyar lakosság körében.

2. A Magyar Párt működése.

3. A magyarok kulturális helyzete Vajdaságban.

Az első téma bevezetőjeként sok számszerű adatot találunk a háború előtti és alatti állapotokról. Ebből megállapítható a magyarság szociális helyzete.

A század első évtizedének végén az iparban az aktív lakosság mintegy 10%-a dolgozott. A munkásoknak, különösen a szakképzetteknek jóval több, mint 50%-a magyar és német volt. Másrészt ezen a vidéken a magyar lakosság több, mint fele földnélküli agrárproletár volt. A többi (szerb, horvát, német, szlovák, román és zsidó) lakossághoz viszonyítva a magyarok voltak a legszegényebbek. A könyvből a későbbiek során megtudjuk, hogy a háború után a gazdagabbak aránytalanul többen települtek át Magyarországra, mint az egyéb társadalmi csoportok. Ezért a vajdasági magyarságnak az új államhatár megvonása után nagyon kedvezőtlen volt a szociális összetétele.

Az első világháború előtt Bácskában, Bánátban és Baranyában az elemi iskolák mellett csak egy fiúgimnáziumban, három polgáriban és három tanítóképzőben folyt szerb nyelvű oktatás. A háború alatt – írja a szerző – a nemzetiségek, különösen a szerbek a polgári és katonai szervek tömeges üldöztetésének és az internálásoknak voltak kitéve.

Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásának napjaiban az ottani magyarság körében az a meggyőződés uralkodott, hogy a wilsoni politikai elv – miszerint népszavazással döntik el a vidék területi hovatartozását – nem vezethet Magyarországot széteséséhez. Hiszen az 1910-es népszámlálás adatai szerint a magyar és a német lakosság a népesség 50%-át tette ki, és a demokratikus körökben is bíztak abban, hogy más nemzetiségek között is lesznek olyanok, akik nem akarják a Magyarországtól való területi elszakadást. A szerbek, bunyevácok, szlovákok és románok a települések többségében már nyíltan elutasították Magyarország területi integritását. A szerb katonaság 1918. november 21-én a déli demarkációs vonalig hatolt, amely mint köztudott Temesvár, Baja és Pécs fölött húzódott. A helyzet igen zűrzavaros volt. A fizetési eszköz kettős volt; koronával és dinárral is lehetett fizetni; mind a szerb, mind a magyar szervek egyidőben működtek. A magyar kormánynak a belgrádi fegyverszüneti megállapodás szerint a rendfenntartó szervek (bírószék, rendőrség) fenntartására joga volt. A magyar és a német lakosság óriási többsége továbbra is a még hivatalban maradt magyar tisztviselők közigazgatási és politikai utasítása alapján cselekedett. Másrészt viszont a legfelsőbb szerb katonai parancsnokság kiáltásba helyezte, hogy a volt hatalom egyes képviselőit eltávolítják, amennyiben ezeknek tevékenysége károsnak ítéltetik meg. A könyvből kiderül, hogy a vármegyék főispánjait, a szabad királyi városok polgármestereit, a jegyzőket és egyéb magasbeosztású tisztviselőket hamarosan eltávolították tisztségükből. A korábbi szűklátókörű magyar nemzeti politika „visszafizetése” rögvest megkezdődött. A bíróságok működése ugyancsak megnehezült, különösen akkor, amikor 1919 elején a bírák és a tisztviselők egy része megtagadta, hogy hűséget esküdjön az új hatalomnak. Erre a hatóságok elbocsátásokkal és a katonai bíróságok bevezetésével feleltek. A leváltások nem kerültek el Pécs, Baja és Temesvár addigi hatósági szerveit. Ezeket az intézkedése-

ket a magyar lakosság úgy vette, mint a katonai megállapodás tényleges megszegését, és 1918–1920 között állandó politikai tüntetésekkel, sztrájkokkal fejezte ki az új hatalmi intézkedésekkel szembeni nemtetszését. A sztrájkok 1919 januárjában szinte minden városra kiterjedtek. Legnagyobb méreteket Szabadkán öltöttek. A sztrájkokban való részvétel miatt csak a vasutasok közül 1500-at elbocsájtottak, legtöbbjüknek 48 órán belül a demarkációs vonal másik oldalára kellett távozniuk. Az elbocsájtási folyamat nem szűnt meg az év végéig, Újvidéken majdnem minden magyar nemzetiségű tisztviselő (kb. 400) felmondást kapott. A szerző kiemeli, hogy ebben a korban a Monarchia más területén is forrongó volt a helyzet, de a szerb hadsereg által megszállt területen a sztrájkoknak kizárólag nemzeti jellegük volt, a magyarok, valamint a németek egységesen léptek fel.

A trianoni békeszerződés megkötésével véglegesen eldőlt a határ kérdése. A Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került területen a magyar lakosság közül csak azok kapták meg az állampolgárságot, akik 1910. január elseje előtt telepedtek le arra a vidékre, továbbá a nem szláv lakosságnak biztosították az opciót, amely határidejét 1922. január 26-ára tették. E rendeletek következtében 40 ezer magyar települt át Vajdaságból. Magyarországon ekkor 150 ezer délszláv maradt, a SZHSz Királysághoz pedig 476 ezer magyar került, ők alkották a délszláv állam lakosságának 3,36 százalékát.

Az első világháborút követően különféle nemzetközi szerződések (pl. a békeszerződések egyes fejezetei) és intézmények születtek, amelyek arra voltak hivatottak, hogy biztosítsák a nemzeti kisebbségek jogait az utódállamokban. (Ezek közül legjelentősebb a Népszövetség.) A szerző számtalan adattal bizonyítja, hogy a belgrádi uralkodó körök kezdetől fogva kijátszották ezeket a nemzetközi szerződéseket, mert „... az egész rendszer azon a törekvésen alapult, hogy eltüntessék a sokéves elmagyarosítás következményét, de közben az uralkodó körök maguk is a nemzeti beolvasztás politikáját követték”. (193. o.). A vajdasági magyarok jogfosztott helyzetben voltak. Íme erre néhány példa. Az 1920-as első választás alkalmával a magyar lakosságtól megvonták a választójogot, mondván, hogy még nem járt le az opció és még nem lehet tudni, hogy ki megy és ki marad. Az 1919–20-as agrárreform alkalmával a nem szláv lakosság kimaradt a földosztásból. (Így a földnélküliek 70%-a magyar lett, a magyar lakosságnak pedig 50%-a volt földnélküli.) Ehhez hasonló nagyságrendű probléma a magyar nyelvű oktatás drasztikus leépítése volt.

Vajdaságban addig az iskolák nagy része egyházi volt, ezek államosítása is főleg a magyar nyelvű oktatás megszüntetésére végett történt. 1918 decemberében hoztak egy rendeletet, miszerint minden iskolában, ahol a magyar gyerekek nem képeznek többséget, be kell vezetni az anyanyelvű, azaz a szerb oktatást. A nem szerb nyelvű elemi iskolákban bevezették a kötelező szerbhorvát nyelvoktatást, ill. a történelemnek és a földrajznak szerb nyelven való oktatását. Ami a középiskolákat illeti, az 1923/24-es tanévben magyar tagozat mindössze a nagybecskereki, zentai és a szabadkai gimnáziumban létezett. Újvidéken, Zomborban és Pancsován engedélyezték a polgári, illetve a kereskedelmi iskolákban a magyar nyelvű tagozatokat. Magyar tanítóképző nem volt. Megjelent az Oktatási Minisztérium névkivizsgálásra vonatkozó rendelete is. Eszerint a magyar anyanyelvű gyerekeket, akiknek szláv vezetékneve volt, szerb iskolákba kényszerítették. Később a névkivizsgálást kiterjesztették az anyai ágra is. Következésképpen, azoknál a magyar anyanyelvű diákoknál, akiknél legalább az egyik szülő vezetékneve szláv eredetű volt, az magyar oktatásban nem részesülhetett. „... a név eredetének kivizsgálása következtében a magyar gyerekeknek több, mint a fele kénytelen volt szerbhorvát nyelvű tagozatra iratkozni. Ezek a gyerekek az iskolában csak a cirill betűs írást sajátították el.” (235. o.)

A Vajdaságban Szerbiához képest magasabb adótarifát szabtak ki. A magyarlakta településekre pedig, még vajdasági viszonylatban is magas adót róttak.

A szerző bemutatja azt a folyamatot, miszerint a hatósági intézkedésre az első reagálás a menekülés és az ellenállás, majd a passzív rezisztencia volt. A vajdasági magyar polgárság körében azonban egyre jobban felülkerekedett az az álláspont, hogy ezen a helyzeten is túl kell jutni, és be kell illeszkedni a rendszerbe, az uralkodó körökkel szemben pedig lojalitást kell nyilvánítani. Ennek megvalósítása érdekében megindult a politikai pártszervezés. Többféle elképélés alakult ki. Pl. Jászi Oszkár, aki a Tanácsköztársaság leverése után egy ideig Jugoszláviában élt, azt javasolta, hogy a jugoszláviai magyarok osztályhelyzetüktől függően kapcsolódjanak be a megfelelő politika pártokba és ott egy autonóm csoportot képezzenek. Végül azok kerekedtek felül, akik a magyaroknak önálló politikai pártot akartak, 1922 szeptemberében Zentán meg is alakult a Magyar Párt.

A párt helyi szervezetei a hatóságok szigorú intézkedéseinek következtében csak lassan alakultak, de végül is létrejöttek, különösen ott, ahol a lakosság többsége magyar anyanyelvű volt. A horvátországi, szlovéniai és a muraközi magyarok a szabadkai szervezethez kapcsolódtak. A párton belül, a szabadkaiak vezetésével az észak-bácskaiak elsősorban a demokratikus jogokért, többek között a földreform módosításáért léptek fel, az újvidékiek pedig a konzervatív klerikális szárnyat képviselték. (A Magyar Párt kitartóan földet követelt a magyar agrárproletariátusnak is. Követelésüket a parlamentarizmus utolsó napjaiban Belgrádban esetleg olyan feltételek közt támogatták volna, hogy a nemzeti kisebbségek is kapjanak földet, de kevesebbet, mint a szlávok és ne Vajdaságban, hanem „Dél-Szerbiában”, azaz Macedóniában.)

A pártvezetők beszédeikben szüntelenül hangsúlyozták a jugoszláv állammal szembeni lojalitásukat. A belgrádi hivatalos körök szemében azonban mindig is gyanús színben tűntek fel, ugyanis azt feltételezték róluk, hogy titkos kapcsolataik vannak a Horthy Magyarország revizionista köreivel. Az időnként Magyarországról jövő rölapok csak fokozták a szerb hatósági szerveknél a vajdasági magyarokkal és pártjukkal szembeni éberséget. Elmondható – hangsúlyozza a szerző –, hogy habár a Magyar Párt vezetőségének egy része érzelmileg hajlott a revizionizmus felé, de a programjukban nem szerepelt ilyen politika. Ellenkezőleg, programjuk polgári radikális célokat tartalmazott, és arra törekedtek, hogy kivívják a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élő magyar nemzeti kisebbség zavartalan társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődését. 1922-ben arra összpontosítottak, hogy az 1920-as szavazólistára kerüljenek fel a magyarok is. A későbbiekben programjukba iktatták többek között a polgári politikai jogok biztosítását, az elbocsátások leállítását, az iskolaügyet, a már említett agrártörvény módosítását.

A párt már megalakulását követő első választáson (1923) nem egyedül indult. Szövetkeztek más politikai pártokkal, főleg a szerb radikálisokkal, de tárgyaltak a demokratákkal is. (Ezek az együttműködések nem jártak sikerrel.) A Német Párttal való együttműködést is szorgalmazták, viszont a belgrádi politikai köröktől való félelmük miatt semmilyen kapcsolatot nem létesítettek a horvát pártokkal.

A pártnak nem volt tömegbázisa. A magyarok kb. egyötöde szavazott rájuk. Ennek több oka volt: az uralkodó körök állandóan akadályozták a párt munkáját, a párt főleg polgári érdekeket képviselt, a vezetőség sem volt eléggé egységes. A szerző úgy ítéli meg, hogy mindezért a Magyar Párt nem lehetett eredményes politikai szervezet, működésével nem lett kedvezőbb a légkör Vajdaságban, de azért bizonyos apróbb engedményeket kivívott. A párt az 1929. évi diktatúra bevezetéséig működött, de időközben többször is betiltották.

A szerző legkevesebb teret a harmadik témának, az első világháború utáni magyar kulturális élet bemutatásának szenteli. Bár a kulturális élet megszervezése is igen nehezen ment, mégis ezen a téren kedvező jelenségek is voltak. A magyar színházi élet nehezen indult. A háború kitörését megelőző évben megnyílt Szabadkai Színház színészei a Monarchia bukásakor elmenekültek Szabadkáról, és a Vajdaságban egyetlen hivatásos színész vagy zenész sem maradt. A vajdasági magyar újságok száma viszont kétségkívül kedvező volt, hiszen a régi Jugoszláviában nem kevesebb, mint 44 (napi, heti, havi, szakmai, vallási, stb.) lap jelent meg. Négy napilapot nyomtattak, melyek példányszáma összesen 35 ezer volt. Így minden tizenötödik magyar polgárra jutott egy napilap. Amatőr kultúregyesületek alakultak, melyek közül legjelentősebb a Szabadkán működő Műpártolók Köre és a Népkör, valamint a Zomborban működő Iparos Dalárda. Dalárdák egyéb településeken is működtek.

Az államhatalom – és a könyv nagy erénye, hogy ezzel megismertet bennünket – az 1920-as években a vajdasági magyarokkal szemben politikai elnyomást gyakorolt, de a sajtó terén toleráns volt. A lapok köré tehetséges fiatalok csoportosultak, akik ott az irodalmi élet teremtdői és a művelődési élet szervezői lehettek. Munkájuk eredményeként az 1930-as években már jelentős magyar kulturális élet volt a Vajdaságban. A háború után, amikor a nemzetiségek, köztük a magyarok politikai jogai is rendeződtek Jugoszláviában, akkor az ottani magyar sajtó korábbi kiemelten jó helyzete még csak fokozódott. Ennek köszönve, az 1960-as években létrejött az úgynevezett symposion nemzedék, amely akkor a szocialista országokban még egyedülállóan terjesztette a legfrissebb nyugati társadalmi eszméket magyar nyelven.

Kovács Teréz

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Anderle Ádám, a történettudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged

F. Font Márta, a történettudomány kandidátusa, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Juraszov, M. K., tudományos munkatárs, a Szovjetunió Története Intézet, Moszkva

Kertészné Varga Beáta, egyetemi tanársegéd, JATE, Szeged

Kóta Péter, egyetemi tanársegéd, JATE, Szeged

Kovács Marian, tudományos segédmunkatárs, JATE, Szeged

Kovács Teréz, tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs

Kula, Witold, akadémikus, egyetemi tanár (1916–1988)

Kupoveckij, M. Sz., tudományos munkatárs, Etnográfiai Intézet, Moszkva

Nagy Márta, tudományos ösztöndíjas, Tübingen

Péter Katalin, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete, Budapest

Sümei József, főiskolai tanársegéd, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged

Szántó Richárd, V. éves egyetemi hallgató, JATE, Szeged

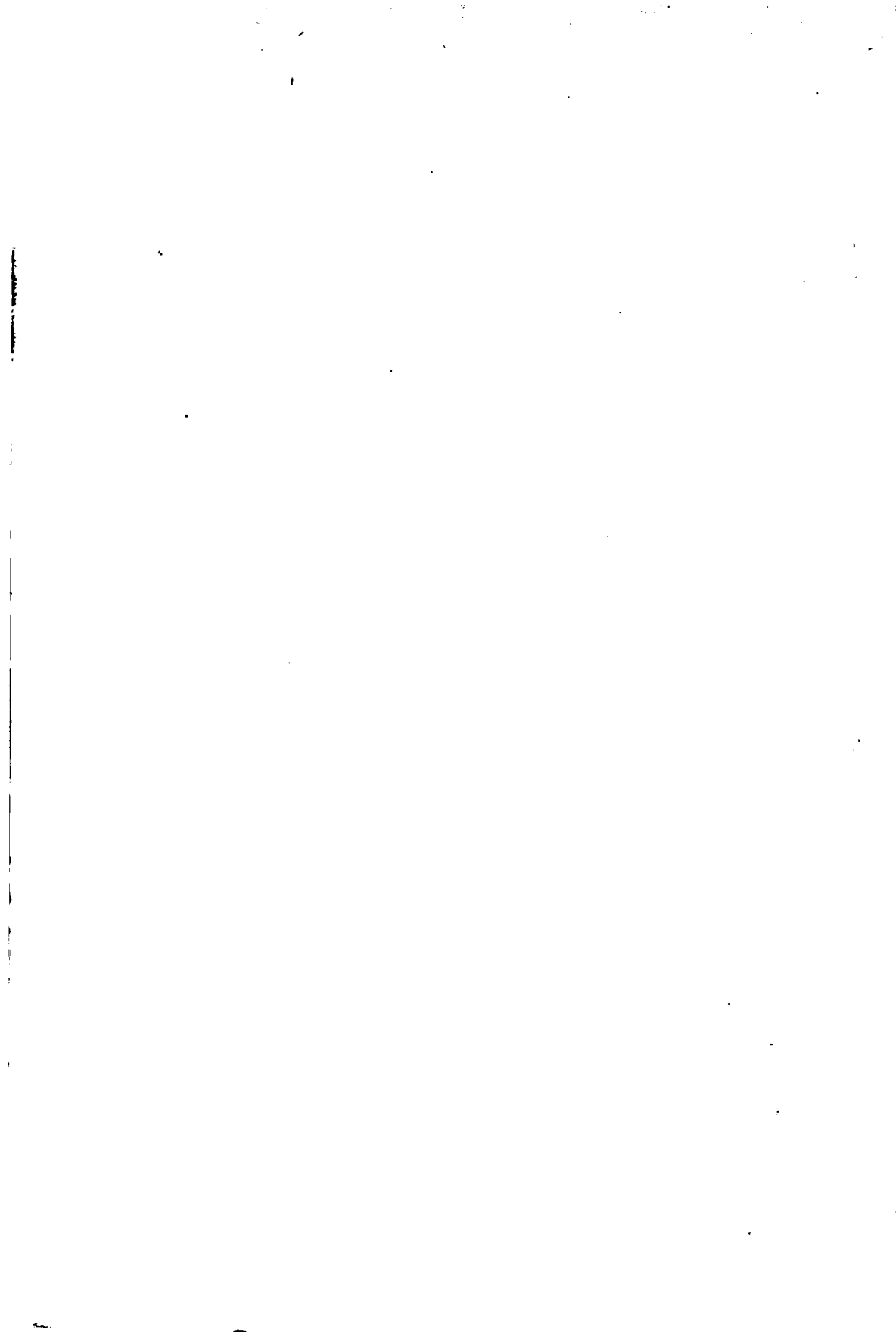
Vígh Éva, egyetemi adjunktus, JATE, Szeged

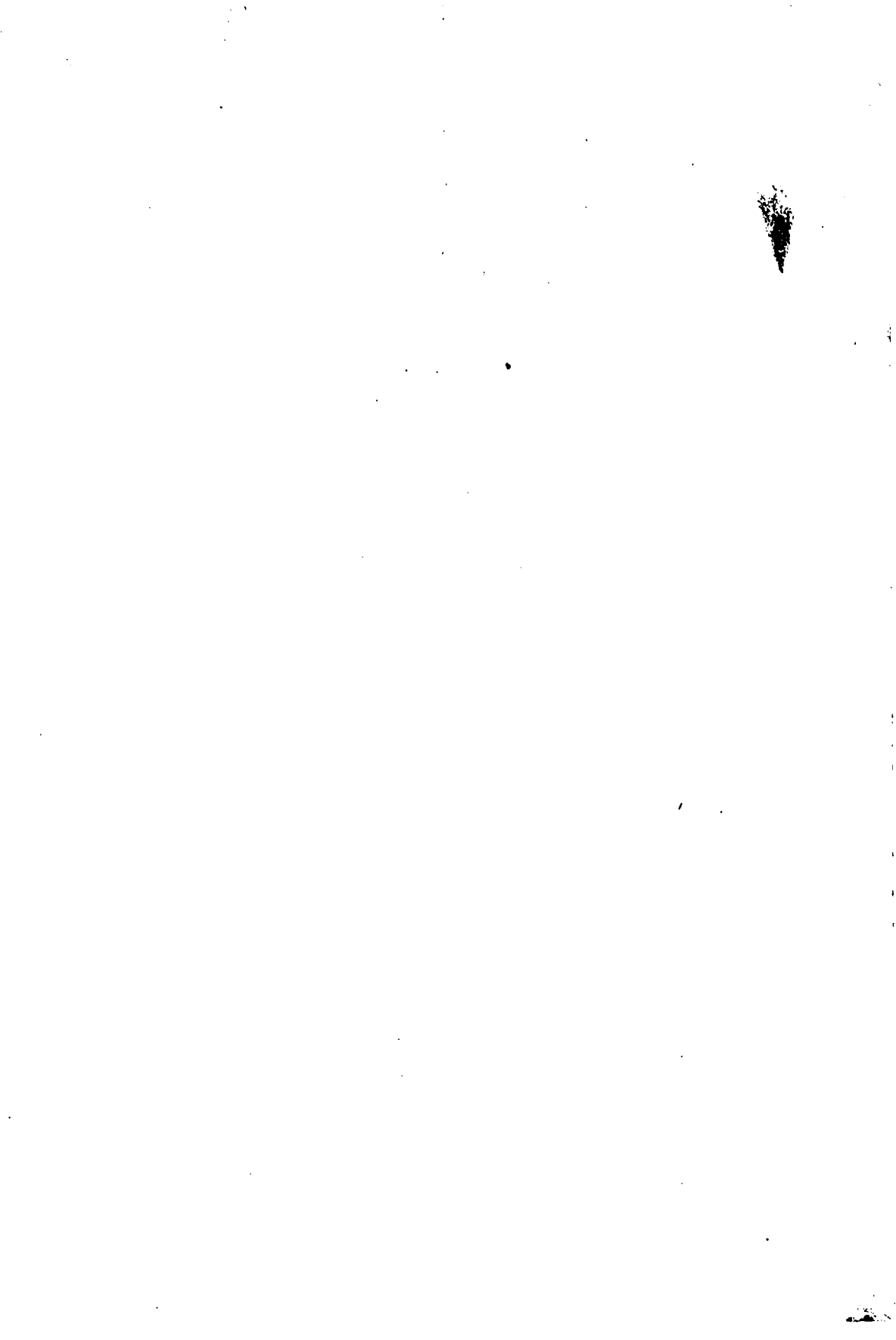
Wagner Gyöngyi, könyvtáros, JATE, Szeged

Zarándy Zoltán, a Történezhallgatók Nemzetközi Egyesületének elnöke

Ara: 30,- Ft